SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

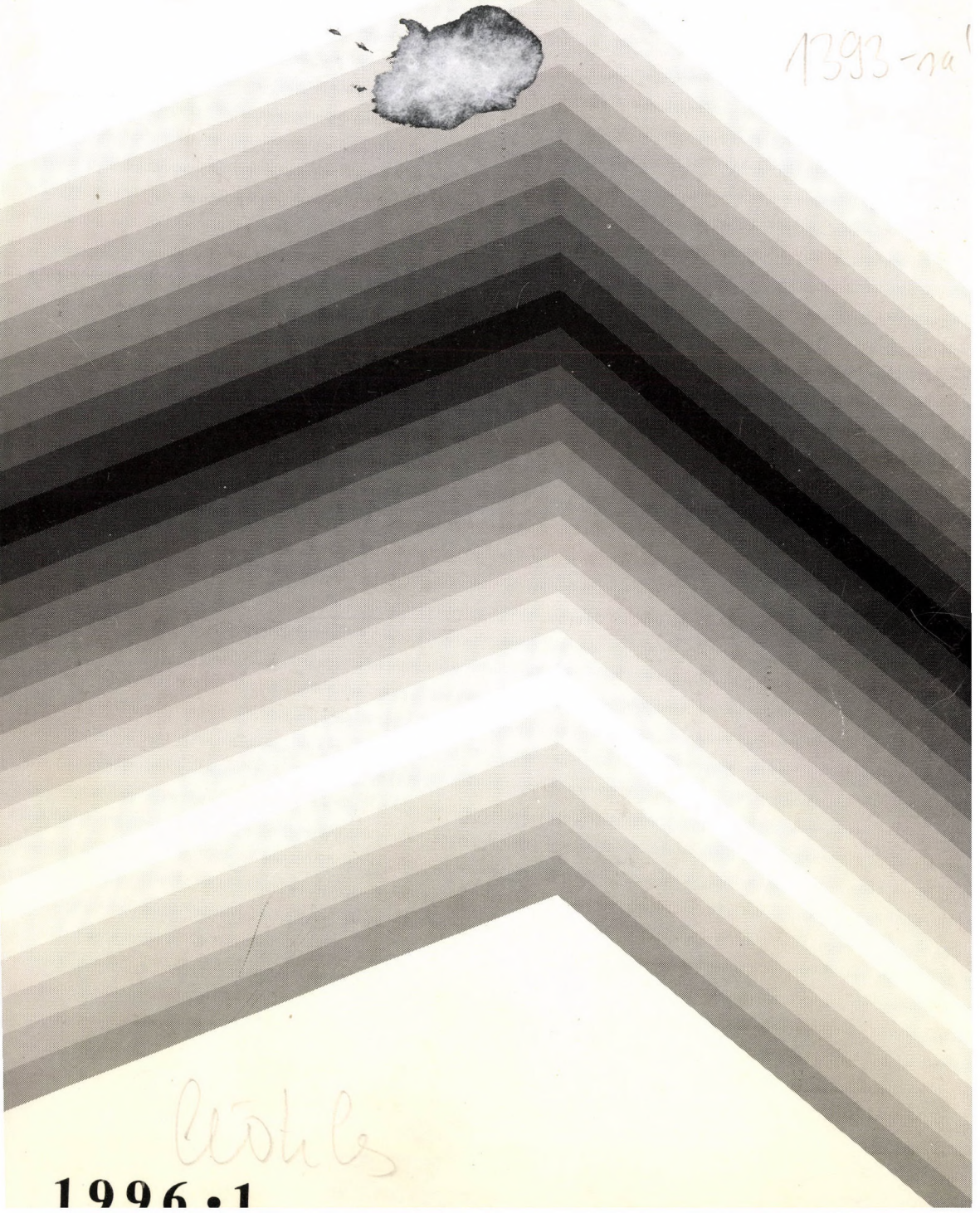

1996 • 1

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata
1996/1

Szerkesztőbizottság

Cseh-Szombathy László (*elnök*)
Andorka Rudolf, Angelusz Róbert, Bertalan László, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Hankiss Elemér, Hegedűs András, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kemény István, Kolosi Tamás, Laky Teréz, Losonczi Ágnes, Márkus Mária, Szelényi Iván, Vaskovics László

Szerkesztőség

Némedi Dénes (*főszerkesztő*)
Gábor László, Kovách Imre, Lengyel György, Mészáros József

Heleszta Éva (*szerkesztőségi titkár*)

Szakértői Testület

Csoba Judit, Feleky Gábor, Füstös László, Kuczi Tibor, Leveleki Magdolna, Moksony Ferenc, Róbert Péter, Róna-Tas Ákos, Rozgonyi Tamás, Rudas Tamás, Sik Endre, Somlai Péter, Szántó Zoltán, Tardos Róbert

Tartalom

TANULMÁNYOK

Andorka Rudolf: A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése a rendszerváltás óta 3

Csákó Mihály: A társadalmi szakmablokkok változása 27

Ferge Zsuzsa: A rendszerváltás megítélése 51

Kertesi Gábor: Két cigányvizsgálat (Kritikai elemzés) 75

MŰHELY

Simon János: A demokrácia értelmezése a posztkommunista országokban 113

TÁJÉKOZÓDÁS

Tomka Miklós: A felekezeti struktúra változása Kelet- és Közép-Európában 157

ABSTRACTS 175

Kérjük szerzőinket, hogy közlésre szánt kéziratait
– lehetőség szerint –
MS-DOS WORD 5.0, vagy WINWORD 2.0
szövegszerkesztő programban elkészíteni
és a kézirathoz a lemezt mellékelni szíveskedjenek.

Olvasószerkesztő: Tomori Lajos
Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Bujdosó Ferencné

A szerkesztőség címe: 1068 Budapest, Benczúr u. 33.
Tel.: 342–9372; 321–4830/167. m.
Fax: 322–1843
e-mail: mszt@mailhost.mtapti.hu
ISSN 1216-2051

TANULMÁNYOK

Andorka Rudolf

A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK NÖVEKEDÉSE A RENDSZERVÁLTÁS ÓTA[1]

Ha Dahrendorf (1990) nyomán a forradalmat úgy definiáljuk, mint a gazdasági–társadalmi–politikai rendszer, az intézmények és a struktúrák igen gyors és alapvető változását, akkor az 1989–1990. évi magyarországi változásokat, amelyek az 1990. évi tavaszi parlamenti választásokban érték el csúcspontjukat, forradalomnak nevezhetjük. Más szóval, ha a véres eseményeket nem tekintjük a forradalom szükséges kritériumának, akkor szerintem indokolt a forradalom fogalmának alkalmazása a rendszerváltásra. A politikai intézmények az egypárti diktatúrából (bármennyire puhult is ez a diktatúra, azért a politikai rendszer egészen 1990-ig autoritárius maradt) többpárti parlamenti demokráciává alakult át. A magánszektor része a gazdaságban gyorsan növekedett, és 1995-re már a GDP-nek körülbelül 60 százalékát ez a szektor állította elő, továbbá a foglalkoztatottaknak körülbelül a fele magánvállalkozásokban és teljesen vagy részben magántulajdonú gazdasági társaságokban dolgozott (Kolosi et al. 1995). A tervgazdaságot vagy parancsgazdaságot (amelyben az 1968. évi gazdasági reformok óta a piac növekvő, de sohasem döntő szerepet játszott) piacgazdaság váltotta fel.

A rendszerváltás időszakában a közvélemény és a társadalomtudósok „hangulata" is szélsőségesen nagy ingadozásokat mutatott. Az 1980-as évek vége előtt a magyar társadalmat és a társadalomtudósokat széles körű pesszimizmus töltötte el, a szocialista rendszer[2] fejlődési lehetőségeit igen csekélynek látták. A legjobb esetben is csak ismétlődő visszaesések által megszakított, igen lassú fejlődésre számítottak egy hatékonyabb piacgazdaság és egy liberálisabb politikai rendszer irányában. A rendszerváltás hónapjaiban a hangulat igen nagy optimizmusba csapott át. A nagy többség úgy látta, hogy a gazdasági nehézségek rövid, legfeljebb egy-kétéves időszaka után hatékony piacgazdaságban és jól működő demokráciában fogunk élni.

1990 óta a hangulat ismét szélsőségesnek mondható kiábrándultságba és borúlátásba váltott át. A New Democracies Survey (Rose–Haerpfer 1994; Rose–Boeva–Shironin 1993), amelyet majdnem mindegyik „volt szocialista"

országban évente elvégeznek, azt mutatja, hogy az ukránok után a magyarok a legelégedetlenebbek a családjuk jelenlegi gazdasági helyzetével, továbbá az ukránok és fehéroroszok után a magyarok között állítják a legtöbben, hogy a rendszerváltozás előtt jobb vagy sokkal jobb volt a családjuk gazdasági helyzete. Bár kétségtelen, hogy a társadalom többségének anyagi helyzete romlott, az ilyen fokú elégedetlenség indokoltsága mégis megkérdőjelezhető, hiszen a többi „volt szocialista" országban a reáljövedelem csökkenése hasonló vagy nagyobb volt, mint Magyarországon. Ennek ellenére a széles körű elégedetlenséget társadalmi tényként kell elfogadnunk, mert hatásai lehetnek az átalakulások további menetére. Ezért indokolt a jövedelemmel való elégedetlenség objektív tényezőinek a vizsgálata.

Bár az elégedetlenségnek vitathatatlanul vannak nem-gazdasági okai, ebben a tanulmányban a gazdasági tényekkel, a szegénység növekedésével és a fokozódó jövedelmi egyenlőtlenségekkel foglalkozom.

Adatforrások és módszerek

A hivatalos statisztikai adatokon kívül a rendszerváltás előtti jövedelemegyenlőtlenségek bemutatásánál felhasználom a Központi Statisztikai Hivatal 1962-től 1987-ig ötévenként végzett háztartási jövedelem vizsgálatainak eredményeit. A rendszerváltás utáni évekre vonatkozó adatok forrása a Magyar Háztartás Panel adatfelvétel sorozat (Sik–Tóth 1992; 1993; 1995; Tóth 1994). Ennek keretében egy körülbelül 2000 háztartásból álló országosan reprezentatív mintát évente áprilisban és májusban felkeresnek és egy háztartási kérdőívet, valamint a 16 éves és idősebb háztartástagokról egy-egy egyéni kérdőívet töltenek ki. A rendszeresen kérdezett jövedelmi és foglalkoztatási (munkanélküliségi) adatokon kívül évente többé-kevésbé változó egyéb kérdéseket (például az itt felhasznált elégedettségi és anómia kérdéseket) is feltesznek.

Az ebben a tanulmányban bemutatott egy főre jutó jövedelem adatok és decilis megoszlási adatok egyszerűen az egy főre jutó évi háztartási jövedelmet fejezik ki, a háztartásnagyság és a háztartástagok életkora szerinti súlyozás nélkül. A 2. és 3. táblázatban közölt decilis megoszlás adatok abban különböznek egymástól, hogy a KSH-adatok (lásd 4. táblázat) a háztartásfő társadalmi–foglalkozási jellemzői szerint besorolt háztartásokra vonatkoznak, míg a háztartás panel adatok (lásd 5. táblázat) a 16 éves és idősebb egyének egy főre jutó háztartási jövedelmét mutatják be. Az utóbbi táblázatból elhagytam a tanulókra és néhány kisebb társadalmi kategóriára (pl. nyugdíj mellett foglalkoztatottak) adatait.

A 8–10. táblázatokban a szegények arányát négy szegénység-definíció, illetve küszöb szerint mutatom be. Ezek:

- a KSH által számított létminimumnál alacsonyabb egy főre jutó jövedelmű személyek és háztartások (a KSH 1995-ben még nem számított létminimumot, ezért a 8. táblázat első oszlopában 1995-re csak egy becslésszerű adatot adtam meg);
- az egyének legalsó jövedelmi kvintilisébe, vagyis a legalacsonyabb jövedelmű 20 százalékba tartozó személyek és háztartások;
- az egy főre jutó ekvivalens jövedelem átlagának felénél alacsonyabb jövedelmű személyek és háztartások, ahol az ekvivalens háztartási jövedelmet az OECD ekvivalencia skálája szerint számítottuk ki, vagyis e=0,73 elaszticitással kalkuláltuk az egymást követő rangsorszámú háztartástagok szükségleteit (ez nagyjából egyenértékű azzal, hogy a második felnőtt szükségleteit a háztartásfő szükségletei 70 százalékának, a gyermekek szükségleteit a háztartásfő szükségletei 50 százalékának vettük);
- a hivatalos nyugdíjminimumnál alacsonyabb ekvivalens jövedelmű személyek és háztartások, ahol szintén az OECD ekvivalencia skálát használtuk.

A szegénység tartósságának vizsgálatánál (lásd 11. táblázat) a legegyszerűbb, úgy is mondhatnám: a legdurvább – szegénység-fogalmat, az alsó kvintilist használtuk, és azt mutattuk ki, hogy a vizsgált személyek és háztartások a háztartás panel adatfelvétel első három évében hány évben tartoztak az alsó kvintilisbe. Értelemszerűen csak azoknak a személyeknek az adatai találhatók a táblázatban, akik mind a három évben szerepeltek a mintában, tehát kimaradtak azok, akik a mintából kiestek (meghaltak, megtagadták a válaszadást stb.) és akik időközben belekerültek (beházasodtak a mintában szereplő háztartásokba).

Makrogazdasági és makrotársadalmi változások a rendszerváltás után

A háztartási jövedelmekben bekövetkezett változások hátterének megértéséhez röviden be kell mutatni a makrogazdasági és makrotársadalmi változásokat. 1989-től 1993-ig a GDP a vártnál sokkal nagyobb mértékben, körülbelül 21 százalékkal csökkent, a munkanélküliség lényegében zérusról 13 százalékra nőtt, a foglalkoztatottak számának csökkenése ennél is lényegesen nagyobb (26 százalék) volt, mert jelentős számú korábban foglalkoztatott személy korkedvezményes vagy rokkant nyugdíjba vonult vagy egyszerűen visszahúzódott a háztartásba. A reáljövedelem 11 százalékkal, a reálbérindex 15 százalékkal, az egy főre jutó fogyasztás 8–9 százalékkal csökkent (lásd 1. táblázat). A jövedelemcsökkenés elsődleges oka az infláció, valamint a munkanélküliség volt.

A mélyebben fekvő ok azonban a GDP csökkenése, vagyis a gazdasági depresszió vagy válság. Ezt a depressziót nemcsak a rendszerváltás okozta, hanem azonkívül a világgazdaság 1990 utáni váratlan depressziója, továbbá a „volt szo-

cialista" országok fizetőképtelenné válása, ottani exportpiacaink ebből következő elvesztése.

1993 második felében, majd még inkább 1994-ben a gazdasági visszaesés megállásának, majd a fellendülésnek első jelei mutatkoztak. Egyidejűleg megnőtt a nemzetközi fizetések mérlegének negatívuma és az állami költségvetés hiánya. Nőtt a külső és belső adósság. Ennek a folyamatnak a megállítása érdekében a kormány 1995 márciusában erős restriktív lépéseket tett, leértékelte a forintot, importvámpótlékot vezetett be, megpróbálta visszafogni a béremelkedést az állami szektorban és a nyugdíjak nominálértékének emelkedését, előirányozta a költségvetési kiadások jelentős csökkentését. Az infláció azonnal megnőtt, ennek következtében a reáljövedelmek addigi (1994-ben kimutatható) szerény növekedése megállt. Nehéz megjósolni, milyen következményekkel fog járni a restrikciós politika. Kérdés, hogy megállítja-e a megindult gazdasági növekedést. Kérdés, hogy az átlagos reáljövedelem mekkora csökkenését fogja okozni, s ez a csökkenés kiket fog elsősorban sújtani. Nincs kizárva, hogy az ebben a tanulmányban bemutatott tények és tendenciák 1996-ra lényegesen eltérő képet fognak mutatni.

A jövedelemegyenlőtlenség növekedése

Az átlagos egy főre jutó reáljövedelem csökkenésével egyidejűleg megnőtt a jövedelmek egyenlőtlensége. Hangsúlyozni kell, hogy a szocialista korszakban is voltak jövedelemegyenlőtlenségek, nem is csekélyek (lásd 2. táblázat). Azt lehet mondani, hogy a magyarországi jövedelemegyenlőtlenségek az 1980-as években nagyjából a skandináv országokban megfigyelt jövedelem- (adó után) egyenlőtlenségek szintjén álltak. A KSH rétegződés- és jövedelemvizsgálatainak legfontosabb eredménye éppen az uralkodó ideológiának ellentmondó egyenlőtlenségek meglétének kimutatása volt (Ferge 1969).

A rendszerváltás után a jövedelemegyenlőtlenség azonnal megnőtt (lásd 3. táblázat). Különösen a legfelső decilis részesedése az összes jövedelemből nőtt meg. Csökkent a legalsó decilisé és kisebb mértékben a középső deciliseké is.

A jövedelemegyenlőtlenség körülbelül a Nyugat-Európában, azon belül is a volt Nyugat-Németországban megfigyelthez vált hasonlóvá (Andorka et al. 1995).

1992 (pontosabban az 1991 áprilisától 1992 márciusáig terjedő év) óta a jövedelemegyenlőtlenség a háztartás panel felvételek szerint nem alakult egyenesvonalúan. 1993-ra kissé csökkent, majd 1994-re ismét nőtt az egyenlőtlenség. Úgy látszik, hogy 1993-ban és 1994-ben a középrétegek relatív helyzete, részesedése az összes jövedelemből nem romlott. 1994 tavaszától 1995 tavaszáig azonban újra fordulat következett be: a legfelső decilis részesedése erősen megnőtt, a 3–8. decilisek, tehát „középrétegek" részesedése viszont

csökkent, miközben a legalsó decilis helyzete kissé javult. Egy év adataiból természetesen nem szabad messzemenő következtetéseket levonni, de a felső „egymillió" gazdagodása és a középrétegek helyzetének romlása egybecseng Szelényi Iványnak (1995) a konferencián előadott tanulmányával, amelyben már nem „polgárosodásról", hanem „menedzser-kapitalizmusról" beszél, mint a Magyarországot és talán más volt szocialista országokat is jellemző perspektíváról.

A jövedelemegyenlőtlenségek társadalmi rétegenként

A KSH háztartási jövedelem felvételei lényeges jövedelemkülönbségeket mutattak ki a háztartások fejének társadalmi-foglalkozási helyzete és lakóhely szerint. Ezek a különbségek kisebbek voltak ugyan, de nagyjából megfeleltek a nyugat-európai országokban megfigyelt jövedelemkülönbségek mintájának: a jövedelmi hierarchiában legfelül álltak a vezetők és az értelmiségiek, legalul a szakképzetlen munkások és a mezőgazdaságban foglalkoztatott fizikai foglalkozásúak (állami gazdasági munkások, termelőszövetkezeti parasztok, igen kiszámú egyénileg gazdálkodó paraszt), valamint a nyugdíjasok (lásd 4. táblázat). A település kategóriák közül a budapesti lakosság állt a legjobban és a községi népesség a legrosszabbul (lásd 7. táblázat).

A háztartási panel adatfelvételek rétegenkénti jövedelemadatai nem teljesen összehasonlíthatóak a korábbi KSH-adatokkal.[3] Azt ki lehet következtetni, hogy a rétegenkénti jövedelemkülönbségek erősen megnőttek (lásd 5. táblázat). A jövedelemkülönbségek mintája azonban nagyjából változatlan maradt és ezért értelemszerűen most is hasonlít a nyugat-európai országokban megfigyelthez: legfelül a menedzserek, utánuk a szakértelmiség, majd az alacsonyabb beosztású vezetők, középen az önállók, az irodai foglalkozásúak és a szakmunkások, legalul az aktívak közül a szakképzetlen munkások és a parasztok (akiknek egy része ma is mezőgazdasági munkás).

A hierarchia alsó felében helyezkednek el mindazok a rétegek, amelyek nem jutnak piaci jövedelmekhez. Jelentős különbségek vannak azonban helyzetükben: az öregségi nyugdíjasok – akiknek nagy része több évtizedes foglalkozási életpálya után vonult nyugdíjba – átlagosan nincsenek különösen kedvezőtlen helyzetben. Ezzel szemben mindazok, akik nem a „szabályos" foglalkozási életpályát futották végig, rokkantként mentek korhatár előtt nyugdíjba, munkanélküliek, továbbá akik nem rendelkeznek keresetet biztosító munkahellyel (háztartásbeliek és egyéb felnőtt eltartottak), igen hátrányos jövedelmi helyzetben vannak.

A rétegek közötti jövedelemkülönbségek 1993-tól 1995-ig egyértelműen nőttek, különösen erős a növekedés 1994-től 1995-ig. Ebben az évben a felső- és középvezetők, tehát nagyjából azok, akiket Szelényi Iván „menedzser-kapitalis-

táknak" nevez, akik közé tartoznak a (még) állami tulajdonban lévő nagyvállalatok menedzserei is, lényegesen „gazdagabbak" lettek. Az értelmiség valamennyire, de jóval kisebb mértékben javította jövedelmi pozícióját, a többi aktív réteg többé-kevésbé tartotta pozícióit, viszont a „nem szabályos foglalkozási életpályájúak", valamint az öregségi nyugdíjasok helyzete romlott. Korai lenne e néhány év adatai és fejleményei alapján végleges ítéletet mondani, de óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy a megfigyelt tendenciák a nyugat-európai típusú polgári társadalom és szociális piacgazdaság vagy pedig a sokkal nagyobb egyenlőtlenségeket mutató dél-amerikai társadalmak irányába haladnake.

A megkérdezettek bemondásán alapuló jövedelemadatok pontosságával kapcsolatban mindig indokolt a kétely. Továbbá egy adott év jövedelmi helyzete nem szükségképpen a legpontosabb mutatója az életszínvonalnak. Ezért megpróbáltam a lakásra és a tartós fogyasztási eszközökre vonatkozó adatokkal, továbbá egy az anyagi helyzetet feltehetően megközelítőleg jól jellemző életmódmutatóval (külföldi utazás) is megvizsgálni a társadalmi rétegek közötti különbségeket (lásd 6. táblázat). Természetesen nehéz lenne megmondani, mit tekintsünk nagyfokú vagy csekély egyenlőtlenségnek e mutatók területén, de a hierachikus sorrend egyértelműen „visszahozza" a jövedelem esetében megfigyeltet. Egyetlen kivétel van: a gyermekgondozási segélyen és díjon lévők esetében ezek a mutatóik lényegesen kedvezőbbek, mint a többi „nem szabályos életpályájúak" esetében. Ez azt jelzi, hogy a GYES és a GYED átmeneti állapot, lecsökkenti a háztartás egy főre jutó jövedelmét is, de előtte a háztartások nagy része valószínűleg lényegesen kedvezőbb helyzetben lehetett.

Budapest és a többi város és község közötti jövedelemegyenlőtlenségek, amelyek 1962-től 1982-ig egyértelmű lassú csökkenési tendenciát mutattak, ezután ismét nőni kezdtek, éspedig a rendszerváltás után igen erőteljesen.[4] A fővárosi lakosság növekvő előnye teljesen világosan kitűnik az adatokból. Hozzá kell tenni, hogy mind az egyéb városok, mind a községek kategóriája meglehetősen heterogén. 1994-re vonatkozóan megpróbáltunk valamivel finomabb kategóriákat használni. A városokon belül különválasztottuk a megyeszékhelyeket és a többi várost, a községeken belül pedig a hivatalosan meghatározott elmaradt területeken fekvő községeket és a többiektől (amelyeket itt „normál" községeknek nevezek). Az országos átlaghoz viszonyított egy főre jutó jövedelemszintek mutatják a közöttük lévő különbségeket:

lakóhely	egy főre jutó jövedelem az átlag százalékában, 1994
Budapest	141
megyeszékhelyek	105
többi városok	94
„normál" községek	92
elmaradt községek	77

Tehát a rendszerváltás után a már korábban is privilegizált helyzetben lévő társadalmi rétegek jövedelmi előnyei nőttek, a korábban is hátrányosabb helyzetűek pozíciója pedig tovább romlott.

Szegénység

Az átlagjövedelem csökkenése és a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése együttes hatásaként a szegénységben élők aránya nőtt. Ha a KSH által az 1980-as évek első felétől számított létminimumot vesszük alapul, az 1980-as években körülbelül 10 százalékra becsülhetjük az annál kisebb jövedelemből megélni kényszerülők arányát. Hozzátehetjük, hogy ez az arány az 1980-as években már alig változott, tehát a korábbi becsülhető csökkenési tendencia megállt. A rendszerváltás után Kolosi és szerzőtársai számításai szerint 1992-ben körülbelül 21 százalék, 1993-ban 24 százalék, 1994-ben 32 százalék élt a létminimum alatt (Kolosi–Sik 1992; Kolosi et al. 1993; 1994). 1995-ben a KSH nem számította ki a létminimumot, mivel azonban a háztartás panel felvétel 1994–1995 évre vonatkozó adatai szerint ebben az időszakban az átlagos reáljövedelem a megelőző évhez képest alig csökkent, és az alsó három decilis együttes részesedése az összes jövedelemből is alig csökkent, megkockáztathatjuk azt a becslést, hogy a szegények aránya 30 és 35 százalék között lehet.

Nőtt a nyugdíjminimumnál kisebb egy főre jutó jövedelemmel rendelkezők aránya is. Továbbá az egyenlőtlenség növekedése következtében nőtt az átlagjövedelem felénél kisebb jövedelemből megélni kényszerülők aránya is (lásd 8. táblázat).[5]

Érdemes megjegyezni, hogy Gyenei Márta (1995) megpróbálta a szegények és a gazdagok arányát nem jövedelmi, hanem a háztartás panel felvételek során nyert más, elsősorban vagyoni jellegű adatok (lakásérték, felszereltség, egyes tartós eszközök, megtakarítások, ingatlantulajdon stb.) alapján meghatározni. Arra a következtetésre jutott, hogy 1994-ben a lakosság 17,6 százaléka nagyon szegény, 12,6 százaléka szegény, 43,8 százaléka közepes anyagi helyzetű, 15,1 százaléka jómódú és 11,0 százaléka gazdag volt. A jövedelmen alapuló szegénységvizsgálatokkal ellentétben ez a módszer azt mutatta, hogy a nagyon szegények aránya 1992-től 1994-ig alig változott, a szegényeké csökkent, a nagyon gazdagoké erősen nőtt. Ez az eredmény annak a következménye, hogy a társadalomnak körülbelül egytized részében vagyon halmozódik fel. Ők a rendszerváltás nyertesei.

Ha a rendszerváltás után a leghátrányosabb helyzetbe kerülőket akarjuk meghatározni, akkor a háztartás panel adatfelvételeknek ugyanazon háztartásokra és személyekre vonatkozó évenként ismétlődő jövedelemadatait használhatjuk fel. A legsúlyosabb helyzetben lévőknek azokat tekinthetjük, akik tartósan a szegénységküszöb alatt maradnak.

1992 és 1994 között a mintában szereplő személyek 7,1 százaléka volt mind a három évben, 9,6 százaléka két évben, 16,7 százaléka egy évben, 66,6 százaléka pedig egy évben sem a legalsó kvintilisben (Andorka–Spéder 1994). 1992 és 1995 között a mintában szereplő személyeknek 2,3 százaléka volt mind a négy évben, 2,7 százaléka három évben, 4,3 százaléka két évben, 13,0 százaléka egy évben, 77,7 százaléka pedig egyszer sem az átlag 50 százalékaként definiált szegénységküszöb alatt (Andorka–Spéder 1995). A szegénységnek tehát egy meglehetősen nagy része átmeneti jellegű, éspedig minél alacsonyabb szegénységküszöböt állapítunk meg, annál nagyobb a csak átmenetileg az alatt lévők aránya. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a tartós szegénység problémáját el lehet hanyagolni. Ellenkezőleg, azokat, akik négy éven keresztül az átlag 50 százalékaként meghatározott küszöbnél alacsonyabb jövedelemből éltek, súlyosan hátrányos helyzetben levőknek tekinthetjük. Számuk a fenti adatok szerint 400 és 500 ezer között lehet.

A bármely szegénységdefiníció szerinti szegényeknél sokkal többen vannak azok, akiknek reáljövedelem-csökkenést kellett elszenvedniük, vagyis azok szegényedtek a rendszerváltás óta. Mivel a háztartás panel felvételekben nem próbáltuk a megkérdezetteknek a rendszerváltás előtti jövedelmét felmérni, nem tudunk pontos adatot mondani azoknak az arányáról, akik ilyen értelemben „vesztesek" voltak. Kolosi és Sik (1992) azonban az 1992. évi adatfelvételnek az egy évvel korábbi, 1991. áprilisi jövedelmei alapján felbecsülték, hogy az egy év alatt hogyan változott a megkérdezettek jövedelmi helyzete. Eszerint 46 százaléknak csökkent a reáljövedelme, 22 százaléké nagyjából azonos maradt és 32 százaléké nőtt, az utóbbiak felének reáljövedelme egy év alatt lényegesen nőtt. Az 1994. évi felvételben a megkérdezettek 4 százaléka azt mondta, hogy az elmúlt 12 hónapban a családjának jövedelme nagyon erősen romlott, 42 százalék pedig arról számolt be, hogy romlott. Az 1994. évi New Democracies Barometer Survey során megkérdezték, hogy a rendszerváltás előtti évhez viszonyítva hogyan változott a családi jövedelmi helyzete: 31 százalék erős romlásról, 45 százalék romlásról, 17 százalék nagyjából változatlan jövedelemről, 5 százalék javulásról, egy százalék nagyfokú javulásról számolt be (Rose–Haerpfer 1994). Bár a háztartási panel felvételekből származó adatok megbízhatóbbaknak látszanak, mint a New Democracies Barometer felvétel szubjektív és erősen retrospektív adatai, azt mindenképpen meg lehet állapítani, hogy a magyar társadalom többségének jövedelmi helyzete a rendszerváltás óta romlott, miközben egy kisebbségé javult, azon belül egy szűk rétegé nagymértékben javult.

A szegénység gyakoriságát demográfiai és társadalmi kategóriánként négy szegénységi küszöb alapján vizsgáltuk (lásd 9. és 10. táblázat). Bár minden társadalmi és demográfiai kategóriában találunk szegényeket, a szegények aránya vagy a szegénység „kockázata" igen erősen különbözik. Minél alacsonyabb szegénységküszöböt alkalmazunk, annál nagyobbak a demográfiai és társadalmi

különbségek, így azok a nyugdíjminimummal azonosnak vett szegénységi küszöb esetében a leginkább szembetűnőek. Még ennél is élesebbek a különbségek, ha a tartós szegénység előfordulását vizsgáljuk. Míg az értelmiségiek között egyetlen személyt sem találtunk, aki mind a három évben az utolsó kvintilisbe tartozott, a roma etnikumhoz tartozóknak csaknem fele mindhárom évben szegény volt e kritérium szerint.

A szegénységi arányszámok egyrészről a „tradicionális" szegénység fennmaradását, sőt terjedését bizonyítják. Azokban a kategóriákban – a szakképzetlen munkások, a mezőgazdaságban dolgozó fizikaiak, a községi lakosok –, amelyekről az 1960-as évek óta tudjuk, hogy az átlagosnál sokkal nagyobb a szegények aránya, a rendszerváltozás után is az átlagosnál nagyobbak a szegénységarányok.

Különleges az idős emberek és a nyugdíjasok közötti szegénység alakulása. Az 1960-as években még az átlagosnál sokkal nagyobb volt közöttük az alacsony jövedelműek aránya, ez a hátrányuk azonban az 1970-es és 1980-as években fokozatosan csökkent. Az 1994-es adatok viszont már azt mutatják, hogy bármely szegénységi küszöb alkalmazása esetén az átlagosnál kisebb az idős emberek és az öregségi nyugdíjasok között a szegénység. Nem így az özvegyi nyugdíjasok és a rokkantnyugdíjasok: közöttük sok a szegény. Semmiképpen sem indokolt tehát az időseket és a nyugdíjasokat egységesen a szegénység által különösen fenyegetett kategóriáknak tekinteni. Más kérdés az, hogy egyénileg majdnem minden nyugdíjas attól tart, hogy a következő években jövedelmének reálértéke csökkenni fog, tehát „el fog szegényedni", ami azonban nem azt jelenti, hogy szükségképpen a szegénységi küszöb alá süllyed. A közvélemény tisztánlátását a nyugdíjasok helyzetét illetően az az egyszerű tény nehezíti, hogy miközben a nyugdíjasok átlagos relatív (az átlaghoz viszonyított) jövedelmi helyzete 1994-ig javult, egyénileg a legtöbb nyugdíjas reáljövedelme évről évre kissé csökkent. Kérdés továbbá, hogy az öregségi nyugdíjasok átlagos relatív jövedelmének romlása 1994-től 1995-re tendenciaváltozás kezdetét jelzi, vagy csupán átmeneti jelenség lesz.

Az idősekkel és nyugdíjasokkal ellentétben a gyermekek jövedelmi helyzete az 1960-as évek óta fokozatosan romlott, egyre nagyobb arányuk tartozott a legalsó jövedelmi kategóriákba (Andorka 1989). Ez a tendencia a rendszerváltás után felerősödött. A gyermekeknek nagy és növekvő része él – legalább gyermekkora egy részében – a szegénységi küszöbnél alacsonyabb jövedelmi szinten. Különösen gyakori a szegénység előfordulása a három és többgyermekes családokban. Hangsúlyozni kell, hogy bármelyik szegénységfogalmat használjuk, tehát akkor is, ha a gyermekek szükségleteit a felnőttekénél alacsonyabbnak vesszük, a gyermekek között az átlagosnál jóval gyakoribb a szegénység. Hozzá kell azt is tenni, hogy a gyermekek szegényedése és az idős emberek jobb módúvá válása olyan tendencia, amelyet az elmúlt évtizedekben minden fejlett országban megfigyeltek, ahol megfelelő adatok álltak rendelke-

zésre (Smeeding 1988; Smeeding–Torry 1988). Ez azonban nem kisebbíti annak a ténynek a jelentőségét, hogy – amint azt az UNICEF (1995: 155) firenzei kutatóintézetének elemzése is megállapítja – *a gyermekek a rendszerváltás vesztesei.* Ha „új szegénységről" beszélünk, azon belül az egyik nagy létszámú csoportot a gyermekek, a többgyermekes családok alkotják.

Az „új szegénység" másik – teljesen új – csoportját alkotják a *munkanélküliek*, azok a háztartások, amelyeknek egy vagy több tagja, rosszabb esetben a háztartásfő munkanélküli. Hozzá kell azonban tenni, hogy egyáltalán nem minden munkanélküli szegény, mert a háztartás többi tagjának jövedelme kiegyenlítheti a munkanélküliség okozta jövedelem veszteségét. A munkanélküliség veszélye elsősorban a már amúgy is alacsony jövedelmű társadalmi rétegeket fenyegeti: a szakképzetlen munkásokat, a mezőgazdaságban dolgozókat, a községi lakosságot, és – jóval az átlagon felüli mértékben – a roma etnikumhoz tartozókat. A munkanélküliség elszegényítő hatása nyilván annál erősebb, minél tartósabb a munkanélküliség. Az 1995. évi háztartás panel adatfelvétele idején a munkanélküliek 56 százaléka volt már egy évnél hosszabb ideje munkanélküli (Nagy–Sik 1995). Az 1992. évi felvétel idején munkanélküliek közül 1995-ben viszonylag kevés, 7,6 százalék volt munkanélküli, ez azonban nem azt jelenti, hogy többségük új munkahelyet talált, mert csupán 44,8 százalékuknak volt keresetet biztosító munkahelye, a többiek eltartottak és nyugdíjasok lettek, vagy gyermekgondozási szabadságon vannak (Kolosi et al. 1995).

Itt kell megemlíteni az „új szegénységnek" két másik csoportját: a rokkantnyugdíjasokat és a felnőtt eltartottakat. Feltehető, hogy már a korábbi évtizedekben is sok volt közöttük a szegény, de számuk a rendszerváltás után erősen megnőtt.

Végül „régi-új" szegénységnek mondhatjuk az 500 000 főre becsülhető roma népesség szegényeit. Régi szegények, mert már az 1960-as években sokkal több volt közöttük a szegény, mint a nem-roma népességben. Új azonban ez a szegénység abban a tekintetben, hogy a szegénységben élő romák aránya igen nagy mértékben megnőtt, sokkal magasabb, mint bármely más társadalmi vagy demográfiai kategóriában. Minél alacsonyabb szegénységküszöböt választunk, annál kiugróbb a romák hátránya más rétegekhez viszonyítva, tehát a „súlyosan" szegények (például a nyugdíjminimumnál kisebb jövedelműek) között különösképpen „felül vannak reprezentálva". Végül az átlagosnál sokkal több közöttük a tartósan szegény. Az 1995. évi adatfelvétel során megkérdezett roma etnikumú személyeknek körülbelül a fele mind a négy kérdezési évben a legalsó kvintilishez tartozott. Ha tehát – némileg nem-tudományosan erőteljes szóhasználattal – beszélhetünk a *rendszerváltás legnagyobb veszteseiről*, akkor ezek egyértelműen a *roma etnikumhoz tartozók.*

A szegénység és egyenlőtlenség növekedésének társadalomlélektani hatásai

Mint már fent említettem, a magyar társadalomban igen nagy az elégedetlenség az egyéni jövedelemmel és életszínvonallal, és nagy a pesszimizmus a jövő perspektívákat illetően. A háztartás panel felvételekben 11-pontos skálán (0 =nagyon elégedetlen, 10 = teljesen elégedett) mértük a megkérdezettek elégedettségét. A 0–3 skálaértékeket választókat tekintettük elégedetleneknek. Az elégedetlenek aránya jövedelem szerint (Andorka 1995) és társadalmi rétegenként (lásd 12. táblázat) erősen különbözik. Azokban a rétegekben, amelyeknek jövedelme kedvezőbben alakult, lényegesen kevesebben elégedetlenek, mint azokban, amelyeknek jövedelme erősen csökkent: Kiugróan magas az elégedetlenség a munkanélküliek és az egyéb felnőtt eltartottak között. Ez is arra enged következtetni, hogy ezek az egyéb eltartottak valójában rejtett munkanélküliek vagy olyan munkanélküliek, akik már feladták a reményt, hogy újra munkahelyhez jutnak.

Kopp Mária és Skarbski Árpád (1992) az 1980-as években végzett vizsgálataik során arra a következtetésre jutottak, hogy a magyar társadalom felnőtt tagjainak lelki egészségi állapota rossz, igen sokan mutatnak neurotikus és depressziós tüneteket. Az 1993. évi háztartás panel felvétel kérdőívébe mi is felvettünk néhány olyan kérdést, amely a lelkiélet problémáira utal. Ezek a tünetek, mint a gyakori kimerültség, idegesség, fejfájás, erős szívdobogás, remegés, a sikertelenség érzése, lényegesen gyakoribbak a társadalom szegényebb rétegeiben, mint a jobbmódúakéban (Andorka 1993).

Végül Hankiss Elemér és munkatársai (1978) régebbi kérdőívéből átvettünk egy 1990. évi felvételbe és az 1994. évi háztartás panel kérdőívébe négy kérdést, amelyek az anómia – és az én értelmezésem szerint az elidegenedés – jelenségét járják körül (lásd 12. táblázat). Az eredmények alapján fogalmaztam meg azt a hipotézist, hogy a magyar társadalomban a totalitárius és autoritárius rendszerek korszakában fokozatosan igen súlyos anómia- és elidegenedésválság alakult ki, az ezekre utaló válaszok aránya 1978-tól 1990-ig erősen megnőtt (Andorka 1994*a*). 1990-től 1994-ig nem látszik egyértelmű növekedés, sőt egyes kérdéseknél a csökkenés jeleit is fel lehet fedezni. Az anómiára és elidegenedésre utaló válaszok (az ember nem tudja, miben higgyen; nincs értelme tervezni; az életnek nincs értelme; az önbizalom hiánya) sokkal gyakoribbak azokban a társadalmi rétegekben, amelyek a rendszerváltás során hátrányosabb helyzetbe kerültek (Andorka 1994*b*).

Összefoglalóan levonhatjuk tehát a következtetést, hogy a rendszerváltás óta a *magyar társadalom egyes rétegei nemcsak szegényebbek lettek, hanem elégedetlenebbek is, gyakrabban szenvednek lelki problémáktól, végül nagyobb arányban adnak anómiára és elidegenedésre utaló válaszokat*, mint a társadalom kedvezőbb helyzetű rétegeinek tagjai. Az egyenlőtlenségek tehát minden vizsgált vonatko-

zásban nagyok, és úgy látszik, megnőttek. Joggal merülhet fel az a kérdés, hogy ha az egyenlőtlenségek tovább nőnek – leegyszerűsítve: a jelenlegi nyugat-európai szintről a dél-amerikai szintre –, ennek milyen következményei lesznek az elégedetlenség, a lelki egészség és az anómia–elidegenedés területén.

A növekvő egyenlőtlenség és szegénység potenciális politikai hatásai

Nem vállalkozom itt az előbbi kérdés megválaszolására, mert hiányoznak a válaszhoz szükséges empirikus adatok. A háztartás panel felvételek nyújtanak viszont bizonyos támpontokat ahhoz, hogy a rövid távú politikai hatásokat felmérjük.

Kézenfekvő lenne azt feltételezni, hogy a szegénység és az egyenlőtlenség növekedése veszélyeztetheti a demokratikus rendszert és ezen keresztül a piacgazdaságot. Meg lehet fogalmazni azt a hipotézist, hogy a reáljövedelem-csökkenést elszenvedett, szegény, elégedetlen, lelki problémákkal küszködő, anómiás és elidegenedett állampolgárok nem-demokratikus politikai mozgalmak vagy pártok mögé állnak. A háztartás panel felvétel adatai ezt a félelmet nem támasztják alá egyértelműen.

Két kérdés szerepelt a háztartás panel adatfelvételek kérdőívein, amelynek alapján a fenti hipotézist elemezhetjük:

- Részt venne-e a parlamenti választáson, ha arra a jövő vasárnap kerülne sor?
- Melyik pártra szavazna?

Itt az 1993 tavaszi – tehát az 1994. évi parlamenti választásokat alig több mint egy évvel megelőző – adatfelvétel eredményeit mutatom be. A választásokon való részvételt illetően a válaszok jövedelem szerint világosan differenciálódtak:

részt venne-e a parlamenti választáson	átlagos egy főre jutó jövedelem az országos átlag százalékában
biztosan igen	104
valószínűleg igen	99
valószínűleg nem	95
biztosan nem	89
nem tudja	86

Tehát az alacsonyabb jövedelműek között kisebb a tervezett választási részvétel, a szegényebbek közül jóval kevesebben vesznek részt a választásokon.

A pártok potenciális (1993. tavaszi) szavazói között is mutatkoztak különbségek:

pártpreferencia	átlagos egy főre jutó jövedelem az országos átlag százalékában
szocialista	121
magyar demokrata	110
kereszténydemokrata	105
szabaddemokrata	101
fiatal demokrata	100
kisgazda	92
más párt	111

Ezek a különbségek azonban nem követték a politikatudományi szakirodalomban szokásos sémákat, sem a baloldal–jobboldal, sem a kormány–ellenzék sémát. Levonhatjuk azt a következtetést, hogy a társadalom szegényebb rétegei nagyobb arányban maradnak távol a választásoktól, és ha részt vesznek, a többség nem találta meg 1993-ig azt a pártot vagy azokat a pártokat, amelyre/amelyekre szavazatait adná. Ebben az időpontban nem látszott annak veszélye sem, hogy a szegény és elégedetlen tömegek valamely szélsőséges pártot támogatnának.

Hozzá kell azonnal tenni, hogy ezek a pártpreferenciák és a pártok választóinak társadalmi összetétele azóta megváltoztak, sőt lehetséges hogy többször is. Az 1994. évi választási eredmények elemzése (Gazsó–Stumpf 1995) arra enged következtetni, hogy ekkor a szegényebb rétegek jelentős része, amely 1993-ban még nem kívánt a választáson részt venni vagy nem tudta, melyik pártra szavazna, a szocialista pártra adta szavazatát. Az azóta közzétett közvélemény-kutatási eredmények viszont azt sejtetik, hogy ugyanezen rétegek tagjainak legalábbis jelentős része újra a választásokon való távolmaradás vagy a „nem tudom még, melyik pártra szavaznék" attitűdjét választja.

Az 1992–1995 közötti háztartás panel felvételek adatainak együttes elemzése (Fábián–Tóth 1995) arra enged következtetni, hogy a szavazói hűség a korábban feltételezettnél is alacsonyabb: a megkérdezetteknek kevesebb mint egy százaléka jelölte meg mind az öt alkalommal (1992-ben retrosprektíven kérdezték az 1990. évi parlamenti választásokon leadott szavazatot is) ugyanazt a pártot. Ebben a pártpreferenciák sűrű változásán kívül az is szerepet játszik, hogy a megkérdezetteknek 70 százaléka legalább egyszer úgy nyilatkozott, hogy nem venne (vagy nem vett) részt a választáson. Ez az eredmény mindenesetre arra int, hogy abból, hogy eddig a szegény és elégedetlen tömegek nem álltak valamely szélsőséges párt mögé, nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy ez a jövőben is kizárható lehetőség, mert az ingadozók aránya igen magas.

Óvatos következtetések

A rendszerváltás óta a társadalmi egyenlőtlenségek megnőttek, és a szegények száma lényegesen emelkedett. Nem merném megjósolni ennek a hatását a magyarországi gazdasági–társadalmi–politikai fejlődésre. Nem lehet azonban kizárni a negatív hatásokat. Ezért kívánatos volna a további elszegényedést és az egyenlőtlenségek növekedését megállítani. Az elszegényedést nyilván a gazdasági növekedés megindulása állítaná meg, sőt fordíthatná vissza. Emellett szerintem egy szociális védőhálónak is lényeges szerepe kell hogy legyen a szegénység enyhítésében és az egyenlőtlenségek szélsőségessé válásának elkerülésében.

Jelenleg széles körű és sokszor heves vita folyik Magyarországon a követendő gazdaságpolitikáról és szociálpolitikáról. Ebben a tanulmányban nyilvánvalóan nincs hely az ezekben a vitakérdésekben való állásfoglalásra. Csupán azt a reményemet szeretném kifejezni, hogy a bemutatott és a hasonló adatok hozzájárulnak ahhoz, hogy a viták tárgyszerűbbek legyenek.

Jegyzetek

[1] Ez a tanulmány a budapesti európai Szociológiai Konferencián (1995. augusztus 30.–szeptember 2.) bemutatott előadásnak némileg módosított, az 1995. évi Magyar Háztartás Panel adatfelvétel néhány eredményével kiegészített változata.

[2] A „szocializmus" és „kapitalizmus" kifejezéseket a továbbiakban minden magyarázat és jelző nélkül használom a fogalmazás egyszerűsége kedvéért. Ezzel semmiképpen sem akarom kétségbe vonni, hogy elvben másfajta szocializmus lehetséges, és hogy a mai európai kapitalizmus sok vonatkozásban alapvetően különbözik a 19. századi kapitalizmustól.

3 A korábban említetteken kívül ebben az is szerepet játszik, hogy társadalmi réteg sémánkat némileg továbbfejlesztettük. Az aktívakat illetően a legfontosabbnak azt tartom, hogy a felső- és középvezetőket elkülönítettük, továbbá az önálló iparosokat és kereskedőket a szakmunkásoktól elkülönítettük (ahová a korábbi KSH-sémában besorolták őket). Ennél is lényegesebb, hogy – mivel nem a háztartásokat, hanem a 16 éves és idősebb személyeket osztályoztuk – a nyugdíjasokon kívül számos további inaktív kereső és eltartott réteget is megkülönböztettünk.

[4] Minden adatfelvételi évben az akkor városi, illetve községi rangú települések kerültek a megfelelő kategóriákba. Az évek folyamán egyre több község kapott városi rangot és került így a városok kategóriájába. Mivel ezeknek a településeknek a népessége feltehetően alacsonyabb jövedelmet ért el a korábbi városi átlagnál, „lehúzták" az új városi kategória átlagát. Ha csak az évtizedek óta városi rangú településeket néznénk, az átlagos jövedelmük magasabb lenne a táblázatban kimutatottnál.

[5] Értelemszerűen nem nőtt viszont a legalsó kvintilisbe tartozók aránya, mert az mindig a népesség 20 százaléka.

Hivatkozások

Andorka R. 1989. Szegénység Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, (45) 12, 30–40.

– 1993. *Elégedetlenség, elidegenedés, anómia.* In: Sik–Tóth (szerk.) 1993. 97–112.

– 1994*a*. Social Changes and Social Problems in Hungary Science the 1930s Economic, Social and Political Causes of the Domise of State Socialism. In: A. Seligman (ed.) The Transition from State Socialism in Eastern Europe: the Case of Hungary. *Comparative Social Research*, vol. 14, 49–96.

– 1994*b*. *Elégedetlenség, elidegenedés, anómia.* In: Sik–Tóth (szerk.) 1994. 83–90.

– 1995. *Elégedetlenség.* In: Tóth (szerk.) 1994.

Andorka R.–B. Headey–P. Krause 1995. Economic and Political Imperatives in System Transformation: Hungary and East Germany 1990–1994. *Review of Sociology,* Special Issue, 1–26.

Andorka R.–Zs. Spéder 1994. *Szegénység alakulása 1992 és 1994 között.* In: Tóth (szerk.) 1994. 27–40.

– – 1995. *Szegénység.* In: Sik–Tóth (szerk.) 1995.

Dahrendorf, R. 1990. *Reflections on the Evolution in Europe.* London: Chatto and Windus

Fábián, Z. Tóth, I. Gy. 1995. *Szavazói táborok és szavazói mobilitás, 1990–95.* In: Sik–Tóth (szerk.) 1995.

Ferge Zs. 1969. *Társadalmunk rétegződése.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Gazsó F.–Stumpf I. 1995. Pártbázisok és a választói magatartástípusok. In: Kurtán S.–Sándor P.–Vass L. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve.* Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 567–580.

Gyenei M. 1995. *Vagyoni helyzeten alapuló szegénység számítás.* Kézirat

Hankiss E.–Manchin R.–Füstös L. 1978. *Életmód, életminőség, értékrendszer. Országos Vizsgálat 1978. Alapadatok.* I–III. k. Budapest: MTA Szociológiai Intézet

Kolosi T.–Sik E. 1992. *Munkaerőpiac és jövedelmek.* In: Sik–Tóth (szerk.) 1992. 8–24.

Kolosi T.–Szivós P.–Bedekovics I. 1993. *Munkaerőpiac és jövedelmek.* In: Sik–Tóth (szerk.) 1993. 13–26.

– – – 1994. *Munkaerőpiac és jövedelmek.* In: Tóth (szerk.) 1994. 7–15.

– – – 1995. *Munkaerőpiac és jövedelmek.* In: Sik–Tóth (szerk.) 1995.

Kopp M.–Skrabski Á. 1992. *Magyar lelkiállapot.* Budapest: Végeken

Nagy Gy.–Sik E. 1995. *Munkanélküliség.* In: Sik–Tóth (szerk.) 1995.

Rose, R.–I. Boeva–V. Shironin 1993. *How Russians Are Coping with Transition: New Russia Barometer II.* Studies in Public Policy vol, 216. Glasgow: University of Strattelyde

Rose, R–Ch. Haerpfer 1994. *New Democracies Barometer III: Learning from What Is Happening.* Studies in Public Policy, vol. 230. Glasgow. University of Strattclyde

Sik E.–Tóth I. Gy. (szerk.) 1992. *Jelentés a Magyar Háztartás Panel I. hullámának eredményeiről.* Budapest: TÁRKI és BKE Szociológiai Tanszék

– – (szerk.) 1993. Egy év után... *Jelentés a Magyar Háztartás Panel II. hullámának eredményeiről.* Budapest: TÁRKI és BKE Szociológia Tanszék

– – (szerk.) 1995. *Pater Noster. Jelentés a Magyar Háztartás Panel IV. hullámának eredményeiről.* Budapest: TÁRKI és BKE Szociológia Tanszék

Smeeding, T. 1988. *Generation and the Distribution of Well-being and Poverty: Cross National Evidence for Europe, Scandinavia and the Colonies.* Előadás a Population Change and European Society symposiumon, Firenze

Smeeding, T.–B. Torrey 1988. Poor Children in Rich Countries. *LIS/CEPS Working Paper*, 17.

Szelényi I. 1995. The Rise of Managerialism: the „New Class" after the Fall of Communism. *Collegium. Discussion Papers*, 16.

UNICEF 1995. Poverty, Children and Policy: Responses for a Brigther Future. UNICEF International Child Development Centre, Firenze, *Regional Motoring Report, 3.*

Tóth I. Gy. (szerk.) 1994. *Társadalmi átalakulás 1992–1994. Jelentés a Magyar Háztartás Panel III. hullámának eredményeiről.* Budapest: TÁRKI és BKE Szociológia Tanszék

Táblázatok

1. táblázat
A magyar gazdaság fő makrostatisztikai mutatói, 1989

év	GDP 1989=100	foglalkoztatás*	munkanélküliségi arány, százalék	egy főre jutó reáljövedelem 1989=100	reálbérindex 1989=100	egy főre jutó reálfogyasztás 1989=100	fogyasztói árindex 1989=100
1989	100	100	0,3	100	100	100	100
1990	96	99	0,4	98	96	97	129
1991	85	96	1,9	96	90	92	174
1992	81	86	7,8	94	89	91	214
1993	79	78	13,2	89	85	92	262
1994	82	74	11,0	92	91	93	312

* Azon személyek, akiknek munkahelyük van, ahol keresethez jutnak. Nem számítottam ide a gyermekgondozási segélyen és díjon lévőket.

2. táblázat
Decilis eloszlások: az egy főre jutó jövedelem szerinti népesség decilisek részesedése az összes személyes jövedelemből, 1962–1987

decilis	1962	1967	1972	1977	1982	1987
legalsó	3,9	4,0	4,0	4,5	4,5	4,5
2	5,6	6,0	5,9	6,3	6,0	6,0
3	6,5	7,1	7,0	7,3	6,9	6,9
4	7,6	8,0	7,9	8,1	7,7	7,7
5	8,6	8,9	8,8	8,8	8,5	8,5
6	9,7	9,9	9,8	9,6	9,4	9,4
7	11,0	10,9	10,8	10,7	10,5	10,5
8	12,3	12,2	12,1	11,9	11,8	11,8
9	14,6	14,0	14,0	13,7	13,7	13,8
legfelső	20,2	18,9	19,7	18,6	18,6	20,9
legfelső/legalsó	5,2	4,7	4,9	3,8	3,8	4,6

3. táblázat
Decilis eloszlások: az egy főre jutó jövedelem szerinti háztartás decilisek részesedése az összes személyes jövedelemből, 1992–1995

decilis	1991/1992	1992/1993	1993/1994	1994/1995
legalsó	3,6	3,8	3,3	3,6
2	5,7	5,7	5,3	5,3
3	6,6	6,7	6,5	6,2
4	7,4	7,4	7,3	7,0
5	8,1	8,1	8,0	7,8
6	8,8	8,9	8,9	8,6
7	9,9	10,0	10,0	9,7
8	11,4	11,4	11,6	11,3
9	14,2	14,1	14,4	14,4
legfelső	24,3	23,9	24,7	26,1
legfelső/legalsó	6,7	6,3	7,4	7,3

4. táblázat
Egy főre jutó háztartási jövedelem a különböző társadalmi rétegekhez tartozó háztartásokban, 1962–1987

a háztartásfő társadalmi rétege	egy főre jutó háztartási jövedelem az országos átlag százalékában					
	1962	1967	1972	1977	1982	1987
vezető és értelmiségi	154	140	150	142	127	125
középszintű szellemi	128	122	115	108	107	117
irodai	119	111	108	97	99	93
szakmunkás	109	103	100	99	99	102
betanított munkás	95	92	89	93	92	88
segédmunkás	82	86	86	86	84	81
mezőgazdasági	87	101	105	104	95	90
nyugdíjas	84	81	83	91	98	94

5. táblázat
Az egy főre jutó átlagos évi jövedelem társadalmi rétegenként, 1993–1995

társadalmi réteg	egy főre jutó jövedelem az országos átlag* százalékában			n=/1995
	1993	1994	1995	
felső- és középvezető	162	184	211	158
értelmiségi	140	156	163	250
alsóvezető és művezető	114	138	137	120
irodai	120	118	124	322
önálló iparos, kereskedő	122	121	131	162
szakmunkás	100	96	93	492
szakképzetlen munkás	90	88	83	464
paraszt, mezőgazdasági munkás	85	83	84	86
öregségi nyugdíjas	96	101	95	1045
özvegyi nyugdíjas		78	75	153
rokkantnyugdíjas	87	80	78	290
gyermekgondozási díj és segély	83	70	76	167
munkanélküli	78	74	68	188
háztartásbeli	69	68	62	95
egyéb eltartott		8	60	190
összes 16 éves és idősebb**	100	100	100	4484

*A 16 éves és idősebb megkérdezettek átlagos egy főre jutó jövedelmének százalékában.

**Ebben és az összes következő táblázatban nem mutattam ki különleges helyzetük miatt a tanulókra vonatkozó adatokat, továbbá kis esetszámuk miatt a nyugdíj mellett kereső tevékenységet folytatók és a segítő családtagok adatait. Az „összesen"-ben természetesen benne foglaltatnak ők is.

6. táblázat
Lakásfelszereltség, egyes tartós eszközök birtoklása és külföldi utazás, 1994

társadalmi réteg	a lakásban nincs				a háztartás birtokában nincs				az elmúlt évben nem járt külföldön
	vízvezeték	vízöblítéses WC	fürdőszoba	telefon	autó	automata mosógép	színes tv	személyszámítógép	
	százalék								
felső- és középvezető	2,8	0,0	0,9	42,6	23,8	16,2	6,6	72,0	43,1
értelmiségi	1,6	1,6	1,6	36,7	34,5	21,1	7,5	72,3	54,8
alsóvezető, művezető	3,2	0,0	3,6	65,0	32,4	35,2	2,3	84,8	64,8
irodai	1,4	1,8	1,0	53,0	38,0	33,6	8,6	83,7	73,4
önálló iparos, kereskedő	2,3	1,6	2,3	45,7	26,9	27,3	6,4	79,9	64,8
szakmunkás	7,1	6,4	7,1	71,4	4,7	51,9	14,9	87,6	76,7
szakképzetlen munkás	10,3	12,9	11,9	80,1	60,7	69,3	26,9	93,5	88,4
paraszt, mezőgazdasági munkás	19,5	20,9	18,4	83,0	41,0	77,1	24,5	95,3	93,3
öregségi nyugdíjas	14,3	16,8	17,3	71,2	73,0	75,5	36,2	97,4	89,4
rokkantnyugdíjas	16,5	15,0	20,2	78,0	3,4	74,2	35,7	95,2	91,5
özvegyi nyugdíjas	22,9	25,2	29,8	83,1	85,8	85,0	51,5	100,0	96,6
gyermek gondozási díj és segély	11,9	13,0	15,2	75,4	48,5	54,3	23,1	92,6	89,9
munkanélküli	15,8	15,5	19,7	77,8	65,5	66,5	32,6	91,2	81,7
háztartásbeli	31,0	18,7	29,4	81,2	67,7	80,9	33,5	95,1	89,2
egyéb eltartott	21,5	16,5	21,1	81,7	65,4	73,6	36,5	93,5	86,4
összes 16 éves és idősebb	11,5	11,1	12,9	68,4	55,9	59,1	25,0	90,0	80,4

7. táblázat
Az egy főre jutó átlagos évi jövedelem lakóhely szerint, 1962–1965

év	egy főre jutó jövedelem az országos átlag százalékában		
	községek	városok	Budapest
1962	90	108	131
1967	95	99	119
1972	95	97	118
1977	96	98	116
1982	96	99	112
1987	94	100	114
1992	89	95	129
1995	85	93	145

8. táblázat
A szegények aránya a népességben a különböző szegénységi küszöbök esetén, 1992–1995

év	a létminimum alatt	az átlagos egy főre jutó jövedelem 50 százaléka alatt	a nyugdíjminimum alatt
		százalék	
1992	21,5	10,1	5,2
1993	24,0	10,4	5,4
1994	31,8	11,6	6,7
1995	30–35	12,4	

9. táblázat
A szegények aránya korcsoportonként, társadalmi rétegenként és etnikum szerint különböző szegénységi küszöbök esetén, 1994

korcsoport, társadalmi réteg, etnikum	a létminimum alatt	a legalsó jövedelmi kvintilisben	az átlag 50 százaléka alatt	a nyugdíjminimum alatt	n =
		százalékban			
korcsoport					
0–2	54,5	38,1	22,8	15,0	144
3–6	41,8	29,2	11,7	6,8	312
7–14	42,3	31,4	16,4	9,5	642
15–19	41,5	29,9	15,9	10,5	447
20–29	34,5	18,8	9,5	4,7	794
30–39	36,4	24,7	13,4	8,1	796
40–49	31,3	18,4	9,3	4,4	778
50–59	28,3	13,8	11,3	7,5	668
60–69	16,1	7,6	7,4	3,7	711
70-	16,7	10,2	9,1	4,9	587
társadalmi réteg					
felső- és középvezető	7,4	5,7	2,8	1,9	143
értelmiségi	10,6	2,1	1,0	1,0	240
alsóvezető és művezető	5,8	2,2	0,0	0,0	121
irodai	19,6	8,1	4,2	3,2	382
önálló iparos, kereskedő	32,6	22,3	13,8	7,2	168
szakmunkás	24,8	11,6	4,0	1,0	529
szakképzetlen munkás	34,6	19,4	7,1	2,3	527
paraszt, mezőgazdasági	39,5	26,0	11,7	3,6	116
munkanélküli	55,5	37,6	26,6	17,9	226
gyermekgondozási díj	51,7	35,5	17,2	11,1	186
öregségi nyugdíjas	15,9	8,5	6,7	3,7	1165
rokkantnyugdíjas	48,7	24,8	13,8	6,5	263
özvegyi nyugdíjas	33,7	14,0	19,2	8,1	148
háztartásbeli	56,4	44,6	31,8	22,8	103
egyéb eltartott	53,7	37,5	28,2	16,9	207
etnikum					
nem roma	28,4	16,3	8,5	4,2	5743
roma	86,7	73,0	56,1	43,3	277
összes népesség	31,8	20,0	11,6	6,7	5877

10. táblázat
A szegény háztartások aránya háztartástípus, gyermekszám, lakóhely, a háztartásfő munkanélkülisége és etnikum szerint, különböző szegénységi küszöbök esetén, 1994

háztartástípus, gyermekszám, lakóhely, a háztartásfő munkanélkülisége, etnikum	a létminimum alatt	a legalsó jövedelmi kvintilisben	az átlag 50 százaléka alatt	a nyugdíjminimum alatt	n =
háztartástípus					
egyszemélyes	19,7	23,3	9,4	4,7	473
házaspár	12,0	9,6	6,0	3,8	438
házaspár gyermek(ek)kel	34,7	17,9	11,2	6,4	821
egy szülő gyermek(ek)kel	43,2	26,6	12,6	9,0	163
három nemzedék	43,9	22,5	10,3	6,4	66
egyéb	31,3	23,8	14,0	5,5	121
gyermekszám					
gyermektelen	18,3	6,8	8,5	4,7	1 259
egy gyermek	37,2	17,4	10,3	6,2	347
két gyermek	37,0	21,6	8,4	4,6	329
három és több gyermek	62,5	53,2	29,5	17,6	124
lakóhely					
Budapest	11,9	7,2	2,8	1,3	358
megyeszékhely	25,7	16,2	6,5	4,3	299
egyéb város	30,5	18,9	12,4	7,6	620
község	31,4	24,3	12,6	6,4	816
a háztartásfő					
munkanélküli	63,5	39,7	27,6	19,1	103
nem munkanélküli	25,1	17,5	9,1	4,9	1 990
etnikum					
roma	82,5	67,0	49,4	39,1	65
nem roma	24,6	15,8	7,5	3,5	1 959
összes háztartás	27,1	18,6	12,6	6,4	2 093

11. táblázat

A tartósan és átmenetileg szegények aránya az alsó kvintilis szegénységi küszöb esetében korcsoport, társadalmi réteg és etnikum szerint, 1992–1994

korcsoport, társadalmi réteg, etnikum	1992-től 1994-ig a legalsó kvintilisbe tartozott					
	3 évben	2 évben	1 évben	sohasem	összesen	n=
korcsoport						
0–2	17,2	20,4	11,5	51,0	100,0	144
3–6	12,7	15,2	25,0	47,1	100,0	312
7–14	13,0	15,1	16,5	55,5	100,0	642
15–19	11,8	12,5	19,9	55,8	100,0	447
20–29	7,6	10,7	19,2	62,5	100,0	794
30–39	8,1	10,6	18,5	62,9	100,0	796
40–49	6,2	9,6	16,2	68,0	100,0	778
50–59	4,6	6,8	11,1	77,4	100,0	668
60–69	2,0	3,7	12,2	82,1	100,0	711
70-	2,2	5,7	17,8	74,3	100,0	587
társadalmi réteg						
felső- és közép-vezető	2,0	2,1	6,1	89,8	100,0	143
értelmiségi	0,0	0,0	9,3	90,7	100,0	240
alsóvezető, művezető	0,0	1,1	12,9	86,0	100,0	121
irodai	1,3	3,7	15,3	79,8	100,0	382
önálló	6,3	7,1	26,7	59,9	100,0	168
szakmunkás	2,8	6,6	15,7	74,9	100,0	529
szakképzetlen munkás	4,5	11,1	20,8	63,6	100,0	527
paraszt, mezőgazdasági	5,5	21,0	16,7	56,7	100,0	116
munkanélküli	18,6	14,8	19,7	46,9	100,0	226
gyermekgondozási díj	12,5	18,5	23,2	45,8	100,0	186
öregségi nyugdíj	1,5	3,4	13,1	82,0	100,0	1 165
rokkantnyugdíjas	11,4	16,4	14,9	57,4	100,0	261
özvegyi nyugdíjas	5,3	9,2	25,4	60,1	100,0	148
háztartásbeli	21,9	19,8	18,4	39,9	100,0	103
egyéb eltartott	16,4	22,3	14,2	47,1	100,0	207
etnikum						
nem roma	4,2	7,2	16,7	71,9	100,0	5 473
roma	48,3	25,3	6,8	19,6	100,0	277
összes népesség	7,1	9,6	16,7	66,6	100,0	5 879

12. táblázat
Az elégedetlenség, valamint az anómia és elidegenedés mutatói, 1994

társadalmi réteg	elégedetlen			teljesen egyetért azzal, hogy		állandóan, gyakran néha úgy érzi,	
	jövedelmével	életszínvonalával	jövő kilátásaival	az ember nem tudja, miben higgyen	nincs értelme előre tervezni	életének nincs értelme	nem tud hinni önmagában
	százalék						
felső- és középvezető	10,2	12,9	11,0	27,5	21,8	34,2	22,0
értelmiségi	30,0	23,2	11,4	21,6	20,8	39,9	26,0
alsóvezető,művezető	27,6	22,4	17,8	44,8	37,9	34,8	24,4
irodai	34,3	23,3	18,4	41,8	34,5	42,2	29,0
önálló iparos, kereskedő	35,8	22,4	22,1	41,6	27,3	35,1	23,0
szakmunkás	43,5	28,2	24,9	46,0	41,5	47,5	28,1
szakképzetlen munkás	46,0	28,5	26,9	54,6	52,4	59,4	40,0
paraszt, mezőgazdasági munkás	52,7	25,3	29,6	64,6	57,4	47,0	39,8
öregségi nyugdíjas	40,1	27,6	36,2	50,1	52,0	58,3	49,8
rokkantnyugdíjas	61,8	44,4	48,5	58,7	58,4	73,3	64,1
özvegyi nyugdíjas	47,2	27,0	37,1	59,3	57,8	76,9	73,9
gyermekgondozási díj és segély	58,2	21,1	23,2	45,1	42,4	52,7	38,4
munkanélküli	84,6	46,6	45,8	51,2	48,4	60,1	48,0
háztartásbeli	77,7	32,2	40,3	56,9	54,9	66,9	52,7
egyéb eltartott	83,4	43,2	47,8	48,5	50,6	67,5	61,8
összes 16 éves és idősebb	44,6	27,6	29,6	46,7	44,2	45,7	41,4

* A 0-tól (nagyon elégedetlen) 10-ig (nagyon elégedett) terjedő skálán 0–3 közötti válaszokat adók aránya.

Csákó Mihály

A TÁRSADALMI SZAKMABLOKKOK VÁLTOZÁSA

A társadalmi szakmablokk fogalmát a hetvenes évek közepén ketten dolgoztuk ki *Liskó* Ilonával.[1] A szakmák „hierarchiáját", rangsorait korábban is ismerték.[2] Ezek a rangsorok általában a szakmák presztízsének és munkapiaci helyzetének (pl. az általuk elérhető keresetnek), a munka sajátosságainak (tisztaság, fizikai nehézség stb.) a leírásai voltak. A magunk adaléka annyi, hogy a szakmák rangsorolódása, hierarchikus elrendeződése miatt a társadalom tagjai más és más jelentést tulajdonítanak nekik saját foglalkozási aspirációik szempontjából, és ennek következtében a különböző szakmáknak más és más szerepük lesz a társadalom mobilitási folyamataiban.[3] E szerepük hasonlóságai és különbözőségei alapján nagyobb csoportokba tudtuk sorolni őket, amelyeket társadalmi szakmablokkoknak neveztünk el.

A társadalmi szakmablokkokat a szakmunkástanulók adatainak elemzéséből hoztuk létre. Ez az adathalmaz együtt tartalmazza a szakmákra és a mobilitásra vonatkozó adatokat, ami igen alkalmassá teszi erre a célra. Ha most az első országos szakmunkástanuló vizsgálat (1974) adatfelvétele után húsz évvel felvett újabb adatok azt mutatják, hogy a szakmunkásképzés merítési bázisa időközben lényegesen megváltozott – a kilencvenes évek szakmunkástanulói más társadalmi rétegből származnak, mint a húsz évvel ezelőttiek –, akkor a szakmunkásképzés mobilitási funkciója is megváltozott, és így szükségképpen felülvizsgálatra szorulnak a társadalmi szakmablokkok is.

A felülvizsgálat két szinten történhet: a társadalmi szakmablokkok leírása, illetve a társadalmi szakmablokk fogalma szintjén. Lehet, hogy a szakmák most is hierarchiát alkotnak, és hierarchiájuknak most is van mobilitási jelentősége, legföljebb más, mint húsz évvel ezelőtt. Ebben az esetben maga a társadalmi szakmablokk fogalma továbbra is használható, csupán azt kell megállapítanunk, hogy konkrét tartalma miként módosult. De az is lehetséges, hogy a szakmák közötti különbözőségek ma kevésbé jelentősek, mint húsz éve, vagy mobilitási szempontból jelentéktelen dimenziókban vannak, és így magát a társadalmi szakmablokk elméleti fogalmát kell kritika alá vennünk. Mindkét feltevés tarthatóságát empirikus vizsgálattal lehet eldönteni.

Társadalmi szakmablokkok a hetvenes években

A szakmablokkok megállapításához annak idején a szakmacsoportok[4] rangsoraiból indultunk ki. Ehhez támpontot adtak Kemény és Kozák (1971*a* és 1971*b*) sajátos munkásmintákon végzett korábbi elemzései. Ők 18 szakma rangsorait állapították meg a szakképzettek aránya, a mezőgazdasági származásúak aránya, a fővárosban lakók aránya és más szempontok szerint. Rangsoraik között pozitív korrelációt találtak.

Ilyen előzmények után 1974-ben, az első országos szakmunkástanuló vizsgálat keretében a tanulók társadalmi származására vonatkozó valamennyi adat szerint rangsorokat képeztünk a szakmacsoportokból. Ezek a rangsorok valójában egyszerű kifejezései a szakmák egy-egy bonyolultabb skálán való elhelyezkedésének. Ugyanis a mezőgazdaságban dolgozó apák aránya vagy az aktív kereső anyák aránya stb. mind olyan kritérium, amely azt is lehetővé teszi, hogy távolságokat értelmezzünk a szakmacsoportok között: egyeseket egymáshoz inkább hasonlóknak, másokat egymástól inkább különbözőknek tekintsünk még akkor is, ha mindkét esetben olyan szakmacsoportokról van szó, amelyek szomszédosak a skálán. Ezen az alapon úgy tekinthetjük, hogy a szakmacsoportok „maguktól" rendeződnek nagyobb kategóriákba. Ez a megfigyelés adta a társadalmi szakmablokkok ötletét.

Bár eredetileg 20 skálaalkotó kritériumot vizsgáltunk végig, és valamennyi között elég szoros korrelációt találtunk, e kritériumok egy részét végül figyelmen kívül hagytuk, mert nem lehetett logikailag függetlennek tekinteni őket egymástól. A legfontosabb rangsorok Spearman-féle korrelációs együtthatóit az 1. táblázat tartalmazza.

A család társadalmi helyzetének fontos mutatói szerint képzett szakmacsoport-rangsorok tehát nagyjából párhuzamosak voltak egymással. Más szóval: ha egy szakma az egyik szempontból a társadalmi hierarchiában alacsonyabban álló családok gyerekeit fogadta, akkor várható volt, hogy ezek a gyerekek más szempontból is alsóbb rétegekhez tartozó családokból származnak. Mivel pedig a rangsorok alapjául szolgáló skálák különböző értékeinek a társadalmi jelentésük is különböző, a skála egyes szakaszain csoportosuló szakmák sajátos jelentésű kategóriákat alkotnak.

A szakmacsoport-rangsorokból a következő társadalmi szakmablokkokat vezettük le:

1. Szinte valamennyi foglalkozási és iskolázottsági rangsorban az utolsó helyekre kerültek a kohászati, az építőipari, a csőszerelő, a mezőgazdasági gépszerelő és a faipari szakmák tanulói. Ezek a közismerten „férfi" szakmák fizikailag megerőltető, kellemetlen fizikai körülmények között végezhető, de – mindezt kompenzálandó – viszonylag jól fizetett munkát nyújtottak. Tanulóik között az átlagosnál gyakoribb volt, hogy a szülők alacsony iskolázottságúak, szakképzetlenek, mezőgazdasági munkásként, segéd- vagy betanított munkás-

ként dolgoztak. Ezek a szakmák tehát igen gyakran az ipari szakmunkás rétegbe való belépés lehetőségét jelentették az alacsony foglalkozási és iskolázottsági rétegekből származó gyerekek számára. Mivel szinte kizárólag férfiakat foglalkoztattak, a szakmáknak ezt a társadalmi blokkját *„belépő" férfi szakmáknak* neveztük el.

1. táblázat
*Szakmacsoportok rangsorainak korrelációs együtthatói a rangsorolás szempontjai szerint (1974)**

	legalább szakmunkás apa %	aktív kereső anya %	apák iskolai végzettsége	anyák	szakképzettség apa %
nem mezőg.-i fizikai apák %	.74	.62	.71	.66	.80
legalább szakm. apák %		.66	.93	.86	.96
aktív kereső anyák %			.64	.65	.66
apák isk. végzettség				86	.93
anyák isk. végzettség					.86

* Az elemzésben 21 szakmacsoport szerepelt: bányász, kohász, csőszerelő, motorszerelő, forgácsoló, géplakatos, mezőgazdasági gépszerelő, szerkezeti lakatos, villamosipari, műszerész, vegyipari, faipari, nyomdász, textilipari, bőr- és cipőipari, ruhaipari, vegyes szolgáltatóipari, építőipari, élelmiszeripari, kereskedelmi és vendéglátóipari szakmák rangsorai (forrás: Csákó–Liskó 1979).

2. Szintén a rangsorok alján helyezkedtek el a bőr-, szőrme- és cipőipar, a textilipar, az élelmiszeripar, a ruhaipar és a vegyipar szakmái. Ezeket mindössze az különböztette meg az előző blokkban felsorolt szakmákról, hogy többségében nem férfi, hanem rosszul fizetett női munkaerőt foglalkoztattak, de ugyanúgy a társadalom alsó foglalkozási státusú és iskolázottságú rétegeiből szerezték az utánpótlásukat, mint amazok, ezért ezeket *„belépő" női szakmáknak* neveztük.

3. Minden rangsorban középtájt helyezkedtek el a géplakatos, a vas- és fémszerkezeti lakatos és a gépi forgácsoló szakmák. Ezek a nagylétszámú[5], zömmel férfi munkaerőt foglalkoztató, elsősorban nagyipari munkahelyen alkalmazott *gépipari szakmák* alkották a szakmunkásréteg magvát, és súlyuknál fogva nagymértékben meghatározták a szakmunkásság egész arculatát.

4. A gépipari szakmáknál valamivel magasabb helyet foglaltak el rangsorainkban a szolgáltatóipar, a vendéglátás és a kereskedelem tanulói. Ezek a *tercier ágazatot* képviselő, nagy százalékban női munkaerőt foglalkoztató, nem jól fizetett, de többnyire borravalós szakmák a gépipariaknál valamivel magasabb iskolázottságú és foglalkozási státusú rétegekből szerezték utánpótlásukat. De ezen a szakmablokkon belül jóval nagyobb különbségek voltak a szakmák között, mint más szakmablokkokban. Ennek okát akkor egyrészt az ide sorolt szakmák változatosságában láttuk, vagyis abban, hogy egyaránt előfordultak közöttük nagy- és kisüzemi feltételek között végezhető, a piachoz különböző mértékben kapcsolódó szakmák, másrészt pedig abban, hogy a tercier szakmák egy része – például az élelmiszer-, a húsbolti és a vegyesbolti eladó – a „belépő" női szakmákhoz hasonló szerepet kezdett játszani. Várható volt a tercier blokk felbomlása és szakmáinak átcsoportosulása más társadalmi szakmablokkokba.

5. Szinte valamennyi rangsorban az első helyeken találtuk a nyomdaipari, a műszeripari, a motorszerelő és a villamosipari szakmák tanulóit. Ezek az iparágak (a hagyományosan magas presztízsű nyomdászatot kivéve) századunk közepén indultak különösen rohamos fejlődésnek, a legmagasabb intellektuális felkészültséget igényelték a fizikai szakmák világában, és a legváltozatosabb, legérdekesebb munkát kínálták. Ahhoz, hogy közülük több kifejezetten „divatszakmának" számított a hetvenes években, az is hozzájárult, hogy a többi szakmánál inkább nyújtottak lehetőséget szolgáltató jellegű javító-szerelő tevékenység végzésére, vagyis a fellendülő második gazdaságba való bekapcsolódásra. Tanulóik az átlagosnál magasabb iskolázottságú és foglalkozási kategóriájú szülőktől származtak, vagyis társadalmi szempontból egyértelműen *„elit" szakmák* voltak.

További rangsorok vizsgálata során azt találtuk, hogy az azonos társadalmi szakmablokkba tartozó szakmunkástanulók nemcsak társadalmi származásuk és mobilitási útjaik szerint hasonlítanak egymáshoz, hanem családjuk szerkezete és anyagi helyzete tekintetében is. Az anyagi helyzet különbségei azonban sehol sem váltak élessé, annak ellenére, hogy egyéb információk alapján sajátos életmódcsoportokat tudtunk megkülönböztetni.

Bár a szakmák társadalmi hierarchiája összekapcsolódott a társadalom rétegződésével, a réteghelyzet a hetvenes években sem jelölte ki egyértelműen, hogy milyen szakmát tanuljanak az egyes családok gyerekei. A társadalmi struktúra nagy csoportjai 1980 körül maguk is részben átfedték egymást: „egyes rétegek (például a szakmunkásság) kedvezőbb helyzetű alrétegei jobb társadalmi helyzetben vannak a felette levő réteg (például az egyszerű szellemi foglalkozásúak) leghátrányosabb helyzetű alrétegeinél" (Andorka 1990). 1974-ben azt láttuk, hogy valójában kevés olyan szakma volt, amelynek tanulói között nem lehetett mind a legalsó, mind a legfölső foglalkozási vagy iskolázottsági rétegből származó, mind szegényesen, mind pedig viszonylagos jómódban élő

gyerekeket találni. A szakmák és a társadalmi szakmablokkok hierarchiájában lefelé vagy felfelé haladva a különböző hátterű tanulók aránya változott csupán, nem pedig a jelenléte.

A társadalmi szakmablokkokat húsz éven át senki sem vizsgálta azonos módszerrel. A nyolcvanas évek elején azonban több olyan kutatás folyt a társadalmi struktúra elemzésére, amely a szakmák rangsorára vonatkozóan is nyújtott ismereteket (Andorka 1982; Kolosi 1984; Manchin–Hauser 1986). Mivel sem maguk a szakmák, sem a szakmunkásképzés nem volt vizsgálat tárgya, ezeket az eredményeket most említjük először ebben az összefüggésben – azzal a megszorítással, hogy a szabatos összehasonlítás természetesen kizárt.[6] Manchin és Hauser (1986) szerint[7] a szakmák nagyobb csoportjai a következőképpen helyezkedtek el a kereset és az iskolázottság mutatói alapján képzett társadalmi státushierarchiában (0–100 fokú skálán):

2. táblázat
Néhány szakma társadalmi státusindexe

szakma	státusindex
motorszerelő, műszerész, ötvös szakm.	46,06
bányász szakmunkás	42,01
építőipari szakmunkás	40,00
vasas szakmunkás	39,63
állattenyésztő szakmunkás	39,50
közlekedési szakmunkás	39,04
kereskedelmi és vendéglátóipari szakm.	38,02
könnyű- és élelmiszeripari szakmunkás	36,49
kohász, vegyipari- és építőanyagipari szakm.	33,52
egyéb szakmunkás	33,11
textilipari szakmunkás	27,00

Ez a rangsor eléggé jelentősen eltér az általunk megállapított rangsoroktól, különösen a bányász, az építőipari, a kereskedelmi és a vendéglátóipari szakmák esetében. Ez elsősorban a kereset figyelembevételének, valamint a társadalmi származás figyelmen kívül hagyásának köszönhető. A társadalmi státus index abszolút mutatókat aggregál, a társadalmi szakmablokk viszont – a szülő és a gyerekgeneráció együttes figyelembevétele révén – a szakmákhoz való viszonyulást is tartalmazza, azaz a szakmák társadalmi jelentésének mutatója lehet. Az eltéréseket ezért úgy értelmezhetjük, hogy a magasabb kereset lehetősége önmagában nem elég vonzó a magasabb társadalmi rétegekbe tartozó családok gyerekei számára, a vele járó munka fizikai nehézsége ellenére is jelentős vonzerőt gyakorol viszont a szakképzetlen rétegek gyerekeire.

A kilencvenes évek szakmunkástanulói

A kilencvenes évekre „a szakmunkásképző iskolák az alacsonyan iskolázott szülők gyerekeinek iskoláiból a középrétegek iskoláivá léptek elő" (Liskó 1994). Az apák között a segéd- és betanított munkások aránya 49 százalékról 18 százalékra zsugorodott, és mindössze 2 százalékuk dolgozik a mezőgazdaságban a hetvenes évekbeli 23 százalékkal szemben. „A két nagy gazdasági szektor (a mezőgazdaság és az ipar – *Cs. M.*) közötti mobilitási funkció ellátása ezen az iskolatípuson keresztül ugyanúgy megszűnt, mint a vertikális mobilitás lehetősége." (Liskó, 1994)[8]

3. táblázat
Demográfiai és rétegjellemzők átlagértékei szakmacsoportonként[9] *(1994)*

ágazat	együtt-élők	test-vérek	apa isk.v.	anya isk.v.	apa fogl.	anya fogl.	jöv./fő/hó Ft	fogy. javak
kohász	4.27	1.73	2.69	2.56	2.53	2.60	6.85	52.38
gépész	4.12	1.30	3.36	3.36	3.41	3.40	9.55	63.67
villamosipar	3.90	1.27	3.66	3.64	3.80	3.77	11.30	67.21
műszeripar	3.93	1.22	3.93	3.78	3.22	4.59	7.13	67.86
ép.-anyagipar	3.67	.89	4.56	4.33	3.89	5.11	8.86	58.73
vegyipar	4.53	1.87	2.85	2.27	2.73	2.53	7.25	50.95
faipar	4.08	1.23	3.32	3.54	3.68	3.69	7.95	65.85
nyomdászat	4.73	1.91	3.75	3.78	4.18	4.27	11.13	75.32
textilipar	4.59	2.00	3.13	2.54	2.50	2.54	4.99	53.06
bőr-cipő	4.18	1.56	3.16	2.86	2.74	3.13	7.70	56.41
ruhaipar	4.35	1.59	3.09	3.03	2.91	2.98	6.62	58.42
szolg.ipar	4.08	1.21	3.66	3.53	3.58	3.88	8.82	63.37
építőipar	4.26	1.49	3.15	3.21	3.07	3.07	8.91	61.02
élelmiszeripar	4.29	1.55	3.16	3.07	3.28	3.29	7.55	59.64
kereskedelem	4.13	1.23	3.27	3.38	3.67	3.75	8.76	65.69
vendéglátás	4.12	1.19	3.99	3.72	3.89	4.17	13.01	71.68
száll. és hírk.	3.90	1.21	3.68	3.83	3.28	4.10	9.04	65.27
statisztikák a vizsgált változó és a szakmacsoportok kapcsolatáról								
min.	3.67	0.89	2.69	2.27	2.50	2.53	4.99	50.95
max.	4.73	2.00	4.56	4.33	4.18	5.11	13.01	75.32
F	1.56	3.32	4.88	5.23	3.18	4.48	3.52	6.84
p	0.06	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
eta	0.13	0.18	0.23	0.23	0.18	0.21	0.23	0.26

Ezeket a megállapításokat az 1993/94. tanévben felvett adatok alapján fogalmaztuk meg. Annyit máris jeleznek, hogy nem szerkeszthetünk pontosan ugyanúgy szakmablokkokat, ahogyan húsz éve tettük, hiszen például a mezőgazdaságban dolgozó apák aránya vagy az aktív kereső anyák aránya ma már

nem tesz különbséget a szakmacsoportok között.[10] Ha azonban megtartjuk azt az elvet, hogy a tanulók családjának legfontosabb társadalmi jellemzőit vesszük alapul, akkor ma is megvizsgálhatjuk a szakmacsoportok kapcsolatát a két szülő iskolázottságával és foglalkozásával, a család egy főre jutó havi jövedelmének becsült értékével és a fogyasztási javakkal való ellátottsággal, sőt a család nagyságával és a testvérek számával is (lásd 3. táblázat).[11]

Látható, hogy a szakmacsoportok egy kivétellel erősen szignifikáns összefüggést mutatnak a rangsoroló kritériumként szóba jövő változókkal.[12] Egyedül az együtt élők számával való kapcsolatuk nem éri el a szokásos 95 százalékos szignifikancia szintet. Maga az összefüggés azonban mindenütt inkább gyenge, az iskolázottsági mutatókkal és az anyagi helyzet jellemzőivel kissé erősebb, a szülők foglalkozási rétegének mutatójával kissé gyengébb. Ezt fejezi ki az a szabad szemmel is látható tény, hogy a szakmacsoport-átlagok szoros szélső értékek között szóródnak (lásd a külön kiemelt minimum és maximum értékeket).

Azt tehát máris megállapíthatjuk, hogy a tanulók társadalmi rétegmutatóinak eloszlása ma is jellemzően eltér szakmacsoportonként. Ha az adatokból képzett rangsorok táblázatát elkészítjük, jobban látható, mennyire párhuzamosak a mai skálák a húsz évvel ezelőtt meglehetősen együtt járó skálákhoz képest (lásd 4. táblázat).

Valamelyes együttjárás azonnal látható a rangsorok között. Mindegyik durván két részre oszlik – a kétjegyű számok nagyjából ugyanabban a sávban (jobbára a táblázat alsó felében) láthatók –, de csaknem minden szakmacsoportban szemet szúr egy-két „rendellenesség". A hat skála összesítésében harmadik helyen álló[13] építőanyag-ipari tanulók családjai az ellátottság szempontjából csak a 12. helyen vannak. A műszerésztanulók átlagosan ötödik helyezése jobb is lehetne, ha az apák foglalkozási kategóriája magasabb lenne, és ezzel együtt az egy főre jutó jövedelem is nőne.

Ezek a különös „kisiklások" olyan feltevéseket sugallnak, amelyeket részletesebb vizsgálat ellenőrizhet. Így, mivel a műszeriparban és a szállítás és hírközlés szakmái esetében is azt látjuk, hogy az apák átlagos foglalkozási rangja elmarad az anyákétól, feltehető, hogy ezekben a családokban a szakmunkás, sőt szakképzetlen apák mellett nem fizikai alkalmazott anyákat találunk, és a tanulók számára szakmájuk egyúttal a család „férfi ágának" felzárkózását vagy az elit szakmák szintjén való stabilizálását is jelenti. (A 3. táblázat adatai alátámasztják ezeket a feltevéseket.)

4. táblázat
A szakmacsoportok rangsorai tanulóik családjának demográfiai, iskolázottsági, foglalkozási és fogyasztási mutatói szerint

	demográfia		végzettség		foglalkozás		fogyasztás		mutatók	
	együtt-élők	testv. száma	apa isk.végz.	anya	apa foglalk.	anya	jöv./fő	ellá-tottság	átlag-pont	rang-hely
vendéglátás	8	2	2	5	2	4	1	2	2,67	1
nyomdász	17	16	4	4	1	3	3	1	2,67	2
ép.-anyagipar	1	1	1	1	3	1	7	12	4,17	3
villamosipar	3	8	6	6	4	7	2	3	4,67	4
műszeripar	4	5	3	3	11	2	14	4	6,17	5
száll.-hírk.	2	4	5	2	10	5	5	7	5,67	6
faipar	6	6	9	7	5	9	10	5	7,50	7
szolg.ipar	5	3	7	8	7	6	8	9	7,50	8
gépész	7	9	8	10	8	10	4	8	8,00	9
kereskedelem	9	7	10	9	6	8	9	6	8,00	10
építőipar	11	10	13	11	12	13	6	10	10,83	11
élelmiszeripar	13	11	11	12	9	11	12	11	11,00	12
bőr-cipő	10	12	12	14	14	12	11	14	12,63	13
ruhaipar	14	13	15	13	13	14	16	13	14,00	14
kohász	12	14	17	15	16	15	15	16	15,67	15
textilipar	16	17	14	16	17	16	17	15	15,83	16
vegyipar	15	15	16	17	15	17	13	17	15,83	17

Társadalmi szakmablokkok a kilencvenes években

A szakmacsoport-rangsorok párhuzamossága alapján (lásd 5. táblázat) már kijelenthetjük, hogy a szakmáknak, illetve szakmacsoportoknak feltehetően ma is van funkciójuk a társadalmi struktúra (rétegződés) újratermelésében.

Ezek az összefüggések azonban ma gyengébbek, mint húsz évvel ezelőtt (vö. az 1. és az 5. táblázatban látható együtthatókat). Akkor a hat kritérium alapján szerkesztett rangsorok között a legalacsonyabb korrelációs együttható $r_s=0,62$ volt, és a tizenöt együttható közül hatnak az értéke magasabb volt 0,85-nél. Most nem tudtunk olyan kritérium-változókat találni, hogy akár csak egyetlen esetben is r_s 0,85 legyen. A szakmacsoportoknak a két szülő iskolai végzettsége szerint képzett rangsorai között van a legszorosabb kapcsolat, és ez $r_s=0,75$ erősségű. Ugyanakkor a család egy főre jutó havi jövedelme annyira kevéssé függ az anyától, hogy mind az anya iskolázottsága, mind a foglalkozása szerint képzett szakmacsoport-rangsorok csak r_s,40 szinten korrelálnak a jövedelem/fő szerinti rangsorral.

Mégis, a rangsorok párhuzamossága, a szakmacsoportok közötti távolságok egyenetlenségei alapján úgy vélem, hogy a társadalmi szakmablokk továbbra is használható fogalom a szakmák és a társadalmi struktúra kapcsolatának leírá-

sára. Magukat a társadalmi szakmablokkokat azonban újra meg kell határozni a kilencvenes években gyűjtött adatokból.

5. táblázat
Szakmacsoportok rangsorainak rangkorrelációs együtthatói (1994)

	anya isk. végzetts.	apa foglalkozása	anya foglalkozása	jöv. fő/hó	fogy. javak
apa iskolai végzettsége	.75	.55	.45	.43	.50
anya iskolai végzettsége		.52	.70	.39	.51
apa foglalkozása			.54	.53	.55
anya foglalkozása				.37	.50
jövedelem/fő/hó					.45

A meghatározás során elsősorban a legkeményebb rétegképző jegyek – a szülők iskolázottsági és szakképzettségi, valamint foglalkozási szintje – szerinti rangsorokra támaszkodtunk. Az így nyert blokkokat diszkriminancia-analízissel ellenőriztük: a kritériumváltozók segítségével megpróbáltuk besorolni az eseteket a megfelelő blokkokba. Ezután ugyanezzel a módszerrel kipróbáltuk, hogy a további közvetlen és közvetett rétegmutatók bevezetése megkönnyíti-e a besorolást, azaz a kialakított társadalmi szakmablokkok szignifikánsan különböznek-e a fogyasztási és demográfiai mutatók szerint.

A társadalmi szakmablokkok szerkesztése során felhasználtuk a szülők szakképzettségét is, ami szignifikáns kapcsolatot mutatott a szakmacsoportokkal. A szakmaöröklést azonban nem vettük figyelembe. A család háromgenerációs szakmai hagyománya szignifikáns kapcsolatot mutat ugyan a társadalmi szakmablokkokkal ($chi^2=22,2282$; $df=4$; $p=0,00018$),[14] az összefüggés azonban olyan gyenge ($C=0,11146$), hogy ha ezt a tényezőt megpróbáljuk felhasználni az egyes tanulók társadalmi szakmablokkjának azonosításában, nem növeli a sikeresen besorolt esetek számát. Első generációs szakmunkások persze a „belépő" blokkban fordulnak elő a legnagyobb arányban (33,0%) és az „elit" szakmákban a legritkábban (9,3%). A harmadik generációsok előfordulása azonban ennél jóval kiegyenlítettebb (17,9, illetve 24,7%), ami eléggé érthetővé teszi az összefüggés gyengeségét.

Az eredmények összefoglalására a 6. táblázatban egymás mellé állítjuk a társadalmi szakmablokkok 1974-es és 1994-es képét.

6. táblázat
A társadalmi szakmablokkok 1974-ben és 1994-ben

	1974	1994	
			B
B F	kohászat	kohászat	E
É	építőipar	vegyipar	L
E R	csőszerelő	textilipar	É
F	mezőg. gépszerelő	bőr- és cipőipar	P
L I	faipar		Ő
É N	vegyipar		
	textilipar	ruhaipar	Z
P Ő	élelmiszeripar	élelmiszeripar	
	bőr- és cipőipar	építőipar	
Ő I	ruhaipar	kereskedelem	Ö
G	gépi forgácsoló	faipar	
É	szerkezeti lakatos	szállítás és hírközlés	M
P	géplakatos	villamosipar	
TER-	szolgáltatóipar		
CI-	kereskedelem		
ER	vendéglátás	nyomdász	
		műszeripar	E
E	villamosipar	szolgáltatóipar	L
L	műszeripar	vendéglátás	I
I	nyomdaipar	építőanyag-ipar	T
T	motorszerelő		

1. Az jól látható a bemutatott rangsorokból is, hogy a szakmáknak egy kisebb csoportja továbbra is betölti a korábban „belépő" szakmáknak nevezett csoport mobilitási funkcióját. A kohászat, a vegyipar, a textilipar, a bőr- és cipőipar még ma is nagyobb arányban (30–52%-ban) fogadja a szakképzetlen munkások gyerekeit, mint a szakképzettekét (42–11%). Mivel leginkább ez különbözteti meg őket a többi szakmától, továbbra is a „belépő" (férfi és női) szakmák társadalmi blokkjának nevezhetjük őket.

Diszkriminancia-analízissel a szülők iskolai és szakképzettsége, valamint foglalkozási státusa 67,4 százalékban meghatározza, hogy ki tartozik ebbe a társadalmi szakmablokkba.

7. táblázat
A tanulók társadalmi szakmablokkokba sorolása a szülők iskolai és szakképzettsége, valamint foglalkozása alapján

tényleges csoport	esetek száma	rekonstruált csoportok 1: „belépő"	2: „zöm"	3: „elit"
1. csoport: belépő	112	61	37	14
		54,5%	33,0%	12,5%
2. csoport: zöm	1505	399	742	364
		26.5%	49,3%	24,2%
3. csoport: elit	150	20	46	84
		13,3%	30,7%	56,0%

A diszkriminancia-elemzéssel helyesen besorolt esetek aránya: 50,20 százalék.

2. A szakmák zöme már jóval kevésbé azonosítható ezen a módon. A szakképzetlen szülők aránya 10 és 25 százalék között van, ami abszolút értékben éppúgy tekinthető nagynak, mint kicsinek, de mindenképpen kisebb, mint a szakképzetteké. A diszkriminancia-elemzés az eseteknek alig a felét sorolja be sikeresen. A feltételezett társadalmi szakmablokk homogenitását ellenőrzendő megpróbáltuk ezeket a szakmákat a nem fizikai foglalkozású (általában irodai alkalmazott) szülők aránya szerint két csoportra osztani. Míg a ruhaipari, élelmiszeripari, építőipari és gépipari szakmákban ez általában 1/3 alatt marad, addig a villamosipari, faipari, kereskedelmi, valamint szállítási és hírközlési szakmákban 1/3 fölött van. De két blokkot feltételezve a diszkriminancia-elemzés még kevésbé volt képes besorolni az egyes eseteket. Ezért valószínűleg helyesebb egyetlen nagy blokkot feltételezni, és arra hagyatkozni, hogy a szakmák zömét csoportosító társadalmi szakmablokkban olyan különbségek láthatók, amelyek viszonylag rövid idő alatt fontossá (blokkalkotóvá) válhatnak.

A ruhaipar, az élelmiszeripar, az építőipar szakmái húsz évvel ezelőtt még „belépő" szakmának számítottak, ma a középső szakmablokkban találjuk őket. Ennek kétféle jelentése lehet. Jelentheti azt, hogy ezek a szakmák megszilárdították a helyzetüket: ma eléggé jónak számítanak ahhoz, hogy a szakképzettséggel rendelkező szülők gyerekei már kevesebb helyet hagyjanak bennük a szakképzetlenek gyerekeinek.[15] De jelentheti azt is, hogy miközben a szakképzett népesség aránya megnőtt, a szakmunkásképzőben oktatott szakmák világa beszűkült, és a szakképzetlen családok ma már a valamikori „belépő" szakmákba is kevésbé tudják bejuttatni a gyerekeiket. Csak további elemzések adhatnak választ arra a kérdésre, hogy melyik értelmezés pontosabb: a szakmák értékelődtek-e föl vagy a szakmunkások értékelődtek le.

3. Figyelemre méltó tény, hogy a szakmacsoportok rangsorának élén ma vegyesen állnak az ipar és a szolgáltatás, a szekunder és a tercier szektor szakmái. A tercier szakmák mutatóinak nagyobb szóródására már a hetvenes években is felhívtuk a figyelmet, és jeleztük, hogy a tercier szakmák társadalmi blokkjának

felbomlása várható. Úgy tűnik, hogy ez azóta bekövetkezett, ha nem is pontosan úgy, ahogyan vártuk. A vendéglátás mint a legpiacképesebb szakmák csoportja az élre került ugyan, de a kereskedelem nem csúszott le a „belépő" szakmablokkba, hanem megkapaszkodott a szakmák derékhadában, és ma ugyanannak a társadalmi rétegnek a lányait fogadja, amelynek fiai a gépipari szakmákban tanulnak. Ez persze így is a kereskedelmi szakmák egyértelmű süllyedését jelenti, mivel húsz évvel ezelőtt nemcsak átlagos helyük volt valamivel magasabb a gépiparénál, hanem mutatóik szakmacsoporton belüli szórása is nagyobb volt, vagyis fel lehetett tételezni közöttük egy számottevő, átlagon felüli csoportot. Mára a belső szórások is kiegyenlítődtek (mégpedig valamennyi mutatónál), amiből arra következtethetünk, hogy a két szakmacsoport társadalmi funkciója nagyjából azonos, csak éppen különnemű fiatalok számára.

A rangsorok élén látszik leginkább annak a hatása, hogy a társadalmi struktúra dimenziói a nyolcvanas évek Magyarországán a gazdasági változások következtében széttartóvá váltak.[16] Ez a folyamat a szakmák jelentését is átalakította, pontosabban felerősítette azokat a folyamatokat, amelyek már a hetvenes években is megkülönböztették a második gazdaságban felhasználható – még korábban: „fusizásra" alkalmas – szakmákat azoktól, amelyek csak nagy szervezetekben művelhetők. Ha a szülők foglalkozását nem egy hozzárendelt pontszám, hanem az egyes konkrét kategóriák előfordulási aránya alapján tesszük rangsorolási kritériummá, akkor az eddigi rangsorok élén a nyomdász szakmák egyértelműen különválnak a vendéglátás, a szolgáltatóipar, a műszeripar és az építőanyag-ipar szakmáitól: vállalkozó szülők egyáltalán nem adják nyomdai szakmára a gyereküket, viszont kiemelkedő arányban (13–50%) küldik a többi felsorolt szakmacsoportba.[17] Az „elit" szakmablokk tehát szintén kettéoszlik: az ipari elitet a nyomdászok képviselik, a többiek a mozgékonyabb, piacorientált szakmunkáselitet alkotják.[18]

E kettősség ellenére a diszkriminancia-analízis elég jól azonosítja az „elit" szakmák blokkjába tartozó tanulókat (56,0%). A „zöm" felső szakmáitól való elhatárolás nehézségét az jelzi, hogy csaknem egyharmadukat viszont a „zömbe" tartozóként osztályozza. Ilyen határeset a villamosipari szakmák csoportja, amely átlagos rangpontszámban ugyan alig marad el a nyomdászok mögött, de a szakmunkás szülők aránya itt ma jóval kisebb, és így e szakmák társadalmi jelentésében fontosabb az ipari szakmunkában való megkapaszkodás vagy a szakmunkás réteghelyzet stabilizálása, mint a nyomdászok között. Ez indokolja, hogy ezeket a szakmákat a nyomdászoktól elválasztva ma már csak a „zöm" társadalmi szakmablokkjába soroljuk, míg a nyomdász szakmákat továbbra is az ipari szakmunkásság elitjeként tartjuk számon.

A műszerész szakmák megőrizték elithelyzetüket, amelyet már a hetvenes években is megállapítottunk. Sajnos, egyelőre nem tudtuk elemezni az akkor elitszakmának számító autószerelő szakma helyzetét, mert ma ez a szakmacso-

port a statisztikában nem önállóan, hanem csak a gépipar részeként szerepel, így a mintavételnél nem tudtunk tekintettel lenni rá.

A társadalmi szakmablokkok egyéb jellemzői

Vajon mennyire függenek össze ezek a szakmablokkok a szakmunkástanulók egyéb társadalmi jellemzőivel? Érdemes ezeket az összefüggéseket megvizsgálni, hiszen a szakmacsoportokkal az összes vizsgált változó szignifikáns összefüggést mutatott. Ha most bevonjuk őket a diszkriminancia-elemzésbe, akkor annak magyarázó ereje annyira megnő, hogy az eseteknek több mint a felét helyesen sorolja be. A bizonytalanság így is a szakmák „zömének" társadalmi blokkjából származik: az ide sorolt szakmák tanulóinak a szakmamobilitási, fogyasztási és demográfiai jellemzők figyelembevételével is csak 45,4 százalékát tudjuk sikeresen besorolni, miközben a „belépő" szakmák blokkjába tartozó esetek 62,3 százalékban, az „elit" szakmák blokkjába tartozók pedig 57,8 százalékban azonosíthatók.

A családok tartós fogyasztási javakkal való ellátottságának indexe gyengén (eta=0,1951) kapcsolódik a társadalmi szakmablokkokhoz (lásd 8. táblázat). A kapcsolat a várt tendenciát mutatja: a „belépő" szakmák tanulói a „zömnél" gyengébben ellátott családokból jönnek, az „elit" szakmák tanulói pedig a jobban ellátottakból. Természetesen részletesebb vizsgálatot igényel, hogy a mennyiségi különbségek mögött milyen életmódbeli különbségek húzódnak meg. (Ezekről az első megközelítést lásd Liskó 1994.) .

A demográfiai mutatók közül az együtt élők száma már a szakmacsoportokkal sem mutatott szignifikáns kapcsolatot; összefüggése a szakmablokkokkal még kevésbé valószínű. Igen gyenge, bár szignifikáns kapcsolat van a társadalmi szakmablokkok és a családok épsége között (C= 0,09; chi^2=14,1541; df=4; p=0,0068). A sérült családok mind a „belépő", mind az „elit" szakmák tanulóinak hátterében valamivel gyakrabban fordulnak elő, mint az átlagtól kissé elmaradó „zömnél". (Húsz évvel ezelőtt ilyen tendenciát csak az elit szakmáknál találtunk: a szakmunkásságba való belépéshez stabil családi háttérre volt szükség.) A szülők válásának gyakoriságában sokkal kisebb a különbség, mint az elhalt szülőkében. A testvérek száma szintén szignifikánsan eltérő az egyes társadalmi szakmablokkokban: a „belépő" blokkban lényegesen magasabb (1,76), az „elit" blokkban valamivel alacsonyabb (1,23) az átlagnál (1,37).

8. táblázat
Az ellátottság index és a társadalmi szakmablokkok kapcsolata

csoport	összeg	átlag	szórás	eset
teljes minta	111542.8572	63.1613	15.8659	1766
„belépő"	6021.4286	53.7628	16.2701	112
„zöm"	95021.4286	63.1791	15.5933	1504
„elit"	10500.0000	70.0000	14.7805	150

variancia-elemzés

forrás	négyzetösszeg	D.F.	F	p
csoportok között	16908.9078	2	34.8750	0.0000
csoporton belül	427388.9405	1763		
	Eta = 0.1951	Eta^2= 0.0381		

A legfontosabb demográfiai összefüggés azonban a társadalmi szakmablokkok és a tanulók neme között van. Ez nyilvánvalóan összefügg a szakmák hagyományos „női", illetve „férfi" jellegével. Mivel azonban mindkét féle szakma egyaránt belekerült a „belépő" blokkba, csakúgy, mint a „zöm" szakmái közé, az összefüggés erőssége meglepő (lásd 9. táblázat).

Míg a szakmák túlnyomó többségében a nemek aránya durván 7:3 a fiúk javára, addig a „belépő" szakmákban az arány csaknem megfordul. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a hagyományosan „női" szakmákat (textil- és ruhaipar) a „belépő" szakmák blokkjában találjuk – ez a hetvenes években is így volt. A lányok nagy aránya azt is jelenti, hogy a kilencvenes évek „belépő" szakmái tovább „nőiesedtek". A társadalmi mobilitás szempontjából ez tovább vizsgálandó kérdés, hiszen az adatok egyaránt jelenthetik azt, hogy a lányok a fiúknál kevésbé szorulnak ki a szakmatanulásból, mint azt, hogy a fiúk még a szakképzetlen családokban is nagyobb társadalmi szabadsággal rendelkeznek a szakmaválasztásban a lányoknál, és úgy eloszlanak a „belépő" blokk és a „zöm" szakmái között, hogy a társadalmi szakmablokk eléggé durva eszközével nem tudjuk kimutatni őket.

Mindenesetre tény, hogy ha a tanulók nemét bevonjuk a diszkriminancia-elemzés változói közé, akkor az eseteknek már 54,3 százalékát be tudjuk sorolni a megfelelő szakmablokkba, ami a legsikeresebb osztályozási próbálkozásunk valamennyi között. A nem szerepe tehát erőteljesen megnőtt – legalábbis a szakmunkásságot illetően – a társadalmi struktúrába való betagolódás folyamatában: a szakmunka világán belül a nők társadalmi hátrányának fokozódására utaló jeleket látunk, de lehet, hogy e látszat mögött bonyolultabb valóság húzódik meg.

9. táblázat
A tanulók nemenkénti eloszlása a társadalmi szakmablokkokban

	eset-sor %	nem fiú	nem lány	sorösszeg
társadalmi szakmablokk		42	70	112
„belépő"		37.5	62.5	6.4
		1081	420	1501
„zöm"		72.0	28.0	85.1
		109	41	150
„elit"		72.7	27.3	8.5
	oszlop	1232	531	1763
	összeg	69.9	30.1	100.0

Chi-négyzet	érték	DF	p
Pearson	59.60715	2	0.00000
kontingencia együttható	0.18084		0.00000

hiányzó esetek száma: 4

A szakmunka világának további változására utal az a gyenge, de szignifikáns és időbeliként is értelmezhető összefüggés, hogy a megállapított társadalmi szakmablokkok aránya a képzésben részt vevő évfolyamokon nem egyforma (chi^2=16,3328; df=4; p=0,0121; C= 0,0961). A „zöm" szakmái és az „elit" szakmák nagyjából harmadolódnak az évfolyamok között, addig a „belépő" szakmák blokkjában az elsősök csak negyedrészét teszik ki az összes tanulónak, a harmadikosok pedig 40 százaléknál is többet. Ennek fő oka természetesen az, hogy a nagyipar válsága és a struktúraváltás gazdasági kényszere elsősorban azokat a szakmákat sújtotta, amelyek hagyományosan ebbe a társadalmi szakmablokkba tartoztak. Az a tény, hogy mintánkban az elsősök aránya alacsony, azt tükrözi, hogy a szakképzési intézmények – ha lassan is – 1993-ra már észlelték a munkaerőpiac jelzéseit, és végre csökkentették a felvételt ezekbe a szakmákba. E helyütt azonban az a vonatkozás fontos, hogy ezek a szakmák eddig „belépő" funkciót töltöttek be a társadalmi mobilitásban a szakképzetlen munka és a szakképzett munka világa között, és adataink szerint most is ezek töltik be ezt a funkciót. Ha pedig szűkülőben vannak, akkor logikus kérdés, hogy maga a „belépő" funkció, vagyis a szakmunkássághoz vezető út is szűkül-e, avagy csak másfelé kanyarodik. Ez a kérdés túlmutat a szakmunkásképző iskolákon, a szakmunka és az egész szakképzési rendszer közötti összefüggés elemzését igényli.

A diszkriminancia-elemzés általános tanulságai

Az a tény, hogy a diszkriminancia-elemzés a tanulóknak csak a felét sorolta be származási adataik alapján a megfelelő társadalmi szakmablokkba, alaposabb megfontolásra késztet. Vajon nem azt jelenti-e, hogy a társadalmi szakmablokk fogalma mégsem fejez ki semmit a szakmák mobilitási szerepéből? Az osztályozási eredmények feltűnően „illedelmesen" oszlanak el: a relatív gyakoriság a fő átló két végén kicsivel nagyobb 1/2-nél, hogy tőle távolodva 1/3-ra, majd 1/8-ra csökkenjen, a középső sorban pedig lényegében szimmetrikusan 1/4 – 1/2 – 1/4 található. Csakhogy a szakmacsoportok rangsorai mégiscsak megalapozták ezeket a szakmablokkokat, és azt is láttuk, hogy ha több szakmablokkra próbáljuk bontani mintánkat, akkor a besorolás még kevésbé sikeres. Ennek az az oka, hogy a diszkriminancia-elemzésben használt kritériumváltozóknak, azaz a tanulók társadalmi származását kifejező változóknak a szakmacsoportokon belül igen nagy a szórása a szakmacsoportok közötti szóráshoz képest.

Az eredményt ezért leginkább úgy értelmezhetjük, hogy a szakmák hierarchiája összekapcsolódik ugyan a társadalmi rétegződéssel, de csak gyengén. A család réteghelyzete *általában* csak kevéssé hat arra, hogy milyen szakmát fog tanulni a gyerek. Ez nem zárja ki azt, hogy *különös* társadalmi helyzeteknek erősebb hatásuk legyen: ez fejeződik ki abban, hogy a „zöm"-öt az elemzés kisebb biztonsággal azonosítja, mint akár az „elit", akár a „belépő" szakmák blokkját.

Az is kitűnik, hogy az anyának nagyobb szerepe van a gyerek pályájának meghatározásában, mint az apának, és hogy a két szülő hatása nem ugyanolyan természetű. A legerősebb az anya kulturális (iskolázottsági) jellemzőinek a hatása, míg az apa részéről előbb a foglalkozás szintje lép be magyarázó tényezőként, s csak azután az, hogy van-e felsőfokú végzettsége (lásd a 10. táblázat).

10. táblázat
A szülők iskolázottsági és foglalkozási változói a társadalmi szakmablokkokat magyarázó erejük sorrendjében (1994)

lépés	változó	bevont vált.	Wilks' Lambda	szign. p	maradék variancia
1	ANYA ISK.= GIMN.	1	.98247	0.0000	2.84177
2	ANYA ISK.= MAX 8	2	.96747	0.0000	2.74142
3	ANYA ISK.= SZMKÉPZŐ	3	.95655	0.0000	2.65060
4	ANYA FOGL.= ÖNÁLLÓ	4	.94988	0.0000	2.60392
5	ANYA FOGL.= NEMFIZ	5	.94122	0.0000	2.54762
6	APA FOGL.= VEZETŐ	6	.93552	0.0000	2.51005
7	APA FOGL.= SZAKMUNK	7	.92732	0.0000	2.47801
8	APA ISK.= FELSŐFOKÚ	8	.92242	0.0000	2.44874
9	APA FOGL.= ÖNÁLLÓ	9	.91694	0.0000	2.42054
10	ANYA FOGL.= ÉRTELMI	10	.91362	0.0000	2.40186
11	APA FOGL.= MNÉLKÜLI	11	.91151	0.0000	2.38897
12	APA ISK.= GIMN+SZMA	12	.90785	0.0000	2.37682
13	ANYA ISK.= GIMN+SZMA	13	.90403	0.0000	2.36453
14	APA FOGL.= ÉRTELMI	14	.90132	0.0000	2.35466
15	ANYA FOGL.= MNÉLKÜLI	15	.89990	0.0000	2.34521
16	APA FOGL.= SZAKKÉPLEN	16	.89797	0.0000	2.33680
17	APA ISK.= SZMKÉPZŐ	17	.89685	0.0000	2.33301
18	APA ISK.= SZAKKÖZÉPI	18	.89573	0.0000	2.32938

Mivel a szakmacsoport-rangsorok alapján képzett társadalmi szakmablokkok és a stratifikáció közötti kapcsolat viszonylagos gyengesége csak a diszkriminancia-elemzés révén derült ki, felmerül a kérdés, hogy húsz évvel ezelőtt csak azért nem tűnt-e fel nekünk, mert nem álltak rendelkezésünkre ilyen erős elemző eszközök, vagy akkor még erősebb volt ez a kapcsolat. Ezért utólag az 1974-es adatokon is elvégeztük a diszkriminancia-elemzést.[19] (Az osztályozás eredményeit lásd a 11. táblázatban.)

Megállapítható, hogy a szakmák és a társadalmi rétegek közötti kapcsolat a hetvenes években sem volt erősebb,[20] bár a szakmák világa belül tagoltabb volt. Ez a tagoltság azonban nem korlátozta, inkább lehetővé tette a társadalmi mobilitást.

A társadalmi szakmablokkok közül csak a „belépő" szakmák tanulóit sikerült nagyobb arányban azonosítani. Feltűnő, hogy az „elit" kivételével valamennyi társadalmi szakmablokkban a tanulók abszolút vagy legalább relatív többsége olyan rétegből származott, amelynek alapján „belépőnek" is lehetett volna tekinteni. Még az elitszakmák tanulóinak is egyharmad része jött ilyen helyzetből. Ez utólag ismét megerősíti azt az akkori megállapításunkat, hogy a szakmunkásképző intézetek lényegében új, zömében elsőgenerációs szakmunkásságot hoztak létre.

11. táblázat
A társadalmi szakmablokkok rekonstruálása diszkriminancia-elemzéssel a tanulók neme, valamint szüleik iskolai végzettsége és foglalkozása alapján (1974)

társadalmi szakmablokkok	esetek száma	diszkrim.-elemzéssel rekonstruált besorolás 1	2	3	4	5
1. „belépő" férfi	451	246 54,5%	0 0,0%	113 25,1%	2 0,4%	90 20,0%
2. „belépő" női	362	42 11,6%	234 64,6%	26 7,2%	36 9,9%	24 6,6%
3. gépipari	525	190 36,2%	21 4,0%	170 32,4%	5 1,0%	139 26,5%
4. szolgáltató	381	42 11,0%	166 43,6%	39 10,2%	66 17,3%	68 17,8%
5. „elit"	438	120 27,4%	26 5,9%	109 24,9%	8 1,8%	175 40,0%
besorolatlan esetek	20	17 85,0%	2 10,0%	0 0,0%	0 0,0%	1 5,0%

A helyesen besorolt esetek aránya: 41,31 százalék.

A tercier szakmablokkot a diszkriminancia-elemzés nem tudja kimutatni: tanulóinak egyötödét sem ismeri fel ide tartozónak, viszont több mint felét a „belépő" női, illetve a „belépő" férfi szakmákba sorolja. Így az a megállapítás is megerősítést nyer, hogy a tercier szakmák jelentős része (elsősorban a sok lányt fogadó szakmák) kezdett „belépő" szakmaként funkcionálni.

Ha itt is megnézzük, hogy milyen sorrendben kerülnek be a hierarchikus elemzésbe az egyes kritériumváltozók, azt találjuk, hogy a hetvenes években a szakmát tanuló gyerek szakmablokk-besorolását[21] meghatározó tényezők között a nem után – ami a szakmák világában mindmáig a legdöntőbb tényező – erősségben nem az anya és nem a kulturális tényezők következtek, mint manapság, hanem az, hogy érettségizett-e az apa és dolgozik-e az anya. Ez azt sejteti, hogy a család életformája volt a legnagyobb hatással a gyerek útjára.[22]

Mindezek a tapasztalatok nem arra indítanak, hogy vessük el a társadalmi szakmablokk fogalmát, hanem arra, hogy értelmezzük pontosabban. Az egyes tanulók besorolásának nehézsége egyértelműen magából a fogalomból következik: ez a fogalom eltekint az egyes szakmák, sőt szakmacsoportok tanulóinak különbözőségétől (vagyis a belső szórástól) és a nem létező „átlagos" géplaka-

tossal, „átlagos" fodrásszal, „átlagos" szobafestővel stb. helyettesíti őket. Ily módon a szakmákat (szakmacsoportokat) jellemzi, nem közvetlenül a tanulói utakat. A diszkriminancia-elemzés besorolási nehézsége azonban nagy belső szórásra utal, vagyis azt jelzi, hogy a társadalmi szakmablokkok belül nagyon változatosak. A társadalmi stratifikációval a hetvenes években is gyenge volt a szakmák kapcsolata és az is maradt.[23] Az azonban kétségtelen, hogy a társadalmi szakmablokkok száma csökkent, a szakmunkásképzőben oktatott szakmák rangsorában lényegében már csak alsókat, középsőket és felsőket lehet megkülönböztetni, s ezek közül is a középsők súlya messze a legnagyobb. Ez azt sejteti, hogy e szakmák különbségeinek társadalmi jelentősége ma kisebb, mint a hetvenes években volt. Mivel azonban a szakmák jelentős részét ma már nem ezek az intézmények tanítják, általános kijelentést csak olyan kutatás alapján lehet tenni a szakmák társadalmi jelentésének változásáról, amely nem egyetlen oktatási intézménytípushoz kötődik, hanem a szakmák világának egészére kiterjed.

Összefoglalás

A szakmunkástanulók társadalmi származásáról és szakmájáról gyűjtött újabb adatok alapján megállapítható, hogy a szakmunkásképzésben oktatott szakmák társadalmi jelentése az utóbbi két évtizedben megváltozott, és továbbra is változóban van. E jelentésüknek továbbra is egyik fontos mutatójaként használható a társadalmi szakmablokk fogalma, amely a szakmáknak a társadalmi rétegződéssel való kapcsolatát fejezi ki.

A szakképzettek arányának országos növekedése nyomán a szakmunkástanulók többsége ma már szakképzettséggel rendelkező szülők gyereke. A szakmunkástanulók nemcsak más rétegből jönnek, mint húsz éve, hanem homogénabb körből is: a szakmunkástanulók családjai között megállapítható különbségek ma kisebbek, mint annak idején. Ennek megfelelően módosultak a társadalmi szakmablokkok is: a hetvenes évekbeli öt helyett ma csak hármat tudunk megkülönböztetni.

1. A szakmunkásképzésben oktatott szakmák között továbbra is megkülönböztethetők az úgynevezett „belépő" szakmák, bár súlyuk csökkent. Ez a társadalmi szakmablokk mind férfi, mind női jellegű szakmákat magába foglal.

2. A szakmák nagy többsége számos kisebb-nagyobb különbséget mutat, ezek azonban még vagy már nem eléggé markánsak ahhoz, hogy a társadalmi struktúrával kapcsolatos hatást, illetve jelentést tulajdoníthatnánk nekik. A „zöm" társadalmi szakmablokkjában két alcsoport különböztethető meg, annak alapján, hogy milyen arányban vannak a szülők között nem fizikai foglalkozásúak. Egyelőre még ez a megkülönböztetés is csak általános elméleti megfontolásokat fejez ki, hatását empirikusan nem tudtuk kimutatni. A „zöm"

szakmáinak különbségei valószínűleg mozgásban vannak, és a következő években várható e csoport differenciálódása.

3. Továbbra is létezik az „elit" szakmák társadalmi blokkja, amely elsősorban a szellemi foglalkozású szülők nagy arányával különbözik a többitől. Másodlagosan legtöbbjüknél – a nyomdászat kivételével – megállapítható az önálló, vállalkozó szülők szignifikánsan nagyobb aránya is, ami arra utal, hogy a megerősödő piac természetesen a szakmák társadalmi hierarchiájára gyakorolt hatása is megerősödött. Továbbra is „elit"-szerűen viselkednek azok a szakmák, amelyeknek sajátossága lehetővé teszi, hogy valamely művészi tevékenység alsóbb szintű helyettesítőiként funkcionáljanak. A szakmablokk összetétele azt mutatja, hogy az ide tartozó szakmák kétfélék: egy részük előnyösnek tartott kínálatával vonzza a jobb helyzetben lévő tanulókat, más részüket inkább „jobb híján" tanulják. Az előbbieket a szakmunkásképzés csúcsának tekinthetjük, az utóbbiakat inkább az ennél magasabb fokú szakképzés aljának, amely lenyúlik ebbe a képzési típusba.

A hetvenes években megállapított társadalmi szakmablokkok közül várakozásunknak megfelelően felbomlott a tercier szakmák blokkja. Egyik részük felemelkedett az „elit"-be, más részük betagolódott a szakmai hierarchia közepére.[24]

A társadalmi szakmablokkok viszonylag gyenge, de egyértelműen megállapítható és a várakozásnak megfelelő irányú kapcsolatban vannak a tanulók társadalmi hátterének legtöbb mutatójával. A legfontosabb tény az, hogy megnőtt a nemek szerepe a szakmáknak a társadalmi struktúrával való kapcsolatában: a „belépő" szakmákban a lányok aránya nagyobb, mint a fiúké. Ez mindkét nembeli fiatalok nehézségeit jelentheti: a lányok hátrányát a szakmunka világán belül és a fiúk hátrányát a bejutásban. A probléma további vizsgálata és elemzése szükséges.

A társadalmi mobilitási folyamatok lelassulása és arányaik változása is hozzájárulhat annak a magyarázatához, hogy a szakmunkásképzésben tanulók származási összetételével megváltozott a szakmunkásképző intézményeknek e folyamatokban játszott szerepe is. Intergenerációs mobilitási csatornaként számottevően kisebb jelentőségű, mint húsz évvel ezelőtt. Ennek megfelelően az a kérdés kerülhet előtérbe, hogy növekszik-e a szerepe az intragenerációs mobilitásban, avagy a társadalmi rétegződés megmerevedésének egyik intézményévé válik. Adataink azt az interpretációt is megengedik, hogy a rétegek közötti mobilitás nem csökken lényegesen, de útjai változtak, azaz ma más mobilitási stratégiákkal lehet réteget váltani, mint korábban. Ebben az esetben lehetséges, hogy az intergenerációs mobilitás súlya csökken, miközben az intragenerációs mobilitásé növekszik, az egyes oktatási intézmények mobilitási funkciója pedig szükségképpen megváltozik. Rövid távon a rendszerváltás és a gazdasági struktúraváltás okozta társadalmi mozgások is befolyásolják e folyamatokat.

Jegyzetek

[1] A fogalom az első országos szakmunkástanuló vizsgálat egyik részeredménye. A kutatást Ferge Zsuzsa, Gazsó Ferenc, Tánczos Gábor és Várhegyi György vezetésével a MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, az MTA Szociológiai Kutató Intézete, az Országos és a Fővárosi Pedagógiai Intézet kutatói végezték. A kérdőíves adatfelvétel az 1973/74-es tanévben történt. A társadalmi szakmablokk fogalma Liskó Ilona és a magam munkája, amelyet első ízben az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat egyik brosúrájának fejezeteként publikáltunk 1977-ben. (A brosúrát, amely a szakmunkástanulókról szólt, Pártos Ferenc szerkesztette, a fejezetek szerzőit nem tüntették fel.) Ezt az eredményt végül sehol nem fejtettük ki részletesen, de minden írásunkban támaszkodtunk rá, itt-ott röviden össze is foglaltuk. Jelen tanulmány tehát ennyiben a régi és az új eredmények első nyilvános összefoglalása.

[2] Közvetlen előzménynek tekinthető: Kemény–Kozák 1971*a* és 1971*b*.

[3] Ennek megállapításához ösztönzőleg hatott Havas és Kardos (1976) kutatása az életformacsoportok és a munkahelyi technika egyes összefüggéseiről.

[4] A hetvenes években a tanügyigazgatás és a hivatalos statisztika a „szakmacsoport" fogalmát használta az egymáshoz legközelebb álló szakmák összefoglalására. Ez a fogalom a ma használt „ágazat" fogalomhoz áll a legközelebb, de annál részletesebb és ezért kutatási célokra alkalmasabb volt.

[5] A tanulólétszám nagysága természetesen maga is hozzájárult ahhoz, hogy ez a szakmablokk valamiképpen „átlagosnak" mutatkozzon.

[6] Ezek a kutatások nem iskolai vagy ifjúsági mintákat vizsgáltak, és nem követtek mobilitási szempontokat. Lásd a 2. táblázathoz a főszövegben fűzött megjegyzéseket is.

[7] A szerzők sajnos mindmáig nem publikálták 1986-ban leírt eredményeiket, így a társadalmi szakmablokk fogalmának kidolgozásában nem támaszkodhattunk rá. A kidolgozott társadalmi státus index rangsort Andorka, 1990 hivatkozásából ismerjük.

[8] A szakmunkástanulók családjainak részletesebb bemutatását lásd a hivatkozott munkában.

[9] Szakmacsoporton ezúttal a hivatalos statisztikákban szereplő ágazatokat értjük. Ezek – mint a táblázathoz fűzött megjegyzésből is látható – nem teszik lehetővé a szigorú összehasonlítást a húsz év előtti adatokkal: a hetvenes évek néhány fontos szakmacsoportját a mai ágazatok összevonva tartalmazzák. Sajnos, a mintavétel alapjául csak a hivatalos statisztika szolgálhatott (ennek egyéb, általános korlátairól lásd kutatási jelentésünk bevezető módszertani fejezetét), az pedig nem tett lehetővé ennél részletesebb bontást.

[10] Az aktív kereső anyák aránya 71,4 és 95,7 százalék között váltakozik a 17 szakmai ágazatban, és a szakmacsoportokkal való összefüggése nem szignifikáns ($chi^2=20{,}4428$; $df=16$; $p=0{,}2009$).

[11] Fontos mutatónak tekintjük ugyan azt is, hogy családjában hányadik generációs szakmunkás lesz a kérdezett tanuló, ez azonban olyan dimenzió, amely a társadalmi hierarchiának csak egy szeletére, a szakmunkásságra koncentrál, és ezért nem állítható párhuzamba az ennél általánosabb mutatókkal. Ugyancsak kihagyjuk az elemzésből a tanulóknak a családjuk pénzügyi stabilitására vonatkozó becslését, mivel ez többszörös áttételű szubjektív ítélet, amit helytelen lenne akár csak kvázi-objektív mutatónak is tekinteni.

[12] A változókat az apa, illetve az anya iskolai végzettsége, az apa, illetve az anya foglalkozása, a család összjövedelme és az együtt élők száma, valamint 16 egyenként megkérdezett tartós fogyasztási cikk, illetve vagyontárgy meglétéről adott válaszokból készítettük. Az iskolai végzettséget 6 fokú, a foglalkozási kategóriát 9 fokú skálán mértük, az 1,...6, illetve az 1,...9 természetes számokat értékként rendelve a hierarchikusnak tekintett kategóriákhoz. A megkérdezett fogyasztási cikkek közül a motorkerékpárt és a fekete-fehér tévét kihagytuk az összesítésből, mivel nem mutattak kapcsolatot a szakmacsoportokkal. A cikkek számát végül a lehetséges említések számával osztva százalékos formára hoztuk.

[13] Lásd a jobbszélső oszlopban a ranghely sorszámát.

[14] Ezt a megfigyelést azonban erős fenntartással kell kezelni, mivel – ma már – a hetvenes évekkel ellentétben a tanulók fele sem ismeri nagyszüleinek foglalkozását és képzettségét. Ez azt is jelzi, hogy húsz év alatt a családban és a generációk kapcsolataiban is lényeges változások történtek.

[15] Megjegyzendő, hogy a hivatalos kategóriák átalakítása itt is zavarja az összehasonlítást. Egyelőre nem lehetünk biztosak például abban, hogy a valaha „belépő" szakmának számító csőszerelők vagy az „elit" szakmának számító motorszerelők valóban középre csúsztak-e, vagy csak a gépipari szakmák nagy tömegében elveszve kerültek most a „zömbe".

[16] Vö. Kolosi Tamás ún. „L-modelljét" (Kolosi 1987), vagy Szelényi Iván „kettős piramis" modelljét (Szelényi 1990), amelyek a piaci viszonyok hatására létrejövő stratifikációt kombinálják a centralizált bürokratikus rendszer stratifikációjával.

[17] Megjegyzendő, hogy az építőanyag-ipari szakmákról valójában nem áll a rendelkezésünkre elegendő információ, mivel az alminta elemszáma igen alacsony. Minthogy azonban az ide tartozó szakmák (porcelánfestő, kerámiaformázó stb.) jellege alkalmas arra, hogy az építőipari kőfaragó szakmához hasonlóan vonzza azokat, akik a művészeti középiskolákba nem jutnak be, feltevéseinkkel összhangban vannak a szakmacsoport adatai, amelyek konzisztensen „elit" jellegűnek mutatják ezt a csoportot. Úgy tűnik, hogy ma ez az „elit" jelleg jól megfér a vállalkozói szellemmel is.

[18] Hosszabb idő alatt derülhet csak ki, hogy a változékony piaci tényező várható további erősödése változékonyabbá teszi-e ezt a szakmablokkot, vagy egyes szakmák tartósan meg tudnak maradni benne. Feltehető, hogy egyes nyomdaipari szakmák elitjellegét ismét hosszabb időre megszilárdította az információtechnika betörése a nyomdaipari technológiába.

[19] Köszönetemet fejezem ki a TÁRKI-nak, amiért megőrizte az első szakmunkástanuló vizsgálat adatait, és másodelemzésre rendelkezésemre bocsátotta.

[20] A két elemzés a már mondott okok miatt nem teljesen egyforma. Itt csak azt a különbséget említem meg külön, hogy a tanulók német az 1994-es elemzésben csak kiegészítésül vettük figyelembe, mivel a szakmablokkok között nem tudtunk megkülönböztetni „férfi" és „női" blokkokat. A nem bevezetése azonban – mint utaltam rá – számottevően javította az osztályba sorolás eredményességét. Itt is hasonló a helyzet: ha a német kihagyjuk az elemzésből, egyharmad alá csökken a sikeresen besorolt esetek aránya.

[21] Ne felejtsük el, hogy a társadalmi szakmablokk maga is csak a társadalmi mobilitás áttételes jelzése: vagyis itt arról van szó, hogy mitől függ a gyerek társadalmi mozgása.

[22] A szakmunkástanulók pályaválasztásáról írott dolgozatunkban (Csákó–Liskó 1979) Liskó Ilona részletes családtipológiát állított fel az életforma és a pályaválasztás összefüggésének elemzésére.

[23] A két évtized alatt végbement változások lehetetlenné teszik, hogy teljesen azonos eljárással egzakt összehasonlítást végezzünk a kapcsolat erősségéről.

[24] E helyütt nem elemezhető, de szociológiailag fontos – bár nem meglepő – tény, hogy a kifejezetten női szakmák (kereskedelem) illeszkedtek be leginkább a „zömbe".

Hivatkozások

Andorka Rudolf 1982. *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat

– 1990. Társadalmi szerkezet. In: *Társadalmi riport 1990*. Budapest: TÁRKI, 305–331.

Csákó Mihály–Liskó Ilona 1979. *A szakmunkástanulók társadalmi determinációja a hetvenes években*. Kandidátusi értekezés. Budapest

Havas Gábor–Kardos László 1976. *Munkakultúra és életforma*. Kézirat. Budapest: Népművelési Intézet

Kemény István–Kozák Gyula 1971*a*. *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet

– – 1971*b*. *Pest megye munkásai*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet

Kolosi Tamás 1987. *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat

Liskó Ilona 1994. A szakmunkástanulók társadalmi háttere. In: *Szakmunkástanulók a kilencvenes években*. Kutatási jelentés (társszerzők: Csákó Mihály, Tót Éva). Kézirat. Budapest: Oktatáskutató Intézet, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet. 1. fejezet

Manchin Róbert–Hauser Robert M. 1986. *Social and economic measures for Hungarian occupations*. Kézirat.

Szelényi Iván 1990. *Új osztály, állam, politika* Budapest: Európa

Ferge Zsuzsa

A RENDSZERVÁLTÁS MEGÍTÉLÉSE

A polgárok Magyarországon nagyobb mértékben, jobban csalódtak a rendszerváltásban, mint jó néhány összehasonlítható társországban. A rendszerváltás megítélése negatívabb, nagyobb az emberek veszteségérzete, mint másutt, és szokatlanul nagyra nőtt a távolság a polgárok várakozásai és a tényleges tendenciák között. Amennyire az adatokból megítélhető, nem különleges magyar pesszimizmusról van szó: a pozitívumokat, például a politikai szabadságot biztosító struktúrák erősségét, a polgárok értékelik. Ugyanakkor a mindenki által magasra értékelt biztonságok egy részének megrendülése sokakat nagyon rosszul érint. A következmény a politikától való elfordulás mellett a jövőbe vetett bizalom hiánya. Mindebbe nem csak a „sors keze" játszott bele, hanem az a demokrácia-deficit is, amely a politikát válaszképtelenné tette és teszi az új helyzetekre, új nehézségekre, az ezekből adódó új szükségletekre.

Csalódás a rendszerváltásban

Elég sokat tudunk-sejtünk arról, hogy a polgárok nagy része egyre kevésbé érti és szereti, ami itt vele – sokak érzése szerint ellene – történik. A rendszerváltás valamennyi „átmenet"-országban a túlnyomó többség támogatásával és helyeslésével ment végbe. Noha sokak számára világos volt, hogy lesznek átmeneti nehézségek, ezek mértékével, valamint a társadalmi átrendeződések mélységével senki nem vetett számot. A nem várt – enyhébb vagy súlyosabb – következmények minden országban mutatkoznak. Tudjuk, hogy vannak a mienknél sokkal rosszabb helyzetek is: polgárháborúk, a termelés felére-harmadára zuhanása, diktatórikus struktúrák fennmaradása. Ez azonban gyenge vigasz, ha saját lehetőségeinkhez mérjük azt, ahová jutottunk – mindenekelőtt a polgárok elkeseredettségét tekintve. E kérdéseket a továbbiakban egy 1995 januárjában végrehajtott kutatás nyomán vizsgáljuk.[1]

Kiindulópontunk az az információ, hogy a rendszerváltás egészét minősítve az öt vizsgált ország közül a magyar háztartások adták a legelmarasztalóbb ítéletet – bár a többiben sem maradéktalan az elégedettség. Egy 1–5 közötti skálán kértünk értékelést a rendszerváltásról, egyszerűen arról, hogy az új rendszer rosszabb-e, vagy jobb, mint az előző volt. Az adatok középértéke – ami semlegességet fejezne ki, vagyis azt, hogy a két rendszer nagyjából egyforma – 3 lenne. E középértéket csak a német és cseh vélemények haladják meg,

nem túl sokkal (mindkét esetben 3,4 az osztályzat). Ezt követik a lengyelek 2,9-es, a szlovákok 2,6-os osztályzattal, míg a magyarok átlagértéke a legalacsonyabb, 2,4.

Nehéz megmondani, hogy ez a pohár félig üres, vagy félig teli van. Ha öt mindent felforgató év után két országban is csaknem 60 százalék úgy véli, hogy az új rendszer jobb a réginél, ez sikernek tekinthető – a pohár már jó félig tele van. Üresebbnek tűnik a pohár, ha azt nézzük, hogy három országban kisebbségben vannak az új rendszer igenlői. Felerősödik ez a benyomás Magyarország esetében, amely valószínűleg a leginkább felkészült a rendszerváltásra. A magyarok (a szlovákokhoz hasonló arányban) némi abszolút többséggel (51%) állítják, hogy az új rendszer rosszabb, ezen belül mindenki másnál nagyobb, 26 százalékos arányban azt, hogy sokkal rosszabb, továbbá itt gondolják a legkevesebben, hogy az új a jobb (1. ábra és 1. táblázat).

1. ábra
Azok százalékos aránya, akik szerint az új rendszer jobb, illetve rosszabb

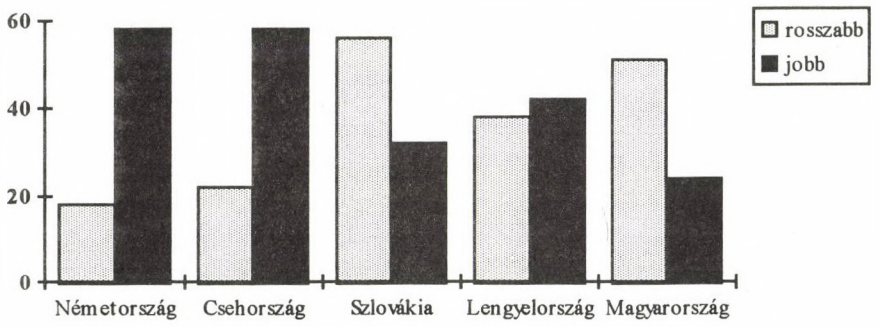

1. táblázat
Az új rendszer a réginél jobb vagy rosszabb?
Háztartásfők válaszainak százalékos megoszlása

	Német-ország	Cseh-ország	Lengyel-ország	Szlovákia	Magyar-ország
sokkal rosszabb	5	9	18	23	**26**
kicsit rosszabb	14	14	21	28	**25**
ugyanolyan	24	20	17	17	**23**
kicsit jobb	41	34	33	27	**21**
sokkal jobb	16	23	11	5	**5**
együtt	100	100	100	100	**100**
ebből					
rosszabb, összesen	17	23	39	51	**51**
jobb, összesen	57	57	44	32	**26**

Ugyanilyen jellegű eredmények adódtak közvetett módon föltett kérdések kapcsán is. A kérdezetteknek családjuk társadalmi helyzetét kellett meghatározniuk több történelmi időszakban (hét fokozatú létrákon, amelyeken tehát a középső érték 4). Önmagában figyelemre méltó a korszakok sorrendjének az országok közötti hasonlósága. A megfigyelt öt ország mindegyikében igaz, hogy a háború előtti kor és az „ötvenes évek" nagyon kevesek számára jelentettek jó időszakot: vagy egyik, vagy másik időszakban a legalacsonyabb az önelhelyezések átlaga, és a két átlag között alig van különbség. (Az öt ország átlaga a háború előtti időszakra vonatkozóan 3,19, az ötvenes évekre vonatkozóan 3,16). *Valamennyi országban a legmagasabb átlagosztályzatot a „nyolcvanas évek" kapták.* Ezek az osztályzatok egy ország kivételével valamivel a középső érték fölött vannak, ami más korszakok megítélésénél alig fordul elő. Mind szignifikánsan magasabb, mint a megelőző időszakok értékelése. A feltűnő talán az, hogy nem a magyarok ítélete a legkedvezőbb a nyolcvanas évekről – „legvidámabb barakk" mivoltunk ellenére. Ugyanakkor az ötvenes és nyolcvanas évek közötti javulás Magyarországon a legnagyobb – ami viszont megfelelni látszik a tényeknek. (Megjegyzendő, hogy a nyolcvanas évek elején ugyanerre a kérdésre Magyarországon az akkor megkérdezettek többsége válaszolta azt, hogy a „jelen" életük legjobb periódusa – vagyis nem a megszépítő messzeség munkál a mai válaszok mögött – Ferge 1984).

A jelenben, azaz a rendszerváltás ötödik évében az önelhelyezések átlaga egy ország – a volt Kelet-Németország – kivételével mindenütt alacsonyabb, mint a nyolcvanas éveké volt. A különbség a tekintetben óriási, hogy mekkora a jelzett romlás. A cseheknél csekély, a többieknél nagyobb az átlagosztályzat romlása. Éppúgy, mint a rendszerváltás közvetlen megítélése esetében, a legnagyobb a veszteségérzés a magyaroknál (2. táblázat). A magyarok mondják legkisebb arányban, hogy a jelen életük legjobb periódusa (pontosabban, hogy a család társadalmi helyzete most a legjobb): az öt országban együtt ezt 29 százalék állítja, a magyarok közül csak 16 százalék. És a magyarok mondják a legmagasabb arányban, hogy társadalmi helyzetük most a legrosszabb. Az öt országot együtt tekintve, 28 százalék tartja (a család társadalmi helyzete szempontjából) a jelent a legrosszabbnak, a magyarok között ez az arány 35 százalék.

2. táblázat
A család társadalmi helyzetének értékelése egyes történelmi korszakokban.
A válaszok átlagos értéke 7 fokozatú skálán (A jelen értékelésének sorrendjében)

	háború előtt	ötvenes évek	nyolcvanas évek	most
Kelet-Németország	3,2	3,5	4,4	4,4
Csehország	3,4	3,1	3,9	3,8
Szlovákia	3,2	3,3	4,3	3,7
Lengyelország	2,9	3,0	4,0	3,4
Magyarország	**3,2**	**3,0**	**4,3**	**3,4**
5 ország átlaga	3,2	3,2	4,2	3,8

A jelenbeni helyzet, illetve a rendszerváltás megítélése összefügg egy sor objektív tényezővel. A munkaerőpiaci esélyek és az ezek következtében előálló jobb vagy rosszabb anyagi helyzet alapvetőek. (A jövedelmi szint Szlovákia kivételével minden országban közepesen erős, Magyarországon erős magyarázó tényező.) Az értékelések – mind a jelent, mind a változást illetően – pozitívabbak magasabb iskolai végzettség, jobb státusú foglalkozás esetén, sőt, három országban vagy az apa iskolai végzettsége, vagy a háború előtti társadalmi pozíció (azaz a társadalmi indulás) is belép, mint hatótényező. Néhány országban a munkanélküliség erős ítélet-befolyásoló.

Többváltozós elemzések szerint Magyarország viselkedik az öt ország közül a leginkább „szociologikusan". A legfontosabb magyarázó tényező a jövedelmi szint (ami másutt is jelen van, de kevésbé fontos), valamint a családot érintő munkanélküliség. A többi ország esetében azonban bizonyos „szubjektív" tényezők és beállítottságok többet magyaráznak a válaszok szóródásából, mint az objektívnek tekintett tényezők. *A rendszerváltás megítélésében a legerősebb faktor Magyarország kivételével a jobb- vagy baloldali beállítottság*: a magukat inkább jobboldalinak vallók értékelése sokkal pozitívabb. Csehországban és Lengyelországban a politikai beállítódás magyarázó ereje – lineáris regresszió alapján – két-háromszor akkora, mint bármilyen más objektív vagy szubjektív tényezőé. Megjegyzendő egyébként, hogy mindig enyhe bal- és jobboldaliságról van szó, a szélsőségek egyetlen országban sem jelentősek. A következő legerősebb faktor, ismét Magyarország kivételével, a szubjektív szegénység érzete. Harmadik, esetleg (a jövedelem után) negyedik helyen, viszonylag gyengébb magyarázó erővel és negatív előjellel a rendszerváltás előtti társadalmi pozíció szerepel. Ez a tényező Magyarországon is megjelenik.

Azok, akik a nyolcvanas években társadalmilag magasra helyezték magukat, az átlagosnál negatívabban vélekednek a rendszerváltásról. Ez az eredmény nem magától értődő, hiszen a rendszerváltást a magasabb iskolai végzettségűek vagy magasabb jövedelműek az átlagosnál magasabbra értékelik, ugyanakkor a nyolcvanas évekbeni társadalmi önelhelyezés is pozitív összefüggést mutat a mai foglalkozással vagy jövedelemmel.[2] A látszólagos ellentmondást statiszti-

kailag az oldja fel, hogy a nyolcvanas évekre vonatkozó szubjektív pozitív összefüggések viszonylag gyengék, sokkal gyengébbek, mint a mára vonatkozó önelhelyezés és az objektív változók között. Tovább vizsgálandó kérdésről van szó: úgy tűnik, hogy a nyolcvanas évekre vonatkozó önelhelyezés elsősorban szociálpszichológiailag motivált. Az objektív tényezőkön kívül az is befolyásolta, hogy a kérdezettek mennyire érezték magukénak vagy őket elfogadónak az akkori rendszert. A szakmunkások például szinte minden országban az átlagnál magasabbra helyezik magukat nyolcvanra nézve, s jóval lejjebb ma.

Egyesek úgy vélik, hogy a jövedelmi vagy társadalmi helyzet romlására vonatkozó szubjektív veszteségérzés (ami szintén alig mutat összefüggést fontos szociológiai változókkal) tesz jobb- vagy baloldalivá (Matejú). Magam azt hiszem, hogy fordított a helyzet: a *baloldalibb beállítottságúak pusztán ez okból rosszabbul élik meg a rendszerváltást, azaz a kapitalizmus visszatérését, mint a jobboldalibb érzelműek.* Magyarországon még ez az összefüggés sem erős, a csalódás minden politikai árnyalatnál megjelenik.

A rendszerváltásban való csalódás néhány magyarázata

A jövedelmi helyzet változása

A gazdasági változások társadalmilag legnagyobb hatású mozzanata a tulajdonviszonyok változása: az állami tulajdon túlsúlya megszűnt. Ám e tulajdonnak, amelynek legalább egy része valahol bizonyára megvan, még nincs társadalmi arca. Az új tulajdonosok még nem jelennek meg mint ilyenek, noha az új gazdagság egy része a fogyasztásban (autó, luxusvillák stb. formájában) már formát ölt. Szelényi Iván kutatásai szerint az „új elit" nem tulajdonosi, hanem menedzser típusú (Szelényi 1995). Ennek az lehet a magyarázata, hogy a bizonytalan viszonyok miatt a tulajdon mint termelő tőke még igyekszik személytelen és láthatatlan maradni. Elrejtőzhet különböző kollektív vállalkozások mögött, vagy éppen „kivonódhatott" az országból is. Ugyanakkor munkáltató–munkavállaló közötti feszültségek a tulajdonosi érdekek homályai miatt az első években kevéssé mutatkoztak: ezek most vannak erősödőben, ahogyan azt például a bérek és társadalombiztosítási járulékok, vagy az adókulcsok körüli viták mutatják.

A gazdasági változásokból a lakosságot közvetlenebbül a jövedelmi színvonal csökkenése, a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése, a munkanélküliség, az áremelkedés, s mindezzel a fogyasztás szerkezeti és színvonalbeli változásai érintik. Az átlagos reáljövedelmek 1989 és 1994 között körülbelül 15 százalékkal csökkentek – kivéve Németországot, amely a nyugatról történő tőke- és pénzbeáramlás kapcsán kiemelkedett a „blokkból". Így a német jövedelmek 5–6-szor magasabbak, mint a másik négy országban, amelyek viszont relatíve szűk

sávban tömörülnek. Ezen belül a cseheknél a legmagasabb, a lengyeleknél a legalacsonyabb az átlagos jövedelem.

3. táblázat
Különböző jövedelmi mutatók
Havi összeg, USD

	egy főre jutó jövedelem		egy fogyasztási egységre jutó jövedelem	
	átlag	rangsor	átlag	rangsor
Kelet-Németország	726	1	915	1
Csehország	122	2	165	2
Magyarország	**106**	**3**	**144**	**3**
Szlovákia	85	4	119	5
Lengyelország	77	5	107	5
5 ország	194		254	

Az átlag csökkenésével egyidejűleg a jövedelmi különbségek minden egyenlőtlenségi mutató szerint elég jelentősen nőttek. Ez minden országra igaz, de eltérő mértékben. Az egyenlőtlenségek legnagyobb mértékben Lengyelországban, ezt követően Magyarországon nőttek. Magyarországon a két szélső decilis közötti szorzó 1987-ben (akkori statisztikai adatok szerint) 4,64 volt, 1994-ben pedig (a SOCO adatok alapján) 6,72. Másként: a leggazdagabb 10 százalék (ami egymillió embert jelent) egy főre számított jövedelme nem egész 5-szöröse volt a legszegényebb egymillió jövedelmének, s ez közel 7-szeresre nőtt[3], ami kétségkívül utal a gazdagok gazdagodására. Emellett valamennyi vizsgált országban a szegények szegényebbek lettek. Ez következik ugyanis a 4. táblázatból, amely szerint a legszegényebbek – akik a teljes jövedelemeloszlás 5., illetve 10. százalékáig jutnak csak el, ma távolabb vannak az átlagtól, mint 1987-ben voltak.[4]

A jövedelemegyenlőtlenségek jelentős (a statisztikák által csak részben kimutatott) növekedése (lásd 4. táblázat) önmagában is kiváltja a polgárok ellenérzését. A csehek 67, a szlovákok 74, a lengyelek 80, a magyarok 89 százaléka véli úgy, hogy a jövedelemkülönbségek ma túlságosan nagyok. (5 évvel ezelőttre nézve az ilyen ítéletek aránya 10–20%). E véleményt valamennyire befolyásolja az egyén szegénysége–gazdagsága, politikai beállítódása, társadalmi pozíciója – de (a csehek kivételével) meglepően csekély, statisztikailag alig kimutatható mértékben Vagyis nem „proletár irigységről" van szó, hanem inkább egy politika általános megítéléséről.

4. táblázat
Egy főre jutó jövedelemeloszláshoz kapcsolódó egyenlőtlenség-mértékek (jövedelem a medián százalékában meghatározott percentiliseknél)

	Cseh-ország 1988	Lengyel-ország 1989	Magyar-ország 1987	Kelet-Német-ország	Szlovákia 1988
A) Adatok az átmenet előtt					
P5	59,7	44,9	52,2	nincs adat	58,8
P10	66,9	54,5	61,3	nincs adat	66,0
P25	81,2	72,6	76,9	nincs adat	81,5
P75	128,8	135,9	13,3	nincs adat	125,9
P90	162,5	180,2	172,6	nincs adat	157,6
P95	185,7	217,0	208,8	nincs adat	179,9
P90/P10	2,43	3,31	2,81	nincs adat	2,39
Var coef	0,379	0,548	0,504	nincs adat	0,376
B) SOCO, 1994					
P5	44,7	22,4	45,0	44,5	50,5
P10	55,6	32,2	53,3	55,5	57,9
P25	75,0	61,3	75,0	76,2	73,7
P75	133,3	150,1	133,3	133,3	121,0
P90	177,7	215,0	175,0	166,7	168,4
P95	222,2	272,2	215,0	190,5	210,5
P90/P10	3,11	6,67	3,28	3,00	2,91
Var coef	0,499	1,074	0,750	0,525	0,647

Forrás: Atkinson–Mickleright 1992.

A jövedelemcsökkenés természetesen nem érintett mindenkit egyformán. Az eleve rosszabb helyzetűek, az alacsonyabban kvalifikáltak, a munkások, (különösen) a munkanélkülivé válók jövedelmei az átlagosnál jobban csökkentek, a menedzsereké, néhány értelmiségi csoporté az átlagosnál sokkal jobban nőtt (Kolosi et al. 1996; 1996; Matejú 1996). A SOCO vizsgálatban a csökkenésről/növekedésről csak szubjektív adataink vannak, amelyek azt tükrözik, hogy az emberek hogyan élik meg a valóságos változásokat. Ez utóbbi véleményben háromféle relativizmus is kifejeződik: az, hogy hogyan ítélik meg az emberek a helyzetüket a múlthoz képest, másokhoz képest és a saját elvárásaikhoz képest. Németország kivételével valamennyi országban nagyobb a csökkenést, mint a növekedést regisztrálók aránya – de a különbség a magyarok esetében a legnagyobb.

5. táblázat
Azon háztartások aránya, amelyek szerint jövedelmük az utolsó három évben csökkent, illetve nőtt (százalék)

ország	összes háztartás	ebből: a háztartás jövedelme	
		csökkent	nőtt
Kelet-Németország	100	21	25
Csehország	100	31	18
Lengyelország*	100	42	11
Szlovákia	100	48	12
Magyarország	100	53	9

*Minthogy csak az utolsó három évre kérdeztünk, a lengyel adatok nem tükrözik, hogy Lengyelországban a reáljövedelmek csökkenése előbb kezdődött, mint a többi országban.

A munkanélküliség

A munkanélküliség társadalmi hatása valójában kiterjedtebb, mint arra a munkanélküliek számából következtetni lehet. A munkanélküliségi ráta a keresők (vagy keresőképes korúak) arányában kifejezve alacsonyabb, mint ahány család érintett – hiszen más a viszonyítási alap. Emellett vannak munkanélküliek, akik visszatérnek a munkaerőpiacra, azaz a család valamikor az utolsó években megtapasztalta a munkanélküliséget, bár mára kikerülhetett belőle. A vizsgált országokban a hivatalos munkanélküliségi ráta 3 és csaknem 20 százalék között van (a két szélső érték Csehországra és a volt NDK-ra vonatkozik). Magyarországon 12–14 százalék körüli Az érintett családok aránya, ha csak azt vesszük figyelembe, hogy a kérdezés időpontjában volt-e munkanélküli, 6 és 22 százalék között van, Magyarországon 18 százalék. Ha a rendszerváltás utáni egész időszakot, az utolsó 5 évet vesszük alapul, akkor még Csehországban is minden ötödik család megtapasztalta már a munkanélküliséget, a magyarországi arány 35 százalék, a volt NDK-beli közel 40. Mindezen arányok jóval magasabbak, ha csak azokat a háztartásokat tekintjük, amelyekben van potenciális munkanélküli. Ha például a háztartásfő maga 60 éven aluli, akkor e családok között az utolsó 5 évben munkanélküliség által érintettek aránya a cseheknél is 25 százalék, a magyaroknál 45 százalék, a németeknél 51 százalék – ami már megdöbbentően magas. (Az adatokból kikövetkeztethető, hogy a cseheknél sokkal nagyobb arányú a munkaerőpiacra visszatérés, mint másutt, ami csökkenti az elbizonytalanodás érzését.)

2. ábra. Azon háztartások aránya, amelyekben a megkérdezés időpontjában vagy az utolsó öt évben bármikor volt munkanélküli, az összes háztartás százalékában.

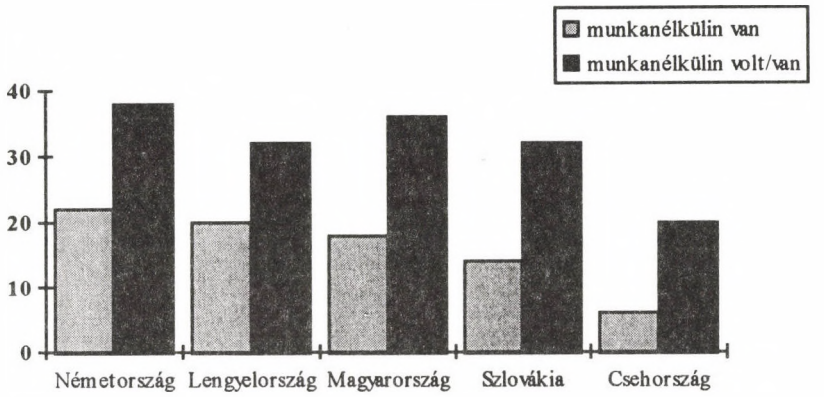

A munkanélküliség – köztudottan – mindenütt jobban érinti a tanulatlanabb, mint a magas iskolai végzettségű munkaerőt, a munkásokat, mint a szellemi foglalkozásúakat. Tehát eleve a szegényebbeket sújtja, és ugyanakkor további jövedelemcsökkenést, fogyasztáscsökkenést, alkalmasint javak (pl. autó) elvesztését vagy feladását is magával hozza.

Az életkörülmények rosszabbodása

Az infláció, a jövedelemcsökkenés és bizonyos szerkezeti változások (például az egészségügyben, a lakások tulajdonviszonyaiban) együttesen hatottak az életkörülményekre. A szükségletek hierarchiája belejátszik abba, hogyan rendezik át a családok prioritásaikat. Így például alacsonyabb azok aránya, akik szerint élelmezésük romlott, mint azoké, akik szerint a ruházkodásuk vált rosszabbá. Más esetekben intézményi, illetve árszerkezeti változásoknak van szerepük. A felvétel időpontjában (1995. január) az egészségügyi ellátás szűkítése még kevésbé volt napirenden, mint ma. Így akkor a lengyelek között volt a legnagyobb (43%) azok aránya, akiknek nehézségeik voltak egészségügyi kiadásaik fedezésével. A magyaroknál ez az arány akkor még „csak" 25 százalék volt, így is magasabb, mint a másik három országban. A lakások privatizálási[5] (és korábbi építési) módjával is összefüggésben, a magyarok között volt a legnagyobb azok aránya, akiknek adósságuk volt a megkérdezéskor, és közöttük a legkisebb az a hányad, amely biztos volt abban, hogy ezt az adósságot vissza is tudja fizetni. Ugyanakkor ezek a különbségek nem túl nagyok. A lakáskölcsönökkel és még inkább az energiaárak nagyon jelentős emelkedésével összefüggően érzékeltek a háztartások nehézségeket a lakásfenntartással kapcsolatban. A jelek szerint ezen a téren Magyarországon és Szlovákiában vált különösen

nehézzé a helyzet: a családok 86, illetve 80 százaléka állítja, hogy a korábbiaknál több problémájuk van a lakás fenntartásával kapcsolatban (lásd 6. táblázat).

6. táblázat
Megélhetés változása (háztartásfők százalékos megoszlása)

	Cseh-ország	Lengyel-ország	Magyar-ország	Kelet-Német-ország	Szlovákia	5 ország
problémák egészségügy fizetésével						
sosem volt elég pénze	1	16	9	1	1	5
most több nehézség	11	27	16	5	12	14
nincs nehézség	89	57	75	94	87	81
együtt	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*
élelmezés jobb vagy rosszabb						
rosszabb	18	31	36	2	33	24
ugyanolyan	56	53	58	32	61	51
jobb	26	16	6	66	7	25
együtt	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*
ruházkodás jobb vagy rosszabb						
rosszabb	23	43	44	1	38	29
ugyanolyan	52	40	48	38	52	46
jobb	25	17	7	60	10	25
együtt	*100*	*99*	*99*	*100*	*100*	*100*
kölcsön visszafizetés bizonytalan						
nem tudja visszafizetni	1	1	0	1	1	1
bizonytalan	10	26	37	24	32	30
biztosan visszafizeti	89	73	63	75	68	69
együtt	100	100	100	100	100	100
n (akinek adóssága van)	261	281	376	282	339	1539
nehézségek lakásfenntartás fedezésével						
több	49	70	86	36	80	63
ugyanannyi	31	17	9	25	16	20
kevesebb	19	13	5	40	4	17

Ebben az összefüggésben érdemes kiemelni, hogy adataink sok esetben nem támasztják alá a magyarok általános pesszimizmusáról vagy negativisztikus beállítódásáról szóló elterjedt nézeteket. Arra a kérdésre például, hogy hogyan ítélik meg az egészségügyi rendszer változását, a magyarok (1995 januárjában, tehát a szigorítások előtt) kedvezőbb választ adtak, mint bármelyik másik ország – jóllehet a kifejezetten pozitív változást regisztrálók aránya itt sem túl magas.

7. táblázat
Azon háztartásfők aránya, akik szerint az egészségügyi rendszer változása kedvező vagy kedvezőtlen változást jelentett

ország	összes háztartás	ebből: az egészségügyi rendszer változása	
		kedvezőtlen	kedvező
Magyarország	100	22	23
Csehország	100	23	19
Szlovákia	100	32	8
Lengyelország	100	40	9
Kelet-Németország	100	49	22

Összefoglalva: mindenütt érezhető az életkörülmények nehezebbé válása, a reformok hatása. Többnyire a lengyelek, a magyarok és a szlovákok jelzik a legnagyobb romlást, de bizonyos reformok másutt ítéltetnek meg kedvezőtlenebbül (nyugdíj, egészségügy).

Az állam dolgáról

A rendszerváltás utáni egyik legnagyobb problémát sokan abban látják, hogy nem tisztázódott, mi is legyen a továbbiakban az állam szerepe. A Világbank által fémjelzett, a térség munkaerőpiaci és szociálpolitikájáról szóló könyvnek (Barr 1995) ez az egyik alaptémája: hol kell keretszabályozás, hol kell tényleges állami beavatkozás, mi a megosztható, mi a polgárokra hagyható feladat, hol kell a piaci kudarcokra állami válasz. Magyarországon azonban ez ügyben nem volt tisztázó vita, sem a politika berkeiben, sem állam és polgárok közötti párbeszédben. A kérdés homályban hagyása miatt a korábbi ideologikus válaszra – amikor „minden" a pártállam kompetenciájába tartozónak ítéltetett – újabb ideologikus válasz született, csak ellenkező előjellel. A Pénzügyminisztérium 1995. decemberi dokumentuma – tervezet az államháztartási reformról és a hozzá kapcsolódó munkaprogram – eléggé világosan fogalmaz: „Az új típusú állami–költségvetési szerepvállalás kialakításában egyértelműen cél az állami újraelosztás arányának csökkentése. A reform (államtalanítás) eredményeként megnő a magángazdasági döntések súlya, nagyobb felelősség hárul az egyénre. Az állam felhagy az állampolgárok paternalista, »gondoskodó–osztogató« kezelésével, helyette célzott és méltányosabb segítséget kíván biztosítani. Megnő az egyéni felelősség súlya, de megnő az egyéni kockázat is."

Az állítás első felével nem is lenne baj: ez a gazdaság emancipálódásának természetes velejárója. A második mondat azonban nem következik az elsőből, és persze mértékek kérdése is. A jóléti rendszerre vonatkozó reformjavaslatokból az tűnik ki, hogy ez voltaképpen a minimális állam neoliberális, illetve monetarista, ma világszerte uralkodó vagy uralomra törő ideológiája. Szelényi

Iván megítélése szerint e térfélen épp azért hódíthat a szokásosnál is jobban, mert az uralkodó pozíciót betöltő menedzserek ideológiája. Valószínű oknak vélem azt is, hogy az egyéni érdekeket és spontán mozgásokat lefojtó rendszer összeomlása után a szokásosnál is gátlástalanabbul törhetnek elő addig tiltott érzelmek, egyéni érdekek. (Ez nemcsak a pénz világában látszik.) A „szociális államot" mindez súlyosabban érinti, mint nyugaton. Egyrészt a forrásszűke ott inkább relatív, itt inkább abszolút. Másrészt a korábbi diktatórikus politika miatt sokkal gyengébb volt a szociálpolitikai rendszer „organikus legitimációja". (A polgárok soha nem vettek részt az intézmények felépítésében.) Végül, és alapvetően: fejlett jóléti rendszerek esetén éppen az nehezíti a „nagy" rendszerek lebontását, hogy elég jó színvonalúak (voltak) ahhoz, hogy a középosztály is szívesen vegye őket igénybe, illetve a középosztályi igénybevétel segít(ett) a színvonal emelésében és az intézmény védelmében, még akkor is, ha a leggazdagabbak kiválnak a rendszerből. Nálunk legalább három más irányú folyamat zajlott és zajlik. A korábbi (akkor sem ragyogó) színvonal romlani kezdett; hirtelen kiemelkedett egy olyan új, gazdag réteg, amelynek jobban megéri egyénileg (vagy saját rezervátumában) drágábban megvenni a jó szolgáltatást, mint kivárni és segíteni kiharcolni, hogy a „közös" is elfogadható szintűvé váljon; nincs politikai ereje annak a „középosztálynak", amely érdekelt egy akár közepes szintű, de biztos ellátórendszer (egészségügy, iskolarendszer, nyugdíj stb.) fenntartásában vagy javításában. A gazdag társadalmak individualista „posztmodern" ideológiája rázuhant egy lassan modernizálódó és többségében szegényedő társadalomra. Hatása országonként változó erejű – a jelek szerint nálunk különösen erős a hatalomban lévőknél. Ebben az a meglehetősen visszás, hogy ilyen módon a szocialista párt vált az ideológia fő letéteményesévé.

Az ideológiákról, miként az ízlésekről, nem lehet vitatkozni. Legföljebb azon lehet gondolkodni, hogy mennyiben árt a szó igazi értelmében vett politikának, ha alárendelődik valamely ideológiának, azaz ha nem a kompromisszumokra törekvő pragmatizmus alapján, hanem makacs következetességgel probálja meg elveit érvényesíteni, a társadalomra erőszakolni. Azt természetesen nem tudom, hogy nyílt és széles körű politikai vita nyomán hol húzódnának meg nálunk ma a fenti határok. Végül is a modern állam szerepéről, mondjuk, Hobbes *Leviathan*ja óta elmélkedik az államtudomány, s folyik e körül a hatalmi harc. Csak az nyugtalanító, hogy nálunk most az állam radikális szerepváltása parlamenti és kormányzati döntésekkel eldőlni látszik összes pragmatikus következményével együtt, úgy, hogy az a bizonyos vita semmilyen szinten nem zajlott le (a parlamentben sem), s a „civil társadalom" választásokon kifejezett hangját a kényszerszülte döntések hosszú távra felülírják.

Az általam vágyott vitában jó lenne ismét feltenni Eötvös József azon kérdését, hogy „mi az a czél, mely miatt a többség az állam fenntartását szükségesnek tartja, mely miatt fegyvert fog annak ótalmára, adó alá veti magát, s tűri a

közigazgatás minden bosszantó megszorítását"? Eötvös válasza az volt, hogy a biztonság igénye az egyetlen, ami miatt az emberek létrehozzák, illetve eltűrik – s még el is tartják – az államot: *„Az állam czélja a biztosság. A mely állam ezt nem adhatja meg az egyeseknek, polgárai méltán a legnagyobb rossznak tarthatják azt, s az illy állam, mint minden, a minek nincs jogalapja, szükségkép hanyatlásnak megy eléje"* (Eötvös 1902: II. 94, 95.).

Az persze igen nagy kérdés, hogy mit értett Eötvös biztosságon, hiszen Eötvös alapértéke az egyéni szabadság volt, s az államot tulajdonképpen csak szükséges rossznak tartotta, „oly lénynek", „melyet nem lehet szeretni" (II. 85). Mai olvasója érveket találhat a legszélsőségesebb liberalizmus mellett is, például amikor a személyes védelem mellett csak a vagyonbiztonságot tartja állami feladatnak, vagy amikor azokon gúnyolódik, „akik szerint az egyesnek nincs egyéb tennivalója, mint hogy két kézzel nyújtsa az államnak az adót, míg – szokott hasonlat szerint – a sült galamb a szájába röpül" (II. 89). Ám elgondolkodtatóan lazítja föl ő maga ezeket az állításokat, amikor arról ír, hogy „azon javak száma, melyek miatt keresi az egyes az állam biztosítását, a viszonyok és míveltségi fokozatok szerint különböző". Ennélfogva nem lehet az állam feladatát és működési körét „minden időszakra és minden népre meghatározni" (II. 96). Franciaország példáján azt mutatja be, hogy a „franczia nép szükségletei" hogyan ruházták föl az államot egyre nagyobb hatalommal – hogy megvédje a népet az arisztokrácia zsarnokságától, hogy szabályozza a kereskedést, „a legnagyobb haladásnak tekintették, mikor az állam magára vállalta a közlekedési eszközökről gondoskodást, mert a míveltség emelkedése érezhetőbbé tette a jó közlekedési eszközök szükségét, s az államon kívül nem volt kire bízni, hogy azokról gondoskodjék" (II. 90–91). Vagyis hát – országonként változó mértékben – úgy terjedt az állam, ahogy azt az „egyes érdeke" kívánta, azaz „az alkotmány czélszerűségét mindig a nép uralkodó eszméi határozzák meg" (II. 102).

Ostoba anakronizmus lenne persze, ha valaki Eötvös érveivel próbálná meghatározni a mai állam dolgát, vagy védelmezni mai – jóléti vagy másfajta – intézményeket. Ami miatt egyáltalán fontosnak tartom gondolatainak felelevenítését, az éppen az, hogy mennyire világosan látta nemcsak szabadság és egyenlőség, hanem szabadság és biztonság ellentmondásait is. Az egész nagy mű azzal a mondattal kezdődik, hogy „Az emberek többségének, hogy magukat jól érezhessék, mindenekelőtt nyugalomra van szüksége". Majd így folytatja: „Nagy felforgatások korszakai ez oknál fogva tömérdek szerencsétlenséget hoznak ezer meg ezer egyesre; s ha a kivívott szabadság első pillanatában gyakran csak panaszokat hallani; ha a nép, miután bilincseit széttörte, azon korszakba kívánkozik vissza, midőn még lánczokat viselt: okát távolról sem kell abban keresnünk, mintha az ember... szolgaságra volna teremtve; hanem abban, hogy miután csak hasznos munkásság által érezhetjük magunkat boldogoknak, nem nélkülözhetjük azt sem, mi minden hasznos munkának alapfeltétele: a *nyugalmat*" (I. 1). S némi malíciával idézi Pascalt azok számára, kik „az ily pusztítá-

sokban csak egy új, szebb fejlődés zálogát" látják: „Pompás dolog viharban hajózni, ha az ember biztos lehet abban, hogy hajója nem süllyed el".

Ha ilyen vita lenne, magam *nem* a „jóléti államért" érvelnék. Még a kifejezést sem szeretem túlságosan, többek közt mert paternalista és leszereli a civil társadalmat, mert azt sugallja, hogy az állam dolga mindenki „jólétének" biztosítása, ami értelmetlen és elérhetetlen cél. Kifejez azonban valamit, azt, hogy az államnak van felelőssége az őt létrehozó és eltartó társadalommal szemben, s hogy ez ma már nem korlátozható a „belső rendfenntartásra és a külső védelemre" (Girvetz 1968: 512). Az állam felelősségét durván a következőképpen foglalnám össze:

- Az államnak (is) dolga, hogy enyhítse az ember cselekvését bénító, a jövő tudatos építését aláaknázó szorongásokat, a belátható kockázatok intézményes, de a polgárok részvételével és ellenőrzésével működő kezelésével, azaz a – mindenkor változó tartalmú – létbiztonságok erősítésével.
- Az államnak (is) dolga, hogy segítse azon értékek érvényesülését, amelyeket a társadalom többsége fontosnak tart, és amelyek „spontán módon" nem érvényesülnek, kivált akkor nem, ha a domináns mechanizmusok, hatalmi viszonyok ez ellen hatnak. Ilyen érték például a megfoghatatlan és mégis elevenen élő igény a „társadalmi igazságosságra", vagy arra, hogy egy eleve egyenlőtlen társadalomban ne váljanak *végzetesen* szét fizikai és társadalmi életesélyek, egyeseket–sokakat reménytelenül kizárva abból, hogy sorsukat és gyermekeik sorsát egyáltalán befolyásolni tudják.
- Az államnak (is) dolga, hogy hasson azok ellen a tendenciák ellen, amelyek a társadalmat bomlasztják, amelyek egyeseket–sokakat kirekesztenek, megbélyegeznek, a teljes állampolgáriságból kiszorítanak, létalatti létre kárhoztatnak.
- Mindeme ügyekben az állami felelősség kifejezésének eszköze gazdasági, szociális és kulturális jogok *garantálása* – e jogok köre természetesen változó, de nemzetközi egyezmények és tendenciák éppúgy nem hagyhatók figyelmen kívül, mint a gazdasági lehetőségek és a polgárok akarata. E két utóbbi tényező ma nálunk szokatlan erővel ütközik. A politikának aligha lehet fontosabb dolga, mint hogy erre megtalálja a *politikai* (nem diktatórikus, nem ideologikus) megoldást.

Az *elmondottakból nem következik, hogy az állam szerepének ne kellene radikálisan megváltoznia* az államszocializmushoz képest. Anélkül, hogy itt e kérdés részleteibe belemennék, egy-két megjegyzés elengedhetetlen. Az állami redisztribúció szerepe radikálisan lecsökken (már lecsökkent) egyszerűen azért, mert a *gazdaság önálló alrendszerré válik* – magántulajdonnal, és alapvetően önszabályozó piaci mechanizmusokkal. Ezzel például elvileg egy csapásra megszűnik a GDP negyedét, akár harmadát átcsoportosító termelési támogatások rendszere. Ugyanakkor a szociálpolitika is leválik a politikáról és a gazdaságról. Az elemi létbiztonságok ügyében az állam „paternalizmusának" a lényege a

politika túlhatalmára épült, garantált munkahellyel, ártámogatásokkal, kemény bérszabályozással. Mindezek az elemek gyorsabban–lassabban megszűnnek vagy visszaszorulnak. Éppen ez teszi szükségessé a most már ugyancsak önálló alrendszerré váló szociálpolitika reformját. *Ám a jóléti rendszerek esetében az állami „paternalizmus" valóságos ellentettje nem az állami felelősség visszavonása, hanem partnerséggé alakítása, demokratizálása.* A rendszerváltás egész értelmét és lényegét kilúgozza az a mai retorika, amely az állami szerepváltást egyszerűen a jóléti rendszerek zsugorításának szinonímájává tette. Ez elméletileg tarthatatlan, politikailag pedig, úgy tűnik, aligha elfogadtatható álláspont.

A polgárok vélekedése az állam dolgáról és társadalmi értékekről

E kérdések – értékek és felelősségek – legalább egy részéről elég sok információt nyújt a SOCO kutatás. A túlzottnak tartott *egyenlőtlenségek* többségi elutasításáról már fentebb szóltam. Az *állam felelősségére* vonatkozó nézetek ugyancsak figyelemre méltóak. Az állam szerepének fontosságát egy öt fokozatú skálán értékelve kitűnik, hogy szinte minden felsorolt területen fontosnak tartják a polgárok az állam szerepét, ám nem egyformán fontosnak. A meglepő legföljebb az, hogy a fontossági hierarchiák – amelyek minden országon belül hangsúlyosak – az országok között szinte azonosak. Az átlagok (egyetlen kivétellel) minden országban és minden felsorolt feladatnál a középpont (3) fölött vannak, ám olykor csak igen kevéssel, olykor nagyon is jelentősen meghaladják ezt. Szinte arányos teher-, illetve felelősségmegoszlást igényelnének mindenütt a gyermekek eltartási költségeinél, a hat éven aluliak gondozásánál és a felsőoktatásban. E három feladat kevés kivétellel mindenütt a legalacsonyabb osztályzatokat kapta. És kivétel nélkül *mindenütt a legnagyobbnak, olykor szinte kizárólagosnak tartják az állam felelősségét a tisztes nyugdíjak biztosításában, a fogyatékosok ellátásában, az egészségügyi ellátásban, valamint az általános iskolai oktatásban* (lásd 8. táblázat). Ez utóbbi tételeknél – s Csehország kivételével az elérhető munkalehetőségek esetében is – 80, sőt, többnyire 90 százalék fölött van azoknak az aránya, akik 4-esre vagy 5-ösre értékelik az állam szerepének fontosságát.

8. táblázat
Az állam felelősségére vonatkozó átlagos osztályzatok
(5 osztályzat, 1=legrosszabb, 5=legjobb)
(mindkét irányban az átlagok alapján csökkenő fontossági sorrend szerint rendezve)

	Kelet-Németország	**Magyarország**	Szlovákia	Lengyelország	Csehország	**5 ország együtt**
tisztes nyugdíjak	4,7	**4,6**	4,7	4,6	4,5	**4,63**
fogyatékosok megélhetése	4,5	**4,3**	4,5	4,7	4,5	**4,50**
általános iskolai oktatás	4,5	**4,3**	4,5	4,7	4,5	**4,50**
egészségügyi ellátás	4,6	**4,4**	4,6	4,4	4,5	**4,50**
munkalehetőség	4,6	**4,5**	4,4	4,3	3,9	**4,33**
középiskolai oktatás	4,4	**4,2**	3,9	4,2	3,7	**4,09**
fiatalok első lakása	3,2	**4,2**	4,0	3,5	3,7	**3,72**
felsőoktatás	4,2	**4,0**	3,3	3,7	3,0	**3,66**
6 éven aluliak gondozása	3,7	**3,6**	3,6	3,3	3,3	**3,48**
gyermekek eltartási költsége	3,8	**3,7**	3,2	2,8	3,2	**3,36**
átlag	**4,23**	**4,19**	**4,09**	**4,03**	**3,91**	**4,09**

Ha egyáltalán tehetők megkülönböztetések az országok között, akkor úgy tűnik, hogy a németek a leginkább etatisták, s a csehek a legkevésbé. A magyarok a németek után következnek. A legtöbb maximális értéket a németek adták, a magyarok és szlovákok egy-egy, a lengyelek két feladat esetében adták a maximális értéket – de a különbségek az országok között, ismételjük, jóval kisebbek, mint egy-egy országon belül. Kornai János már több ízben szóvá tette, hogy ezeknek az adatoknak csekély az érvényességük, ha nem kérdezzük meg, hogy mindezért mennyit hajlandók a polgárok fizetni. Ebben természetesen van igazság. Két megjegyzés mégis ide kívánkozik. Az egyik az, hogy a nyugati jóléti államokban elég gyakoriak az olyan vizsgálatok, ahol ezt a kiegészítő kérdést is felteszik – s rendre az derül ki, hogy a polgárok a jó ellátásért fizetni is hajlandók (Hadenius 1985; Taylor-Gooby 1995). Egyébként ezért bizonyulnak olyan tartósnak a jóléti struktúrák. A roppant erőteljes retorika ellenére szinte nem változik még az utolsó években sem a jóléti kiadások GDP-hez viszonyított aránya, holott a GDP gyakorlatilag folyamatosan nő mindenütt. A struktúrák maguk még nagyobb tartósságot mutatnak: a csökkentés inkább nyesegetést jelent, mint fakivágást és újraültetést (Pierson 1995). A másik megjegyzés az, hogy sajnos néhány további fontos kiegészítő kérdést sem tettünk fel: azt például, hogyan látják most az állami felelősség megvalósulását, és mit remélnek e tekintetben a továbbiakban. Vagyis hát az adatok érvényességét

nem vitatnám el, annál kevésbé, mert már elég magas szinten adóztatott országokról van szó. Mindehhez annyit kell még hozzátenni, hogy fontos szociológiai változók – jövedelem, iskolai végzettség, foglalkozás, politikai beállítódás – árnyalják, de lényegesen nem szórják szét a véleményeket. Csehország és Lengyelország esetében mutatkozik észrevehetően kevesebb állami felelősség iránti igény a legjobb helyzetű, legmagasabb státusú 10–20 százaléknál. A középrétegek azonban mindenütt nagyjából ugyanolyan stabilan „állampártiak", mint a szegények.

Ha az állam esetében nem is tettük föl azt a kérdést, hogy mennyire valósulnak meg a polgárok elvárásai, más összefüggésben szereztünk ilyen jellegű információkat. Értékelést kértünk többféle szabadság és többféle biztonság fontosságáról, s arról is, hogy ezeket mennyire érzik megvalósultnak, biztosan megépítettnek. Úgy tűnik, hogy mind a szabadságok, mind a biztonságok nagyon fontosak. Kétségtelen, hogy a rendszerváltás előtti időszakhoz képest, amikor e két érték egyforma fontosnak tűnt, mára a biztonságok felértékelődtek. (Nagyjából egy teljes osztályzattal magasabb értékelést kaptak, mint a szabadságok, ami mintegy 15 százalék különbséget jelent.) (Lásd a 9. és 10. táblázatot). A szabadságok – civil, politikai, személyes szabadságok – értékelése így is igen magas. Többek között ezért sem tartjuk indokoltnak azok interpretációját, akik szerint az új rendszerről alkotott negatív vélemények a korábbi rendszer visszavágyását jelentik.

9. táblázat
Egyes szabadságok fontossága (7 fokú skála)
(mindkét irányban az átlagok alapján a fontosság csökkenő mértéke szerint rendezve)

szabadságok	rangsor a régió egésze alapján	Lengyel-ország	Kelet-Német ország	Cseh-ország	Szlovákia	Magyar-ország	régió egésze
orvosválasztás	1	6,0	6,4	6,0	5,9	**6,0**	6,1
utazás	2	6,2	6,3	6,0	6,0	**5,9**	6,1
életmódválasztás	3	6,1	6,2	6,0	6,1	**5,9**	6,1
vélemény	4	5,9	6,3	6,0	5,8	**6,0**	6,0
tulajdon	5	6,3	6,1	5,9	6,0	**5,5**	6,0
sajtó	6	5,8	5,9	5,9	5,7	**5,6**	5,8
vállalkozás	7	6,0	5,6	5,8	5,7	**5,5**	5,7
politikai	8	5,6	5,9	5,6	5,5	**5,3**	5,6
vallás	9	6,0	4,6	4,1	5,1	**4,9**	4,9
civil szerveződés	10	4,6	4,9	4,5	4,2	**4,3**	4,5
pártszervezés	11	4,4	4,8	4,7	4,0	**3,9**	4,4
országos átlag		**5,7**	**5,7**	**5,5**	**5,5**	**5,4**	**5,6**

10. táblázat
Egyes biztonságok fontossága (7 fokú skála)
(mindkét irányban az átlagok alapján a fontosság csökkenő mértéke szerint rendezve)

biztonságok	rangsor a régió egésze alapján	Magyar-ország	Kelet-Német-ország	Lengyel-ország	Szlovákia	Cseh-ország	régió egésze
gyerekek jövője	1	**6,9**	6,7	6,6	6,8	6,8	6,8
lakhatás	2	**6,9**	6,8	6,6	6,8	6,7	6,8
családi élet	3	**6,9**	6,7	6,7	6,8	6,7	6,7
egészségügyi ellátás	4	**6,8**	6,7	6,6	6,8	6,7	6,7
jövedelem	**5**	**6,8**	6,7	6,6	6,7	6,4	6,6
közbiztonság	6	**6,8**	6,7	6,5	6,6	6,6	6,6
munkabiztonság	8	**6,8**	6,7	6,6	6,6	6,4	6,6
politika kiszámíthatósága	7	**5,8**	6,0	4,9	5,0	4,5	5,3
országos átlag	*	**6,7**	**6,6**	**6,4**	**6,5**	**6,4**	**6,5**

A biztonságok fontossága egyformán magas, olyannyira, hogy alig van differenciálódás országok között vagy országokon belül, a magyarok sem várnak sokkal több „nyugalmat", mint bárki más. Egyetlen esetben van számottevő különbség: a magyarok szinte mindenki másnál fontosabbnak tartanák a *kiszámítható politikát*. Többek között ezért fogalmaztuk meg korábban azt a gyanúnkat, hogy a térség vizsgált országai közül nálunk lehet e téren a legnagyobb zavar, a legtöbb kapkodás.

Ami ezen értékek realizálódását illeti, a kérdezettek általános vélekedése az, hogy az igényelt szabadságok lényegében biztosítottak. Azaz – ha nem is teljesen azonos mértékben – úgy látják, hogy létrejöttek azok a politikai struktúrák, amelyek a szabadságok garanciái. Ismét érdemes kiemelni, hogy az adatok nem támasztják alá a „nagy magyar pesszimizmus" mítoszát. *A legtöbb szabadságot a magyarok látják a legnagyobb mértékben biztosítottnak* – megelőzve még a cseheket is (lásd 11. táblázat).

11. táblázat
Milyen mértékben biztosítottak egyes szabadságok
(szabadság biztonsága/szabadság fontossága, százalék)
(mindkét irányban az átlagok alapján a biztosítottság foka szerint rendezve, csökkenő sorrendek)

szabadságok	Magyar-ország	Cseh-ország	Kelet-Német ország	Lengyel-ország	Szlovákia	5 ország
utazás	**107**	110	105	98	105	105
életmód választás	**98**	102	94	97	90	95
orvosválasztás	**103**	97	95	77	90	92
vélemény	**93**	90	87	93	84	90
tulajdon	**107**	100	97	78	90	93
sajtó	**98**	97	97	86	88	93
vállalkozás	**107**	105	105	95	95	102
politikai	**113**	109	93	102	100	102
vallás	**129**	151	130	95	171	124
pártszervezés	**159**	128	115	130	150	132
civil szerveződés	**140**	131	116	120	143	129
ország átlaga	**111**	**109**	**102**	**95**	**102**	**104**

Egészen más a helyzet a biztonságokkal. Jelentős szabadság-deficit nincs, de jelentős biztonság-deficit van. Ez valamennyi országra és – a családi élet biztonsága kivételével – minden biztonságra igaz. Ezúttal is érdemes kiemelni az ítéletek árnyaltságát (és azt, hogy a magyarok nem általában negativisztikusak). Igaz, hogy a megkérdezés a „Bokros-csomag" előtt történt, de akkor még az egészségügyi ellátás vagy lakhatás biztonságát a többieknél kedvezőbbnek tartották, miként a családi élet biztonságát is. Ugyanakkor a többieknél rosszabbnak tekintették jövedelembiztonságukat, s kivált a gyermekek jövőjének biztonságát. A sorrendek közötti különbségek ezúttal sem túl nagyok országok között – egy-egy országon belül viszont szignifikánsan eltér egyes biztonságok meglétének megítélése. A közbiztonság biztosítottsága mindenütt az utolsó helyre került, s a magyarok által különösen fájlalt két biztonsághiánynál (jövedelem, gyerekek jövője) mindenütt nagy a deficit (lásd 12. táblázat).

12. táblázat
Milyen mértékben biztosítottak egyes biztonságok
(biztonság biztonsága/biztonság fontossága, százalék)
(mindkét irányban az átlagok alapján a biztosítottság foka szerint rendezve, csökkenő sorrendek)

biztonságok	Magyar-ország	Szlovákia	Cseh-ország	Lengyel-ország	Német-ország	5 ország
családi élet	**90**	88	81	88	82	87
lakhatás	**86**	84	75	79	71	78
egészségügyi ellátás	**81**	75	70	70	78	75
munkabiztonság	**72**	73	64	70	54	67
politika kiszámíthatósága	**62**	68	80	65	58	64
jövedelem	**51**	54	63	53	63	58
gyerekek jövője	**56**	59	60	56	58	57
közbiztonság	**44**	50	41	51	42	45
országos átlag	**69**	**69**	**66**	**66**	**64**	**67**

Épp ezek az alapvető létbizonytalanságok azok, amelyek – a politikában való csalódottsággal együtt – magyarázzák a jövőhöz való viszonyt. Ahol az alapvető biztonságok jobban megépültek (vagy legalábbis a polgárok ezt így vélik), s ahol a politika kevésbé kapkodó, improvizáló, kiszámíthatatlan – ott kevesebb félelemmel, több optimizmussal néznek a polgárok a jövőbe. Lehet, hogy ezeknél az ítéleteknél van némi szerepe a „magyar pesszimizmusnak" – de mintha ezúttal ennek lenne alapja (lásd 13. táblázat).

13. táblázat
A család elhelyezkedése a jövedelmi létrán a kérdezéskor és 3 évvel később
(a válaszok átlagértéke 7 fokozatú skálán)

	most	3 év múlva	különbség
Kelet-Németország	3,7	3,7	0
Csehország	3,3	3,1	–0,2
Lengyelország	2,9	2,6	–0,3
Szlovákia	3,3	2,8	–0,5
Magyarország	2,9	2,3	–0,6

Természetesen van egy – nem túlságosan széles – réteg, amelyik Magyarországon is, másutt is, optimistán néz a jövő elé. Ez az optimizmus viszonylag szorosan összefügg a munkaerőpiaci kilátásokkal, azzal, hogy az iskolai végzettség, a képzettség, s persze a pszichológiai készenlét is milyen objektív lehetőségeket biztosítanak az új struktúrában. *A legoptimistább csoport a kisvállalkozóké* – s őket a menedzserek, illetve felsőfokú végzettségűek követik. A jól menőnek ítélt vállalkozások tulajdonosai bizakodóbbak mindenki másnál – bár ez min-

denütt szűk réteg. A segédmunkások és a szakmunkások jelentős része inkább további veszteségekre számít (lásd 14–17. táblázat). A nyugdíjasok (idősebbek) az eddig tapasztalt változásokat a jövőre is kivetítik. A 60 éven felüliek, illetve a nyugdíjasok a következő három évben jóval nagyobb arányban félnek további romlástól, mint ugyanott a fiatalabbak vagy az aktívak. Nehéz eldönteni, kinek a félelmei ártalmasabbak. A gazdaság számára nyilván előnyösebb, ha az aktívak, a fiatalok, a vállalkozók bizakodóak. Az emberi életciklus oldaláról nézve viszont az idősek lecsúszása elszomorító, és a fiatalabbaknak sem nyújt elég reményt, ha a társadalom az időseket leírja.

14. táblázat
Jövedelmi optimizmus, illetve pesszimizmus
(azon háztartások százalékos aránya (összes háztartáson belül), amelyekben a jelent és a 3 év múlva várható helyzetet ábrázoló jövedelmi létrán való elhelyezés változást jelez a háztartásfő társadalmi–gazdasági csoportja szerint

	segéd- és betanított munkás	szak-munkás	önálló kis-vállalkozó, kis-gazdálkodó	irodai dol-gozó	tulajdonos értelmiségi, menedzser	együtt
			jövedelemcsökkenést vár			
Kelet-Németország	10	11	6	10	14	**11**
Csehország	23	19	8	20	11	**18**
Lengyelország	22	24	19	29	20	**23**
Szlovákia	38	24	19	26	24	**27**
Magyarország	37	43	24	40	30	**38**
			jövedelemnövekedést vár			
Kelet-Németország	13	17	19	15	11	**15**
Csehország	13	13	29	19	20	**17**
Lengyelország	18	22	24	23	19	**22**
Szlovákia	16	21	32	29	31	**25**
Magyarország	9	13	26	12	18	**13**

15. táblázat
Társadalmi helyzetváltozásra vonatkozó optimizmus, illetve pesszimizmus (azon háztartások százalékos aránya (összes háztartáson belül), amelyekben a jelent és a 3 év múlva várható helyzetet ábrázoló társadalmi létrán való elhelyezés változást jelez a háztartásfő társadalmi–gazdasági csoportja szerint

	segéd- és betanított munkás	szak-munkás	önálló kis-vállalkozó, kis-gazdálkodó	irodai dol-gozó	tulajdonos értelmiségi, menedzser	együtt
társadalmi helyzet romlást vár						
Kelet-Németország	18	17	7	14	17	**15**
Csehország	20	17	6	16	16	**17**
Lengyelország	20	17	17	27	18	**20**
Szlovákia	35	28	19	24	24	**27**
Magyarország	39	42	19	39	28	**37**
társadalmi helyzet javulást vár						
Kelet-Németország	17	21	28	21	16	**21**
Csehország	19	19	33	22	26	**22**
Lengyelország	23	28	21	24	26	**25**
Szlovákia	23	18	27	30	25	**24**
Magyarország	9	16	33	18	23	**16**

16. táblázat
Jövedelmi optimizmus, illetve pesszimizmus azon háztartások százalékos aránya (összes háztartáson belül), amelyekben a jelent és a 3 év múlva várható helyzetet ábrázoló jövedelmi létrán való elhelyezés változást jelez a háztartásfő iskolai végzettsége szerint

	ált. iskola	szakmunkásképző	középfok	felsőfok	együtt
jövedelemcsökkenést vár					
Kelet-Németország	9	11	12	10	**11**
Csehország	23	19	18	11	**18**
Lengyelország	23	22	25	20	**23**
Szlovákia	32	30	27	23	**28**
Magyarország	37	40	38	29	**37**
jövedelemnövekedést vár					
Kelet-Németország	10	16	17	17	**15**
Csehország	12	16	18	24	**17**
Lengyelország	17	24	25	22	**22**
Szlovákia	11	20	24	33	**22**
Magyarország	7	13	18	23	**13**

17. táblázat
Társadalmi helyzetváltozásra vonatkozó optimizmus, illetve pesszimizmus (azon háztartások százalékos aránya (összes háztartáson belül), amelyekben a jelent és a 3 év múlva várható helyzetet ábrázoló társadalmi létrán való elhelyezés változást jelez a háztartásfő iskolai végzettsége szerint

	ált. iskola	szakmunkásképző	középfok	felsőfok	együtt
		társadalmi helyzet romlást vár			
Kelet-Németország	22	14	13	16	**16**
Csehország	20	18	15	13	**17**
Lengyelország	22	18	21	11	**19**
Szlovákia	34	32	26	19	**28**
Magyarország	40	36	39	27	**37**
		társadalmi helyzet javulást vár			
Kelet-Németország	16	19	25	24	**21**
Csehország	14	23	21	31	**22**
Lengyelország	20	29	27	25	**25**
Szlovákia	14	22	19	31	**22**
Magyarország	10	17	21	25	**16**

Egészében minden országban csak egy 15–25 százalékos kisebbség véli úgy, hogy társadalmi vagy jövedelmi helyzete az elkövetkező években javulni fog. Nagyjából ennyien, esetleg valamivel többen várnak romlást – a relatív többség nem számít változásra.

18. táblázat
Jövedelem, illetve társadalmi helyzet javulását várók az összes háztartás százalékában (a társadalmi helyzetre vonatkozó optimizmus függvényében)

	társadalmi helyzet javulást vár	jövedelem
Lengyelország	25	22
Csehország	22	17
Kelet-Németország	21	15
Szlovákia	24	25
Magyarország	16	13

A politikai tanulságokat nem bontanám ki – azt hiszem, az adatok magukért beszélnek.

Jegyzetek

[1] *Forrás:* Survey on the Social Consequences of the Transition, a survey carried out as part of the SOCO project initiated and coordinated by the Institute for Human Studies, Vienna. Azaz az adatok forrását képező kutatás a bécsi Institut für die Wissenschaften

von Menschen (IWM) égisze alatt folyt. Az adatfelvétel 1995 január–februárjában történt, országonként véletlenszerűen kiválasztott 1000 háztartásnál. A kutatás vezetői jelen szerző és Sik Endre. A kutatásban részt vevő országok a Cseh Köztársaság, Lengyelország, Magyarország, Németország keleti tartományai, azaz a volt NDK, valamint Szlovákia (lásd Ferge et al. 1995).

[2] Sajnos, nem kérdeztük meg, mi volt a háztartásfő (vagy a családtagok) 5 évvel ezelőtti foglalkozása. Számos, épp erre irányuló vizsgálatból, például a Szelényi Iván vezetette nemzetközi elitkutatásból, éppúgy, mint a TÁRKI háztartás-paneljéből azonban az tűnik ki, hogy a társadalom felső régióiban sokkal inkább a horizontális, mint a vertikális mozgások – azaz a tőkekonverziók – jellemzők. A nyugdíjba menők kivételével a „nagy lecsúszások" nem jellemzőek.

[3] A TÁRKI adatai szerint ez a szorzó 1992-ben 6,7, 1994-ben 7,4 volt.

[4] Félrevezető lehet, hogy az adatokat úgy közöljük, mint ha pontosak és pontosan összehasonlíthatók lennének. Az 1987-es és 1994-es vizsgálat mintanagysága, mérési módszerei teljesen eltérőek – az utóbbi adatfelvétel sokkal pontatlanabb. A meglepő az, hogy így is reálisan hihető tendenciákat mutatnak minden vizsgált országban.

[5] Magyarországon volt a legvehemensebb a lakásprivatizálás. A többi országban a városokban 50 százalék körüli a köztulajdonú lakás, nálunk csak 20 százalék.

Hivatkozások

Atkinson. A. B.–John Mickleright 1992. *Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income.* Cambridge: U.P.

Barr. N. (szerk.) 1995. *Munkaerőpiac és szociálpolitika Közép- és Kelet-Európában.* Az átalakulás és ami utána jön. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület

Eötvös József 1902. *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra.* I–III. Révai Testvérek Irodalmi Intézet R. T. (Eredeti megjelenés évei 1851. és 1854.)

Ferge Zs. 1984. Egy nemzedék életútja. In: *Egy korosztály életútja.* (Az 1928–1934-ben született férfiakról.) Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet

Ferge Zs. et al. 1995. *Societies in transition.* International report on the Social Consequences of the Transition, a survey carried out as part of the SOCO project initiated and coordinated by the Institute for Human Studies, Vienna. Cross-national report on five countries, prepared by Zsuzsa Ferge, Endre Sik, Péter Róbert, Fruzsina Albert.

Girvetz, H. K. 1968. Welfare State. In: *International Encyclopedia of the Social Sciences.* Vol 16. The Macmillan Company and The Free Press

Hadenius, A. 1985. Citizens Strike a Balance: Discontent with Taxes, Content with Spending. *Journal of Public Policy,* (5) 3. 349–363.

Matejú, Petr. 1995. *Winners and Losers in the Post-Communist Transformation. The Czech Republic in Comparative Perspective.* Paper prepared for the Workshop Comparative Perspectives on Social Policy. Lisbon, November 9–10.

Pierson, Paul 1995. The New Politics of the Welfare State. *ZeS Arbeitspapier* (3) 95. (Universität Bremen)

Szelényi Iván 1995. The Rise of Managerialism: the „New Class" after the Fall of Communism. *Discussion Paper,* 16. Collegium Budapest/Institute for Advanced Study

Taylor-Gooby, Peter 1995. Comfortable, Marginal and Excluded. Who Should Pay Higher Taxes for a better Welfare State? In: R. Jowell et al. *British Social Attitudes, the 12th Report.* Dartmouth: SCPR

Kertesi Gábor

KÉT CIGÁNYVIZSGÁLAT*
(Kritikai elemzés)

„Nem tudom, de nekem
ez az adat gyanús!"

1993 őszén, több mint húsz évvel az 1971. évi cigányvizsgálat után, egymással párhuzamosan két nagyobb adatfelvétel készült hazánkban a cigányság helyzetéről. Az egyik felvétel a Központi Statisztikai Hivatalban készült, a másikat az MTA Szociológiai Intézet munkatársai és az MTA Közgazdaságtudományi Intézet részéről jelen tanulmány szerzője készítették közösen[1]. A KSH-felvétel mintájának alapja az Egységes Lakossági Adatfelvételi Rendszer (ELAR) mintája volt, amelybe – a rendszeres negyedéves munkaerő-felvételek 1993 őszi hullámának keretében – első ízben bekerült egy a megkérdezett háztartások cigány etnikai hovatartozására vonatkozó kérdés is. A KSH felvételéről – amely a későbbiekben *nemzetiségi felvételként* került be a köztudatba – a hivatal munkatársai 1994 nyarán rövid beszámolót adtak közre *A cigányság helyzete* címmel (Mészáros et al. 1994). Az Akadémia adatfelvételéről (a továbbiakban: Cigányvizsgálat) – mely a KSH nemzetiségi felvételétől eltérően célzottan a cigányság és csakis a cigányság felmérésére törekedett – szintén 1994-ben készült egy rövid összefoglaló jelentés (Kemény–Havas–Kertesi 1994).

Már az első összehasonlításokból kiderült, hogy az adatok között számos tekintetben lényeges eltérések vannak. Ezeknek az eltéréseknek az alaposabb elemzésére az adott alkalmat, hogy a Közgazdaságtudományi Intézet megvásárolta a KSH-tól az ELAR-mintán lekérdezett 1993. szeptember–novemberi munkaerő-felvétel és a hozzá kapcsolódó nemzetiségi felvétel teljes adatállományát. Az itt következő tanulmány abból a célból született, hogy részletesen beszámoljon a két adatfelvétel eredményeinek különbségeiről és e különbségek valószínű okairól. Érvelésemet a lehető legnagyobb részletességgel igyekszem dokumentálni. Az alábbi észrevételek kettős célt szolgálnak: egyrészt *ellenőrizhető* okfejtések segítségével igyekeznek meggyőzni az olvasót a szerző álláspontjáról (a Szociológiai Intézet adatfelvételének nagyobb megbízhatóságáról), másrészt igyekeznek eloszlatni a statisztikai adatfelvételekkel kapcsolatos igen

* Köszönettel tartozom *Kőrösi Gábornak* statisztikai jellegű tanácsaiért, valamint kutatási asszisztenseimnek – *Ábrahám Árpádnak* és *Kézdi Gábornak* – a számításokban nyújtott segítségükért és tanácsaikért.

általános bizalmatlanságot. Meggyőződésem, hogy a statisztikai adatokkal kapcsolatban *van helye a racionális diskurzusnak.* Ez az írás egy konkrét példán igyekszik bemutatni azt a sokféle – logikai és empirikus – lehetőséget, amely a kutató rendelkezésére áll, ha elfogja a kétely, vajon megbízhat-e ebben vagy abban az adatban.

1. A két minta belső eltérései

Mindenekelőtt a legalapvetőbb eltéréseket kell bemutatnunk. Sejtésünket, mely szerint a két minta – fontos társadalmi indikátorokat tekintve – jelentős mértékben különbözik egymástól, homogenitás-vizsgálatok segítségével próbáljuk igazolni. A társadalomstatisztikai gyakorlatban ilyen alapvető változónak számít a háztartásnagyság (vagy egy analóg jelentésű indikátor: a háztartásban élő, eltartott gyermekek száma), a lakóhely, az életkor, a nem és az iskolai végzettség. Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy az ELAR munkaerő-felvétel cigány almintája és a Szociológiai Intézet cigány mintája statisztikailag azonos populációt reprezentálnak-e a fent említett változók szerinti megoszlások alapján. A nullhipotézis az, hogy azonos populációt reprezentálnak. Vajon a homogenitás-vizsgálatok alapján el kell-e vetnünk a nullhipotézist?[2] A következő oldalakon közölt (1–6.) táblázatokban rendre elvégezzük az említett próbát.

1. táblázat
A két minta összehasonlítása: a háztartások megoszlása az eltartott gyerekek száma szerint (százalék)*

gyerekszám (fő)	ELAR súlyozatlan	CIGV	ELAR súlyozott	CIGV
0	42,12	26,40	39,82	26,40
1	18,28	22,10	23,19	22,10
2	20,00	23,40	23,46	23,40
3	14,17	16,20	11,39	16,20
4+	5,43	11,90	2,14	11,90
összesen	100,00	100,00	100,00	100,00
(esetszám)	(755)	(1931)	(120107)	(1931)
chi2(4)	74,603		923,423	
valószínűség	100%		100%	
nullhipotézis	elvetve		elvetve	
átlag	1,265	1,742	1,140	1,742
szórás	1,387	1,553	1,162	1,553

* Eltartott gyerek = ha: KOR ≤ 14 vagy (KOR ≥ 15 *és* nappali tagozatos tanuló)

2. táblázat
A két minta összehasonlítása: a háztartások megoszlása a háztartás létszáma szerint (százalék)

háztartáslétszám (fő)	ELAR súlyozatlan	CIGV	ELAR súlyozott	CIGV
1	14,30	6,90	14,04	6,90
2	20,79	12,00	20,21	12,00
3	16,03	15,60	20,87	15,60
4	21,72	22,20	24,12	22,20
5	14,97	18,60	13,58	18,60
6	7,02	10,50	4,89	10,50
7+	5,17	14,30	2,29	14,30
összesen	100,00	100,00	100,00	100,00
(esetszám)	(755)	(1931)	(120107)	(1931)
chi2(6)	111,536		1411,953	
valószínűség	100%		100%	
nullhipotézis	elvetve		elvetve	
átlag	3,483	4,426	3,278	4,426
szórás	1,811	2,228	1,541	2,228

3. táblázat
A két minta összehasonlítása: településtípus szerinti megoszlás (százalék)

településtípus	ELAR súlyozatlan	CIGV	ELAR súlyozott	CIGV
Budapest	5,09	9,60	10,49	9,60
város	29,99	30,00	30,29	30,00
község	64,93	60,40	59,21	60,40
összesen	100,00	100,00	100,00	100,00
(esetszám)	(747)	(1931)	(118024)	(1931)
chi2(2)	15,107		1,846	
valószínűség	100%		60%	
nullhipotézis	elvetve		elfogadva	

4. táblázat
A két minta összehasonlítása: az egyének megoszlása nemek szerint (százalék)

nem	ELAR súlyozatlan	CIGV	ELAR súlyozott	CIGV
férfi	49,81	49,39	49,95	49,39
nő	50,19	50,61	50,05	50,61
összesen	100,00	100,00	100,00	100,00
(esetszám)	(2630)	(8537)	(393715)	(8537)
chi2(1)	0,145		1,052	
valószínűség	30%		69%	
nullhipotézis	elfogadva		elfogadva	

5. táblázat
A két minta összehasonlítása: az egyének megoszlása korcsoportok szerint (százalék)

korcsoport (év)	ELAR súlyozatlan	CIGV	ELAR súlyozott	CIGV
–14	31,41	37,30	30,46	37,30
15–19	10,87	11,80	9,99	11,80
20–24	7,30	8,70	9,33	8,70
25-29	7,83	7,40	8,23	7,40
30–39	16,16	15,70	16,04	15,70
40–54	13,19	12,20	12,81	12,20
55–59	4,11	2,30	4,58	2,30
60–69	5,93	3,40	5,62	3,40
70–74	1,56	0,70	1,20	0,70
75+	1,63	0,50	1,74	0,50
összesen	100,00	100,00	100,00	100,00
(esetszám)	(2630)	(8517)	(393715)	(8517)
chi2(9)		133,066		426,633
valószínűség		100%		100%
nullhipotézis		elvetve		elvetve
átlag	28,04	23,79	28,01	23,79
szórás	19,98	17,83	19,83	17,83

6. táblázat
A két minta összehasonlítása: a személyek megoszlása iskolai végzettség szerint (százalék)*

iskolai végzettség**	ELAR súlyozatlan	CIGV	ELAR súlyozott	CIGV
0 osztály	5,45	9,10	5,37	9,10
1–7 osztály	30,21	32,90	27,08	32,90
8 osztály	44,85	43,50	45,51	43,50
szakmunkásképző	11,95	12,20	12,99	12,20
középiskola	5,70	2,00	6,98	2,00
felsőfokú	1,84	0,30	2,09	0,30
összesen	100,00	100,00	100,00	100,00
(esetszám)	(1632)	(4910)	(249917)	(4910)
chi2(5)		123,588		439,958
valószínűség		100%		100%
nullhipotézis		elvetve		elvetve

* A 15–74 éves népességre (nappali tagozaton tanulók nélkül).

** Szakmunkásképző: szakiskolával együtt. Középiskola: gimnázium, technikum, szakközépiskola, polgári. Felsőfokú: egyetem, főiskola.

Mielőtt a próbák értékelésébe fognánk, egy előzetes megjegyzést kell tennünk. A KSH az ELAR-minta *egészének* reprezentativitását – mind háztartás, mind pedig egyéni szinten – átsúlyozási eljárás alkalmazásával biztosította.[3] Erről a súlyozási eljárásról tanulmányunkban még sok szó esik. Itt most elegendő annyit megjegyeznünk, hogy mivel a súlyozás erőteljesen befolyásolja a próbák eloszlását, ezért a homogenitás-vizsgálatokat súlyozatlan és súlyozott adatokra egyaránt elvégezzük. Lássuk tehát a próbák eredményeit.

Az 1–6. táblázatok alapján egyértelműen megállapíthatjuk: a *nemek* szerinti (4. táblázat), illetve a *lakóhely* szerinti (3. táblázat) megoszlások *kivételével valamennyi változó esetében szignifikáns különbség van a két minta között.* A háztartáslétszámban, az eltartott gyerekek számában, a koreloszlásban és az iskolai végzettségben (1., 2., 5., 6. táblázat) megjelenő – súlyozástól függetlenül – magas próbaértékek egyértelmű bizonyítékát nyújtják annak, amiről a megoszlások alapján szabad szemmel is bárki könnyen meggyőződhet: a két minta belső szerkezete jellegzetesen eltér egymástól. A Cigányvizsgálat megoszlásaihoz képest *az ELAR-minta cigány almintájában lényegesen kisebb a háztartások mérete*, illetve *alacsonyabb a háztartásokban élő eltartott gyerekek átlagos száma*; *lényegesen nagyobb arányban szerepelnek az idősebb korcsoportok* és *lényegesen kisebb arányban a fiatalabb korcsoportok*; végül pedig az ELAR-felvételben szereplő cigány népesség *lényegesen iskolázottabb*, mint a Cigányvizsgálaté.

Nyilvánvaló, hogy nem mehetünk el szó nélkül ilyen mértékű strukturális különbségek mellett. A további fejezetekben megpróbálunk utána járni ezeknek az eltéréseknek. Először a mintavételi eljárások különbségeinek betudható eltéréseket próbáljuk meg számszerűsíteni; majd a meghiúsult kikérdezések eltérő pótlásának következményeit igyekszünk fölmérni; végül pedig az átlagos gyermekszám, illetve az iskolai végzettség adatok realitását egy külső adatforrás – a Művelődési Minisztérium iskolastatisztikái – alapján ellenőrizzük.

2. A mintavételi eljárások különbségeinek következményei

Vajon a két minta közötti, imént feltárt különbségek milyen mértékben vezethetők vissza a két adatfelvétel során alkalmazott mintavételi eljárások különbségeire? Mielőtt azonban e különbségek *következményeit* megpróbálnánk fölmérni, röviden ismertetnünk kell a két adatfelvétel során alkalmazott mintavételi eljárások elveit.

Az ELAR-felvétel mintavételi eljárása

A mintavétel ismertetésére a leghitelesebb forrást, magukat a minta készítőit hívjuk segítségül. Az alábbi három bekezdés idézet az ELAR munkaerő-felmérés 1993. évi adatait tartalmazó KSH-kiadványból.

„A munkaerő-felmérés mintája többlépcsős, rétegzett minta. A 15000 vagy ennél több főt számláló településeken a népszámlálási számlálókörzetek voltak az elsődleges és a lakások a másodlagos mintavételi egységek, míg a kisebb településeken az elsődleges, másodlagos, illetve utolsó mintavételi egységek rendre a települések, a számlálókörzetek, illetve a lakások voltak. Az 1993 elején végrehajtott mintacsökkentés után a minta 8272 népszámlálási számláló-

körzetet tartalmaz az ország 555 településén, ami az 1990. január elsejei állapot szerint az összes település mintegy 18 százalékának felel meg.

A munkaerő-felmérés mintája egyszerű véletlen kiválasztással jött létre a címregiszterből, amely – az említett mintacsökkenés óta – a 8272 körzet együttes címanyagából, azaz összesen mintegy 460000 címből áll. A munkaerő-felmérés negyedéves mintája három-három címet tartalmaz minden egyes mintakörzetből, egy-egy hónapban azonban a mintakörzeteknek csupán egyharmadát keresik fel az összeírók. A munkaerő-felmérés mintája alapjában véve lakásminta; ez azt jelenti, hogy a mintába került lakásokban minden háztartásról és minden 15–74 év közötti életkorú személyről van gazdasági aktivitásukra vonatkozó információ. 1993-ban a 3*8272 cím általában mintegy 27000 háztartást és 47000 személyt eredményezett a munkaerő-felmérés negyedéves mintájában. A mintában alkalmazott egyszerű rotációs eljárás szerint bármely háztartás, amely valamilyen időpontban belép a mintába, hat egymást követő negyedévben szolgáltat adatokat, majd végleg elhagyja a mintát. Teljes háztartásnál történt meghiúsulás esetén – körzetenként legfeljebb kétszer – szabad pótcímeket használni, ezért két egymást követő időszak mintájának a közös része általában kisebb, mint 5/6.

A munkaerő-felmérés mintájának kialakításánál a rétegképző ismérvek a következők voltak: földrajzi egységek, települések nagysága szerinti kategóriák, továbbá lakóövezetek; ez utóbbiakra példák a (történelmi) városközpontok, külvárosok, lakótelepek stb. Az értékösszegek a munkaerő-felmérés mintájából teljeskörűsítéssel kerülnek becslésre: a mintában megfigyelt értékek alkalmas mintasúllyal történő szorzása és összegezése után. A jelenlegi mintavételi terv szerint – az 1993. évi mintacsökkentés következtében – a minta 114 utólagos rétegére vonatkozóan kell mintasúlyokat meghatározni, éspedig minden egyes utólagos rétegben a teljes körű lakásszám és a mintában megfigyelt lakások számának hányadosaként. A mintasúlyok képzésénél csak a lakott lakások vehetők figyelembe, viszont az építésügyi statisztikák az üres lakásokat is tartalmazzák. Ezért a lakott lakások számát a teljes körű lakásszámokon belül mintainformáció alapján becsülni kell. A teljes mintához tartozó mintavételi arány lakásszámokra vonatkoztatva 0,66 százalék. A nem-válaszolásból származó torzítás ellensúlyozására az adatok a továbbvezetett népességszámokkal is korrigálásra kerültek" (*Munkaerő-felmérés* 1994: 8–9).

Idáig az idézet. Ehhez hozzá kell tennünk a következőket. A *szóban forgó* ELAR-adatfelvétel úgy állt elő, hogy az 1993. évi III. negyedéves hullámból a szeptemberi, a IV. negyedéves hullámból pedig az októberi és novemberi megkérdezetteket vonták be. Továbbá: a szeptemberi–októberi–novemberi minta összesen 26604 felkeresett háztartásból állt, ebből 22418 esetben lett sikeres kikérdezés. A meghiúsult kikérdezések száma 4186 volt. *A cigányság helyzete* című KSH-kiadvány minden adata ennek a 22418 háztartásnak, illetve e háztartásokban lakó egyéneknek a súlyozott ismérveiből állt elő.

Ami a cigány alminta reprezentativitását illeti, a kutatási stratégia világos. Mivel a minta területileg (településszinten és annál kisebb aggregációs szinten is) jól lefedi az ország egészét, továbbá kellően nagy elemszámú, arra számíthatunk, hogy a népesség viszonylag kis hányadát kitevő kisebbség esetében is kellő elemszámú, reprezentatív mintát biztosít. Képletesen szólva: a sűrű szövésű háló a kis halakat is befogja. A rövidség kedvéért nevezzük el azt az elvet, amelyen a szóban forgó vizsgálat mintavételi eljárása nyugszik, a *„sűrű szövésű háló"* elvének.

A Cigányvizsgálat mintavételi eljárása

A Szociológiai Intézet cigányfelvételének – mely a dolog természetéből adódóan, kizárólag az adott kisebbség felmérésére irányult – ettől gyökeresen eltérő mintavételi stratégiát kellett követnie. A legnagyobb problémát természetesen az jelentette, hogy sem a kérdéses sokaság nagyságáról, sem térbeli eloszlásáról nem áll rendelkezésre megbízható, teljes körű, népszámlálási információ. Ennek hiányában a hagyományos mintavételi eljárástól eltérő utat kellett követnünk. Az eljárás alapelve a következő volt: az általános iskolai cigány tanulók száma alapján kiválasztott mintavételi körzetekben összeírtuk a fellelhető összes cigány háztartást, majd belőlük választottunk véletlen mintát. A rövidség kedvéért nevezzük el azt az elvet a *„célzott vizsgálat"* elvének. A mintavétel és a kikérdezés 1993 októbere és 1994 februárja között történt. A mintavételi eljárásról részletesebben a következőket mondhatjuk.

A minta a magyarországi cigány háztartások 2 százalékát fogja át. A háztartásokat többlépcsős, rétegzett mintavétel útján választottuk ki. Első lépésben megkülönböztettük egymástól a községeket és a városokat. A budapesti és miskolci mintavétel külön eljárás szerint történt.

Ami a községeket illeti, a kiindulópontunk a Művelődésügyi Minisztérium 1989/90. tanévi általános iskolai statisztikái voltak, amelyek általános iskolai szinten (az ország kb. 3600 általános iskolájára) tartalmaztak *teljes körű* cigány tanulószámadatokat. Ezeket az adatokat először községi szintre aggregáltuk. Majd, hogy összehasonlítható adatokhoz juthassunk – hiszen a községek mintegy egyharmadában nincs általános iskola –, olyan községbokrokat hoztunk létre, ahol van legalább egy teljes (alsó *és* fölső tagozatot egyaránt tartalmazó) általános iskola, s amelyekre igaz az, hogy az adott községbokorhoz tartozó iskola vagy fölső tagozatos iskola nélküli településekről kizárólag az adott bokorhoz tartozó más települések általános iskoláiba járnak be tanulni az általános iskolás gyerekek. Ezekről a településbokrokról föltételeztük, hogy az általános iskolás cigány tanulókra vonatkozó létszám adataik megfelelően tükrözik a teljes cigány népesség eloszlását. Ezt követően a szóban forgó községbokrok cigány tanuló létszám adatai alapján osztályoztuk az említett község-

bokrokat: megkülönböztettünk cigányok által *ritkán*, *közepesen*, illetve *sűrűn* lakott településbokrokat. Azokat a községbokrokat, ahol egyetlen cigány tanuló sem fordult elő, kihagytuk a mintából. Ezután pedig eltérő kulcsok szerint mintát vettünk az érintett községekből: takarékossági okokból a cigányok által sűrűbben lakott településekből relatíve többet, a ritkábban lakottakból relatíve kevesebbet.

A megyeszékhelyek mindegyike belekerült a mintába, a városok közül véletlenszerűen minden ötödik. A városi településkategóriában a városok kisebb övezetekre bontása úgy történt, hogy a helyi közigazgatás szakembereivel osztályoztattuk – saját *ad hoc* kritériumaik alapján – a szóban forgó városok önkormányzati választókörzeteit aszerint, hogy azok (megítélésük szerint) cigányok által sűrűn, közepesen vagy ritkán lakottnak számítanak-e. Majd hogy ennek az *ad hoc* kategorizálásnak az önkényességét kiküszöböljük, mind a megyeközpontok, mind pedig az egyéb városok kategóriáján belül külön-külön megkevertük a sűrű, a közepes és a ritka körzeteket. A keveréssel randomizáltuk a kategorizálás önkényes szempontjait, s így viszonylag homogén elvek alapján kiválasztott választókörzeti mintából választottuk ki – a ritka, közepes és sűrű kategórián belül eltérő kulcsok szerint – a városokon belüli kisebb mintakörzeteket. Budapest és Miskolc esetében hasonló elvek szerint jártunk el, azzal a különbséggel, hogy mindkét város esetében rendelkezésünkre álltak egy 1992. évi adatfelvételből[4] *teljes körűen* az alsó tagozatos általános iskolás cigány gyerekek *lakóhely* szerinti adatai. Ezeket először Budapest esetében városrendezési körzet, Miskolc esetében pedig iskolakörzet szintre aggregáltuk, majd az így kapott városrendezési, illetve iskolakörzeteket ritka, közepes, sűrű típusba soroltuk, végül pedig a községi mintavételhez hasonlóan eltérő kulcsok alapján mintát vettünk a körzetekből.

A munka oroszlánrésze azonban csak ezután következett: a kiválasztott mintakörzetekben (községek esetén: a kiválasztott községbokrokon belül; a városok esetén: a kiválasztott önkormányzati választókörzeteken belül; Budapesten és Miskolcon a kiválasztott városrendezési, illetve iskolakörzeteken belül) a helyi közigazgatás (önkormányzat) és a terepen működő szociális, egészségügyi, oktatási intézmények (iskolák, óvodák, családsegítők, védőnők, szociális célú civilszervezetek), valamint cigányszervezetek segítségével *teljes körű összeírást*[5] hajtottunk végre a területen lakó cigány háztartásokról. Ezután meghatározott kulcsok szerint véletlen mintát vettünk az összeírt háztartásokból. Háztartás szintű mintánkat végül is úgy kaptuk meg, hogy a területi egység szintű mintavétel, illetve a területi egységeken belüli mintavétel arányszámainak szorzata mindenütt egységesen 0,02, azaz 2 százalék lett. Budapest esetében 4 százalékos, Miskolc esetében pedig 8 százalékos mintát választottunk annak érdekében, hogy e két város mintája önmagában is elegendő elemszámú, reprezentatív mintát biztosítson. A minta *egésze* természetesen csak országosan

és településtípusok szerint reprezentatív. Területileg legföljebb *nagytérség* szinten az (de már megyei szinten nyilvánvalóan nem az).

A két minta összevetése az általános iskolás gyerekszám által definiált körzetsűrűség kategóriái szerint

Felmerülhet a gyanú, hogy a két minta között a homogenitás-vizsgálatok révén feltárt különbségek a mintavételi eljárások különbségéből adódnak. Ebben a részben ezt a hipotézist fogjuk közelebbről szemügyre venni. Hogy ezt megtehessük, a két mintát *azonos mintavételi szempontok szerint* kell megvizsgálnunk. Minthogy az ELAR-felvétel mintavételi kritériumai elvileg sem alkalmazhatók a Cigányvizsgálat mintájára – az ugyanis a *teljes* magyarországi népesség területi elhelyezkedése szerinti rétegzést alkalmazott –, csak a fordított eljárással kísérletezhettünk: *a Cigányvizsgálat rétegzési szempontjait alkalmaztuk az ELAR-felvétel cigány almintájára.*

Mindenekelőtt látnunk kell, hogy a Cigányvizsgálatban alkalmazott rétegzési kritériumnak (az általános iskolás gyerekek területi eloszlásának) az alkalmazása távolról sem problémamentes. Hiszen, ha igaz az – márpedig igaz (lásd a későbbiekben bemutatott 8–9. táblázatokat) –, hogy a körzetsűrűség pozitív korrelációban áll a háztartáslétszámmal és a háztartásokban élő eltartott gyermekek számával, akkor a gyermekeknek (g) a teljes népességhez (n) viszonyított aránya ($r=g/n$) bármely aggregált szinten maga is pozitív függvénye lesz a körzetsűrűség folytonos, elméleti mérőszámának (n-nek). Tömören kifejezve: $\partial r/\partial n > 0$. Ennek folytán, ha a gyerekszám alapján soroljuk *ritka*, *közepes* és *sűrű* kategóriákba a településeket, akkor az osztályközök *határain* előfordulhatnak olyan esetek, hogy egy-egy települést a gyerekszám alapján a *sűrű* kategóriába sorolunk, holott teljes népessége alapján a *közepes* kategória fölső sávjába kerülne; vagy a gyerekszám alapján a *közepes* kategóriába sorolunk, holott teljes népessége alapján a *ritka* kategória fölső sávjába kerülne. Vajon mérőműszerünknek ez a hibája milyen mértékben felelős a két minta társadalmi-demográfiai indikátorainak nagymérvű eltéréséért? Operacionálisan ez két kérdés tisztázását jelenti: **1.** Ha mindkét mintára *ugyanazt* a mintavételi eljárást alkalmazzuk, mekkora különbséget találunk? **2.** A mintavételi eljárások különbségének betudható különbség milyen mértékben magyarázza a homogenitás-vizsgálatok által feltárt jelentős strukturális különbségeket a két minta társadalmi-demográfiai indikátorai között? A lehetséges **3.** kérdést – azt ugyanis, hogy a mintavételi eljárások különbségének betudható eltérések milyen mértékben vezethetők vissza külön-külön a két mintavételi eljárás *hibáira* – nem tudjuk megvizsgálni. A hatások ugyanis aligha választhatók szét. Ennek hiányában *föltesszük – bár nem engedjük meg* –, hogy a mintavételből adódó

eltérések egyedül a Cigányvizsgálat rétegzési kritériumának torzító hatásaira vezethetők vissza.

A Cigányvizsgálat rétegzési szempontját oly módon alkalmazhatjuk az ELAR-felvétel mintájára, hogy az általános iskolai statisztikákban szereplő cigány gyerekek eloszlása alapján elkészített településtipológiának – mely cigányok által *ritkán*, *közepesen* sűrűn, illetve *sűrűn* lakott településeket különböztet meg – a kódjait alkalmazzuk az ELAR-felvételben szereplő településekre. Minthogy a Cigányvizsgálat mintavételi eljárása során ezt a kritériumot csak a *községi almintára* alkalmaztuk, a tesztet is erre a részsokaságra[6] szűkítettük le.[7] Elsőként (ez a fent említett 1. kérdés) arra vagyunk kíváncsiak, hogy vajon a háztartások eloszlása érdemleges módon eltér-e egymástól a két mintában a szóban forgó rétegképző ismérv szerint.

A következőket találtuk. Az ELAR-minta 755 (súlyozva: 120107) cigányháztartásából 484 (súlyozva: 69886) háztartás került a szóban forgó községi almintába. A Szociológiai Intézet Cigányfelvételének 1931 háztartásából pedig 1161 háztartás. Az ELAR esetében ez a súlyozott háztartásminta 58,19 százalékának, a Cigányvizsgálat esetében pedig a minta 60,12 százalékának felel meg. Az eltérés nem mondható túlságosan nagynak. Lényegesen fontosabb szempont azonban a két minta – mondjuk így: körzetsűrűség szerinti – belső összetétele. A teszt ugyanis erre irányul. A 7. táblázat mutatja a háztartások eloszlását az általunk használt településkategóriák szerint.

7. táblázat
A 15 000 főnél kisebb lélekszámú községekben élő háztartások eloszlása az általános iskolás cigány gyerekek előfordulási gyakorisága alapján képzett településkategóriák (körzetsűrűség) szerint az ELAR-felvétel cigány almintájában és a Szociológiai Intézet Cigányfelvételében

a település típusa (körzetsűrűség)*	ELAR (súlyozott)		Cigányfelvétel	
	gyakoriság	százalék	gyakoriság	százalék
ritka	5 408	7,74	91	7,84
közepes	21 546	30,83	324	27,91
sűrű	42 932	61,43	746	64,25
összesen	69 886	100,00	1161	100,00
chi2(2)		4,666		
valószínűség		90%		
nullhipotézis		bizonytalan		

* *Ritka*, ha az általános iskolás cigány gyerekek száma: 1–10, *közepes*, ha: 11–40, *sűrű*, ha 41 vagy annál több.

A megoszlások – ahhoz képest, hogy a két adatfelvétel tökéletesen különböző mintavételi eljárással készült – meglepően hasonlítanak egymásra. A *ritka* településkategórián belül gyakorlatilag nincs eltérés, ahol pedig különbségeket találunk, ott annak mértéke nem éri el a 3 százalékot. A Cigányvizsgálat községi almintájában 2,8 százalékkal nagyobb arányban fordulnak elő a *sűrű* körze-

tekben lakó cigány háztartások, az ELAR-minta községi almintájában pedig 2,9 százalékkal nagyobb valószínűséggel fordulnak elő a *közepes* településkategóriába tartozó háztartások. Intuitíve is látszik, hogy ilyen mérvű különbségekből aligha adódhatnak olyan mértékű strukturális különbségek, mint amilyeneket az 1. rész homogenitás-vizsgálatai révén megállapítottunk.

Ez utóbbi intuitív megállapításunkat azonban empirikusan is tesztelnünk kell. Ez természetesen nem más, mint a fentebb említett 2. számú tisztázandó probléma. A minták körzetsűrűség szerinti eltérései azért befolyásolhatják a kritikus társadalmi-demográfiai indikátorok (háztartásnagyság, gyerekszám, életkor, iskolai végzettség) átlagos értékeit, illetve megoszlásait, mivel várhatóan *szoros korrelációban* állnak velük. Mint az alábbiakban megmutatjuk, valóban ez a helyzet. Nem közömbös azonban, hogy a két minta körzetsűrűség szerinti összetételének eltérései – az említett szoros korrelációk folytán – *milyen mértékben* változtat*nák* meg az egyik vagy a másik minta társadalmi-demográfiai indikátorainak átlagos értékeit vagy megoszlásait.

A tesztet természetesen továbbra is csak a 15000 főnél kisebb lélekszámú községek kategóriájára tudjuk elvégezni. A teszt abból áll, hogy megvizsgáljuk, milyen következményekkel jár az, ha az ELAR-minta körzetsűrűség szerinti átlagos háztartásnagyság, gyerekszám, életkor adatait, valamint iskolai végzettség szerinti megoszlásait a Cigányvizsgálat körzetsűrűség szerinti megoszlásaival súlyozzuk, illetve, ha a Cigányvizsgálat mintájának hasonló, körzetsűrűség szerint bontott átlagértékeit az ELAR-minta körzetsűrűség szerinti megoszlásaival súlyozzuk (lásd 8–12. táblázat).

8. táblázat
A háztartások átlagos létszáma a települések körzetsűrűsége szerint az ELAR-minta és a Cigányvizsgálat mintájának községi almintájában (fő/háztartás)

körzetsűrűség		ELAR (súlyozott)	CIGV
ritka		3,13	3,73
közepes		3,32	4,17
sűrű		3,55	4,58
a főátlag	saját* súlyokkal	3,45	4,40
értéke		(1,55)	(2,27)
súlyozva	a másik** súlyaival	3,46	4,39

* A körzetsűrűség szerinti átlagértékek a *saját* (az ELAR esetében az ELAR, a CIGV esetében a CIGV körzetsűrűség szerinti) megoszlásaival (lásd 7. táblázat) súlyozva (zárójelben: a szórások).

** A körzetsűrűség szerinti átlagértékek a *másik* (az ELAR esetében a CIGV, a CIGV esetében az ELAR körzetsűrűség szerinti) megoszlásaival (lásd 7. táblázat) súlyozva.

9. táblázat
A háztartásokban élő gyermekek átlagos száma a települések körzetsűrűsége szerint az ELAR-minta és a Cigányvizsgálat mintájának községi almintájában (fő/háztartás)

körzetsűrűség		ELAR (súlyozott)	CIGV
ritka		0,97	1,15
közepes		1,25	1,49
sűrű		1,28	1,79
a főátlag	saját* súlyokkal	1,25	1,65
értéke		(1,18)	(1,54)
súlyozva	a másik** súlyaival	1,25	1,64

* A körzetsűrűség szerinti átlagértékek a *saját* (az ELAR esetében az ELAR, a CIGV esetében a CIGV körzetsűrűség szerinti) megoszlásaival (lásd 7. táblázat) súlyozva (zárójelben: a szórások).

** A körzetsűrűség szerinti átlagértékek a *másik* (az ELAR esetében a CIGV, a CIGV esetében az ELAR körzetsűrűség szerinti) megoszlásaival (lásd 7. táblázat) súlyozva.

10. táblázat
A községi almintában található személyek megoszlása és átlagéletkora a községek körzetsűrűsége szerint az ELAR-mintában és a Cigányvizsgálat mintájában

körzet-		ELAR súlyozott		CIGV	
sűrűség		megoszlás	átlag	megoszlás	átlag
ritka		7,03	33,09	6,66	26,68
közepes		29,82	28,14	26,38	25,39
sűrű		63,15	26,67	66,96	23,94
összesen		100,00	–	100,00	–
(esetszám)		(242856)		(5103)	
chi2(2)			32,330		
valószínűség			100%		
nullhipotézis			elvetve		
a főátlag	saját* súlyokkal	–	27,56	–	24,50
értéke		–	(20,12)	–	(18,19)
súlyozva	a másik** súlyaival	–	27,49	–	24,50

* A körzetsűrűség szerinti átlagértékek a *saját* (az ELAR esetében az ELAR, a CIGV esetében a CIGV körzetsűrűség szerinti) megoszlásaival (lásd 7. táblázat) súlyozva (zárójelben: a szórások).

** A körzetsűrűség szerinti átlagértékek a *másik* (az ELAR esetében a CIGV, a CIGV esetében az ELAR körzetsűrűség szerinti) megoszlásaival (lásd 7. táblázat) súlyozva.

11. táblázat

A községi almintában található személyek iskolai végzettség szerinti megoszlása a községek körzetsűrűsége szerint az ELAR-mintában és a Cigányvizsgálat mintájában (százalék)*

iskolai végzettség	körzetsűrűség ritka	közepes	sűrű	összesen
		ELAR		
0 osztály	3,51	3,79	8,87	7,04
1–7 osztály	24,58	23,38	38,04	32,91
8 osztály	47,57	50,63	41,08	44,26
szakmunkásképző	17,26	12,66	9,27	10,82
középiskola	7,08	5,58	2,26	3,56
felsőfok	–	3,95	0,48	1,42
összesen	100,00	100,00	100,00	100,00
esetszám	11 209	42 065	96 198	149 472
(százalék)	(7,50)	(28,14)	(64,36)	(100,00)
		CIGV		
0 osztály	11,87	9,77	10,29	10,27
1–7 osztály	30,14	34,49	34,81	34,38
8 osztály	38,81	42,40	41,78	41,73
szakmunkásképző	15,53	11,62	12,16	12,26
középiskola	3,20	1,48	0,81	1,16
felsőfok	0,46	0,25	0,15	0,20
összesen	100,00	100,00	100,00	100,00
esetszám	219	809	1982	3010
(százalék)	(7,28)	(26,88)	(65,85)	(100,00)
chi2(5)		134,994		
valószínűség		100%		
nullhipotézis		elvetve		

12. táblázat

A községi almintában található személyek iskolai végzettség szerinti megoszlása az ELAR-mintában és a Cigányvizsgálat mintájában a körzetsűrűség szerinti megoszlásokkal súlyozva (százalék)*

iskolai végzettség	ELAR-minta ELAR súly	ELAR-minta CIGV súly	CIGV-minta CIGV súly	CIGV-minta ELAR súly
0 osztály	7,04	7,12	10,27	10,26
1–7 osztály	32,91	33,12	34,38	34,37
8 osztály	44,26	44,12	41,73	41,73
szakmunkásképző	10,82	10,76	12,26	12,26
középiskola	3,56	3,50	1,16	1,18
felsőfok	1,42	1,38	0,20	0,20
összesen	100,00	100,00	100,00	100,00
chi2(5)	3,825		0,006	
valószínűség	43%		0%	
nullhipotézis	elfogadva		elfogadva	

* 15–74 éves korcsoport (nappali tagozatos tanulók nélkül).

A 8–12. táblázatok alapján jól látszik: a mintavételi eljárások eltéréséből adódó – valóban meglevő – különbségek *teljesen elhanyagolható mértékben érintik* a minták legfontosabb társadalmi-demográfiai indikátorait. Noha minden kétséget kizáróan igaz az, hogy a Cigányvizsgálatban alkalmazott területi rétegzési elv (az általános iskolás cigány gyerekek száma alapján meghatározott körzetsűrűség) szoros korrelációban áll az említett indikátorokkal, a községi almináták körzetsűrűség szerinti eloszlásai – a mintavételi eljárások gyökeres különbözősége ellenére is – oly kis mértékben különböznek egymástól az ELAR-felvétel és a Cigányvizsgálat esetében, hogy függetlenül attól, melyik minta körzetsűrűség szerinti súlyait alkalmazzuk, lényegében ugyanazokat a megoszlásokat, illetve átlagokat kapjuk vissza, mint amelyekkel az egyik vagy a másik minta esetében eredetileg rendelkeztünk.

A különbségek okát tehát másutt kell keresnünk. A következő fejezetben az adatfelvételi eljárások egy másik, fontos elemét – *a meghiúsult kikérdezésekből adódó torzítások* problémáját – vesszük szemügyre.

3. A két adatfelvétel különbségeinek egyik lényeges oka: a meghiúsult kikérdezésekből adódó torzítások eltérő kezelése

A továbbiakban megpróbálunk amellett érvelni, hogy a két adatfelvétel belső szerkezeti különbségei (legalábbis részben) abból adódnak, hogy míg a Cigányvizsgálatban a meghiúsult kikérdezéseket megfelelő pótcímekkel[8] pótoltuk, addig az ELAR-adatfelvételben az eredeti háztartásminta mintegy 15–16 százalékában[9] nem került sor a meghiúsult kérdőívek pótlására. Az ELAR-minta esetében a népszámlálás nem, életkor, lakóhely szerint bontott, továbbvezetett népességszámainak megfelelő belső arányokat a sikeres kikérdezéseket jelentő megfigyelések átsúlyozásával biztosították.[10] Ez elvileg teljesen korrekt eljárás a minta *egészére* nézve. Egy *rész*populációra nézve azonban már korántsem ilyen egyértelmű a helyzet. Ha feltesszük, hogy a teljes népességre reprezentatív, szakmailag korrekt módon megtervezett minta – a nagy esetszámból adódóan – viszonylag kis létszámú kisebbség esetében is reprezentatív mintát biztosít számunkra, akkor a meghiúsult kikérdezések miatt bekövetkező mintatorzításokat csak abban az esetben korrigálhatjuk megfelelő módon a szóban forgó *rész*populáció esetében a *teljes* mintára kidolgozott átsúlyozási eljárás segítségével, ha joggal feltételezhetjük, hogy a meghiúsult kérdőívek a részpopuláció esetében nagyjából ugyanolyan arányban kerülnek ki a társadalom különböző rétegeiből, mint a minta egészének esetében. Az alábbiakban amellett érvelünk, hogy az ELAR-minta cigány almintájának esetében empirikusan egészen biztosan nem állt fenn ez az eset. Mi több: a Cigányvizsgálat felvételének meghiúsult kikérdezéseiről összegyűjtött információink alapján jó okunk van feltételezni, hogy a meghiúsulások a minta egésze, illetve a cigány részmin-

ta esetében jellegzetesen különböző arányban kerültek ki a társadalom különböző rétegeiből. A *részminta* megfelelő arányait ezért a *teljes* mintára kidolgozott átsúlyozási eljárás segítségével nem lehet helyreállítani. Amint az alábbiakban kimutatjuk: a súlyozási eljárás ebben a konkrét esetben nemhogy javítaná, hanem éppenséggel tovább rontja a cigány alminta reprezentativitását.

Az ellenőrzést két kulcsváltozó – a háztartáslétszám és a lakásban lakó gyermekek száma – alapján végezzük el. Mint a két minta belső eltéréseit taglaló fejezetben láttuk, e tekintetben igen nagyok a két adatfelvétel különbségei. A probléma tehát ugyancsak releváns. Az ellenőrzés során indirekt bizonyítást alkalmazunk. Föltesszük, hogy a súlyozás *mind a teljes populáció, mind pedig a cigány részpopuláció esetében reprezentatív mintát eredményezett.* Ennek a feltevésnek az alapján megvizsgáljuk a teljes mintában és a cigány részmintában az átlagos háztartáslétszám és az átlagos gyerekszám súlyozás *nélküli*, illetve *súlyozott* értékeit. Ha igaz az, hogy a súlyozás megfelelően helyreállítja a minták reprezentativitását, akkor a súlyozott és súlyozatlan átlagértékek *különbségeinek* egyértelmű bizonyítékát kell adniuk annak, hogy a meghiúsulások átlagosan milyen irányban torzították el az eredetileg helyes mintákat. Lássuk tehát mindenekelőtt a kérdéses számadatokat.

A 13. táblázat tanúsága szerint a szóban forgó teszt szempontjából a minta egésze és a cigány alminta teljesen eltérő módon viselkedik. A minta egészében azt látjuk, hogy a súlyozott átlagértékek kis mértékben meghaladják a megfelelő súlyozatlan értékeket, ezzel szemben a súlyozatlan cigány átlagadatok rendre alatta maradnak (ráadásul lényegesen nagyobb mértékben) a súlyozott átlagértékeknek. Ebből a különbségből *logikailag* az *következnék* – feltéve persze, hogy nem kérdőjelezzük meg azt, hogy a súlyozás mind a teljes minta, mind pedig a cigány alminta esetében reprezentatív mintát biztosít –, hogy az *ELAR-minta egészében* a kikérdezések némileg nagyobb arányban hiúsultak meg a nagyobb, mint a kisebb létszámú háztartások esetében, a *cigány almintán* belül viszont épp ellenkezőleg, a kikérdezések nagyobb arányban hiúsultak meg a kisebb, mint a nagyobb méretű háztartások esetében. Ha most figyelembe vesszük azt is, hogy a háztartáslétszám minden empirikus tapasztalat szerint szignifikáns negatív összefüggésben áll a háztartások egy főre jutó átlagjövedelmével és társadalmi státusával, akkor rögtön világossá válik, milyen különös következményekhez vezet az, ha az ELAR-minta egészének reprezentativitásáról gondoskodó súlyozásról föltesszük, hogy az a cigány alminta esetében *is* reprezentatív mintát biztosít. Azt jelenti ugyanis, hogy a cigány alminta esetében – amely alminta köztudott módon zömében nagy létszámú, alacsony státusú és szegény háztartásokból áll – a kikérdezések mégis nagyobb arányban hiúsultak meg a kis létszámú, magasabb státusú, jobb anyagi helyzetű háztartások esetében.

13. táblázat
Az átlagos háztartásnagyság és az átlagos gyerekszám értékei az ELAR-felvétel teljes mintájában és cigány almintájában (fő/háztartás)

megnevezés*	háztartáslétszám				gyermekszám			
	minta		cigány		minta		cigány	
	μ	σ	μ	σ	μ	σ	μ	σ
súlyozatlan	2,68	1,36	3,48	1,81	0,64	0,94	1,26	1,39
súlyozott	2,71	1,29	3,27	1,54	0,69	0,90	1,14	1,16
t-próba (μ)	–3,387		–9,443		3,646		2,920	
szignif.szint	0,000%		0,000%		0,000%		0,004%	
nullhipotézis	elvetve		elvetve		elvetve		elvetve	
absz. változás	+0,03	.	–0,21	.	+0,05	.	–0,12	.
rel. változás	+1,1%	.	–6,0%	.	+7,8%	.	–9,5%	.
absz.táv.vált.	–0,24				–0,17			
rel.táv.vált.	–30,0%				–27,4%			

* μ = átlag, σ = szórás, u = súlyozatlan, w = súlyozott, c = cigány alminta, m = teljes minta.
Abszolút változás = $\mu_w - \mu_u$.
Relatív változás = $100.0^* [(\mu_w - \mu_u)/\mu_u]$.
Az abszolút távolság változása = $[(\mu_{cw} - \mu_{mw}) - (\mu_{cu} - \mu_{mu})]$.
A relatív távolság változása = $100.0^*[(\mu_{cw} - \mu_{mw}) - (\mu_{cu} - \mu_{mu})]/(\mu_{cu} - \mu_{mu})$.

Az empirikus adatfelvételek egybehangzó tapasztalata ugyanakkor az, hogy a meghiúsult kikérdezések halmazán belül többnyire a társadalmi hierarchia *szélein* levő háztartások vannak fölülreprezentálva. Vagyis: a magas *és* az alacsony társadalmi státusúak. Azok a háztartások, melyeknek megbízható részvételére lehet számítani a reprezentatív adatfelvételekben, mintabeli súlyuknál nagyobb valószínűséggel kerülnek ki a társadalom középrétegeiből. Ezt a megállapításunkat jól szemléltethetjük a TÁRKI 1993. évi háztartáspanel-felvételének meghiúsult kikérdezéseivel, hiszen a szóban forgó vizsgálat paneljellegéből adódóan (az *előző* évi kikérdezés alapján) megbízható ismereteink vannak a meghiúsult esetekről. Az 1. ábra összegzi ezeket a tapasztalatokat. Az ábra vízszintes tengelyén az egy főre jutó jövedelemkategóriákat tüntettünk föl, a függőleges tengelyen pedig azt ábrázoltuk, hogy az adott egy főre jutó háztartási jövedelemkategória esetében milyen mértékben vannak fölül-, illetve alulreprezentálva az 1992. évi mintabeli súlyukhoz képest az 1993. évben meghiúsult kikérdezéseket jelentő (de az 1992. évi adatok alapján ismert egy főre jutó jövedelmű) háztartások. Az ábrából világosan kivehető a szegény (alacsony egy főre jutó jövedelmű) és a gazdag (magas egy főre jutó jövedelmű) háztartások relatív túlreprezentációja a meghiúsult kikérdezések esetén.

1. ábra
Az 1993-ban meghiúsult kikérdezéseket jelentő háztartásminta fölül-, illetve alulreprezentációjának mértéke az 1992. évi teljes minta megoszlásához viszonyítva (TÁRKI háztartáspanel, az egy főre jutó jövedelem szerinti megoszlások hányadosai)

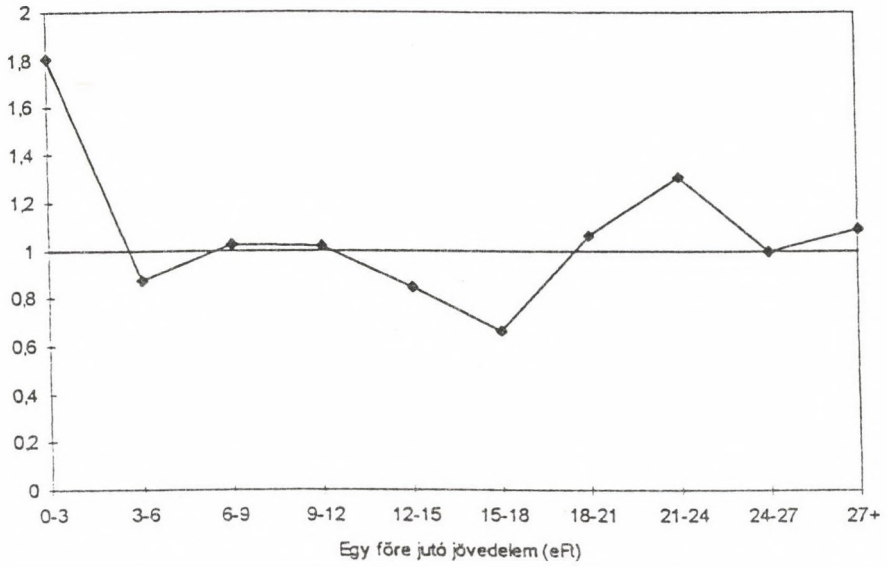

Minthogy a cigányság zöme a társadalmi és jövedelmi hierarchia alján helyezkedik el, joggal számíthatunk rá, hogy a cigány megkérdezettek körében a meghiúsult kikérdezések zöme – ellentétben azzal, ahová a cigány alminta reprezentativitásának feltételezéséből logikai úton eljutottunk – az alacsony státusú, szegény (és ezért *nagyobb létszámú*) háztartások közül kerül ki. Ha pedig ez így van, akkor *ellentmondáshoz* jutottunk. Abból a feltételezésből, hogy a teljes mintára kidolgozott súlyozási eljárás megfelelően gondoskodik a cigány alminta reprezentativitásáról, azt a következtetést vezettük le, hogy akkor a cigány meghiúsulások zömének a *kis létszámú* háztartásokból kell kikerülnie. A meghiúsulások jövedelem és társadalmi státus szerinti eloszlásának általános tapasztalataiból, valamint a cigányság alacsony jövedelmi és társadalmi helyzetéből, továbbá a társadalmi és jövedelmi helyzet és a háztartásnagyság közti negatív korrelációból viszont ezzel épp ellentétes konklúzióra jutottunk: a cigány meghiúsulások zömének a *nagy létszámú* háztartásokból kell kikerülnie. Ha tényadatokkal sikerül alátámasztanunk azt, hogy az utóbbi logikai levezetés empirikusan is helytálló, akkor a kis létszámú háztartások dominanciájára vonatkozó következtetés egyedül azért nem állhatja meg a helyét, mert *a premissza volt hibás: a minta egészének tulajdonságai alapján kidolgozott súlyozási eljárás nem biztosítja a cigány alminta reprezentativitását.*

A Cigányvizsgálat meghiúsult kikérdezéseiről rendelkezésünkre álló információk egyértelműen ezt az értelmezést támasztják alá. A meghiúsulásokról a kérdezőbiztosoknak adatlapot kellett kitölteniük, amely a meghiúsulás oka mellett a megadott cím közvetlen lakóhelyi környezetének megítélését (a lehetséges kódok: feltűnően slumos, lepusztult; szegényes, de viszonylag rendezett; átlagos; az átlagosnál jobb színvonalú), valamint a háztartás társadalmi helyzetének megítélését is tartalmazta (mármint abban az esetben, ha ez a háztartásról szerzett benyomások, a lakás képe és egyéb külsőségek alapján egyáltalán eldönthető volt). Az utóbbi eset lehetséges kódjai a „jómódú", „átlagos", „szegény" voltak. A meghiúsult kikérdezések száma a *teljes* mintában 405, azaz a minta (2222 háztartás) 18,4 százaléka volt. Ebből 52 olyan meghiúsulás volt, melyben a megkérdezettek vagy cigány mivoltukra hivatkozva, vagy éppenséggel azért, mert nem tartották magukat cigánynak, utasították vissza a válaszadást. Ez a két esemény elvileg sem fordulhatott elő az ELAR-adatfelvételben, hiszen a megkérdezett cigány háztartások tagjait nem informálták arról, hogy őket mint cigány háztartások tagjait is fölmérik. A fennmaradó 353 meghiúsulás a minta 16,4 százalékát tette ki. Összehasonlításképpen: ugyanez az arány az ELAR-felvételben 15,7 százalék (4186/26604) volt.

Ha tehát beigazolódik az a sejtésünk, hogy a cigányok körében tapasztalható meghiúsulások zöme az alacsony társadalmi státusú rétegekből kerül ki, akkor az a tény, hogy a cigányok körében nagyobb valószínűséggel hiúsultak meg a kikérdezések, összességében még jobban megnöveli a kieső alacsony státusú (vélhetően nagy létszámú) háztartások súlyát, melyeknek megfelelő súlyú mintabeli szerepeltetését a teljes populáció tulajdonságai alapján kidolgozott átsúlyozási eljárás nem képes megoldani. A 14–15. táblázat egyértelműen ezt a megállapításunkat támasztja alá.

Ha az ELAR-mintavétellel való kompatibilitás kedvéért figyelmen kívül hagyjuk a cigányságra hivatkozó válaszmegtagadás esetét, akkor azt látjuk, hogy a Cigányvizsgálatban *a kikérdezések nagyobb részében – mintegy 54–58 százalékban – slumos vagy szegényes környéken élő, illetve rossz anyagi helyzetű háztartások esetében hiúsultak meg.* Aligha feltételezhetjük, hogy ez másként történt az ELAR-minta cigány almintájának esetében. Vagyis arra számíthatunk, hogy a meghiúsulások következtében szignifikánsan nagyobb arányban hullhattak ki – az eredetileg reprezentatív – mintából a rossz körülmények között élő, szegény, nagyobb létszámú háztartások.

14. táblázat
A közvetlen lakóhelyi környezet kérdezőbiztosi megítélése a Szociológiai Intézet Cigányvizsgálatának meghiúsult kikérdezései esetében (háztartások száma és százaléka) *

a meghiúsulás típusa	a lakóhelyi környezet színvonala a kérdezőbiztos megítélése szerint			
	átlagosnál rosszabb	átlagos	átlagosnál jobb	összesen
cigányságra hivatkozó válaszmegtagadás	18 (35,3)	25 (49,0)	8 (15,7)	51 (100,0)
egyéb válaszmegtagadás	38 (12,2)	36 (11,6)	9 (2,9)	83 (26,7)
meghiúsulás egyéb okból	130 (41,8)	88 (28,3)	10 (3,2)	228 (73,3)
összesen	168 (54,0)	124 (39,9)	19 (6,1)	311 (100,0)
mindösszesen	186 (51,4)	149 (41,2)	27 (7,4)	362 (100,0)

* 43 meghiúsulás esetében a kérdezőbiztos nem tudta megítélni a lakóhelyi környezet színvonalát.

15. táblázat
A háztartás anyagi helyzetének kérdezőbiztosi megítélése a Szociológiai Intézet Cigányvizsgálatának meghiúsult kikérdezései esetében (háztartások száma és százaléka) *

a meghiúsulás típusa	a háztartás a kérdezőbiztos szerint			
	szegény	átlagos	jómódú	összesen
cigányságra hivatkozó válaszmegtagadás	14 (29,2)	17 (35,4)	17 (35,4)	48 (100,0)
egyéb válaszmegtagadás	32 (16,8)	29 (15,3)	15 (7,9)	76 (40,0)
meghiúsulás egyéb okból	79 (41,6)	28 (14,7)	7 (3,7)	114 (60,0)
összesen	111 (58,4)	57 (30,0)	22 (11,6)	190 (100,0)
mindösszesen	125 (52,5)	74 (31,1)	39 (16,4)	238 (100,0)

* 167 meghiúsulás esetében a kérdezőbiztos nem tudta megítélni a háztartás anyagi helyzetét.

Visszatérve indirekt bizonyításunk gondolatmenetéhez, következtetésünket az alábbiakban összegezhetjük. A cigány alminta esetében a minta reprezentativitását a súlyozás egyedül abban az esetben állíthatta volna helyre, ha a meghiúsulások következtében épp a kisebb háztartások hullottak volna ki szignifikánsan nagyobb arányban az eredetileg reprezentatív cigány almintából. Ennélfogva az a körülmény, hogy józan empirikus megfontolások alapján ennek

épp az ellenkezője következhetett be, azt bizonyítja: *a súlyozás a cigány alminta esetében nem biztosítja a minta reprezentativitását.* Mi több: minthogy a cigány alminta esetében minden valószínűség szerint a nagyobb háztartások hullottak ki nagyobb valószínűséggel az eredeti mintából, a súlyozási eljárás pedig a cigány háztartások átlagos létszámát és gyerekszámát *csökkenti* (ahelyett, hogy növelné), *a súlyozás ahelyett, hogy javítaná, még tovább rontja a cigány alminta reprezentativitását.* Komoly érvek szólnak tehát amellett, hogy az ELAR-minta szisztematikusan alábecsüli a cigány háztartások átlagos létszámát és gyerekszámát. A 13. táblázat adatai alapján elmondhatjuk, hogy *e szisztematikus torzítás mértéke meglehetősen nagy, különösen ha figyelembe vesszük, hogy az eredeti (súlyozatlan) adatok maguk is szisztematikusan torzított becslései az elméleti adatoknak.*

4. Az átlagos gyermekszám adatok megbízhatóságának ellenőrzése országos iskolastatisztikai adatok alapján

A soron következő két fejezetben megpróbáljuk a két adatfelvétel megbízhatóságát egy egyértelműen objektívnek tekinthető külső adatforráson is lemérni. Ez a külső adatforrás nem más, mint a Művelődésügyi Minisztériumnak az 1970/71. és az 1992/93. tanév között a cigány gyerekekről is folyamatosan vezetett iskolastatisztikái. Mielőtt továbbmennénk, célszerű néhány szót ejtenünk a szóban forgó statisztikákról.

A Művelődésügyi Minisztérium az ötvenes évek végétől vezet évenkénti iskolaszintű nyilvántartást az ország valamennyi oktatási intézményéről (általános iskolájáról, közép-, illetve felsőfokú oktatási intézményéről). Ezekben az évről évre megismétlődő iskolaszintű adatfelvételekben az 1957/58. tanévtől kezdve több-kevesebb rendszerességgel, 1980/81-től pedig rendszeresen szerepel az egyes évfolyamokon tanuló cigány gyermekek számára vonatkozó kérdés. Az aggregált iskolastatisztikák alapjául szolgáló kérdésre mindig az adott iskola megfelelő osztályát tanító tanár (osztályfőnök) válaszolt – mégpedig ugyanannak a szociológiai jellegű kritériumnak az alapján, mint amit az 1993. évi ELAR-adatfelvétel és a Szociológiai Intézet 1993. évi Cigányvizsgálata is alkalmazott: „cigány az, akit a nem cigány környezet cigánynak tekint". Az iskolastatisztikákban is ez az elv érvényesült: cigány tanulónak minősült az a diák, akit osztályfőnöke a gyermek, illetve a gyermek családjának *ismerete* alapján annak tekintett. Ezeket az információkat aggregálták azután először iskolaszintű adatokká (a kérdőíveket iskolaszinten töltötték ki), majd pedig további aggregáció útján ezekből készültek el az országos szintű iskolastatisztikai adatok. Minthogy az iskolastatisztikák alapjául szolgáló kérdőíveket mindig az adott tanév *októberében* töltötték ki, a cigány etnikai hovatartozásra vonatkozó kérdést olyan tanárok válaszolták meg, akik az első osztályosok esetében legalább

egy hónapja, a többiek esetében egy vagy több év óta *ismerték* őket és családjaikat. Nyilvánvaló tehát, hogy a hasonló kritériumot alkalmazó szociológiai jellegű adatfelvételekkel összevetve – ahol a kérdezőbiztosok *csak alkalomszerűen, a megkérdezés időtartamára* álltak kapcsolatban a megkérdezettekkel – az iskolastatisztikák adatai megbízhatóbban mérik a fenti kritériumnak megfelelő cigány etnikai hovatartozást. Az iskolastatisztikák további előnyös tulajdonsága az, hogy *teljes körűek*: azáltal, hogy lefedik az adott oktatási intézménytípus valamennyi iskoláját, az adott iskolába járó korosztályok egészét, teljes körűen jellemzik. Minthogy a cigányság esetében az ily módon vezetett iskolastatisztikák jelentik a rendelkezésünkre álló *egyetlen, viszonylag megbízható, teljes körű adatbázist*, egy reprezentativitásra törekvő adatfelvételtől elvárható, hogy összhangban legyen vele.

A szóban forgó iskolastatisztikák mindenkori évfolyamszintű aggregált országos adatai rendelkezésünkre állnak az általános iskolák esetében az 1970/71-es tanévtől az 1992/93. tanévig – néhány év (1971/72, 1972/73, 1975/76, 1978/79, 1979/80) kivételével – folyamatosan, a szakmunkásképzők és szakiskolák esetében az 1980/81-es tanévtől, a gimnáziumok, szakközépiskolák és technikumok esetében pedig az 1979/80-as tanévtől egészen az 1992/93-as tanévig. Az egyetemre felvett cigány tanulókról nem készültek statisztikák.[11]

A reprezentatívnak tekintett adatfelvételek gyermekszám, illetve iskolai végzettség adatainak megbízhatóságát tehát van min lemérnünk. Először a gyerekszám adatok megbízhatóságát teszteljük, majd a következő fejezetben sort kerítünk az iskolai végzettség adatok ellenőrzésére is.

A teszt természetesen csak a nappali tagozaton tanuló (normál *és* kisegítős) általános iskolás gyermekekre terjedhet ki. Az iskolastatisztikák szerint a nappali tagozatos általános iskolás cigány tanulók száma az 1992/93-as tanévben 88182 fő volt.[12] A 16. táblázatban bemutatunk néhány összefoglaló adatot az ELAR cigány almintájából és a Cigányvizsgálat mintájából. Mindkét esetben közöljük mind a súlyozatlan, mind pedig a súlyozott adatokat. A Cigányvizsgálat esetében a súlyozás mindössze azt jelenti, hogy a mintavételi körzetekre jellemző mintavételi arányok reciprokának felhasználásával teljeskörűsítettük adatainkat.

16. táblázat
A két minta megbízhatóságának összehasonlítása az általános iskolás gyerekek száma és a Művelődésügyi Minisztérium megfelelő teljes körű adata alapján

változók		ELAR		CIGV	
		súlyozatlan	súlyozott	súlyozatlan	súlyozott
háztartások száma	(1)	755	120107	2222	95421
személyek száma	(2)	2630	393715	9908	424645
nappali tagozatos általános iskolások száma	(3)	444	58226	2010	83176
(3)/MűvMin-adat*: 1992/93-as tanév, százalék	**(4)**	–	**66,03**	–	**94,32**
általános iskolás arány, százalék (3)/(2)	(5)	16,88	14,79	20,28	19,59
MűvMin-adat alapján becsült** népesség, fő	(6)	–	596273	–	450203

*A Művelődési Minisztérium 1992/93. évi iskolai adatfelvétele szerint az általános iskolai cigány tanulók száma 88182 fő (74 441 normál általános iskolás + 13741 kisegítő iskolás) volt. *Forrás:* MKM Statisztikai Osztály. A (4)-es sorban szereplő adat a két adatfelvétel becsült általános iskolás létszám adatát az MKM teljes körű adatának százalékában adja meg.

**Becsült népesség = 88182 fő (MKM becsült adata) osztva a súlyozott általános iskolás aránnyal [(5)-ös sor].

A teszt egyértelműen igazolja azt a sejtésünket, hogy az ELAR-felvétel cigány almintájában *igen jelentős mértékben alul vannak reprezentálva az általános iskolás gyerekek*, s ennek következtében általában is alul vannak reprezentálva a gyerekek. A súlyozott adatok tanúsága szerint az ELAR cigány almintája mindössze 58000 körüli számban tartalmaz általános iskolás gyereket. Ha összevetjük ezt az MKM 1992/93-as adatával, országos szinten mintegy 34 százalékos elmaradást tapasztalunk a teljes körű adat alsó becsléséhez képest. Az *ELAR-felvétel cigány almintája nem tud elszámolni az országban élő nappali tagozatos általános iskolás cigány gyerekek 34 százalékával!* A Cigányvizsgálat ezzel szemben igen közel jutott az elméleti adathoz. Az elmaradás mindössze 5,7 százalékos. Ha legjobb becslésnek elfogadjuk az iskolastatisztikák 88000 körüli adatát, és erre az adatra vetítjük a két adatfelvételből kiszámítható általános iskolás/teljes népesség arányt, akkor az alábbi igen meglepő eredményhez jutunk: amíg a Cigányvizsgálat becslése (450000 fő) nagyjából a két adatfelvétel által becsült 400–430 ezres népességszám közelében van, addig ez az eljárás az ELAR cigány almintájából becsült teljes cigány népességet csaknem *600000-es* lélekszámúra növeli. Az ELAR saját becsléséhez (394000 fő) képest ez olyan mértékű eltérés, ami alapvetően megkérdőjelezi a szóban forgó adatbázis gyermekszám, illetve háztartáslétszám adatának realitását.

5. Az iskolai végzettség adatok megbízhatóságának ellenőrzése aggregált iskolai kiáramlási adatok alapján

Az országos iskolastatisztikai adatok azonban arra is alkalmasak – minthogy viszonylag hosszú idősor áll rendelkezésünkre –, hogy a *felnőtt cigány népesség iskolai végzettség szerinti megoszlását* ellenőrizzük velük. Az elgondolásunk az volt, hogy az iskolastatisztikák éves adatai alapján – alkalmasan megválasztott hipotézisek segítségével – megbecsüljük az adott évjáratból szakmunkásképzőt, illetve középiskolát (gimnáziumot, szakközépiskolát, technikumot) végzettek arányát, majd e kiáramlási (*flow*) adatok és az ellenőrizni kívánt adatfelvételek koreloszlásainak együttes figyelembevételével becslést adunk a szóban forgó iskolai végzettségű emberek jelenlegi állományáról (*stock*). A mintabeli állomány adatoknak természetesen nagyjából összhangban kell lenniük a kiáramlási adatok alapján *becsült stock* adatokkal. Eljárásunkat pontosabban az alábbi modell írja le.

A modell

Legyen N_{ijk} azon emberek száma, akik az i-edik évben szereztek k-adik iskolai végzettséget, és életben vannak a j-edik ($j>i$) évben. Ekkor természetesen N_{ij} azoknak a száma, akik az i-edik évben töltötték be a k-adik iskolai végzettség eléréshez szükséges életkort (akár lett, akár nem lett k-adik iskolai végzettségük), és a j-edik évben is életben vannak. Továbbá N_{jk} azoknak a k-adik iskolai végzettséget szerzett embereknek a száma, akik életben vannak a j-edik évben. N_j a j-edik évben élő teljes populáció. A feladat az, hogy az adott (k-adik) iskolai végzettségi fokozatra nézve, az éves iskolai kiáramlási adatok, valamint a megfigyelés évének (a t-edik évnek) a koreloszlása segítségével megbecsüljük a t-edik évben élő népességen belül a k-adik iskolai végzettséggel rendelkező emberek arányát (N_{tk}/N_t).

Ha ismernénk azoknak az embereknek az arányát a t-edik időpontban élő teljes népességen belül, akik rendre az $i=1,2, ..., t$ években szereztek k-adik iskolai végzettségi fokozatot (N_{itk}/N_t, $i=1,2 ,..., t$), akkor triviális módon előállíthatnánk ezeknek az adatoknak a felhasználásával a kívánt *stock* becslést. Ugyanis:

$$\frac{N_{tk}}{N_t} = \sum_{i=1}^{t} \frac{N_{itk}}{N_t}. \qquad (1)$$

Az egyenlet jobb oldalán szereplő kiáramlási adatokat azonban nem ismerjük. Tudjuk viszont egyfelől az aggregált iskolastatisztikai idősorokból, hogy azok közül az emberek közül, akik életkoruknál fogva az i-edik évben szerezhettek k-adik iskolai végzettséget (N_{ii}), valójában hányan szereztek k-adik iskolai végzettséget (N_{iik}), másfelől pedig az 1993. évi adatfelvételekből ismerjük a jelenleg élő népesség korcsoportok szerinti eloszlását (N_{it}/N_t, $i=1,2,...,t$). Azt állítjuk, hogy e két hányados segítségével *jó becslést* adhatunk az (1)-es egyenlet jobboldalán szereplő összeg komponenseire, s így az egyenlet baloldalán szereplő hányadosra is. Az alábbi módon:

$$(2) \qquad \sum_{i=1}^{t} \frac{N_{iik}}{N_{ii}} \cdot \frac{N_{it}}{N_t}.$$

Ha ugyanis a (2)-es kifejezésben szereplő összeg minden egyes tagját beszorozzuk N_{itk}/N_{itk} hányadossal (vagyis: eggyel), akkor – a megfelelő átrendezések elvégzése után – az alábbi formulát kapjuk:

$$(3) \qquad \sum_{i=1}^{t} \frac{N_{iik}}{N_{ii}} \cdot \frac{N_{it}}{N_t} = \sum_{i=1}^{t} \left[\frac{N_{it} / N_{ii}}{N_{itk} / N_{iik}} \right] \cdot \frac{N_{itk}}{N_t}.$$

Látható, hogy a (3)-as egyenlet jobboldalán szereplő összeg minden tagja úgy áll elő, hogy az (1)-es képlet jobboldalán szereplő, elméletileg helyes, ám ismeretlen tagot a szögletes zárójelben szereplő szorzótényezővel módosítjuk. Hogyan értelmezzük, és mekkorára becsüljük ezt a torzító tényezőt?

A hányados értelmezése meglehetősen egyértelmű: a számlálóban az i-edik korcsoport t-edik időpontbeli ($t>i$) túlélési valószínűsége, a nevezőben pedig az i-edik korcsoport k-adik iskolai végzettséget elérő részének t-edik időpontbeli túlélési valószínűsége szerepel. Ha most már a k-adik iskolai végzettséget a szakmunkásképzőt, illetve középiskolát végzettek kategóriájára konkretizáljuk, akkor megállapíthatjuk: a cigányok körében, ahol az utóbbi két iskolai végzettségi kategória képezi a „magasabb iskolai végzettségűek" döntő többségét, standard emberi tőke elméleti megfontolások[13] és iskolai végzettség specifikus aggregált mortalitási[14] adatok alapján is erősen valószínűsíthetjük, hogy egy adott korcsoport *magasabb* iskolai végzettségű tagjainak túlélési esélyei jobbak, mint a – természetesen *átlagos* iskolai végzettségű – teljes korcsoporté. A szóban forgó hányados tehát empirikusan minden bizonnyal egynél kisebb szám lesz. Másfelől azt is figyelembe kell venni, hogy a szóban forgó torzító tényező nagysága a t-edik időpontbeli aktuális életkor függvénye is: minél alacsonyabb ez az életkor, annál valószínűbb, hogy az iskolai végzettség várható életkort növelő hatása nem érvényesül még. A fiatalabb korcsoportok esetében ezért a torzító tényező közel esik egyhez, vagyis a torzítás is kicsi. Mivel azon-

ban, minden empirikus tapasztalat szerint a magasabb iskolai végzettségűek körében a fiatalabb korcsoportok erősen fölülreprezentáltak – ez a gazdasági fejlődés egyenes következménye –, a torzítás mértéke az összeg legnagyobb súlyú tagjainál a legkisebb, és a legkisebb súlyú – idősebb – korcsoportjainál a legnagyobb. A torzítás tehát összességében nem lehet túlságosan nagy. Ami a torzítás *irányát* illeti, elmondhatjuk, hogy az ily módon *becsült stock* adat *alacsonyabb* lesz az elméletileg helyes adatnál, *de nem lesz sokkal alacsonyabb*. Következésképp a (2)-es formulát – melynek mérését empirikusan képesek vagyunk megoldani – jó közelítésként elfogadhatjuk az elméletileg helyes (1)-es kifejezés becslésére. Vagyis:

$$(4) \qquad \frac{N_{tk}}{N_t} \approx \sum_{i=1}^{t} \frac{N_{iik}}{N_{ii}} \cdot \frac{N_{it}}{N_t}.$$

A becsült stock adat kiszámításának gyakorlati lépései

A fenti eljárás gyakorlati megvalósításának lépései a következőek voltak:

1. Első lépésben létrehoztuk az iskolai kiáramlási adatokat a rendelkezésünkre álló abszolút számokból. Az eljárás nyilvánvalóan az, hogy a végzett szakmunkásképzősök esetében a 11 évvel korábban, a középiskolások esetében pedig a 12 évvel korábban beiskolázott általános iskolai elsős korosztály számának százalékában adjuk meg a mindenkori relatív kiáramlási adatokat.

2. A relatív kiáramlási százalékok kiszámításakor kétféle becslési eljárást követtünk. Az egyikben változtatás nélkül magukat a nyers létszámadatokat fogadtuk el mérvadónak, vagyis *teljesen figyelmen kívül hagytuk* azt a nyilvánvaló tényt, hogy a túlkoros, illetve évismétlő általános iskolai elsősök közül minden bizonnyal sokkal kisebb, a normál korú elsősök közül pedig sokkal nagyobb eséllyel jutnak el a gyerekek a sikeresnek tekinthető, szakmunkásképzős, illetve középiskolai pályák végpontjaira. Ez az eljárás természetesen csak a kiáramlási százalékok *alsó becsléseként* fogadható el. A másik eljárás során ezzel éppen ellentétes elvet követtünk: *maximálisan figyelembe vettük* ezt a tényezőt. A szóban forgó általános iskolai elsős korosztályoknak csak a normál korú részét vettük be a nevezőbe, a 11, illetve 12 évvel később szakmunkásképzőt, illetve középiskolát végzettek nyers adatait pedig változtatás nélkül szerepeltettük a számlálóban. Ezzel azt feltételeztük, hogy az adott generációból a sikeres pályák végpontjaira kizárólag normál korú diákoknak sikerül eljutni. Ez az eljárás természetesen csak a kiáramlási százalékok *fölső becsléseként* fogadható el. Az elméleti adat valahol az alsó és fölső becslés között lehet.

További nehézséget jelentett, hogy az általános iskolák első osztályába beiskolázott cigány gyerekek közül a normál korúak arányára csak öt megfigyelés-

sel rendelkeztünk.[15] A hiányzó adatokat lineáris interpoláció, illetve extrapoláció által becsült adatokkal töltöttük ki: vagyis azt feltételeztük, hogy a megfigyelések közti változások időben egyenletesen mentek végbe.

3. Mint korábban említettük, a szakmunkásképzőt, illetve középiskolát végzett cigány gyerekek számáról csak a nyolcvanas évtized elejétől vannak folyamatosan adataink, az általános iskolás cigány gyerekek számáról pedig az 1969/70. tanévtől folyamatosan (bár néhány tanév esetében adathiányokkal). Ennek következtében a 2. pontban jelzett számítások eredményeit extrapolálnunk kellett azokra a tanévekre (vagy, ami ugyanaz: korcsoportokra), melyekre vonatkozóan adathiány folytán nem álltak rendelkezésünkre megfigyelések. Ahol két megfigyelés közti év adatát kellett becsléssel pótolni, ott lineáris interpolációt alkalmaztunk, ahol pedig adatsorainkat az 1980 előtti évekre kellett meghosszabbítani (szakmunkásképző esetében csak 1960-ig[16]), ott az utolsó három, illetve öt egymást követő megfigyelés átlagát vetítettük vissza a múltba. Ez utóbbi eljárás jogosultságát mérési céljaink igazolják. Az a körülmény, hogy az ELAR-adatbázisból a középiskolát végzettek arányára vonatkozó stock adat realitásában kételkedünk – túlságosan magasnak tartjuk –, indokolttá teszi, hogy az adathiányos időszakra a valóságosnál minden bizonnyal *magasabb* flow adatokat vetítsünk vissza, hiszen ezzel a kiáramlási adatok alapján becsült stock adat is magasabb lesz a valóságosnál. Ez pedig bizonyításunkat nemhogy megkönnyítené, hanem éppenséggel megnehezíti.

4. Mivel a kiáramlási adataink csak a *nappali tagozaton* végzett diákokra vonatkoznak, mind az ELAR-mintából, mind pedig a Cigányvizsgálat mintájából ki kellett válogatnunk a 15 éves, illetve annál idősebb korosztályokból azokat, akik legmagasabb iskolai végzettségüket nappali tagozaton szerezték. Ennek a halmaznak a korcsoport-súlyaival súlyoztuk be az iskolastatisztikák alapján becsült kiáramlási adatokat. Ennek eredményeként kaptunk egy alsó és egy felső becsült stock értéket a szakmunkásképzőt és középiskolát végzettek arányára, amelyet összehasonlítottunk a Cigányvizsgálat és az ELAR cigány részmintájának megfelelő módon definiált tényadataival. Ezek után lássuk a számítások részletes menetét.

A becslési eljárás menete

Mindenekelőtt az ellenőrizni kívánt adatokat kellett létrehoznunk. Ez a halmaz – mint említettük – csak azokból állhat, akik vagy egyáltalán nem jártak iskolába, vagy legmagasabb iskolai végzettségüket nappali tagozaton szerezték. A nappali tagozaton végzettek meghatározására csak közvetett módszert tudtunk alkalmazni, mivel az ELAR-felvételben nem volt olyan változó, amely erre a konkrét kérdésre felelt volna. Rendelkezésünkre állt azonban a legmagasabb iskolai végzettség megszerzésének éve (bár az ELAR-adatbázisban

ez is csak a nyolc általánosnál magasabb végzettségűekre volt meg.) A Cigányvizsgálatban természetesen ugyanazt a kritériumot kellett alkalmaznunk. Módszerünk a következő volt. Az 1–7 osztályt végzettekről föltettük, hogy azt nappali tagozaton végezték el. A szakmunkásképzőt végzettek esetében nappali tagozaton szerzett végzettségnek tekintettük a 15 és 20 éves életkor között megszerzett végzettséget (ide tartoznak a kétéves szakiskolák is; ez indokolja az alacsony alsó életkorhatárt). A középiskolát végzettek esetében a 18 és 21 éves életkor között végzetteket, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők közül pedig a 20 és 26 éves életkor között végzetteket számítottuk a nappali tagozaton végzettek közé. Akik nem nappali tagozaton végezték el a szakmunkásképzőt vagy a középiskolát, azokat automatikusan a nyolc általánost nappali tagozaton végzettek közé soroltuk. Analóg módon jártunk el azokkal, akik nem nappali tagozaton szerezték meg a felsőfokú végzettségüket: őket automatikusan a nappali tagozaton szerzett középiskolai végzettségűekhez soroltuk. Bonyolultabb volt a helyzet azokkal, akiknek a legmagasabb iskolai végzettsége a nyolc osztály volt. Az ő esetükben csak a Cigányvizsgálat adataira támaszkodhattunk. Akik a nyolc általánost 13 és 17 éves koruk között végezték el, azokat tekintettük nappali tagozaton végzetteknek. Akik 17 évesnél idősebb korukban végezték el a nyolc általánost, azokat automatikusan az 1–7 osztályt végzettek közé soroltuk be. Az ELAR-minta esetében pedig úgy jártunk el, hogy a nyolc osztályt nappali tagozaton végzettek számát a Cigányvizsgálat megfelelő arányszámának[17] felhasználásával becsültük meg az ELAR-minta nyolc általános végzettségű összes emberének adatából.

Mivel az ELAR-minta iskolai végzettség adataival a *széleken* van vitánk, *az ellenőrzést a legkritikusabb helyeken: a cigányok körében magas iskolai végzettségnek számító szakmunkásképző, illetve középiskola esetében végezzük el* (a felsőfokú végzettségűek adatának ellenőrzése kontrolladatok híján nem lehetséges). 17. táblázatunkban az ellenőrizni kívánt, nappali tagozaton megszerzett legmagasabb iskolai végzettség adatokat foglaltuk össze (félkövér betűtípussal jelöltük az egész ellenőrzési eljárás célját jelentő szakmunkásképző, illetve *legalább* középiskolai végzettség adatokat). Minthogy iskolatípusonkénti kiáramlási (flow) adatokból becsülünk stock adatot, ezért a középiskolai végzettségűek állományába kell tartoznia mindenkinek, aki *legalább* középiskolai végzettséget szerzett (vagyis annak *is*, akinek a legmagasabb iskolai végzettsége az egyetemi vagy főiskolai diploma lett).

17. táblázat
A nulla osztályt végzettek vagy legmagasabb iskolai végzettségüket nappali tagozaton szerzett emberek nappali tagozaton megszerzett legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlása a két mintában (százalék)

iskolai végzettség	ELAR	CIGV
0 osztály	5,64	9,82
1–7 osztály	33,02	37,92
8 osztály	41,26	39,57
szakmunkásképző	12,16	11,47
középiskola	6,38	1,48
felsőfokú	1,65	0,10
összesen	100,00	100,00
(esetszám)	(256752)	(4794)
chi2(5)	17231,473	
valószínűség	100%	
nullhipotézis	elvetve	
szakmunkásképző	**12,16**	**11,47**
legalább középiskola*	**8,03**	**1,58**

* Középiskolai + felsőfokú végzettségűek együtt.

A továbbiakban az iskolastatisztikák flow adataiból való stock becslés lépéseit követjük nyomon. A becsléshez fölhasznált cigány tanuló adatok két forrásból származnak. Egyrészt a hetvenes és nyolcvanas években készült öt részletesebb iskolai adatfelvétel a cigány gyerekekről (az 1970/71., 1974/75., 1977/78., 1981/82. és az 1985/86. tanévben). Ezeknek a felvételeknek az eredményeit a Művelődésügyi Minisztérium belső kiadványokban adta közre (*Cigány tanulók* 1971; 1978; 1982; 1986). Általános iskolai statisztikáink egy része, valamit a szóban forgó évek normálkorú általános iskolai cigány tanulóinak részarányára vonatkozó adatok innen származnak. A nyolcvanas évek elejétől folyamatosan regisztrált általános iskolai adatokat, valamint a középiskolákba és szakmunkásképzőkbe járó cigány gyerekek valamennyi adatát a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Statisztikai Osztálya bocsátotta a rendelkezésünkre. Alapadatainkat a Függelék F1., F2. és F3. táblázatában közöljük.

18. táblázat
A nyers kiáramlási adatok (alsó becslések)

a végzettség éve	szakmunkásképző		középiskola	
	korév	kiáramlási ráta (százalék)	korév	kiáramlási ráta (százalék)
1992/93	18	6,15	19	0,79
1991/92	19	6,21	20	0,73
1990/91	20	7,80	21	–
1989/90	21	–	22	–
1988/89	22	–	23	0,82
1987/88	23	7,26	24	0,88
1986/87	24	6,71	25	–
1985/86	25	–	26	0,64
1984/85	26	7,20	27	0,94
1983/84	27	7,37	28	–
1982/83	28	–	29	–
1981/82	29	–	30	0,59
1980/81	30	–	31	0,64

A 18. táblázat tartalmazza a nyers kiáramlási adatokat, melyeket úgy kaptunk meg, hogy az adott évben szakmunkásképzőt, illetve középiskolát végzettek számát elosztottuk a 11, illetve 12 évvel korábban beiskolázott általános iskolai elsősök számával. Ez a fentebb említett *alsó becslésnek* felel meg. A táblázatban a korév oszlop mindkét esetben azt jelenti, hogy az ELAR-felvétel és a Cigányvizsgálat időpontjában (1993) átlagosan hány éves lehetett az adott évben végzett egyén. Beiskolázott elsős adatok hiányában néhány év esetében nem tudjuk megadni a szóban forgó kiáramlási rátát.

A normálkorúak aránya a beiskolázott általános iskolai elsősök körében öt tanévre állt rendelkezésünkre. A közbülső évekre vonatkozó adatokat lineáris interpolációval becsültük meg. Az így kapott becsléseket és az eredeti adatokat a 19. táblázat tartalmazza.

A 19. táblázat második oszlopának számaival módosítottuk a 17. táblázat adatait oly módon, hogy az ott található számokat elosztottuk a becsült normálkorú arány adatok 11, illetve 12 évvel késleltetett értékével. Ezzel az abszolút kiáramlási adatokat a normálkorú beiskolázottakra vetítettük. Eredményül pedig a kiáramlási ráták fölső becsléséhez jutottunk. Az alsó és felső becslések eredményeit a 20. táblázatban foglaltuk össze.

19. táblázat
A normálkorúak aránya az általános iskola első osztályosainak körében (százalék)

tanév	a normálkorúak aránya	
	tényadat	becslés
1969/70	–	41,82
1970/71	43,90	43,90
1971/72	–	45,97
1972/73	–	48,05
1973/74	–	50,12
1974/75	52,20	52,20
1975/76	–	58,03
1976/77	–	63,87
1977/78	69,70	69,70
1978/79	–	69,00
1979/80	–	68,30
1980/81	–	67,60
1981/82	66,90	66,90
1982/83	–	65,50
1983/84	–	64,10
1984/85	–	62,70
1985/86	61,30	61,30

A tényadatok forrása: *Cigány tanulók* 1978: 14–16.; 1986: 53.

20. táblázat
Kiáramlási ráták a szakmunkásképzőkből és a középiskolákból (az adott korosztály általános iskolás elsőseinek százalékában)

tanév	szakmunkásképző		középiskola	
	alsó becslés	felső becslés	alsó becslés	felső becslés
1980/81	–	–	0,64	1,53
1981/82	–	–	0,59	1,34
1982/83	–	–	–	–
1983/84	7,37	14,70	–	–
1984/85	7,20	13,79	0,94	1,88
1985/86	–	–	0,64	1,23
1986/87	6,71	10,51	–	–
1987/88	7,26	10,42	0,88	1,38
1988/89	–	–	0,82	1,18
1989/90	–	–	–	–
1990/91	7,80	11,54	–	–
1991/92	6,21	9,28	0,73	1,08
1992/93	6,15	9,39	0,79	1,18

A következő lépésben a fenti négy adatoszlop számait visszavetítettük az időben, és a hiányzó adatokra is becsléseket adtunk. Minthogy pontjainkra nem illeszkedett igazán sem lineáris, sem másmilyen függvény, ezért úgy döntöttünk, hogy a véletlen ingadozások egyenetlenségeit kiegyenlítjük. Ez a szak-

munkásképzőt végzettek esetében úgy történt, hogy akik az 1991/92. és 1992/93. tanévben végeztek, azok e két év átlagos értékét kapták meg; akik az 1987/88. és 1990/91. tanévek között fejezték be iskolájukat, azok e két tanév átlagát kapták meg, akik pedig a 1986/87. tanévben vagy korábban végeztek, azok a maradék három érték átlagát kapták meg. A középiskolát végzettek esetében a következő kiigazítást tettük: azok, akik az 1988/89. tanév után végeztek, megkapták az 1988/89. tanév és a két utolsó érték átlagát; akik az 1983/84. és 1987/88. tanévek között végeztek, azok e két időpont közti három megfigyelés átlagos értékét vették föl; akik pedig az 1982/83. tanév előtt végeztek, megkapták az első két adat átlagát. Az így kapott eredményeinket ezután ötéves korcsoportokra átlagoltuk, a legutolsó ötéves korcsoportra számított adatunkat pedig visszavetítettük az időben (a szakmunkásképzők esetében csak a jelenleg ötvenéves korcsoportig). A korcsoportok természetesen tökéletesen megfeleltethetők az ötéves történelmi időintervallumoknak: az 1993-ban 20–24 éves korcsoport például megfelel az 1986/87. és 1990/91. között szakmunkásképzőt végzetteknek, illetve az 1987/88. és 1991/92. között középiskolát végzetteknek. A 21. táblázatban foglaltuk össze *flow* becsléseink végső eredményeit.

21. táblázat
Korcsoportonkénti átlagos kiáramlási ráták a szakmunkásképzőkből és a középiskolákból (az adott korosztály általános iskolai elsőseinek százalékában)

korcsoport (éves)	szakmunkásképző		középiskola	
	alsó becslés	fölső becslés	alsó becslés	fölső becslés
15–19	6,18	9,34	0,78	1,15
20–24	7,44	11,38	0,79	1,22
25–29	7,09	13,00	0,78	1,49
30–34	7,09	13,00	0,62	1,43
35–39	7,09	13,00	0,62	1,43
40–44	7,09	13,00	0,62	1,43
45–49	7,09	13,00	0,62	1,43
50–54			0,62	1,43
55–59			0,62	1,43
60–64			0,62	1,43
65–69			0,62	1,43
70+			0,62	1,43

A becsült stock adatainkat végül úgy kapjuk meg, hogy a 21. táblázatban található korcsoportos kiáramlási adatokat a nappali tagozaton végzett sokaságok hasonló módon definiált ötéves korcsoportjainak megoszlási viszonyszámaival súlyozzuk. Természetesen itt ugyanazokkal a halmazokkal kell dolgoznunk, mint amelyeket az ellenőrizni kívánt iskolai végzettség állományi adatok meghatározásánál használtunk (lásd 17. táblázat). A szóban forgó halmaz korcsoportok szerinti megoszlása a 22. táblázatban található.[18]

22. táblázat
A nulla osztályt végzettek vagy legmagasabb iskolai végzettségüket nappali tagozaton szerzett emberek korcsoportok szerinti megoszlása (százalék)

korcsoport (éves)	ELAR	CIGV	ELAR	CIGV
15–19	12,41	17,80	9,28	14,94
20–24	18,36	17,18	13,72	14,41
25–29	16,88	14,79	12,61	12,41
30–34	15,35	16,33	11,47	13,70
35–39	17,57	15,44	13,13	12,95
40–44	10,83	10,89	8,10	9,14
45–49	8,59	7,58	6,42	6,36
50–54			5,12	4,76
55–59			7,03	3,71
60–64			4,94	3,15
65–69			3,68	2,48
70+			4,50	1,98
összesen	100,00	100,00	100,00	100,00
(esetszám)	(191885)	(4023)	(256752)	(4794)

Becslési eljárásunk utolsó lépéseként a 21. táblázatban szereplő korcsoportos kiáramlási rátákat (illetve a megfelelő ötéves történelmi intervallumok kiáramlási rátáit) az ELAR és a Cigányvizsgálat korcsoport szerinti megoszlásaival (a 22. táblázat adataival) súlyozzuk, s így *az iskolastatisztikai flow adatokból alsó és felső stock értékeket becsülünk* a nappali tagozaton végzettek, illetve iskolázatlanok közül a szakmunkásképzőt, illetve középiskolát végzettek 1993. évi arányáról. A becslések eredményeit és az ellenőrzés tárgyát jelentő, *megfigyelt stock* adatokat a 23. táblázatban foglaltuk össze.

23. táblázat
A nulla osztályt végzettek, illetve végzettségüket nappali tagozaton szerzett emberek hány százalékának van szakmunkásképző vagy lagalább középiskolai végzettsége 1993-ban? (a becsült és a mintabeli adatok összevetése)

az ELAR- és a CIGV-minta korcsoport-súlyaival becsült, ill. mintabeli adatok		szakmunkásképzőt végzettek aránya (százalék)	legalább közép-iskolát végzettek aránya (százalék)
becsült	ELAR-súly	7,04 – 12,25	**0,69 – 1,39**
adatok	CIGV-súly	6,99 – 12,07	**0,68 – 1,37**
mintabeli	ELAR-minta	12,16	**8,03**
adatok	CIGV-minta	11,47	**1,58**
t-próba*		1,449	16,393
szignifikanciaszint		7,35%	0,00%
nullhipotézis		bizonytalan	elvetve

*A próba rendre az ELAR- és a CIGV-minta adatait veti össze.

Megfogalmazhatjuk becslési eljárásunk végső következtetését. Először is: a becsült adatok a súlyozásra nem érzékenyek. Ez természetes következménye annak, hogy a 30 évesnél fiatalabb korcsoportok esetében a flow adatok igen szűk sávban mozognak, illetve hogy a korcsoportos kiáramlási adatokat a 30 évesnél idősebb korcsoportok esetében állandónak tekintettük. Ismételten hangsúlyozzuk azonban: az idősebb generációk *elméleti* kiáramlási adatai minden józan empirikus tapasztalat alapján *alacsonyabbak* a modellben feltételezettnél: egy 1993-ban 43 éves cigány ember egész biztos, hogy kisebb valószínűséggel jutott el a középiskolai érettségiig az 1968/69-es tanévben (hiszen az iskolastatisztikai idősorok tanúsága szerint szignifikánsan kisebb esélyel jutott el egyáltalán oda, hogy akár a nyolc általánost elvégezze), mint – mondjuk – egy 1993-ban 24 éves ember az 1985/86-os tanévben.[19] Ha ismernénk ezeket a számokat, becsült intervallumaink *lejjebb csúsznának* (és természetesen a két minta eltérő súlyai is jobban érvényesülnének). Mármost a 23. táblázat alapján világosan látszik: ez *még a jelenleginél is kedvezőtlenebb* megvilágításba helyezné az ELAR-minta középiskolai végzettség adatát.

Másodszor: jól látható az is, hogy a szakmunkásképző adatok mindkét minta esetében a flow adatok révén becsült stock intervallumértékek közé esnek, habár inkább a fölső határhoz állnak közel. Ha a ma 30 évesnél idősebb korosztályok elméleti kiáramlási rátáit használhatnánk, akkor elképzelhető, hogy mind az ELAR, mind pedig a Cigányvizsgálat mintabeli szakmunkásképző adata kívül kerülne a szóban forgó intervallumon, jóllehet a intervallum valódi határait fölfelé nyomja az a tény, hogy a becsült stock érték kiszámításánál alkalmazott közelítő formulában (lásd (3)-as képlet) implicite benne rejlő torzító tényező (voltaképpen egy túlélési esélyráta) *némileg* lefelé torzítja mérőeszközünket. Összességében: a szakmunkásképző esetében mindkét adatot nagyjából kompatibilisnek tekinthetjük az aggregált iskolastatisztikákkal.

Végül, ami a középiskolai adatokat illeti, a következőket mondhatjuk: bár a legalább középiskolát végzettek aránya a Cigányvizsgálatban is enyhén túlmegy az iskolastatisztikákkal kompatibilis stock érték fölső határán, az igazán súlyos problémát az ELAR-minta megfelelő adata jelenti. A fölső határértéket 100-nak tekintve, ez az eltérés a Cigányvizsgálat esetében 15 százalékosnak, az ELAR-minta esetében azonban 578 (!) százalékosnak adódik. Ez a hatalmas eltérés – becslési eljárásunk minden tökéletlensége mellett – sem tekinthető esetlegesnek. A próba tehát arról tanúskodik: amíg a Cigányvizsgálat adata enyhén fölülbecsüli az iskolastatisztikák alapján reálisnak tekinthető középiskolai végzettség adatot, de nagyjából kompatibilis vele, addig az ELAR-minta adata olyan mértékben megy túl a megengedett határon, hogy az aggregált iskolastatisztikákkal való kompatibilitás kritériumának egészen biztos, hogy nem tesz eleget.

Összegzés

Foglaljuk össze érvelésünk tanulságait. Kimutattuk, hogy a KSH nemzetiségi felvételének cigány almintája és a Szociológiai Intézet Cigányvizsgálatának mintája – fontos társadalmi indikátorok tekintetében – lényeges mértékben különbözik egymástól. Ezeknek az eltéréseknek az okai után nyomozva, három problémát vizsgáltunk meg tüzetesebben. Számot vetettünk a mintavételi eljárások különbségeinek következményeivel, és kimutattuk: noha a két felvétel mintavételi eljárásai tökéletesen eltérő alapelveken nyugszanak, ezekből az eltérésekből mégsem magyarázhatjuk a szóban forgó jelentős mintabeli különbségeket. A továbbiakban megvizsgáltuk azokat a különbségeket, amelyek a meghiúsult kikérdezések eltérő kezeléséből adódnak. Beláttuk, hogy az a körülmény, hogy a KSH adatfelvétele a cigány alminta esetében – a dolog természetéből adódóan – nem tudta a meghiúsult cigány kikérdezéseket megfelelő cigány pótcímekkel helyettesíteni, jelentős mértékben hozzájárult a KSH cigány almintájának torzulásaihoz. Beláttuk azt is, hogy a KSH által alkalmazott súlyozási eljárás – a cigány alminta esetében – nemhogy javítaná, hanem inkább rontja a minta reprezentativitását. Végül megpróbáltuk a két minta jóságát, pontosabban az általános iskolás tanulók számának, illetve a felnőtt népesség iskolai végzettségi adatainak a realitását egy külső adatforráson – a Művelődési Minisztérium iskolastatisztikai idősorain – ellenőrizni. Ez a teszt is egyértelműen a Cigányvizsgálat adatainak nagyobb megbízhatóságát igazolta.

Jegyzetek

[1] A kutatást Kemény István, Havas Gábor (MTA Szociológiai Intézet) és Kertesi Gábor (MTA Közgazdaságtudományi Intézet) vezette.

[2] A homogenitás-vizsgálatról – amely tulajdonképpen nem más, mint a chi2-próbák egyik alesete – lásd például: Prékopa 1962: 371–372.

[3] Az ELAR-minta átsúlyozását a KSH kétfajta eljárással oldotta meg. A korábbi gyakorlat – melyet egyébként a korábbi és az 1994. év első két negyedévében lefolytatott munkaerő-felvételek során mindvégig alkalmaztak – az volt, hogy a népszámlálás nem, életkor és lakóhely szerint bontott, továbbvezetett népességszámai alapján, a 15–74 éves korosztály egyéneire számítottak teljeskörűsítést és reprezentativitást egyszerre biztosító súlyokat. Nevezzük ezt a fajta – a minta egyéneihez rendelt – súlyt wkorr1-nek. 1994 júliusában a KSH másfajta – háztartás- és egyéni szintű – súlyozási eljárásra tért át. Ebben a tanulmányban, amikor súlyozott adatokról beszélünk, ez utóbbi (wkorr2) súlyokat használjuk. Megjegyezzük, hogy az általunk vitatott publikációban (*A cigányság helyzete*) a KSH szakértői is ezt a súlyozási eljárást alkalmazták.

[4] A szóban forgó adatfelvételek file-jait az adatfelvétel készítőjétől, Ladányi Jánostól vásároltuk meg.

[5] Természetesen nem állíthatjuk, hogy a „teljes körű" összeírást száz százalékosan sikerült megoldanunk. Mindazonáltal – mint majd azt a 4. pontban látni fogjuk – ehhez az ideális eredményhez meglehetősen közel jutottunk. Az ország egészét tekintve 90 százaléknál

minden bizonnyal nem sokkal rosszabb összeírási arányt érhettünk el. Lásd a 16. táblázat (4)-es sorát.

[6] Pontosabban: a 15000-nél kisebb lélekszámú községek képezik az összehasonlítható településhalmazt. Ezek a települések az ELAR-mintába is véletlen kiválasztással kerültek be. A 15000 fős, illetve annál nagyobb lélekszámú települések teljes körűen képviseltetik magukat az ELAR-mintában.

[7] A tesztet a városokra sajnálatos módon nem terjeszthetjük ki, hiszen a két felvétel esetében a kisebb mintavételi egységek más-más aggregátumok: a Cigányvizsgálat esetében az önkormányzati választókörzetek, az ELAR-felvétel esetén pedig a népszámlálási számlálókörzetek voltak. Itt meg kell jegyeznünk azt, hogy az önkormányzati választókörzeteket mint a városokban történő mintavétel kisebb területi egységeit kényszerűségből alkalmaztuk. Jobban szerettünk volna mi is népszámlálási számlálókörzeteket használni. Ehhez ismernünk kellett volna a kiválasztott (városokkal, községekkel együtt) mintegy 300 településen belüli számlálókörzetek pontos határait. Az ehhez szükséges térképek azonban egyedül a KSH-nak állnak rendelkezésre, ahonnan ésszerű költségekért fénymásolatokat nem sikerült beszereznünk. Így kényszerűségből kisebb területi egységekként az önkormányzati választókörzeteket használtuk, melyeknek területi határait valamennyi település önkormányzatánál pontosan ismerik. Ezt az információt kivétel nélkül minden érintett önkormányzat ingyen bocsátotta a rendelkezésünkre. Nagyvonalúságukat ezúton szeretném – a kutatás valamennyi irányítójának nevében – megköszönni.

[8] A pótcímeket a falvak esetében az adott településről, a többi településkategória (Budapest, Miskolc, megyeszékhely, egyéb város) esetében pedig az adott település megfelelő sűrűségű (ritka, közepes, illetve sűrű) alkörzetéből választottuk. Az adott településrész pótcímeit ezután megkevertük, majd a megkevert halmaz véletlenszerűen egymás után következő elemeit sorszámmal láttuk el, és a kérdezőbiztos számára előírtuk, hogy meghiúsulás esetén mindig e sorszám szerint sorban következő pótcímet vegye igénybe. A keveréssel a községen, illetve az alkörzeten belüli pótcím-mintát randomizáltuk, a kötelező sorrendiség előírásával pedig e véletlenszerűség követésére késztettük kérdezőbiztosainkat. A pótcímek száma település-alkörzetenként megegyezett az eredeti címek számával.

[9] Az 1993. évi ELAR szeptemberi–októberi–novemberi hullámában a 26 604 fölkeresett háztartás közül a kikérdezés 4186 esetben különböző okoknál fogva meghiúsult. A meghiúsulási arány az eredeti minta 15,73 százalékát tette ki. A súlyozatlan háztartásmintaelemszám 22 418 volt.

[10] Az Éltető és Marton (1995) által hivatkozott irodalom szerint a meghiúsulások által okozott mintatorzítások korrigálására sok szempontból jobb megoldást nyújt az utólagos átsúlyozás, mint a pótminta használata. A cigány minta esetében azonban ez a dilemma föl sem merülhet, ez esetben ugyanis nem áll rendelkezésre olyan teljes körű információ, amelyre az átsúlyozást alapozhatnánk.

[11] Az említett statisztikai kiadványok a következők: *Cigány tanulók* 1971; 1978; 1982; 1986. Az 1980/81. tanévtől az 1992/93. tanévig vezetett iskolastatisztikai adatok forrása a Művelődésügyi Minisztérium Statisztikai Osztályának nyilvántartása.

[12] Ez minden valószínűség szerint inkább alsó, mint felső becslésnek tekinthető. Aligha lehet gyakori esemény ugyanis az, hogy a környezetük által tipikusan nem cigánynak tekintett gyerekeket általános iskolai tanáraik cigány származásúnak minősítsenek. Inkább a fordított eset a valószínűbb: az ti., hogy az asszimilálódott családok gyermekeit tanáraik nem tekintik cigány származásúaknak.

[13] Lásd például Grossman 1976.

[14] Lásd például Orosz 1993: 238.

[15] Lásd *Cigány tanulók* 1971; 1978; 1982; 1986.

[16] Mai értelemben vett szakmunkásképző tanintézmények csak a hatvanas évek óta léteznek.

[17] Ez az arányszám a nyolc osztályt nappali tagozaton végzettek és a nyolc általános végzettségűek hányadosaként állt elő; számszerűen pedig 1898/2101=0,901 volt. Az ELAR-minta korrigálatlan adata a nyolc általános iskolai végzettségűekre 117 585 fő volt. A nappali tagozaton végzettek becsült adata így az előbbi szám 90,1 százaléka, azaz: 105944 fő lett. A két szám különbözetét, azaz azt a 11 641 embert, aki nyolc osztályos iskolai végzettségét nem nappali tagozaton szerezte meg, átsoroltuk az 1–7. osztályos kategóriába.

[18] A korcsoportok szerinti megoszlást az 1–7. és a 8. osztály közti, ELAR-mintán belüli átsorolások természetesen nem befolyásolják.

[19] Hogy egy összehasonlítást mégis megkockáztassunk: míg az 1957/58-as tanévben (ekkor lehetett elvileg nyolcadikos az 1993-ban 43 éves emberünk) az ország általános iskoláiban tanuló összes cigány gyereknek 11,7 százaléka járt fölső tagozatú osztályba (lásd *Cigány tanulók* 1971: 5.), addig az 1981/82-es tanévben (ekkor lehetett elvileg nyolcadikos az 1993-ban 24 éves ember) a fölső tagozatosok aránya már 40,6 százalék volt (lásd *Cigány tanulók* 1982: 12.).

Hivatkozások

Cigány tanulók 1971. *Cigány tanulók az általános iskolában (1970/1971. tanév)*. Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Statisztikai Osztály (csak belső használatra)

Cigány tanulók 1978. *Cigány tanulók az általános iskolában (1977/1978. tanév)*. Budapest: Egyetemi Számítóközpont (csak belső használatra)

Cigány tanulók 1982. *Cigány tanulók az alsó és középfokú oktatási intézményekben (1981/1982. tanév)*. Budapest: Tudományszervezési és Informatikai Intézet (csak belső használatra)

Cigány tanulók 1986. *Cigány tanulók az alsó és középfokú oktatási intézményekben (1985/1986. tanév)*. Budapest: Tudományszervezési és Informatikai Intézet (csak belső használatra)

Éltető Ödön–Marton Ádám 1995. „A mintanagyság és a meghiúsulások kapcsolata a reprezentatív adatfelvételekben". *Statisztikai Szemle*, október

Grossman, Michael 1976. The Correlation between Health and Schooling. In: N. Terleckyj (ed.), *Household Production and Consumption*. New York: Columbia University Press

Kemény István–Havas Gábor–Kertesi Gábor 1994. *Beszámoló a magyarországi roma (cigány) népesség helyzetével foglalkozó, 1993 októbere és 1994 februárja között végzett kutatásról*. Budapest: ILO-programiroda részére készült tanulmány. Kézirat.

Kertesi Gábor 1995. Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, január

Mészáros Árpád–Czibulka Zoltán–Fóti János–Nagy Orbán–Szűcs Zoltán 1994. *A cigányság helyzete, életkörülményei 1993*. Budapest: KSH

Munkaerő-felmérés 1994. *Munkaerő-felmérés, 1993 (adattár)*. Budapest: KSH

Orosz Éva 1993. A magyar egészségügy területi egyenlőtlenségei. In: Enyedi Gy. (szerk.), *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Budapest: KJK

Prékopa András 1962. *Valószínűségelmélet műszaki alkalmazásokkal*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó

FÜGGELÉK

F1. táblázat
Az általános iskolai cigány tanulók száma évfolyamonként

tanév	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	összesen
1969/70	14908	10024	9659	7693	7769	5215	3899	2695	61862
1970/71	15016	9763	9086	7356	7442	4976	3548	2409	59596
1971/72	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1972/73	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1973/74	12927	9347	8535	7569	7457	5592	4033	2823	58283
1974/75	13833	9306	8607	7860	7870	5834	4429	3250	60989
1975/76	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1976/77	13516	10018	8957	7910	8042	6642	5122	3752	63959
1977/78	13833	10232	9441	8531	8397	6795	5739	4118	67081
1978/79	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1979/80	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1980/81	13198	10296	9127	8827	9410	7670	6397	4774	69699
1981/82	14015	10345	9564	8849	9675	7829	6657	5075	72009
1982/83	13948	10921	9662	9157	9605	8064	6810	5290	73457
1983/84	13802	10933	10097	9467	9548	7849	6820	5087	73603
1984/85	13726	10676	10043	10020	9932	7958	6676	5236	74267
1985/86	13366	10732	10018	10188	10379	8498	6797	5190	75168
1986/87	13321	10382	9923	10157	10201	8774	6960	5123	74841
1987/88	11552	10483	9732	10175	10327	8801	7316	5514	73900
1988/89	12076	9790	9988	9991	10258	8794	7231	5734	73862
1989/90	12400	9870	9629	10087	10015	8833	7294	5697	73825
1990/91	12206	9989	9388	9423	10158	8455	7160	5594	72373
1991/92	12539	10068	9611	9590	9563	8711	7078	5557	72717
1992/93	13104	10285	9797	9694	9970	8409	7403	5779	74441

Forrás: 1970/71, 1974/75. és 1977/78. tanév végi adatok: *Cigány tanulók az általános iskolában.* Egyetemi számítóközpont, Budapest 1978. 20. o.
1969/70, 1973/74. és 1976/77. tanév végi adatok: becsült adatok forrása Kertesi (1995) B Függelék
1980/81. és 1992/93. közötti adatok: Művelődési és Közoktatási Minisztérium, Statisztikai Osztály

F2. táblázat
A szakmunkásképzőbe járó cigány tanulók száma évfolyamonként

tanév	I.	II.	III.	összesen
1981/82	1573	1113	853	3539
1982/83	1693	1166	996	3855
1983/83	1644	1066	953	3663
1984/85	1606	1157	996	3759
1985/86	1745	1092	944	3781
1986/87	1765	1200	907	3872
1987/88	2009	1285	1004	4298
1988/89	2071	1327	1060	4458
1989/90	1925	1278	1134	4337
1990/91	1682	1237	1030	3949
1991/92	1455	1092	871	3418
1992/93	1488	990	858	3336

Forrás: Művelődési és Közoktatási Minisztérium, Statisztikai Osztály

F3. táblázat
A gimnáziumi, szakközépiskolai és technikumi cigány tanulók száma évfolyamonként

tanév	I.	II.	III.	IV.	összesen
1980/81	163	144	104	96	507
1981/82	181	147	111	89	528
1982/83	146	142	109	105	502
1983/84	160	128	138	91	517
1984/85	150	127	98	122	497
1985/86	158	136	104	89	487
1986/87	149	140	126	95	510
1987/88	169	137	128	119	553
1988/89	188	159	119	113	579
1989/90	181	141	123	91	536
1990/91	166	140	118	99	523
1991/92	166	157	116	96	535
1992/93	203	148	120	110	581

Forrás: Művelődési és Közoktatási Minisztérium, Statisztikai Osztály

Simon János

A DEMOKRÁCIA ÉRTELMEZÉSE A POSZTKOMMUNISTA ORSZÁGOKBAN*

Bevezetés

A Közép- és Kelet-Európában lejátszódó demokratizálódási folyamatok nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a kilencvenes évek társadalomtudományának egyik legdivatosabb fogalma lett a demokrácia. A kifejezés gyakori használata azonban természetszerűen együtt járt tartalmának elmosódásával és leértékelődésével. Már jóval korábban történtek ugyan figyelemre méltó kísérletek új fogalommal való helyettesítésére – gondoljunk Robert Dahl (1971) „poliarchy"-ájára –, a tudományos párbeszédben azonban továbbra is a demokrácia kifejezés az általánosan elfogadott.

A „demokrácia" szóért folytatott harc végigkíséri századunk szociológiai gondolkodását.[1] A demokrácia definíciószerű meghatározását, illetve rendszerek fölötti normáinak meghatározását több tényező is nehezíti. Egyrészt a demokráciának igen eltérő intézményes megjelenése és eljárásmódjai alakultak ki az egyes országokban. Másrészt a demokrácia fogalma az egyik legrégebbi politikai terminus, s így történelmileg többféle értelmezési réteg tevődött egymásra, amelyeket szinte képtelenség egyetlen paradigmába gyömöszölni.[2] Harmadrészt pedig a fogalomnak rendkívül gazdag az értéktartománya, mert a legkülönfélébb politikai erők használták és használják a maguk sajátos jelzőivel ellátva.[3]

Napjainkban a társadalomkutatók körében J. P. Schumpeter alábbi demokrácia-meghatározása a leginkább elfogadott: a demokrácia „a politikai döntések meghozatalának olyan intézményes rendje, amelyben egyének a nép szavazatáért folytatott versengés révén jutnak döntéshozói hatalomhoz" (Schumpeter 1943: 269). Azt senki sem vitatja, hogy a modernkori demokrácia

* A szerző ezúton mond köszönetet az Állami Eötvös Alapítványnak, a Soros Alapítványnak és a NATO Tudományos Bizottsága háromeves ösztöndíjának, hogy támogatásukkal lehetővé tették e tanulmány megírását.

az uralmi szerkezet egyik összetevője, mely a bürokráciával, a technokráciával és a logokráciával együttesen alkotja a hatalom uralmi kérdéskörét (Gombár 1983: 35). A modern demokráciák meghatározásának klasszikus eljárás-centrikus értelmezése mellett markánssá váltak olyan irányzatok is, amelyek nagyobb hangsúlyt helyeztek a számonkérés lehetőségére és azokra a versengési formákra, melyek nem kötődnek a választásokhoz.[4]

A demokráciaelméletek irányzatait bonyolultságuk, átfedéseik és szerteágazásaik miatt nehéz rendszerezni vagy egyetlen paradigmába foglalni. Mégis nagy általánosságban elmondhatjuk, hogy a társadalomtudományok művelői – legyen szó akár gazdaságról, akár társadalomról, akár politikáról – többnyire háromféle tartalommal használják a fogalmat. Némelyek a demokratikus intézmények által törvényileg garantált szabadságjogokat tartják a legfontosabb kritériumnak, mások a pluralista verseny fontosságát hangsúlyozzák, és vannak, akik számára a demokrácia az állampolgári részvétel és ellenőrzés lehetőségét jelenti.[5] Általában a különböző elméletek közös jellemzője, hogy többségük alapvetően a gazdaságilag fejlettebb országok tapasztalatajból indul ki, abból építkezik és ahhoz viszonyítva alkot más országokról demokráciaképet.

A kilencvenes években az államszocialista rendszerek összeomlása Közép- és Kelet-Európában új kihívásokat intézett a társadalomtudományokhoz. A valóságban bekövetkezett radikális változások szétfeszítették a korábbi demokráciaelméletek kereteit, megkérdőjelezték mind fogalmi rendszereinek, mind érvényességi területeinek egy részét. A kérdéskörről szóló sokasodó tanulmányok ugyan sokszínűvé teszik a tudományt, de a konklúziók ma még nem a konszenzus és a összetartás irányába hatnak, hanem a disszonanciát és a sokféleséget erősítik. Ma még a részelemzéseké az idő, az elméleti szintézisek váratnak magukra. Alábbi tanulmányunkat is ilyen részelemzésnek tekintjük.

Egy általunk szervezett nemzetközi kérdőíves vizsgálat segítségével azt elemezzük, hogy mit jelent a posztkommunista közép-európai országok polgárai számára a demokrácia fogalma *az államszocializmusból a piacgazdaságba tartó átmenet idején*.[6] Elsősorban kontextanalízis módszerével dolgozunk, kiegészítve a rendelkezésünkre álló empirikus adatok elemzésével és a különböző elméleti megközelítések tanulságaival. Kérdőívünkben módszertanilag kétféleképpen közelítettünk az állampolgárok demokráciaértelmezéséhez: egyrészt a zárt kérdésekre, másrészt a nyitott kérdésekre adott válaszokat vizsgáltuk, kódoltuk és elemeztük, hogy komplexebb képet kapjunk a polgárok demokráciafölfogásáról tömegpolitikai szinten.

Először röviden áttekintjük a zárt kérdésekre adott válaszokat abból a szempontból, hogy megtudjuk, *a négy évtizedes kommunista ideológia hatására tömegszinten mennyire volt hatékony a régi rendszer homogenizációs törekvése, tényleg egységesek-e a régió társadalmai*. Munkánk nagyobb részében a nyitott kérdések elemzésével foglalkozunk. Sajátos kategóriarendszert dolgoztunk ki a nyitott kérdésekre kapott válaszok kódolására és csoportosítására – segítségük-

kel mindenekelőtt arra keresünk választ, hogy a polgárok demokráciafölfogásában kimutathatók-e a posztkommunista régió egyes országai között eltérések, s ha igen, akkor ezek milyen történelmi, kulturális vagy gazdasági tényezőkre vezethetők vissza. Végül pedig megfogalmazunk néhány következtetést és további elemzésre késztető kérdést.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy alábbi tanulmányunk nem arról szól, hogy mi a demokrácia, hanem arról, hogy *a régió polgárai számára mit jelent a szó, hogy „demokrácia"*. Úgy ítéljük meg, hogy a kérdés megválaszolása egyrészt közelebb visz bennünket a posztkommunista országok polgárai gondolkodásának és politikai magatartásának megértéséhez, másrészt adalékkal szolgálhatunk a modern demokráciaelméleteknek.

I. Demokráciaértelmezések a zárt kérdések alapján

1. A demokrácia három dimenzióban

A kommunizmus négy évtizedes uralma idején a közvéleménynek kevés szerepe volt a politika és a gazdaság alakításában. A rendszerváltozást követően – jelentős mértékben a többpártrendszeri választásoknak köszönhetően – hirtelen fölértékelődtek az állampolgárok véleményei, politikai és gazdasági preferenciái. A legtöbb országban a politikai vélemények vizsgálata előzmények nélküli, a rendszerváltozás után lényegében a nulla pontról indult.[7] Még az olyan viszonylag szabad országokban is, mint amilyen Lengyelország volt a hetvenes években vagy Magyarország és Jugoszlávia a hetvenes és nyolcvanas években, politikai korlátok és tabuk sora határozta meg a véleménynyilvánítás és -mérés szabadságának területeit és mélységeit.[8] Mindennek következménye, hogy a rendszerváltozás előtti időszakból nem állnak rendelkezésünkre megbízható idősorok, használható monitoring jellegű vizsgálatok, amelyek lehetővé tennék a viszonyítást, a változások mérését, a folyamatok érzékelését és értékelését.

Kérdőíves vizsgálatunk első részében az egyes országok polgárainak demokráciaértelmezését zárt kérdésekkel teszteltük.[9] Többek között arra voltunk kíváncsiak, mennyire tartják erősnek a polgárok a fogalom érvényességét a demokrácia három dimenziójában: egyrészt a politikai–intézményi dimenzióban (politikai szabadságok, többpártrendszer, kormányzati ellenőrzési jogok, a döntések decentralizálása, jogegyenlőség), másrészt a szociális–gazdasági dimenzióban (szociális egyenlőség, több munkahely, jobb gazdasági körülmények, kevesebb korrupció), harmadrészt pedig a liberális–individuális dimenzióban (morális szabadság, nők jogai) (lásd 1. táblázat).

1. táblázat
A demokrácia értelmezése a posztkommunista régióban
(12 ország összevont átlagolt adatai alapján, Q.11.)

	mean	stdev	válaszolók száma
erős:			
politikai szabadság	1.3695	.6635	11203
jogegyenlőség	1.4051	.7524	11128
többpártrendszer	1.5119	.8566	10610
közepes:			
jobb gazdasági körülmények	1.6280	.9135	10994
női egyenjogúság	1.6465	.8947	11079
decentralizált döntések	1.8004	.8590	10305
szociális egyenlőség	1.8151	.9109	10973
több munkahely	1.8523	1.0188	10911
gyenge:			
kevesebb korrupció	1.9454	1.0849	10396
kormányzati ellenőrzési jogok	2.1056	1.0517	9932
erkölcsi szabadság	2.4330	1.0850	10314

A felmérésünk adatainak elemzéséből az derül ki, hogy a posztkommunista országok polgárai számára a demokrácia fogalma legerősebben a politikai–institucionális dimenzióban jelenik meg, vagyis leginkább a politikai szabadságot, a törvény előtti jogegyenlőséget és a többpártrendszert értik rajta, legkevésbé pedig a liberális–individuális kategóriába tartozó morális szabadságot. Jobbára a középmezőnyben foglalnak helyet a gazdasági és szociális helyzetre vonatkozó lehetőségek, a javuló gazdasági föltételek, a növekvő társadalmi egyenlőség és a több munkahely. Az előzőeknél sokkal kisebb mértékben tartják a demokrácia fogalmába tartozónak a kormány működésével kapcsolatos kategóriákat és az erkölcsi kategóriákat: kevesebb korrupció, a kormány ellenőrzési joga a bankok és nagyvállalatok fölött, erkölcsi és szexuális szabadság. Az átmenet nemzetközi tapasztalatainak ismeretében az eredmény nem meglepő, megfelel várakozásainknak, hiszen a világ más régióiban is az autoriter rendszerből a demokráciába való átmenet idején az emberek hasonlóképpen elsősorban a politikai szabadságjogokat, a jogegyenlőséget és a többpártrendszert tartják leginkább a demokrácia fogalmába tartozónak és hozzá képest kevésbé ítélik fontosnak a bankok állami ellenőrzését vagy a morális és szexuális szabadságjogok kiterjesztését.[10]

A demokráciaértelmezések általunk vizsgált három dimenzióját illetően a legnagyobb értelmezésbeli eltérések az egyes országok között a gazdasági–szociális dimenzióban (több munkahely, kevesebb korrupció) és az erkölcsi szabadság megítélésében vannak (lásd 2. táblázat).

2. táblázat
A demokrácia három dimenziója (a Q.11. alapján)

1. Intézményi dimenzió

	politikai szabadság		decentralizált döntések		többpárt-rendszer		bankok ellenőrzése		törvény előtti egyenlőség	
	mean	stdev	mean	stdev	mean	stdev	mean	stdev	mean	stdev
Bulgária	1.2903	.5755	1.6574	.7929	**1.2313**	1.6160	1.9395	.9829	1.1580	.5056
Csehország	**1.1967**	.4705	1.6948	.7303	1.3912	.6519	2.1543	1.0125	1.4304	.7350
ex-NDK	1.2021	.4926	**1.5548**	.7803	1.2915	.6608	2.0169	1.0863	1.4083	.7580
Észtország	1.2807	.5538	1.6421	.7422	1.4469	.7899	2.0126	.9904	1.2341	.5741
Krasznojarszk	1.3699	.6961	1.7916	.8965	**1.6902**	1.0021	2.1728	1.0874	1.3602	.7619
Lengyelország	1.3542	.5970	1.6805	.8686	1.6107	.9064	2.2913	1.0874	1.5048	.7573
Litvánia	1.4828	.7354	**2.1011**	.8763	1.5940	.9145	1.9799	.9794	1.3440	.7267
Magyarország	1.3313	.6428	1.7810	.8720	1.4433	.7826	2.2140	1.0804	1.3134	.6577
Románia	**1.6478**	.8473	2.0065	.8989	1.6395	.9498	1.9625	1.0376	1.7961	.9199
Szlovákia	1.3238	.5671	1.9353	.7945	1.5559	.7533	2.1836	.9338	1.7344	.8651
Szlovénia	1.6182	.7522	2.0672	.8353	1.5916	.8004	2.3390	.9742	1.8422	.9152
Ukrajna	1.3541	.6679	1.8576	.8860	1.6175	.9710	2.1478	1.0967	1.2236	.6058
összesen	1.3695	.6635	1.8004	.8590	1.5119	.8566	2.1056	1.0517	1.4051	.7524

2. Gazdasági–szociális dimenzió

	szociális egyenlőség		több munkahely		jobb gazdasági körülmények		kevesebb korrupció	
	mean	stdev	mean	stdev	mean	stdev	mean	stdev
Bulgária	**1.5626**	.7877	1.4764	.7581	**1.2609**	.6194	**1.4775**	.8915
Csehország	**2.3302**	1.0098	**2.5256**	1.0199	1.9731	.9350	2.2440	1.0631
ex-NDK	1.6679	.9109	1.6067	1.0036	1.7045	.9964	2.0944	1.1599
Észtország	1.8500	.9509	2.0689	1.0293	1.4883	.793	1.8775	1.0056
Krasznojarszk	1.7788	.9333	1.9712	1.0790	1.6955	.9852	1.9460	1.1277
Lengyelország	1.7146	.8793	2.1965	1.1309	1.8478	.9762	1.9595	.9746
Litvánia	1.9594	.9389	1.8217	.9322	1.6588	.9378	2.0227	1.1317
Magyarország	1.7650	.9082	1.9052	1.0374	1.6699	.9079	1.8524	1.0810
Románia	1.9439	1.0185	**1.4359**	.7151	1.2623	.5711	2.2151	1.1427
Szlovákia	2.0728	.8974	2.4649	1.0271	**2.0396**	.9892	**2.3289**	1.0165
Szlovénia	2.2039	.9423	1.9864	1.0092	1.9456	.9874	2.1727	.9955
Ukrajna	1.6011	.8645	1.6991	.9573	1.5949	.9364	1.6962	1.0237
összesen	1.8151	.9109	1.8523	1.0188	1.6280	.9135	1.9554	1.0849

3. Liberális–individuális dimenzió

	erkölcsi szabadság		női egyenjogúság		megkérdezettek
	mean	stdev	mean	stdev	száma
Bulgária	**2.0861**	.9674	1.3833	.7242	1074
Csehország	2.2256	1.0057	1.8305	.9377	679
ex-NDK	2.5440	1.1349	**1.3125**	.7013	1087
Észtország	2.3169	1.0059	1.7878	.9124	943
Krasznojarszk	2.5070	1.1196	1.8791	1.0256	1485
Lengyelország	2.4797	1.1320	1.5664	.8763	919
Litvánia	2.5630	1.0669	1.8064	.9188	918
Magyarország	2.3843	1.1155	1.7366	.9266	1277
Románia	**2.7962**	1.0521	1.5909	.8557	1234
Szlovákia	2.3579	.9877	**2.0165**	.9151	324
Szlovénia	2.2914	.9446	1.7419	.8359	686
Ukrajna	2.4104	1.1152	1.5255	.8428	1739
összesen	2.4330	1.0850	1.6466	.8947	10566

Az egykori kommunista rendszerek homogenizációs törekvései és internacionalizmust harsogó propagandája után azt vártuk volna, hogy a régió országaiban a „közös" múlt hatására a polgárok értékrendje, politikai és gazdasági orientációi egymással nagy hasonlóságot mutatnak, és a különbségek kevésbé szignifikánsak. Ezzel szemben éppen azt tapasztaljuk, hogy az egyes országok polgárai egymástól nagyon is eltérő attitűdöket és elvárásokat mutatnak a demokrácia vonatkozásában is.

Figyelemre méltó, hogy az intenzitást mérő skála egyik szélén általában Románia vagy Bulgária található, a másik szélén pedig nagyon gyakran Csehország (lásd 2. táblázat). Például a korrupciót, az erkölcsi szabadságot és a társadalmi egyenlőséget az egész régióban a bolgárok tartják leginkább a demokrácia részének, a több munkahelyet pedig a románok. A legnagyobb eltérés az átlagtól az erkölcsi szabadság megítélésében van, mégpedig a románok vonatkozásában. Míg a posztkommunista régió átlagában csak minden ötödik polgár (21%) mondja, hogy ez a kategória „teljes mértékben" beletartozik a demokrácia fogalmába, ezzel szemben Romániában majdnem minden harmadik válaszadónak (32%) ez a véleménye. (A morál sajátos román értelmezésére még visszatérünk a nyitott kérdések elemzésekor.) Sok helyen tovább élnek a családok és közösségek segítségével átmentett történelmi hagyományok és kulturális karakterek, amelyek megnyilvánulnak az eltérő politikai kultúrákban, értékekben, attitűdökben és orientációkban egyaránt. A román és bolgár attitűdökkel szemben az ellenkező pólust általában a csehek képviselik, például a több munkahelyet és a szociális egyenlőséget ők tartják a legkevésbé a demokrácia részének. A politikai szabadság Csehország polgárainak értékhierarchiájában a legfontosabb az egész térségben, de az is kitűnik, hogy a csehek egész értékhierarchiája – a félévszázados közös államkeret és történelmi együttélés ellenére is – eltér a szlovákokétól, ami a politikai kultúrának az aktuális politikai hatásokkal szembeni történelmi erejét bizonyítja. A magyarok és a lengyelek mutatói sokban hasonlítanak egymásra, és általában a régió átlagát képviselik.

Adataink azokat a nézeteket támasztják alá, melyek szerint a négy évtizeden keresztül a hatalom által fölülről oktrojált értékek eltérő mélységben hatották át az egyes társadalmakat, s így a rendszerváltozást követően az országok közötti különbségek több vonatkozásban erősebbnek mutatkoztak, mint a hasonlóságok. Idősoros adatfölvételek hiányában ma még csak a különbségekre tudjuk fölhívni a figyelmet, s nem tudunk választ adni arra, hogy alapvetően milyen tényezők tagolják a skálát. Csak hipotézisünket fogalmazhatjuk meg kérdés formájában: lehet, hogy a két szélső pólus hátterében az „ortodox etika" és a „protestáns-katolikus etika" közti különbségek húzódnak meg, vagy inkább az ideologizált tradicionális és a szekularizált pragmatikus társadalmak közötti különbségek dominálnak, esetleg a kettő kombinációja?[11]

2. A részvételi demokrácia

A nemzetközi tranzitológiai irodalomból kitűnik, hogy a világ más régióiban zajló demokratizálási folyamat vizsgálatában a polgárok demokratikus attitűdjének egyik mércéjeként azt tekintik, hogy a megkérdezettek mennyire támogatják a politikai döntések decentralizálását, hogy a lokális erők hozzák-e meg a helyi vonatkozású döntéseket.[12]

Más a helyzet a posztkommunista régióban. A demokrácia általunk vizsgált kategóriái között éppen a döntések decentralizációjának megítélése az, amelyről leginkább elmondhatjuk, hogy a közép- és kelet-európai régióban nem köthető egyértelműen a megkérdezettek általános demokratikus vagy autoriter karakteréhez, hanem sokkal inkább tükrözi a válaszadó sajátos viszonyát a térségben aktuálisan zajló dezintegrációs és integrációs változásokhoz. A demokratizálódás a legtöbb esetben együtt jár(t) egy nagyobb állam megszűnésével (Szovjetunió, Csehszlovákia, Jugoszlávia) és új nemzetállamok kialakulásával. A demokratizáció és a nemzeti függetlenedés gyakran nem egymást erősítő, hanem egymással konfrontálódó vagy egymás ellen ható folyamatok (Stepan 1993). Úgy véljük, azok is lehetnek demokraták, akik valamilyen gazdasági, történelmi vagy érzelmi indíttatásból az ország integritásának megőrzésében voltak érdekeltek, a status quot szerették volna fönntartani (pl. az egykori Csehszlovákiában a csehek, a Szovjetunióban az oroszországi, ukrajnai területeken vagy a balti államokban élő élő oroszok, vagy Jugoszlávia szlovéniai részén a nem szlovén nemzetiségiek). Számukra a döntések decentralizálása nem a demokratikus versus antidemokratikus alternatívát jelentette, hanem azt, hogy veszélybe kerül annak a „nagy országnak" a létezése, amelyhez ők ezer szállal kötődnek, s ez esetleg számukra egzisztenciális hátrányokkal is járhat.

A demokrácia hatékonyságának egyik megnyilvánulása, hogy a polgárok mennyire érzik, hogy befolyásuk van a döntések meghozatalára, illetve hogy a hatalom által hozott, érdekeiket sértő döntések ellen tehetnek-e valamit vagy sem. (A 3. táblázatban azok arányát közöljük, akik úgy nyilatkoztak, hogy tehetnek valamit az érdekeiket sértő intézkedések ellen.)

3. táblázat
Az érdekvédelem nemzetközi összehasonlításban (Q.46., Q.47.)

	tehet valamit	
	az önkormányzat döntése ellen	a kormány döntése ellen
USA	77	75
Nagy-Britannia 78	62	
Hollandia	–	38
Olaszország	51	28
Ausztria	46	–
Törökország (csak falusiak)	67	26
Mexikó (csak városiak)	52	38
Venezuela (csak falusiak)	29	20
Románia	48	35
Magyarország 1989	22	10
1990	31	18
1991	34	18
Csehszlovákia	–	18
Litvánia	23	16
Bulgária	21	13
Észtország	21	9
Krasznojarszk	18	8
Szlovénia	17	10
Ukrajna	15	9
Lengyelország	14	5

Forrás: Almond–Powell 1978: 36, illetve a közép- és kelet-európai adatokra Bruszt–Simon–Wessels 1993.

A posztkommunista polgár nagyfokú kiszolgáltatottságérzését mutatja, hogy a régió országainak polgárai körében nemcsak a stabil demokráciákhoz, de az úgynevezett „harmadik világ" országaihoz képest is drámaian alacsony azoknak az aránya, akik úgy érzik, hogy tehetnek valamit – helyi vagy országos szinten – az érdekeiket sértő intézkedések ellen. Az egykori államszocialista országok polgárai a nagypolitika történéseit csak kívülállóként nézték, a lakóhelyi igazgatási szervek döntéseinek pedig legfeljebb csak a következményeit érzékelték.

A régióban legnagyobb arányban a lengyelek érezték magukat kiszolgáltatottnak: lakóhelyi szinten 86 százalékuk válaszolta azt, hogy nem tehet semmit az érdekeit sértő intézkedések ellen, országos szinten pedig 95 százalékuk mondta magát teljesen tehetetlennek. Figyelembe kell vennünk, hogy a lengyelországi adatfölvétel 1991 tavaszán volt, tehát akkor, amikor még nem zajlottak le sem a szabad többpártrendszerű parlamenti választások, sem a helyhatósági választások, a „már nem kommunista, de még nem demokratikus" időszakban. Meglepetésünkre az adatok tanúsága szerint Románia polgárai érezték legnagyobb arányban, hogy tehetnek valamit az érdekeiket sértő intéz-

kedések ellen. Erre a kérdőív következő kérdése adta a magyarázatot: „Ha tehetne ellene valamit, akkor mit tenne?" Az egyes országokban a legtipikusabb válaszok így hangzottak: „megkeresném a parlamenti képviselőmet", „bemennék a polgármesteri hivatalba", „betelefonálnék a rádióba meg a tévébe", „levelet írnék az egyik újságnak" stb. Ezzel szemben a román válaszok általában így hangzottak: „mindig magamnál hordom a bicskámat", „van két erős öklöm", „rájuk borítom az asztalt" stb. A román válaszok az érdekérvényesítés sajátos, erőszakos eljárásmódját sugallják, egy „nem-demokratikus" vagy, ha úgy tetszik, „predemokratikus" érdekérvényesítési attitűd dominanciáját mutatják, ahol kevés szerep jut a demokratikus intézményeknek és eljárásmódoknak, annál több az erőszakon alapuló önbíráskodásnak.[13]

Az államszocialista rendszerű országok némelyikében a hatalom hivatalosan hirdetett ideológiájának része volt a munkahelyi demokrácia propagálása (Csehszlovákia, Magyarország, NDK). Ez lényegében a szakszervezeteken és az üzemi tanácsokon keresztüli érdekképviseletet és véleménynyilvánítási jogot jelentette – egy választott hierarchia közvetítésével egészen a vállalati tanács vezetőségéig –, a gyakorlatban azonban vagy működött, vagy nem. A posztkommunista régióban átlagosan minden harmadik polgár (36%) nyilatkozott úgy, hogy semmilyen befolyása nincsen a munkahelyi döntésekre (lásd 4. táblázat).

4. táblázat
Befolyási lehetőség a döntésekre a munkahelyen (Q.25.)

	semennyi		döntő és nagymértékű	
	(százalék)	fő	(százalék)	fő
Litvánia	50	364	19	140
Ukrajna	45	631	16	224
Magyarország	43	483	20	222
Bulgária	38	360	26	245
Észtország	37	275	24	176
Krasznojarszk	35	360	22	228
Szlovénia	34	183	17	91
Lengyelország	28	192	26	176
Románia	25	215	33	284
Csehszlovákia	18	163	23	206
összesen	36	3226	22	1993

Azt várnánk, hogy a demokrácia intézményeinek (parlamentarizmus, többpártrenszer, választások, sajtószabadság, szabad szakszervezetek stb.) térnyerésével növekszik az emberek döntésbefolyásolási lehetősége. A Magyarországról rendelkezésünkre álló idősoros adatok azonban nem támasztják alá egyértelműen az ilyen jellegű változásokat. 1985 és 1993 között többször mértük a munkahe-

lyi döntésekbe való beleszólások lehetőségét kérdőíves surveykkel. 1985-ben még csak a megkérdezettek 14 százaléka nyilatkozott úgy, hogy semmilyen hatása nincs a döntések befolyásolására, 1989-ben 23 százalék, 1990-ben, a rendszerváltozást követően már 43, 1991-ben 47, 1993-ban pedig már 48 százalék. A rendszerváltozást követően nagy lendületet vett az állami üzemek privatizációja, a magántulajdonba került cégek vezetői pedig a piaci racionalitás és hatékonyság logikáját mindenek fölé helyezték. Az államszocializmusban még szinte ismeretlen munkanélküliség rátája 1993-ban már elérte a 16 százalékot, s az emberek a magánüzemekben teljesen kiszolgáltatottakká váltak az elbocsátásokkal szemben.

Nem tudjuk megítélni, hogy Magyarország esete tipikus-e, legfeljebb valószínűsíthetjük, a magyar példa azonban mindenképpen jól szemlélteti azt a helyzetet, amikor a demokrácia és a piacgazdaság elvei és racionalitásai keresztezik egymást, és végül is a demokrácia hagyományos, államszocialista fölfogásának elvei csorbulnak. Ennek egyik nagy tanulsága, hogy a posztkommunista államok polgárainak meg kell találniuk a választ arra, mennyiben más a kapitalista demokrácia, mint az az államszocialista demokrácia, és újra kell értékelniük és tanulniuk a modernkori demokrácia elveit és gyakorlatát.

II. A demokrácia jelentése a nyitott kérdések alapján

1. Az elemzések módszertani háttere

A demokrácia értelmezéséről szóló adatok statisztikai összegzésével és elemzésével nem azt akarjuk eldönteni, hogy definíciószerűen mi is valójában a demokrácia, hanem azt, hogy mit gondolnak az emberek a fogalomról, mire asszociálnak, hogyan értelmezik.[14] Úgy ítéljük meg azonban, hogy a demokrácia „textológiai jelentése" Közép- és Kelet-Európában közelebb visz minket a polgárok gondolkodásának (és esetleg politikai magatartásának) megértéséhez, képet alkothatunk arról, mit is jelent valójában a posztkommunista polgárok számára a „már nem diktatúra" és „még nem stabil demokrácia" időszakában az a szó, hogy demokrácia.

A demokrácia fogalmát elemző empirikus kutatók általában a zárt kérdésekre adott válaszokkal dolgoznak, mindössze néhány tanulmány foglalkozik a nyitott kérdések válaszainak elemzésével. Olyan esettel pedig nem is találkoztunk a szakirodalomban, amikor egy survey-kutatás keretében egyszerre alkalmaznák mindkét módszert. Ezért úgy véljük, érdemes néhány szót ejtenünk kutatásunk módszertani hátteréről is.

A nyitott kérdésekre adott válaszok – a zártakhoz képest – teljesen más dimenziót nyitnak ki előttünk. A zárt kérdésekkel az emberek véleményének intenzitását, erősségét mérjük, amikor az általunk kínált állításokat

osztályoztatjuk velük. A nyitott kérdések viszont a megkérdezetteket nagyobb kreativitásra késztetik és asszociatívabb gondolkodást tesznek lehetővé számukra. Egyrészt a földolgozás során a válaszadók politikai orientációinak más szintjét kapjuk, mint a zárt kérdésekben, másrészt pedig a gondolkodásuk másfajta érvényességi logikáját mérjük.

Kérdőívünkben egymás után három nyitott kérdést tettünk föl a demokrácia, a baloldal és a jobboldal fogalmának értelmezésére. A kérdezőbiztosoknak – a kódolás megkönnyítése érdekében – azt az utasítást adtuk, hogy legfeljebb egy mondatos választ kérjenek az interjúalanytól. A válaszokat a kérdőív sorszámával kigyűjtve kódoltuk.[15] Előfordult, hogy egy válaszban két állítás is szerepelt, legtöbbször azonban a második nem módosította lényegesen az első állítás tartalmát, s ha mégis, akkor azt külön kódoltuk, úgynevezett „kapcsolt válasz"-ként. (Erre a későbbiekben részletesebben is visszatérünk). A megkérdezettek általában értelmezhető választ adtak, melyeket kiírtunk és kódoltunk. Néhány esetben (kevesebb, mint 1%) olyan szöveges válaszokat kaptunk, amelyek tartalmilag érthetetlenek voltak, ezeket missingbe tettük, s úgy kezeltük, mintha az illető „nem válaszolt" volna. (Pl.: „Ebben a bonyolult világban nem tudok eligazodni." „Még maguk a politikusok is mindig mást mondanak." „Azt csak az isten tudja, mit jelent.")

Az táblázatban azok százalékos arányát közöljük országonként, akik értelmezhető választ adtak a nyitott kérdésekre.

5. táblázat
A nyitott kérdésekre válaszolók aránya (országonként százalékban (Q.6., Q.8., Q.9.)

	baloldal	jobboldal	demokrácia	megkérdezettek
		százalékban		száma
Ausztria	–	–	87	1000
Csehszlovákia	74	72	87	1003
Lengyelország	60	58	81	919
Magyarország				
1989	57	51	72	976
1990	49	47	72	1299
1993	53	58	84	1505
Spanyolország	48	48	70	3346
Litvánia	48	43	67	918
Románia	45	41	66	1225

A 5. táblázatból azt látjuk, hogy a demokráciát, a baloldalt és a jobboldalt értelmezni tudók aránya Csehszlovákiában és Lengyelországban volt a legnagyobb, Romániában és Litvániában pedig a legkisebb. A változó trendek mögött – a tartalomelemzések és a politikai események tanúsága szerint –

többirányú és fölöttébb összetett hatású folyamatok állnak, ezúttal csak néhány rövid megjegyzést teszünk.

Azt tapasztaltuk, hogy az emberek általában nagyobb valószínűséggel tudták meghatározni a baloldal és a jobboldal fogalmát azokban az országokban, ahol maguk a politikai pártok között is markáns különbségek vannak a bal–jobb dimenzióban. Az egykori „államszocialista" országokban figyelemre méltó, hogy az emberek általában nagyobb arányban tudták megfogalmazni a baloldal tartalmát, mint a jobboldalét.[16] Ezt valószínűleg egyrészt azzal magyarázhatjuk, hogy azáltal, hogy a régi rendszer mindegyik országban baloldalinak deklarálta önmagát, a rendszerváltozás és a demokratizálás – egy bizonyos fejlődési szakaszban – mindenhol a baloldallal szemben álló alternatívaként jelent meg. Másrészt a jobboldalról évtizedeken keresztül propagált negatív tartalmak és minősítések a rendszerváltozás folyamában jelentős társadalmi csoportok számára hitelüket vesztették és átértékelődtek, így a fogalom tartalma sokak számára bizonytalanná vált. Ahhoz, hogy az egyes országok polgárainak válaszait értékeljük, idősorra, de legalábbis még egy adatfölvételre lenne szükségünk. Ilyen idősor csak Magyarországról áll rendelkezésünkre.

A magyarországi idősor adatai azt mutatják, hogy a demokrácia fogalmát többen tudták meghatározni 1993-ban, amikor már lezárult a politikai rendszerváltozás, mint 1989-ben, amikor még javában tartott a folyamat. Ezzel szemben sokkal ellentmondásosabb a bal–jobb sorsa, hiszen a fogalmat értelmezni tudók aránya először csökkent (1990 végéig), majd valamelyest ismét növekedett (1993 végéig). Ez alatt a négy év alatt az értelmezések is eltérő arányú változásokat idéztek elő a két pólus között. 1989 márciusához, vagyis az engedélyezett, versengő többpártrendszer kezdetéhez képest 1990 novemberében, a parlamenti választások után megalakult kormány első félévekor már valamelyest csökkent azok aránya, akik meg tudták fogalmazni, hogy mit jelent a baloldal és a jobboldal: 57-ről 51 százalékra és 49 százalékról 47 százalékra. Három évvel később azonban ismét kisebb növekedést regisztrálhattunk, 53-ról 58 százalékra. A rendszerváltozás időszakában (1988–1990), a Grósz- és a Németh-kormány idején a politikai és gazdasági erőtér változása következtében a bal–jobb fogalom nagy metamorfózison ment keresztül, tartalmában is átalakult, pozitív–negatív töltését tekintve pedig nagyobb társadalmi csoportok számára lényegesen átértékelődött. A baloldal értékelése általában bizonytalanabbá és zavarosabbá vált, a jobboldalé pedig bizonyos erők – például a vallásosak – számára a korábbinál sokkal kedvezőbb tartalmat kapott. Ráadásul az ellentmondásos folyamatok eltérő mélységben, eltérő intenzitással és időben érték az emberek különböző csoportjait. Az értelmezési nehézségekhez maguk a különböző pártok vezető politikusai is hozzájárultak a pártok profiljáról, illetve a politikai skála töltéséről szóló ellentmondásos nyilatkozataikkal. Három évvel később, 1993-ban a baloldalt 4 százalékkal, a jobboldalt viszont 11 százalékkal többen tudták értelmezni, ami a tartalomelemzésekkel össz-

hangban azt is mutatja, hogy Magyarországon az új demokrácia első kormányzati periódusának végén nem a baloldal jelentése tisztázódott, hanem a jobboldal által hordozott tartalom értéktöltése vált egyértelműbbé, vagyis elsősorban negatívabbá mind szélesebb társadalmi rétegek számára. A szövegelemzések szerint a polgárok számára két dolog vált világossá: egyrészt az, hogy „mi nem a baloldal", másrészt pedig az, hogy „a jobboldal rosszabb, mint a baloldal". Ez utóbbi elsősorban a jobbközép-kormány teljesítményével szembeni általános elégedetlenségnek tudható be.

Giovanni Sartori a különböző értelmezési dimenziók együttes jelenlétét és fontosságát hangsúlyozza, amikor azt írja, hogy „a demokrácia szónak nemcsak denotatív és deskriptív funkciója van, hanem meggyőző és normatív is" (Sartori 1988: 27). A közép- és kelet-európai régióban mi is azt tapasztaltuk, hogy a demokrácia szót a válaszolók különböző dimenzióban használják, például a helyzet leírásaként, elvárásként, viszonyításként, értékelésként, ítéletként, homályos vágyak vagy konkrét uralmi mozzanatok kifejezésére, társadalmi szerkezetek, viselkedésmódok, mozgalmak, politikai rendszerek, pártok, irányítási módok, valódi, vélt vagy álcázott törekvések jelölésére.

Hogyan lehet mégis csoportosítani az állampolgárok sokszínű demokráciaértelmezéseit? A válaszok kódolására többféle kategóriarendszert is kipróbáltunk, a nemzetközi szakirodalomban kerestük a számunkra leginkább használható rendszert. Felettébb érdekes alternatívát nyitott volna előttünk, ha a bal–jobb megoszlás mások által oly sikeresen használt rendszerét adaptálni tudjuk a demokráciaértelmezésekre is, de ahhoz, hogy a kategóriák lefedjék a demokráciafogalmakat, oly sok vonatkozásban kellett volna módosítanunk az eredeti rendszereket, hogy az már a komparativitás lehetőségét veszélyeztette, így végül is más utakat kerestünk.[17]

A közép- és kelet-európai lokális önkormányzatok politikai vezetőivel készült „Democracy and Local Government" (Jacob–Ostrowski–Teune 1993) nemzetközi összehasonlító vizsgálatban ugyan szerepelt az „Ön szerint mit jelent a demokrácia?" kérdés is, melyet néhány országban földolgoztak, ám egységes kategóriák hiányában és a viszonylag alacsony esetszám miatt kevésbé tudtuk munkánkban hasznosítani. Nagyobb segítségünkre voltak a kutatók által használt demokrácia kategóriák. A brit és olasz politikai elit demokrácia fölfogásának értelmezésére Robert Putnam (1973) 12 kategóriát és 22 alkategóriát használt. Egy hasonló jellegű portugáliai vizsgálat Franz Heimer vezetésével 18 kategóriával dolgozott (Heimer–Viegas–Andrade 1990). Egy 1989-es magyar adatföldolgozás során a demokrácia 14 kategóriáját különítettük el. A brit, olasz és portugál kutatások közös jellemzője, hogy alacsony mintaszámmal dolgoztak – kevesebb, mint kétszáz fővel –, és viszonylag sok kategóriát használtak. Tőlük eltérően Spanyolországban José Ramón Montero (1992) országos reprezentatív mintával dolgozott, 3300 főt kérdezett meg, és a válaszok kódolásához 8 kategóriát használt. Számunkra Montero kategóriái voltak a

leghasználhatóbbak, lényegében azokat vettük át, de a magyar és a kelet-európai demokratizálási folyamat sajátosságai, illetve a fogalom eltérő töltései miatt kisebb tartalmi módosításokkal.

2. A demokrácia kategóriái a kelet-európai régióban

A demokrácia értelmezésére 7+1 kategóriát különítettünk el, ezek a következők: szabadság, részvétel, szociális biztonság, pártok és választások, jogok, értékek, érzelmek és ítéletek.[18] Az egyéb kategóriába azokat a válaszokat tettük, amelyeket nem tudtunk értelmezni, illetve máshová csoportosítani. (Pl. „Nehezen tudnám szavakban megfogalmazni", „Nehéz megmagyarázni olyan dolgot, amit az ember még sohasem látott", „Magának nem mondom meg!" stb.)

A kategóriák további bontása révén árnyaltabb képet kapunk az egyes posztkommunista országok polgárainak demokráciafölfogásáról. Először az általunk kialakított csoportok belső szerkezetét vizsgáljuk, azt mutatjuk meg, milyen válaszokat kódoltunk az egyes kategóriákba, majd e kategóriák belső komponenseit tárjuk föl. A demokrácia kategóriáinak tartalmát a 6. táblázat mutatja.

6. táblázat
A demokrácia kategóriáinak jelentése

1. szabadság:	szabadság, szabad élet
	szólásszabadság, a bírálat szabadsága
	véleménynyilvánítás félelem és retorzió nélkül
	sajtószabadság, nyilvánosság
	cselekvési szabadság
	mindenki azt csinál, amit akar
	vállalkozási szabadság
	vallás és hit szabadsága
	erkölcsi szabadság
	az ország függetlensége
	az oroszok nélkül élni
	utazási szabadság
	részvétel: közvetlen/közvetett részvétel
	beleszólás a döntésekbe
	a vélemények figyelembevétele
	néphatalom, népi kormány, népakarat
	munkáshatalom, munkásérdekek figyelembevétele
	véleményeket meghallgatják
	véleményeket beszámítják a döntésekbe
	többség/kisebbség érdekei alapján
	érdekek figyelembevétele

2. szociális és gazdasági demokrácia:	egyenlőség, a javak igazságosabb elosztása általános jólét, szociális biztonság magasabb bérek, megélhetés biztosítása normális anyagi körülmények, igazságos bérek munkahely, munkanélküliség nyolc óra munka, nyolc óra pihenés szociális megegyezés, szociális partnerség áremelés, nyomor, szegénység javuló gazdasági helyzet, jobb ellátás
3. pártok, választások:	politikai pluralizmus többpártrendszer, versengő pártok szabad választások, választott kormány választási lehetőség parlamenti kormányzás választott képviselőkkel alulról fölfelé választott vezetők leváltható, visszahívható politikusok titkos és többjelöltes választások nem kötelező szavazni
4. jogi-intézményi demokrácia:	jogállamiság, jogvédelem az emberi jogok tiszteletben tartása a dolgozók jogainak védelme jogok és kötelességek együttese törvény előtti egyenlőség jogegyenlőség, egyenjogúság kisebbségek és etnikumok védelme faji egyenlőség a törvények tisztelete sztrájkjog, tüntetési jog
5. értékek:	közösségi élet tolerancia, megegyezés, párbeszéd béke, nyugalom, haladás életvitel, félelem nélküli élet haladás, fejlődés, átmenet egymás jobb megértése tisztességes magatartás munkafegyelem
6. érzelmek, indulatok:	jó, jobb, rossz, rosszabb szép szó, üres beszéd a múlt, a jelen, a jövő mese, semmi, nagy nulla, teljes csőd sok ígéret, amit akarunk vidámság, bánat és melankólia vágy, utópia, nagy átverés

7. egyéb:	Amerika, Svájc, Ausztria
	kommunista korszak, kapitalista korszak
	vége a kommunistáknak, jönnek a kapitalisták
	az elit diktatúrája
	néha nekem is igazam legyen, ne csak a feleségemnek

A kategóriák tartalma mellett a kategóriák töltéséről is érdemes külön szólnunk. Montero spanyolországi vizsgálatainak eredményei azt mutatták, hogy amire a polgárok a „demokrácia" szó hallatán asszociálnak, az „majdnem egyöntetűen pozitív" (Montero 1992: 67). Ezzel szemben a közép- és kelet-európai régióban számottevő mértékben találunk negatív töltésű elemeket is. Részben a litvánoknál, de különösen nagy arányban a magyaroknál fordulnak elő a negatív értékelések. Az egyik pólust a romániai polgárok nyilatkozatai jelentik, akiknél csak pozitív töltéssel találkozunk. A másik pólust viszont a többieknél sokkal kritikusabb magyarok képviselik.

A magyarok 1989-ben, tehát a rendszerváltozás kezdetén készített adatfölvétel tanúsága szerint még általában pozitív tartalmat tulajdonítottak a demokrácia fogalmának, ha pedig nem, akkor is inkább csak neutrális kijelentéseket tettek, főleg a politikától távolabb állók. (Pl.: „A mindennapi ebédem érdekel, nem a demokrácia." „Régen is sokat dolgoztunk, a demokráciában is sokat kell dolgoznunk!" „Nekem mindegy, csak munkám legyen!") 1990-ben, az alig fél évvel a szabad választások után megalakult kormány működése idején Magyarországon azoknak az egyötöde, akik valamilyen értékelő elemmel – negatív vagy pozitív töltéssel – ruházták fel a demokrácia fogalmát, negatívan ítélkezett, 1993-ban pedig már a négyötödük. Szerintük a demokrácia nem más, mint „az elit uralma a nép felett", „a nép nagy átverése", „munkanélküliség", „szegénység", „nyomor", „csőd", „üres beszéd". Valószínűleg egy megismételt vizsgálat a régió más országaiban is kimutatná, hogy az idő múlásával egyre nagyobb arányú a kiábrándultság, a „desencanto", s így a demokrácia fogalmának negatív tartalmú töltése is.[19]

Vizsgálatunk eredményei azt mutatják, hogy négy posztkommunista országban, Csehszlovákiában, Litvániában, Lengyelországban, Romániában, valamint Spanyolországban a polgárok nagy többsége számára a demokrácia a szabadság valamilyen formáját jelenti, ezzel szemben Magyarországon és a stabil demokráciájú Ausztriában ez az arány sokkal alacsonyabb (28, illetve 35%) (lásd 7. táblázat).

7. táblázat
A demokrácia értelmezési kategóriáinak aránya a régió egyes országaiban (százalék)

kategóriák	Magyar-ország (1990)	Cseh-Szlovák Közt. (1990)	Litvánia (1991)	Lengyel-ország (1991)	Románia (1991)	Spanyol-ország (1992)	Ausztria (1994)
1. szabadság	28	**62**	64	**64**	54	54	35
2. szociális jólét	**32**	7	5	15	6	11	1
3. részvétel	15	8	1	7	4	**14**	**30**
4. pártok, választások	4	5	4	4	2	6	10
5. jogok	6	8	**17**	7	**14**	5	8
6. értékek	4	6	1	1	**17**	4	3
7. érzelmek, indulatok	7	2	1	1	1	3	6
8. egyéb	4	2	6	2	1	3	7
összesen	100	100	100	100	100	100	100
kódolt válaszok száma	845	855	622	756	708	2357	880

A „demokrácia" szó hallatán szociális és gazdasági jólétre főleg a magyarok (32%), a lengyelek (15%) és a spanyolok (11%) gondolnak, míg a részvételre a legnagyobb arányban az osztrákok (30%), a spanyolok (14%) és a magyarok (15%) asszociálnak. A jogokat, a jogegyenlőséget, jogvédelmet, törvényességet elsősorban a litvánok (17%) és a románok (14%) tartják a demokrácia legfőbb ismérvének. E két országban érezték a polgárok legnagyobb hiányát az emberi jogoknak és a törvényességnek, ami valószínűleg összefügg az előző rendszer diktatórikusabb karakterével. Az értékeket a román polgárok említik a legnagyobb arányban (17%), háromszor-négyszer gyakrabban, mint a többiek. A nagy különbségek magyarázatra szorulnak, különösen az, hogy a demokrácia a régió legtöbb polgára számára a szabadságot jelenti, ezzel szemben Magyarországon más a helyzet.

3. A demokrácia kategóriái Magyarországon

Az alábbi fejezetben a magyarok demokráciaképét elemezzük a rendelkezésünkre álló idősoros adatok alapján és nemzetközi összehasonlításban. Keressük a régió más országaitól való eltérések okait és magyarázatát. Az általunk használt 7+1 kategória változását három időintervallumban mértük országos reprezentatív mintán, 1989-ben, 1990-ben és 1993-ban, és egy 110 fős MSZMP apparátusi elitmintán 1989 márciusában.[20]

8. táblázat
A demokrácia jelentésének osztályozása (százalékos megoszlásban, a nem válaszolók nélkül)

	MSZMP-elit	országos reprezentatív minta		
	1989	1989	1990	1993
1. szociális jólét	3	32	32	26
2. szabadság	26	31	28	35
3. részvétel	53	23	15	10
4. választások	4	1	4	6
5. jogok	7	2	6	8
6. értékek	5	4	4	7
7. érzelmek, indulatok	1	3	6	7
8. egyéb	1	3	4	2
összesen	100	100	100	100
kódolt válaszok száma	110	976	1299	1505

A 8. táblázatból szembetűnik az a nagy különbség, amely az állampárt csúcsvezetése és a társadalom demokráciafelfogása között fennállt 1989-ben. A reprezentatív lakossági minta és egy elitminta közötti eltérést természetesnek kell elfogadnunk, de arra – más elitminták hiányában – nem tudunk választ adni, hogy ez a különbség túl nagy vagy túl kicsi. Az általunk képviselt megértő szociológia szellemében az adatok összehasonlításából értékelni nem tudunk, csak értelmezni.

Az egyik legnagyobb különbség a „szociális jólét" kategóriájánál van, az állampolgárok több, mint tízszer nagyobb arányban említették ezt a fogalomkört, mint az MSZMP vezető politikusai. Kézenfekvő lenne, de a dolgokat a valótlanságig leegyszerűsítené, ha a pártvezetés átlagon fölüli anyagi helyzetével magyaráznánk azt, hogy a demokráciáról nem a „szociális kérdések és a jólét" valamilyen összetevője jut az eszükbe, hiszen ennél sokkal összetettebb a helyzet. A pártállami elit demokráciaképének alakulásához hozzájárult a csoport átlagon felüli iskolázottsága, politikai tájékozottsága, az ország gazdasági helyzetének és reális rövid távú perspektíváinak ismerete is. A régi pártelit többsége (53%) a demokrácia legfőbb ismérvének 1989-ben a részvételt tekintette, ami akkor – a pártok születésének időszakában – híven tükrözte a kor szellemét. Emellett az MSZMP reformszárnya és a változásokat sürgető politikai erők is – a társadalmi nyilvánosság szélesítése mellett – a döntésekben való részvétel lehetőségét követelték.[21]

Az adatokból az is látható, hogy a magyar polgárok esetében a négy év során nem egyetlen kategória dominálta a demokráciaértelmezéseket, hanem az értelmezések többsége három nagyobb kategória – a jólét, a szabadság és a részvétel – között oszlott meg.[22] A nemzetközi tapasztalatok alapján azt vártuk, hogy az autoriter rendszerből a demokráciába való átmenet során az emberek demokráciafelfogásában kiemelkedő helyet kap a szabadság, hiszen éppen ez

az, ami karakterisztikusan hiányzott a tekintélyuralmi rendszerekből. Spanyolországban például a válaszadó polgárok 54 százalékának a demokrácia a szabadságot jelentette valamilyen formában. Vizsgálataink tanúsága szerint Romániában az emberek 53 százaléka azonosította a demokráciát a szabadsággal, Észtországban pedig 100 válaszadóból 61-en, Bulgáriában pedig 54-en.[23] Mivel magyarázható, hogy a magyarok demokráciafölfogása más szerkezetű, jelentős mértékben eltér a régió többi országaitól? Véleményünk szerint a legmeggyőzőbb magyarázatot akkor találjuk meg, ha figyelembe vesszük az előző rendszer szociológiai karakterét.

Juan J. Linz a régi rendszer karakterének elemzésére 1978-ban – nem sokkal Franco tábornok halála után – adatfelvételt végzett, amelynek kérdéssorában az elnyomás, a szabadság, a jobb élet, a gazdasági fejlődés megítélése is szerepelt. Linz kérdéseit 1989-ben Magyarországon is megismételtük (lásd 9. táblázat).

9. táblázat
Vélemények a Franco- és a Kádár-korszakról (az egyetértők százalékos aránya)

	Franco-rendszer 1978	Kádár-rendszer 1989
1. nagy volt az elnyomás	76	39
2. hiányzott a szabadság	79	54
3. semmilyen problémát nem oldottak meg	38	26
4. jelentős volt a társadalmi fejlődés	60	60
5. abban az időben az ország gazdaságilag fejlődött	64	68
6. majdnem minden polgár jobban élt	64	78

Forrás: Linz–Gomez Reino 1983: 590; Simon 1982: 615.

Az adatok tanúsága szerint a magyaroknak sokkal kedvezőbb véleményük volt a letűnt rendszerről, mint a spanyoloknak. A legnagyobb különbség éppen a szabadság és az elnyomás megítélésében mutatkozott, a spanyol polgárok csaknem négyötöde szerint a régi rendszerben „hiányzott a szabadság", és kétharmad részük szerint „nagy volt az elnyomás", ezzel szemben a magyaroknak alig több mint a fele érezte a szabadság hiányát, és csak a kisebbség tartotta az autoriter rendszert represszívnek. Ugyanakkor közel négyötödük úgy ítélte meg, hogy „akkoriban majdnem minden magyar jobban élt".

Az államszocialista rendszer, a spanyol francóizmushoz hasonlóan, kemény diktatúraként jelent meg a kelet-európai régió egyes országaiban a polgárok többsége számára, csak Magyarországon volt másként. Mindebből tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a represszív jellegű, diktatórikus autoriter rendszerektől megszabadult országokban az új rendszer demokráciája sokkal inkább összekapcsolódik a szabadság fogalmával, mint ott, ahol az egykori au-

toriter rendszerek represszió nélkül, puhább rendszerként működtek. Ez a következtetés egybecseng Morlino és Montero megállapításával, akik szintén a letűnt rendszer tovább élő hatásának fontosságát hangsúlyozták az úgynevezett „múltra való reagálás általi legitimáció"-nak nevezett tételükben, amelyet a dél-európai országok demokratizálódásának tapasztalatai alapján fogalmaztak meg.[24] Különösen látványosan igazolható a múlt továbbélő szerepe Magyarország vonatkozásában.

A szociális jólét és biztonság mint a demokrácia fontos kritériuma megerősíti azt a más közvéleménykutatások által is alátámasztott nézetet, hogy a magyarok számára a rendszerváltozás elsősorban a jobb élet ígéretét jelentette.[25] A nyolcvanas évek első felében Magyarország a régió „legvidámabb barakkja" volt, viszonylag nagy egyéni szabadsággal és a legmagasabb életszínvonallal. Ennek hátterét nem a termelés biztosította, hanem a nyugat-európai, japán és amerikai bankok hitelei. A nyolcvanas évek második felében azonban a fölhalmozódott nagy mennyiségű külföldi adósság miatt az állam kénytelen volt a szociális ellátások terheinek egy részét a polgárokra terhelni (infláció, adórendszer stb.), és ennek következtében a társadalom bizonyos rétegeiben nőtt az elégedetlenség, ami elsősorban az értelmiség köreiben fejeződött ki.[26] 1989-ben, amikor mindenki hitt a demokrácia megváltó erejében, azt tapasztaltuk, hogy a polgárok számottevő részének demokráciaértelmezése az elvárásokról szólt, arról, hogy milyennek kellene lennie egy demokráciának. Négy évvel később, 1993-ban azonban a válaszok nagyobb részben már arról szóltak, hogy „mi van most", tehát a demokrácia stabilizálódásával a vágyak helyét mindinkább átvette a realitás leírása és/vagy értékelése. Időközben ugyanis az emberek jelentős része kiábrándult nemcsak a hitelét vesztett kormányból, de az általa hirdetett demokráciából is (részleges kárpótlások, ellentmondásos felelősségre vonások stb.), aminek hatására az elvárások helyét a helyzetértékelések és a minősítések foglalták el – immár a lehangolónak érzett realitásokról. Ezzel magyarázható, hogy Magyarországon a polgárok demokráciafelfogásában viszonylag sok a negatív tartalmú elem. Az idősoros elemzések valószínűleg a régió más országaiban is hasonló eredményt mutatnának.

A magyar idősoros vizsgálatunk tapasztalatait összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a polgároknak a rendszerváltozást követően az új demokráciával szemben támasztott elvárásai nem az új rendszer termékei, hanem a régi, autoriter rendszerből örökölt és továbbélő tapasztalatokból származnak. A magyarok esetében a múltra vonatkozó „reflektív viszony" az új rendszerben kettős hatást fejtett ki: egyrészt csalódást keltett az új demokráciával szemben, másrészt – talán éppen ennek hatására – idővel megszépítette a régi autoriter rendszert.

4. A demokrácia „textológiai értelmezése"

a. A szabadság

A témával foglalkozó szakirodalom szerint a demokráciaértelmezések minden országban általában a szabadság körül csoportosulnak.[27] Romániában az emberek több mint fele, Lengyelországban, Litvániában és Csehszlovákiában több, mint 60 százaléka asszociált a demokrácia szó hallatán a szabadságra, Ausztriában azonban csak 35 százaléka, Magyarországon pedig 28 százaléka. A kategóriák további bontásával még árnyaltabb képet kapunk az egyes posztkommunista országok polgárainak demokráciafölfogásáról, politikai kultúrájáról. A sajátosságokat és az esetszámokat figyelembe véve három kategóriát bontottunk tovább: a szabadságot, a jogot, az értéket, és magyar vonatkozásban a szociális biztonságot.

A szabadság kategóriájába sorolt említésekből a következő hét csoportot képeztük: a szabadság általában, a vélemény, a cselekedet, az információ, a vallás, a tulajdon és az utazás szabadsága[28] (lásd 10. táblázat).

10. táblázat
A szabadság értelmezési kategóriáinak aránya a régió egyes országaiban (százalékos megoszlásban)

szabadság	Csehszlovákia	Magyarország	Litvánia	Románia	Ausztria
1. szabadság általában	34	28	37	26	37
2. szólás, gondolat, vélemény, kritika	45	56	43	51	60
3. cselekedet, akarat	10	5	10	15	3
4. információ, sajtó, tv	5	5	7	3	0
5. vallás	2	3	1	2	0
6. tulajdon, vállalkozás	2	3	1	1	0
7. utazás	2	0	1	2	0
összesen	100	100	100	100	100
válaszadók száma	535	309	403	422	252

A vizsgált országok között csak kisebb eltéréseket találtunk a szabadság egyes csoportjai arányában. 1990-ben a csehszlovák mutatók reprezentálták leginkább a régió átlagát, ha egyáltalán van értelme ilyenről beszélni. A posztkommunista országokban a szólás és véleménynyilvánítás szabadságának említése fordult elő leggyakrabban, a litvánoknál 43 százalékban, a magyaroknál 56 százalékban. Nem meglepő, hogy a magyarok egyszer sem említették az utazás szabadságát, hiszen a térségben a rendszerváltozás előtt nekik lehetőségük volt Nyugat-Európába utazni, több országba vízum nélkül is. A magyaroknál a legmagasabb a véleménynyilvánítás igénye (a szabadság-kategóriának több, mint a

fele) és alacsony a cselekvés igénye. Ennek hátterében valószínűleg egy rövidebb és egy hosszabb idejű kulturális trend húzódik meg. Egyrészt az autoriter kádárista korszak három évtizede politikai karakterében kifejezetten demobilizáló és depolitizáló jellegű volt. Másrészt pedig a magyaroknál több évszázados legális történelmi hagyomány, a „jus murmurandi", vagyis a „morgás joga", az, hogy az emberek elégedetlenségüket és ellenállásukat nem cselekvésben fejezték ki, hanem zúgolódásban, zsörtölődésben és legfeljebb „kardcsörtetésben".

Az osztrákok demokráciafölfogását nem elemezzük részletesen, de megjegyezzük, hogy hiányoznak belőle a tipikusan posztkommunista asszociációk, mint a vallásszabadság, a tulajdonszabadság, a sajtószabadság stb. Nem azért, mintha ezeket nem tartanák fontosnak, hanem azért, mert közelkori történelmükben nem volt olyan időszak, amikor e szabadságjogok csorbát szenvedtek volna, s ezért meglétüket természetesnek tartják. Az osztrákok demokráciafölfogásának szerkezete lényegesen különbözik a posztkommunista régió más országaiban élő emberekéitől, mert Ausztria polgárainak kollektív történelmi memóriáját alapvetően eltérő fejlődés formálta.

A román adatokat tanulságos részletesebben elemeznünk, egyrészt a kategórián belüli csoportok arányát, de sokkal inkább a válaszok szövegösszefüggéseit. Románia polgárai között a demokráciát a szabadsággal asszociálók egynegyede (109 fő) a „szabadság" szót általános értelemben használja és nem részletezi a tartalmát. A fennmaradó háromnegyedrésznek viszont 70 százaléka a szólás-, gondolat- és véleményszabadságot említi (217 fő), 20 százaléka a „cselekvés" szabadságának híve. Ez utóbbi arány kiemelkedően magas, például háromszorosa a magyarokénak, ami jelez valamit abból, hogy a román társadalomban – a Ceausescu-rendszer örökségeként – jelen van egy politikailag nagyon könnyen mobilizálható, tevékeny erőcsoport, amely közvetlen részvételével politikabefolyásoló tényező. (Ezt igazolják például a kilencvenes évek erőszakos eseményei is: a marosvásárhelyi magyarellenes pogrom márciusban, a bukaresti diáktüntetés április–májusban, a bukaresti bányászbevonulás júniusban és utána még háromszor stb.) Ugyanakkor a románok a többi ország polgáraihoz képest kevesebbszer említik az információt és a tájékoztatás, a sajtó, a rádió és a televízió szabadságát, mert a kérdés vagy megoldódott, vagy nem tartják jelentős problémának, vagy nincs rá különösebb igény.

Románia esetében a kategórián belüli csoportok arányánál is figyelemre méltóbb maguknak a válaszoknak a tartalma. Kontextuális összefüggéseikben ugyanis jelentős eltéréseket mutatnak az összes többi általunk vizsgált közép- és kelet-európai országtól.[29] A szövegösszefüggések ismertetését azért is fontosnak tartjuk, mert a szociológiai kategóriák és a csoportosítások gyakran elmosnak, szétvágnak olyan kapcsolatokat, melyek szorosabban összetartoznak és magyarázó értékkel bírnak. A szabadsággal kapcsolatos válaszok között négy sajátosan román típusról – a félelemnélküliségről, az „önkorlátozó" demokráciaképről, a nacionalizmusról és a munkáról – külön is szólunk.

Az első csoportba azokat soroltuk, akik a demokráciát, mint félelemmentes életet értelmezik. Ezek a válaszok is a múlthoz való „reflektív viszonyt" fejeznek ki, általában olyan demokráciákat jellemeznek, melyek kemény és véreskezű diktatúráktól szabadultak meg, például „Nincsen elnyomás!", „Nem követnek az utcán", „Nem kell félni a Securitatetól!", „Nem jönnek be a rendőrök a lakásomba". Ezek a válaszok arra utalnak, hogy az illetők sokat szenvedtek a diktatúrában, s ezért számukra a demokrácia mindenekelőtt a repressziótól és a félelemtől való megszabadulást jelenti.

A válaszok második típusát jelenítik meg a szabadság kapcsán azok, amelyek sajátos, „önkorlátozó" demokráciaképről vallanak, például: „Szabadság, de mindig valamilyen korláttal", „Szabadság határokkal", „Legyen szabadság, de ne sok tüntetés!", „Minden állampolgár csak előzetes megfontolás után fejezze ki a véleményét!" stb. Az ilyen megfogalmazások burkolt autoriter magatartást rejtenek magukban, elsősorban a Románia, ritkábban Litvánia polgáraitól kaptuk. A szabadságnak nehezen kódolható, negatív értelmezését hordozzák a következő megfogalmazások is: „Az emberek ne csak azt csináljanak, amit akarnak, hanem a kötelességüket is!", „Szabadság, elegünk van már az összevissza szövegelésből!", „Szabadság, de ne legyen túl nagy!", „Szabadság, de helyenként korlátozva."

A harmadik csoportba azok tartoznak, akik a demokrácia hallatán nacionalistaként reagálnak, például: „Románia méltóságának és integritásának védelme", „Szabad légy, hogy gazdagítsd a román nemzetet", „Tisztességes és jó román hazafi legyek", „Véleményeink kimondása úgy, hogy közben jó hazafiak is maradjunk", „Tiszteld a román népet!". „A haza integritásának védelme". Az ilyen jellegű válaszok aránya ugyan nem nagy, csak egy elenyésző kisebbség hangsúlyozza, mégis figyelemre méltó, mert a régió más országaiban sehol nem találkoztunk hasonlóval, még a függetlenségét a demokratizálódási folyamat során visszanyert Litvániában sem. A túlfűtött patriotizmus, „Romániáért", a „nemzetért", a „hazáért" jelszavak állandó használata kétségtelenül a nemzeti-kommunista Ceausescu-diktatúra ideológiai öröksége, melynek továbbélésével és konfliktusgerjesztő hatásával Romániában valószínűleg hosszú távon számolni kell. Az ország nemzetiségi összetételét figyelembe véve ez a problémakör egyike az új demokráciával szembeni legnagyobb kihívásoknak, különösen ha léteznek olyan szervezett erők, melyek politikai programjukat erre építik. Az ilyen típusú válaszok a Ceausescu-diktatúra mindennapi frazeológiái voltak, s egyben bizonyítják a diktatúra „nemzeti-kommunista" gondolkodásmódjának szívósságát és továbbélését a demokrácia körülményei között is.

A válaszok negyedik csoportjában – mellyel szintén csak a románok esetében találkoztunk – gyakran előforduló kifejezés a munka, a munkavégzés, és ami hozzá kapcsolódik. Míg a többi országban általában a munkahely lehetőségéről beszélnek – Csehszlovákiában és Magyarországon ezt 50–60 alkalommal említik –, addig Romániában mindössze egyetlenegyszer. Helyette viszont a

munkavégzés folyamatáról és a munka milyenségéről szólnak a válaszok. „Csak dolgozva lehetünk demokraták", „Mindenki becsületesen végezze a munkáját", „Békés munka és alkotás lehetősége" , „Légy szabad és minél többet dolgozz a mi érdekünkben és az ország érdekében!", „Szabad vagy, de dolgoznod is kell!", „A demokrácia mint szó nagyon jól hangzik, de tiszteljék is, nem úgy, mint a diákok és azok, akik nem akarnak dolgozni!", „Az ember szabadon dolgozzon és ismerje jól a szakmáját", „Legyen egység és dolgozzanak!", „Egyszóval: komolyabb munkára kell adnunk a derekunkat!", „Ne menj mások után, hanem dolgozz!". A munka és munkavégzés ilyetén összekapcsolása a demokráciával arra vall, hogy a háttérben meghúzódik egyfajta távolságtartás a politikától, mintha a válaszolók a közélet helyett inkább a munkába menekülést választanák. Ez azoknak a tradicionális paraszti társadalmaknak sajátja, ahol a politikát az egyszerű emberek úri huncutságnak fogják föl, amibe jobb, ha az ember nem ártja bele magát, mert csak rajtaveszthet.

A múlt jelenlétével többféle formában találkozunk, például elkerülendőként vagy változatlanul továbbélőként. Az előbbi formában segítik a demokratikus politikai kultúra kialakulását, az utóbbi formában azonban gátjaivá válhatnak.

b. Szociális és gazdasági demokrácia

1990-ben Litvániában, Romániában és Csehszlovákiában a megkérdezett polgárok mindössze 5, 6 és 7 százaléka értelmezte a demokráciát valamilyen szociális kérdésként, Lengyelországban ez az arány már 15 százalék volt, Magyarországon pedig meghaladta a 30 százalékot (lásd 11. táblázat). A csehszlovák, román, litván nyitott kérdések a szociális és gazdasági megközelítésben elsősorban arról szólnak, hogy „A demokrácia termékbőség", „Ne legyen élelemhiány!", „Sorbanállás nélküli élet!", „Ne legyenek hiánycikkek, mindent lehessen vásárolni!". A tipikus magyar válaszok irányultságukban eltérnek ezektől: „A demokrácia azt jelenti, hogy rendesen megfizetik a munkámat!", „Anyagi létbiztonságot akarunk!", „Akkor lesz demokrácia, ha mindenkinek biztosítva lesz a munkahelye és a családja jóléte!". Korábban már szóltunk arról, hogy Magyarországon miért volt viszonylag alacsony azoknak az aránya, akik a demokráciát a szabadsággal azonosították. Most arra keresünk magyarázatot, miért viszonylag magas a demokráciát a szociális jóléttel azonosítók aránya.

A szociális értelemben fölfogott demokrácia kategóriája csak Magyarországon számottevő arányú, ezért a továbbiakban elsősorban a magyar polgárok válaszait elemezzük.[30]

11. táblázat
A szociális demokrácia kategóriáinak csoportjai Magyarországon

szociális demokrácia	esetszám	összesen	százalékban
1. életszínvonal:		109	37
jólét	70		
megélhetés	24		
anyagi biztonság	15		
2. egyenlőség:		68	23
szociális (általában)	50		
esélyegyenlőség	18		
3. munka:		30	10
jól megfizetni a munkát	15		
munkalehetőség	15		
4. elosztás:		60	21
egyenlő elosztás	24		
munka szerinti elosztás	23		
ne legyenek nagy jövedelmi különbségek	13		
5. árak–bérek:		25	9
áremelkedés ellen	15		
nyugdíjak emeléséért	10		
összesen		292	100

A válaszolók több mint egyharmada az életszínvonalat említette, de közvetett módon az árak–bérek és a munka kategóriája is ezt a kérdéskört érinti. Míg Csehszlovákia, Litvánia, Románia esetében az egyenlőség kifejezést főleg a jog-egyenlőség értelmében használják, addig a magyaroknál ez a kifejezés döntően a szociális vagy a gazdasági jelzővel párosul. Kétségtelen, hogy a Kádár-rendszer intézményileg és szervezetileg autoriter rendszer volt. A hetvenes évektől kezdve azonban folyamatosan épülgettek a szabadság és az egyéni autonómia kis szigetei (pl. a magánéletben, a kultúrában, a tudományban, a turizmusban). A „kommunizmus legvidámabb barakkjában" a növekvő szabadságfokok mellett fokozatosan teret nyert a „szocialista jóléti állam" a maga viszonylag magas fogyasztói kultúrájával. Magyarországon árubőség volt, miközben minden kelet-európai ország áruhiánnyal küszködött. A probléma gyökere azonban – mint már említettük – éppen az volt, hogy a korai jóléti államszocializmusnak nem volt meg a termelési alapja, a belföldi fogyasztást és életszínvonalat külföldi hitelekből kellett a hatalomnak fedeznie, aminek következtében az ország a nyolcvanas évek közepére eladósodott. Az életszínvonal emelkedése megállt, majd a nyolcvanas évek második felében folyamatosan csökkent. A rendszerváltozástól az emberek tehát életszínvonaluk emelkedését várták, s csalódottságuknak adtak kifejezést, amiért várakozásuk nem teljesült. Amikor 1990 októberében, alig fél évvel az első szabad választások után a kormány radikálisan fölemelte a benzinárakat, tiltakozásul a taxisok kezdeményezésére néhány

óra leforgása alatt 30 év óta nem látott nagyságú embertömeg szállta meg Budapest hídjait és közútjait.[31]

A szociális feszültségek mérésére két kérdéssort is használtunk, az egyik a törésvonalak erősségére vonatkozott, a másik a jövedelemkülönbségek tolerálására (lásd 12. és 13. táblázat). Mindkét mérés eredménye egyaránt azt bizonyította, hogy 1990-ben a régióban a magyarokat foglalkoztatták a legnagyobb mértékben a gazdasági és szociális kérdések, illetve a politikával szembeni szociális elvárások.

12. táblázat
A konfliktusvonalak erőssége (Q.33. a mean alapján)

konfliktus	bűnözők, törvénytisztelők	gazdag, szegény	nacionalista, nem nacionalista	idegen, magyar	baloldali, jobboli	fiatal, öreg	egyház követői, nem követői
Bulgária	**1.30**	1.60	2.83	2.15	1.89	2.45	**2.89**
Csehszlovákia	**1.47**	2.11	2.43	2.53	2.37	2.68	**2.90**
Észtország	**1.56**	2.19	2.86	2.41	2.38	2.56	**3.02**
Magyarország	2.03	**1.95**	2.82	**3.45**	2.28	2.60	2.89
Litvánia	**1.60**	2.20	2.49	**3.20**	2.06	2.57	2.92
Lengyelország	**1.61**	2.18	–	2.73	2.37	2.38	**2.45**
Románia	**1.82**	2.33	2.34	2.38	2.02	2.79	**2.93**
Szlovénia	**1.77**	1.85	2.58	2.48	2.35	2.42	**2.89**
Ukrajna	**1.73**	1.94	2.74	**3.47**	2.19	2.42	2.62
Krasznojarszk	**1.86**	2.17	2.75	**3.47**	2.62	2.50	3.07
ex-NDK	**1.52**	1.73	2.89	2.27	1.97	2.19	**3.22**
átlag	**1.68**	2.02	2.68	2.83	2.22	2.51	**2.89**

(A skála 1-től 4-ig tart, ahol az 1-es a legnagyobb, a 4-es a legkisebb konfliktust jelöli. Minden ország esetében a legnagyobb és legkisebb feszültséget jelző mean-t fettel jelöltük.)

A 12. táblázat tanúsága szerint egy kivétellel mindenegyik posztkommunista országban a bűnözés okozza a legnagyobb társadalmi feszültséget. A kivétel Magyarország, ahol a polgárok már 1990-ben is úgy érezték, hogy a szegények és gazdagok közötti növekvő szakadék a társadalom legerősebb konfliktusvonala. A szegénységérzést részben a középosztály egy részének, részben pedig a munkásosztály nagyobb részének gazdasági süllyedése idézte elő. A nagy jövedelmi különbségek megítélésében a régió országai között a magyaroknál a legnagyobb az aránybeli különbség a fölső középosztály és a munkásosztály között (vö. McDonough–Barnes–Lopez Pina 1992).

13. táblázat
Elvárt jövedelemkülönbségek megoszlása az állampolgárok osztályönbesorolása szerint (Q.19 és D. 17) (azok százalékos aránya, akik szerint nagy jövedelemkülönbségek szükségesek)

ország	I. felső osztály felső középosztály	II. közép-osztály	III. munkás-osztály	I. és III. közötti arány
Magyarország	**40**	16	**8**	**5.0**
Csehszlovákia	49	30	19	2.6
Litvánia	29	14	11	2.5
Románia	37	22	18	2.0
Bulgária	25	25	15	1.6
Lengyelország	43	33	27	1.5
Ukrajna	33	26	23	1.4
Krasznojarszk	49	45	33	1.4
Észtország	47	50	40	1.1
USA (1978)	50	33	28	1.7
Spanyolország (1984)	7	4	3	2.3

A nagy jövedelmi különbségekhez a legegyöntetűbben Észtország, Ukrajna, Krasznojarszk, Lengyelország és Bulgária polgárai viszonyulnak. A legnagyobb különbségek pedig a magyarok között vannak az elvárások vonatkozásában, a felső osztálynak ötször akkora hányada (40%) tartja kívánatosnak a nagy jövedelmi különbségeket, mint a munkásosztálynak (8%). Ez a magyar mutató – amit későbbi vizsgálataink is megerősítettek – még európai és amerikai mércével mérve is kiemelkedően magas (lásd Bruszt–Simon 1996). Ez valószínűleg összefüggésbe hozható azzal, hogy Magyarország a régió többi országához képest viszonylag korán elmozdult a piacgazdaság felé. Mindent összevetve azt mondhatjuk, hogy a magyar polgárok jelentős részének demokráciaképe hasonlít ahhoz, amit a hatvanas években a német szociáldemokrácia képviselt, vagy amit a hetvenes években a holland és svéd jóléti demokrácia jelenített meg.

c. Jogok és törvények

Három csoportba sorolhatók azok, akik számára a demokrácia a jogokat és a törvényeket jelenti. Az elsőbe az emberi és polgári jogok fontosságát hangsúlyozók tartoznak, a másodikba azok, akik a jogegyenlőséget, a harmadikba pedig azok, akik a törvények és a kötelességek fontosságát emelik ki a demokrácia szó hallatán. Az alacsony esetszámok miatt nem láttuk értelmét, hogy az arányokról mélyebb elemzéseket végezzünk, csak egyetlen dologra hívjuk föl a figyelmet. Ami szembetűnő, az az, hogy a jogok és kötelességek együttes említése a cseheknél, a szlovákoknál, a magyaroknál és a litvánoknál igen

ritka, az összes jogi említéseknek alig 5–10 százalékát teszi ki. Ezzel szemben Romániában ez az arány számottevő: minden negyedik polgár összekapcsolja a két fogalmat. Az arányoknál többet mond a szövegkörnyezet.

14. táblázat
A jogok és törvények kategóriáinak értelmezési megoszlása országonként (abszolút számokban)

jogok	Csehszlovákia	Magyarország	Litvánia	Románia
emberi és polgári jogok	30	20	23	50
jogegyenlőség	28	64	80	40
törvények és kötelességek	4	4	7	30
összes esetszám	62	88	110	120

Az emberi és polgári jogok csoportjában a tipikus válaszok a következők voltak: „A demokrácia azt jelenti, hogy az egyén a politikai jogait érvényesíteni tudja", „Az embernek joga van megvédeni magát a hatalommal szemben." A litvánok gyakran hivatkoztak a Helsinki Egyezményben rögzített emberi jogokra, tiszteletben tartásukra. A jogegyenlőség tipikus válaszai így hangzottak: „Törvény előtti egyenlőség", „Nincsenek másodrendű polgárok, mert mindenkinek egyenlő joga van".

A harmadik csoportba tartozók a demokrácia fogalmát szűkítő értelemben, a polgári jogokat korlátozó vagy tiltó jelleggel használják. Elsősorban a románoknál fordul elő az „önkorlátozó demokrácia" nagy gyakorisággal, minden negyedik válaszoló szűkítő, korlátozó jelentést tulajdonít a demokráciának. Például: „A demokrácia elsősorban kötelezettség a polgár számára, csak azután jog", „Az emberek tartsák tiszteletben az ország törvényeit és ne csak azt csináljanak, amit akarnak", „A társadalom által az egyénnek adott jog", „Legyenek bizonyos jogaid, de vannak kötelezettségeid is a megfelelő kompetens személyekkel szemben", „Tartsuk be az ország törvényeit, mindannyian gondoljuk meg és nagyon ügyeljünk arra, hogy mit teszünk!", „Az állam védi az ember jogait", „Az állam az emberek akaratának megteremtője".

Akik tehát a demokráciát jogként fogják föl, azok is igen eltérő értelmezésben használják a kifejezést. Egyesek a jogot a polgárok felől eredeztetik (az első két csoportba tartozók), mások viszont az állam felől (a harmadik csoportba soroltak). Úgy véljük, az előbbiek a demokratikus, az utóbbiak az autokratikus felfogás megjelenítői. A demokrácia jog, illetve törvényként értelmezésében érhető tetten legközvetlenebbül a két irányzat szétválása. Az egyik irányzat a demokratizálást és a civil társadalom erősítését, az egyén mozgásterének növelését szorgalmazza, a másik paternalista szemlélet, amely az etatizmust és az autoritarizmust erősíti,[32] az állam növekvő politikai súlyát tartja kívánatosnak. A két tendencia konfliktusa alakítja a kilencvenes években a posztkommunista országokban a demokrácia jövőjét.

d. Értékek

Az értékeket között két csoportot különböztetünk meg, a morális és az interperszonális értékekét. Amit nem tudtunk egyikbe sem besorolni, az az egyéb kategóriában kapott helyet (pl. módszer, fejlődés stb.).

15. táblázat
*Az értékek csoportjainak megoszlása országonként (százalékos megoszlásban)**

értékek	Csehszlovákia	Magyarország	Románia
1. morális értékek	40	19	56
2. interperszonális értékek	47	77	28
3. egyéb	13	3	16
összesen	100	100	100
esetszám	62	53	204

*A litván adatokat az alacsony esetszám miatt nem közöljük bontásban.

A morális értékek megfelelnek az Inglehart (1993) értelmezése szerinti tradicionális értékeknek, melyek nem reflektálnak közvetlenül a mindennapi politikára (pl. a becsületesség). Az interperszonális értékek viszont olyan individuális értékek, melyek közvetlenül befolyásolják az állampolgárok politikai attitűdjét (pl. a tolerancia). A 15. táblázatból kitűnik, hogy a legnagyobb arányban Romániában jelent az emberek számára a demokrácia fogalma valamilyen értékkategóriát, ezért a továbbiakban a román válaszokat vizsgálva nézzük meg, hogy milyen állítások tartoznak az általunk elkülönített két csoportba.

A hagyományos morális csoportba olyan kijelentések tartoznak, melyek a demokrácia fogalmába a becsületességet, a tisztességet, az igazságosságot, a lelkiismeretességet, az őszinteséget sorolták. Romániában például ilyen válaszokat kaptunk: „Legyünk becsületesek és tisztességesek, mondjunk igazat!", „Tisztesség, lelkiismeretesség, rend, fegyelem", „Őszinteség kell, de a nyilvános rendezvényeken való részvétel nélkül", „A demokrácia a legbecsületesebb és legjobb dolog a paraszt számára", „Nem szabad hazudni!". Természetesen a válaszadók ezeket a kívánalmakat nemcsak magukra nézve fogalmazták meg, hanem a politikusokra is értették.

Az interperszonális kapcsolatok csoportjába olyan, politikailag releváns individuális értékek kerültek, mint a tisztelet, a megértés, a tolerancia, a nyugalom, a barátság, a béke, a testvériség, az egyetértés. Például: „Tiszteljük egymást, és törekedjünk mindenki megértésére!", „A nézeteltéréseket ne az utcán oldják meg, hanem barátságosan beszéljék meg!", „Ne legyünk türelmetlenek, értsük meg egymást", „A barátság és a testvériség mindennél fontosabb." „Jó a demokrácia, de legyen már végre nyugalom és béke". A be nem sorolha-

tó, az egyéb kategóriába került válaszokra példa: „A demokrácia egy komoly dolog", „A demokrácia csak egy módszer".

A román válaszokat olvasva védekező, a politikától elforduló, a morálba, a munkába és a magánéletbe menekülő társadalom izgalmas képe bontakozik ki előttünk. Azt látjuk, hogy a társadalomnak leginkább az a szegmense fogja föl a demokráciát értékkategóriaként, amely távol tartja magát a politikától, vagy mert így védekezik, vagy mert fél tőle, vagy mert nem képes átlátni működési mechanizmusait. A válaszokból végül is megegyezést akaró, nyugalmat, békét váró társadalom képe bontakozik ki előttünk, amelyben nyomát sem találjuk az agresszivitásnak és az erőszaknak, sem a vallás, sem a hétköznapi élet tekintetében. Arra nem tudunk egyértelmű választ adni, hogy az értékek ilyen nagyfokú tiszteletében milyen szerepe van a diktatúrában szerzett és politikailag szocializált félelmeknek, és milyen szerepe van az ortodox vallás ideológiájának, illetve a kettőnek együtt. Az azonban világosan kitűnik a válaszok tartalmából, hogy jelentős részük betanult ideologikus szöveg, és kevésbé a mindennapok gyakorlatából építkező pragmatikus válasz.

Ha az értékeket összevetjük a jogok és törvények kategóriáival, akkor mindabból, amit korábban elemeztünk, végül is arra a következtetésre juthatunk, hogy Romániában valamelyest nagyobb az intolerancia, az etatizmusra való hajlam és a vezérelvű paternalizmus, mint a régió általunk vizsgált többi országában. Ezek a különbségek valójában mégsem mutatnak olyan jelentős nagyságrendbeli eltérést az antidemokratikus, autoriter és agresszív attitűdök vonatkozásában, ami az átlagot tekintve döntő lenne. Ennek alapján megfogalmazhatjuk hipotézisünket, hogy Romániában az agresszivitásnak és az intoleranciának nem a mennyiségi aránya jelenti a demokráciára a legnagyobb veszélyt, hanem az egyenetlen eloszlása a társadalom politizáló és nem politizáló szegmentumaiban. Hogy minderről többet tudjunk mondani, a lokális és az országos politizáló elit politikai kultúrájának alaposabb történeti és empirikus vizsgálatára lenne szükség.

e. „Kapcsolt válaszok" és a demokráciakép formálódása

Az előzőekben a demokráciára adott válaszokat kategorizáltuk, csoportosítottuk, majd a demokráciakép alakulásának lehetséges forrásait vettük számba. A fentebb használt kategóriák a mindennapi életben nem választhatók mereven szét, az egyes kategóriák átjárhatók, nemegyszer határozott átfedések vannak köztük, amint azt a „kapcsolt válaszok" esetében is tapasztaltuk. Mit jelent ez a kifejezés? A válaszok töredék aránya egyszerre két állítást is tartalmazott, amelyek két különböző kategóriába sorolhatók, ezeket neveztük „kapcsolt válaszoknak". 1989-ben a „kapcsolt válaszok" aránya 5 százalék volt, 1990-ben és 1993-ban 3–3 százalék. Általában a kapcsolt válaszok fele a demokráciát a szabadsággal azonosította, egynegyede pedig a jóléttel és a biztonsággal.

16. táblázat
A „kapcsolt válaszok" megoszlása országonként

kapcsolt válaszok	Magyarország	Csehszlovákia	Litvánia	Románia
százalékban	5	2	5	13
abszolút számban	68	18	30	106
összes válasz	912	873	622	814

Az eltérő kategóriájú válaszokat leggyakrabban az „egyenlőség", „egyformaság" jelző köti össze, például „Egyenlő jog és fizetés mindenkinek", „Mindenkinek legyen munkája és egyformán vegyék figyelembe az emberek véleményét" stb. Csehszlovákiában, Magyarországon és Litvániában a kapcsolt válaszoknak valamivel több mint a fele a demokráciát a szabadsággal azonosította, Romániában pedig az értékekkel. A legegyszerűbb és legegyértelműbb válaszokat a csehszlovák polgárok adták, a legösszetettebbeket pedig a románok.

A szabadsággal összefüggő leggyakoribb kapcsolt válaszokat a magyar idősorok alapján a 17. táblázatban közöljük. 1990-ben a kapcsolt válaszok fele a demokráciát a szabadsággal azonosította, negyede pedig a jóléttel és a biztonsággal. Négy év alatt ez annyiban változott, hogy 1993-ban a demokráciafölfogáshoz sokkal gyakrabban kötődött materiális faktor, például jólét, biztonság, munkához való jog stb.

17. táblázat
A szabadság leggyakoribb „kapcsolt válaszai" Magyarországon 1989-ben, 1990-ben és 1993-ban

1989:	szabadság és létbiztonság
	szabadság és munkához való jog
	szabadság és egyenjogúság nemzeti és etnikai kérdésekben
	szólásszabadság, a dolgozóknak legyen beleszólási joguk abba, ami a munkahelyükön történik
	szólásszabadság és egyenlőség
	szólásszabadság, a béreket ne a kommunista párttagsághoz igazítsák, hanem a teljesítményhez
	szólás-, sajtó- és választási szabadság
	szabad gondolkodás, összefogás, szolidaritás
	szabad élet, a nép beleszólhasson az ország ügyeinek intézésébe
	szabad vállalkozás és egyenlőség

1990:
szabadság és többpártrendszer
szabadság és munkahely
szabadság és jólét
szabadság és adják vissza a harminc évvel ezelőtt elvett földemet
szólásszabadság és közbiztonság
szólásszabadság és alkotmányos jogok
szabad élet és megélhetés
szólásszabadság és jó közérzet
szólásszabadság és gazdasági fejlődés
sajtószabadság és egyenlőség
vallásszabadság és demokratikusan választott parlament

1993:
szabadság és anyagi jólét
szólásszabadság és anyagi biztonság
szólásszabadság, alulról fölfelé történő választás
szólásszabadság és munkához való jog
szabad véleménynyilvánítás, szabadabb munkavállalás
szabad beszélnem, igaz, akkor meg munkanélküli leszek
szabad véleménynyilvánítás és választás

Ha összehasonlítjuk a magyar válaszokat a spanyol válaszokkal, akkor szembetűnők a magyarok esetében a tipikusan „posztkommunista" preferenciák, mint például a szabadság kategóriában a „vállalkozás szabadsága", „az ország függetlensége", „az oroszok nélküli élet", vagy az egyéb kategóriában „a földtulajdon", „a reprivatizáció" stb. A „részvétel" kategóriában 1989-ben viszonylag gyakran találkoztunk olyan demokráciaértelmezésekkel, hogy „beleszólhatunk a dolgokba", „érdekeimet figyelembe veszik", vagy „érdekeimet beszámítják a döntésekbe". 1990-ben már kevesebbszer fordul elő, 1993-ban pedig alig egykét alkalommal. Ez a változás egyben mutatja a háttérben lejátszódó folyamatok irányát is, egyfelől azt, hogy az állampolgárok szemében a közvetlen részvételen alapuló „érdekbeszámításos" politikát, átvette a pártok „érdekképviseleti" politikája. Másfelől a demokrácia stabilizálódásával egyidejűleg jelzi az állampolgári mobilizáció egyértelmű csökkenését, s a hatalom növekvő elitesedését és exkluzivitását.

Mindezek után fölmerül a kérdés: milyen tényezők formálják az emberek demokráciaképét, vagy úgy is kérdezhetnénk, hogy milyen élményanyagból merítik a polgárok a demokrácia fogalmát? Az emberek különböző csoportjai más-más információs forrásra fogékonyak. Az *első csoport*ba azok tartoznak, akik az iskolában tanulták, s definíciószerűen adják vissza a demokrácia klaszszikus fogalmát. Tipikus válaszuk úgy hangzik, hogy „görög szó, démosz, a nép, a -krácia az uralom, tehát, népuralom". A *második csoport*ba tartozók a tömegtájékoztatás propaganda-szövegeit visszhangozzák, számukra mértékadó politikusokat idéznek. Tanulságos ebből a szempontból az 1989-es esztendő magyar

adatsora. Az MSZMP csúcsvezetésének 53 százaléka a részvételt, illetve annak valamilyen formáját tartotta a legfontosabbnak, és az állampárt reformszárnya is ezt propagálta, aminek hatására a polgárok közel egyötöde a demokráciát a részvétellel azonosította. A politikusok által hirdetett elveknek a későbbiekben is volt hatásuk, de mivel az egyes pártok képviselői már különböző elveket követtek, a polgárok különböző csoportjait más-más irányba orientálták, így az orientációs hatás nagysága már nehezen volt mérhető. Az emberek *harmadik csoport*jának demokráciaképét mindennapi tapasztalataik alakították ki. Az olyan válaszok, mint „oroszok nélkül élni" vagy „növekvő munkanélküliség", „elég volt már a tüntetésekből, dolgozni kell!" stb. az ország aktuális politikai vagy gazdasági helyzetéről tanúskodnak, vagy az egyéni élethelyzetekből merítenek. Valószínűleg ezek a legképlékenyebb válaszok, kevésbé koherensek és a leggyorsabban változnak. A *negyedik csoportba* azok tartoznak, akik demokráciáról szólva elsősorban a vágyaikat fogalmazzák meg, azt, amit elvárnak az új rendszertől. Az előző kategóriától eltérően nem arról szólnak, hogy mi van, hanem arról, hogy minek kellene lennie. Válaszaik egy része eleve úgy kezdődik, hogy „akkor lesz majd demokrácia, ha..." Mint már korábban említettük, 1989-hez képest 1993-ra számottevően csökkent az arányuk, s megnőtt azoké, akik a meglévő állapotokat értékelik vagy indulatosan, különböző negatív töltetű jelzőkkel minősítik.

* * *

Összegezésként néhány következtetést és újabb kutatásra inspiráló kérdéseket fogalmazunk meg. Tanulmányunkban arra kerestünk választ, hogy mennyire homogén a posztkommunista régió, kimutathatók-e lényeges eltérések az egyes országok tömegpolitikai kultúrájában. A kérdést a polgárok demokráciaértelmezésének elemzésén keresztül vizsgáltuk. A régió polgáraitól kapott válaszokat tartalmi elvek alapján kategorizáltuk, s a legnagyobb közös értelmezés alapján csoportosítottuk. Az általunk használt kategóriák és a vizsgálati módszer viszonylagos újszerűsége miatt nem fogalmaztunk meg előzetes hipotéziseket. Tudatosan törekedtünk arra, hogy az analitikus, leíró módszer logikáját kövessük. Jelentős és markáns különbségeket tapasztaltunk az egyes országok között.

Aggregált adatokon alapuló vizsgálati eredményeink azokat a nézeteket támasztják alá, melyek szerint a négy évtizeden keresztül a hatalom által fölülről oktrojált értékek differenciáltan, eltérő mélységben hatották át az egyes társadalmakat, s így a rendszerváltozást követően az országok közötti különbségek több vonatkozásban is jelentősek. Idősoros adatfölvételek hiányában ma még csak a különbségekre tudjuk fölhívni a figyelmet, s nem tudunk választ adni arra, hogy alapvetően milyen társadalmat tagoló tényezők erősödtek meg a pluralizálódás és a piacosodás következtében. De eredményeink alapján megfo-

galmaztuk azt a hipotézist, hogy a politikai kultúra vonatkozásában a régió országai között az egyik legfontosabb törésvonal a történelmi hagyományok, valamint a keleti „ortodox etika" és a nyugati „protestáns–katolikus etika" mentén húzódik. Ezeket nevezhetjük ideologizált–tradicionális és szekularizált–pragmatikus társadalmi rendezőelveknek is.[33]

Ezek után föltesszük a kérdést, hogy létezik-e egyáltalán posztkommunista polgár a közép- és kelet-európai térségben, s ha igen, akkor milyen értelemben? Válaszunk kettős értelmű: „nem, de mégis". Olyan értelemben nem létezik a posztkommunista citizen, mint a térség tipikus polgára, mert a térségben nincsen tipikus polgár, a régió nem homogén, az egyes országok között nagyon lényeges különbségek mutathatók ki, többek között az emberek demokráciafölfogásában is. Más értelemben azonban mégis jogosult posztkommunista polgárról beszélnünk. A kilencvenes évek elején a volt „államszocialista" országokban a demokrácia és a piacgazdaság intézményeinek kiépítése jelentős változásokat hozott, de a régi autoriter rendszernek és intézményeinek a megszűnésével nem szűntek meg az általuk létrehozott ideológiák és eszmék hatásai. A régió polgárainak demokráciaképe a letűnt kommunista rendszerben szerzett és a demokratikus rendszerben is megőrzött tapasztalatokból és élményekből építkezik, és ez még sokáig így lesz. Az előző rendszert fönntartó struktúrák tudati elemei mélyen gyökereznek a polgárok gondolkodásában, túlélték a régi rendszer bukását és a legitimációs ideológiák kicserélődését. A régi rendszer legitimációs ideológiáinak emléke és politikai gyakorlatának hatása nagymértékben befolyásolja az állampolgároknak az új rendszerrel szembeni elvárásait is, mert az elvárások vagy a régi rendszerre, vagy annak tagadására épülnek. A „múlt továbbélése" a „posztkommunista polgárok" kollektív emlékezetében várhatóan még sokáig az egyik legnagyobb kihívást jelenti a közép- és kelet-európai új demokráciák számára.

Jegyzetek

[1] Nem célunk egyetlen elméleti irányzat mellett sem érvelni. Megjelenésük időbeli sorrendjében utalunk néhány markáns irányzatra, illetve szintetizáló igényű munkára, amelyekre mi is támaszkodtunk tanulmányunk írásakor: Bassett 1935; Schumpeter 1943;, Downs 1957; Lipset 1960; Barry 1970; Linz–Stepan, Alfred 1978; Duncan 1983; Alford–Friedland 1985; Sartori 1987; Held 1987; Diamond–Linz–Lipset 1989; Requejo 1991; Marks–Diamond 1992; Schmitter–Terry 1993; O'Donnel 1994; Lowenthal 1995.

[2] Sartori hangsúlyozza: „...the meaning of the word democracy is not conventional because it is historical. The statement should not be understood in the trivial sence that we accept the definition of democracy which has the authority of repetition, but in the sense that we accept a certain definition because it has been tested by historical experience" (Sartori 1987: 221).

[3] A fogalmat a demokrácia alapelveivel kimondottan ellentétes erők is megpróbálták kisajátítani, amint azt az alábbi két példával szemléltetjük. Az olasz fasizmus alapító vezére, Mussolini a következőképpen határozta meg mozgalmát: „the fascism may write itself down as an organised, centralised and authoritative democracy". Idézi Bassett 1935: 99. A kommunista mozgalom csak későbbi korszakában hangoztatta a proletárdiktatúrát, a kezdeti időszakban (a bolsevik forradalom idején) legfőbb jelszava az volt, hogy „Le a diktatúrával!", „Éljen a demokrácia!". Lásd erről részletesebben Arthur Rosenberg *A History of Bolshevism* című munkáját, idézi Basset 1935.

[4] Például Schmitter–Terry 1994. Ők a fogalom pontos leírása helyett inkább a körülírását tartották célszerűnek, és olyan összetevőket hangsúlyoztak, mint „a system of governance", „the rulers are those who occupy dominant positions", „the public realms", „the citizens role", „the competition", „the cooperation and the representativity". Lásd még erről O'Donnel 1994.

[5] Főleg Brian M. Barry *Sociologists, Economists and Democracy* című munkája alapján. Például Kaare Strom egyenesen azt állította, hogy a „demokrácia szó" definíciójáért folytatott harc lényegében „has clearly been a battle in the war over our conception of the good society" (Strom 1992: 27).

[6] 1990 és 1992 között kérdőíves adatfölvételt végeztünk az alábbi 12 volt államszocialista országban: Bulgária (1990), Csehország (1990), Szlovákia (1990), Észtország (1991), Lengyelország (1991), Litvánia (1991), Magyarország (1990), ex-NDK (1992), Közép-Oroszország (Krasznojarszk, 1991), Románia (1991), Szlovénia (1991), Ukrajna (1991). A lekérdezést a helyi közvéleménykutató intézetek végezték. Egységesített angol nyelvű kérdőívünket Samuel Barnesszal és Bruszt Lászlóval közösen állítottuk össze. Erről részletesebben lásd a kutatás Codebookját (Bruszt–Simon–Wessels 1993). A nyitott kérdésre adott válaszokat az alábbi országokból kaptuk meg: Románia (románul), CsehSzlovákia (csehül és szlovákul), Litvánia (angolul), Ausztria (németül), Lengyelország (12 kategóriába kódolva, amit átkódoltunk), Bulgária (minden századik választ, angolul), Észtország (minden századik válasz, angolul). A legtöbb országból kapott válaszok nem voltak beazonosíthatóak a kérdőívvel, így azokat nem tudtuk visszakódolni az SPSS systemfile-ba, az adatokat ezért csak aggregált formában, tömegszinten tudjuk használni.

[7] Itt elsősorban Romániára, az NDK-ra, Albániára és a Szovjetunió köztársaságaira gondolunk.

[8] Ez vonatkozott egyrészt a föltehető kérdésekre, másrészt rájuk adható válaszokra is. Politikai természetű kérdésekben az emberek legfeljebb csak óvatos kritikával mertek nyilatkozni, ezért például az akkoriban készített politikai jellegű közvéleménykutatások eredményeit értelmetlen és félrevezető lenne mechanikusan összehasonlítani a rendszerváltozást követő szabad véleménynyilvánítások eredményeivel. Erről lásd bővebben: Simon 1993.

[9] A megkérdezettek elé 11 különböző állítást tartalmazó kártyát tettünk és megkértük őket, osztályozzák az állításokat aszerint, hogy mennyire tartoznak bele a demokrácia fogalmába. Az 1-től 4-ig terjedő skálán az 1-es a legerősebb, a 4-es a leggyengébb pontot jelentette. (A pontos kérdéseket lásd a Függelékben.) A megkérdezettek száma az egyes országokban a következő volt Bulgária 1074, Csehszlovákia 1003 (cseh 679, szlovák és magyar 324), Észtország 943, Magyarország 1277, Litvánia 918, Lengyelország 919, Románia 1234, Szlovénia 686, Ukrajna 1739, Krasznojarszk 1485, ex-NDK 1087. (Hasonlóan a 2. táblázatnál is.) Egyrészt a zárt kérdések elemzésére azért tartottuk célszerűbbnek a tömegszintű (aggregált) adatok használatát – esetünkben az egyes országok meanjeit –, mert a nyitott kérdések esetében is csak összevont adatok álltak rendelkezésünkre (lásd erről a 6. jegyzetet). Másrészt ugyanezen vizsgálat esetében a demokrácia zárt kérdések-

ben való értelmezésének szegregált adatokon alapuló földolgozását részletesebben lásd Wessels–Klingemann 1995. és Fuchs–Roller 1995.

[10] Hasonló eredményre jutottak Doh Chull Shin és munkatársai (1988) Dél-Koreában, Yang-Sun Chou (1992) Tajvanon és Kínában, Edgardo Catterberg (1989) Argentínában, Jose Álvaro Moises (1992) Brazíliában, McDonough–S. Barnes–Lopez Pina (1986) Spanyolországban, J. R. Montero és L. Morlino (1992), valamint Juan Linz és Alfred Stepan (1989*a*) Dél-Európában.

[11] A kérdést már korábban fölvetettük, amikor a magyar adatok elemzésekor azt tapasztaltuk, hogy a nyugat-európaihoz képest itt rendkívül erős a polgárok államtól szembeni elvárása a szociális gondoskodás tekintetében (lásd Bruszt (1990*a*). A válaszadáshoz azonban még hiányoznak a mélyebben elemző országtanulmányok és a regionális áttekintések. Ilyen fontos, úttörő jellegű kísérletnek tekinthető Ralf Della Cava munkája (1993).

[12] Lásd legutóbb Doh Chull Shin szintetizáló igényű tanulmányában (Shin 1995*a*: 18–20, 42); lásd továbbá a 10. jegyzetet is.

[13] Vizsgálatunk eredményeit az idézett román társadalomkutatókkal való konzultációink mellett (lásd a 15. és 29. jegyzetet) megerősítették a román belpolitikai élet eseményei is. Nem sokkal az adatfölvétel után 1990 márciusában történt a véres marosvásárhelyi magyarellenes pogrom, vagy a júniusi és szeptemberi bukaresti fahusánggal fölfegyverkezett bányászok tüntetése.

[14] Többek között Sartori is ezt hangsúlyozza a demokrácia mibenlétével foglalkozó egyik munkájában: „azt a kérdést, hogy mit jelent a demokrácia, nem lehet egyszerűen a válaszok statisztikai összegezésével megválaszolni, mondván, hogy az emberek többsége számára a fogalom ezt és ezt jelenti..." Legfontosabb érve pedig az: „valójában a demokrácia szó nem konvencionális jellegű, hanem történelmi képződmény" (Sartori 1962: 220–221).

[15] A nyitott kérdésekre adott összes választ négy posztkommunista országból kaptuk meg: Csehszlovák Köztársaság, Magyarország, Litvánia, Románia. Kódolt lista állt rendelkezésünkre Lengyelországból, emiatt a kategóriákat nem tudtuk mélységükben tovább bontani, csak további kódolással összevonni, így a lengyel adatokat csak korlátozottan és csak bizonyos összefüggésekben tudtuk használni és összevetni a másik négy ország adataival. A spanyol adatokat a José Ramón Montero által vezetett 1989-es madridi CIS-vizsgálat földolgozásából vettük át. Az ausztriai adatokat a Peter A. Ulram vezetésével a bécsi Fessel und GFK Institut für Marktforschung által 1994-ben végzett survey codebookjából. Mindkét kutatás eredménye nagy segítségünkre volt, ezúton mondunk köszönetet José Ramón Monterónak, valamint Peter Ulramnak és a Fessel GFK Institutnak a rendelkezésünkre bocsátott adatokért. Ugyancsak köszönettel tartozom Ioan Margianu, Pavel Campeanu, Ioan Mihailescu, Jan Misovic kutatóknak a Romániában és Csehszlovákiában végzett adatgyűjtő munkájukért és szakmai észrevételeikért.

[16] Ez alól csak Magyarország kivétel 1993-ban. Erről bővebben lásd Simon 1995.

[17] Próbálkoztunk több megoldással is, így például a Fuchs–Klingemann féle 8-as bal–jobb osztályozással és a Cees van Eijk–Niemöller által használt 14-es kategóriával (lásd Fuchs–Klingemann 1990; Eijk–Niemöller 1980; Hudacek 1992).

[18] Az „egyenlőséget" gyakran használják surveykben a demokrácia mérésére. Mi azonban nem kezeltük önálló kategóriaként, mert összemosta volna a különböző kategóriákat, a lehetőséget, a véleményt, a cselekedetet, a jogot, az értékelést és az ítéletet azáltal, hogy mindegyik kategóriával minősítő jelzőként előfordul. (Ilyen esetekben a kijelentéseket az egyenlőség jelző nélkül kódoltuk.)

[19] Részletesebben lásd Simon 1993.

[20] Az adatfölvétel 1989. március 20-tól április 10-ig tartott. Az MSZMP politikai elit mintát politikai bizottsági tagok, központi bizottsági titkárok, KB-osztályvezetők, megyei és budapesti kerületi elsőtitkárok, valamint ideológiai titkárok alkották. Részletesebb földolgozását lásd Bruszt–Simon 1990*b*. Az 1993. decemberi adatfölvétel az MTA Politikai Tudományok Intézetének és Szociológiai Kutató Intézetének együttműködésében készült a budapesti Erasmus Alapítvány a Demokráciáért támogatásával, Bruszt László és Simon János vezetésével. Alapmegoszlásait lásd Bruszt–Simon 1996.

[21] Ez egyébként meggyorsította a politikai vezetésben szükséges személycseréket, a hatalom decentralizálását és a demokrácia új intézményi rendszerének kiépítését. (Bővebben lásd Kéri 1991.)

[22] Bár a három kategória aránya és szerepe folyamatosan csökkent (1989-ben együttesen 85%-ot tettek ki, 1990-ben 75 és 1993-ban 70%-ot), a csökkenés nem egy valamely kategória növekvő dominanciájának tudható be, hanem a különböző kategóriák közötti átrendeződéseknek. (Részletesebben lásd Simon 1995.)

[23] Észtországban és Bulgáriában a helyi kutatók véletlen kiválasztással dolgoztak, az ezer kapott válaszból minden századikat írták ki a kérdőívből és juttatták el hozzánk.

[24] Részletesebb kifejtését lásd Montero–Morlino 1992*a*.; Montero 1992*b*. Hasonlóképpen érvel Linz 1990 és Linz–Stepan 1989*b*. A tranzitológiai szakirodalomban legelőször Linz (1985) vetette föl a múlt továbbélő hatását és következményeit a polgárok magatartására nézve.

[25] Például az 1990 szeptemberében, az önkormányzati választások előtt végzett adatfölvételünk tanúsága szerint az emberek 60 százaléka határozottan bízott abban, hogy az 1990-es szabad választások után új korszak kezdődik, amelytől többségük elsősorban anyagi helyzetének javulását várta. 1991-ben végzett közvéleménykutatásunk szerint is elsősorban azok voltak elégedettek a rendszerváltozással, akik úgy érezték, hogy gazdasági helyzetük javult (lásd Simon 1992). Az 1990 novemberében készített országos adatfölvételünk során a demokrácia zárt kérdésekben való értelmezését elemezve (faktoranalízis, variancia, one way stb.) azt láttuk, hogy igen nagy hangsúlyt kapnak a demokrácia materiális és szociális elemei (substantiv democracy), például a javuló gazdasági föltételek, a bankok kormányzati ellenőrzése, a társadalmi egyenlőség vonatkozásában, vagy a korrupció megítélésében (Bruszt–Simon 1992: 186).

[26] Részletesebben lásd Simon 1996.

[27] Lásd erről bővebben Putnam 1973: 169; Heimer (et al.) 1990: 5. Több vonatkozásban is hasonló adatokat kapott Richard Rose, aki a régióban a szabadság értelmezését dolgozta föl a „New Democracy Barometer" zárt kérdései alapján (Rose 1994: 19–22). Többek között erre a következtetésre jutott Oroszország kapcsán Rukavishnikov (1994), a volt szovjet köztársaságokat vizsgálva Gibson, Duch és Tedin (1993), valamint Szovákia esetében több kutató is (lásd *The Slovak Path of Transition to Democracy* 1994).

[28] Négy országból állnak rendelkezésünkre az eredeti válaszok, melyeket bontásban is tudtunk rendszerezni. A csehszlovák és litván válaszokat angolra fordítva használtuk, a román válaszokat pedig magyarra fordítva. Az adatfölvétel időpontja miatt a cseh és a szlovák adatokat még összevonva kezeltük. Itt jegyezzük meg, hogy a csehszlovák adatok elemzéséhez segítségünkre volt Jan Misovic és Milusa Rezkova: „Public Opinion in Czech-Slovak Republic (1990–1991)" Paper presented at August 1991 at the II. International Conference on „Political Culture in Central and Eastern Europe" in Budapest, Erasmus Foundation and IPS of HAS.

[29] A román adatok elemzése során konzultáltunk Ioan Mihailescuval, Pavel Campeanuval, Ioan Margineannal és Victor Neumannal. Segítségünkre volt Victor Neumann (1993) és Pavel Campeanu (1993) munkája.

[30] A válaszokat az összes említés alapján kódoltuk, tehát a linked-answer válaszokat is beszámítottuk.

[31] Ezt azért tartottuk fontosnak megemlíteni, mert adatfölvételünk 1990. október 20. és november 4. között történt, eközben, október 25-én este a taxisok elfoglalták a hidakat és 29-éig megszállva tartották. Figyelemre méltó, hogy a kérdezőbiztosok beszámolói szerint az okkupációs sztrájk kirobbanásától kezdve a válaszadók körében radikálisan megemelkedett a nem konvencionális participáció támogatottsága (sztrájk, okkupációs sztrájk stb.).

[32] Ez megfelel annak a koncepciónak, amely Frank Bealey képviselő a demokráciát az egyén és az állam sajátos viszonyaként fogja föl (Bealey 1988: 6–8.).

[33] Bár ezt a törésvonalat elsősorban országok között mértük, szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy néhány 20. századi „új államban" egy országon belül is megtalálható a kettő kombinációja és gyakori konfliktusa (pl. Romániában Erdélyben, Ukrajnában a Nyugati területeken). A közép- és kelet-európai térségben a kilencvenes években tapasztalható etnoregionalizmus problémáiról színvonalas feldolgozást ad szintetikus igényű tanulmányában A. Gergely András (1994).

Bibliográfia

Almondm G.A.–B. Powell: *Comparative Politics*

Alford, Robert–Roger Friedland 1985. *Powers of Theory: Capitalism, State, and Democracy.* London: Cambridge University Press

Barry, Brian M. 1970. *Sociologists, Economists and Democracy.* London: Collier-Macmillan

Bassett, R. B. A. 1935. *The Essentials of Parlamentary Democracy.* London: Macmillan and Co.

Bealey, Frank 1988. *Democracy in the Contemporary State.* Oxford: Clarendon Press

Bobbio, Norberto 1987. Más iguales o más libres? *Nexos.* Mexico D. F. 115, 11–14.

Bresser, Pereira–J. M. Maravall–A. Przeworski 1993. *Economic Reforms in New Democracies – A Social-Democratic Approach.* Cambridge University Press

Bruszt László–Simon, János 1990*a*. *The Change in Citizens Political Orientations during the Transition to Democracy in Hungary. Public Opinion and Election Studies 1990–1991.* Budapest: IPS of HAS

– – 1990*b*. *A lecsendesített többség.* Budapest: TTI

– – 1992. The Great Transformation in Hungary and Eastern Europe. In: *Flying Blind.* Budapest: Yearbook of the Hungarian Political Science Asssociation

– – 1995. *Post-Paternalist Political Culture. Codebook of 6 survey in Hungary: 1985–1994.*

– – 1996. *Monitoring Democracy in Hungary (1989–1994) Codebook.* (Megjelenés alatt.)

Bruszt, L.–Simon, J.–B. Wessels 1993. *Codebook of the International Survey of the „Political Culture, Political and Economic Orientations in Central and Eastern Europe during Transition to Democracy 1990–92."* Budapest: IPS of HAS

Campeanu, Pavel 1993. *De patru ori in fata urnelor.* Bucuresti: Editura ALL

Catterberg, Edgardo 1989. *Los argentinos frente a la política. Cultura política y opinión pública en la transición argentina a la democracia.* Buenos Aires: Planeta Argentina

Copp David–Jean Hampton–John Roemer (eds.) 1993. *The Idea of Democracy.* Cambridge University Press

Dahl, Robert 1971. *Polyarchy: Participation and opposition.* New Haven, CT: Yale University Press

– 1982. *Dilemmas of Pluralist Democracy. Autonomy vs. Control.* New Haven and London: Yale University Press

Dowse, Robert E.–John A. Hughes 1975. *Sociología Política,* Madrid: Alianza Universidad Editorial

D'Adamo, Orlando J.–Virginia Garcia Beaudoux 1994. Attitudes toward Democracy: From the Classical Liberal Model to the New Participatory Democracies. Politics and the Individual. *International Journal of Political Socialization and Political Psychology*, (Vol. 4) 2, 87–94.

Della Cava, Ralf 1993. *Roman Catholic Philanthropy in Central and Eastern Europe, 1947–1993.* Prepared for the Meeting of the Working Group on Transnational Religious Regimes of the Social Science Research Concil, New York City, 8–9. October

Diamond, Larry–Juan Linz–Martin Seymour Lipset 1989. *Democracy in Developing Countries*, Vol. 1–4. Boulder, Colorado: Lynne Rienner

Downs, Anthony 1957. *An Economic Theory of Democracy.* New York: Harper & Row.

Duch, Reymond 1993. *Tolerating Economic Reform: Popular Support for Transition to a free Market in the Former Soviet Union.* Manuscript

Duncan, Graeme 1983. *Democratic Theory and Practice.* Cambridge: Cambridge University Press

Eijk, Cees van der–Niemöller, Bart 1980. Links en rechts in de zevertiger jaren. In: *Mededelingen 6/7 van de Subfaculteit der Algemehe Politieke en Sociale Wetenschappen.* Amsterdam, 225–226.

Fuchs, Dieter–Hans-Dieter Klingemann 1990. The Left–Right Schema. In: K. Jennings–Jan van Deth (eds.) *Continuities in Political Action.* Gruyter, 203–234.

Fuchs, Dieter–Edeltraud Roller 1995. Cultural Conditions of the Transition to Liberal Democracy in Central and Eastern Europe. (Megjelenés alatt. In: Bruszt–Simon–Barnes: *Post-Communist Citizens.* CEU and Oxford University Press, 1996.)

Gergely (A.) András 1994. Nemzetváltás és identitás. In: Balogh István (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások.* Budapest: MTA PTI 431–467.

Gibson, James–Raymond Duch–Kent Tedin 1993. Democratic Values and the Transformation of the Soviet Union. *Journal of Politics*, 54, 329–371.

Gombár Csaba 1983. *Politika címszavakban.* Politikatudományi Füzetek. Budapest: ELTE ÁJTK

Habermas, Jürgen 1994. Objektivizmus a társadalomtudományokban. In: Ugyanő *A társadalomtudományok logikája.* Budapest: Atlantisz Kiadó, 271–292.

Hankiss Elemér 1982. *Diagnózisok.* Budapest: Magvető

Heath, Anthony–Geoffrey Evans–Ioan Margineanu 1994. Clasa sociala si politica in Europa de Est. *Revista de Cercetari Sociale*, 2, 59–67.

Heimer, Franz–Leite Viegas–Nunez Andrade 1990. *Regime Transition and Consolidation in Portugal: The Subjective Dimension.* Ponencia presentada al XII Congresso Mundial de la Internacional Sociological Asociación, Madrid

Held, David 1987. Models of Democracy. California: Stanford University Press

Higley, J.–R. Gunther (eds.) 1992. *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press

Hudacek, Jaroslav 1992. Pokus o identifikaci stran na "levo-pravém" kontinuu. *Sociologicky casopis,* 2, 275–283.

Inglehart, Ronald 1993. *Modernization and Postmodernization: The Changing Relationship between Economic Development, Cultural Change and Political Change*. Paper presented at the conference on Changing Political and Social Values, in honor of the 700th anniversary of Complutense University, Madrid, September 27–October 1.

Jacob, Betty M.–Krzysztof Ostrowski–Henry Teune (eds.) 1994. *Democracy and Local Governance. Ten Empirical Studies* Honolulu: Matsunaga Institute for Peace and University of Hawaii

Kaase, Max 1992. *Political Culture as a Basis for a Democratic Political System,*. Paper presented at the Conference on „Democratic Governments and the Transition from Plan to Market", University of Twente, The Netherlands, August 13–15.

Kéri László 1991. *Hungary from the Single Party System to Free Elections*. Budapest: IPS of HAS

Lafferty, William 1981. *Participation and Democracy in Norway.* Oslo-Bergen-Tromso: Universitsforlaget

Duncam, Graeme 1983. *Democratic Theory and Practice.* Cambridge: Cambridge University Press

Laki László–Simon, János 1990. *Demokrácia, baloldal, jobboldal Magyarországon*. Budapest: NGYIA, MTA PTI. Kézirat.

Linz, Juan J. 1985. Crisis del Estado unitario: nacionalismos periféricos y regoinalismo. In: Ramón Acosta et al. *La Espana de las Autonomías*. Madrid: Espasa-Calpe

– 1990. Transition to Democracy. *Washington Quarterly*, 1, 143–164.

Linz, Juan J.–Manuel Gomez Reino 1983. *Informe sociológico sobre el cambio político en Espana, 1975–1981.* Madrid

Linz, Juan J.–Alfred Stepan 1978. *The Breakdown of Democratic Regimes in Europe.* Baltimore: The John Hopkins University Press

– – 1989*a*. *Democratic Transition and Consolidation in Southern Europe*. Paper prepared for the Conference on „Problemas de la consolidación democrática en el Sur de Europa", Madrid

– – 1989*b*. Political Crafting of Democratic Consolidation or Destruction: European and South American Comparisons. In: R. A. Pastor (ed.) *Democracy in the Americas: Stoping and pendulum*. New York: Holmes and Meier, 41–61.

Lipset, Seymour M. 1960. *Political Man: The Social Bases of Politics*. Garden City, NY: Doubleday Press

Loewenthal, Abraham–Thomas Bierstecker–Leslie Eliot Armijo 1995. *It's Fine in Practice, but How Does it Work in Theory?: Understanding the Relationship between Democratization and Market Oriented Economic Reform.* Manuscript (under publication) South-Californian University

Maravall, José Maria 1992. What Is Left? *Estudio*. Working Paper, 36, 59.

– 1993. Las nuevas democracias: economía y política. *Claves*, 34, 13–23.

Marks, Gary–Larry Diamond 1992. *Reexamining Democracy.* Newbury Park: Sage Publications

McDonough, P.–S. Barnes–A. Lopez Pina 1986. The Growth of Democratic Legitimacy in Spain. *American Political Science Review*, 80, 735–760.

– – 1992. *The Nature of the Political Support and Legitimacy in Spain.* Paper presented at the Eigth International Conference of the Europeanists, Chicago, March 27–29.

Misovic, Jan–Milusa Rezkova 1991. *Public Opinion in Czech-Slovak Republic (1990–1991).* Paper presented at Aug. 1991 at the II. International Conference on „Political Culture in Central and Eastern Europe" in Budapest, Erasmus Foundation and IPS of HAS

Moises, José Álvaro 1992. Democratizacao e cultura politica de massas no Brasil. Sao Paulo, *Lua Nova*, 26, 5–52.

Montero, José Ramón 1992*a*. Los significados de la Democracia en Espana: Un analísis explorativo. *Inguruak*, 7, 61–78.

– 1992*b*. *Sobre la democracia en Espana: Legitimidad, apoyos institutionales y significados.* Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales del Instituto Juan March en Madrid

Montero J. R.–Leonardo Morlino 1992. Legitimacy and Democracy in Southern Europe. In: N. Diamanduros–R. Gunther, H.–J. Puhle (eds.) *The Politics of Democratic Consolidation.*

Morlino, Leonardo 1985. *Como cambian los regimenes politicos?* Madird: Centro de Estudios Constitucionales, Colección Estudios Politicos

– 1995. Consolidation and Party Government in Southern Europe. *International Political Science Review*, (Vol. 16), 2, 145–167.

Nelson, Joan 1987. Political Participation. In: M. Weiner–S. P. Huntington (eds.) *Understanding Political Development: An Analitic Study*. Boston: Little, Brown & Co, 103–159.

Neumann, Victor 1993. *The Temptation of Homo Europaeus the Genesis of the Modern Spirit in Central South-Eastern Europe.* Columbia University Press

O'Donnel, Guillermo 1994. Delegative Democracy. *Journal of Democracy*, Vol. 5, 55–69.

Paramio, Ludolfo 1994. *Democracia y desarrollo industrial.* (Manuscript.) Madrid: Instituto de Estudios Sociales Avanzados (CSIS)

Plasser, Fritz–Peter Ulram 1994. *Monitoring Democratic Consolidation: Political Trust and System Support in East-Central-Europe.* Prepared for presentation at the XVIth World Congress of the International Political Science Association, Berlin, August 21–25.

Putnam, Robert 1973. *The Beliefs of Politicians. Ideology, conflict and democracy in Britanian and Italy.* New Haven: Yale University Press

Requejo, Ferran 1991. *Elitist Democracy or Liberal Democracy? Schumpeter Revisited.* Barcelona

Reykowski, Janusz 1994. *Popular Concept of Democracy and the Perception of the Sociopolitical Situation.* Prepared for presentation at the XVIIth Word Congress of the International Political Science Association, 21–25 August, 1994, Berlin

Rose, Richard 1994. Freedom in Post-Communist Societies. *Freedom Review,* (Vol. 25), 5 (September–October)

Rose, Richard–Toni Makkai 1993. *Collectivist vs. Individualist welfare values in post-communist societies: A Comparative Analysis*. Manuscript.

Rukavishnikov, Vladimir 1994. A Split Society: Political Crisis and Popular Support for Transition to a Free Market and Democracy in Russia. *Sociale Wetenschapen* (Tilburg), 2.

Sartori, Giovanni 1962. What Is Democracy? The Truth-Value of Definitions. In: *Democratic Theory* . Detroit

– 1987. *The Theory of Democracy Revisited.* New Jersey: Chatham House Publishers

– 1988. *Teoría de la democracia.* Madrid: Alianza

Schmitter, Philippe–Terry Karl Lynn 1991. What Democracy Is – and What Democracy Is Not? *Journal of Democracy*. Summer (Spanyolul: 1993 Que es y que no es la Democracia? *Sistema*, 116)

Schumpeter, J. A. 1943. *Capitalism, Socialism, and Democracy*. London: George Allen and Urwin

Shin, Doh Chull 1995*a*. *The Democratization of Korean Politics and Culture in Progress and Repose: Public Opinion Survey Findings, 1988–1994*. Prepared for presentation at the international conference on „50 years of Korean Independence, 50 years of Korean Politics", Seoul, July 20–22.

– 1995*b*. Political Parties and Democratization in South Korea: The Mass Public and the Democratic Consolidation of Political Parties. *Democratization*, (Vol. 2) 2, (Summer) 20–54.

Shin, Doh Chull–Myung Chey–Kwang-woong Kim 1988. Cultural Origins of Public Support for Democracy in Korea: An Empirical Test of the Douglas-Wildavsky Theory of Culture. *Comparative Political Studies*, 22, 217–238.

Simon János 1992. *The Day after of the Democracy in Hungary*. IPS of HAS (magyarul: Magyarország Politikai Évkönyve Budapest: Economix, 615–631.)

– 1993. Post-Paternalist Political Culture in Hungary: Relationship between Citizens and Politics during and after the "Melancholic Revolution" (1989–1991). *Communist and Post-Communist Studies*, (Vol. XXVI) 2 (June).

– 1994. Cultura política pospaternalista na Hungria. In: H. Tindade (ed.) *Cultura Politica e Democracia*. Porto Alegre, Brasil, 76–94.

– 1995. What Democracy Means for Hungarians? *Coexistence*, 4, Netherlands: *Kluwer Academic Publishers*, 324–340.

– 1996. Hungary at the Gate of Europe. In: Peter Dutkiewitz–Teresa Rakowska-Harmstone (eds.) *East-Central Europe in Transition, Textbook*. Indiana University Press (fortcomming)

Stepan, Alfred 1993. When Democracy and Nation-State are Competing Logics: Reflection on Estonia. *European Journal of Sociology*, Vol. 35, 127–141.

Strom, Kaare 1992. *Democracy as Political Competition*. In: Marks Gary–Larry Diamond (eds.) 1992.

The Slovak Path of Transition to Democracy 1994. Bartislava: Slovak Political Science Association

Ulram, Peter A. 1994. *EU und Democratie. Daten zur Untersuchung*. (Studienleitung) Wien: Fessel und GFK Institut, Institut für Marktforschung KG

Wessels, Bernhard–Hans-Dieter Klingemann 1995. *Democratic Transformation and the Prerequisites of Democratic Opposition in East and Central Europe*. (Megjelenés alatt. In: Bruszt–Simon–Barnes 1996. *Post-Communist Citizens*. CEU and Oxford University Press)

Whitehead, Lawrence 1992. *Democracy and Transition*. Paper presented at Forly at the Conference „Economical Liberalization and Consolidation of Democracy", April 2–4.

Yang-Sun Chou 1992. An Arduous Path to Democracy: A Preliminary Analysis of the Process of Liberalization and Democratization in Taiwan and Mainland China. In: Edward Friedman (ed.) *Democratization: Generalizing the East Asian Experience*.

Függelék

A kérdőívben használt angol nyelven standardizált kérdések magyar fordításban a következőképpen hangzottak:

Q.6. „Kérem, mondja meg, hogy az Ön számára mit jelent az, hogy demokrácia!"

Q.8. „Kérem, mondja meg, hogy az Ön számára mit jelent az, hogy baloldal?"

Q.9. „Kérem, mondja meg, hogy az Ön számára mit jelent az, hogy jobboldal?"

Q.11. „Az emberek különböző dolgokra gondolnak a demokrácia szó hallatán, például olyanokra, mint amilyenek az alábbi kártyákon szerepelnek. Kérem, mondja meg az alábbi dolgokról, hogy Ön szerint mennyire tartoznak bele a demokrácia fogalmába:
1. nagyon; 2. valamennyire; 3. nem nagyon; 4. semennyire".
(A 11 témakör pontos leírását lásd: Bruszt–Simon–Wessels 1993.)

Q.19. Önnek mi a véleménye az emberek közötti jövedelemkülönbségekről?
1. nagy különbségeknek kell lenniük,
2. bizonyos különbségeknek kell lenniük,
3. gyakorlatilag nem kellene, hogy különbségek legyenek.

Q.25. Mekkora befolyása van az Önhöz hasonló embereknek a munkahelyi döntések meghozatalára?
1. döntő mértékű, 2. nagymértékű, 3. kicsi 4. semmi.

Q.35. Országunk előtt több megoldatlan probléma áll. Az alábbi konfliktusok közül melyiket mennyire tartja Ön fontosnak vagy nem fontosnak?
1. nagyon fontos, 2. elég fontos, 3. kicsit fontos, 4. egyáltalán nem fontos?
a) A gazdagok és szegények közötti konfliktus.
b) A bűnözők és törvénytisztelők közötti konfliktus.
c) A magyarul beszélők és a más nyelven beszélők közötti konfliktus.
d) A baloldaliak és a jobboldaliak közötti konfliktus.
e) A fiatalok és az öregek közötti konfliktus.
f) Az egyház tanításait követők és nem követők közötti konfliktus.
g) A nacionalisták és a nem nacionalisták közötti konfliktus.

Q.46. Ha a kormány az Ön érdekeit sértő intézkedéseket hozna, tehetne-e ellene valamit?
1. igen, tehetnék,
2. nem, nem tehetnék semmit.

Q.47. Ha a helyi önkormányzati testület érdekeit sértő intézkedést hozna, tehetne-e ellene valamit?
1. igen, tehetnék,
2. nem, nem tehetnék semmit.

TÁJÉKOZÓDÁS

Tomka Miklós

A FELEKEZETI STRUKTÚRA VÁLTOZÁSA KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Az utóbbi években a vallásszociológiában két olyan új kutatási irány bontakozott ki, amely minket közelebbről is érint. Az első a vallások és felekezetek egymáshoz képest is változó társadalmi–politikai szerepével és jelentőségével foglalkozik. Miközben a plurális társadalom és a szimbolikus javak piaci áruvá válása átalakítja a vallási mezőt, figyelemre méltó az egyházak mint makroszociális képződmények között kialakuló verseny és a felekezeti arányoknak abból eredő – esetleges – átalakulása. Ez a verseny az egyházak funkciói és funkcionalitása szempontjából is tanulságos következtetésekre vezethet. Az eddigi kutatási tradíció ellenben inkább a társadalomszervezeti és -politikai vonatkozásokra helyezi a hangsúlyt.

A felekezetek mint egymástól különböző kultúrák és mint társadalmi–politikai testületek és intézmények relatív súlya és egymáshoz viszonyított aránya gyakran egy világméretű kérdésfelvetés része (Clévenot 1987; Hunyadi 1995; Lacoste 1990; Sontag 1991; Szigetvári 1991). Ilyenkor az a kiindulópont, hogy a vallások egyúttal kultúrák és kultúrkörök megjelenítői. Terjedésük vagy visszaszorulásuk a kulturális (és politikai) befolyások növekedésének vagy csökkenésének szimbolikus eszközei és kifejezői. Terjedőben van az a nézet, hogy a globalizációval, valamint a gazdasági és kommunikációs egységesüléssel egyidőben a világ regionalizálódásának talán legfontosabb forrása a kulturális hagyomány. A célok, értékek, motivációk, társadalomszervezeti elképzelések legmélyebben gyökerező és a kultúra egészét leginkább átfogó hordozói pedig a vallások. Ilyen értelemben lehet a világ vallási régiókra tagolódásáról beszélni és a meglevő kulturális és életstratégia-különbségeket a vallási és világnézeti hagyományokra visszavezetni. Joggal feltételezhető, hogy ezek a különbségek eltérő versenyképességet biztosítanak, azaz az egyes régiók jövőbeli fejlődését és a világ egészébe való betagolódásuk lehetőségeit, valamint a régiók között levő feszültségeket és konfliktusokat maradandóan meghatározzák (Abe 1994; Huntington 1993*a*; Nakajima 1994; 1993*b*; Robertson 1994; Szücs 1983).

Ugyanez a szemlélet egyetlen régión belül is hasznosítható. Weber és köre protestantizmus-tézisét (Schluchter 1988; Troeltsch 1923; Weber 1982) fel lehetett használni az Európán belüli differenciálódási folyamatok értelmezéséhez. A vallási–felekezeti hovatartozás a jelenkori európai egységesülési törekvésekben is, éspedig mind az explicit politikai szándékok (Greschat–Loth 1994), mind a tudományos értelmezés szintjén (Baubérot 1994; Davie 1994; Vincent–Willaime 1993) súlyos tényezőnek tűnik. Ezt a tényt, a felekezeti kultúra és az egyházak társadalmi–politikai relevanciáját lehet helyeselni vagy bírálni, de vakság lenne nem létezőnek tekinteni.

A felekezeti szerkezet és változása persze nem csupán nemzetközi összehasonlításban, hanem egyetlen országon belül is fontos tényező lehet. Legalábbis ott, ahol olyan jelentősebb társadalmi átalakulás zajlik, ami a szimbolikus szférát is érinti. Az amerikai egyháztörténet és vallásszociológia újabb felfedezései közé tartozik az a belátás, hogy a jelenleg ott tapasztalt nagyarányú egyháziasság és vallásgyakorlat korántsem az „alapító atyák" és az első bevándorlók hagyatéka, hanem múlt századi térítő mozgalmak eredménye. Az Amerikai Egyesült Államok felekezeti és vallásossági arányainak és térképének kialakulása nem egyenes vonalú fejlődés, hanem többfokozatú drámai arányváltozások eredménye (Finke–Stark 1992; Mulin–Richey 1994). Ez a felismerés azután kikerülhetetlenné teszi azt a kérdést, hogy mely felekezetek és miért növekedtek, illetve csökkentek? A válasz mind a korábbi időszakra, mind az utóbbi 20–30 évre vonatkoztatva azonos. A „liberális", azaz a társadalmi hangulathoz igazodó, „elvilágiasodó", a szociális és társadalmi célokat előtérbe állító egyházak látványosan zsugorodnak. A nem-evilági jellegüket őrző, keményebb saját normákat érvényesítő, szorosabb egyházfegyelmet követelő, „konzervatív" egyházak viszont (Amerikában nem csak relatív, hanem abszolút értelemben is és egyéb tényezők, például a bevándorlás kiszűrése után is) létszámban és jelentőségben növekedtek és növekszenek (Hoge–Roozen 1979; Kelley 1972; Roozen–Hadaway 1993).

A vallásszociológia másik említett ága azt vizsgálja, hogy a vallásnak és az egyházaknak milyen szerepük volt a kelet- és közép-európai államszocialista rendszerekkel szembeni ellenállásban, és e rendszerek bukásában, továbbá, hogy az egyházak miképpen vesznek részt az azóta zajló társadalmi átalakulásban? Mind politikatörténeti, mind szociológiai vonatkozásban részletesen dokumentálva van a Vatikán „keleti politikájának" a hatása. Ennek első és explicit célja nyilvánvalóan a vallás és mindenekelőtt a katolikus egyház szabadságának bővítése volt. Eközben azonban a vatikáni politika nem csak akaratlanul, hanem tudatosan is a totalitárius, majd az autoriter hatalom gyengítésére és a vele szembeni társadalmi, kulturális és politikai alternatívák erősítésére törekedett. Lehetséges, hogy a társadalmi önállóság, a civil társadalom és a kulturális pluralizmus támogatásában és ösztönzésében a Vatikán hatékonyabb volt, mint bármely egyéb, a kommunizmussal szemben kritikus külső tényező

(Dupuy 1980; Stehle 1983; 1993; Winter 1972). Teljes a szakmai egyetértés abban, hogy a pártállam központosító törekvéseivel és ideológiai hegemónia igényével szemben a vallásosság ellenpólust képezett. Ez a kulturális másság társadalomszervező erőnek bizonyult. Alighanem az egyedülinek, amely jelentős tömegeket elért és mégis fenn tudott maradni az egész kommunista korszakban, és amelyeket a központosított rendszer mégsem tudott teljesen asszimilálni. A világnézeti alapon kezdődő integráció és társadalomszerveződés a kulturális önképzésnek, a kölcsönös támogatásnak, a csoporttudat kialakulásának, bizonyos munkamegosztásnak és informális szervezetképződésnek is forrásává vált: a gyülekezetekben és egyházközségekben éppúgy, mint a vallási kisközösségekben és bázisközösségekben, a vallási mozgalmakban, a „földalatti egyházban" (Beeson 1982; Bociurkiw–Strong 1975; Michel 1988; Walters 1988).

Természetesen a formális politika szintjén is jogosan fel lehet tenni a kérdést, hogy a hivatalos egyházi vezetés nyilvánosan szembefordult-e az uralkodó rendszerrel, vagy sem (Gönner 1995). Szociológiai megközelítésben azonban fontosabb az a kérdés, hogy a (hivatalos egyházi vezetés által is ápolt és védett) hitélet, a vallásgyakorlat, a jelentős részben informális vallási szervezet, valamint a vallási közösség profán tevékenységei együttesen, azaz a „vallás mint autonóm, csak félig formális, félig azonban informális rendszer" miképpen vett részt a pártállam társadalmi monopóliumának megtörésében és felszámolásában? Nagy mértékben! Mint bárminemű „második társadalom" mintája és előfutára (Grabner–Heinze–Pollack 1990; Michel 1992; Nielsen 1991; Grycz 1988; Tomka 1995). Mint olyan élő társadalmi hálózat és szövedék, amely 1989 utánra is megőrizte azt a képességét, hogy az épülő civil társadalom egyik alkotóelemévé váljék (Borowik–Szyjewski 1993; Grycz 1991; Koprowski 1989).

A két kutatási irány érintkezési pontján merül fel a kérdés, hogy a volt keleti tömb országaiban a különböző felekezetek társadalmi szerepét illetően milyen különbségek mutathatóak ki? Ezen az igen tág kérdéskörön belül minket az foglalkoztat, hogy a kommunista kor miképpen befolyásolta a felekezeti arányokat? Más megközelítésben a kérdés úgy is feltehető, hogy ma ugyanakkorae az egyes egyházak egymáshoz viszonyított relatív súlya, mint a szocialista–kommunista korszakot megelőzően. A legizgalmasabb témák közé tartozna a néhány száz vagy néhány ezer főt tömörítő kis egyházak és szekták megjelenésének, megmaradásának és talán gyarapodásának a kérdése. Ugyanígy külön figyelmet érdemelne, hogy a néhány százalék alatti kisebbséget képező lengyelországi vagy horvátországi és szlovéniai protestáns közösségek mennyiben tudták megőrizni nagyságukat. Azonban mindkét terület elkülöníthető a „történeti nagyegyházakra" vonatkozó kérdésfelvetéstől. Esetükben részben face-to-face csoportokról, részben a politika által is külön elbánásban részesített kisebbségekről van szó. Ráadásul hiányzik a helyzetértelmezéshez nélkülözhetetlen empirikus kutatási anyag. Határeset a volt NDK a ma ott élő mintegy hat százaléknyi katolikussal. Részletesebb vizsgálat és minden következtetés nélkül itt

csupán annyit rögzítünk, hogy európai összehasonlításban a volt NDK területén a legnagyobb méretű az elvallástalanodás, ám míg a protestáns egyházak híveinek száma negyven év alatt a korábbi arány egyharmadára, a katolikus egyházé „csupán" felére csökkent (Mechtenberg 1985; Zulehner–Denz 1993).

Vizsgálatunk terepéül gyakorlati szempontból négy olyan országot választottunk, amelyben mind a katolikus, mind a protestáns egyház jelentős nagyságú: Lettországot, Csehországot, Szlovákiát és Magyarországot. Témánk: a kétféle egyházhoz tartozó hívek társadalmi részaránya, illetve a két egyháztípus egymáshoz viszonyított nagysága. Mivel elsősorban a nagy egyházak relatív nagysága érdekel, az izraelita népesség létszámának kérdését legfeljebb érintjük (a holocaust és az Izrael államba vagy máshová irányuló kivándorlás hatásával egyáltalán nem foglalkozunk). Ugyancsak eltekinthetünk a régi és új, híveik összességének számarányát tekintve is kis egyházaktól. A felekezetenkívüli népesség pedig esetünkben nem mint önálló vizsgálati kérdés van jelen, hanem mint az elemzett két egyházi közösség társadalmi határa.

Lettország

Lettország jelenkori társadalmáról nem rendelkezünk hivatalos felekezeti statisztikával. A harmincas évekből származó állami statisztikák szerint a népesség többsége (1930-ban 56,3, 1935-ben 61,6%) protestáns, túlnyomórészt evangélikus volt, de mellettük jelentős nagyságú római katolikus és keleti rítusú katolikus kisebbség (1930-ban 32,5, 1935-ben 24,5%) élt. Sokkal kisebb közösségeket alkottak az orthodoxok (1930: 5,1, 1935: 8,9%) és az izraeliták (1930: 4,9, 1935: 4,8%). Felekezetenkívüliség ebben a korban jóformán nem létezett (Latvijas 1938; 1939).

A szovjet korszak Lettország számára nem utolsósorban letteknek a Szovjetunió egész területére szétszórt kitelepítését és még nyomasztóbb tényként nagyarányú – mindenekelőtt orosz – betelepítést jelentett (Bremmer–Taras 1993). Amennyiben a betelepülőknek egyáltalán felekezeti kötődése volt, az szinte kizárólag orthodox vagy (az orthodoxia egyik ágát, illetve szektáját alkotó) óhitű lehetett. És az a tény, hogy az általános szovjet vallásüldözés keretei között a lettországi orthodox egyház sokkal nagyobb szabadságot élvezett, mint akár az ország egyéb egyházai, akár az orthodox egyház a Szovjetunió egyéb területein, aligha független etno-politikai meggondolásoktól. A vallásgyakorlat mindenesetre már a hatvanas évekre igen alacsonyra esett és azóta is – legalábbis az ország függetlenné válásáig – folyamatosan csökkent (1. táblázat).

1. táblázat
A keresztelések és egyházi házasságkötések részaránya az összes születésekben és házasságkötésekben Lettországban 1963–1992 között (százalékban)

	1963	1965	1972	1975	1981	1983	1984	1992
keresztelés	29,3	27,9	24,0	22,4	20,6	19,1	18,5	–
egyházi esküvő	9,2	7,6	5,1	4,2	4,3	4,4	4,6	26,0

Forrás: Benz 1995.

Ez az alacsony vallásgyakorlat nagyon egyenetlenül oszlott meg a különböző egyházak hívei között. Noha felekezetek szerinti vallásgyakorlati adatokkal csak a legutolsó évtizedről rendelkezünk, az akkor tapasztalt nagy eltérések valószínűsítik, hogy legalább irányát tekintve már korábban is hasonló tendencia érvényesült. A nyolcvanas években mindenesetre mind a keresztelések, mind az egyházi házasságkötések nagy többsége a katolikus egyházban történt. A keresztelések számát tekintve pedig az orthodoxok is megelőzték a névlegesen többségi evangélikusokat (2. táblázat).

1992-ben a lutheránus keresztelések száma nagyobb volt ugyan, mint a katolikusoké, ám sokkal kisebb, mint amit az 1945 előtti részarányuk indokolna. Ugyanebben az évben az evangélikus egyházi esküvők aránya a korábbi háromszorosára emelkedett (azonban elmaradt a katolikus egyházi esküvők részaránya mögött). Az evangélikus arányok hirtelen megnövekedésénél még eldönthetetlen, hogy az a korábban elmaradt keresztelések és egyházi házasságkötések pótlásának a jele-e, vagy a jövőre nézve is maradandó és stabil arány-e, vagy akár csupán a kezdete egy fellendülésnek. Az viszont bizonyos, hogy a nyolcvanas években a katolikus családban született gyermekek mintegy 70–80, viszont a lutheránus családból születetteknek csupán 4–5 százalékát keresztelték meg szüleik (eredeti) felekezetében. Az 1990 előtti vallásgyakorlati adatok az ország felekezeti struktúrájának átalakulását mutatják. Lehetséges, hogy a korábban túlnyomórészt protestáns ország katolikussá válik (Benz 1995).

2. táblázat
A keresztelések és egyházi házasságkötések felekezetek szerinti megoszlása Lettországban 1981–1992 között (százalékban)

	1981	1982	1983	1984	1992
keresztelések					
katolikus	58,7	61,5	62,5	61,2	30,0
evangélikus	11,2	10,4	11,5	12,7	40,5
orthodox	17,8	18,6	16,5	15,5	16,2
óhitű	9,5	7,7	7,9	7,9	2,8
egyéb	2,8	1,8	1,6	2,7	10,5
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
egyházi esküvők					
katolikus	83,0	82,1	84,3	85,4	56,5
evangélikus	9,5	11,0	9,2	10,1	32,0
orthodox	5,5	4,4	3,8	2,4	9,2
egyéb	2,0	2,5	2,7	2,1	2,3
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Benz 1995.

Csehország és Szlovákia

Csehszlovákiában, különösen Csehországban a felekezeti hagyomány kivételesen erős politikai töltést hordoz. Cseh és morva területeken a Habsburgokkal szembeni nemzeti ellenállás éppúgy katolikusellenes érzéseket ébresztett, mint a 19. századi pápai centralizmussal szembeni polgári liberális ellenkezés. Ennek következménye a cseh huszita tradíciók feleleventése és nemzeti mítosszá fejlesztése és a katolikus egyháznak a két világháború közötti tudatos háttérbe szorítása. A protestáns részarány némi növekedésének hatására a katolicizmus túlsúlya ebben az időben csökkent. Mégis, csak a politikai hangulatnak tudható be, hogy szinte feledésbe merült, hogy a katolikus egyházból való látványos kilépések és a cseh nemzeti egyház megteremtése ellenére is Csehország a számarányokat tekintve túlnyomórészt katolikus maradt. (A protestáns részaránynak 1951-re bekövetkezett növekedésében pedig a teljes tömegében katolikus, mintegy kétmillió szudétanémetnek az országból történő kiutasítása, elhurcolása is szerepet játszott.)

3. táblázat
Csehszlovákia, Csehország és Szlovákia felekezeti megoszlása népszámlálási adatok szerint 1921–1991 között (százalékban)

	1921	1930	1951	1991	1991 1951 százalékában
Csehszlovákia					
N=	13 613 172	14 729 536	12 338 450	15 576 550	
katolikus	80,2	77,5	78,4	47,5	60,6
protestáns	11,1	13,1	16,4	5,3	32,6
egyéb	3,3	3,6	0,7	0,9	124,2
felekezetenkívüli és ismeretlen	5,4	5,8	4,5	46,3	1029,6
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	
katolikusok a protestánsok százalékában	720,5	593,7	478,6	889,6	
Csehország					
N=	10 005 734	10 674 386	8 896 133	10 302 215	
katolikus	82,0	78,6	76,7	39,1	51,0
protestáns	9,2	12,0	16,4	4,1	24,9
egyéb	1,6	1,6	0,8	0,7	90,3
felekezetenkívüli és ismeretlen	7,2	7,8	6,1	56,1	919,2
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	
katolikusok a protestánsok százalékában	892,4	655,8	468,4	957,5	
Szlovákia					
N=	3 000 870	3 329 793	3 442 317	5 274 335	
katolikus	77,4	78,0	82,7	63,8	77,1
protestáns	17,7	17,1	16,4	7,8	47,5
egyéb	4,6	4,4	0,5	1,2	240,6
felekezetenkívüli és ismeretlen	0,3	0,5	0,4	27,2	7825,0
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	
katolikusok a protestánsok százalékában	436,1	457,9	504,9	820,0	

Szlovákia népessége ugyancsak nagy többségében katolikus. Ez a többség a két világháború között is és a holocaust és a „népességcsere" hatására is nőtt.

Ilyen előzmények után következett be a demokratikus választásokat követően a kommunista hatalomátvétel. A „prágai tavasz" rövid intermezzójától eltekintve a politikai hatalom Kelet-Közép-Európa legerőszakosabb és legmaradandóbb egyházüldözését hajtotta végre, ami a másik oldalon a leginkább kiépült „földalatti egyházhoz" vezetett. Ebben a konfliktushelyzetben az addig látens vallástalanság manifesztté vált: Csehszlovákia népességének csaknem fele (a cseh társadalom 56, Szlovákia lakosságának 27 százaléka) felekezetenkívülivé lett. Kétségtelen, hogy mindkét ország vallási viszonyai szempontjából a tömeges nem-vallásosság a legmeghatározóbb tény. Emellett azonban figyelemre méltó a felekezeti arányok eltolódása is (Kucera 1994, Scitánie 1924; 1934; 1957; 1992; Srb–Andle 1994). A felekezetek közötti katolikus túlsúly az elmúlt negyven évben nagyobbra nőtt, mint valaha (lásd 3. táblázat).

Magyarország

Köztudott, hogy Magyarországon legalább egy bő évszázad óta lassan, de folyamatosan csökken a protestáns és nő a katolikus egyház híveinek számaránya. Ez a változás egyaránt jellemezte a Trianon előtti és az 1920 utáni országterületet. Az 1869–1910 közötti népszámlálások szerint a 100 protestánsra jutó katolikusok száma a kezdeti 249,6-ról tízévenkénti ütemben 254,8-ra, 262,9-re 272,1-re és végül 280,5-re emelkedett. A megcsonkított ország felekezeti összetétele sok vonatkozásban különbözött a régi Nagymagyarországétól (mindenekelőtt jóformán eltűnt az orthodox felekezet). A korábbi tendencia azonban továbbra is érvényesült. A 100 protestánsra jutó katolikusok létszáma – a Trianon utáni országterületen – a népszámlálások eredményei szerint az 1910. évi 233,8-ról 1920-ban 243,9-re, 1930-ban 248,9-re, 1941-ben 254,5-re és 1949-ben 260,1-re emelkedett (Kovacsics 1963). A trend 1949 után is folytatódott. Egy, a nyolcvanas éveket átfogó adatelemzés egy 100 ezer fő körüli nagyságú aggregált mintán 100 protestánsra 280,7 katolikust mutatott ki (Tomka 1994). Ennél alacsonyabb eredményre, 270,5-re jutott a KSH 1992. évi, felekezeti adatokat is gyűjtő vizsgálata, azonban ez a kutatás nem terjedt ki a görög katolikusokra, és gyanítható, hogy részben az „egyéb" kategóriába sorolta őket (Bukodi–Harcsa–Reisz 1994). De ha elfogadjuk is a KSH adatát, az is a szóban forgó tendencia bizonyítékát nyújtja. Még inkább érvényes ez az Országgyűlés és a Művelődési Minisztérium megbízásából 1992-ben végzett felekezetkutatásra, amelynek empirikus adatfelvétele 100 protestánsra 357,7 katolikust talált (Kozma et al. 1994).

A magyar vizsgálatok nem csak a katolikus túlsúly növekedésének dokumentálását teszik lehetővé, hanem annak demográfiai és kulturális mikéntjéről is tájékoztatnak. A korcsoportok felekezeti struktúrájának összehasonlítása azt mutatja, hogy a generációk váltakozása során a különböző egyházak egymástól eltérő mértékben tudják megőrizni számarányukat. Mind a nyolcvanas éveket

képviselő, mind az 1992. évi vizsgálat szerint az életkor csökkenésével csökken a protestáns és nő a katolikus részarány. Sőt, a nyolcvanas évek és 1992 adatainak összevetése nem csak a vallás- és felekezetenkívüliség terjedését mutatja, hanem azt is, hogy az életkori csoportok felekezeti szerkezete közötti különbség nő. A nyolcvanas években a legfiatalabbak között a katolikus túlsúly „csak" 1,13-szorosa volt a legidősebb csoportban mért értéknek. 1992-re mindegyik felekezet társadalmi részaránya csökkent. Ezen az átfogó tendencián belül azonban a legfiatalabb csoportban a protestánsokkal szembeni katolikus túlsúly 1,19-szerese a legöregebbeknél mért adatnak (4. táblázat).

4. táblázat
A magyar társadalom korcsoportonkénti felekezeti megoszlása: a) nyolcvanas évek átlagában és b) 1992-ben (százalékban)

felekezet	18–29	30–39	40–49 évesek	50–59	60–	18–29 évesek a 60 és több évesek arányában
a)	N= 24 896	19 367	16 703	15 877	19 122	
katolikus	69,5	71,8	72,3	71,8	71,5	97,2
református	19,5	21,2	22,0	22,2	21,4	91,1
evangélikus	3,3	3,9	4,5	4,7	5,1	64,7
egyéb	0,3	0,3	0,5	0,7	1,4	21,4
felekezetenkívüli	5,9	2,3	0,5	0,4	0,3	1966,7
ismeretlen	1,4	0,5	0,2	0,2	0,3	466,7
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
katolikusok a protestánsok százalékában	304,8	286,1	272,8	247,5	269,8	
b)	N= 29,000					
katolikus	61,3	67,3	67,0	69,1	68,8	89,1
református	18,0	20,3	22,3	22,3	22,5	80,0
evangélikus	3,0	3,3	4,2	5,0	5,5	54,5
egyéb	1,8	2,7	2,8	2,5	2,9	62,1
felekezetenkívüli	14,1	4,4	1,8	0,5	0,4	3525,0
ismeretlen	1,8	1,9	1,9	0,7	0,7	257,1
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
katolikusok a protestánsok százalékában	291,9	285,2	252,8	253,1	245,7	

Források: a) Tomka 1994; *b*) Bukodi–Harcsa–Reisz 1994.

Maga az a tény, hogy a magukat katolikusnak mondók a társadalom túlnyomó többségét képviselik, háttérbe szorít számos egyéb, kisebb különbséget. Másodrendű kérdésnek látszik, hogy a különböző iskolai végzettségi csoportokban a katolikusok részesedése a nyolcvanas évek átlagában 69 vagy 72 százalékos volt-e. Valójában azonban Magyarországon is érvényesül az az Európaszerte megfigyelhető tendencia, hogy a katolikus részarány az iskolai végzettség emelkedésével csökken. A társadalmi versenyhelyzet szempontjából ez a „műveltségi lemaradás" nem elhanyagolható.

Markánsabbak a különbségek, ha az ellenkező oldalról közelítünk, s különösképpen, ha a két protestáns egyházat egyenként vesszük szemügyre. A mindennapi tapasztalat azt mutatja ugyan, hogy a reformátusok felfelé irányuló mobilitása jelentős közéleti és politikai jelenlétet biztosíthat. Az iskolázottság szerinti vizsgálat mégis azt jelzi, hogy a református népesség nem csupán átlagon felül idős, hanem főleg az alacsony iskolai végzettségű csoportokban található. Ezzel ellentétben a közismerten városi és polgári bázisú evangélikus egyház hívei nagyobb arányban találhatóak a felsőfokú, mint az alacsonyabb végzettségűek között (5. táblázat).

5. táblázat
A magyar társadalom iskolai végzettség szerinti csoportjainak felekezeti megoszlása (százalékban)

	iskolai végzettség					
felekezet	kevesebb mint 8 osztály	8 osztály	közép-iskola	főiskola, egyetem	össz-szesen	felsőfokú végzettségűek a 8 osztály alattiak arányában
N=	23 629	43 103	20 630	8 657	96 019	
katolikus	72,1	71,8	70,3	69,2	71,3	95,9
református	22,7	21,6	19,1	19,4	21,1	85,6
evangélikus	4,3	3,7	4,8	5,4	4,3	123,7
izraelita	0,2	0,3	0,5	1,0	0,4	615,9
egyéb	0,2	0,2	0,4	0,4	0,2	153,2
felekezetenkívüli	0,2	1,8	4,3	4,4	2,2	1834,1
ismeretlen	0,2	0,6	0,6	0,2	0,5	116,2
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
katolikusok a protestánsok százalékában	267,0	283,8	294,1	279,0	280,7	

Forrás: Tomka 1994.

Az 1992. évi KSH-adatok az iskolai végzettség időközbeni emelkedéséről, de a felekezeti jellemzők változatlanságáról tanúskodnak. Az iskolázottsági különbségek pedig természetesen visszatükröződnek a pályakezdés eltérő esélyeiben és a foglalkozási struktúrában. A vezető, értelmiségi és egyéb szellemi csoportokban különösen magas a felekezetenkívüliek aránya. Emellett megjelennek a felekezeti hovatartozás szerinti különbségek is. Az értelmiségiek és az egyéb szellemi dolgozók között az evangélikusok átlagon felül, a reformátusok (és a katolikusok is) átlagon alul vannak képviselve. 1992-ben az evangélikusok 23,5, a katolikusok 21,7 és a reformátusok 19,7 (ugyanakkor a felekezetenkívüliek 29,1) százaléka kezdte pályáját mint szellemi dolgozó (Bukodi–Harcsa–Reisz 1994).

A vizsgált témakörnek van még egy fontos dimenziója, ami eddig figyelmen kívül maradt. Mit jelent egyáltalán a felekezeti identitás? Az eddigiekben két dologgal próbáltunk közelíteni: az önjellemzéssel, azaz, hogy ki milyen vallásúnak tartja magát; és a valamely egyház szertartása szerint végzett vallásgyakorlattal. A két megközelítésmódot nem haszontalan szembeállítani egymással. Ily módon ahhoz a kérdéshez jutunk, hogy a felekezeti identitás kizárólag és teljes mértékben vallási kötődés-e, vagy részben a vallásosságtól függetlenedő kulturális önértelmezés-e, továbbá, hogy az önbesorolás szubjektív szempontjai azonosak-e a különböző felekezeti szubkultúrákban.

6. táblázat
A vallásgyakorlat módja szerint különböző csoportok felekezeti megoszlása (százalékban)

felekezet	a vallásgyakorlás módja						
	az egyházon keresztül		a maga módján	nem gyakorol		ismeretlen	összesen
	rendszeresen	ritkán		de hívő	nem hívő ateista		
katolikus	15,1	22,6	9,9	30,4	19,2	2,8	100,0
református	8,2	19,7	12,8	30,9	24,2	4,3	100,0
evangélikus	10,3	21,5	11,4	32,5	20,5	3,7	100,0
egyéb	29,8	9,8	9,8	30,1	18,4	2,1	100,0
felekezeten-kívüli	0,4	0,4	0,7	5,9	84,9	7,8	100,0
ismeretlen	1,1	2,6	0,8	8,4	35,0	52,1	100,0
összesen	12,7	20,6	10,0	29,0	23,6	4,0	100,0
katolikusok a protestánsok százalékában	476,9	305,2	212,8	263,5	219,9	180,1	

Forrás: Bukodi–Harcsa–Reisz 1994.

A KSH adataiból több alapvető tény olvasható ki (Bukodi–Harcsa–Reisz 1994). Először is a felekezeti identitás az esetek egy ötödében egyértelműen nem vallási, hanem profán (és nem hívő) kulturális helymeghatározás. Másodszor, mind a rendszeres vallásgyakorlat, mind az egyházhoz kötődés leginkább a katolikusokat jellemzi, az evangélikusok körében ritkább és a református népességben a legritkább. Harmadszor, a katolikus önazonosság inkább vallási, mint az evangélikus és még inkább, mint a református. Ezt az utóbbi megállapítást számszerűsíthetjük, ha a vallásosság és nem vallásosság, illetve a vallásgyakorlat szerint megkülönböztetett társadalmi csoportokon belül a katolikusokat a protestánsok százalékában vizsgáljuk. Ez az arány a vallásukat az egyházon belül rendszeresen gyakorlók között több mint kétszer, a rendszertelen vallásgyakorlatot folytatók között pedig másfélszer olyan magas, mint a vallásukat a maguk módján gyakorlók és a nem gyakorlók között (6. táblázat). Lényegében hasonló következtetésekre jutunk, ha a felekezeti hovatartozást a vallásosság egyre szigorúbb kritériumai szerint vizsgáljuk (7. táblázat).

7. táblázat
Az önbesorolásuk szerint különböző mértékben vallásos csoportok felekezeti megoszlása (százalékban)

	a csoport vallásosságának kritériuma			
	az egész társadalom	a vallásosság sokféle lehetséges módjának egyike szerint magát vallásosnak vallja	önmagát minden fenntartás nélkül vallásosnak vallja	önmagát „az egyház tanítása szerint" vallásosnak vallja
N =	96 019	35 628	19 323	8 100
a csoport társadalmi részaránya (%):	100,0	59,5	40,3	13,5
felekezet:				
katolikus	71,3	75,1	77,0	78,6
református	21,1	19,2	18,1	15,5
evangélikus	4,3	4,4	4,2	4,6
izraelita	0,4	0,3	0,1	0,2
egyéb	0,2	0,4	0,3	0,9
felekezetenkívüli	2,2	0,5	0,1	0,2
ismeretlen	0,5	0,1	0,2	0,1
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
katolikusok a protestánsok százalékában	280,7	318,2	345,3	391,0

A kiindulópont lehet a teljes népesség, ahol nyitva hagyjuk a vallásosság vagy nem vallásosság kérdését, hiszen korábbi tapasztalatokból tudjuk, hogy attól függetlenül felekezeti identitás még létezhet. Kisebb csoportot – éspedig a nyolcvanas években a társadalom 59,5, a kilencvenes években 72–73 százalékát – képeznek azok, akik valamilyen értelemben vallásosnak mondják magukat, annak tudatában, hogy igen sokféleképpen lehet vallásosnak lenni. (Ez a csoport társadalmi–kulturális jellemzői szerint nagyon összetett. Kutatástechnikailag ez a csoport a magukat egy több lehetőséget tartalmazó vallásosságtipológia bármely vallásos pontjához sorolók összeadásával hozható létre.) A harmadik csoport tagjai önmagukat minden fenntartás, korlátozás vagy magyarázkodás nélkül vallásosnak tartják. Ennek a csoportnak az aránya a nyolcvanas években 40,3, a kilencvenes években 45–50 százalék. (Módszertanilag ez a kategória az igen–nem típusú dichotóm kérdésfeltevés eredménye.) Végül egy kisebb csoport – éspedig a nyolcvanas években a társadalom 13,5, a kilencvenes években 15–17 százaléka – „az egyház tanítása szerint" vallásosnak tartja és mondja magát. A felsorolt csoportok nem előzetes elméleti meggondolások eredményei. Képzésük logikája szemmel láthatóan nem maradéktalanul konzisztens. Ennek ellenére segítenek abban, hogy a társadalom különböző nagyságú részeit a felekezeti szerkezet szempontjából releváns módon leválasszák. Az így képzett csoportok összehasonlítása pedig azt mutatja, hogy minél szigorúbb vallásosság-kritériumot alkalmazunk, illetve a „vallásosságot" egy minél kisebb csoport jellemzőjének tekintjük, annál magasabb a katolikusoknak a protestánsokkal szembeni részaránya (lásd 7. táblázat).

Értelmezés

A felekezeti szerkezetre vonatkozó kutatások két, egymást gyengítő tendenciát bizonyítanak. Egyrészt a kereszténységen belül világszerte nő a katolikusok részaránya (Barrett 1982), és a létszámcsökkenés miatt a protestantizmus alkalmanként már létében van veszélyeztetve (Baubérot 1988). Másrészt azonban a felekezet differenciáló szerepe gyengül. Számos nagyobb nemzetközi összehasonlító vizsgálat, köztük az Európai Értékrend Vizsgálat (Barker–Halman–Vloet 1992; Ester–Halman–Moor 1994) és az International Social Survey Project (Greeley 1992) tanúsítja, hogy a vallásosság–nem-vallásosság (főként pedig az egyháziasság) világszerte továbbra is fontos társadalmi és magatartásmeghatározó tényező, a felekezeti hovatartozás determináló ereje viszont csökken, szinte eltűnőben van. (A jelenség elvi ellentmondásosságával sajnos itt nem tudunk foglalkozni.) A modern ipari társadalom tehát – úgy látszik – feloldja a hagyományos felekezeti szubkultúrákat (de nem a világvallások által jelzett sajátos nagy régiókat). Lehet, hogy a modernizáció előbb-utóbb mindenütt és szükségszerűen ilyen eredményre vezet. Kelet-Közép-Európa ettől még távol van. Nincs érv azonban amellett, hogy mi más úton járnánk. Ellenkező-

leg! A felekezeti szerkezet átalakulását úgy is értelmezhetjük, mint a vallási piac kialakulását (Iannaccone 1992). Főleg akkor kell erre az eredményre jutnunk, ha nemcsak a történeti egyházakkal, hanem az új vallásokkal és felekezetekkel is foglalkozunk.

Kelet-Európában a második világháború utáni – e régió számára igencsak speciális – négy évtizedben ebben a régióban a felekezeti szerkezet nagyobb mértékben átalakult, mint Európa vagy a világ egyéb részein. Az elvallástalanodás sokkal általánosabb volt, mint másutt. S ez mindenekelőtt a protestáns egyházakat fogyasztotta, őket jobban megtizedelve, mint másutt. Kérdés, hogy van-e erre akár csak hipotetikus, de kézenfekvőnek tűnő magyarázat?

A magyar társadalomban létezik egy hagyományos és a szakirodalomban is részletesen tárgyalt „magyarázat", ugyanis a református és az evangélikus egyházak hívei körében megfigyelt – talán a protestáns etikával összefüggő? – alacsonyabb termékenység (Pezenhoffer 1922). Azonban ez valójában nem magyarázat, hanem az egyik ismeretlen behelyettesítése egy másikkal. Ugyanakkor semmi sem mond ellent a történeti tapasztalat ilyen extrapolációjának. A baj csak az, hogy az alacsonyabb protestáns születési arány aligha indokolhat olyan méretű és gyorsaságú felekezeti földcsuszamlást, mint ami Csehországban és Lettországban történt. Tehát a felekezettipikus termékenység az arányváltozásoknak legfeljebb egy részét magyarázhatja.

Ugyancsak magyar összefüggésben fogalmazódik meg az a feltételezés, hogy a pártállam erőszakos modernizációs kísérletei leginkább a – nagy arányban református – kis- és középparasztság társadalmi–kulturális közegét rombolták szét. Eszerint ez a csoport kapott volna a legerősebb indítást a mobilitásra és a szekularizálódásra. Ez a hipotézis Magyarországon is bizonyításra szorul. Különösképpen kérdéses azonban, hogy közvetlenül átvihető-e Csehszlovákiára és Lettországra.

Még kevesebb vizsgálati anyagra támaszkodhat az a kiindulás, amely a protestáns kultúrának és társadalmi csoportnak a szocialista–kommunista mozgalmak iránt feltételezett nagyobb affinitását tekinti az elvallástalanodás és a felekezeti identitásvesztés igazi okának. Spekulatív módon lehet ugyan a protestantizmus individualistább természetére, az ebben a csoportban érvényesülő – feltételezetten – erősebb társadalmi–kulturális elgyökértelenedésre, és a – szintén csupán feltételezett – erősebb „protestáns szociális érzékenységre" hivatkozni, ám mindez, mint ahogyan a protestánsok állítólagos nagyobb szerepvállalása a pártállam vezetésében, legfeljebb hipotézis, ami empirikus bizonyításra vagy cáfolatra vár.

A 23. Vallásszociológiai Világkongresszuson (Québec City 1995) felmerült a kérdés még egy lehetséges megítélése. Eszerint a modernizáció világtörténelmi fejlődési folyamatában a protestantizmus jelentősen megelőzi a katolikus kultúrát és népességet. Ebből a kiindulásból két homlokegyenest ellentétes prognosztikus következtetésre lehet jutni. Lehet azzal érvelni, hogy a protestantiz-

musban az utóbbi évtizedekben történt létszámcsökkenés egyszerűen a felgyorsult modernizáció eredménye, és hogy ugyanez a tendencia hamarosan a katolikus közeget is eléri. Ebben az értelmezésben a katolikus egyház egyszerűen lépéshátrányban van.

A bevezetésben ismertetett amerikai adatok ezzel ellenkező következtetést sugallnak. Lehetséges, hogy éppen a katolikus egyház „konzervativizmusa" (szorosabb közösségi és szervezeti rendje, erősebb társadalmi kontrollja, individualizmusellenessége, explicitebb dogmarendje, a természetfeletti küldetés mindenkori elsőbbségének hangsúlyozása stb.) a magyarázata annak, hogy híveit a protestáns egyházaknál nagyobb mértékben meg tudja tartani. Persze ez sem több, mint kutatási hipotézis. A hipotézisek ellenőrzése viszont ígéretes vizsgálati terep. A felekezeti szerkezetnek a katolicizmus javára történő eltolódása ugyanis kemény társadalomstatisztikai tény.

Irodalom

Abe, Yoshiya 1994. Religion in the Emerging Global Regions. *Social Compass*, (41) 1, 151–162.

Barker, David–Loek Halman–Astrid Vloet 1992. *The European Value Study 1981–1990 Summary Report.* London: Fishburn Hedges Boys Williams

Barrett, D. B. (ed.) 1982. *World Christian Encyclopedia.* Nairobi–Oxford–New York: Oxford University Press

Baubérot, Jean 1988. *Le protestantisme doit-il mourir?* Paris: Seuil

– 1994. *Religions et laicité dans l'Europe des douze.* Paris: Syros

Beeson, Trevor 1982. *Discretion and Valour. Religious Conditions in Russia and Eastern Europe.* London: William Collins

Benz, Ernst 1995. Wird Lettland katholisch? *Glaube in der 2. Welt*, (23) 1, 25–28.

Bociurkiw, Bohdan R.–John W. Strong (ed.) 1975. *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe.* London: Macmillan

Borowik, Irena–Andrzej Szyjewski (eds.) 1993. *Religie i Koscioly w spoleczenstwach postkomunistycznych.* Kraków: Nomos

Bremmer, Ian–Ray Taras (eds.) 1993. *Nations and Policies in the Soviet Successor States.* Cambridge: Cambridge University Press

Bukodi Erzsébet–Harcsa István–Reisz László 1994. *Társadalmi tagozódás, mobilitás az 1992. évi mobilitásvizsgálat alapján.* Budapest: KSH

Clévenot, Michel (ed.) 1987. *L'État des Religions dans le Monde.* Paris: Découverte – Cerf

Davie, Grace 1994. The Religious Factor in the Emergence of Europe as a Global Region. *Social Compass*, (41) 1, 95–112.

Dupuy, André 1980. *La Diplomatie du Saint Siège.* Paris: Tequi

Ester, Peter–Loek Halman–Ruud de Moor (eds.) 1994. *The Individualizing Society.* Tilburg: Tilburg University Press

Finke, Roger–Rodney Stark 1992. *The Churching of America 1776–1990. Winners and Losers in our Religious Economy.* New Brunskwick: Rutgers University Press

Gönner, Johannes 1995. *Die Stunde der Wahrheit. Eine pastoraltheologische Bilanz der Auseinandersetzung zwischen den Kirchen und dem kommunistischen System in Polen, der DDR, der Tchechoslowakei und Ungarn.* Frankfurt: Peter Lang

Grabner, Jürgen–Christiane Heinze–Detlef Pollack (eds.) 1990. *Leipzig im Oktober. Kirchen und alternative Gruppen im Umbruch der DDR. Analysen zur Wende.* Berlin: Wichern

Greeley, Andrew 1992. *Religion around the world: a preliminary report.* Chicago: NORC

Greschat, Martin–Wilfried Loth (ed.). 1994. *Die Christen und die Entstehung der Europäischen Gemeinschaft.* Stuttgart: Kohlhammer

Grycz, Wolfgang (ed.) 1988. *Christen in Osteuropa: „Perestrojka" und Religion.* Königstein: Albertus–Magnus–Kolleg

– (ed.) 1991. *Osteuropa im Umbruch: Wird die Kirche gebraucht?* Königstein: Albertus–Magnus–Kolleg

Huntington, Samuel P. 1993*a*. The Clash of Civilizations. *Foreign Affairs*, (72) 3, 22–49.

– 1993*b*. If Not Civilizations, What? Paradigms of Post-Cold War World. *Foreign Affairs*, (72) 5, 186–194.

Hunyadi László 1995. *A világ vallásföldrajza.* Budapest: Végeken

Iannaccone, Laurence R. 1992. Religious Markets and the Economics of Religion. *Social Compass*, (39) 1, 123–132.

Koprowski, Andrzej 1989. The Church in Eastern Europe. *European Vision,* (1) 3–4, 5–14.

Kovacsics József 1963. *Magyarország történeti demográfiája.* Budapest: KJK

Kozma Tamás–Nagy Péter Tibor–Szigeti Jenő–Tomka Miklós 1994. *Felekezeti megoszlás Magyarországon. Zárótanulmány.* Budapest: Oktatáskutató Intézet

Kucera, Milan 1994. K interpretaci vysledku scitáni 1991 o nábozenském vyznáni. *Demografie*, (Prága) (36) 3, 189–191.

Lacoste, Yves (ed.) 1990. Églises et géopolitique. *Hérodote*, (Paris) 56.

Latvijas Statistikas Atlass XX. 1938. Riga: Margers Skujenieks

Latvijas Statistikas Gada Granata 1939. 1939. Riga: Margers Skujenieks

Mechtenberg, Theo 1985. *Die Lage der Kirchen in der DDR.* Miesbach: Hans-Seidel-Stiftung

Michel, Patrick 1988. *La société retrouvée. Politique et religion dans l'Europe soviétisée.* Paris: Fayard

– (ed.) 1992. *Les Religions a l'Est.* Paris: Cerf

Mullin, Bruce–Russel E. Richey (eds.) 1994. *Reimagining Denominationalism.* New York–Oxford: Oxford University Press

Nakajima, Mineo 1994. Economic Development in East Asia and Confucian Ethics. *Social Compass*, 1, 113–120.

Nielsen, Niels 1991. *Revolutions in Eastern Europe. The Religious Roots.* Maryknoll: Orbis

Pezenhoffer Antal 1922. *A demográfiai viszonyok befolyása a nép szaporodására.* Budapest

Robertson, Roland 1994. Religion and the Global Field. *Social Compass*, 1, 121–136.

Roozen, David A.–Hadaway C. Kirk (eds.) 1993. *Church and Denominational Growth.* Nashville: Abingdon

Schluchter, Wolfgang (hrsg.) 1988. *Max Webers Sicht des okzidentalen Christentums.* Frankfurt: Suhrkamp

Scitánie lidu v republice Ceskoslovenské ze dne 15. unora 1921. dil I. 1924. Praha

Scitánie lidu v republice Ceskoslovenské ze dne 1. prosince 1930. dil I. 1934. Praha

Scitánie lidu a soupis domu a bytu v republice Ceskoslovenské ke dni 1. brezna 1950. dil I. 1957. Praha

Scitánie lidu, domov a bytov 1991 k 3.3.1991. 1992. Praha

Sontag, Antoine 1991. *La Géographie des Catoliques.* Paris: Centurion – Paulines – La Coix – L'événement

Srb, V.–A. Andrle 1994. Nábozenské vyznáni obyvatelstva Ceské republiky k.3. breznu 1991. *Demografie*, (Prága) (36) 3, 181–188.

Stehle, Hansjakob 1983. *Die Ostpolitik des Vatikans.* Bergisch Gladbach: Lübbe

– 1993. *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten.* Zürich: Benziger

Szigetvári Imre 1991. *A katolikus világegyház adatai.* Budapest

Szücs Jenő 1983. *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Budapest: Magvető

Tomka Miklós 1994. Felekezeti szerkezet, felekezeti reprodukció. *Statisztikai Szemle*, (72) 4–5, 329–343.

– 1995. *Csak katolikusoknak.* Budapest: Corvinus

Troeltsch, Ernst 1923. *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen.* Tübingen: J.C.B. Mohr

Vincent, Gilbert–Jean-Paul Willaime (eds.) 1993. *Religions et transformations de l'Europe.* Strasbourg: Presses Universitaires de Strasbourg

Walters, Philip (ed.) 1988. *World Christianity: Eastern Europe.* Eastbourne: MARC

Weber, Max 1982. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest: Gondolat

Winter, Eduard 1972. *Die Sowjetunion und der Vatikan.* Berlin (Ost): Akademie-Verlag

Zulehner, Paul M.–Hermann Denz 1993. *Wie Europa lebt und glaubt I–II.* Düsseldorf: Patmos

ABSTRACTS

Andorka, Rudolf

The Growth of Social Inequalities and Systemic Change

Based on the data from the four waves from 1992 to 1995 of the Hungarian Household Panel Survey the growth of inequalities and of poverty by social strata, residence, ethnicity age, etc. is presented. The traditional income inequalities, with managers at the top and non-skilled workers and peasants at the bottom, increased since the system change. The incodence of poverty also increased and is highly differentiated by social and demographic categories. In addition to the „tradition poor", the ninskilled workers and peasants and the residents of villages, new or hitherto less observed groups of poverty are visible: the children, the unemployed and adult dependants and – last but first – the persons belonging the the roma ethnic group. The members of the poorer social strata are more dissatisfied, suffer more mental health problems and show more often signy of anomie and alienation.

Csákó, Mihály

Changes of the Social Blocs of Occupations

In the 60s and 70s the Hungarian skilled worker training institutions served as channels for the massive upward intergenerational mobility of the children of layers with agricultural and unskilled industrial occupation. In 1974 the occupations could be grouped according to their role played in this process of mobility in the first national sociological survey of apprentices. At that time five social occupational blocs could be isolated right from the 'occupations of entry', serving as the lowest gate of the world of skilled work, to the elite occupations. Our survey, conducted twenty years later, shows that with the exception of the 'bloc of the occupations of entry' the social blocs of occupations have lost their sharp outlines. Today the majority of apprentices come from families of skilled workers, thus for them learning a trade has a different significance from the one it had for the former generation. Changes fit into the explanatory framework of falling social mobility and increasingly rigid stratification, further on, the influence of the return to the market economy should also be considered.

Ferge, Zsuzsa

The Assessment of Systemic Change

The citizens have been more disappointed in systemic change than in a number of comparable countries in a similar situation. The assessment of systemic change is a more negative one, people have a larger sense of loss than elsewhere, and the distance between the expectations and the actual tendencies has grown unusually large. As far as it can be judged on the basis of data, this is not a special Hungarian pessimism: the positive elements, such as the strength of the structures safeguarding political freedom are appreciated by the citizens. At the same time the undermining of a part of safety, highly appreciated by everybody, affects many people very badly. The consequence is lack of confidence in future, besides turning away from politics. All this has not only been brought about by the 'hand of fate', but by the deficit of democracy as well, which had and has made politics unable to respond to the new situations, difficulties and to the resulting new needs.

Kertesi, Gábor

Two Surveys of Gypsies (A Critical Analysis)

The paper compares the representative survey of Gypsies conducted by the Institute for Sociology of HAS in 1993–94 and the Gypsy sub-sample of the survey of nationalities conducted vy the Central Statistical Offie in 1993. It shows that the two samples differ from each other to a significant extent in respect of important social indicators. Looking for the causes of these differences the author studies three issues more closely. He considers the consequences of the differences in the sampling methods and shows that though the sampling methods of the two surveys were founded on totally different principles, yet the significant differences of the samples cannot be explained by those variations. Further on, he studies those differences which derive from the different handling of failed questionings. The paper shows that the fact that the data collection of the Statistical Office – due to the nature of the task – was unable to substitute the aborted questionings of Gypsies by additional Gypsy addresses, has significantly contributed to the distortions of the Gypsy sub-sample of the Central Statistical Office. It is also understood that the method of weighting employed by the Central Statistical Office in the case of the Gypsy sub-sample not only does not improve, but it further deteriorates representativity. Finally the last part of the paper tries to check the correctness of the two samples, more exactly the reality of the number of primary school pupils and of the data on school education of the adult population on an

external source of data, namely on the time sequences of the school statistics of the Ministry of Culture and Education. This test has also unambiguously supported the greater reliability of the data of the Institute for Sociology.

Tomka, Miklós

Changes of the Structure of Religious Denominations in East and Central Europe

The paper studies the Catholic–Protestant presence in the contemporary East Central Europe. While doing so, it unites two approaches of the sociology of religions. The first one is interested in the structure of denominations and trends of its changes. The second one seeks to find the role of religion and identity by religious denomination in the East European systemic change. The issue how the following of the different churches and their relative proportion changed during the decades of socialist and communist system, emerges at the meeting point of the two schools. The paper studies the recent data of three such countries where the Catholic, as well as Protestant population has had significant proportions: Czechoslovakia (the Czech Republic as well as Slovakia), Latvia and Hungary. The data uniformly show the absolute and relative decrease of the proportion of Protestants and the growth of the Catholic ones. The results of comparison in time are corroborated by and offer possibilities to further inferences when the data of groups of different school education, and of religious commitments of different strength are collated. Finally the paper outlines hypotheses related to shifts in proportions.

Simon, János

What does democracy mean for Hungarians?

By processing the answers to open questions we analyzed with content analysis what the concept of democracy means for Hungarians. We analised the citizens interpretations of democracy during the transition to democracy based on the example of the Hungarians trough a time-series surveis (in 1989. 1990 and 1993). We joined the meanings of democracy in the following 7+1 categories groups: freedom, participation, social well-being, elections, right, values, emotions, tempers and other. Then we compared the Hungarian results with the picture of democracy of the citizens of an East European (Romania) and a West European country (Spain).

According to our opinion the considerable difference can be explained by the differing character of the old authoritarian regimes.

E számunk szerzői

Andorka Rudolf
Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

Csákó Mihály
ELTE Szociológiai Intézete

Ferge Zsuzsa
ELTE Szociálpolitikai Tanszék

Kertesi Gábor
MTA Közgazdaságtudományi Intézet

Simon János
MTA Politikai Tudományok Intézete

Tomka Miklós
Országos Lelkipásztori Intézet Vallásszociológiai Központ

Megjelent
az **ESÉLY 1996/1.** száma

A TARTALOMBÓL:

Robert Castel:
A tulajdon társadalmasítása (II)

Ferge Zsuzsa:
A magyar segélyezési rendszer reformja

Önkormányzati innováció
Jeffrey D. Straussmann, Fábián Katalin, Lévai Katalin, Csoba Judit, Andor Mihály és Gyulavári Tamás írása.

Az **ESÉLY** kapható a nagyobb könyvesboltokban Budapesten.
Előfizethető a szerkesztőségben.

Címünk: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/c. 169-es szoba.
ELTE Szoc. pol. Tanszék
Tel.: 266–98–33/2298 m.

Előfizetés egy évre: 1.080,– Ft
Egy szám ára: 180,–Ft

A folyóirat megrendelhető a következő címen:
Magyar Szociológiai Társaság
1068 Budapest, Benczúr u. 33.
Telefon: 322-5265, fax: 322-1843
e-mail: mszt@mailhost.mtapti.hu

Éves előfizetési díj: 700 forint
Példányonkénti ár: 250 forint

Nyomás és kötés a NEOTIPP BT-ben készült
1025 Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: Dr. Naszályi Gábor
Telefon: 176-2656

Contents

PAPERS

Andorka, Rudolf: The Growth of Social Inequalities and Systemic Change 3

Csákó, Mihály: Changes of the Social Occupational Blocs 27

Ferge, Zsuzsa: The Assessment of Systemic Change 51

Kertesi, Gábor: Two Surveys of Gypsies (A Critical Analysis) 75

WORKSHOP

Simon, János: The Interpretation of Democracy in the Post-communist Countries 113

ORIENTATION

Tomka, Miklós: Changes of the Structure of Religious Denominations in East and Central Europe 157

ABSTRACTS 175

Ára: 250,– Ft

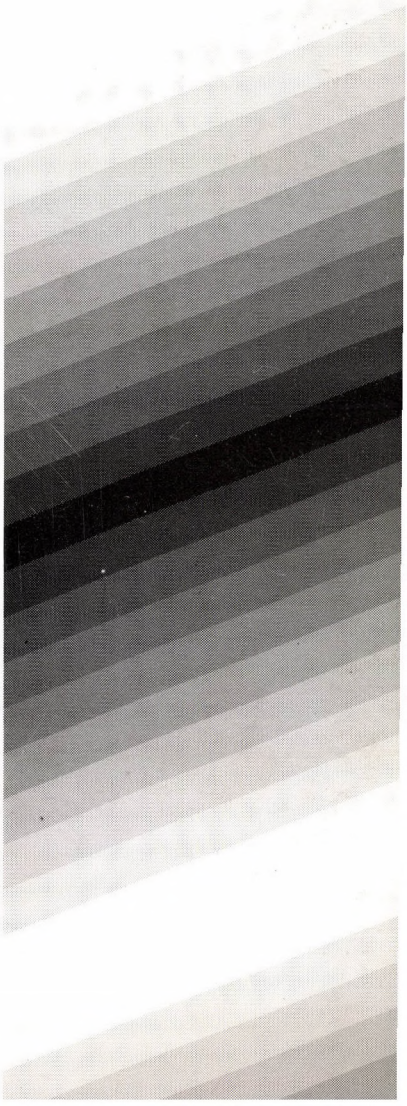

56 755

1393

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

1996 OKT 2 5

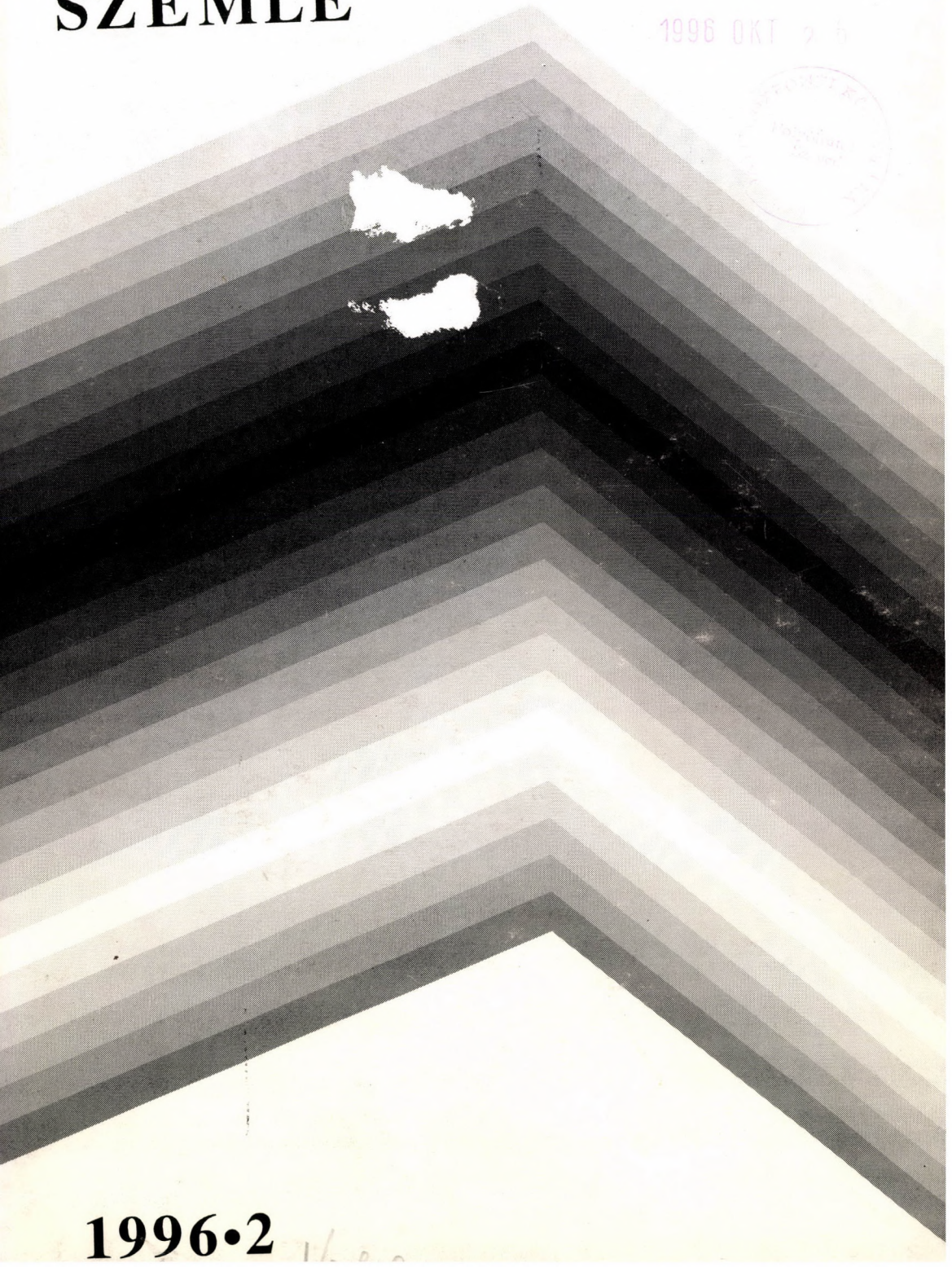

1996•2

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata
1996/2

Szerkesztőbizottság

Cseh-Szombathy László (*elnök*)
Andorka Rudolf, Angelusz Róbert, Bertalan László, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Hegedűs András, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kemény István, Kolosi Tamás, Laky Teréz, Losonczi Ágnes, Márkus Mária, Szelényi Iván, Vaskovics László

Szerkesztőség

Némedi Dénes (*főszerkesztő*)
Gábor László, Kovách Imre, Lengyel György, Mészáros József

Heleszta Éva (*szerkesztőségi titkár*)

Szakértői Testület

Csoba Judit, Feleky Gábor, Füstös László, Kuczi Tibor, Leveleki Magdolna, Moksony Ferenc, Róbert Péter, Róna-Tas Ákos, Rozgonyi Tamás, Rudas Tamás, Sik Endre, Somlai Péter, Szántó Zoltán, Tardos Róbert

Tartalom

TANULMÁNYOK

Szelényi Iván–Eric Kostello: A piaci átmenet elmélete: vita és szintézis 3

Bognár Virág: Az *Ideológia és utópia* hajótörése 21

Utasi Ágnes: Házasság és válás
középosztályi identitással – praxis és attitűdök 57

MŰHELY

Fogarassy Gabriella–Szántó Zoltán:
Privatizáció és a nevető harmadik 71

SZOCIOGRÁFIA

Rácz József: Semmittevés.
Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás 81

TÁJÉKOZÓDÁS

Gábrity Molnár Irén: A jugoszláv lakosok külföldre távozásának
szociológiai vetülete 95

ABSTRACTS 107

Olvasószerkesztő: Tomori Lajos
Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Bujdosó Ferencné

A szerkesztőség címe: 1068 Budapest, Benczúr u. 33.
Tel.: 342–9372; 321–4830/167. m.
Fax: 322–1843
e-mail: mszt@mailhost.mtapti.hu
ISSN 1216-2051

Nyomás és kötés a NEOTIPP BT-ben készült
1025 Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: Dr. Naszályi Gábor
Telefon: 176-2656

TANULMÁNYOK

Szelényi Iván–Eric Kostello

A PIACI ÁTMENET ELMÉLETE: VITA ÉS SZINTÉZIS*

A piaci átmenet elmélete

Victor Nee 1989-ben *A piaci átmenet elmélete* címmel megjelent úttörő tanulmányában a társadalmi egyenlőtlenségek új elméletét vázolta fel s egyben alkalmazta az államszocialista redisztributív gazdaságból a tőkés piacgazdaságra való átmenet feltételeire.

Ebben a dolgozatában Nee azt állítja, hogy a piac behatolása az államszocialista redisztributív gazdaságba váratlan következményekkel járt. A piac térnyerésével párhuzamosan az államszocializmus leginkább kedvezményezett rétege vagy osztálya, nevezetesen a „redisztribútorok" elveszítették privilégiumaik egy részét, míg a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő „közvetlen termelők" valamelyest javítottak helyzetükön (hasonló érvek olvashatók: Whyte 1984; Szelényi–Konrád 1969; Szelényi 1978). Konkrétabban fogalmazva, Nee szerint a piac megjelenése nyomán csökkentek a jövedelmi, életszínvonalbeli különbségek. Nee elmélete arra vonatkozóan is fogalmazott meg előfeltevéseket, hogy a piac milyen mechanizmusokon keresztül csökkenti a redisztributív gazdaságon belüli egyenlőtlenségeket. Így feltételezte, hogy ha a béreket és jövedelmeket nem adminisztratív módon állapítják meg, hanem azok tranzaktív alku tárgyává válhatnak, akkor valószínű, hogy ez kedvezőbb a közvetlen termelőknek, mint a redisztribútoroknak (ezt nevezi „piaci hatalomnak"); ha a piaci mechanizmusok nagyobb szerepet játszanak, akkor feltehető, hogy a jövedelmek elosztása jobban tükrözi a munkavállalók birtokában levő humán tőke mennyiségét, a politikai lojalitásnak mint jövedelemforrásnak a szerepe viszont csökken (vagyis érvényesül a „piaci ösztönzés" hatása); végül, ha a redisztributív gazdaság-

* A tanulmány egy korábbi változata az *American Journal of Sociology* 1996. januári számában jelent meg.

ban kialakulnak piaci alrendszerek, akkor a magánvállalkozás a társadalmi mobilitás alternatív csatornájaként működik majd (ezt nevezi „piaci lehetőségnek": Nee 1989).

Kínai falvakban 1985-ben végzett statisztikai felmérések eredményei egybecsengtek a piaci átmenet elméletének a hipotéziseivel. 1977 és 1985 között a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentek Kínában: a városi népesség és a parasztok közötti jövedelmi olló szűkült, s a falusi társadalmon belül is csökkent a parasztok és a „káderek", állami és pártfunkcionáriusok jövedelme közötti különbség. Kézenfekvő az a feltételezés, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek ilyen csökkenését az okozta, hogy csökkent az állami beavatkozás a mezőgazdasági termelés és a mezőgazdasági termékek értékesítésének a folyamatába. 1977 után a kínai parasztcsaládok családi munkaszervezetben művelhették meg a földet, a központi tervezők a parasztok számára kevésbé merev tervcélokat tűztek ki, és megengedték nekik azt is, hogy termékük idővel egyre növekvő hányadát saját maguk értékesítsék a városi piacokon, ahol az élelmiszerek egyre növekvő hányadának az árát a kereslet és kínálat szabta meg. E piaci reformok eredményeként a parasztok növelték termelésüket, gyors ütemben nőtt termelékenységük, jövedelmük, és emelkedett az életszínvonaluk is.

1991-ben Nee egy másik nagy hatású tanulmányt tett közzé *Társadalmi egyenlőtlenségek a gazdasági reform útjára lépő államszocializmusban* címmel az *American Sociological Review*-ben. E dolgozatában Nee az 1985-ös adatok további elemzésének az eredményeiről számol be. Ennek az írásnak különösen fontos megállapítása, hogy a káderek a piaci mechanizmus erősödése ellenére megőrizték bizonyos kiváltságaikat. Nee azonban azzal érvel, hogy ez a tény nem mond ellent eredeti elméletének. 1989-es dolgozatában nem tett még kísérletet arra, hogy a piaci reform különböző szakaszait megkülönböztesse egymástól, s ennek következtében azt a kérdést, hogy a piac társadalmi egyenlőséget okozó hatása a piaci reform bizonyos korszakaira érvényes-e, avagy általános jellemzője a piacosodásnak, még csak fel sem vethette. Az 1991-es dolgozatban viszont Nee a piac térnyerésének különböző szakaszairól ír már, és felveti a *részleges* reform gondolatát. Véleménye szerint a káder-privilégiumok továbbélésének az oka a reform részleges volta, az tehát, hogy az 1990-es évek elejéig a piacosodás folyamata Kínában nem haladt elég messze. Az 1991-es tanulmányban Nee úgy véli, hogy a piaci reform továbbvitele alá fogja ásni a káderek privilégiumait – az államszocializmuson belül kialakult egyenlőtlenségek rendszere idővel megszűnik.

Nee 1989-es dolgozatát élénk vita követte Kína-kutatók (Bian, Logan, Huang, Lin, Oi, Walder és Xie), valamint Kelet-Európával foglalkozó szociológusok (Stark és Róna-Tas) körében. Az *American Journal of Sociology* 1996. januári számát különszámként ennek a vitának szentelte. E különszám magvát három dolgozat képezi, melyeket Victor Nee, David Stark és Yu Xie írtak, valamint felkértek jó néhány gazdaságszociológust, illetve Kína- és Kelet-Euró-

pa-kutatót, hogy fejtsék ki véleményüket e témakörben. E most közreadott írásunkat az *American Journal of Sociology* szerkesztőjének a felkérésére írtuk. Célunk nem csupán az, hogy a különszámban publikált dolgozatokra reagáljunk, hanem szeretnénk összefoglalni a piaci átalakulás elméletével kapcsolatos teljes vitát, remélve, hogy ezzel hozzájárulhatunk – a különböző nézetek közötti szintézisre törekedve – az államszocializmusból a piaci kapitalizmusba való átmenet pontosabb elméletének megfogalmazásához. Véleményünk szerint a piaci átmenet elméletével kapcsolatos vita, legalábbis részben, azért volt talán túlságosan éles, mert a résztvevők nem tisztázták, milyen konkrét társadalmi-történeti feltételek között érvényesek a hipotéziseik. Úgy képzeljük, közelebb kerülünk a szintézishez, ha a vitában előadott, egymással versengő hipotézisek társadalmi-történeti érvényességi körét meghatározzuk. Nee is, kritikusai is hajlamosak következtetéseiket *túláltalánosítani:* célunk, hogy a vita tárgyát képező kérdéseket konkretizáljuk, társadalmi kontextusba helyezzük. Ezt a szociológia szociológiájának szellemében tesszük, nem annyira az érdekel bennünket, hogy valamely elvont igazságkritériummal egybevetve mennyire érvényes egy szociológiai elméleti megállapítás, inkább azt keressük, melyek azok a társadalmi feltételek, amelyek között valamely hipotézis megfogalmazódik. Ebben az írásban tehát nem azt kérdezzük, hogy mi az egyenlőség forrása, a piac-e, vagy a redisztribúció; ki látja a piac térnyerésének a hasznát, a káderek, vagy a munkások. Inkább azt próbáljuk tisztázni: találunk-e példát arra, hogy a piac nem növeli, hanem csökkenti a társadalmon belüli egyenlőségeket, ha igen, melyek konkrétan azok a társadalmi-gazdasági viszonyok, amelyek között ez bekövetkezhet; elképzelhető-e, hogy a káderek korábban megszerzett privilégiumaikat vagy azok egy részét elveszítik, milyen típusú káderek, milyen konkrét feltételek között mely privilégiumaikat veszítik el, kik azok a káderek, akik meg tudják őrizni kiváltságaikat, mikor, milyen feltételek mellett?

Vita a piaci átmenetről

A piaci átmenet elméletével kapcsolatos vita három fő kérdés körül zajlik. Az első ilyen kérdés: mi a kapcsolat piac és társadalmi egyenlőtlenségek között? A második kérdés: az egykori kommunista káderek haszonélvezői, avagy inkább vesztesei a piac térnyerésének. A harmadik kérdés: teleologikus-e a piaci átmenet elmélete, s ha igen, ezt az elmélet gyengeségének kell-e tekintenünk.

Nee, Stark és Xie tanulmányai az *American Journal of Sociology* 1986. januári számában e kérdések egyikét vagy másikát tárgyalják.

Piac és egyenlőtlenség

A piaci átmenet elmélete – legalábbis egyes kritikusai szerint – arra számít, hogy az egyenlőtlenségek a piaci reform kiterebélyesedésével egyenes arányban csökkennek.

Számos tény látszik alátámasztani azt az előfeltevést, hogy az egyenlőtlenségek átlagos mértéke a piaci reform bevezetését követően valamelyest mérséklődött. Azt is tények látszanak viszont igazolni, hogy nem sokkal ezután az egyenlőtlenségek ismét növekedni kezdtek. Kelet-európai és kínai adatok hasonló trendeket jeleznek: jóval a piacgazdaság teljes kibontakozása előtt, már a reformszocialista gazdaságok a társadalmi egyenlőtlenségek magasabb fokát érik el, mint ami a klasszikus államszocialista redisztributív gazdaságokat jellemezte. Magyarországon például az egyenlőtlenségek csökkentek 1968-at követően. A legnagyobb fokú egyenlőséget a nyolcvanas évek elején figyelhettük meg, ezt követően azonban ismét az egyenlőtlenségek növekedését jelzik az adatok. Kínában az 1977-es reformot követő öt-hat évben aligha kétséges az egyenlőtlenségek csökkenése, a nyolcvanas évek közepe óta viszont Kína egyre inkább egyenlőtlen társadalommá válik.

Az egyenlőtlenségek korai csökkenésének, majd azt követő növekedésének a tényét a vita minden résztvevője elfogadja. Tekinthetjük-e azonban a piaci reform első éveinek növekvő egalitarizmusát a piaci átmenet elméletét alátámasztó evidenciának? Mondhatjuk-e, hogy az egyenlőtlenségek ezt követő növekedése megkérdőjelezi az elmélet előfeltevéseit? E kérdésekre a vita résztvevői igencsak különböző válaszokat adnak. A véleménykülönbségek akörül alakulnak ki, hogy 1. mi okozza az egyenlőtlenségek korai csökkenését és 2. melyik ponton fordul a nagyobb egyenlőség felé mutató trend az ellentétébe, pontosan mikortól, a gazdasági intézményrendszer átalakulásának milyen konstellációjában kezdenek az egyenlőtlenségek ismét növekedni.

1. Az egyenlőtlenségek korai csökkenése

Távolról sem magától értetődő, hogy mi is okozza a jövedelmek viszonylagos egalitarizmusát a korai piaci reform korszakában.

Szelényi (1978) és Nee (1989) úgy képzelték, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkenését a piaci mechanizmus térnyerése okozza. Bian és Logan (1996) viszont azzal érvelnek, hogy az 1977 után megfigyelhető jövedelmi olló csökkenés falu és város között – tudatos állami politika, növekvő redisztribúció eredménye. A posztmaoista kínai párt és államvezetés annak érdekében, hogy a piaci reformmal szembeni esetleges társadalmi ellenállást gyengítse, fokozott redisztributív beavatkozással javította ideiglenesen a legalacsonyabb státuszú rétegek életszínvonalát – így érvel Bian és Logan.

Véleményünk szerint a korai nagyobb fokú egyenlőségre nem meggyőző magyarázat a redisztribúció fokozódása. Különösen Kína esetében nyilvánvaló, hogy a klasszikus államszocialista rendszer olyan távol volt a piactól, amennyire modern gazdaság csak lehet. 1977 után nem csupán azt tudjuk, hogy nő a piac szerepe, hanem pontosan ismerjük a *mechanizmust* is, amelynek révén a növekvő piac és csökkenő egyenlőtlenség összekapcsolódik. Az államszocialista redisztribúció a maoista Kínában is alacsony mezőgazdasági árakkal jövedelmet szívott el a mezőgazdaságtól és a parasztságtól s azt ipari beruházásokra fordította. A falusi–városi, paraszt–káder jövedelemkülönbségek csökkenését 1977 után nyilvánvalóan az okozta, hogy a mezőgazdasági termékek felvásárlási árai közelebb kerülnek piaci értékükhöz és a rugalmasabb tervezési módszerek és piaci ösztönzők lehetővé teszik a paraszti termelés termelékenységének növekedését.

2. Miért növekednek az egyenlőtlenségek a piaci reform második szakaszában?

Nem kevésbé vitatott kérdés: mit tekintsünk fordulópontnak a reformszocialista társadalmak történetében az egyenlőtlenségek alakulását illetően?

Nee, mint már jeleztük, úgy képzeli, hogy az egyenlőtlenségek a piac fejletlenségének, a piaci reformok tökéletlenségének tulajdoníthatóak. Bian, Logan, Walder és mások viszont úgy vélik, hogy a korai viszonylagos egalitarizmus volt anomália, a piac kiteljesedésével végre érvényesül annak természetes inegalitarizmusa.

Véleményünk szerint a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése nem követi mechanikusan a piac terebélyesedését – nem egyszerűen több piac okoz nagyobb egyenlőtlenséget, hanem új típusú piacok kialakulása magyarázza, hogy a korábban egalizáló piac most miért kezd egyenlőtlenségeket generálni. Ebben a vonatkozásban a legfontosabb jelenség a munkaerőpiac kialakulása: mihelyt a munkaerőt árszabályozó piac kezdi elosztani, a piac az egyenlőtlenségek lényeges forrásává válik.

A jövedelmi és általában a társadalmi egyenlőtlenségek U alakul görbét mutatnak a piac fokozatos bővülésének a függvényében. E görbe fontos fordulópontjait az határozza meg, hogy milyenek azok az intézményi feltételek, amelyek között a piaci penetráció megtörténik. A legfontosabb kérdés az, hogy *minek a piacáról* van szó? *Milyen tulajdonviszonyok* között működnek a piacok? *Milyen osztályok* vagy egyéb társadalmi aktorok ütköznek egymással az adott piaci és tulajdonviszonyok között? Annak a kérdésnek, hogy a piac egyenlősít, avagy növeli az egyenlőtlenségeket, ilyen absztrakt megfogalmazásban nem sok értelme van. Sem a piac, sem a redisztribúció természeténél fogva nem egalitárius, nem is egyenlőtlenséget okozó mechanizmus. A gazdasági integrációs mechanizmusok társadalmi következményei attól függnek, hogy ezek a mechanizmusok *milyen makrotársadalmi intézményekbe és struktúrákba ágyazódnak be.*

Káderek és piacok

A piaci átmenet elmélete körüli vita egyik legérdekesebb kérdése, hogy vajon az egykori, illetve a jelenlegi káderek nyertesei-e vagy vesztesei a piaci átmenetnek? Kína esetében, ahol a piaci átmenet a gyors gazdasági növekedés feltételei között történik, tehát olyan körülmények között, amikor – némi leegyszerűsítéssel – mindenkinek javul a helyzete, vagyis abszolút vesztesek szinte nincsenek is, a kérdés nem annyira robbanékony politikailag, mint a posztkommunista Kelet-Európában, ahol a gazdasági hanyatlás következtében a vesztesek életszínvonala abszolút mértékben is csökken.

Nee kritikusai szerint a piaci átmenet elmélete azt állítja, hogy a piaci penetráció előrehaladtával (s a folyamatot kritikusai szerint Nee egy evolúciós jelenségként értelmezi) a „közvetlen termelők" helyzete javul, a káderek és egykori káderek viszont az átalakulásnak a vesztesei. Ezzel párhuzamosan Nee arra számít, hogy a piaci penetráció erősödésével nő a humántőke-beruházásra jutó megtérülés is. Az elmúlt évek kutatásai viszont inkább azt mutatják, hogy az egykori káderek a piaci átalakulás legfőbb nyertesei (Hankiss 1990; Staniszkis 1991; Szalai 1990; I. Szelényi–S. Szelényi 1990; Róna-Tas 1994); pozitív összefüggés mutatható ki tehát káder státusz és a magas jövedelmek között (Bian–Logan 1995). Vannak továbbá, akik azzal érvelnek, hogy a humántőke-beruházásokra jutó megtérülés negatív kapcsolatban áll a piaci penetráció fokával, és a gazdasági növekedés nem változtatja meg a párttagság és a jövedelem közötti pozitív kapcsolatot (Xie–Hannum 1995). Legújabb elemzésében Nee (1996) azzal érvel, hogy sem a jelenlegi, sem az egykori káderek nem látják előnyét a piac kiterjeszkedésének, ha a párttagságon túl más tényezőket (iskolai végzettség, kor, nem) is tekintetbe veszünk.

A mi véleményünk szerint ez a vita is rossz vágányon halad. Azt, hogy a jelenlegi vagy egykori káderek mely csoportja nyertes és mely csoportja vesztes a piaci átmenet következtében, csak akkor tudjuk tartalmasan megválaszolni, ha pontosabban meghatározzuk, hogy milyen típusú piacok kialakulásáról beszélünk, s e piacok létrejöttekor milyen a társadalmi osztályok viszonylagos erőmegoszlása.

Teleologikus-e a piaci átmenet elmélete?

Mind ez ideig ez a kérdés volt a legkevésbé központi a piaci átmenet elmélete körül folyó eszmecserében, holott igencsak fontos annak tisztázása érdekében, hogy milyen metateoretikus különbségek vannak a piaci átmenet elméletének hívei és kritikusai között.

David Stark (1992) az *átmenet* fogalmának a használhatóságát is kétségbe vonta. Szerinte az átmenet teleologikus fogalom, eleve feltételezi, hogy a kései

szocialista vagy posztkommunista társadalmak jól meghatározható célhelyzet – a piaci kapitalizmus Nyugat-Európából vagy Észak-Amerikából ismert változata – felé haladnak. Az átmenet elmélete oly módon méri az átmenet sikerét, hogy összehasonlítja a kelet-európai vagy a kínai gazdaság adott helyzetét a piaci kapitalizmus ideáltípusával, s ezeket annál sikeresebbnek tekinti, minél közelebb állnak az ideáltipikus modellekhez. Azok, akik az átmenet elméletéből indulnak ki, úgy képzelik, hogy Kelet-Európában előregyártott elemekből épül a kapitalizmus (capitalism by design). Stark úgy véli, hogy a posztkommunizmus reálfolyamatait pontosabban értelmezzük, ha *útfüggő (path-dependent) átalakulás* jelenségeinek tekintjük. Ez esetben olyan folyamatról van szó, amelynek során már meglévő intézmények alkalmazkodnak a változó társadalmi-gazdasági környezethez.

Az a kérdés, hogy a kései szocialista vagy a posztkommunista átalakulás folyamatát pontosabb-e evolúciós vagy netán involúciós (Huang 1990) folyamatként értelmeznünk, metateoretikus probléma, és nem ellenőrizhető az empirikus társadalomtudomány eszközeivel. David Starkot az átmenet teleologikus szemléletének kritikája segítette abban, hogy meg tudja fogalmazni gondolatébresztő, a posztkommunista Magyarországra szerinte oly jellemző újraötvözött (recombinant) tulajdonviszonyok elméletét. Az átmenet evolucionista elmélete valóban mintha megnehezítené, hogy fontos új kérdéseket vessünk fel, ugyanis éppenséggel azt tekinti premisszájának, amit a társadalomtudománynak kutatnia kellene: merre is halad a társadalom átalakulása?

Ebben a dolgozatban főként azt próbáljuk tisztázni, milyen intézményi feltételek között forrása piac vagy redisztribúció a társadalmi egyenlőtlenségnek, illetve mikor, milyen feltételek között mely társadalmi aktorok a nyertesek vagy vesztesek, ezért nem tudunk kellő figyelmet fordítani az átmenet versus átalakulás körüli vitára. E vitában azonban mi egyértelműen Stark oldalán állunk. Többek között ezért is írunk a piaci penetráció típusairól, s nem tartjuk pontosnak, hogy a redisztribúcióról a piacgazdaságra való átmenetet lineáris folyamatként értelmezzük, úgy, mintha annak egymást követő fokozatai vagy lépcsőfokai lennének.

A piacon létrejövő egyenlőtlenségek dinamizmusa: a piaci penetráció három típusának társadalmi következményei

Véleményünk szerint a következő kérdések túl elvontak, s ezért nem különösebben hasznosak az empirikus társadalomkutatás számára: A piaci integráció következményeként nőnek vagy csökkenek az egyenlőtlenségek? Kik látják hasznát a piac terebélyesedésének, a káderek, az egykori káderek vagy a munkások?

Hasznosabbnak tartjuk, ha azt próbáljuk tisztázni: milyen típusú piacok, a piaci penetráció mely stratégiája csökkentheti a társadalmon belüli egyenlőtlenségeket? Milyen konkrét feltételek között lesznek meghatározott társadalmi aktorok nyertesek, vagy vesztesek? A piac és redisztribúció milyen intézményi konstellációi mellett milyen stratégiákat kell követniük meghatározott társadalmi aktoroknak, hogy a változásokból nyertesekként, vagy vesztesekként kerüljenek ki? Ezek azok a kérdések, amelyek empirikusan ellenőrizhető előfeltevések megfogalmazásához segíthetnek bennünket. Tanulmányunknak ebben a részében tehát arra vállalkozunk, hogy bemutassuk a piaci penetráció típusait és kísérletet tegyünk annak a meghatározására, hogy a különböző típusú gazdasági rendszerekben vagy alrendszerekben kik tekinthetők a főbb társadalmi aktoroknak, nyerteseknek, veszteseknek.

A piac terebélyesedésének a „típusairól" írunk s nem a „piaci reform fokozatairól". „Fokozat" helyett azért írunk „típusról", mert így próbáljuk elkerülni, hogy érvelésünk teleologikus legyen. Típusainkról nem gondoljuk, hogy evolúciós skálán elhelyezhetők, mint kevésbé fejlett vagy fejlettebb formák, sőt azt sem tételezzük fel, hogy az egyik típusból a másikba való átmenet szükségszerű, vagy akár csak kívánatos.

A piaci penetráció három típusát különböztetjük meg: *a)* lokális piacok redisztributív módon integrált gazdaságokban; *b)* szocialista vegyesgazdaságok, vagyis olyan gazdasági rendszerek, amelyekben a piac és a redisztribúció együtt él a redisztribúció hegemóniája alatt; *c)* kapitalizmus felé orientálódó gazdaságok, vagyis olyan rendszerek, melyek céljuknak azt tekintik, hogy létrehozzák a tőkés piacgazdaság intézményeit és meghaladják az államszocializmust. Alább részletesebben leírjuk e típusok jellemzőit, kifejtjük, hogy véleményünk szerint a piac miként érinti az egyenlőtlenségek fokát, s kik azok a társadalmi aktorok, akik az egyes típusokban nyerteseknek, vagy veszteseknek nevezhetők.

1. táblázat
A piaci reform intézményi jellemzői és társadalmi következményei.

A piac gazdaságba történő behatolásának típusai

	Lokális piacok redisztributív gazdaságokban		Szocialista vegyes gazdaságok		Kapitalizmus felé orientált gazdaságok
	K.-Európa 1968–80	Kína 1977–85	K.-Európa 1980–89	Kína 1986–	K.-Európa 1989–
Intézményi jellemzők					
Fogyasztási javak piacai	++	+	+++	++	++++
Munkaerőpiacok	-	-	++	+	+++
Tőkepiacok	-	-	+	++	++
Társadalmi következmények					
Egyenlőtlenségek dinamizmusa	valamennyi csökkenés		növekedés valamennyi	sok	sok növekedés
Egyenlőtlenség forrása	redisztribúció		mindkettő		piac
Humántőke-beruházása jutó megtérülés	–	–	+	+	++
Egyenlősítő mechanizmus	piac		valamennyi piaci egyenlősítés		redisztibúció
Nyertesek	parasztok paraszt-munkások		kispolgárok technokraták kádergyerekek		technokraták új burzsoázia
Vesztesek	redisztribútorok		bürokrácia leszakadó szegények		bürokrácia munkásság leszakadó szegények

A piac gazdaságba való behatolásának három típusát az egyes típusok intézményi jellemzőinek a leírásával különböztetjük meg egymástól. Különösen nagy jelentőséget tulajdonítunk annak a ténynek, hogy milyen jellegű piaci intézmények milyen kombinációban lelhetők fel az egyes típusokban. Az 1. táblázatban bemutatjuk arra vonatkozó előfeltevéseinket, hogy a különböző szocialista és posztkommunista társadalmakban melyek a főbb piaci intézmények jellemzői.

A piaci reform általában a *fogyasztási javak piacának* a kialakulásával kezdődik – a termelőknek megengedik a tervhatóságok, hogy termékeiket és szolgáltatásaikat olyan piacokon értékesítsék, melyeken az árakat a kereslet és kínálat határozza meg. A fogyasztási javaknak és szolgáltatásoknak áruvá válása tőke- és munkaerőpiacok megjelenése nélkül is jelentős mérvű lehet. Akkor nevezhetjük a fogyasztási javak piacát fejlettebbnek, ha a fogyasztási javak nagyobb hányadának az árát deregulálják, és engedik, hogy azt a kereslet és kínálat mechanizmusa szabja meg. *Munkaerőpiacok* akkor jönnek létre, amikor megszűnik a munkaerő-eladásnak az államszocializmusra általában jellemző kényszere, tehát akkor, amikor – Marxszal fogalmazva – a termelő kettős értelemben válik szabaddá: jogilag felszabadul, tehát személyes, szabad döntése lesz, hogy eladja-e munkaerejét, illetve ha „megszabadul" a termelőeszközöktől, tehát gazdaságilag kényszerül most arra, hogy kereső foglalkozás után nézzen. Az államszocializmus korszakában általában a munkaerő nem piaci értékesítéséről beszélhetünk: munkaerőt adtak-vettek, de a termelőt jogszabályok kényszerítették munkavállalásra, s bár a munkaerő ára körül valamelyes alku is kialakulhatott, a tervhatóságok többnyire adminisztratív eszközökkel hatékonyan szabályozni tudták a bérszínvonalat. A munkaerőpiac fejlettségének fontos mérőszáma, hogy a munkaerő árát mennyire a kereslet és kínálat mechanizmusa szabályozza, kormányzat vagy tervhatóság adminisztratív közbeavatkozása nélkül. *Tőkepiacról* akkor beszélhetünk, ha a tőkejavakat kompetitív piacokon fektetik be, s a tőke allokációjának a kritériumává a tőkehozadék maximalizálása válik. A szocialista redisztributív gazdaságban a bővített újratermelésre fordítható többletterméket, vagy legalábbis nagyobb részét általában először a tervezők ellenőrzése alatt álló állami költségvetésbe, a „központi kézbe" összpontosítják, majd onnan újra elosztják. Amilyen ütemben csökken az össztőkének az a része, melyet hatóságilag szabályoznak, olyan mértékben beszélhetünk a tőkepiac kialakulásáról. Tőkepiacokon egymással versengő magánberuházók oly módon ruházzák be tőkéiket, hogy azokon maximális megtérülést érjenek el. Polányi (1957) nyomán azokat a gazdasági rendszereket nevezzük *piacilag integráltnak, vagy tőkés gazdaságnak*, amelyekben a piac a tőke és munkaerő elosztásának a *domináns* mechanizmusa. Mindaddig, amíg a munkaerőnek és a tőkének az allokációja elsődlegesen redisztributív módon történik, csupán *lokális piacokról* beszélhetünk.

Lokális piacok redisztributív módon integrált gazdaságokban

Lokális piacok (Polányi 1957) megjelennek a lengyel és a magyar redisztributív módon integrált gazdaságokban már az 1960-as évek közepén, s a piacok meghatározó típusát jelentik a világnak ebben a részében a nyolcvanas évek köze-

péig. Ugyanezt mondhatjuk Kínáról is 1977 és a nyolcvanas évek közepe, illetve vége között.

A lokális piacok általában élelmiszerek és szolgáltatások elosztásának a mechanizmusai, s a gazdasági rendszer egészét tekintve meglehetősen periferikus jelentőségűek. A lokális piacokra termelők helyzete többnyire meglehetősen bizonytalan, az, aki rászánta magát, hogy e piacokra árut vigyen, gyakran illegális, vagy az illegalitás határán mozgó dolgot tett. E piacokra termelés többnyire nem igényelt különösebb szakképzettséget, különösképpen nem kívánt semmiféle formális iskolai végzettséget. E lokális piacok első aktorai parasztok, paraszt-munkások (vagyis azok a szakképzettlen vagy betanított ipari munkások, akik ugyan az iparban helyezkedtek el, de megőrizték falusi lakóhelyüket s ezért gyakran munkaidőn túl, családi munkaszervezetben mezőgazdasági termeléssel is foglalkoznak).

Ilyen körülmények között a lokális piacoknak várhatóan egyenlőségnövelő hatása van (Szelényi és Konrád 1969; Szelényi 1978). A lokális piacokra termelő aktorok – bár általában nem a társadalom legalacsonyabb régióiban helyezkednek el – többnyire a társadalmi hierarchia alacsonyabb fokairól kerülnek ki.

E megállapítások konzisztensek a piaci átmenet elméletének azzal a megfogalmazásával, melyet Nee 1989-es tanulmányából ismerünk: ha redisztributív gazdaságokban lokális piacok alakulnak ki, akkor valóban arra lehet számítani, hogy a közvetlen termelőknek lesz bizonyos „piaci hatalmuk" s rendelkeznek valamelyes „piaci lehetőségekkel".

Lokális piacok kialakulása esetében a piaci átalakulás elméletének az az elvárása is valószínűnek tűnik, mely szerint a „redisztribútorok" privilégiumai relatíve korlátozódnak. Empirikus tény, hogy a korai piaci reform idején a párt- és állami funkcionáriusok nem kis része igencsak rosszallóan figyelte, hogy a második gazdaság aktorai, akik többnyire kevésbé voltak iskolázottak, mint a káderek maguk, gyakran tettek szert a káderekénél magasabb jövedelmekre.

Amíg tehát a piaci penetráció lokális piacok kialakulását jelenti, a piaci átmenet elméletének legtöbb megállapítása, előrejelzése pontosnak mondható. Az azonban kétséges, igaza van-e Neenek abban, hogy azt várja: ilyen piacokon az iskolai végzettség előnyt jelent majd. Xie és Hannum (1995) egyébként meggyőzőn érvelnek, amikor azt hangsúlyozzák, hogy ez az előfeltevés belsőleg is inkonzisztens. Nem valószínű, hogy egyidejűleg nőhet a humántőke-beruházásokra jutó megtérülés és csökkenhet a jövedelmi egyenlőtlenség. Az mindenesetre empirikus tény, hogy a korai piaci reform esetén megfigyelt jövedelem-kiegyenlítődés úgy történt, hogy a legkevésbé iskolázottak jövedelmei nőttek piaci tevékenységük következtében.

2. táblázat
Milyen társadalmi kontextusban érvényesek a különböző szerzők által megfogalmazott hipotézisek?

Lokális piacok		Vegyes gazdaság		Kapitalizmus felé orientált gazdaság
K.-Európa	Kína	K.-Európa	Kína	K.-Európa
Konrád–Szelényi, 1969 Szelényi, 1978 Szelényi, 1983	Nee, 1989 Whyte, 1984	Manchin–Szelényi, 1987 Szelényi, 1988	Nee, 1991, 1994, 1995 Oi, 1992 Walder, 1992 Lin, 1995 Bian–Logan, 1995 Xie–Hannum, 1995	Hankiss, 1990 Staniszkis, 1991 Szelényi–Szelényi 1990; 1995 Róna-Tas, 1994 Stark, 1995

A 2. táblázat szerint Nee (1989) és Szelényi (1978; 1983) hipotézisei olyan gazdaságokban szerzett tapasztalatokból fogalmazódtak meg, amelyekben megjelentek lokális piacok, de a munkaerő és tőke allokációja megmaradt továbbra is alapvetően a redisztributív rendszeren belül.

Szocialista vegyes gazdaságok

Kelet-Európában 1980 és 1989 között és Kínában 1986 után a piaci penetráció új típusa jelent meg. A döntő változást az jelentette, hogy a magángazdasági tevékenység legálissá vagy legalábbis „féllegálissá" vált.

A szocialista vegyes gazdaság (Stark–Nee, 1989; Szelényi 1988) feltételei között többféle új aktor jelent meg a piacon. Amint a piaci verseny kimenetele előrejelezhetőbbé vált, jobban képzett emberek próbálkoztak piaci vállalkozással. Ennek következményeként a piacgazdálkodás úttörői, a kevésbé iskolázott szereplők háttérbe szorultak s az új versenyfeltételek között alulmaradtak.

Amint a vállalkozással kapcsolatos kockázat csökkent, de a várható haszon nőtt, a káderek között is akadtak már olyanok, akik elszánták magukat, hogy szerencsét próbáljanak a piaci versenyben. Különösképpen a káderelit technokrata frakciója ismerte fel korán, hogy a szocialista redisztributív gazdaság összeomolhat, s elkezdett hidakat építeni a maga és gyermekei számára a kialakuló piacgazdaság felé (Manchin–Szelényi 1987). Az „okosabb" káderek elkezdték „áruvá átalakítani bürokratikus privilégiumaikat" – a korai tőkefelhalmozás fontos színtere a hetvenes és nyolcvanas évek beinduló ingatlanpiaca volt.

A szocialista vegyes gazdálkodás feltételei között tehát a piac már távolról sem pusztán a redisztributív szférában kialakult egyenlőtlenségeket egyensúlyozó mechanizmus. Bár még mindig akadnak olyan kevéssé iskolázott, alacsonyabb jövedelmű rétegek, melyek képesek voltak a még mindig dominánsan redisztributív gazdaság keretein belül működő piacokon jövedelemkiegészítési

forrást találni, a szocialista vegyes gazdaságot pontosabb úgy jellemezni, mint a társadalmi egyenlőtlenségek duális rendszerét, ahol a hierarchia csúcsán levők már megtanulták, hogy miként használják mindkét mechanizmust a saját érdekükben, a hierarchia talpazatára szorultak pedig nemcsak a redisztribúció kegyeiből maradnak ki, hanem a piac hasznából sem látnak sokat (Szelényi 1988; Walder 1995).

A piac térnyerésének társadalmi következményei szempontjából nem mellékes, hogy arra gazdasági növekedés vagy éppenséggel gazdasági visszaesés körülményei között kerül-e sor. Kínában a piac szerepe gyors gazdasági fejlődés mellett nőtt. 1977 után minden fontosabb társadalmi réteg reáljövedelme dinamikusan nőtt – a kérdés az, hogy mely rétegeké nőtt az átlagosnál is gyorsabban. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, a piaci reformnak Kínában csak nyertesei vannak, a kérdés tehát az, ki a nagyobb nyertes. Kelet-Európában ezzel szemben már a szocialista vegyes gazdaság kialakulásakor megkezdődött a gazdaság stagnálása, majd amint a gazdaság a tőkés gazdaság felé orientálódott, az átlagjövedelmek gyors ütemben csökkenni kezdtek. Kelet-Európában a kérdés az, hogy melyek a társadalmi jellemzői annak a kisebbségnek, mely ilyen körülmények között is javítja reáljövedelmét, s a vesztesek között ki a nagyobb vesztes. Kuznets (1955) a faluból városba vándorlásnak a jövedelmi egyenlőtlenségre gyakorolt hatását vizsgálva dolgozta ki az U görbe hipotézisét, melyből az következik, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek a gazdasági fejlődés legalacsonyabb és legmagasabb szintjén a legnagyobbak, közepes fejlettségi szint pedig viszonylagos egyenlőséggel jár együtt. Ez a modell aligha alkalmazható az államszocializmus viszonyai között végrehajtott piaci reform társadalmi következményeinek tanulmányozásakor. Az nyilvánvaló, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek fokát egyszerre befolyásolja a gazdaságban domináns integrációs mechanizmus és a gazdasági fejlettség szintje. Ha tehát az integrációs mechanizmusnak a jövedelmi egyenlőtlenségekre gyakorolt hatását kívánjuk vizsgálni, elvileg kontrollálnunk kellene a gazdasági növekedés szintjével. Ez azonban azért különösen nehéz, mert a piaci reformok bevezetésének hatása a jövedelmi egyenlőségre csak mellékhatás – ezekre a reformokra az államszocialista társadalmak éppenséggel azért szánták rá magukat, hogy nem kellően dinamikus gazdaságaikat növekedési pályára állítsák.

Kína példája különösen fontossá teszi, hogy a gazdasági fejlődés fokára megkíséreljünk kontrollálni. Elképzelhető ugyanis, hogy a „kínai csoda", vagyis a piaci reform sikere töretlen növekedés mellett azzal a ténnyel függ össze, hogy Kína még mindig az extenzív növekedés szakaszában van, ami magyarázhatja, hogy miért képes növekedésre akár még az állami szektor is.

Amint a 2. táblázatból kiderül, úgy véljük, hogy a Kínával foglalkozó újabb irodalom meglehetős pontossággal a szocialista vegyes gazdaság jellegzetességeit írja le. Walder (1992, 1995), Oi (1992), Bian–Logan (1995) és Lin (1995) a piaci és redisztributív mechanizmusok együttéléséről számolnak be, aminek

megfelel a társadalmi egyenlőtlenségek duális rendszere. Ha Nee „részleges reform" koncepcióját (1991; 1994; 1995) is ily módon értelmezzük, akkor az ő eredményeiből is arra következtethetünk, hogy hibrid tulajdonlási viszonyok mellett – amikor a gazdaságban együtt él a piac és redisztribúció – az egyenlőtlenségek kettős gyökerűek, s a két különböző mechanizmusból származó egyenlőtlenségek nem kompenzálják, hanem inkább felerősítik egymást. Abban az esetben azonban, ha Nee részleges reform hipotézise azt tételezi fel, hogy amint a piac domináns mechanizmussá válik, vagyis a reform beteljesedik, akkor ennek következtében a termelők helyzete javulni fog, a jelenlegi vagy egykori káderek pedig vagy abszolúte, de legalábbis relatíve romlik, akkor Nee minden rendelkezésünkre álló evidencia szerint téved.

Kapitalizmus felé orientált gazdaságok

1989 után Kelet-Európában a piac terjeszkedésének minőségileg új típusa figyelhető meg – a piaci átalakulás olyan formája, mely a mai napig ismeretlen Kínában. Az 1989 utáni kelet-európai fejlődés sajátossága, hogy nem pusztán megengedi vagy támogatja a magángazdaság fejlődését, hanem céljának tűzi ki az állami szektor privatizációját. 1989 után a magánosítás hivatalos állami politikává válik Kelet-Európában, ezzel szemben Kínában a gazdaság állami szektorát, legalábbis elvileg, igyekeznek fenntartani. Anélkül, hogy feltételeznénk, hogy az 1989 után hatalomba került új elit tudatos, deklarált kapitalista orientációja feltétlenül sikeres lesz, vagyis valóban létrehoz a világnak ebben a részében a világgazdaság központjából ismert tőkés gazdaságszerveződési rendszert, annyit kockázatmentesen állíthatunk, hogy ez az új orientáció minőségileg változtatta meg a piaci penetráció dinamikáját a posztkommunista társadalmakban.

Az, hogy a magánosítás milyen társadalmi és gazdasági következményekkel jár, nagymértékben függ attól, hogy milyenek a posztkommunista társadalmi és politikai küzdelmekben részt vevő aktorok erőviszonyai.

Magyarországon és Lengyelországban a nómenklatúra technokrata frakciója meglehetősen befolyásos volt már jó ideje, és 1989-ben vagy azt követően közeli kapcsolatot tudott teremteni az újonnan hatalomra kerülő posztkommunista politikai elittel, a korábbi disszidensekkel. Hankiss már 1988-ban jelezte, hogy az úgynevezett spontán privatizáció a káderelit stratégiája arra, hogy önmagát új nagyburzsoáziává varázsolja át (Hankiss 1990; Staniszkis 1991). Úgy tűnik, Hankiss hipotézisének volt valóságtartalma (Róna-Tas 1994).

Mi mindössze annyit tennénk hozzá Hankiss tételéhez, hogy e folyamat pontos megértéséhez célszerű megkülönböztetni Szalai Erzsébet nyomán a kommunizmus régi és új elitjét, a bürokráciát és a technokráciát. Vitathatatlan, hogy mind Lengyelországban, mind Magyarországon az új nagyvállalati szféra-

ban a „parancsnoki pozíciókat" szinte kivétel nélkül a régi technokrata elit tagjai foglalják el (a 3000 legnagyobb vállalat menedzsereinek mintegy 90 százaléka már 1988-ban a vállalatvezetésben dolgozott, ha nem is csúcsvezetőként), ezzel szemben az is tény, hogy az egykori bürokratikus elit a rendszerváltás nagy vesztesei között tartható számon. Mintegy a fele azoknak, akik már 1988-ban csúcsvezetők voltak, 1993-ra kiszorult a vezetői beosztásból mind Magyarországon, mind Lengyelországban. Az őrségváltás különösen nagy volt a politikai és a kulturális döntéshozatali pozíciókban (I. Szelényi–S. Szelényi, 1995).

Ezek után levonhatjuk azt a következtetést, hogy a kapitalizmus felé orientált gazdaságokban a piac az új társadalmi egyenlőtlenségek fő forrása, és a korábbi káderek a fő nyertesei az átalakulásnak?

A kérdés első felére a válasz egyértelmű „igen". A posztkommunista átalakulás során a piac térnyerésével párhuzamosan az egyenlőtlenségek gyors ütemben növekednek.

A kérdés második felére már csak összetettebb választ lehet adni. Mindenekelőtt az biztosan hogy nem állja meg a helyét, hogy a káderelit egésze egykori politikai privilégiumait ma gazdaságira, netán magánvagyonra váltotta át. Amint már utaltunk rá, a korábbi elit tagjainak egy része az átalakulás vesztesei közé került, bárhogyan definiáljuk is azt, hogy kik a vesztesek. Továbbá, ha azt akarjuk meghatározni, hogy kik is az átalakulás nyertesei, akkor sokkal árnyaltabb elméletre van szükségünk.

Hanley (1995) újabb dolgozatában rámutatott arra, hogy a kapitalizmus felé orientált gazdaságokban a társadalmi hierarchia csúcsán, illetve közepén nem egy, hanem legalább két új osztály kialakulását figyelhetjük meg: az egyik a nagyvállalati menedzserekből és tulajdonosokból áll, a másik pedig a vállalkozó kispolgárság. Hanley adatai azt is mutatják, hogy e két osztály társadalmi eredetét tekintve igen különböző. A nagyvállalati menedzser és tulajdonos osztály tagjai főként a nómenklatúra technokratáiból verbuválódott; az új kispolgárság, kisvállalkozói osztály tagjai viszont korábban az államszocialista társadalom közép- vagy alsó-közép rétegeiből származnak. A sikeres kispolgár, kisvállalkozó rétegben jelentős számban vannak olyanok, akiknek az államszocializmus előtt családjuk tulajdonnal rendelkezett, vagy éppenséggel magánvállalkozó volt.

A kapitalizmus felé orientált gazdaságokban a piac térnyerésének fő nyertesei tehát az egykori államszocialista technokrata elit, illetve az államszocializmus előtti időszak vállalkozói, tulajdonos rétegeiből származók, akiknek egy része a hetvenes és nyolcvanas években a második gazdaságban piaci, vállalkozói tapasztalatokra tett szert, s már valamennyi tőkét is felhalmozott. A legnagyobb vesztesek között az egykori nómenklatúra bürokratikus rétegét találjuk, illetve a munkásság számottevő részét. Különösen nehéz a helyzete a posztkommunista gazdaságban azoknak a munkásrétegeknek, amelyek az államszo-

cializmus által leginkább szubvencionált szektorokban, így például a bányászatban vagy nehéziparban dolgoztak. Van a munkásságnak egy olyan része is, mely piacon értékesíthető szaktudással rendelkezik, s ha el tud helyezkedni a külföldi tőke által felvásárolt vagy létesített vállalatokban, akkor jövedelmét lényegesen növelheti.

Következtetések

Ha a piac kiterebélyesedésének, a gazdaságba való behatolásának különböző típusait pontosan meghatározzuk, akkor a piaci átmenet elméletével kapcsolatban viszonylag kevés vitatott kérdés marad.

Először is, a legtöbben egyet fognak érteni abban, hogy a piac kiegyenlítő szerepet játszik akkor, amikor „lokális piacok" először megjelennek, s a vita legtöbb résztvevője azt is el fogja fogadni, hogy ez az egalitárius hatás addig tart, amíg a piac csak lokális piacként működik. Amint a piac integrálni kezdi a munkaerő és a tőkejavak elosztását, az egyenlőtlenségek fő forrásává válik s az államszocializmusnál nagyobb mérvű egyenlőtlenségeket idéz elő. Másodszor, nem hisszük, hogy az különösebben vitatható lenne, hogy a „közvetlen termelők" helyzete javul a piaci reform első szakaszában, amikor a fogyasztási javak lokális piacai jelennek meg. Amint tőkefelhalmozás lehetővé válik, vagyis a gazdaság szocialista vegyes gazdaság lesz, káderek, egykori káderek, illetve gyermekeik, valamint az államszocializmus korszaka előtt tulajdonos családból származók is megpróbálják szerencséjüket a piacon, többnyire eredményesen. Vagyis az egyenlőtlenségeknek olyan duális rendszere alakul ki, ahol nem kevesen egyszerre élvezik a redisztributív és a piaci alrendszerek előnyeit. Harmadszor, a posztkommunista átalakulás társadalmi következményeit tekintve várhatóan szintén nem lesz nehéz megegyezni: elég nyilvánvalónak tűnik, hogy ez ideig az átalakulás fő nyertese a korábbi nómenklatúrából rekrutálódó technokrata réteg. Ez a réteg a magánosítás politikáját használja sikerrel arra, hogy magának magánvagyont szerezzen, vagy legalábbis megőrizze a maga hatalmi pozícióit a gazdaság parancsnoki pozícióiban. A piaci reform korai szakaszában a piacon sikeres második gazdaságbeli „szocialista vállalkozók" közül aránylag kevesen sikeresek, közülük nem kevesen a piac térnyerésével éppenséggel marginalizálódnak.

Végül: arra a kérdésre, hogy vajon Kína jövője a posztkommunista Kelet-Európa, nem lehet egyértelmű választ adni. Annyi valószínűnek látszik, hogy ha Kínában a kommunista párt felbomlik még az előtt, mielőtt egy új tulajdonos osztály megszerezné magának a gazdaság fontosabb hatalmi pozícióit, akkor elképzelhető, hogy a kínai elit se követ majd túlságosan más stratégiát, mint a kelet-európai: a magánosítás politikájával igyekszik saját gazdasági hatalmát – s ha tudja – magánvagyonát biztosítani. Másként fogalmazva: 1989

után Kelet-Európában egy felülről lefelé irányuló forradalom zajlik: a kapitalizmusra való átmenet felülről lefelé építkezik. Kínában a kilencvenes évek közepéig a kapitalizmus mintha inkább alulról terjeszkedne felfelé. Elképzelhető, hogy ez a „kínai út" mintegy a kelet-ázsiai kapitalista átmenetnek egy alfaja s Kínát Tajvanhoz, vagy esetleg Japánhoz hasonló tőkés rendszer felé viszi. Az is elképzelhető azonban, hogy a kínai alulról felfelé építkező kapitalizmus csupán átmeneti jelenség. E stratégiát az indokolhatja, hogy a kínai kommunista eliten belül a technokrácia és a bürokrácia harca még eldöntetlen, s míg ez a harc folyik, az a „lehetőségek ablakát" nyitja meg az elitbe nem tartozó csoportoknak is ahhoz, hogy éljenek a piac által megnyíló lehetőségekkel. A technokrácia esetleges győzelme után a lehetőségeknek ez az ablaka minden valószínűség szerint beszűkül, vagy akár be is zárul.

Hivatkozások

Bian, Yanjie–John Logan 1995. (Forthcoming) Income Inequality in Tianjin: 1978 to 1993. *American Sociological Review*,

Burawoy, Michael–Pavel Krotov 1992. The Soviet Transition from Socialism to Capitalism–Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry. *American Sociological Review*, 57, 16–38.

Hankiss Elemér 1990. *East European Alternatives*. Oxford: Clarendon Press

Hanley, Eric 1995. *Markets and the Maintenance of Inequalities in Eastern Europe.* (Manuscript)

Huang, Philip 1990. *The Peasant Family and Rural Development in the Yangzi Delta: 1350 to 1988.* Palo Alto: Stanford University Press

Kornai János 1984. Bureaucratic and Market Coordination. *Osteuropa Wirtschaft*, 29, 306–331.

Kuznets, Simon 1955. Economic Growth and Income Inequality. *American Economic Review*, 45, 1–28.

Lin, Nan 1995. Local Market Socialism: Local Corporatism in Action in Rural China. *Theory and Society*,

Lin, Nan–Yanjie Bian 1991. Getting Ahead in Urban China. *American Journal of Sociology*, 97, 657–688.

Manchin Róbert–Szelényi Iván 1987. Social Policy under State Socialism. In: G. Esping-Anderson–L. Rainwater–M. Rein (eds.) *Stagnation and Renewal in Social Policy*, White Plains, N.Y.: M.E. Sharpe, 102–139.

Nee, Victor 1989. The Theory of Market Transition: From Redistribution to Markets in State Socialism. *American Sociological Review*, 54, 663–681.

– 1991. Social Inequality in Reforming State Socialism: Between Redistribution and Markets in China. *American Sociological Review*, 56, 267–282.

– 1996. The Emergence of a Market Society: Changing Mechanisms of Stratification in China. *American Journal of Sociology*, January

Nee, Victor–Peng Lian 1994. Sleeping with the Enemy: a Dynamic Model of Declining Political Commitment in State Socialism. *Theory and Society*, 23 (3), 253–296.

Oi, Jean 1992. Fiscal Reform and the Economic Foundation of Local State Corporatism in China. *World Politics*, 45, 99–126.

Peng, Yusheng 1992. Wage Determination in Rural and Urban China – a Comparison of Public and Private Industrial Sectors. *American Sociological Review*, 57, 198–213.

Polanyi, Karl 1957. The Economy as an Instituted Process. In: Karl Polanyi (ed.) *Trade and Market in Early Empires*. New York: Free Press, 271–306.

Róna-Tas Ákos 1994. The First Shall Be Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism. *American Journal of Sociology*, 100, 40–69.

Staniszkis, Jadwiga 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press

Stark, David 1986. Rethinking Internal Labor Markets–New Insights from a Comparative Perspective. *American Sociological Review*, 51, 492–504.

– 1992. Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, 6, 17–51.

– 1996. Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, 1 (January)

Stark, David–Victor Nee 1989. Toward an Institutional Analysis of State Socialism. In: Victor Nee–David Stark (eds.) *Remaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe.* Palo Alto: Stanford University Press

Szalai Erzsébet 1990. *Gazdaság és hatalom*. Budapest: Aula

Szelényi Iván 1978. Social Inequalities in State Socialist Redistributive Economies. *International Journal Comparative Sociology*, 19, 63–87.

– 1983. *Urban Inequalities Under State Socialism*. London: Oxford University Press

– 1988. *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary.* Madison, Wisc.: University of Wisconsin Press

– 1990. Alternative Futures for Eastern Europe: the Case of Hungary. *East European Politics and Societies*, 2, 231–254.

Szelényi Iván–Konrád György 1969. *Az új lakótelepek szociológiai problémái.* Budapest: Akadémiai Kiadó

Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1990. Az elit cirkulációja? *Kritika*, 9, 8–10.

Szelényi, Iván–Szonja Szelényi 1995. Circulation or Reproduction of Elites During Post-Communist Transformation in Eastern Europe: Introduction. *Theory and Society,* (Vol. 24) 5 (October)

Walder, Andrew 1992. Property Rights and Stratification in Socialist Redistributive Economies. *American Sociological Review*, 57 (August), 547–539.

– 1995. Career Mobility and Communist Political Order. *American Sociological Review*, 30 (June), 309–328.

Whyte, Martin King 1986. Social Trends in China: The Triumph of Inequality. In: Doak Barnett–Ralph N. Clough (eds.) *Modernizing China: Post-Mao Reform and Development*. Bouldner, CO: Westview Press, 103–123.

Xie, Yu 1996. Regional Variation in Earnings Inequality in Reform-Era Urban China. *American Journal of Sociology*, 1 (January)

Bognár Virág

AZ *IDEOLÓGIA ÉS UTÓPIA* HAJÓTÖRÉSE

Mannheim Károly *Ideológia és utópia* című műve német és angol változatának összevetése*

Mannheim Károly társadalomtudósként nemcsak módszertani vagy elméleti találékonyságával hívja föl magára a figyelmet, hanem írásműveinek fogalmi és fogalmazási bravúrokban, fordulatokban és csúsztatásokban gazdag megkomponálásával is. Saját korában legnagyobb port fölkavart könyve a Németországban írt *Ideológia és utópia* (1929) című mű volt. Angolul elsőként ennek átdolgozott változata jelent meg Mannheim angliai emigrációja idején, 1936-ban.[1]

Érdemes a két változat szövegét összevetni. Nem sugall-e az angol verzió teljesen más képet a tudásszociológiáról, mint a német? Az *Ideológia és utópia* német változata szintéziskísérletnek tekinthető. Mannheim három különálló, eltérő szempontokat tartalmazó írást fűzött egybe, és így nyitott szövegszerkezetet hozott létre. Erre utal az a megjegyzése, hogy az esszégyűjtemény darabjai ugyanarról szólnak, csak más-más stílusban: a bevezetés relativisztikus értelmű, az azt követő tanulmány az aktivisztikus politikai elemet hangsúlyozza, míg a záró esszé egy harmonikusabb szintézisre tesz kísérletet (Iu: 47). E fenti megjegyzésre támaszkodva, a három gondolkodási stílus felől indulva és a mélyebb rétegek felé haladva kísérlem meg elemezni tudásszociológiáját. Mannheim Németországban kialakult tudásszociológiai módszerét és elméletét megértés- és értelmezéselméletként (interpretációelméletként) elemzem. Az interpretációelmélet volt ekkor a módszertanban, az eszmetörténeti és politikai gondolkodásbeli vizsgálódásokban számára az értelmezési keret. Az interpretációelmélet fő jellegzetességei a következők: Mannheim módszere pluralista, dinamikus és reflexív; a különböző történetileg, társadalmilag kialakult értelmezések egymás elleni kijátszását jelenti. Ilyen módszertanilag egymás ellen kijátszott értelmezési keretek voltak tudásszociológiájában a kultúrafilozófia, a társadalomontológia és a történetfilozófia.[2]

A tudásszociológiai elemzés tárgyai a léttel összefonódó gondolkodáson és a társadalmi-történeti egységeken belüli eltakart differenciák. Az *Ideológia és utópia* német változatában a szociológiai jelentésváltozások elemzése az egy-

* A cikk részben egy hosszabb tanulmány összefoglalása, melyhez a német és az angol változat szövegének különbségeit elemző részletes mellékletet készítettem.

másra tolódott jelentésrétegek látszólagos differenciálatlan egységből való kiemelését jelenti, és morfológiai rokonítását a történelmi-társadalmi történésben elfoglalt helyükkel. Az elemzés menete nem induktív, fontos szerepet játszanak benne a példák, a metaforák és az analógiák. Eredménye nem zárt rendszer, hanem egy struktúravízió, a lehetséges igazságok körvonalazása. A tudásszociológiai elemzés mégsem válik körkörössé, hiszen célja – melyet soha nem téveszt szem elől – a világnézetek közti közvetítés.

Mannheim e közvetítési feladat „gyakorlati" megvalósítását három irányban is kijelölte: a tudomány nagyobb fokú interdiszciplinaritása, nyilvános értelmiségi platformok létrehozása és az értelmiségi személyes missziójának keresése felé. Nem a szintézis korának eljövetelét hirdette, kortársait leginkább az utópiákról való lemondástól féltette, s e félelme elégiába hajlott.

A németországi írások nyomán kialakuló Mannheim-kép eléggé eltér az *Ideológia és utópia* angol változatának (1936) olvasásakor keletkező összbenyomástól. A különbség értelmezéséhez kulcsot adott két, 1930 és 1936 között született mű (Mannheim 1935; 1964: 246–307). Mannheim interpretációelméletének átalakulását ebben az időszakban két tényező befolyásolta. Egyrészt az interpretációelmélet beolvasztása egy általános (tudás)szociológiai elméleti keretbe. A kultúrafilozófia, a társadalomontológia és a történetfilozófia sajátos módon kidolgozott szempontjainak összjátékát egységes szociológiaelméleti keret váltotta föl. Megerősödött a szaktudományos igény, csökkent a metaforák, analógiák szerepe, de továbbra is megmaradt a látszólag nyitott szövegszerkezet. Mannheim értelmezési kerete ezzel elvesztette plurális kiindulását, reflexivitását. Már nem a differenciákat kutatta, hanem az integrációkat. Ennek az volt az egyik súlyos következménye, hogy a tudásszociológiai értelmezés elszakadt a megértéstől. Interpretációelméletének megváltozására másrészt a fasizmus győzelmének és a közelgő háború érzetének élménye hatott. Az 1929-ig kialakult megértés- és értelmezéselméletéből ugyanis hiányzott egy kidolgozott hatalomelmélet, amely épp az akkori események értelmezéséhez elengedhetetlennek tűnt. Mannheim később sem törekedett kifejezetten erre, de eredeti programjának részbeni átalakítása miatt szükségesnek tartom az ilyen irányú vizsgálódást.

Az általános szociológiaelméleti kereten belül az eredeti három szempont sajátosságai a következőképp változtak meg, és fordultak ezzel más irányba. Először is a megértés és értelmezés fent vázolt módszere a társadalmi determináló viszonyok vizsgálatába fordult át. A szellemi-létszerű valóság módszertani uralhatóságának tétele a társadalmi folyamat stratégiai tervezéssel történő ellenőrizhetőségének, szabályozhatóságának tételévé alakult át. Másodszor a tudásszociológiai elméletnek és módszernek a társadalom szférájára és a politikai gondolkodás és a cselekvés területére történő alkalmazását lehet összevetni. Míg az *Ideológia és utópiá*ban az egyéni, alkotó tett és döntés előtt feltáruló, azokat befolyásoló, néhol kényszerítő történeti-társadalmi lehetőségek kidolgo-

zásmódját kutatta a politikai cselekvés területén, és a személyes felelősség szerepére mutatott rá az egyéni döntésben, az átmeneti korszak írásaiban a gondolkodás és cselekvés egy harmadik szintjét (amely magasabb rendű egységet hoz létre a kettő között), a kollektív stratégiai tervezést, valamint a kettő között közvetítő mechanizmusok (principia media) kívánatos átstruktúrálását elemezte. Az *Ideológia és utópia* korszakában a „szabadon lebegő" értelmiség lehetőségét tárta fel ebből a szempontból, a későbbi korszakban a liberális társadalomszerveződésnek a társadalmi elit által befolyásolható szféráját elemezte részletesen és az átmeneti autoriter diktatúra szükségességére mutatott rá. Szabaddá tette ezzel a hatalom káros beavatkozásai előtt az utat. Változatlanul hangsúlyozta a tudásszociológiai elmélet és módszer többirányú felhasználhatóságát: a szaktudományokban, a nyilvános vitákban és az interdiszciplinaritás megteremtésében a tudományon belül. Harmadszor, össze kell vetni a két korszakban Mannheim történelem- és értékfelfogását. Az *Ideológia és utópia* megírása körül a történelmi változás hármas dinamikáját dolgozta ki, melyen belül a dialektikus szellemi változások és a mélyben rejlő, mentalitásbeli alakulások, értékhalmozódások egybejátszását kutatta. A haladás gondolata ekkor nem volt központi téma. Gondolkodásának végső centruma talán az utópia volt, mint a történelemre vetett pillantás, amely a jövőre is irányul, és az igazi aktivitás, a valódi élettartalmak megőrzésének záloga. Későbbi írásaiban a felvilágosodás észfogalmának újfajta rehabilitációjával annak kiszélesítésére törekszik. Ez a vállalkozás kétes értékű maradt, mert a történelmi, tapasztalati tények kérdésessé teszik, valóban lehetséges-e a racionalizáció fogalmának oly mértékű kitágítása, amely bekebelezi az irracionális szférát is. A korábbi, egyszerre több irányból induló, reflexív elemzés „túlhajtásáról" van szó a fenti pontokon. Az eredeti tudásszociológia inkább ingamozgásnak, útonlevésnek tekinthető, a későbbi – egy túlhajszolt, a racionális illuzórikus képét elérni vágyó, de arra képtelen vállalkozásnak.

I. Az *Ideológia és utópia* német kiadása (1929)

Az *Ideológia és utópia* hasonló című első fejezete bevezető az utána következő két tanulmányhoz. Kiindulópontja a gondolkodás és általában az élet korabeli válsághelyzete. A gondolkodás esetében ez annyit jelent, hogy annak minden elemét ideologikusként vagy utópikusként, egyszóval „hamisként" élik meg a résztvevők (Iu: 53).[3] Hogyan lehetséges mégis megismerés? Ehhez két dologra van szükségünk. Egyrészt, hogy ne csak mások gondolkodásában leplezzük le az ideologikus és utópikus elemeket, de a fenti módon önmagunkkal szemben is kíméletlenek legyünk. Másrészt, hogy a gondolkodás- és az életbeli elemek közti összefüggéseket megértsük és értelmezzük (Iu: 50). Ezt nyújthatja a tudásszociológia, mint kialakulófélben lévő tudományág: „a gondolkodást az

összefüggések teljessége felől szemlélni sohasem öncél, hanem egy állandóan új alakot öltő, eleven organon, egy változásban lévő szövedék" (Iu: 49, sk) lesz az eredmény. Mannheim nem kételkedik, hogy ezen az úton a „valódi" megismerés elérhető lesz egyszer, de saját elmélkedéseit csak e megoldás megelőlegezéseinek tekinti, s megfelelő közlésformának a többféle társadalomtudományos területet összefogó esszéformát (Iu: 51, sk) és a szaktudományos alapvetést tartja.

E bevezető rész mondanivalója két pont körül kristályosodik ki: 1. a gondolati tartalmak funkcionalizálásában és az ideológia fogalmában; és 2. az ebből adódó ismeretelméleti problematika – relativizmus és relacionizmus – körül, végső soron a valóság megragadásában. E fejtegetések azért tekinthetők relativisztikus stílusúnak, mert a tudásszociológiai megértés és értelmezés módszertanát mutatják be, amely még nyitva hagyja a kaput a relativista megoldás előtt is. Erre reflektálva Mannheim bevezeti ugyan a relacionizmust, de ez csak időleges megoldásnak tekinthető (a további fejezetek fényében), a különböző oldalról érkező ismeretelméleti támadások ellen emelt bástyának.

Az *Ideológia és utópia* első fejezetének módszertani fejtegetései szorosan kapcsolódnak Mannheim kultúra- és történetszociológiai írásaihoz. Mannheim az általa recipiált különféle filozófiai és szociológiai irányzatokat, szaktudományos eredményeket – nézőpontját állandóan változtatva – megpróbálta kijátszani egymás ellen. Ezt jelenti pluralizmusa. Három ideáltipikus nézőpontot épített így ki: a „tiszta" szociológiát, amelyben Simmel módszeréhez, a „példázáshoz" kapcsolódik és annak „szisztematizálására" tesz kísérletet Husserl segítségével; az általános szociológiát (Max Weber); és a történetfilozófiai szociológiát, amelyben a lukácsi drámaelméletet[4], a művészettörténeti stíluselemzést, a 19. századi történetfilozófiát és Marxot próbálta hasznosítani.

Kultúraszociológiai írásaiban a „funkcionalizálás" módszerét a következőképpen határozta meg[5]: a kettős módszerrel történő, az élet és a megismerés totalitásával való összefonódottság vizsgálata. A funkcionalizálást később olyan beállítódásként és a szisztematizálás olyan módszereként írja le, amely egy köztes szférát, az egyszerre értelemteli (szellemi) és létszerű összefonódottságokat vizsgálja. E köztes tér közelebbi meghatározásához felhasználja a társadalmi térbeni „helyzet" és „elhelyezkedés" metaforáit (generációs összefüggés), és a társadalmi folyamat konstitutív elvét, a konkurenciát. Az *Ideológia és utópiá*ban e köztes tér jellemzésére szolgál az ideológia totális fogalma (szembeállítva az ideológia partikuláris fogalmával). Az ideológia totális fogalma az egész világnézettel áll kapcsolatban, egy olyan szinttel, ahol az élmények, az értelmezések és a szellemi tartalmak összefonódnak; s amelynek struktúrájába és morfológiai szerkezetének mélyébe az értelmező behatolhat (Iu: 54, skk). Ez a szint morfológiailag rokonítható a kollektív szubjektumnak, az ideológia hordozójának társadalmi térben elfoglalt konkrét helyzetével, szituációjával. Az *Ideológia és utópia* annyiban hoz újat a korábbi kultúra- és történetszociológiai

elmélkedésekhez képest, hogy bár továbbra is a fenomenológiai, a történet- és életfilozófiai megközelítés összekapcsolása a cél, de a fenomenológiában fontos szerepet betöltő pragmatikus mindennapok sztereotipizáló beállítódása mellé a cselekvés lép, pontosabban a politikai cselekvés releváns kategóriává válik. Az ideológia értelme ugyanis épp az, hogy a realitás valódi megragadása csak a politikai gyakorlat lehet (Iu: 56–59).

Az ideológia fogalmának kiterjesztése a fenti értelemben a tudásszociológia. A gondolkodás létszerű összefüggéseinek vizsgálata azonban többféle ismeretelméleti koncepcióval is összekapcsolódhat. Mannheim a maga felfogását az ún. relacionizmushoz sorolja, amely számot vet azzal, hogy az ismeretelmélet is beágyazott a történelmi-társadalmi változás folyamatába. A relacionizmus „az értelemteli elemek egymásra vonatkoztatottságát és egy meghatározott rendszerben gyökerező értelemszerűségét jelenti" (Iu: 77). E kutatási irány összefonódik a valóság egyfajta metafizikai értelmezésével is. Mannheim nem egy új metafizikát akar alkotni, hanem a metafizikai gondolkodási struktúra módszertanilag értékes részét megmenteni (Mannheim 1980*d*: 53). A metafizikai látásmód teszi a „kívülről" induló, fenomenológiai eredetű funkcionális beállítódást elméletileg reflektált értelmezéssé. Az interpretáció szintjébe „felülről" mindenkor belejátszik a metafizikai-ontológiai szint. Ezt a szintet élik meg a mindennapok résztvevői reálisként („ens reallisimum") (Iu: 78–83).

Így jut el a dinamikus relacionizmus fogalmához és az objektivitással szemben radikálisan nyugtalan kutatás vágyához. „A gondolkodás reális erők által hordozott, önmagát állandóan kérdésessé tevő és önmaga javítására törő folyamat" (Iu: 92). Ezen a ponton merül föl az *Ideológia és utópiá*ban a totalitás fogalma. A totalitás a világnézeti totalitást jelöli, amely egészében kötődik a történelmi lét valamely fokához. Nemcsak gondolkodási akarások, gondolkodási stílusok harcolnak egymás ellen, hanem bennük, a részekben az egész is ott van: világok harca világok ellen. A totalitás a mindenkori nézőponttal összefüggésben szerepel. Eszerint a totalitás „nem relatíve önmagába zárt, nyugalomba hajló kép a világról, hanem a partikuláris nézeteket felvevő és mindig újból és újból szétrobbantó, az egészre irányuló intenció", „a nézőpont maximális kiterjesztése" (Iu: 92, skk). A bevezető rész záró szavai arra utalnak, hogy talán lehetséges a felvetett problémák leküzdése a nézőpont fokozatos kiszélesítésével a totalitás irányába és egyidejű elmélyítésével a cselekvés szintje felé.

Tudásszociológiai elméletét Mannheim fokozatosan a politikai szférára, a politikai gondolkodás történetére kezdte alkalmazni.[6] Az *Ideológia és utópia* második fejezetében arra kérdez rá, hogy miért épp a politika nem vált tudománnyá. Majd másképp is felteszi a kérdést: „Létezik-e tudás a folyamatban, a változásban lévőről, az alkotó tettről?" (Iu: 97)[7] Válaszadásának első lépésében felvázol egy „szféraelméletet" (Sphärentheorie) a társadalmi folyamatról, részben Max Weber nyomán. A társadalmi folyamat alapvetően két részre ta-

golódik: a már racionalizált területekre, ahol csupán reprodukció folyik – ide tartoznak az elméleti, racionális módon uralt, továbbá a konvenció, a hagyomány és a szokás által szabályozott szférák –; valamint az irracionális játéktérre, az alkotó tett birodalmára. A történelmi folyamatban az a tendencia válik láthatóvá, hogy a racionálisan alakítható területek bővülnek, míg az irracionális játéktér beszűkül. E szféraelmélet alapján határozza meg Mannheim a cselekvés fogalmát: a cselekvés csak az irracionális játéktérben lehetséges, ahol a nem szabályozott helyzetek személyes döntésre adnak lehetőséget, bár ez kényszert is jelenthet (Iu: 99, sk).[8] Mannheim az irracionális játéktérben tartja szerencsésnek megvizsgálni az elmélet–gyakorlat összefonódottságának problémáját. De először is: mely szférákat ítélt Mannheim a maga korában irracionálisnak? Elsőként a gazdaságot, amely a szabad konkurencia irracionális állapotából még nem jutott el a tervgazdaságig, másodszor a társadalmi szerkezetet, amely osztályszerűen tagolódik, és a benne releváns hatalmi kompetenciákat irracionális harcban lehet csak elérni, harmadszor a legbensőbb, társadalmon túli egyéni és kollektív élményvilágot (Iu: 100). Az irracionális szférát a következő sajátosságok jellemzik: nem tartalmaz szilárd tárgyiságokat, az együttes hatást létrehozó különböző erők konstellációja állandóan változik, és a gondolkodó maga is résztvevője. Ezért Mannheim az elméleti, fogalmi gondolkodástól eltérően e szférában gondolkodási akarásokról, gondolkodási stílusokról beszél, melyek behatolnak a gondolkodás egész logikai struktúrájába (Iu: 101). Az *Ideológia és utópia* egyik alfejezetében elemzi a 19. és 20. századi politikai gondolkodás történetét gondolkodási stílusokban. Öt ideáltípust különít el: 1. a bürokratikus konzervativizmust, 2. a konzervatív historizmust, 3. a liberális-demokratikus polgári gondolkodást, 4. a szocialista-kommunista koncepciót és 5. a fasizmust (Iu: 96). Az elmélet–gyakorlat léthezkötöttségének, léttel összefonódottságának tételét igyekszik ily módon alátámasztani: miközben elemzésében állandóan váltogatja gondolkodási pozícióját, azt reméli, hogy az elért eredménnyel segítheti a politikai cselekvőt személyes döntésében.[9]

Akárcsak a totalitás, a szintézis is csak relatív értelemben képzelhető el Mannheim számára. Nem a Hegelhez vagy a 19. századi historizmushoz való visszatérés útjait keresi, hanem egy önmagára állandóan reflektáló, saját történeti-társadalmi helyzetének tudatában lévő gondolkodási álláspont lehetőségeire hívja fel a figyelmet (Iu: 130, skk). Az ilyen szintézis hordozója nem lehet valamely konkrét társadalmi osztály, réteg vagy csoport. „Ellenkezőleg, olyan politikai »magatartásról« (Haltung) van szó, amely a történelem progresszív előrehaladását oly módon segíti elő, hogy a felhalmozott kultúrjavak és társadalmi energiák lehetőség szerint fennmaradjanak" (Iu: 134). E magatartást a történelmi itt és mosttal szemben sajátos ébrenlét jellemzi. Állandóan kísérletező, önmagában társadalmi érzékenységet kifejlesztő, a dinamikus egészre irányuló magatartásról van szó. E „magatartásnak", mint szellemi kategóriának

potenciálisan a „szabadon lebegő értelmiség" felel meg (Alfred Weber kifejezését használja Mannheim). De e virtuális csoport nem abszolút értelemben hordozója a szintézisnek, mert csak annyit mondhatunk róla, hogy egyrészt megvannak a nyelvi-intellektuális eszközei az időleges szintézis megalkotására: ez a „műveltségi kultúra" (Bildungskultur) (Iu: 135, skk). Másrészt társadalmi értelemben lehetősége nyílik rá, hogy „megélje" a többszörös társadalmi kötöttség-kötetlenség különböző fokozatait, hiszen származása, neveltetése és életútja révén sorozatban érik az ilyen társadalmi élmények.

A politikai tudás sajátos tudástípust képvisel. Mannheim saját korának tudományfogalmát túl szűknek érezte, olyan tudomány lehetőségét kereste, amely a különféle tudástípusokat összefonódottságukban képes szemügyre venni. Így az ún. tudomány előtti tudástípusok is részei lehetnek egy szélesebb értelemben vett tudományos módszertannak (Iu: 144, sk). Mannheim annak alapján bírálja a különböző egyoldalú pozitivista vagy szellemtörténeti megközelítéseket, de korának más irányú szociológiai elméleteit, módszereit is, hogy léteznek olyan releváns igazságok, amelyek csak személyes beállítódás révén, egy bizonyos közösség számára vagy meghatározott akarati impulzusokból megközelíthetők. Önismeretre is csak a világgal való szembenézésben, mások megismerésében, valamint a cselekvésekkel és akarásokkal való összefonódottságban tehetünk szert (Iu: 146, skk).[10]

Az *Ideológia és utópia* utolsó, „Az utópikus tudat" című fejezetét azért lehet a harmonikus, szintetizáló gondolkodási stílussal jellemezni, mert abban Mannheim megkísérli az ideológiát és az utópiát a valósággal, a léttel szemben mint alapjelenségeket meghatározni. E történelem- és társadalomontológiai tételek képezhetik az alapját az ideológiák és utópiák elemzésének, amely megpróbálja egyesíteni az immanens–nem-immanens, térbeli és időbeli, társadalmi és történelmi, fenomenológiai és történetfilozófiai, alaktani és transzformációs analízist. A töredékes szintetizáló gondolkodás uralja a fejezet azon részét is, ahol Mannheim a totalitás kategóriájának segítségével még egyszer összefoglalja a számára releváns társadalomtudományi irányzatokat és mellettük a részben tőlük függetlenül is létező intellektuális lehetőségeket.

A fejezet középső része annyiban tekinthető szintézisszerűnek, amennyiben Mannheimnél az utópiát végső kategóriának tekintjük.[11] Az utópia fogalmában ugyanis egyszerre válik konstitutívvá egy pragmatikus-cselekvési és egy történelmi, időben dinamikusan változó elem. A konstitutív valójában konstruktívat, a (történelmi) megoldásra irányulót jelent, szemben az ideológiai destrukcióval, amely inkább csak romboló és csírájában tartalmazza a fenti elemet.

Mannheim lényegi különbségtétele a két központi fogalom viszonyára vonatkozóan a lét, léttranszcendencia (Iu: 170). Az ideológiákat és utópiákat olyan szellemi jelenségeknek tekinti, amelyek a léttel inkongruensek. E két tudatfajta, midőn az átélésbe, a gondolkodásba és a cselekvésbe is belejátszik,

olyan faktorokhoz igazodik, amelyek a létbeli elemet mint megvalósultat nem tartalmazzák (Iu: 169). Az ideológia és utópia közti eltérés első lépésben a következőképp adható meg: A valóságtranszcendens tudat akkor utópikus, ha a cselekvésbe való átmenetben az épp fennálló valóságrendet egészében vagy részleteiben szétrobbantja (nemcsak megkérdőjelezi, mint az ideológia). Az ideológia esetében arról van szó, hogy a valóságidegen, léttranszcendens faktorokhoz igazodás párosulhat a fennálló életrend egyszerű megvalósításával, reprodukálásával (Iu: 169). Az ideológiák olyan „léttranszcendens elképzelések, amelyek de facto soha nem jutnak el a bennük foglalt tartalmak megvalósításáig" (Iu: 171). Hogy valamely képzetet ideológiának vagy utópiának tekintünk, az attól függ, hogy a „létvalóság" mely fokára helyezzük a mércét, azaz milyen korban, mely valóságszintről szemléljük a szellemi térképet. Ha a saját gondolkodási fokunkon lehető legadekvátabb, ilyen értelemben „helyes" utópiát szeretnénk megtalálni, akkor a tudásszociológiai analízis segítségével az egyes partikuláris álláspontokból (standort) adódó egyoldalúságokat ki kell játszanunk egymás ellen. (A „standort"-ot álláspontként fordítottam, megkülönböztetve a „standpunkt"-tól, amely leginkább a „nézőpont"-tal adható vissza. A „standort" egyszerre jelenti az *Ideológia és utópia* német változatában a társadalmi térben és a szellemi térképen elfoglalt helyet, míg a másik kifejezés csak ez utóbbit jelenti). Csak ezután juthatunk el olyan óvatos megoldáshoz, amely túllép az eddig láthatóvá vált egyoldalúságokon. Így lehetséges a valóság dinamikus jellegét figyelembe venni (Iu: 174).

Az *Ideológia és utópiá*ban Mannheim leszögezi: a lét általában a filozófia tárgya. Egyértelműen meghatározható azonban az is, ami történetileg és szociológiailag „valóságnak" számít. „Az ember elsődlegesen a történelemben és a társadalomban élő lény, ezért az őt körülvevő lét soha nem a lét általában, hanem mindig a társadalmi lét egy konkrét történeti alakja" (Iu: 170). Szociológiailag a „létrend" három különböző aspektusa ragadható meg, amelyek a képződmények három ideáltipikus szintjét is képviselik. Legvilágosabban a társadalmi lét gazdasági-hatalmi szövedéke írható le. Továbbá a társadalmi léthez tartozik az emberi együttlét összes olyan formája (szeretet, társasság, harc stb.), amelyeket a fenti strukturális formák lehetővé tesznek. Mannheim speciális területe a harmadik szint: az átélés és a gondolkodás összes formája, amely az adott életrendnek megfelel: létrehozásában, fenntartásában vagy szétrobbantásában közreműködik. Az átélés- és gondolkodásmódoknak három fő fajtája van: 1. az „adekvát", létkongruens, relatíve ritka elképzelések (csak a szociológiailag teljesen világos tudat lehetne ilyen); 2. az ideológiák és 3. az utópiák (Iu: 170, sk).

Mannheim saját fogalmait „cum fundamento in re" fogalmaknak nevezi, amelyek a tiszta szemléletesség és a konstruktivitás között állnak: nem csupán gondolatkísérletek, a konstrukció alapjai a valóságban vannak. Pontosabban: ezek a fogalmak a valóságban benne lévő struktúráló momentumokat rekonst-

ruálják. A konstrukció így nem válik filozófiai spekulációvá, hanem az empíria előfeltétele lesz, biztosítva rekonstruálásának lehetőségét (Iu: 176). Hogy mely léttranszcendens elképzelések számítanak ideológiának vagy utópiának, csak a történelmi valóság alakulása döntheti el utólag (Iu: 178). Ily módon a materiális evidenciák a relativizmus legyőzését szolgálhatják, és segíthetnek annak a kérdésnek az eldöntésében is, hogy mit kell tennünk.

A tanulmány legvégén, tehát igen hangsúlyos helyen beszél az értelmiségi rétegről mint az utópikus tudat és a hozzá kapcsolódó világlátás letéteményeséről. E kijelentések tartalmukkal és stílusukkal még inkább megerősítik azt (ami egyébként a könyv többi részében is megnyilvánul), hogy Mannheim számára a tudásszociológia programja a kultúraszociológiától a történetfilozófiai megalapozású szociológián át több volt, mint egyszerű szaktudományos program: sajátos értelmiségi magatartás, misszió megidézése a megértés, értelmezés és továbbadás hozzá kapcsolódó módszertani és elméleti leírásával. Ilyen értelemben a tudásszociológia nemcsak a tudomány interdiszciplinaritására apellál, hanem az értelmiség egyes tagjainak lelkiismeretére, felelősségérzetére is.[12] Az értelmiségi réteg Mannheim szerint saját korában négy út közül választhat: a kommunista-szocialista párt radikális szárnyához csatlakozást; a tudomány nevében elkövetett destruálást (Max Weber); a múltba menekülést; vagy a történelmi folyamat végleges feladását és ezzel az elmagányosodást (Kierkegaard) (Iu: 222, skk). Végül Mannheim választása: talán lehetséges a tudásszociológiai konstellációelemzésben feltárni a jelen jövőre irányuló kötöttségeit és esélyeit, ily módon elősegítve a választás és a döntés szabadságát. A destruálás, az ideológia teljes hiánya az összesség önismeretét támogatja, ám az utópianélküliség a legnagyobb paradoxon, az emberi akarat gyengeségére utal: az utópia feladása a történelemakarás, a történelemre vetett pillantás elvesztését jelenti (Iu: 224, skk).

II. Tudomány és tudás

1. Tudásszociológia

Mannheim Károly *Tudásszociológia* (1931) című cikke is kivételes helyet foglal el a szerző művei közt, akárcsak az *Ideológia és utópia*. Míg az utóbbit legpontosabban esszéisztikus szintéziskísérletként és kordiagnózisként lehet meghatározni, az előbbi a tudományos szakcikk, a diszciplináris alapvetés kategóriájába tartozik. A *Tudásszociológia* szócikk leginkább abban tér el az eddig idézett Mannheim-művektől, hogy bár fogalmai, metaforái, nyelve végső soron rokon azokéival, a szerkesztésmód nem az esszé műfaji normáihoz, hanem a szaktudományos cikk követelményeihez igazodik. A különbség tehát először is nem magukban a fogalmakban, az egyes szavakban érhető tetten, hanem összekap-

csolásukban, összeszerkesztésükben, használatukban. E műfaji különbség jelentősége abban áll, hogy a szaktudományos, analitikus szerkesztés azt sugallja: a „tudásszociológia" csakis és kizárólag a szaktudományon belül teljesedhet ki, bár gyökerei tényleg tudományelőttiek, következményei pedig bizonyos súllyal bírnak az ismeretelmélet, az ontológia és a politikai gyakorlat számára is. És mégis: bár a műfaji szerkesztésmód „tudományosságot" oktrojál az olvasóra, a szövegben megcsillan Mannheim korábbi énje is, előbukkannak olyan megfogalmazások, amelyek tartalmukkal és formájukkal egyaránt széttörik az analitikus szerkezeteket és tudományon kívüli instanciák felé fordulnak.[13]

A *Tudásszociológia* szócikk az alábbi okból kerülhetett tehát az angol változat utolsó fejezeteként később másodszor nyilvánosságra: a szaktudományos stílus uralkodik benne – a fenti módon némi esszéizmussal fűszerezve –, és ez megfelelt Mannheim angliai emigrációja idején kialakuló álláspontjának. Sőt Mannheim így alakíttatta (alakította) át az *Ideológia és utópia* eredeti szövegét is, és hasonló szellemben írt hozzájuk bevezetőt. A *Tudásszociológia* szócikk tehát az *Ember és társadalom az átépítés korszakában (1935)* című mű mellett az angol változat egyik előképe volt.[14]

A tudásszociológia bemutatása a cikkben eltér az *Ideológia és utópiá*ból kiolvasható fogalomszerkezettől néhány tartalmi ponton is, ezek elősegítik a tudásszociológia általános szociológiai elméletté alakulását. Mannheim nem az értelemidegen és értelemszerű, genetikus értelmező elemek differenciáiról, heterogenitásáról beszél már, hanem explicit módon egy hármas struktúra képét rajzolja fel: a totálisan értelemreleváns és a totálisan értelemirreleváns között középen helyezkedik el a tudásszociológiai módszer és elmélet, a differenciált egységben élő valós elemek egységét új szinten, a tudomány szintjén teljesíti ki (Iu: 244).

A legújabb kutatási területek megnevezésénél az aktivitás és a gondolkodás missziója mint „útonlevés" bemutatása nem változott hangsúlyaiban, viszont a létszerű összefonódottságok elemzésének célkitűzése igen: már nem csupán az a megértési és megismerési vágy vezeti Mannheimet, hogy kordiagnózisával, tudáselemzésével segítséget, eszközt nyújtson a cselekvési szférában lévőknek,[15] hanem hogy a tudásszociológiai elmélet és módszer érvényességigényét „magasabb" szintre emelje, kvázi etikailag kötelező erejűvé tegye a kitüntetett történeti-szociológiai helyzetű cselekvők számára: a gondolkodásba belenyúló történeti-szociológiai aktivisztikus elemet az ellenőrizhetőség szférájába lehet és kell emelni (Iu: 203, sk).

Hogy a cikk tudományosság-stratégiája győzött-e, vagy az újonnan előbukkanó ellenőrizhetőség, középút, egység iránti „felsőbb" vágy esszéisztikus sejtetése, vagy talán a harmadik, az *Ideológia és utópiá*hoz szorosabban kötődő kifejezésmód, amely leginkább a tanulmány vége felé érhető tetten, és a megértés- és értelmezéselméletet kínálja fel keretként? Mannheim szövegszerkesztése nyitott, lehetőségeket világít meg a maguk történeti-társadalmi beágyazottságá-

ban, ezeket kínálja fel olvasójának. Mindez a szöveggel kapcsolatos hagyományos koherenciaigény felmondását jelenti a szerző részéről (Iu: 266, sk).

2. Az átépítés korszaka

Az *Ember és társadalom az átépítés korszakában* című tanulmánygyűjtemény a *Tudásszociológia* szócikkben felvázolt szaktudományos és értelmiségi program kifejtésének kezdeti lépéseit viszi tovább. A németországi és angliai korszak közti átmenet idején keletkeztek Mannheimnek ezek az írásai. Közülük elsősorban a könyv utolsó, legterjedelmesebb tanulmánya a legkidolgozottabb; a tudásszociológia átalakított változata itt érhető leginkább tetten.[16]

Mannheim vizsgálatának tárgya már nem annyira a múlt tendenciáinak végeredményként tekintett jelen konstellációja, hanem általában véve a jelen társadalom értelmezése. Általános elméleti keretében azt kutatja, hogyan „nyúlnak" bele a társadalmi-politikai szerkezetek a kultúrába, s e közvetítő szekezeteket (principia media) továbbra is folyamatos alakulásukban vizsgálja, mindig azzal a céllal, hogy a jövő számára milyen lehetőségeket tartogatnak; változás viszont, hogy már nem a potenciális cselekvési, gondolkodási, beállítódási köröket keresi, hanem olyan általános, univerzális-emberi, erkölcsi elveket, amelyek beépülhetnek a kollektív cselekvéstervekbe és hozzájárulhatnak a nagyobb szabályozhatósághoz, ellenőrizhetőséghez a társadalmi rendben (Mu: 4, sk). Ezzel függ össze az is, hogy Mannheim átalakított elmélete azért lesz mindennek ellenére kétesebb értékű és hasznú a valódi politikai felelősségérzettel rendelkező egyéni és kollektív cselekvők számára, mert nem biztosítja be elméletét a hatalom rosszindulatú beavatkozásaival szemben, amelyek kihasználhatnak egy ilyen elméletet. Bár reflektál erre a hiányra, csupán a veszélyekre hívja fel a figyelmet: ami felszíni stratégia, nem épül bele az elméletelőtti, személyes beállítódásba, frázis marad.

Mannheim továbbra sem csak a szaktudományhoz apellál, beszél a nyilvános szféráról és a tudományos interdiszciplinaritásról is, mint korábban: a valóságban nyilvánvalóvá váló interdependenciákon és az általuk gerjesztett irracionális válságon csak azok a szaktudományok juthatnak túl, amelyek beépítik saját tárgyukba és módszereikbe a szociológiai funkcionalizáló megközelítést (Mu: 8).

A társadalom racionális és irracionális játékterének, a benne ható tényezőknek más szerepe van Mannheim gondolat-összefüggéseiben: a kérdés már nem úgy hangzik, lehetséges-e tudás az irracionális személyes tett politikai teréről, hanem hogy 1. az ipari társadalom mely szituációiban valószínűek racionális, illetve irracionális cselekvések, és 2. mely speciális szituációk növelik a társadalmi egyensúly esélyét azzal, hogy növelik a kollektív felelősségérzetet az emberiség egészének sorsa iránt (Mu: 19–27).

Az intellektuális elitcsoportok feladata volt mindig a kulturális eredmények társadalmi életbe való beágyazása: politikailag, igazgatásilag, ismeretgyűjtés és művészi-vallási kifejezési formában stb. „A kulturális élet minden területén az elitek mint kiscsoportok funkciója a szellemi és lelki erők elsődleges alakítása, a kollektív extra- és introverzió irányítása; ők hordozzák az alkotás és a hagyományozás kezdeményező erejét" (Mu: 63). Az elitek a társadalomban egyszerre látnak el szervezői, integráló feladatokat, ápolják és továbbalakítják a hagyományokat, valamint új alkotásokkal gazdagítják. A társadalom eltömegesedése azonban valódi liberális demokrácia helyett „negatív liberalizmust", „negatív demokráciát" hozott létre: a társadalmi elitek demokratikus kibontatkozását valaha segítő folyamatok destruktívakká váltak, az ellentétükbe csaptak át: az elitcsoportok növekvő száma csökkenti a belőlük kiinduló alakítóerő intenzitását; egységük felbomlott; szelekciós elveik szétzilálódtak és összetételük is túl heterogénné vált (Mu: 63, sk). A re-barbarizáció (Spengler) odáig jutott, hogy a negatív szelekció olyan csoportokat juttat hatalomra, amelyek társadalmilag kialakult ösztönstruktúrájukat és önuralmukat tekintve a legvisszamaradottabbak, a legprimitívebbek (Mu: 73).

Nemcsak az elitek összetétele, szelekciója változott meg gyökeresen, hanem a nyilvánossághoz fűződő viszonyuk is: az értelmiség proletarizálódása, a közvélemény szolgálójává válása a szellemi szféra túlzott leértékelődését vonta maga után. Az eltömegesedett demokráciák átlagembertömegeit pedig társadalmilag előzetesen determinált ösztönstruktúrájukból következően csakis diktatórikus eszközökkel lehet társadalmi rendbe szervezni (Mu: 73). A liberális társadalomszerveződés hiányossága nem a nagy számból adódik, hanem a tömegösszefüggés szervezetlenségéből. Mannheim a liberális társadalomszerveződés és az elitek fent vázolt problémájára az átmeneti tervezéses autoriter diktatúra szükségességével felel. Az ilyen állam- és társadalomszerveződés alapvető liberális jellegzetessége azonban megmarad: a kritika helyét is terveznie kell (Mu: 87). Nem kerülhető el a kulturális szféra életébe való hatalmi beavatkozás, a kulturális folyamatok tervezése, hiszen az arisztokratikus szerveződésű elit nem képes már a társadalmi rend fenntartására sem, nemhogy alkotó továbbfejlesztésére: „egyszóval nem kellene bevárnunk, míg a félrecsúszott fejlődési tendenciák olyan csoportokat juttatnak hatalomra, amelyek tervezésen az egyoldalú, önös érdekeiket szolgáló erőszakon alapuló hatalmat értik" (Mu: 91). Mannheim a kötet itt következő részében határozza meg legpontosabban a tervezés fogalmát: a tervezés „tudatos beavatkozás a társadalomapparátus hibaforrásaiba az élet szövedéke és az egész társadalmi mechanizmus ismerete alapján, nem a szimptómák orvoslása, hanem a helyes átcsatolási pontokon való beavatkozás a távolabbi következmények világos tudásának birtokában" (Mu: 91). A tervezés fogalmának ilyen meghatározása végső soron mélyszerkezetében rokonítható a tudás szociológiájának korábbi megfogalmazásaival, ami történt, az az egyes szerkezeti elemek és az egész keret hangsúlya-

iban való eltolása. „Nem mond tehát ellent a demokratikus társadalom szabadelvű sajátosságának, ha azt állítjuk, hogy a szabad, alkotó kezdeményezés szférája és az intézményes szövedék jól kidolgozott összekapcsolásának létezik egy optimuma" (Mu: 91).

A kötet utolsó tanulmánya általános társadalomelméleti keretbe helyezi az előző fejezetek kulturális válságból kiinduló társadalomtörténeti és politikatudományi fejtegetéseit, amelyek a felvilágosodáshoz és a liberalizmushoz kötődő érték- és fejlődéskoncepcióba ágyazódnak. A gondolkodás harmadik fokának, a tervezésnek – amely a találás és a feltalálás után következik (az utóbbit vélte Mannheim kora sajátjának) –, újszerű cselekvésforma felel meg: Mannheim e cselekvésformát a mindennapi gyakorlatokhoz, a nők (nem pejoratív értelmű) praktikáihoz és az angolszász cselekvésközpontú nyelvezethez hasonlítja. E gondolkodás- és cselekvésforma legfőbb alaktani sajátossága, hogy a valóság többdimenziós szerkezetéhez igazodik, és a részek integrálásának irányába hat. A tervezés fokán ugyanakkor nem halványul el teljesen az előző két gondolkodásforma sem (Mu: 110, skk). A kettős gondolkodási struktúrát (a megértést és értelmezést), amely Mannheim korábbi írásaira volt jellemző, itt egy harmadik váltja fel: a stratégiai beavatkozás tervezése és az ehhez szükséges társadalmi közvetítő mechanizmusok (principia media) elemzése. Mannheim épp azt tekintette saját, átmenetiként érzékelt kora egyik fő sajátosságának, hogy már nem alakulnak ki új szerkezetek, hanem a meglévők differenciálódnak, kombinálódnak, és remélhetőleg az új gondolkodás- és cselekvésforma segítségével integrálódnak is (Mu: 130, skk). A társadalmi közvetítő mechanizmusok terminus látszólag új fogalom Mannheim írásaiban. Olyan általános társadalmi alakító mechanizmusok konkrétan felbukkanó formáit érti rajtuk, amelyek a helyi, lokális konstellációból és az egyszeri történeti fejlődésvonalak integrálódásából adódnak. Ezzel Mannheim az *Ideológia és utópia* „Az utópikus tudat" című fejezetének különböző kettősségeket (pl. alakulás és struktúraváltozás) egyesíteni kívánó nyelvezetét követi, de új terminológiát fejleszt ki, amely nem a német historizmusból merít, hanem az angol társadalomtudományokból (J. St. Mill, M. Ginsberg) (Mu: 130).

Ezzel a stratégiával Mannheim arra akarta alkalmassá tenni társadalomelméletét, hogy az angolszász tudományos világban is befogadják, ahol főként a fenomenológiai fogalmakkal kevésbé talált volna meghallgatásra. Gondot okozott volna a hegeliánus filozófiai fogalomtár elfogadtatása is az angliai társadalomtudományokban. Volt Mannheimben egy átlagosnál nagyobb vágy egymástól idegen szellemi áramlatok összekapcsolására, önmaga megértetésére, a bensőségesség (olvasmány- és írás)élményének megteremtésére, és erre az elsődleges eszköz az ő szakmájában a nyelvteremtés volt.

Szembetűnő az is, hogy a változást, szerkezeti elemzést sokféleképp megfogalmazó hol hegeliánus, hol fenomenológiai, szociológiába átfordított terminológia egységesebb, kevésbé differenciált megfogalmazás felé halad: a társadalmi

szövedék interdependens részeit összekötő közvetítő mechanizmusokat (principia media) – korábban a léttel összefonódó gondolkodás struktúrái – és a struktúrák együttes változását – korábban az utópikus tudat transzformációja – kell tudományos vizsgálat tárgyává tenni. Ezek csakis a (történeti) szituációelemzés nyomán válnak láthatóvá (Mu: 139). A struktúra- és szituációelemzés továbbra sem egyenlő a rendszerelemzéssel: a struktúrák az életben magában létező építőkövekből alakulnak (Mu: 201). Mannheim a tervezés fogalmával már nem a megértés és értelmezés elméletét és módszertanát akarta megalapozni: a tervezés a racionalizáló gondolkodás hatókörének kiszélesítését jelenti, a felvilágosodás ész-fogalmának újszerű rehabilitálását az életszövedék segítségével (Mu: 121). De ez mégis csak az egyik, bár legoptimálisabb lehetőségként rajzolódik ki tanulmányából: érzékelhető a félelem az értékek és a környező világ végső pusztulásától, a háborútól mint másik lehetőségtől; és halványan megjelenik a fokozatos, szerves, egyéni erkölcsi mentalitásváltozás lehetősége és szükségessége is (Mu: 161, sk). Mégis, tanulmánya befejező részében Mannheim bevonja vizsgálódásába a pragmatizmus, a behaviourizmus és a pszichoanalízis társadalmasulás-tanításának fő vonalait, épp azért, hogy e mentalitásváltozás/váltás mikéntjére választ keressen. A pragmatizmus cselekvést és gondolkodást közvetlenül összekapcsoló kiindulását elismeréssel üdvözli Mannheim, de kritizálja is, mert csak a mindennapok szférájára mint cselekvésfolyamra összpontosít, ahol a gondolkodás az itt-ott tátongó üres lyukakba „ugrik be". Mannheim kimutatja, hogy a tervezés fokán már nincs szó individuális teljesítményekről, hanem csak csoport-összetartozásokról (Mu: 170, sk). A behaviourizmus, a tömegtársadalom tipikus termékeként a sokaság átlagosan kiszámítható cselekvés-beidegződéseit kutatja. Ez esetben természetesen csak a tárgyiságokra való külsőleges reagálás formái ragadhatók meg és taníthatók be. Végső soron a fasizmus is alkalmaz ilyen manipulációs technikákat. (De félreértés ne essék: Mannheim leszögezi, nem azt mondta, hogy a behaviourizmus fasizmus volna.) (Mu: 179, skk.) Végül röviden megemlíti a pszichoanalízis mélystruktúrákra irányuló, megértő megközelítését is, amely valóban alapját képezheti egy mentalitásváltozásnak. Kritizálja viszont a pszichoanalízist mint a liberális-individuális kor tipikus termékét: az individuum túlzott figyelembevételét és a környezeti hatások sematizálását. Csak a társadalom interdependenciáinak elemzésével összekötve válhat a pszichoanalízis a tervezett erkölcsi átalakítás alapjává (Mu: 190, skk).

Mannheim más írásaihoz hasonlóan ismét a nyitott lehetőségeket vázolja fel. Az egész embert elhanyagoló, de szabályozó erőben hatékonyabb külsőleges technikákat kell alkalmazni a tervezés gondolkodási és cselekvési fokának mihamarabbi eléréséhez, mielőtt a társadalom végleg atomjaira hull szét? Vagy az egész ember átalakításán kellene munkálkodni, minőségi tudással rendelkező elitcsoportokat képezni, amelyek a céltudatosságot és a széles látókört nem

mindennapi alkalmazkodó- és cselekvőképességgel tudják összekapcsolni? (Mu: 196).

Mannheim tanulmánya végső soron ismét diagnózis, vázlatos program, felhívás marad, ráadásul még több kérdést hagy nyitva, mint előző írásaiban. Lehetséges lenne még racionálisabban és reflexívebben, ugyanakkor kevésbé absztraktan gondolkodni? Hogyan biztosítható be a tervezés elképzelése a hatalom manipulációival szemben? Miért szakította el Mannheim a tervezés fokát a megértés és értelmezés sajátosságaitól, amelyek jelentőségükben szinte semmivé válnak? Hogyan lehetséges így az életfolyamatok alkotó „integrálása" a társadalmi szövedékbe?

III. Az *Ideológia és utópia* angol kiadása (1936)

Végül az *Ideológia és utópia* című mű 1936-os angol változatának szövegét vetem össze az eredeti német 1929-es kiadásával. Az *Ideológia és utópia* angol változata több részt foglal magába: Louis Wirth rövid felvezetését, Mannheim 1936 körül írt „A probléma előzetes megközelítése" című írását, az eredeti szöveg átalakított és kiegészített változatát, és a „Tudásszociológia" szócikk fordítását. Ezt a gondolat- és szövegkomplexumot, valamint a hozzá kapcsolódó élményösszefüggést indokolt összevetni az *Ideológia és utópia* eredeti három fejezete mellett azzal a több szöveget felölelő gondolat- és élményösszefüggéssel is, amely Mannheim érettebb németországi szociológiai korszakában jött létre, és amely szoros kapcsolatban van korábbi kultúra- és történetszociológiai kutatásaival.

A Mannheim elméleti rendszerezésében és szövegszerkesztési stílusában körülbelül 1930 és 1935 között bekövetkezett eltolódások nem okoztak radikális eltérést az *Ideológia és utópia* angol változatában: a szöveg lényegi szerkezete a németországi szociológiai korszakot idézi, az elméleti eltolódások és szövegszerkesztési stílusváltások mégis átszínezik az olvasmányélményt.

A mögöttes élménystruktúrák további alakulását is figyelembe kell venni az *Ideológia és utópia* angol változatának értelmezésekor. A fasizmus okozta sokkélmény a háború kitörésével fölerősödött. Mannheim emigrációba kényszerült, új kihívásokkal kellett szembenéznie Angliában. Az angliai szakmai környezet, közönség megtapasztalása is fontos tényező lehet, a találkozás az angol nyelvvel pedig döntő az elméleti gondolkodás és a stilizálás szempontjából. Nem elhanyagolható szempontok Mannheim szakmai karrierje és az angol kiadás fordítási, kiadási körülményei sem. A Mannheimről szóló szekundér irodalomban a Kettler–Meja–Stehr szerzőhármas részletes vizsgálat tárgyává tette a német és az angol változat közti különbségeket. Először is a kötet keletkezési, fordítási körülményeit rekonstruálták a Mannheim–Wirth levelezésből (1933–1936) és az interjúkból. Már Németországban, 1930 körül fölmerült az *Ideoló-*

gia és utópia angolra fordításának gondolata. Louis Wirth amerikai szociológus szorgalmazta ezt a munkát, és ő javasolta a *Tudásszociológia* szócikk felvételét a kötetbe. Mannheim kérésére Wirth külön előszót írt az amerikai közönséghez. Mannheim elégedett volt ezzel a bevezetéssel, Wirth értetlenségére mégis hozzáfogott egy újabb bevezető megírásához, alapvetően az angliai élmények hatására. Mannheim és Wirth levelezésében is olvashatunk arról, hogy Mannheim az Edward Shils által fordított és Louis Wirth által ellenőrzött szövegen számos átalakítást tett (Kettler–Meja–Stehr 1989: 129–132).[17]

A két szöveg elemzése során először is sorra veszem a terjedelmesebb bővítéseket: Louis Wirth felvezetését, Mannheim bevezetőjét, és fel kell idéznünk a *Tudásszociológia* szócikk jelentését is. A további összehasonlítás folyamán összekapcsolok három elemzési szempontot: vizsgálom az átmeneti korszakban bekövetkezett elméleti, stílusbeli eltolódások hatását, a háborús és emigrációs angliai tapasztalatok nyomait és az angol nyelvi kifejezés sajátosságaiból adódó eltéréseket.

1. Az Ideológia és utópia kibővített angol változata

A kötet elejére került Louis Wirth rövid bevezetője, amely a tudásszociológiát az angolszász, elsősorban észak-amerikai olvasó szempontjából igyekszik értelmezni, de lényeges új szempontokat nem tartalmaz. Louis Wirth bevezetésének érdeme és hiányossága egyben, hogy megemlíti: Mannheim tudásszociológiája tartalmaz ugyan a pragmatizmus és szociálpszichológia angolszász vonalával rokonítható elemeket, de másrészt Kant, Marx és Max Weber elméletének az angolszász világban ritkán recipiált részleteire épül (Ia: XVIII). Wirth lényegében két rokon tendenciát mutat fel. Ezek egyike az lenne, hogy Mannheim tudásszociológiája és a pragmatista irányzatok is általában a „cselekvésfolyamra" helyezik a hangsúlyt (Ia: XIX, sk). Figyelmen kívül hagyja, hogy Mannheimnél ez csak részlete a tudásszociológiai közelítésnek, és a történetitársadalmi dinamikában épp hangsúlyossá váló, a szellemi szférában is nyomot hagyó élménybeli centrumok vizsgálata az általános, filozófiainak nevezhető keret, nem a „cselekvésfolyam" általában. A Wirth által említett másik közös pont az volna, hogy a tudásszociológia és a pragmatizmus sem iktatja ki vizsgálódásaiból az értékeket és célokat (ugyanabban az értelemben) (Ia: XIX). Szerencsésebbek Wirthnek azok a megfogalmazásai, amelyek a mannheimi tudásszociológiát a tőle kölcsönzött, az övét követő terminológiával mutatják be (Ia: XX–XXX).[18] Mannheim bevezetése másképp közelít ehhez a feladathoz. Nem explicit hasonlóságokat és különbségeket akar megnevezni, hanem a megértés mélyrétegeire szeretne hatni, azokra a szintekre, amelyek a nyelv- és fogalomhasználattal állnak kapcsolatban. Explicit, egyértelmű terminológiai változtatások helyett inkább összekeveri az átmeneti korszak elméleti, stílusbeli eltolódásait az eredeti németországi törekvéseire emlékeztető terminológiá-

val, továbbá olyan hangsúlyozással, amelyek véleménye szerint az angol szakmai és laikus nyilvánosság értelmezési sajátosságai lehetnek, és ezért aggat önmagára ritkán címkéket.[19]

Az *Ideológia és utópia* angol változatának bevezető szavaival (ide átkerült az eredeti bevezető eleje is) (Ia: 55) az átmeneti korszak alapállásának eltolódásait idézi: már nem annyira a modern kort megrázó kulturális krízis megértése és értelmezése a cél, hanem az ilyen értelmezés kollektív önkritikára és társadalmi ellenőrzésre való felhasználása. A társadalomtudományok jelentősége a társadalmi folyamatba való szabályozó beavatkozások szükségességével párhuzamosan nő (Ia: 1, sk). Ezt a felütést Wirth „cselekvésfolyamra" utaló, kevésbé szerencsés megfogalmazásának módosítása követi: a gondolkodás szociológiájának tárgya nem a „cselekvésfolyam", hanem a cselekvés és gondolkodás összekapcsolása, elválaszthatatlansága. Mannheim világossá teszi a pragmatizmussal vont elnagyolt párhuzamot: a tudásszociológia nem az egyének cselekvését vizsgálja, és nem csak a cselekvést, hanem a kollektív cselekvés-gondolkodásbeli összefonódásokat (Ia: 2, sk). A bevezetés további részeiben Mannheim részletesen bemutatja – nyilvánvalóan az angol olvasóra tekintettel, korábbi szociológiai munkásságát megismertetendő – a (tudás)szociológiai beállítódás és módszer fokozatos kialakulását a történelmi, társadalmi, kulturális folyamatban. Megemlíti a fő szellemi irányzatokat, a szaktudományos fejlődést, végül a vallási eredetű kollektív mentalitásváltásokat, amelyek együtt a gondolkodás szociológiai megközelítéséhez vezettek (Ia: 5–35). Ez voltaképpen visszatekintés a korábbi kultúra-, történet- és gondolkodásszociológiai megközelítésre, új szempontokat nem tartalmaz (Ia: 20, skk). Az átmeneti korszak elméleti, stílusbeli eltolódásaira utal, hogy ez a kultúrkritikai kiindulás a szaktudományos, ismeretelméleti és értelmiségi programon túl a felvilágosodás újfajta rehabilitációjával is összekapcsolódik: „Az élet mint a belső egyensúly megteremtése az a lényegi, új elem, amit a modern embernek az individualizálódás fokán mindig újra el kell érnie, ki kell küszködnie, ha a felvilágosodás racionalizmusának alapján akar maradni" (Ia: 35). A bevezetés utolsó részét a tudásszociológiának elsősorban a németországi korszakot idéző összefoglalása alkotja. A tudásszociológiát elsősorban mint megértés- és értelmezéselméleteket mutatja be, amelynek meghatározott előfeltételei és következményei vannak a mindennapi élet beállítódásaiban, a politikai cselekvésben és az ismeretelméletben. Az átmeneti korszak jellegzetességei itt csak abban mutatkoznak meg, hogy Mannheim már nem funkcionalizálásról, totális ideológiáról, utópiáról, történelemfolyamatról beszél, hanem szituáció- és struktúraelemzésről. A szituációelemzésben olyan fogalmakat kell használni, amelyek a mindennapi életgyakorlat gondolkodási modelljét követik, ún. értelemre orientált fogalmak. A szituációértelmezés kiindulópontja az értelemre irányuló akarás, és ahhoz, hogy szociológusok legyünk, részt kell venni a társadalmi folyamatban (Ia: 46, sk). Csak a kvalitatív elemek bevonásával érhető el a valódi objektivitás

(Ia: 48). A strukturális, szociológiai elemzés lényege pedig abban áll, hogy a világot nem szubjektum és objektum elválasztásának kettősségével nézi, hanem a világot mint a szubjektum élményeit meghatározó szövedéket teszi problémává (Ia: 47). Mannheim németországi szociológiai korszakát idézi az is, ahogyan a tudásszociológia lehetőségeit és határait leírja és kívánatos szövegszerkesztési módját meghatározza. A tudásszociológia mint elmélet három irányba hathat: a modern gondolkodás kollektív-tudattalan motívumainak feltárása irányában, jelentheti a szellemtörténet megújítását a történelmi-társadalmi változások feldolgozásával, és az ismeretelmélet megújítását is (Ia: 50, skk). A bemutatás stílusáról továbbra is azt állítja: az esszéisztikus-kísérletező megközelítés lehet a legmegfelelőbb az újonnan felbukkanó problémák elméleti, módszertani kifejtésére, mert az esszéizmus mélyebb és szélesebb látást biztosít, nem takarja el az ellentmondásokat, sőt szándékosan nyitott szövegstruktúrára törekszik.

Ilyen nyitott szövegstruktúrát sikerült Mannheimnek létrehoznia az *Ideológia és utópia* német változatában a relativista, az aktivista-utópista és a harmonikus-szintetizáló stílusok együttes alkalmazása révén.

A harmadik jelentősebb kiegészítés az angol változatban a már bemutatott *Tudásszociológia* szócikk felvétele volt. A cikk csökkenti, de nem szünteti meg ezt az ambivalenciát, amely tehát a két korszak közti elméleti, stílusbeli váltások felemás érvényre jutásából származik.

2. Az Ideológia és utópia angol változatának szövegelemzése

2.1. A tudásszociológia mint általános elméleti keret

Első hipotézisem: Mannheim az eredeti megértés- és értelmezéselméletet egy általános (tudás)szociológiai elméleti, módszertani keretbe integrálja.[20] Már az átmeneti korszakban megváltozott hangsúlyaiban a terminológia: Mannheim ott struktúra- és szituációelemzésről beszél; relatív szintézis helyett pedig integrációról. Az értelmiségi szellemi-erkölcsi magatartás megalapozása helyett a tervezés gondolkodási és cselekvési fokáról és a közvetítő mechanizmusok (principia media) integrálásáról a társadalmi folyamatok szabályozhatósága és ellenőrizhetősége céljából. Már nem a történelem- és társadalomontológia szolgált elméleti megalapozásul, és így elillantak az explicit hivatkozások a kultúrafilozófiára, a történelemfilozófiára, a hermeneutikára, a fenomenológiára és az egzisztencializmusra. Az *Ideológia és utópia* angol szövegében is megjelennek ezeknek az eltolódásoknak a nyomai.

Legszembetűnőbb a társadalmi-történelmi valóságszint eltárgyiasító szemlélete. A német „lét" helyett az angolban „valóság" „realitás" vagy „szituáció" szerepel, eltakarva a lét differenciáltabb megfogalmazásait, amelyek a szöveg változatlanul hagyott eredeti tartalmi momentumaiból talán kiolvashatók vol-

nának.[21] A német szociológiai korszakban részletesebben kidolgozott és metaforikusan is kifejezett fogalmak helyett – mint már az átmeneti korszakban is – eltárgyiasítóbbak szerepelnek: a „társadalmi térbeli helyzet" metaforája helyett „társadalmi pozíció", a „térbeni elhelyezkedés" helyett „társadalmi szituáció", „társadalmi tér" helyett „társadalom" vagy „társadalmi rend".[22] A német „álláspont" helyett is gyakran „pozíció" szerepel, bár másféle értelmű fordítások is léteznek, ezekre később térek ki.[23] A német „léthelyzet" helyett pedig az angolban néhol „létszituáció", máshol „társadalmi szituáció" szerepel.[24]

Az általános, eltárgyiasító szociológiai szemlélettel leegyszerűsített fogalomstruktúra párosul. A német differenciált, sokszínű, tág jelentéskörrel, filozófiai és metafizikai háttérrel rendelkező megfogalmazások helyett a világos, áttekinthető fogalomszerkezet megteremtése a szembetűnő cél. A német változatban a szociológiai jelentésváltozások elemzése az egymásra tolódott jelentésrétegek látszólagos differenciálatlan egységből való kiemelését, láthatóvá tételét jelentette, és morfológiai rokonítását a történelmi-társadalmi történésben elfoglalt helyekkel. Az angolban szerepel ugyan hasonló jelentésű kifejtés, de a szociológiai jelentéselemzés helyett csak a szociológiai elemzés kifejezés van, és ebben a kontextusban többször elmarad az utalás a fogalmak jeletésbeli változására is.[25] Továbbá: megértés helyett is néhol elemzés szerepel, bár természetesen az angol fordítás szövegében is előfordul a megértés fogalma, de kevesebbszer.[26] Az egyszerűsítésre példa, hogy az „együttesen konstituáló" helyett „befolyásoló" áll, de itt is találunk példát a hű fordításra is.[27] Általában sokkal gyakrabban fordul elő a szociológiai megközelítéssel kapcsolatban az elemzés fogalma, mint a megértés vagy az értelmezés.[28] A német szociológiai szerkezet finomabb differenciálását felváltó világos stílusra példa: „mind a társadalomtest szerkezete, mind a hozzátartozó szellemi összefüggés a társadalmi feszültégek irányában differenciálódik" (Ia: 63)/„a társadalom szerkezete és a neki megfelelő szellemi (intellektuális) forma a társadalmi osztályokhoz fűződő viszonyban variálódik" (Ia: 68).

Az eltárgyiasító, általános szociológiai szemlélethez és a leegyszerűsítő, metaforák nélküli fogalomszerkezethez a szaktudományos kifejezés nyomai társulnak. A német változat egyik alfejezetének címe „Az ideológia fogalmának expanziójával létrejövő új dialektikus helyzet" helyett az angolban „Az átmenet az ideológia elmélete és a tudásszociológia között" szerepel. Ebben a kifejezésben sok minden benne rejlik: a németben nincs szó elméletről, az angolban viszont nem szerepel a „fogalom" kifejezés (amely a németben előzőleg a fogalmak jelentésváltozására utalt); a németben nincs szó a tudásszociológiáról, mint általános elméleti keretről, szó van viszont a dialektikus változásról, aminek az angolban nyoma sincs. A szaktudományosságot idézi az is, hogy az angol szövegben sokszor a német „tudás"(szociológia) helyett „tudomány" szerepel.[29] Továbbá a „kutatás megtisztítása helyett" a „kutatás megvilágosítása (vagy fel?) és előrehaladása" áll (Iu: 80/Ia: 90); „empíria" helyett a legtöbb

helyen „empirikus tudás" vagy „empirikus adatok".[30] A Mannheim németországi szociológiai megközelítésére leginkább ráillő megfogalmazás, a „szociológiai diagnosztika" (soziologische Zeitdiagnostik) helyett az angol változatba egy szaktudományosabban hangzó kifejezés került: „egy olyan diszciplína, amely egy korszak kultúrájának szociológiai diagnosztizálási technikáját bocsátja rendelkezésünkre".[31] Az angol szövegből tehát hiányoznak a szemléletes metaforák, viszont túlterhelt olyan kifejezésekkel, mint tudomány, tudományos kutatás, tudományos specializáció, megfigyelés, magyarázat, diszciplináris keret, adatok stb.[32]

A társadalom eltárgyiasítását idéző alapfogalmak használata mellett szembeötlő több speciális, Mannheimre jellemző szemléletes erejű kifejezés szinte teljes hiánya: kevesebbszer fordul elő a „kritika" fogalma, a „beállítódás"; a fogalmak szerkezeti felbomlása és eltolódása helyett merevebb kifejezések szerepelnek, amelyek kevésbé képesek kifejezni a mozgásban-levőséget; a Heideggert idéző itt-lét (Dasein) nyomtalanul eltűnik, az „élet", „életrend" helyett gyakran szerepel „társadalom", „társadalomrend"; az „átélés", „élmény" helyett csupán a „tapasztalat", az „alakzat" (Gestalt) helyett „forma".[33] Ez utóbbi különbség azt is jelenti, hogy elmosódik a német változatban jelentős alak- és struktúraváltozás egybelátása, a struktúra víziója. A relatív szintetizálás vagy totalizálás szinonímáit is hiába kutatjuk az angol szövegben, többször is integrálás vagy sematizálás, rendszerezés szerepel, ami szintén az átmeneti korszakot idézi.[34] Az angol szakirodalommal, illetve az angol olvasóközönséggel való találkozás nyomát mutatja a szövegben az, hogy Mannheim kiegészíti a eredeti szöveget a (szociál)pszichológiai magyarázatok, az egyén szerepének pontosításával, anélkül azonban, hogy új tartalmi elemekkel gyarapítaná (Iu: 56, 61, 64, 75/Ia: 58 sk, 66, 69, 83). Külön utal arra is, hogy az ideológia fogalmának története Marx koránál régebbre nyúlik vissza (Iu: 53/Ia: 55).

2.2. A tudásszociológia funkcionalizáló megközelítése és a tervezés fogalma

A tudásszociológia módszertana az átmeneti korszak írásaiban hangsúlyaiban változott meg. A gondolkodás léttel összefonódott fogalma helyett az interdependens, kollektív meghatározottságú viszonyok elemzésére tevődött a hangsúly a gondolkodás és cselekvés élesebb elválasztásával és további, már említett következményekkel. Az *Ideológia és utópia* angol változatában nem szerepel az interdependencia fogalma, így a kollektív momentum kizárólagos hangsúlyozása sem (mert túl nagy ellentmondásba került volna az eredeti szöveggel), hanem a funkcionalizálás módszere helyett a determináltsági viszonyok (távolról sem kizárólagos, mindenesetre domináns) felmutatása szerepel. Ezzel Mannheim angol szövege a korábbi differenciált szintelmélet helyett merevebb alap–felépítmény elgondolást közvetít, amelyet csak erősít az előző alfejezetben említett eltárgyiasító általános szociológiai szemlélet.

Először is, a német „tudat" (Bewusstsein) fogalmának különböző átfordításait értelmezem ebből a szempontból. Az a tény, hogy Mannheim a német „tudatot" (Bewusstsein) túlnyomórészt az angol „szellemmel", illetve „ésszel", „értelemmel" (mind) helyettesítette be, az átmeneti korszak „magasabb szintű" egységet létrehozni hivatott gondolkodási és cselekvési stratégiafogalmát idézi fel. Ezenkívül: A angolszász filozófiai környezetbe ily módon „beágyazott" német „tudat" (Bewusstsein) végső soron eltérő jelentésre tesz szert és eltérő társadalomfilozófiai konnotációkat hív elő. A félreértés veszélye így ugrásszerűen megnő, még akkor is, ha Mannheim „A probléma előzetes megközelítése" című részben nagy teret szentel annak, hogy tudásszociológiáját a pragmatista megközelítéssel szemben mutassa be. Mannheim szellemi valóságokra vonatkozó élet- és történetfilozófiai eredetű szintelmélete, amely a differenciákat dolgozta ki, nem fordítható át szinte áthidalhatatlan nehézség, veszteség vagy félreértés nélkül az angol nyelvbe.[35] Az összképet csak bonyolítja, hogy az angol szövegben felbukkan a „tudat" megfogalmazás is (consciousness), főként akkor, ha általában a tudatról van szó, vagy a tudatstruktúra történeti változásáról, de nem kifejezetten valamely csoport tudatáról. Ez utóbbi esetben a „szellem", „ész", „értelem" (mind) szerepel, amelynek kiegészítő variánsai is vannak: a „mentalitás" (mentality), vagy az „(élet)szemlélet" (outlook).[36] Az értelem, mentalitás, (élet)szemlélet fogalmai konnotációikban közelebb állnak a német totális ideológia világnézetekkel, világakarásokkal összefüggő fogalmához. A „szellem" (mind) angolszász filozófiából származó konnotációi pedig az átmeneti korszak „tervezés" (Planung) fogalmával rokoníthatók, mivel mindkettő a szellemi-gondolkodásbeli, valamint az élet- és értékelésbeli diszpozíciók elválaszthatóságához kapcsolódik.

Az *Ember és társadalom az átépítés korszakában* című tanulmánygyűjtemény nyomán felidézett tervezésfogalom két fontos dimenzióval jár együtt. Egyrészt a már említett cselekvés- és gondolkodásbeli struktúraváltás „legmagasabb", harmadik fokának számít a történeti fejlődésen belül. Ezen a szinten már nem összefonódottságokról van szó (ez a második szint sajátossága), hanem a gondolkodás és cselekvés élesebb elválasztásáról (mint a második fokon), és a kollektív oldal nyomatékosításáról, valamint a köztük zajló közvetítő mechanizmusok (principia media) erőteljesebb hangsúlyozásáról. Másrészt a felbomlott társadalmi rend katasztrófamentes helyreállítása, ellenőrzése és szabályozása csak hatalmi beavatkozással – amit a tervezési stratégia sugall – oldható meg átmenetileg. A tervezés fogalma a hatalom manipulációs technikáival szembeni védtelenséget is jelenti.

Az *Ideológia és utópia* angol változatában a „szellem", „értelem", „ész" (mind) fogalmainak használatán túl más jelek is utalnak a tudásszociológia ilyen értelmű eltolódására. A német változatban domináns szemléletmódot – az egyszerre értelemszerű és létszerű összefonódottságok felőli kutatást (differenciált kontinuum) – a cselekvések, értékelések és a gondolkodás szférájának

merevebb különválasztása, dichotóm szerkezet váltja fel. Először is, az eredetiben csak elvétve szerepelnek az „érték", „értékelés" fogalmai.[37] Ez az elválasztás jelenik meg a – már az átmeneti korszakban is így értelmezett – „álláspont" (Standort) angol átfordításában is: az angol szövegben ritkábban szerepel „pozícióként", leggyakrabban a „gondolkodási és társadalmi pozíció" szókapcsolattal értelmezi át a szöveg az eredetit.[38]

E merevebb fogalomalkotáshoz kapcsolódik a már említett determinációs/meghatározottsági viszonyok erőteljesebb hangsúlyozása. Ezek a megfogalmazások azonban nem kizárólagosak, és a szöveg eredeti értelmét hívebben visszaadó kifejezésekkel keverednek.[37] Néhol az angol változat is megtartja az eredeti különbséget a „verbunden-gebunden" között a „bound to-bound up" szókapcsolatok formájában (megkötött-összefonódott).

A kollektív–szubjektív, alap–felépítmény, gondolkodás–cselekvés elválasztások, amelyek erősen átszínezik az angol változatot, párhuzamba állíthatók egy másik fogalomátfordítással, a legszembetűnőbbek egyikével. Az eredeti német változat „(világ)akarás" fogalmának megfelelőjeként az angolban többnyire az „érdek" (interest) és a „szándék" (purpose) szerepel azokban az esetekben, amikor a gondolkodásbeli nézetekhez és társadalmi helyzetekhez kapcsolódó – az angolban szubjektívnek tekintett – motívumokra történik utalás. Figyelemre méltó eltérés ezzel szemben, hogy „Az utópikus tudat" című fejezet végén, ahol a világ történelmileg kialakult értékstruktúrájának alkotó továbbviteléről van szó, „will" (akarat) olvasható az angol változatban is. Emellett az angol szövegben az eredeti „(világ)akarás" hívebb fordítása is megtalálható: „intention" (intenció) formájában.[40]

Összefoglalva: a „Bewusstsein", „Gebundenheit", „Standort", „Wollen" angol átfordításai az *Ideológia és utópia* 1936-os változatának igen szembetűnő elváltoztatásai a szaktudományos, általános szociológiaelméleti keret és stílus mellett. [41]

2.3. A tudásszociológia mint társadalom- és értelmiségelmélet

Ebben az alfejezetben elsősorban az *Ideológia és utópia* német, illetve angol változatának középső fejezeteit és az *Ember és társadalom az átépítés korszakában* című tanulmánygyűjtemény „Racionális és irracionális elemek társadalmunkban", valamint „A kultúra válságának szociológiai okai" című részét hasonlítom össze. A fő szerkezeti vonal, amely mindezekben a tanulmányokban benne rejlik, a tudásszociológia alkalmazása a társadalom (szféra)elméletére és a politikai gondolkodásra, illetve cselekvésre. Az *Ideológia és utópia* jelentős módosulásainak egyikeként (ami már az átmeneti korszak tanulmányaiban is megjelent) ebben a középső fejezetben hangsúlyosabban van jelen a politika tudományának és a szaktudományos megközelítésnek az összekapcsolása.[42]

Az *Ideológia és utópiá*ban Mannheim a léttel összefonódó gondolkodás speciális, saját korában központi problémává váló területének tekintette a politika szféráját, amelyben különösen nyilvánvaló gondolkodás és cselekvés, elmélet és gyakorlat összefonódottsága. Azt kívánta bebizonyítani, hogy lehetséges speciális tudás az irracionális szférának erről a részéről is, és ennek a legvégső, elérhető határig történő racionalizálása, alkotó tendenciákkal való összekapcsolása a „szabadon lebegő értelmiség" potenciális tagjainak missziójává válhat. Továbbá segítheti a „magasabb" értelemben vett, interdiszciplináris kutatásokat magába építő politikatudományt, valamint a nyilvános platformgondolkodást a politikában, végső soron a morális felelősség magasabb formáját is. Ennek fényében elemezte a politikai gondolkodás történetileg kialakult stílusváltozatait összefüggésben a dinamikusan változó társadalmi álláspontokkal, amelyek egybelátásából (Zusammenschau) relatív szintézis hozható létre.

Az *Ideológia és utópia* angol változatában is felfedezhetők az átmeneti korszak társadalom- és értelmiségelméleti hangsúlyeltolódásai. Először is Mannheim egy ebből a szempontból kiemelt jelentőségű bekezdésben az átmeneti korszak értelmében egészíti ki az irracionális szféráról szóló eredeti szöveget (Iu: 100/Ia: 115, sk). Ezen túl a kor kulturális, gondolkodásbeli és társadalmi válságának élesebb megfogalmazásai kerültek az angol szövegbe (In: 60, 62/Ia: 64, sk, 66). Szegényíti viszont a szöveg és a válságos kor bemutatásának szemléletességét, hogy az angolban általában (nem mindenütt) „konfliktus" szerepel a német „harc" és más rokonértelmű fokozatai helyett is.[43] Zavaró körülmény továbbá, hogy az angol szövegben a kollektív összekapcsolódások fölerősödésére utal az, hogy a német „réteg", „csoport" megfelelőjeként gyakran „osztály" szerepel, de ez szintén csak tendenciájában igaz. Félreértést okozhat, illetve az átmeneti korszak elméleti eltolódásának következménye is lehet, hogy az *Ideológia és utópia* német változatának emfatikus politikai cselekvésfogalma (amelyet az átmeneti korszakban a tervezéshez kapcsolódó társadalmi folyamatokba való szabályozó beavatkozás váltott fel), az angol szövegben mint „cselekvés" (action) és „magatartás" (conduct) is előfordul.[44]

Ebben a tekintetben az angol változat egyik leglényegesebb és legszembetűnőbb változtatása a politika tudományos diszciplínaként való felidézése.[45] Ehhez kapcsolódik, hogy a németben a nyilvános politizálás mindenfajta formájára utaló „politikus" kifejezés helyett az angolban „politikai vezető" szerepel, és a nyilvános „akaratképzés" helyett „politikai pedagógia", illetve „nevelés".[46] Az értelmiségi elit felelősségének erőteljesebb hangsúlyozására is több, apróbb változtatásból lehet következtetni,[47] és mindezzel szorosan összefügg az előző alfejezetben említett tény- és értékítéletek elválasztása is. Az angol változat félrevezető átültetései közé tartozik, hogy a „szabadon lebegő értelmiség" német kifejezést a „kötöttségtől mentes értelmiség" formulájával fordították – nyilvánvalóan tévesen. Az értelmiség – a német változatból kiolvasható értelemben – nem mentes a társadalmi kötöttségektől. Részben az teszi alkalmassá

a „közvetítői" szellemi feladat ellátására, hogy tagjai a legkülönfélébb társadalmi csoportokból származnak, más oldalról pedig a közös műveltségbeli hagyomány és gondolkodásbeli nyitottság biztosít számukra ilyen esélyeket, nem azért, mert mentesek lennének a kötöttségektől.[48] Az angol változat olvasása közben felidéződik az átmeneti korszak hangsúlyaiban más „társadalmi elit" fogalma, amelyet a dolgozat második részében elemeztem részletesen.

2.4. A tudásszociológia érték- és fejlődéskoncepciójának változása

Mannheim tudásszociológiájának elméleti és módszertani kidolgozásában kezdettől fogva periferiális, mindazonáltal semmiképp sem elhanyagolható, bár kevésbé részletezett téma az erkölcsi fejlődés és általában a történeti dinamika. Az *Ideológia és utópia* német változatának utolsó „Az utópikus tudat" című fejezetét (és a mögötte álló „Historizmus" című tanulmányt) az átmeneti korszak „Racionális és irracionális elemek társadalmunkban" című tanulmányával, valamint az *Ideológia és utópia* angol változatának teljes szövegével érdemes összevetni.

Németországi szociológiai korszakában Mannheimre a történelmi dinamika háromirányú kifejtése volt jellemző: a racionálisan értelmezhető haladás, az egyszerre szellemi és létszerű szféra dialektikus változásai, és a hallgatólagosan a társadalmi „tudattalanban" bekövetkezett, csak szemléletes alakváltozásként meghatározható értékhalmozódás, amelyek egymáshoz kapcsolódtak. Ezt az összefonódást Mannheim elméletileg az *Ideológia és utópia* középső, a politikáról szóló fejezetében pontosította a politikai tett és felelősség kialakulásának és kialakításának együttes kifejtésével. A politikai gondolkodás, cselekvés, felelősség szférájába egyfelől a racionalizálódás folyamatai szólnak bele a szellemi változások dialektikáján keresztül, másfelől pedig a kreatív személyes jellegzetességek. Ezt a felfogást egészíti ki „Az utópikus tudat" fejezet (a „Historizmus"-hoz is kapcsolódva) német változatában a szemléletes alakváltozás, illetve struktúraváltás (transzformáció) egybelátása a strukturális mozgás víziószerű képében.

Határozott hangsúlyeltolódás következett be ebben a látásmódban az átmeneti korszak idején. Mint korábban kifejtettem, Mannheim ott a felvilágosodás egyenes vonalú fejlődésfogalmát vetíti rá az eredetileg léttel összefonódott szellemi szféra mozgásszférájára (a stratégiai tervezés foka) és az erkölcsi alakváltozásra (a kollektív tervezés erkölcsi foka).

Az *Ideológia és utópia* angol változatán nyomot hagytak az átmeneti korszak elméleti eltolódásai e tekintetben is. A német változat sokszínű, differenciált fogalomhasználata az angol fordításban világosabb szerkezetűvé, a fogalmak metaforikus-történetfilozófiai tartalma híján némileg ellentmondásossá, legfőképp azonban semlegessé válik. Azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a németországi szociológiai korszaknak a historizmus bizonyos átértelmezéséből

származó történelemképe elvész az angol változatban, az átfogó szociológiaelméleti keretben voltaképp irrelevánssá is válik. A német „történelem", „történés", „eseményfolyam", „alakulás", „mozgásforma", „alakváltozás" stb. kifejezései többé-kevésbé következetlenül az angolban semleges értelemmel feltöltve „történelmi fejlődésként", „történelmi változásként" szerepelnek.[49] A német változat „történelmi folyamat" fogalma a köztes, egyszerre szellemi és létszerű szféra dialektikus mozgásformájára utalt, nem volt szerencsés az angolban „történelmi fejlődés"-ként lefordítani. Főként akkor, ha néhol a „szemléletes alakváltozás"-t, a „kulturális változás"-t is „fejlődés"-sel helyettesítették be.

„Az utópikus tudat" című fejezetben, amely eredetileg leginkább összpontosított erre a témára, Mannheim az angol változatban a fentiek következtében a historizmus átfordított, semlegesített változatára kényszerül,[50] és ezzel lemond a németországi szociológiai korszak egyik fő alkotóeleméről, az Ernst Troeltsch és Alfred Weber[51] nyomán kidolgozott történetfilozófiai szemléletmódról.

Az említett eltolódások észrevehetők az *Ideológia és utópiá*hoz írt angol nyelvű bevezetőben a lefordított szövegben, és a szövegbeli változtatásokon is. Az angol változat nem hasonult teljesen az átmeneti korszakban keletkezett két mű szövegéhez, de az ottani elváltozások átszínezik az olvasmányélményt. A szöveg fenti értelmű, részbeni átdolgozása hozzájárult a korábbi, három külön gondolkodási stílusban megszületett fejezet egymáshoz közelítéséhez. Mégsem jött létre zárt elmélet és szövegszerkezet, csak egy másfajta ambivalencia. Az eredeti német változatból származó gondolkodási stíluselemek keverednek az átmeneti időszakból hozottakkal. Az eredmény heterogén, ellentmondásos szöveg, amely csak a felszínen tűnik első látásra egységesnek.

Jegyzetek

[1] Karl Mannheim: *Ideologie und Utopie*, Bonn, 1929.
Karl Mannheim: Wissenssoziologie. In: *Handwörterbuch der Soziologie*. Stuttgart, 1931.
Karl Mannheim: *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge*, (ford. Louis Wirth és Edward Shils), London, New York, 1936.
Karl Mannheim: *Ideologie und Utopie*, 3. kieg. kiad., Frankfurt a. M., 1952. (a két angol nyelvű fejezetet fordította Prof. Dr. Heinz Maus).
Jelen összevetés alapjául szolgáló kiadások:
Karl Mannheim: *Ideologie und Utopie*, Verlag G. Schulte-Bulmke, Frankfurt a. M., 1978 (6. kiadás; a 4. kiadás [1965] változatlan újrakiadása, amely a 3. kibővített kiadást kiegészíti Karl Mannheim összes műveinek jegyzékével és egy 1952-től 1965-ig terjedő bibliográfiával). A továbbiakban Iu rövidítéssel hivatkozunk a műre.
Karl Mannheim: *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge* (ford. Louis Wirth és Edward Shils), A Harvest/HBJ Book Harcourt Brace Jovanovich, Publishers, San Diego, New York, London, 1975. A továbbiakban Ia rövidítéssel hivatkozunk a műre.

[2] Lásd a *Wissenssoziologie* című kötetben (Mannheim 1964) Historismus (246–307); Das Problem einer Soziologie des Wissens (308–387); Ideologische und soziologische Interpretation der geistigen Gebilde (388–407); Das konservative Denken (408–508); Das Problem der Generationen (509–565); Die Bedeutung der Konkurrenz im Gebiete des Geistigen (566–613); továbbá Über die Eigenart kultursoziologischer Erkenntnis (Mannheim 1980*d*: 33–154); Eine soziologische Theorie der Kultur und ihrer Erkennbarkeit (Konjunktives und kommunikatives Denken) (Mannheim 1980*d*: 155–322).

[3] A következő néhány oldalon az *Ideológia és utópia* német változatát, és vele összefüggésben Mannheim más, abban az időben született írását, valamint más szerzők a fenti szövegekkel szoros kapcsolatba hozható szövegeit részletesebben vizsgáló, hosszabb tanulmányomból idézek fel néhány, a további részek megértéséhez fontos részletet.

[4] A szekunderirodalomban a legpontosabb értelmezés A. P. Simondsé. Mannheim szerinte a kommunikáció látszattá válása ellenében hozta létre tudásszociológiáját. Nem intenció és hagyomány interdependenciáit kutatta, hanem egy hermeneutikai elméletet dolgozott ki németországi korszakában, amelyet meghatározott interszubjektív érvényességigényekkel kötött össze. Kommunikáció úgy lehetséges, hogy a másik szubjektumot történeti-társadalmi kontextusában értjük meg. A megértés sajátosságai Mannheimnél: történeti és önreflexív. Vö. Simonds 1978: főként 78–97.

[5] A „funkció" értelmére Mannheim kultúra- és tudásszociológiájában a Kettler–Meja–Stehr szerzőhármas mutatott rá. A funkció németül függvényt (is) jelent, a matematikából származó kifejezés. Mannheim arra használja, hogy hangsúlyozza a társadalmi és a szellemi valóság közötti logikai összefüggéseket. Mannheim nem az eszmék funkcióját vizsgálja a társadalomban, hanem az eszmék egyik meghatározó tulajdonságának tartja, hogy a társadalom „függvényei", funkciói. (Vö. D. Kettler–V. Meja–N. Stehr: „Karl Mannheims frühe kultursoziologische Arbeiten". In: Mannheim 1980*d*: 16).

[6] Vö. elsősorban Mannheim Károly: *A konservativizmus. Die Bedeutung der Konkurrenz im Gebiete der Geistigen*. In: Mannheim 1964: 569. Mannheim nem tekintette a tudásszociológia tárgyának a természettudományos gondolkodást. Korábbi tanulmányaiból differenciáltabb kép rajzolódik ki. Eszerint a természettudományos gondolkodás is interpretatív jellegű, a kategóriái is értelemteliek a teljesen értelemidegen természethez képest(!), de kauzális-magyarázó jellegűek. Mannheim emellett a társadalom- és természettudományok heterogenitását hangsúlyozta. Az *Ideológia és utópiá*ban a tudásszociológiát olyan diszciplínaként határozza meg, amely a természettudományos eszményhez közelít. Mannheim tudáseszménye mégsem a hagyományos természettudományos eszményt célozta, hanem egy „újabb", homogénabb tudáselméletet hozott létre. Erről bővebben a tanulmány II. részében írok. Az átmeneti korszakában a természettudományos gondolkodás alapvetően (környezet)romboló jellegére hívta fel a figyelmet. Vö. *Eine soziologische Theorie der Kultur...* In: Mannheim 1980*d*: 168, 176–178; *Das Problem einer Soziologie der Wissens*. In: Mannheim 1964: 309; *Ideologische und soziologische Interpretation...* In: Mannheim 1964: 390; 1935: 101, sk, 128. sk.

[7] A. P. Simonds az *Ideológia és utópia* megírása körüli években egy gondolkodásbeli eltolódást állapít meg Mannheim tudásszociológiájában az eszmetörténet tudásszociológiai vizsgálatától a társadalomelmélet felé, amely a mindennapi élet cselekvését állítja a középpontba (vö. Simonds 1978: 84). Colin Loader ezzel szemben Mannheim tudásszociológiáját, egész életművét az eszmetörténethez való jelentős hozzájárulásként értelmezi (vö. Loader 1985: 9).

[8] Vö. L. A. Scaff 1989. A Mannheim-szakirodalomban legpregnánsabban Colin Loader képviseli azt a nézetet, hogy Mannheim az *Ideológia és utópia* megírásának idejére elfogadta Max Weber tudományelméletét és politikai szociológiáját értelmezési keretként. Vö. C. Loader 1985: főként 121–124.

[9] Ez az értelmezés részben eltér a Kettler–Meja–Stehr szerzőhármas alaptézisétől, amely szerint Mannheim tudásszociológiájával a liberális politika filozófiai (újra)alapozására vállalkozott. Szerintük az *Ideológia és utópiá*ban Mannheim egy speciális politikai tudás lehetőségét dolgozta ki. Pontosabban ez szerintük ambiciózus programja (egy ontológiai megalapozású, a társadalmi praxissal állandóan kapcsolatban álló tudás), amely szembeállítható Mannheim kevésbé ambiciózus megoldásával, a politika tudománnyá alakításával.

[10] A. P. Simonds Mannheim interpretációelméletét kifejtve rámutat: Mannheim tudásszociológiája egy még szélesebb, morálfilozófiai keretbe helyezhető (vö. Simonds 1978: 115–120).

[11] Az *Ideológia és utópia* Mannheim előző tanulmányában egy lábjegyzetben utal rá, hogy az utópia-fejezetben alkalmazott ideológia fogalom szemben a bevezetésben alkalmazottal értékelő (Iu: 110, 108-as jegyzet). Colin Loader könyvében hangsúlyozza, hogy a szakirodalom Mannheim explicit kijelentéseivel ellentétben nem az utópiát, hanem az ideológiát tekintette központi fogalomnak (vö. Loader 1985: 95).

[12] A társadalomelmélet mai irodalmából Jürgen Habermas kommunikatív cselekvéselméleti és etikai programja kapcsolható Mannheim megértés- és értelmezéselméletéhez. Habermas elméletében kerüli az utópia fogalmát, helyette a racionalitás kategóriájának kitágított változatát határozza meg (racionalizált életvilág, kommunikatív racionalitás). Habermas elméletének explicit utópia-ellenességére Seyla Benhabib hívta fel a figyelmet. Ez segít megvilágítani a Mannheim és Habermas elmélete közti eltéréseket (vö. Habermas 1985; Benhabib 1992).

[13] Vö. Coser 1986. Ebben az intézményesülésben kulcsszerepe volt Robert K. Merton tudományszociológiájának (vö. Merton 1976). A „tudásszociológia" további karrierje többek között a tudományszociológián belül folytatódott (vö. Fehér 1985; 1968).

[14] A. P. Simonds – mint az I. részben említettem – a tudásszociológiát interpretatív módszernek és elméletnek tekinti, amely hermeneutikai és interszubjektív érvényességigénnyel lép fel. Itt az utóbbi érdemel figyelmet. Simonds szerint Mannheim interpretációelmélete szemben áll a elméleti érvényesség sztenderdizálásával (tudomány) és a politikai vagy társadalmi kritika hagyományos formájával (marxizmus). A „tudás" fogalmát ezekkel szemben a lehető legszélesebb értelemben használja (vö. Simonds 1978: elsősorban 20–24). Mannheim nem adja fel a tudomány hagyományos interszubjektív érvényességigényét, csak nem a tudomány sztenderdizált normájának, hanem a társadalmi élet folyamatában kitermelt normának tekinti (Simonds: 112–114). A tudományt mint gyakorlatotot a második világháború utáni tudományelmélet többféle irányban is kidolgozta (Th. Kuhn, St. Toulmin, I. Lakatos, P. Feyerabend). Részben innen került a tudományszociológiába (vö. Meja–Stehr 1984).

[15] *Die Bedeutung der Konkurrenz...* (In: Mannheim 1964: 613; Iu: 51.)

[16] Colin Loader „átmeneti időszaknak" tekinti a Mannheim németországi korszakának későbbi és angliai emigrációja kezdetén keletkezett műveit átfogó időintervallumot (1930–1936) (Loader 1985: 125). A szakirodalomban általában az 1933-as évet Mannheim elméleti „pálfordulásához" kötik. Például a Kettler–Meja–Stehr szerzőhármas az *Ideológia és utópia*beli újfajta praktikus-politikai tudás ambiciózus programjával az azt követő műveiben kifejtett semleges tudományosságot állítja szembe

(Kettler–Meja–Stehr 1989: 129,. skk). Loader ezzel szemben egyaránt hangsúlyozza a kontinuus és diszkontinuus elemeket. Szerinte Mannheimnek ebben a korszakban keletkezett művei szerkezeti hasonlóságokat mutatnak a korábbiakkal, elméleti álláspontja viszont megváltozott: a társadalmi folyamatok értelmezésében a konkurencia-elvtől az ellenőrzés szükségessége felé fordult (1985: 135). A továbbiakban Mannheim 1935-ben megjelent, *Mensch und Gesellschaft* című munkáját veszem részletesen szemügyre (Mu rövidítéssel jelölve a művet).

[17] Vö. *Letter from Mannheim to Louis Wirth to Chicago. 1936. febr. 15.* Appendix 3. In: Woldring 1986. Simonds a következő megjegyést fűzi Kettlerékhez: Az *Ideológia és utópia* angol változata került a második világháború után a szociológia szakmai közönségéhez, és Mannheim szakmai reputációja ezen a változaton alapul, holott jelentős különbségek vannak benne a német eredetihez képest. Más nyelvekre (pl. francia) is angolból fordították le gyakran a művet. A Mannheim-szakirodalomban a legtudatosabban Simonds néz szembe ezzel a ténnyel (vö. Simonds 1978: főként 15, skk).

[18] David Kettler rekonstruálta az *Ideológia és utópia* angol változata körüli amerikai szociológiai szakmai vitát. Mannheim amerikai szociológiai „kanonizálása" indította erre, gyors besorolása a „holt hagyományokba". Eredményei a következők: 1. Az amerikai szociológia szakmai jellegéből következően más típusú vitastratégiákat eredményezett a németországi kulturális, szakmai és nem-szakmai nyilvánosságot egybeolvasztó vitastratégiákkal szemben. 2. Mannheim maga is megpróbálta befolyásolni a vita menetét az angliai és amerikai szakmai olvasóközönség figyelembevételével, az *Ideológia és utópia* szövegének átdolgozásával, és más adaptációs stratégiákkal is. 3. A recepció vizsgálatának harmadik szempontja Louis Wirth ténykedése. Wirth megpróbált közvetíteni az intézményesülő amerikai szociológia széttartó fejlődési irányai között. Mannheim tudásszociológiáját azonban inkább csak programnak vélte, és nem sikerült konszenzust elérnie a vitákban. Kettler konklúziói: Az *Ideológia és utópia* amerikai szakmai fogadtatása (gyors „holt hagyománnyá" nyilvánítása) nem annyira az amerikai szociológia filozófia- vagy elméletellenességével magyarázható, hiszen a körülötte zajló viták elméletiek voltak. Az amerikai szociológiai szakma a Kuhn értelmében vett „normáltudomány" felé haladt akkor, emiatt hajlamos volt a tudományos teljesítményeket sebtében vagy a „holt hagyományok", vagy a „tudományos hozzájárulások" osztályába sorolni. Kettler fő megállapítása az, hogy az amerikai szociológia- és politikaelmélet nem vetett számot a liberalizmus válságával az intézményesülés időszakában. Így Mannheim politikai párbeszédet ösztönző tudásszociológiáját sem megfelelően értékelte (vö. Kettler 1994: 279–303).

[19] Mannheimnek az angliai olvasóközönségről alkotott képe 1936. február 15-én Wirthez írott leveléből jól rekonstruálható: Mannheim hiányolta az angol társadalomtudományokban a történeti látásmódot, és az olyan „empíriát", amely nem felsorolást, mérést és leírást jelent. Ő „másfajta" empíriát alkalmaz, de szeretné elkerülni, hogy az angol olvasóközönség „túl absztraktnak" találja a könyvét, és továbbra is kitart írásainak esszéisztikus jellege mellett. *Letter from Mannheim to Louis Wirth to Chicago: 1936. febr. 15.* Appendix 3. In: Woldring 1986.

[20] A Kettler–Meja–Stehr szerzőhármas kiindulási tézise szerint az eltérések elsősorban a terminusok megváltozásából adódnak: A német poszthegeliánus fogalomtár átültetése az angolszász posztutilitarista, illetve pragmatista nyelvezetbe teljesen megváltoztatta a fogalmak értelmét. A tény- és értékítéletek világos szétválaszthatóságát sugallják, és így az ideológiákat teljes mértékben elemezhető „kompozitumoknak" tüntetik föl. A szerzők itt arra utalnak, hogy Mannheim a német változatban az ideológiák harcában (melynek hordozói az értelmiségiek) a megfelelő liberális politikai megoldást kereste, miután

kimutatta, hogy az ideológiák olyan ontológiai megalapozású társadalmi tudást tartalmazhatnak, amelyekkel adekvátan megragadhatók a problematikus politikai-társadalmi helyzetek. Pontosabban ezt tekintik Mannheim ambíciózus programjának, amely mellett szerintük azt a szerényebb alternatívát is lehetségesnek tartotta, hogy e feladatok ellátásban egy speciális diszciplína (a politikai szociológia) is képes megtenni a kezdeti lépéseket. Az eredetiben az ideológiák nem maradéktalanul elemezhető tudásszerkezetekként jelentek meg, hanem olyan speciális társadalmi-politikai tudásként, amelyben szétválaszthatatlanul összefonódnak az irracionális és racionális (tudományos módszerekkel elemezhető) elemek. Az angol változatban szerintük csaknem nyilvánvalóvá válik egy ilyen politikatudomány lehetségessége. Az ideológiák tehát ahelyett, hogy maguk is a politikai tudás kivívására alkalmas eszközök lennének, áldozatul esnek egy magasabb rendű tudományos (politikai-szociológiai) tudás elemző zsarnokságának, ami társadalmi elitek különböző társadalmi-technológiai manipulációinak szolgálatába állítja őket. A német változatban a fenti értelemben véve többféle elgondolás szándékos ambivalenciáját feltételezik, az angolban pedig eltolódást a tudományos diszciplína-felfogás felé. Az érvelés menetében szerintük már-már úgy tűnik, hogy az értelmiségiek uralmi tudással rendelkeznek. De valójában ezt csak sugallja a szöveg, hiszen az eredeti tartalmi momentumok egy része változatlan – állítják. Szövegszerűen nem támasztható alá, hogy Mannheim a liberális politika megújításának filozófiai (újra)alapozására törekedett volna. Mint az *Ideológia és utópia* német eredetijének elemzésével bemutattam, Mannheim programja egy történeti lehetőségre vonatkozott. Részben olyan módszertani elgondolásokra, amelyekkel a különböző gondolkodási pozíciók eredményei összekapcsolhatók, illetve egy olyan utópiára, mely a különböző társadalmi pozíciók közti közvetítés lehetőségét fogalmazta meg az értelmiség lehetséges szerepéről, a platform-politikáról, és egy még nem létező, a meglévő diszciplináris tagoltságba nem beilleszthető politikatudományra (vö. Kettler–Meja–Stehr 1989: 132–135).

[21] A dolgozat főszövegében többnyire magyarul nevezem meg a különbségeket, a jegyzetekben adom meg pontos lelőhelyüket a német és az angol szövegben, valamint utalok további előfordulásaikra is. A zárójelben megadott első szám a német kiadásból (Iu), a második az angol változatból (Ia) származik. Itt: Sein/state of reality (169/192), Sein/situation (172/195), Seinswirklichheit/reality (179/196), ugyanott további példák.

[22] Például Konkrete Lage im sozialen Raum/position in his social milieu (54/56); Lagerung/social situation (55/58), uo. skk és (114/131, sk), (134, skk/153, skk), (154/176); im sozialen Raume/in society (134/153), uo. skk és (186, skk/213, skk); im sozialen Raume/in the social order (135/154), (139/159).

[23] Például Standort/position (71/78, sk), uo. skk.

[24] Például Seinslage/social situation (54/56); Seinslage/life-situation (54/56), uo. skk.

[25] A német változatban részletesebben kifejtett bekezdés helyett az angolban egy leegyszerűsített bemutatás szerepel (53/55), és uo. skk további példák.

[26] Például Verstehen/analysing the social condition (54/56).

[27] Például Mitkonstituierende Bedeutung/influence (54/56).

[28] Például jener viel radikaleren Destruktion/the more thoroughgoing and devasting critical analysis (60/64), einer soziologischen Kritik/thoroughgoing sociological analysis (70/77); der ursprünglich frei ansetzende .../Forschen-our conclusion as a result of this analysis (80/90); hasonló példák: (82/98); (87/100); (93/107).

[29] Például rein wissenssoziologischen Gehalt/the scientific sociological content (71/78); Wissen-science (143, skk/164, skk), (149/170), -in academic institutions (152/173).

[30] Például Empirie/empirical knowledge (80/90), Empirie/empirical data (89/101) többször; Empirie/empirical research (90/103), (91/101), uo. skk.

[31] Például (82/93), uo. skk.

[32] További szaktudományos színezetű kifejezések is szerepelnek még ehelyütt, például (88, sk/101), (89/101); Grundlagen/the general canons of explanation (89/101); in Gestalt einer wissenstheoretischen Aphorismus/in the guire of a scientific proposition (89/102); Grundlagen/fundamental propositions (92/105).

[33] Például Aufgelockertsein/uncertainty (76/84); diese sozial aufgelockerte Situation/this socially disorganized intellectual situation (76/84); eine geschlichtliche, sich verschiebende Kulisse/on historically determined and continuously developing structure (76/85); verschiebt sich das Sein/when the social situation changes (77/85); Dasein/Sosein (80/81); Dieses Gleiten des Begriffs/This instability in the definition of concepts (86/88); dieses suchende Gleitenlassen der Begriffsbedeutung/such a conceptual elasticity (87/99); diese Einstellung/this point of view (89/101); hat sich die Lage verschoben/the situation has changed (80/102); Lebensordnung/socialorder (170, skk/194, skk); Gestalt/form (170/183), (181/207), (181/208), (191/220), (193/223), (198/228), (200/231) stb.; hitelesebb értelmezések: Gestalten/configurations (182/209), (184/211), és: dass wir die Gestalt haben als die Elemente und wir die Elemente eigentlich erst von der Gestalt her erfassen/the whole (Gestalt) is prior to the parts and that our first understanding of the parts come through the whole (183/210). Például Erleben/experience (170/191) skk, és még számos helyen. Az egyetlen német kifejezés, amely németül, dőlt betűvel szerepel az angol változat egész szövegében a Weltanschaunung (világnézet) fogalma. A szöveg egészére az jellemző, hogy eltörli a német eredeti esszéisztikus, szemléletes jellegét azzal is, hogy szinte mind megszünteti az eredeti dőlt betűs kiemeléseket.

[34] Például Strukturzusammenhanges/structural integration (122/140); Auflockerung/ /disintegration (143/142); Übersicht/schematic system (152/173), (157/180); Zusammenschau/synthesis (142/164); Zusammenhänge/structure (118/136); Zusammenhang/framework (118/136).

[35] Például Bewusstsein/mind (54/56), (70/77), (130/150), (169/192), (171/194), (183/210).

[36] Például Bewusstsein/consciousness (64/70); Bewusstsein/mentality (117/122), (136/156), (169/192), (182/208), (171/195), (179/206) stb.; Bewusstsein/outlook (82/93), (144/165), (181/207).

[37] Például im Werden des Alltags/the expressions of every day life and even the main changes in the eveluation of different spheres of reality (65/71); Bezugsebene/scale of values (65/71); hasonló példa részletesebben kifejtve (75/83); des Parteilichen und Vitalen/evaluation (88/100); Evidenzen/value (147/166).

[38] Például Standort/the position and the point of view (66/72); ein Standort/one position of view and interpretation (68/74); nicht an einen Standort gebunden/is not linked exclusively with any single intellectual and social position (69/76); den eigenen Denkstandort/his own position (70/77) stb.

[39] Például Jene historisch konkrete Schicht/a certain historically determined social statum (55/57); Soziale Gebundenheit/social basis (70/77); „Seinsgebundenheit"/„situational determination" (Seinsgebundenheit) (71/78); faktische Standortsgebundenheit/concrete position in life of the thinker (Standortsgebundenheit des Denkens) (71/78, sk); eines jeden Standortsgebundenen Wissens/of all those forms of knowledge which were dependent upon the subjective standpoint and the social situation of the knower (71/79), uo. több példa; Der Nachweis der These, dass Erkennen selest politisch und sozial gebunden ist/the political and social determinants of knowledge (102/117);

gebunden/determined (103/123); gebunden/conditioned (104/125); der soziale Seinsgebundenheit/is integrally bound up with social life (104/125) gebunden/related (121/139), uo. további példák.

[40] Például Willensimpulsen/interests (101/116, sk), (103/118), (149/170); willens-, macht- und interessengebundene Kollektivkräfte/collective forces expensive of group-purposes, -power and-interests (107/124); Wollen/interest (134/153), (146/167); Wollungen/ purposes (136/156), 148/169), (149/170); Wollungen/interests (136/167), (146/167) stb.

[41] Wollen/will (224/261, sk); willens/intentional (53/55).

[42] Ez a tény már a fejezet címében és alcímeiben is szembetűnő: Ist Politik als Wissenschaft möglich? (Das Problem der Theorie und Praxis)/The Prospects of scientifis politics: The relationship between Social Theory and Political Praxis 1. Why is there no science politics? (95/109).

[43] Például des lebendigen Kampfes/of the political conflict (107/122); hasonló példák (130/149), (138/158).

[44] Például Schicht/group (180, sk/206, sk); sozialen Schichten/social classes (181/207), (185/212), (201/232).

[45] Például das politische Handeln/political action (107/123), (110/126), (110/127), (111/129); Handeln/conduct (108/136), (119/143), (143/164), (159/181).

[46] Például ebben a fejezetben: Wissen/scientific knowledge (96/110), (101/116); Forschung/scientific research (96/110); das Problem der Synthese/synthesis of the various perspectives as a problem of political sociology (128/147); Politische Soziologie als Wissen/Political sociology as the science which (130/149).

[47] Például Politiker/political leader (97/111), (128/148), (129/148); politische Willensbildung/political education (129/148), uo. további példák (77/86), (78/87).

[48] Például túlnyomórészt: freischwebend/unattached (124/143), (135–138/155–158); helyenként: freischwebend/to a large degree unattached (136/156), freischwebend/ socially uprooted and loosely integrated (123/142) (In: 140, 132).

[49] Például Geschichte/development (57/61), (180/206), (184/211); Sein/development (57/61), Bewegung/process (63/68); Werden der Alltagssprache/language of everyday life (65/71); dadurch geraten wir in ein neues Stadium/we are entering upon a new epoch in social and intellectual development (68/75); Geschehen/process (71/78); Historismus/historical/sociological approach (74/81); Bewegungsform/historical development (75, sk/84); Werden/development (79/89); Entwicklung/historical and intellectual development (79/89); das Wachsende, das Neue/new elements in historical development (112/129); des Geschichtlichen/to the historical rationalization (126/144); im historischen Geschehen/in social historical reality (130/149); Strom/development (164/187); Gestaltwandel/change (182/208); im Geschichtlichen/in historical development (184/211); Schicksale/course of development (190/218); Kultur/cultural development (195/225); Geschichtsraum/society (214/249); der geschichtsphilosophisch/sozialen Gliedes des Zeitgeschehens/with the faith in utopias as collective ends of human strivings (218/254).

[50] Mannheim a historizmus szemléltetéséhez kibővíti a német változatban is idézett Goethe-analógiát (202/234).

[51] Ernst Troeltsch és Alfred Weber nem a historizmus megújítóiként szerepelnek az angol változatban, hanem mint demokraták! (217/253).

Irodalomjegyzék

Adorno, Theodor W. 1972. Das Bewußtsein der Wissenssoziologie. In: Kurt Lenk (Hrsg). *Ideologie. Ideologiekritik und Wissenssoziologie*. Darmstadt und Neuwied: Luchterhand 314–326.

Bendl Júlia 1994. *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Budapest: Scientia Humana

Benhabib, Seyla 1992. *Kritik, Norm und Utopie*. Frankfurt a. M.: Fischer

Bertalan László (szerk.) 1987. *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont

Bloor, David 1973. Wittgenstein and Mannheim on the Sociology of Mathematics. *Studies in the History and Philosophy of Science*, (4) 2, 173–191.

Coser, Lewis A. 1986. Tudásszociológia. *Janus*, ősz, 1–10.

Douglas, Mary 1981. Klassifikationsgitter und Gruppe. In: *Ritual, Tabu und Körpersymbolik*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 79–98.

Fehér Márta 1985. Naturalizált versus szocializált episztemológia. *Filozófiai Figyelő*, 3, 9–23.

– 1986. A tudásszociológia mint tudományelmélet. *Janus*, ősz, 45–59.

Filozófiai hermeneutika 1990. Budapest: FTK

Gabel, Joseph 1970. *Sociologie de l'aliénation*. Paris: Presses Universitaires de France

Gábor Éva 1977. Adalékok a fiatal Mannheim Károly portréjához. In: *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Budapest: Kossuth, 440–472.

– 1983. Mannheim Károly a két világháború között. In: *A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között*. Budapest: Kossuth, 82–111.

Greven, Michael, Th. 1994. Mannheim Károly és a demokrácia problémája a „tömegtársadalom" korszakában". *Politikatudományi Szemle*, 2, 39–53.

Habermas, Jürgen 1985. A kommunikatív cselekvés elmélete, I-II. (részletek) *Filozófiai Figyelő* és *Szociológiai Figyelő*, különszám

– 1994*a*. *A társadalomtudományok logikája*. Budapest: Atlantisz

– 1994*b*. *Válogatott taulmányok*. Budapest: Atlantisz

Hanák Tibor 1993. *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás a század első felében*. Budapest: Göncöl

Hernádi Miklós 1984. *A fenomenológia a társadalomtudományban*. (Vál.) Budapest: Gondolat

Iggers, Georg, G. 1988. *A német historizmus*. Budapest: Gondolat

Jonas, Friedrich 1980. *Geschichte der Soziologie, B 1–2*. Opladen: Westdeutscher Verlag

Kaem, Michael–Bernard S. Phillips–Robert S. Cohen (Eds.) 1990. *Georg Simmel and Contemporary Sociology*. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers

Karácsony András 1995. *Bevezetés a tudásszociológiába*. Budapest: Osiris-Századvég

Karádi Éva 1980. A Vasárnapi Kör világnézete. In: *A Vasárnapi Kör. Dokumentumok*. (Szerk.: Karádi Éva–Vezér Erzsébet) Budapest: Gondolat, 24–41.

– 1986. Der „Sonntagskreis" und die Weimarer Kultur. In: *Wechselwirkungen. Ungarische Avantgarde in der Weimarer Republik*. Marburg: Marburg, 526–534.

– 1993. Adalékok a világnézeti paradigmaváltások történetéhez. In: *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Budapest: Atlantisz, 241–261.

Kettler, David 1967. *Marxismus und Kultur*. Neuwied und Berlin: Luchterhand

– 1967. Sociology of Knowledge and Moral Philosophy: The Place of Traditional Problems in the Formation of Mannheim's Thought. *Political Science Quarterly*, 3, 399–426.

– 1990. Karl Mannheim und die Entmutigung der Intelligenz. *Zeitschrift für Soziologie*,2, 117–130.

– 1994. That typically German Kind of Sociology which Verges towards Philosophy: The Dispute about Ideology and Utopia in the United States. *Sociological Theory*, 3, 279–303.

Kettler, David–Volker Meja–Nico Stehr 1989. *Politisches Wissen. Studien zu Karl Mannheim*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp

Kiss Endre–Nyíri J. Kristóf (szerk.) 1977. *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Budapest: Kossuth

König, René 1987. *Soziologie in Deutschland*. Wien: Carl Hanser Verlag

Köpeczi Béla 1965. *Az egzisztencializmus*. (Vál.) Budapest: Gondolat

Kuhn, Thomas, S. 1976. *Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen. Zweite revidierte und um das Postskriptum von 1969 ergänzte Auflage*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp

Lenk Kurt (Hrsg.) 1972. *Ideologie. Ideologiekritik und Wissenssoziologie*. Darmstadt und Neuwied: Luchterhand

Lietzmann, Hans, J. 1994. Politikai tervezés és társadalmi kockázata. *Politikatudományi Szemle*, 2, 25–39.

Loader, Colin 1985. *The Intellectual Development of Karl Mannheim. Culture, Politics and Planing*. Cambridge: Cambridge University Press

– 1993. *Karl Mannheim, Alfred Weber und die Intelligenz*. Előadás a „Karl Mannheim und seine Zeitgenossen" című konferencián. Budapest, okt. 14–16.

Longhurst, Brian 1989. *Karl Mannheim and the Contemporary Sociology of Knowledge*. London: The Macmillan Press LTD

Lukács György 1978. *A modern dráma fejlődésének története*. Budapest: Magvető

– 1971*a* Osztálytudat. In: *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető, 270–319.

– 1971*b* Az eldologiasodás és a proletariátus tudata. In: *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető, 319–510.

– 1975. A regény elmélete. In: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Budapest: Magvető, 479–593.

Mannheim, Karl 1935. *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*. Leiden: A. W. Sijthoff's Ustgever Smmatschappij W.V.

– 1951. *Diagnose unserer Zeit. Gedanken eines Soziologen*. Zürich, Wien, Konstanz: Europa Verlag

– 1964. *Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk*. Szerk.: Kurt H. Wolff. Berlin und Neuwied: Luchterhand

– 1970. *Freiheit und geplante Demokratie*. Köln und Opladen: Westdeutscher Verlag

– 1978. *Ideologie und Utopie*. Frankfurt a. M.: Verlag G. Schulte-Bulmke

– 1980*a* Lélek és kultúra. In: Karádi–Vezér (Szerk.) 1980, 186–201.

– 1980*b* Ernst Bloch: Geist der Utopie. In: Karádi–Vezér (Szerk.) 1980, 298–302.

– 1980*c* Lukács György: A regény elmélete. In: Karádi–Vezér (Szerk.) 1980, 323–327.

– 1980*d* *Strukturen des Denkens*. Szerk.: David Kettler–Volker Meja–Nico Stehr. Frankfurt a. M.: Suhrkamp

– 1984. *Konservativismus*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp

– 1985. *Ideology and Utopia, An Introduction to the Sociology of Knowledge*. San Diego, New York, London: A Harvest/HBJ Book

– 1994. *A konzervativizmus*. Budapest: Cserépfalvi

Meja, Volker–Nico Stehr (Hrsg.) 1982. *Der Streit um die Wissenssoziologie*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp

Meja, Volker–Nico Stehr (Eds.) 1984. *Society and Knowledge. Contemporary Perspectives in the Sociology of Knowledge*. New Brunswick (U.S.A.), London (U.K.): Transaction Books

Merton, Robert, 1976. *Válogatás Robert K. Merton tudásszociológiai és tudományszociológiai írásaiból*. Budapest: *Szociológiai Füzetek*, 12.

Némedi Dénes 1990. Adalékok a nyilvánosságfogalom kritikájához. *Logosz*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 113–131.

– 1990. Mit kezdjünk Habermassal? *Replika*, 2, 113–131.

Papp Zsolt 1980. *A válság filozófiájától a „konszenzus" szociológiájáig*. Budapest: Kossuth

Pels, Dick 1993. Missionary Sociology between Left and Right: A Critical Introduction to Mannheim. *Theory, Culture and Society*, 10, 45–68.

Pethő Sándor 1993. *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé*. Budapest: MTA Filozófiai Intézete

Popper, Karl 1989. *A historicizmus nyomorúsága*. Budapest: Akadémiai Kiadó

Poszler György 1988. *Filozófia és műfajelmélet*. Budapest: Gondolat

Remmling, Gunter W. 1975. *The Sociology of Karl Mannheim: With a Bibliographical Guide to the Sociology of Knowledge, Ideological Analysis, and Social Planning*. London: Routledge & Kegand Paul

Scaff, Lawrence A. 1989. *Fleeing the Iron Cage: Culture, Politics, and Modernity in the Thought of Max Weber*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press

Scheler, Max 1982*a* *Die positivistische Geschichtsphilosophie des Wissens und die Aufgaben einer Soziologie der Erkenntnis.* In: Meja–Stehr (Hrsg.) 1982, 57–68.

– 1982*b* In: Meja–Stehr (Hrsg.) 1982, 68–128.

Schiwelbusch, Wolfgang 1994. *Az írástudók alkonya*. Budapest: Akadémiai Kiadó

Schmitt, Carl 1992. *Politikai teológia*. Budapest: ELTE-TEMPUS

Simmel, Georg 1973. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Szerk.: Somlai Péter. Budapest: Gondolat

– 1983. *Schriften zur Soziologie. Eine Auswahl*. Szerk.: Heinz Jürgen Dahme–Otthein Rammstedt. Frankfurt a. M.: Suhrkamp

– 1992. Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. In: Otthein Raummstedt (Hrsg.): *Georg Simmel. Gesamtausgabe*. 11. Frankfurt a. M.: Suhrkamp

Simonds, A. P. 1978. *Karl Mannheim's Sociology of Knowledge*. Oxford: Clarendon Press

Srubar I. (Hrsg). 1988. *Exil. Wissenschaft. Identität. Die Emigration deutscher Sozialwissenschaftler, 1933–1945*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp

Tönnies, Ferdinand 1983. *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat

Troeltsch, Ernst 1924. *Der Historismus und seine Überwindung. Fünf Vorträge*. Berlin: Pan Verlag Rolf Heise

Weber, Alfred 1927. *Ideen zu Staats- und Kultursoziologie*. Verlag G. Braun in Karlsruhe

Weber, Max 1970. *Állam, politika, tudomány*. Budapest: KJK

– 1982. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Budapest: Gondolat

– 1987. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budaspest: KJK

– 1989. *A politika mint hivatás*. Budapest: Medvetánc Füzetek

– 1992. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai, 1/2*. Budapest: KJK

Wechselwirkungen. Ungarische Avantgarde in der Weimarer Republik. Marburg: Jonas Verlag

Wessely Anna 1983. A történelmi és a szociológiai megismerés Simmelnél. *Filozófiai Figyelő*, 1–2, 62–84.

– 1986*a* A tudásszociológia mint interpretációelmélet. *Janus*, ősz, 11–36.

– 1986*b* Georg Simmel kultúraelméletéről. *Filozófiai Figyelő*, 3–4, 143–168.

– 1990. On Karl Mannheim's Sociology of Knowledge. In: *Zeichen, Denken, Praxis. Österreichisch-Ungarische Dokumente zur Semiotik und Philosophie*. Wien, Budapest: ÖGS/ISSS, 403–416.

Winch, Peter 1988. *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához*. Budapest: Akadémiai Kiadó

Wirth, Louis 1985. Preface. In: Mannheim 1985, X–XXX.

Wissenssoziologie 1980. *Kölner Zeitschrift für Soziologie, Sonderheft*. Opladen: Westdeutscher Verlag.

Woldring, Henk E. S. 1986. *Karl Mannheim. The Development of his Thought: Philosophy, Sociology and Social Ethics, With a Detailed Bibliography*. Assen/Maastricht, The Netherlands: Van Gorcum

Wolff, Kurt H. 1968. *Versuch zu einer Wissenssoziologie*. Berlin und Neuwied: Luchterhand

– 1994. Karl Mannheim and Surrender-and-catch: An essay in Autobiographical history of Ideas. *Canadian Journal of Sociology*, (19) 3, 371–377.

Ziffus, Sigrid 1988. Karl Mannheim und der Moot-Kreis. Ein wenig beachteter Aspekt seines Wirkens im englischen Exil. In: Ilja Srubar (Hrsg). *Exil, Wissenschaft, Identität. Die Emigration deutscher Sozialwissenschaftler 1933–1945*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp

Utasi Ágnes

HÁZASSÁG ÉS VÁLÁS KÖZÉPOSZTÁLYI IDENTITÁSSAL – PRAXIS ÉS ATTITŰDÖK

A középosztályi biztonság- és stabilitásigény

A középosztályok megkülönböztető jegyei közé sorolják egy adott társadalomban az átlagosnál jobb anyagi-gazdasági helyzetet, a magasabb műveltséget és birtokolt szimbolikus tőkét, ezen belül a kapcsolati tőke más rétegekhez viszonyított magasabb értékét, s az ezek alapján kialakuló kedvezőbb piacképességet. Mindezek következtében a középosztályok az alacsonyabb státuszpozíciót betöltőkhöz képest többnyire nagyobb autonómiával, több szabadsággal szervezhetik életüket, alakíthatják életstílusukat. Ugyanakkor rendszerint féltve őrzik relatív jólétüket, nagyra értékelve a biztonságot és stabilitást (Giddens 1973, Róbert–Sági 1995; Utasi 1995).

Feltételezhető, hogy fokozott biztonság- és állandóságkeresés, stabilitásigény jellemzi a középosztálybeliek családdal, házassággal kapcsolatos vélekedését és napi gyakorlatát is. A hajdani polgári-középosztályi otthonban a család és a házastársak érzelmi egységének, összetartozásának demonstrálása e rétegre jellemző sajátos igény volt. A középosztályi otthon a „béke" szigete, a nyugalom helye a mozgalmas üzleti életből hazatérő családfő számára, ahol a háziasszony és a többi családtag gondoskodó szeretete jelentette a munka szférájának zaklatottsága utáni biztonságot (Márai é.n.; Hanák 1984; Losonczi 1977).

A középosztályi (és más) házasságokat jobbára valláserkölcsi alapon kötötték, az egyházak szemében pedig a válás bűnnek számít(ott). De bűnnek minősül(t) a szentesített házasság nélküli együttélés is, s a törvényszegőt – kiváltképp a nőt – a „társaság" kiközösítette, megvetés tárgyává tette.

Az arisztokrácia és az őt közvetlen mintának tekintő felső-középosztály értékei és életvitele valamelyest eltért a középosztályok más rétegében szokásostól, ám ők is igyekeztek megőrizni, legalábbis demonstrálni a házasságok egységének látszatát (Veblen 1975; Weisz 1930; De Maggio–Mohr 1985).

Az ipari társadalmakban a modernizáció – elsősorban a nők munkavállalásának hatására – sokat változtatott a hajdani szokásokon, ám a család, s vele együtt a házasság valamennyi szociológiai vizsgálat szerint ma is, szinte minden társadalmi réteg értékrendszerében (a biztonság értékével együtt) az értékpreferenciákban az első helyet foglalja el (Cseh-Szombathy 1979; Utasi 1987).

Az újraformálódó-alakuló magyar középosztályt feltáró kutatás során választ kerestünk arra a kérdésre is, hogy a biztonságra törekvő, kedvező létfeltétele-

ket mindenkor – akár önkorlátozás árán is – megőrizni kívánó középosztályok ma miként vélekednek a családot és házasságot destabilizáló házasság nélküli együttélésről és a házasság felbonthatóságáról, a válásról, a megkérdezettek milyen aránya tekinti életre szóló köteléknek a házasságot, s ítéli el a válást és a házasságon kívüli együttélést.

Nem elégedtünk meg a vélemények feltárásával, igyekeztünk összevetni azokat a házasságmegőrző praxissal is. Vagyis nemcsak a családdal-házassággal kapcsolatos véleményt, attitűdöt kutattuk, hanem azt is, hogy más státuszrétegekhez képest több vagy kevesebb középosztályi házasság bomlik-e fel válással, illetve milyen arányokat ölt a középosztály egyes rétegeiben a házasság nélküli együttélés.

A minta összetétele, a középosztályi identitás kontrollja

A TÁRKI 1994-es nemzetközi családvizsgálatából (N=1500) a középosztályi életformát követők „leválasztásához" a nemzetközileg is elfogadott, ám korántsem tökéletes identifikációs módszert használtuk. Ennek értelmében a megkérdezettek besorolták önmagukat, illetve családjukat az általuk követett életforma szerint az alsó osztálytól a felső osztályig terjedő hatfokú skála valamelyik szintjére.

Ezen a skálán a középosztálybeliek három rétegét különböztettük meg. Az „alsó-középosztályba" sorolta magát a megkérdezettek 18,8 százaléka, a klaszszikus középső „középbe" 30,4, a „felső-középosztályba" 1,8 százalék. Vagyis a három középosztályi réteg valamelyikébe tartozónak tekintette magát a minta 51 százaléka (lásd 1. táblázat).

1. táblázat
Néhány életfeltétel változó átlaga az önbesorolásos státuszcsoportokban (N=1500, TÁRKI, 1994)

életfeltétel változók önbesorolásos státuszcsoport	iskolai végzettség	apa iskolai végzettsége	havi nettó jövedelem (ezer Ft)	barátok száma	minta együtt N	százalék
alsó osztály	2,0	1,6	10 767	4,6	132	8,9
munkásosztály	2,3	1,7	13 537	6,6	579	39,2
alsó-közép	**3,6**	**2,4**	**17 826**	**6,1**	**278**	**18,8**
közép	**4,0**	**2,7**	**20 050**	**6,5**	**449**	**30,4**
felső-közép	**5,7**	**4,7**	**34 238**	**9,0**	**26**	**1,8**
felső	5,2	2,0	84 000	1,7	4	0,3
egyéb	3,1	2,1	14 240	7,3	10	0,6
átlag	3,0	2,1	16 419	6,3	1478	100,6

Az önbesorolásos státuszkategóriák között a középosztályi rétegek mindegyikében a megkérdezettek *műveltsége-iskolázottsága* a népességi átlag fölött van. Egy iskolai végzettséget mérő ötfokú indexen az „alsó-közép" éppen hogy meghaladja az átlagot, a „középosztályiak" már jóval felette vannak a népességi átlagnak, de kiemelkedően magas arányokat az önmagukat a „felső-középosztályba" sorolók körében találunk.

A középosztályi tudattal élők származási műveltségi szintjét az *apák iskolai végzettségével* ellenőrizve, a megkérdezettek iskolázottságával kapcsolatban már tapasztalt trendet találjuk. Vagyis mind a származási család műveltségi szintje, mind saját műveltségi–kulturális és kapcsolati tőkéje alapján azok alkotják a társadalom kiemelkedő státuszcsoportját, akik a „felső-középosztályba" sorolták magukat, ám a középosztályok mindegyikének átlagos műveltsége magasabb a népességi átlagnál.

A magas műveltséggel rendelkezőknek nagyobb esélye van arra is, hogy *kapcsolatok*kal bővítsék szimbolikus vagyonukat (Granovetter 1973; Wellman 1983; Utasi 1991; 1994; Weber 1987). A *barátok száma*, illetve egy főre jutó átlaga alapján az alsó-középosztályba tartozók valamivel átlag alatti „kapcsolati vagyonnal" rendelkeznek. Az alsó-középosztályi identitással élőket még kötelékeik erősen fűzik az alattuk elhelyezkedőkhöz, hiszen sokan közülük még új jövevények a középosztályban. Részben státuszközi helyzetükkel azonban régi kapcsolataik nagy részét sokan már elveszítették, miközben az új körbe integráló kötelékeik még csak most szerveződnek.

A középső „középosztályba" tartozók barátok számával mért kapcsolati vagyona már némileg magasabb a népességi minta átlagánál, a „felső-középosztály" pedig kitűnik a barátok számával is, s hipotézisünk szerint az általuk nyerhető kapcsolati tőke mértékével, nagyságával is (Utasi 1995).

A szociológia-elmélet szerint a középosztályokat a náluk alacsonyabb státuszúaknál kedvezőbb *jövedelem* is jellemzi (Weber 1987). A megkérdezettek havi összes nettó jövedelme az alsó osztálytól a középosztály középső rétegéig a sátuszhierarchián felfelé haladva ugyan egyenletesen, ám kategóriánként csak kismértékben emelkedik. Kétségtelenül már az alsó-középosztály átlagjövedelme is meghaladja a teljes minta átlagát, ám az egyes státuszcsoportok közötti különbség mindössze 20–30 százalék. Ezzel szemben ugrásszerűen megnő a különbség a középső középosztály és felső-középosztály között. A felső-középosztályba tartozók átlagjövedelme a középosztálybeliekéhez viszonyítva 60 százalékkal emelkedik.

Elfogadva azt a tételt, hogy az életstílus mintaadó rétegei a társadalom felső osztályai (Weber 1987; Veblen 1975; Losonczi 1977), úgy gondoljuk, hogy a középosztály életstílus-mintáit elsősorban a legkedvezőbb helyzetben lévő „felső-középosztály" szolgáltatja. Ennek alapján a felső-középosztály családi stabilitással kapcsolatos nézeteiből, gyakorlatából arra is következtethetünk, hogy a

házasság és család vonatkozásában milyen mintát találnak a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjein elhelyezkedők.

A fentieknek ellentmond az, hogy az adatok szerint az egyes középosztályi rétegek létfeltételeinek minden dimenziójában igen nagy különbségeket regisztráltunk. Ismeretes, hogy az életstílus-választás szabadságát, a minták adaptálását nagymértékben alakítják – korlátozzák vagy másoknál tágítják – a létfeltételek. A megismert adatok alapján feltételezhető az is, hogy a felső középosztály – amelynek életfeltételei jóval kedvezőbbek – életstílusát tekintve jelentős mértékben különbözik a középosztály többi rétegétől, illetve az általa közvetített mintákat lényeges módosítással, átalakítással tudják csak követni a középosztály más rétegei. Úgy gondoljuk, hogy ez vonatkozik a családdal, házassággal összefüggő életstílus-választás területeire is.

A liberális házassági praxis méretei a középosztályokban

A válási arányszám a családok stabilitását jelző legkeményebb mutató. A válás házassági konfliktusmegoldó szerepe ma általánosabb, mint korábban volt, ám az adatok szerint a családok túlnyomó többsége ennek ellenáll, igyekszik megőrizni a konvencionális családi állapotot és a tradicionális házassági kapcsolatot.

A már házasságban, párkapcsolatban éltek (N=1315) részmintájának több mint kétharmada él házasságban (67,5%). Elvált vagy válás nélkül költözött külön partnerétől, s így él egyedül közel egytizedük, míg a minta ötöde él özvegyen egyedül. A többiek élettársi közösségben élő hajadonok, elváltak, házasok vagy özvegyek. Vagyis a családi állapot variánsait számba véve fölényesen vezetnek a tradíciókövető együttélés változatai, az attól eltérők jelentős kisebbségben vannak.

Az is kétségtelen, hogy az elváltak, különélők és élettársi közösségben élők együttesen – azaz a hagyományostól eltérő családi állapot variánsait összegezve –, minden hetedik valaha is házasságot kötött megkérdezett a konvencionálistól eltérő, „renitens" családi állapot kategóriájába tartozik.

A „renitens" családi állapotot jelző kategóriák: az elváltak, különélők és élettársi kapcsolatban élők együttes aránya a teljes mintában (N=1478) 12,2 százalék. A teljes mintában értelemszerűen jelentős a még házasságot nem kötöttek aránya is (12,3%), s ennélfogva némileg alacsonyabb a házasságban élőké (59,1%) (lásd 2. táblázat).

2. táblázat
Az önbesorolásos középosztályi kategóriák családi állapot szerinti megoszlása (N=1478, TÁRKI, 1994)

családi állapot	alsó-közép	közép	felső-közép	minta együtt	
		százalék		N	százalék
nőtlen, hajadon	11,9	14,3	30,8	185	12,3
nőtlen, hajadon élettárssal	1,4	1,8	–	25	1,7
házas, egyedül	0,4	0,2	–	15	1,0
házas, élettárssal	0,4	0,7	–	10	0,7
házas házastárssal	63,3	66,1	53,9	887	59,1
elvált	8,6	6,0	7,7	106	7,1
elvált, élettárssal	1,1	0,9	3,8	21	1,4
özvegy	12,5	10,0	3,8	246	16,4
özvegy, élettárssal	0,4	0,0	0,0	5	0,3
együtt	100,0	100,0	100,0	1500	100,0

Az elvált státuszúakat (8,5%) és azokat, akik életük során már elváltak, együtt tekintve azt találjuk, hogy a teljes mintában minden hetedik megkérdezett elvált már valaha életében (14,5%). A *„középső középosztály" mintaátlag alatti válási arányszámából* (12,2%) arra következtethetünk, hogy *más rétegekhez képest a középosztály gerince jobban őrzi–védi a családi kapcsolatokat, a házasságok biztonságát, stabilitását.* Ezzel szemben a középosztályba nemrég bekerült és integrálódó „alsó-középben" valamelyest a mintaátlag fölötti a válási arányszám (16,2%) (lásd 3. táblázat).

3. táblázat
A valaha elváltak aránya az önbesorolásos státuszkategóriákban (N=1500, TÁRKI, 1994)

önbesorolásos	nem vált el		elvált		összesen	
státusz	N	százalék	N	százalék	N	százalék
alsó osztály	111	84,1	21	15,9	132	8,9
munkásosztály	496	85,7	83	14,3	579	39,2
alsó-középosztály	**233**	**83,8**	**45**	**16,2**	**278**	**18,8**
középosztály	**394**	**87,8**	**55**	**12,2**	**449**	**30,4**
felső-középosztály	**19**	**73,1**	**7**	**26,9**	**26**	**1,8**
felső osztály	3	75,0	1	25,0	4	0,3
egyéb	7	70,0	3	30,0	10	0,7
együtt	1263	85,5	215	14,5	1478	100,0

A „felső-közép" kedvező életfeltételei, nagyobb individuális szabadsága a magánélet minden területén szabadabb választást tesz lehetővé. Az adatok szerint a „felső-közép" más rétegekhez viszonyítva gyakoribb partnerváltást is megenged (megengedhet) magának. Ezt meggyőzően igazolja, hogy a részmintába tartozók több mint negyede (26,9%-a) már volt vagy jelenleg elvált.

A társadalom túlnyomó többsége tolerálja, sőt sokan természetesnek tekintve elfogadják a *házasság előtti, illetve házasság nélküli együttélést*. Különösen terjed a házasságkötést megelőző „próbaházasság" (Cseh-Szombathy, 1991). *A házasok közül minden nyolcadik megkérdezett (12,4 százalék) együtt élt jelenlegi társával házasságkötésüket megelőzően.* A *középső „középosztály" a legóvatosabb e tekintetben is, itt a mintaátlagnál kissé alacsonyabb (*11,6%), az „alsó-középosztályban" némileg magasabb arányban (13,7%), míg a „felső-középosztály" identitásúak körében a legtöbben (15,4%) vannak azok, akik a házasságkötést megelőzően élettársi kapcsolatban éltek házastársukkal.

A mintába tartozók egy része *korábbi partnerével, partnereivel (is) létesíthetett együttélési kapcsolatot.* A jelenlegit megelőző együttélési kapcsolatokkal *kiegészítve, minden hatodik megkérdezett (a minta 17,1%-a) élt valaha életében házasságkötés nélkül élettársi közösségben.* Az alsó-középosztályban ez az arány kissé magasabb az átlagnál (19,1%). *A „középosztályba" soroltak* ragaszkodnak leginkább a konvenciókhoz, a házasságkötés vonatkozásában közöttük *átlag alatti (15,8%) azok aránya, akik életük során valaha is házasság nélkül éltek együtt.* A „felső-középosztályba" tartozóknak azonban több mint negyede (26,9%) élt már házasság nélküli életközösségben. Így a minta „felső-középosztályi" identitású csoportja házassági–együttélési konvenciókat negligáló praxisával kétségkívül kiemelkedik az átlagból (lásd 4. táblázat).

4. táblázat
Házasságkötés nélküli együttélés adatai az önbesorolásos státuszok metszetében (N=1500, TÁRKI, 1994)

házasságkötés nélküli együttélés önbesorolásos státusz	jelenlegi partnerrel, házastárssal (N=188)	korábbi (N=97)	élete során volt élettársa együtt (N=252)
	százalék		
alsó osztály	16,7	6,8	19,7
munkásosztály	10,9	6,2	15,5
alsó-középosztály	**13,7**	**6,5**	**19,1**
középosztály	**11,6**	**6,0**	**15,8**
felső-középosztály	**15,4**	**15,4**	**26,9**
felső osztály	50,0	25,0	50,0
egyéb	20,0	25,0	30,0
együtt	12,4	6,6	17,1

A házasság nélküli együttélésre és a válásra vonatkozó adatok egyaránt azt jelzik, hogy *a középosztály középső részét, gerincét alkotó rétegbe tartozók azok*, akik az „arany középútnak" megfelelő önbesorolást választották, *a középosztály többi rétegéhez, de a társadalmi hierarchia más rétegeihez képest is fontosabbnak tekintik a tradicionális házassági–családi kapcsolatot*, vagyis erőteljesebben őrzik magánéletük stabilitását, biztonságát. *Ezzel a gyakorlattal legszembetűnőb-*

ben a középosztály legmagasabb státuszrétegétől; a „felső-középosztálybeliektől" különböznek.

A konvencionális házassági kapcsolat tiszteletben tartása vagy negligálása vonatkozásában tehát egyáltalán nem tekinthető egységesnek a középosztály. Az egyes középosztályi rétegek differenciált életfeltételei a családi stabilitás eltérő igényszintjét eredményezik. Feltételezhetjük, hogy a középrétegeket tekintve a legkedvezőbb felételek között élő „felső-középosztálybeliek" autonómiája, s ezáltal életstílusválasztási szabadsága oly mértékű, hogy ezt sok esetben kiterjesztik a partnerválasztás „szabadságára" is, s ezzel együtt értelemszerűen a válás és a házasságkötés nélküli együttélés gyakorlatára. Javaik bősége olyan biztonságot jelent életvitelük alakításakor, hogy mernek „kockáztatni", változtatni. Könnyebben tudják és merik vállalni a családi stabilitás feladását, a gazdasági helyzet (átmeneti) gyengülését is.

Az alsó-középosztálybeliek még épphogy csak elérték a középosztályi életfeltételek alapszintjét, birtokolt javaik mértéke épphogy meghaladja a társadalmi átlagét, kevesebb a védeni való vagyonuk, kevésbé van miért ragaszkodniuk a biztonsághoz, állandósághoz, mint a középosztály magját, törzsét jelentő középső rétegnek. A „klasszikus közép" bizonyára komoly erőfeszítéssel őrzi a házassági–családi kapcsolatot. A modern ipari társadalmakban kitermelődött életformák a korábbinál több konfliktust gerjesztenek családon belül, házastársak között. A középosztály középső rétegében sem kevesebb a konfliktus mint másutt, ám kevesebben vannak azok, akik a házassági konfliktusokat válással oldják meg, és akik a párválasztásban az élettársi kapcsolatot preferálják.

Vélemények a családról és a válásról

A válási adatokból nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy a társadalom eltérő feltételek között élő rétegeiben az emberek milyen arányban képesek vagy nem képesek fenntartani a már megkötött házasságot, illetve milyen arányban választottak már valaha életükben a konvencionálistól eltérő életközösséget.

A családi–házassági praxisra utaló információk után afelől érdeklődtünk, hogy a megkérdezettek miként gondolkodnak, milyen véleményt fogalmaznak meg a családról, házasságról, házastársi–családi kapcsolatról és a válásról. Mi jellemzi a házasság felbontásával és a házasság nélküli együttéléssel kapcsolatos középosztályi véleményeket, értékeket?

Az attitűd-változók egyike arra vonatkozott, hogy *miként vélekednek a megkérdezettek a házasság nélküli életközösségről.* (A házassággal kapcsolatos attitűdöket szimbolizáló ötfokú skálákon – a „teljesen egyetért"-től az „egyáltalán nem ért egyet" fokozatig – kellett a válaszadóknak megjelölniük a számukra megfelelő kategóriát.) Az átlagok szerint az alsó-osztálytól a felső-osztályig ha-

ladó *önbesorolásos státuszhierarchia mentén egyértelműen emelkedik a házasságon kívüli életközösséget elfogadók, legalábbis tolerálók aránya.* Szembetűnő, hogy az egyes státuszrétegek közötti (vélemény)különbség igen kicsi. A a „középosztálybeliek" alsó két rétegének felfogása közel áll a „munkásosztályba" és az „alsó-osztályba" soroltak véleményéhez, de nem különbözik túlságosan a „felső-középosztályé" sem.

Egy másik attitűd-változó a házasság szigorúan konvencionális, valláserkölcsi felfogásával kapcsolatos véleményt tesztelte. Az attitűd-változó szerint „Egy házaspárnak együtt kellene maradni még akkor is, ha nincs gyerekük, és nem jönnek jól ki egymással". Vagyis az egyszer megkötött házasságot nem lenne szabad felbontani. *A házasságok felbonthatatlanságának, minden körülmények közötti egybentartásának elvét a legkevésbé a „felső-középosztály" és a „középosztály" fogadja el,* míg a legszigorúbbak e kérdés vonatkozásában, tehát *leginkább egyetértenek a házasságok felbonthatatlanságával az „alsó-osztályba" soroltak.*

A szigorúan tradicionális házassági attitűd

Az iménti két attitűd-változóból a házasság minden körülmények közötti felbonthatatlanságával teljes mértékben egyetértők és a házasságon kívüli együttélést mindenkor teljesen elutasítók házasságról-családról alkotott véleményét szigorúan tradíció-követőnek tekintettük.

E két attitűdöt jelző indikátorból létrehozott indexet felhasználva kívántuk azonosítani azokat, *akik a végsőkig ragaszkodnak a megkötött házasság egybentartásához és/vagy határozottan elvetik a házasság nélküli együttélést (KONZERV).* E mérce szerint a házassággal kapcsolatos véleményében következetesen *tradicionális a megkérdezettek több mint egyötöde (22,0%),* a *státuszhierarchián felfelé haladva egyértelműen csökkenő aránnyal.* A házasság minden körülmények közötti megőrzését hirdetők és/vagy a házasság nélküli együttélést elvetők között találjuk az alsó-osztály harmadát (34,1%), a munkásosztályba soroltak negyedét (23,1%), az „alsó-középosztályba" (20,5%) és a „középosztályba" (18,0%) tartozók mintegy ötödét, a „felső-középnek" pedig, jelentős aránycsökkenéssel, alig több mint egytizedét (11,5%) (lásd 5. táblázat).

5. táblázat
A szigorúan konvencionális attitűd követőinek aránya az önbesorolásos státuszok metszetében (N=1500, TÁRKI, 1994)

konvenciókövető attitűdök önbesorolásos státusz	a házasság nélküli együttélés elfogadhatatlan		a válás elfogadhatatlan		elutasítja a válást és együttélést	
	N	százalék	N	százalék	N	százalék
alsó osztály	28	21,2	24	18,2	45	34,1
munkásosztály	105	18,1	48	8,3	134	23,2
alsó-középosztály	**43**	**15,5**	**24**	**8,6**	**57**	**20,5**
középosztály	**62**	**13,8**	**27**	**6,0**	**8,1**	**18,1**
felső-középosztály	**3**	**11,5**	–	**0,0**	**3**	**11,5**
felső osztály	0	0,0	–	0,0	–	–
egyéb	2	20,0	4	40,0	5	50,0
együtt	243	16,4	127	8,6	325	22,0

A különböző életfeltételi metszetben végzett vizsgálat azt is jelezte, hogy a házasság és együttélés kérdésében a szigorúan konvenciókhoz ragaszkodó értékkövetők aránya meredeken csökken az iskolai végzettség és az apák műveltségi szintjének emelkedésével.

A házassággal kapcsolatos liberális praxis és szigorúan tradícióköveto teória összevetése

A teória és praxis – mint az élet számos más területén – a házasság vonatkozásában sem mindig kerül szinkronba egymással. Feltételeztük, hogy a házassággal kapcsolatban szigorú-konvencionális elveket megfogalmazók között is találhatók olyanok, akik saját gyakorlatukban mégiscsak eltértek házasságfelfogásuktól, véleményükben megfogalmazott konvenciókövető értékeiktől. Azt vizsgáltuk, hogy a válást és együttélést szavakban elvetők között találhatók-e olyanok, akik már valaha elváltak (1), és/vagy akik jelenlegi, esetleg korábbi partnerükkel valamikor élettársi közösségben éltek (2), azaz a házasság-család vonatkozásában liberális praxist követnek/követtek (lásd 6. táblázat).

6. táblázat
Liberális házassági praxist követők aránya az önbesorolásos státuszok szerint (N=155, TÁRKI, 1994)*

liberális házassági praxis	liberális praxis		nem liberális		összesen	
önbesorolásos státusz	N	százalék	N	százalék	N	százalék
alsó osztály	39	29,6	93	70,5	132	8,9
munkásosztály	145	25,2	434	75,0	579	39,2
alsó-középosztály	**78**	**28,1**	**200**	**71,9**	**278**	**18,8**
középosztály	**107**	**23,8**	**342**	**76,2**	**445**	**30,4**
felső-középosztály	**11**	**42,3**	**15**	**57,7**	**26**	**1,8**
felső osztály	2	50,0	2	50,0	4	0,3
egyéb	4	40,0	6	60,0	10	0,7
együtt	386	26,1	1092	73,9	1478	100,0

*Elvált és/vagy élettárssal él/élt.

A családi együttélés kérdésében szigorúan konvencionális véleményt megfogalmazóknak (lásd 5. táblázat: a minta 22%-a) túlnyomó többsége (88,4%) konzekvens gyakorlatában is, azaz elveinek megfelelően él, nem vált el és soha nem élt élettársi kapcsolatban. Következésképpen „csak" alig több mint egytizedüknek praxisa tért el saját tradicionális családfelfogásától, azaz a családdal kapcsolatban szigorúan konvenciókövető elvet vallók közül „csupán" minden tizedik vált el vagy élt valakivel házasságkötés nélküli életközösségben (11,9%).

A házasság kérdésében tradicionális elveket valló középosztálybeliek között némileg magasabb a családi életében lilberális praxist megvalósítók aránya (14,2%), mint a teljes mintában. Következésképpen más rétegekhez képest a középosztályban magasabb a házasság kérdésében ambivalensek aránya. Úgy tűnik, hogy a minta egészéhez képest több tradicionális beállítottságú középosztálybeli vált „renitenssé", akik úgy vélik, hogy a konvencionális házasságot meg kellene őrizni, ám saját gyakorlatukban erre képtelenek voltak.

Az életfeltételek szerepe a családdal kapcsolatos szigorúan tradíciókövető elvekben és a „liberális" praxisban

A tradicionális értékkövetés korábbi vizsgálataink szerint elsősorban a társadalom hátrányos helyzetű csoportjaira jellemző, a nők, idősek, iskolázatlanok, falun élők szigorúbbak, kitartóbban ragaszkodnak a hagyományokhoz, mint mások (Utasi 1987; 1995).

Egyszerű korrelációs számítással azt kutattuk, hogy a családösszetartásra irányuló szigorú tradicionális értékkövetés (KONZERV) milyen életfeltételi tényezőkkel mutat szoros összefüggést.

	KONZERV
KONZERV	1.000
LIBPRAX	–.1374**
NEM	.0427
ELETKOR	–.3054**
ISKOLA	–.2630**
JOVEDELEM	–.0965**
APAISK	–.1657**

(Szignifikancia szint: * –.01, ** –.001)

A bevont életfeltételi dimenziók többsége szignifikáns kapcsolatot jelzett a szigorú tradicionális családösszetartó attitűddel, legerősebb együttjárást az életkorral találunk, azaz azt a triviálisnak tekinthető következtetést vonhatjuk le, hogy minél idősebb a megkérdezett, annál nagyobb eséllyel vallja a család minden körülmények közötti összetartásának elvét, annál erősebben ragaszkodik a konvenciókhoz.

Erős az iskolai végzettség hatása is: minél alacsonyabban iskolázott a megkérdezett, annál inkább egyetért a jogilag szentesített együttélés minden körülmények közötti fenntartásának szükségességével és felbonthatatlanságának elvével. Ezt a tendenciát tükrözi az apák iskolai végzettségét jelző korreláció is: az alacsonyabb műveltségi körből származók jobban ragaszkodnak a konvencionális házassághoz. Világosan kiderül az adatokból az is, hogy az elváltak és/vagy házasság nélkül együttélők (LIBPRAX) ritkán mondanak ellent saját gyakorlatuknak, vagyis másoknál jóval ritkábban vallják a hagyományos családi értékeket. Ugyanakkor némi kapcsolat van az alacsony jövedelem és a tradicionális családi–házassági értékkövetés között is, jelezve, hogy a gazdasági hiány szükségessé teszi a család egybentartását, erősíti az egymásrautaltságot.

Hasonló, ám fordított trendet találunk, ha *a „liberális" családi–együttélési praxis*t követők (elváltak, házasság nélkül együttélők) (LIBPRAX) életfeltételeit vizsgáljuk.

	LIBERALIS
LIBERALIS	1.0000
KONZERV	–.1374**
NEM	–.0361
ELETKOR	.0965**
ISK	.1233**
JOVEDELEM	.0792*
APAISK	.1202**

(Szignifikancia szint: * –.01, ** –.001)

Feltűnően szoros együttjárást egyetlen életfeltételi változóval sem mértünk, s ez valószínűsíti, hogy az életfeltételi meghatározók mellett a pszichológiai és szociálpszichológiai jellegűeket is keresnünk kell a liberális házassági gyakorlat követőinek vizsgálatakor.

Az életfeltételi determinánsok közül a legerősebb szignifikáns kapcsolatot a saját és apai iskolázottsági szinttel, valamint a konvencionális családi attitűddel mértük. Vagyis nagyobb eséllyel találkozunk a konvenciókat elvető, „liberális" együttélést és/vagy válást választókkal a magasabb iskolai végzettségűek között, mint az iskolázatlanok csoportjában. Az adatok megerősítik azt is, hogy a művelt családba születettek másoknál nagyobb szabadsággal, s így nagyobb arányban „rúgják fel" a konvencionális szokásokat a házassági–családi együttélés területén. A magasabb jövedelem és a fiatalabb életkor ugyancsak nagyobb eséllyel eredményez liberális házassági gyakorlatot.

A korrelációs értékek azonban ez utóbbiak esetében különösen alacsonyak, így – a fennálló szignifikáns kapcsolatok ellenére is – a szociológiai motívumoknál minden bizonnyal fontosabb szerepet játszanak a pszichológiai és szociálpszichológiai motívumok a konvenciótól eltérő családi–házassági kapcsolat választásában. A meglévő szignifikáns kapcsolatok azonban kétségkívül mutatják, hogy a társadalmi–létfeltételi meghatározók sem elhanyagolhatók.

A középosztályi házasságok várható alakulásáról

A vizsgálat szerint a konvencionális családi-házassági együttélés követése jellemző a társadalom túlnyomó többségének értékrendszerére és praxisára. A hagyományos párkapcsolat igenlését és a házassághoz kötődő együttélés igényét fogalmazta meg a megkérdezettek döntő többsége, és saját életében, gyakorlatában is ezt igyekszik követni. Ugyanakkor az is igaz, hogy a konvencionálistól eltérő családi értékek és gyakorlat egyre szélesebb körben terjed a középosztályok gerincét alkotó rétegben is.

Sajátos a középosztályok válással kapcsolatos praxisa. Az önmagukat alsóközéposztályba sorolók egy része még csak most emelkedett, most integrálódik a középosztály soraiba. Fokozott mértékben igyekszik demonstrálni középosztályhoz tartozását, miközben meg akarja különböztetni magát életstílusával az alatta lévőktől, hajdani rétegétől. Túlzott igyekezetével jobban követi a felülről „diktált" mintákat, ezzel együtt a válási „divatot" és az élettársi életközösség vállalását is, mint a középosztályok magját jelentő „középső középosztály" tagjai.

A középső középosztály – mint sok más területen – az arany középút követőjeként igyekszik őrizni a hagyományos házassági–családi formát, egységet. Az elváltak és a házasság nélküli életközösséget választók aránya ebben a rétegben

alacsonyabb, mint az egyre feljebb törő alsó-középosztály tagjai között, s még inkább az, ha a felső-középosztálybeliek gyakorlatával hasonlítjuk össze.

A felső-középosztálybeliek tágabb mozgásteret biztosító életfeltételeikhez igazítják házassági praxisukat. A kisebb materiális és szimbolikus vagyonnal rendelkező másik két középosztályi réteghez képest jóval nagyobb szabadsággal választanak partnert, követnek liberális gyakorlatot párkapcsolataikban.

A liberális gyakorlat a középosztályok valamennyi rétegében elsősorban a fiatalokra, az iskolázottabbakra, s a műveltebb családokban nevelkedettekre jellemző.

Ugyanakkor sajátos *ciklikusság figyelhető meg* a státusz-identifikációs skálán felfelé haladva. Az alsó osztályban magasabb a liberális házassági gyakorlatot követők aránya, mint a fölöttük elhelyezkedő „munkásosztályba" soroltak státuszrétegében. Az önmagukat a munkásosztályba sorolók – mivel az alsóhoz képest magasabban lévőknek, s így emelkedésnek érzik státuszukat – jobban ügyelnek relatív helyzetük biztonságára, míg az alsó-osztályba tartozók egy részének szétforgácsolt értékrendszere, másoknak lumpen életvezetése lehetetlenné teszi a házassági-családi kapcsolat biztonságának, kontinuitásának megőrzését.

A következő ciklust az alsó-középosztály vezeti be. Ők a középosztály alsó peremén helyezik el magukat, ám hiányos javaik ellenére sokan közülük a középosztály mintaadója, vagyis a felső-középosztály által diktált minták átvételére törekednek. Teszik ezt anélkül, hogy birtokában lennének a felső-középosztály számára szabadabb választást biztosító feltételrendszernek. Igyekeznek átvenni a felső-középosztálytól – annak ellenére, hogy a családi biztonságot ez nagymértékben megingatja – a folyamatos párválasztás és „újítás" gyakorlatát is. A liberális házassági gyakorlatot követő alsó-középosztálybeliek azután gyakran „visszahullanak" az alacsonyabb státuszcsoportok valamelyikébe.

A felső-középosztályban széles körben általános a liberális házassági gyakorlat. A felső-középosztályi besorolást választottak közel fele vagy válásával, vagy házasság nélküli partnerkapcsolatával, vagy mindkettővel élete során már negligálta a konvencionális családi értékeket. Javaik bősége révén erre több lehetőségük van, mint az alacsonyabb státuszcsoportokba tartozóknak.

Mindazonáltal a vizsgálat tanúsága szerint még a felső-középosztályba soroltak egytizede is szigorúan konvencionális elveket vall a házasság és család kérdésében, sőt az átlagnál magasabb arányban utasítják el a válást a házassági konfliktus megoldásaként. Vagyis *a felső-középosztály a leginkább ambivalens a házasság-család kérdésében.* A családot, a megkötött házasságot fenn kívánja tartani, miközben az individuális szabad választást követve, igényli a partnerváltoztatás szabadságát is.

Meglehet, a felső-középosztály tagjai is sokat veszítenek javaikból a válással, ugyanakkor ők rendelkeznek a legtöbb mobilizálható, az ismételt „talpraállást" megkönnyítő eszközzel is. Végül is amennyiben a felső-középosztály akadály

nélkül közvetítené a hierarchiában alatta elhelyezkedő rétegek számára a liberális házassági–családi praxist mint életstílus-mintát, a konvencionálistól eltérő családi–házassági kapcsolatok arányának gyors terjedése lenne várható.

Ugyanakkor láthattuk, hogy a liberális házassági praxist követők megoszlása a hierarchikus státuszcsoportokban ciklikus, az életstílus-minta nem egyenletesen terjed. Ebből arra következtethetünk, hogy egyes csoportokban, társadalmi rétegekben a liberális elvekkel szemben a biztonságra törekvés erősebb, a már elért családi vagyon, családi nyugalom fokozott féltése munkál. Ez pedig a liberális házassági kapcsolat, párcsere elvével éppen ellentétes hatásokat generál. Úgy tűnik, hogy ez az az erő, ami fékezi és keretek közé szorítja a középosztályi családokban is a házassággal kapcsolatos liberális praxis dinamikusabb expanzióját.

Hivatkozások

Cseh-Szombathy László 1979. *Családszociológiai problémák és módszerek.* Gondolat

– 1991. A családi értékek változása és ennek hatása a családi funkciók alakulására. In: *Társas kapcsolatok.* Gondolat

Giddens 1973. *The Class Structure of the Advanced Societies.* London: Hutchinson

Granovetter, M. 1973. The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78.

Hanák Péter 1984. Polgári lakáskultúra a nagyvárosi Budapesten. In: *Életmód: modellek és minták.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont

Losonczi Ágnes 1977. *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben.* Gondolat

Di Maggio, P.–J. Mohr 1985. Cultural Capital. Educational Attaintment and Mariatal Selection. *American Journal of Sociology*, (90) 6.

Márai Sándor (é.n.) *Egy polgár vallomásai.* Pantheon Kiadó

Róbert P.–Sági M. 1995. A középrétegek helyzete és társadalmi identitása. In: *A középosztályok nyomában.* MTA PTI

Utasi Ágnes 1987. Rétegek és preferált életcélok. In: *Értékek és változások I.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont

– 1991. Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In: Utasi Á. (szerk.): *Társas kapcsolatok.* Gondolat

– 1995*a*. Középosztály és életstílusok. *Társadalmi Szemle*, 8.

– 1995*b*. Középosztályi életformák és életstílusok reprodukciója és új elemei. In: *A középosztályok nyomában.* MTA PTI

Veblen, T. M. 1975. *A dologtalan osztály elmélete.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Weber, M. 1987. *Gazdaság és társadalom.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Weisz István 1930. *A mai magyar társadalom. A felső négyezer.* Magyar Szemle Társaság

MŰHELY

Fogarassy Gabriella–Szántó Zoltán

PRIVATIZÁCIÓ ÉS A NEVETŐ HARMADIK[1]

Bevezetés

A gazdasági rendszerváltás sikeressége szempontjából alapvető jelentőségűnek tűnik a tulajdonszerkezet átalakítása. Az állami tulajdon lebontására (lebomlására) és a magántulajdon különböző formáinak kialakítására (kialakulására) többféle lehetőség kínálkozik: a spontán privatizációtól, a különböző menedzsment kivásárlási (MBO) és munkavállalói résztulajdonosi (MRP) formákon keresztül, a külső (szakmai vagy pénzügyi, hazai vagy külföldi) befektetők tulajdonossá válásáig. Kutatásunk során – többek között – az efféle privatizációs folyamatok egyik többnyire rejtve maradó aspektusának, nevezetesen a privatizáció szereplői közti stratégiai interakcióknak a feltárására törekedtünk. Egyik célunk tehát az volt, hogy bemutassuk, típusokba soroljuk és empirikusan illusztráljuk azokat az interakciókat (járadék- és befolyásszerző törekvéseket, státusvédő, státusszerző és koalícióalakítási erőfeszítéseket, alkufolyamatokat, pozícióharcokat), amelyek – legalábbis részben – megmagyarázzák a különböző privatizációs kísérletek lefolyását, sikerét vagy kudarcát. Másképpen: a privatizációs történések személyközi viszonyokban megragadható előfeltételeinek tisztázására törekedtünk.

Jelen tanulmányunkban a szóban forgó előfeltételek közül a háromszereplős kapcsolatok („triádok") jelentőségét hangsúlyozzuk.[2] Alapvető célunk, hogy körvonalazzuk a tipikus háromszereplős kapcsolatok szerepét a privatizáció előkészítésében és lefolyásában, s összegezzük a kutatás egyes általánosíthatónak tűnő tapasztalatait, amelyek – szerencsés esetben – további vizsgálódások és hipotézisek kiindulópontjai lehetnek. Először – fogalmi-elméleti kiindulópontként – dióhéjban összefoglaljuk Georg Simmel és Theodore Caplow klasszikus fejtegetéseit a triádról.[3] Ezt követően – elsősorban kutatásunk egyik esettanulmányára (Fogarassy 1995) támaszkodva – különböző típusú háromszereplős interakciókat mutatunk be, amelyek alapvetően befolyásolták a privatizáció alakulását és végkimenetelét a vizsgált cégnél. A gondolatmenetet rövid összegzés zárja.

Simmel és Caplow a triádról

A háromszereplős kapcsolatok vizsgálatának elmélettörténeti gyökerei Georg Simmel munkásságáig (Simmel 1950: 118–169) nyúlnak vissza. Simmel a szociológus feladatát a társadalom „geometriájának" megalkotásában, a társadalmi kapcsolatok módszeres elemzésében jelölte meg. Szerinte a szociológiai vizsgálatok tárgyát nem az egyedi jelenségek, hanem a konfliktus és együttműködés, az alá- és fölérendeltség, a centralizmus és decentralizmus *viszonyai* alkotják. Az, hogy Simmel elsősorban a társadalmi élet formai oldalának vizsgálatát tartotta fontosnak, abban is megmutatkozik, hogy a szociológia általa hirdetett programját mind a mai napig formális szociológiaként emlegetjük. Éppen efféle – a formális mikroszociológia területéhez tartozó – szemléletmód tükröződik a triád-kapcsolatok elemzésében is.

Simmel a triádot az elszigetelt egyénnel és a diáddal összehasonlítva mutatta be. A legegyszerűbb társas alakzat két szereplő között jöhet létre. Lényegi jellemzője az intimitás, míg szociológiai jelentősége elsősorban kiterjeszthetőségében rejlik. A legfontosabb diadikus kapcsolat Simmel szerint a monogám házasság, ahol is a gyermek születése – a harmadik fél megjelenése – a kapcsolat megerősödését idézheti elő. A harmadik szereplő szociológiai jelentőségét az adja, hogy olykor megerősíti az eredeti két fél közötti kapcsolatot, máskor viszont szétzilálhatja. A harmadik többféleképpen kapcsolódhat be két személy (vagy csoport) már létező viszonyába: konfliktusuk esetén például döntőbíróként léphet fel, vagy éppenséggel ellensúlyozhatja a másik két fél egymásnak ellentmondó követeléseit. Sőt, bizonyos esetekben akár hasznot is húzhat torzsalkodásukból. Ekkor a nevető harmadik – *tertius gaudens* – helyzetében van, ami – durván – azt jelenti, hogy két fél (egyén, csoport, párt stb.) között létező vagy kialakuló harcból („viszályból") a harmadiknak valamiféle előnye származik.[4] Effajta szituációban találja magát például a vásárló az olyan gazdaságban, ahol a termelők között valódi konkurencia van.[5] Itt ugyanis a vásárló nevető harmadikként élvezi a két (illetve több) egymással gazdasági harcban álló szereplő versengéséből származó előnyöket, például az árak csökkenését vagy a minőség javulását. Simmel az iménti helyzettől egyértelműen elhatárolja azt a szituációt, amikor a harmadik a két fél közötti ellenségeskedést, vetélkedést vagy konfliktust szándékosan („intencionálisan") idézi elő. Ekkor az oszd meg és uralkodj – *divide et impera* – típusú kapcsolatrendszerrel van dolgunk. Ennek tipikus példáival mindenekelőtt a politikai életben találkozhatunk, amikor is az egyik szereplő – többnyire hatalmi helyzetének megszilárdítása vagy javítása céljából – tudatosan feléleszti (vagy fokozza) a két vagy akár több csoport közötti politikai, vallási, etnikai stb. konfliktusokat.

Simmel fejtegetései a későbbiek során ösztönzőleg hatottak – többek között – a modern koalícióelmélet kialakulására. A koalícióelmélet Caplow-féle változatának (Caplow 1956; 1959; lásd még Csontos 1985: 118–127) megfelelő koa-

líció kialakulása nagymértékben függ attól, hogy milyen volt a hatalom kezdeti megoszlása a koalíció potenciális tagjai között. Az elemzés fókuszában három különböző hatalmú szereplő egymás közötti kapcsolatainak lehetséges alakulása áll.[6] Az elmélet az alábbi előfeltevéseken nyugszik:

A–1: a triád elemei (vagyis a koalíció potenciális tagjai) különböznek abban, hogy mekkora hatalommal rendelkeznek. Az erősebb szereplők rákényszeríthetik akaratukat a gyengébbekre.

A–2: a triád minden tagja arra törekszik, hogy minél több játékostársával szemben szerezzen érvényt saját akaratának.

A–3: a szereplők ereje additív, vagyis a koalíció ereje egyenlő a koalíciót alkotó felek erejének összegével.

A–4: a koalíció kialakítására egy már létező háromszereplős szituációban kerül sor. Ha az erősebb játékos kísérletet tesz arra, hogy a gyengébbet számára előnytelen koalícióba kényszerítse, akkor a gyengébb játékos – a kényszer ellensúlyozásaképpen – olyan koalíció létrehozására fog törekedni, amely előnyös a maga számára.

A fenti előfeltevésekből kiindulva Caplow a háromszereplős koalíciós helyzetek nyolc alaptípusát különböztette meg. A nyolc alaptípus ugyanakkor három különböző szituációban fordulhat elő (Caplow 1959: 489–490).

1. Folytonos szituációkban a koalíciók célja a triád együttes tevékenységének ellenőrzése és olyan javak megszerzése, amelyek magából a helyzetből adódnak.

2. Alkalmi szituációkban az egyes – stabil összetételű – koalíciók célja alkalmi, de ismétlődő hatalommegosztási problémák megoldása.

3. Pusztulás–fennmaradás típusú szituációkban a koalíciók célja egyetlen hatalommegosztási probléma végső megoldása, akár egymás „megsemmisítése" árán is.

Caplow mindezek alapján az alábbi hipotéziseket fogalmazta meg a háromszereplős koalícióalakítási helyzetek lehetséges kimeneteleit illetően:

típus	jellemzői	Melyik koalíció jön létre? folytonos	alkalmi	pusztulás–fennmaradás
1.	A=B=C	bármelyik	bármelyik	bármelyik
2.	A>B, B=C, A<(B+C)	BC	bármelyik	BC
3.	A<B, B=C	AB vagy AC	bármelyik	BC
4.	A> (B+C), B=C	egyik sem	egyik sem	egyik sem
5.	A>B>C, A<(B+C)	BC vagy AC	bármelyik	egyik sem
6.	A>B>C, A>(B+C)	egyik sem	egyik sem	egyik sem
7.	A>B>C, A=(B+C)	AB vagy AC	AB vagy AC	BC
8.	A=(B+C), B=C	AB vagy AC	AB vagy AC	BC

A táblázatban A, B és C betűkkel jelöltük a koalíció potenciális tagjait. A koalíció jellemzőjeként szereplő nagyságrendi viszonyok pedig a hatalom kezdeti megoszlását jelentik.

Privatizáció és a triád

A modellszerűen bemutatandó stratégiai interakciók illusztrálására a kutatásunk során vizsgált ABC[7] nevű nagyvállalat privatizációjának példáját használjuk fel.[8] A cég utolsó igazgatója 1985-ben került posztjára. A cég legfelső vezetése 1985-ben négy főből állt: I. G. igazgatóból, F. K.-né főkönyvelőből, M. I. műszaki igazgatóból és K. I. kereskedelmi igazgatóból. 1985-ben a felsővezetők között konfliktusoknak még nyoma sem volt. Rövidesen kiderült azonban, hogy a négy vezető nem mindenben ért egyet.

A felső vezetők közötti konfliktusok a privatizáció előtt: oszd meg és uralkodj!

A csapat szétesése M. I. távozásával kezdődött. „Nem érezte jól magát az első számú vezetővel" – nyilatkozta K. I. interjúnk során. M. I. előnyös ajánlatot kapott a cég egyik partnerétől, s mivel I. G. nem marasztalta, elment. M. I. távozása jelzés értékű volt a többiek, mindenekelőtt K. I. számára: egyrészt azt mutatta, hogy senki sem pótolhatatlan; másrészt azt, hogy a csapat már nem a régi. K. I. egyértelműen erre a pontra vezeti vissza a privatizáció idején a vezetőségben elmérgesedett konfliktusokat.

Így a cég legfelső vezetése a privatizáció előtti időszakban három személyből (I. G.-ből, F. K.-néből és K. I.-ből) állt. A három vezető viszonya az évek során folyamatosan romlott. Először is jelentős nézetkülönbségek mutatkoztak I. G. és K. I. között szakmai kérdésekben. K. I. szerint a cég termelését a legjobb termékre kellene specializálni, még akár termeléscsökkenés vagy létszámleépítés árán is. A szakmai konfliktust tovább mélyítette a két vezető személyiségének különbözősége: K. I. vállalkozó szellemű, koncepciózus, szókimondó, önálló ember, I. G. pedig „dörzsölt róka", aki szereti a nagy szervezet nyújtotta biztonságot, és sokkal inkább alkalmazotti típus. Mindketten hosszú időt töltöttek el a gyárban, végigjárták a ranglétrát. Az idők során jókora mennyiségű szervezetspecifikus ismeretet halmoztak fel. Sajátos értelemben „foglyai" a szervezetnek: szervezetspecifikus ismereteik, a cégnél betöltött pozíciójuk és ezzel együtt járadékszerű jövedelmük egyaránt a vállalalathoz köti őket.[9] Mindketten jól ismerik a céget és az alkalmazottakat, akiknek a többsége a vitás kérdésben általában K. I.-t támogatta. Így I. G.-nek igencsak „észnél kellett lennie", hogy a cégen belüli tekintélyét és befolyását meg tudja tartani. Erre két eszköz kínálkozott: *megosztás a vezetésen belül*, ami biztosította, hogy munkatársai (a két másik felső vezető, esetleg kiegészülve a középvezetők kisebb vagy nagyobb részével) ne tudjanak vele szemben együttesen fellépni; valamint az információ-visszatartás, ami az ellene irányuló hatékony fellépést nehezítette. I. G. mindkét eszközzel élt: a vezetésen belül a konfliktusok egyre mélyültek, s a privatizáció idejére már szinte mindegyik középvezető és alkal-

mazott elkötelezte magát az egyik vagy másik felső vezető mellett. A többség, mint utaltunk rá, K. I.-t támogatta. Az információ monopolizálása érdekében I. G. egyre inkább egyedül folytatta a cég jövőjét érintő tárgyalásokat. A privatizáció időszakában már egyik kollégáját sem vonta be a tárgyalásokba. „Az ÁVÜ énrám bízta ezt a feladatot, az én felelősségem volt, hogy minden érdeklődő azonos információkkal legyen ellátva a verseny tisztasága érdekében" – indokolta I. G. akkor folytatott stratégiáját. Ez egyrészt a cégen belül biztosította az igazgató számára az információmonopóliumot, másrészt megadta azt a lehetőséget, hogy ő „válassza ki" a leendő tulajdonost, aminek fejében talán még valamiféle ellenszolgáltatásban (pl. pozíciója megtartásában) is reménykedhetett.[10]

A harmadik vezető, F. K.-né szerepe abból a szempontból lényeges, hogy a két egymással szemben álló fél pozícióharcában nagy valószínűséggel ő billentheti a mérleg nyelvét az egyik vagy a másik javára. F. K.-né inkább visszahúzódó, nagymértékben az érzelmei és indulatai által irányított személyiség. Nagyon jó szakember, de nem igazán önálló. Szereti, ha stabil vezetés van fölötte. Ráadásul tekintélye és szervezeti befolyása jóval kisebb, mint a kereskedelmi igazgatóé vagy az igazgatóé.

A privatizációt megelőző időszak legfontosabb háromszereplős interakciója tehát tipikus „oszd meg és uralkodj!" játék volt, melynek résztvevői: a középvezetők és alkalmazottak jelentős részét maga mögött tudó K. I., a szervezeten belüli befolyásának rohamos csökkenését érzékelő I. G. és a szervezeten belül csekély tekintéllyel bíró, egyelőre semleges F. K.-né. A cég első vezetője, miután világossá vált számára, hogy szervezeten belüli tekintély és befolyás dolgában nem veheti fel a versenyt K. I.-vel, szándékosan a konfliktusok kiélezésére, mindenekelőtt az esetleges K. I.–F. K.-né koalíció blokkolására törekedett, ettől remélve saját pozíciójának javulását.

A Caplow-féle hipotézisekre visszapillantva, a szituációt leginkább az 5. típussal tudjuk párhuzamba állítani, hozzátéve, hogy a helyzet a folytonos esethez áll legközelebb. Szervezeti befolyás tekintetében az erősorrend egyértelmű: K. I., I. G., F. K.-né. Ugyanakkor okkal feltételezhetjük, hogy K. I. „hatalma" nem volt elég nagy ahhoz, hogy elképzeléseit egyedül[11] is valóra válthassa. Mindenekelőtt azért nem, mert nem ő volt hivatalosan a cég első számú vezetője. Másrészt K. I. korábbi változtatási javaslatainak megvalósítását – eltekintve a külkereskedelmi kft. megalapításától, ami viszont legalább annyira szolgálta a cég érdekeit, mint az üzletkötők saját anyagi előnyeit – I. G.-nek rendre sikerült megakadályoznia. Mindezek alapján Caplow hipotézisei szerint a K. I.–F. K.-né vagy az I. G.–F. K.-né koalíció létrejötte valószínűsíthető. K. I. és I. G. egyaránt a harmadik fél kegyeit keresi, aki – Caplow érvelése szerint nagyjából azonos eséllyel – vagy a saját relatív helyzetét igyekszik javítani az I. G.-vel kötendő szövetség révén, vagy a koalíció erejét igyekszik maximalizálni a K. I.-vel kötendő szövetség révén. Két további érv, ami az I. G.–F. K.-né koalíció

nagyobb esélye mellett szól (Csontos 1985: 123): 1. ez a legolcsóbb nyerő koalíció; 2. a harmadik fél tudja, hogy a legerősebb féllel szemben a saját alkuereje kisebb, mint a középsővel szemben. Mindezek alapján nagyobb eséllyel számíthatunk az I. G.–F. K.-né szövetség kialakulására.

A felső vezetők közötti konfliktusok a privatizáció során: a nevető (és a síró) harmadik

A vezetők közötti ellentétek a privatizáció kapcsán felerősödtek. Ezeknek a konfliktusoknak, az egységes vezetés hiányának fontos szerepe volt a cég sorvadásában, ami a kilencvenes évek elejére a termelés visszaesésében, a fejlesztések elmaradásában, piacvesztésben és veszteséges termelésben mutatkozott meg. A csődhelyzet 1993 nyarán kumulálódott: egyrészt sorozatosan sikertelenül zárultak a privatizációs pályázatok, másrészt pénzügyileg kvázi-csődhelyzet állt elő. A probléma a finanszírozó bank számára volt a legsúlyosabb: a cég hitelállománya elérte a vállalati vagyon értékét. A bank nem volt tulajdonos, de bizonyos tulajdonosi jogosítványokat kívánt megszerezni. Ezért bankbiztosokat nevezett ki a cég élére. Ezzel újabb háromszereplős játék volt kibontakozóban: a vállalatvezetésen belüli két szekértábor mellett megjelentek a bankbiztosok, azzal az egyre inkább nyilvánvaló céllal, hogy a bankkal együttesen megszerezzék a vállalat vagyonát: „A tényleges cél az volt, hogy a cég részvényeit a bankkal közösen megszerezzük. Ennek volt az első lépése a bankbiztosság" – nyilatkozta B. B. bankbiztos, aki ma az igazgatótanács elnöke.

A belső viszály több lépcsőben is meghiúsította a belső kivásárlást és a középvezetők tulajdonhoz jutását. Az első kísérletben I. G. megbízta K. I.-t egy belső kivásárlási terv kidolgozásával. K. I. elképzelései szerint a középvezetőket is tulajdonhoz kell juttatni, mert ők vannak közvetlen kapcsolatban a dolgozókkal, nagy a befolyásuk a cég működésére. K. I. pontosan meghatározta, hogy ki legyen az a 15 meghatározó ember, akiket tulajdonossá kell tenni. Amikor azonban elképzeléseit megosztotta I. G.-vel, hamar kiderült, hogy az igazgatónak egészen más tervei vannak: ő nem akarja ilyen mértékben kiterjeszteni a tulajdonosok körét. Az első próbálkozást tehát meghiúsította I. G.. A két vezető korábbi szakmai konfliktusa tovább mélyült, s ezután mindketten a saját útjukat kezdték járni.

I. G. két külső IT-taggal[12], a többi vezető tudta nélkül privatizációs lizingpályázatot adott be, amit az ÁVÜ – állítólag – formai okokra hivatkozva elutasított. A másik oldal is próbalkozott: K. I. – K. K.-val együttműködve – megpróbálta egységes fellépésre ösztönözni a vezetőket, hogy tegyenek közös nyilatkozatot az ÁVÜ-nek: igényt tartanak a cégre. I. G.-t természetesen nem kívánták bevonni. Már majdnem sikerült fellelkesíteni az embereket, de F. K.-né (az első három vezető egyike) nem írta alá a nyilatkozatot. Két dologra hivatkozott: egyrészt ilyen belső kivásárlást elképzelhetetlennek tartott I. G.

nélkül. Másrészt úgy vélte, a cég a bankbiztosok nélkül pénzügyileg összeomlik, ezért nem szabad semmi olyasmit tenni, ami veszélyeztetné a bankkal, illetve a bankbiztosokkal kialakulóban lévő jó viszonyt. F. K.-né álláspontja elriasztotta a többieket is: a három felső vezető közül csak az egyik támogatta a javaslatot, így ők is visszakoztak. Ezzel a próbálkozás kudarcot vallott.

Az előző alfejezet végén megfogalmazott előrejelzés igazolódni látszik: nem jött létre a cég belső kivásárlásához nélkülözhetetlen K. I.–F. K.-né koalíció. Helyette F. K.-né I. G.-vel fogott össze.[13] A szövetkezésben a szituáció logikája mellett – amit Caplow gondolatmenetével összhangban mindenekelőtt a szervezeten belüli hatalmi egyenlőtlenségek sajátos eloszlásában ragadtunk meg – valószínűleg szerepet játszottak más tényezők is (pl. a résztvevők személyiségvonásai és kockázatvállalási hajlandósága). Tény azonban, hogy a cég belső kivásárlásához szükséges koalíciók sem most, sem korábban nem jöttek létre, a cégvezetés közötti konfliktusok nagyban hozzájárultak a belső próbálkozások sikertelenségéhez.

Az utolsó s egyben sikeres privatizációs pályázat[14] a bankbiztosokhoz fűződik. A hitelező bank – mint már említettük – látva a cég egyre romló pénzügyi helyzetét, eladósodását, bankbiztosokat nevezett ki a GHI Kft. „személyében" a cég átvilágítására. A bankbiztosok tevékenysége oda vezetett, hogy a bank támogatásával sikerült úgynevezett egyforintos ügylet révén megszerezniük a céget. A vállalatvezetés konfliktusainak igazi haszonélvezője – a *tertius gaudens* – tehát az új tulajdonos lett. A vállalat felső vezetői közötti viszályok – melyek részben szakmai nézetkülönbségek formájában jelentkeztek, részben tudatos pozícióvédő erőfeszítések következményei voltak – a cég romló teljesítményén és eladósodásán keresztül közvetve, a belső kivásárlási kísérletek kudarcán keresztül pedig közvetlenül teremtettek kedvező alkalmat a harmadik szereplő számára, hogy megszerezze a cég vagyonát. Ugyanakkor a szituáció legnagyobb vesztese (a „síró" harmadik) a középvezetők gárdája. Az ő helyzetük nagy valószínűséggel kedvezőtlenebb (mind vagyoni-jövedelmi helyzet, mind a vállalaton belüli pozíció szempontjából), mint amilyen mondjuk a K. I. korábbi elképzeléseiben szereplő MBO–MRP konstrukció sikeres megvalósulása esetén lett volna.

A privatizációt követő szervezeti és személyi változások közül gondolatmenetünk szempontjából különösen érdekes a külkereskedelmi kft. megszüntetése és a kereskedelmi vezetők, K. I. és K. K. távozása. Az új tulajdonosok úgy ítélték meg, hogy a vállalat sikeres működése nem egyeztethető össze azzal, hogy a cég felső vezetőinek profilba vágó magánvállalkozása legyen. Ezért akinek ilyen vállalkozása volt, választania kellett: vagy feladja, vagy a cégnél marad. K. I. és K. K. a magánvállalkozás mellett döntött.

Persze nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy ez csupán jó ürügy volt arra, hogy I. G. – aki a privatizáció után ügyvezető igazgató maradt – megszabaduljon régi ellenlábasaitól.[15] Sőt valószínűleg az új tulajdonosok is tisztában vol-

tak azzal, hogy a középvezetők nagy részét maga mögött tudó K. I. és K. K. „keményebb partner" lett volna, mint I. G. és F. K.-né. Mindenesetre akár voltak efféle megfontolások az új tulajdonosok elképzelései mögött, akár nem, tény, hogy ismét ők kerültek kedvező helyzetbe, ismét a *nevető harmadik* helyzetébe: a cég régi vezetői közül azok maradtak a helyükön (mindenekelőtt I. G. és F. K.-né, az új gazdasági igazgató), akiknek nem volt erős az alkupozíciója az új tulajdonosokkal szemben, mivel a középvezetői gárda nagy részét nem tudták maguk mögött. Mondhatni, ők keresték az új tulajdonosok kegyeit: „K. I. és K. K. majdnem minden középvezetőt maga mögött tudott, szemben I. G.-vel, aki rendelkezett egy-két lojális apparátcsik típusú vezetővel... Ezért is volt fontos neki a mi megjelenésünk" – emlékszik vissza a történtekre B. B. volt bankbiztos, az igazgatótanács jelenlegi elnöke. I. G. és F. K.-né tehát az új tulajdonosokban kereste a szövetségest, és velük együtt sikerült az idők folyamán a középvezetői gárdát megnyernie.

Záró megjegyzések

A felső vezetők közötti stratégiai interakciók, konfliktusokkal terhes járadékszerző erőfeszítések és pozícióharcok – mint a bemutatott példa jól illusztrálja – több szempontból is alapvetően befolyásolhatják a privatizáció lefolyását és kimenetelét. Egyfelől nagymértékben nehezíthetik, sőt meghiúsíthatják a belső kivásárlási és munkavállalói résztulajdonosi kezdeményezéseket, másfelől megkönnyíthetik a potenciális új tulajdonosok dolgát. A felső vezetők közötti nézeteltérések és viszályok nem szándékolt mellékkövetkezményeinek tisztázásával közelebb kerülhetünk a privatizációs folyamatok személyközi viszonyokban megnyilvánuló előfeltételeinek feltárásához. A privatizácó közgazdaságtani és szociológiai szempontokat egyaránt érvényesítő elemzése – szerencsés esetben – közelebb vihet bennünket a folyamatok finomszerkezetének alaposabb megértéséhez.

Jegyzetek

[1] A tanulmány a „Hierarchikus gazdasági szervezetek gazdaságszociológiai vizsgálata" című OTKA-kutatás (T006730) keretében készült. A kutatás vezetője Csontos László (CEU, Politikatudományi Tanszék – BKE, Szociológia Tanszék), résztvevői: Bódis Lajos (BKE, Emberi Erőforrások Gazdaságtana Tanszék), Fényes Hajnalka (BKE, Ph.D hallgató), Janky Béla (BKE, egyetemi hallgató), Szakadát László (BKE, Mikroökonómia Tanszék), valamint a cikk szerzői. A kutatás elméleti előfeltevéseihez és hipotéziseihez lásd: Csontos 1994. A kutatás előtanulmányaihoz és részeredményeihez lásd: Bódis 1995;

1996; Fényes–Janky 1996; Fogarassy 1995; Szakadát 1993; 1995. Köszönettel tartozunk a kutatás vezetőjének és résztvevőinek értékes észrevételeikért.

[2] Georg Simmel klasszikus elemzései (Simmel 1950) óta szinte szociológiaelméleti közhelynek számít, hogy a harmadik szereplő megjelenése – tipikus esetben – minőségi változást hoz a személyközi kapcsolatokban. Az érvelés kiterjeszthető szupraindividuális szereplőkre (társadalmi osztályokra, államokra, politikai pártokra stb.) is. Jon Elster szerint például a tőkések, munkások és földesurak közötti koalícióalakítási törekvések marxi elemzései – gazdag történeti anyagba ágyazva – sok szempontból megelőlegezték Simmel és Caplow klasszikus fejtegetéseit (lásd: Elster 1985: 379-390). A hazai szakirodalomban gondolatébresztő fejtegetéseket találunk a triádról Somlai (1992) tanulmányában.

[3] E rövid áttekintés során kizárólag a dolgozat megértése szempontjából célszerűnek tűnő elméleti-fogalmi kérdéseket igyekszünk tisztázni. Nem célunk a szóban forgó elméletek részletes bemutatása.

[4] A gazdaságszociológia és a hálózatelemzés összetalálkozásából született „strukturális lyukak" (structural holes) elméletében a nevető harmadik szerepe – többek között – a strukturális lyukak közvetítőként vagy vállalkozóként történő áthidalása (Burt 1992).

[5] A piaci versenyről írja Simmel: „Mivel a verseny eszközei nagyrészt olyan előnyökben rejlenek, amelyeket egy harmadik személy élvez, a róluk való lemondásról szóló megegyezés költségeit is e harmadik személyeknek, a gazdaságon belül tehát a fogyasztóknak kell viselniük" (Simmel 1973: 290).

[6] Itt jegyezzük meg, hogy Caplow elemzését később négyszereplős (tetradikus) helyzetekre is általánosították (lásd például Willis 1962; Segal 1979).

[7] Fantázianév, ami a cég azonosíthatatlanságát szolgálja. A későbbiekben szereplő nevek szintén fantázianevek.

[8] Részletesebben lásd Fogarassy 1995.

[9] Ez a megállapítás mindazonáltal inkább érvényes I. G.-re, mint K. I.-re. Mindezt persze kívülállók – mindenekelőtt a cég iránt érdeklődő potenciális új tulajdonosok – is érzékelhetik, s ki is használhatják például a privatizációs alkufolyamatok során.

[10] „... például a bank kikérte a véleményemet, hogy elfogadom-e a bankbiztosokat, tudok-e velük dolgozni. Ekkor, ha én azt mondom, hogy nem, akkor küldenek valaki mást. Én végig teljesen nyugodt voltam, gondoltam, ők is döntési helyzetben vannak, majd megmondják, hogy igényt tartanak-e a további munkámra, vagy sem" – nyilatkozta például I. G. a bankbiztosok későbbi kinevezése kapcsán, akik – mint majd látni fogjuk – kulcsszereplői lesznek a későbbi privatizációs játékoknak.

[11] Mármint a két másik felső vezető nélkül. Az alsóbb szintű vezetők közül sokan támogatták volna, mindenekelőtt K. K., a külkereskedelmi kft. vezetője, aki néhány év alatt akkora befolyásra tett szert a cégen belül, mint a nála sokkal tapasztaltabb, a helyi jellegzetességeket sokkal jobban ismerő vezetőtársai. Ezt – többek között – az mutatja, hogy a cég szervezetében a nyolcvanas években történt legfontosabb változás, a külkereskedelmi kft. létrehozása nagyrészt az ő nevéhez fűződik. Ebben a szervezeti változtatásban mindenekelőtt K. I. támogatását élvezte.

[12] A cég 1991-ben alakult részvénytársasággá. A cég ügyvezetője és az igazgatótanács elnöke I. G. lett.

[13] Ez a későbbi fejlemények fényében még nyilvánvalóbbá válik.

[14] Időközben voltak más sikertelen külső privatizációs próbálkozások is. Ezekre nem térünk ki, mivel gondolatmenetünk szempontjából lényegtelenek.

[15]Mindkét lehetőség mellett és ellen szólnak tények. S persze az érintettek erről a kérdésről a saját szemszögükből és a saját jól felfogott érdeküknek megfelelően nyilatkoznak. Ez megnehezíti a történtek pontos rekonstruálását.

Hivatkozások

Bódis Lajos 1995. *Tények, hipotézisek és részeredmények a varrodai vizsgálathoz.* Kézirat. Budapest

– 1996. *Beszámoló a festődei vizsgálatról.* Kézirat. Budapest

Burt, R. S. 1992. The Social Structure of Competition. In: N. Nohria–R. G. Eccles (Eds.) 1992. *Networks and Organizations. Structure, Form, and Action.* Boston: Harvard Business School Press, 57–91.

Caplow, T. 1956. A Theory of Coalitions in the Triad. *American Sociological Review*, August, 489–493.

– 1959. Further Development of a Theory of Coalitions in the Triad. *American Journal of Sociology*, 5, 488–493.

Csontos László 1985. *Szituációs-logikai modellek a társadalomtudományban.* Kézirat. Budapest

– 1994. Szempontok a privatizáció és a hierarchikus gazdasági szervezetek belső szerkezetének változásai közti összefüggések tanulmányozásához. *Szociológiai Szemle*, 4, 83–95.

Elster, J. 1985. *Making Sense of Marx.* Cambridge: Cambridge University Press

Fényes Hajnalka–Janky Béla 1996. *Ansaldo Mortale. Esettanulmány.* Kézirat. Budapest

Fogarassy Gabriella 1995. *Ketten, merre? Előre! Esettanulmány az ABC gyár vezetői körében készített interjúk alapján.* Kézirat. Budapest

Segal, J. 1979. Coalition Formation in Tetrads: A Critical Test of Four Theories. *The Journal of Psychology*, 209–219.

Simmel, G. 1950. Quantitative Aspects of the Group. In: K. H. Wolf (Ed.) *The Sociology of Georg Simmel.* Glancoe: The Free Press

– 1973. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Budapest: Gondolat Kiadó

Somlai, P. 1992. Triádok, közvetítők, koalíciók. *Szociológiai Szemle*, 4, 3-14.

Szakadát László 1993. *A privatizáció és a piacgazdaságra való áttérés nehézségei.* Kézirat. Budapest

– 1995. *Állami vállalatból állami vállalat. Zárótanulmány a DEF vezetőivel történt interjúk alapján.* Kézirat. Budapest

Willis, R. H. 1962. Coalitions in the Tetrad. *Sociometry*, 358–376.

Rácz József

SEMMITTEVÉS
Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás[1]

Az ökológia-perspektívától a posztmodern szubkultúra-elméletekig

A lakóhelyi környezet, a kortárs kapcsolatok és a normasértő magatartások összefüggéseit számos kutatásban vizsgálták, lényegében a devianciákkal kapcsolatos első vizsgálódások óta (részletesebben lásd: Rácz 1989). Ezek közül a kutatások közül csak néhányat emelek ki, melyek jelen vizsgálatunk számára relevánsak voltak.

A chicagói egyetem munkatársai a klasszikus „társadalmi dezorganizáció" kifejezést (Shaw–McKay 1942; 1969) – többek között – a városi élet széttöredezett, folyékony, anonim jellegére alkalmazták.

A dezorganizáció fogalmával kapcsolatos nehézségeket már a chicagóiak is észrevették. Éppen a fiatalokkal foglalkozó Whyte (1943; 1955), aki az úgynevezett utcasarki társadalom tanulmányozását végezte, használja e fogalom helyett az eltérő társadalmi szerveződés kifejezést. Tapasztalatai szerint ugyanis a fiatalok utcasarkokon találkozó csoportjaiban nem az erkölcs és a szervezettség hiányával találkozunk, hanem egy másfajta, de szintén alaposan kidolgozott és szankcionált normarendszer figyelhető meg körükben.

Thrasher (1927) a bűnözést és a fiatalkori normaszegést a különböző természetes városi areák izolációjára vezette vissza, és a deprivációra adott funkcionális válasznak tekintette. Az utcának a fiatalok életében kitüntetett szerepe volt: izgalmas és veszélyes hely volt, ahol nap mint nap illegális akciók történtek.

Thrasher szerint ezek a csoportok tagjaik számára közös identitást és megbecsülést adtak. Amikor ezeket a fiatalokat törvényszegőként azonosították, akkor a csoport új imázst talált és megindult a bűnöző galerivé válás útján.

A klasszikus szubkultúra-elméletek „klasszikusa", Albert K. Cohen (1955) szerint a hasonló problémákkal találkozó, hasonlóképpen ezektől szabadulni igyekvő és egymással kölcsönös interakcióban álló fiatalok közös megoldást dolgoznak ki, mely egyéni szándékaiktól, motivációiktól és törekvéseiktől elvá-

lik. A csoportszintű megoldás az egyének viselkedésével önmagában nem magyarázható.

Matza (1964) kiindulópontja az előzőekkel ellentétben az, hogy a deviáns személy morálisan kötődik (!) a konvencionális társadalmi rendhez. A deviáns csoportban a tagok folyamatosan helytelenül ítélik meg egymás deviancia iránti elköteleződését: mindenki azt hiszi, hogy a másik sokkal „deviánsabb", mint ő. Matza szerint unatkozással járó időszakok alatt, frusztráció érzésétől kísérve a serdülők belesodródnak a normasértésbe, majd ki is sodródnak belőle. E folyamat révén a személy olyan viselkedésre állt át, mely számára új, de a társai számára már megtapasztalt.

Miller (1958) szerint a törvénysértő galeri a környező alsóbb osztályok kultúrájának megtestesítője. A galerik életében néhány úgynevezett kristályosodási pont (focal concern) van. Ezek a következők: a „zűrösség", a „keménység", az „izgalom", a „sorsszerűség", az „autonómia" és a „furfangosság". Ezek a kristályosodási pontok azonban az alsóbb osztálybeli különbséget is jellemzik.

Egy másik irányzatot jelentenek a társadalmi kontroll elméletek. A kutatók (pl. Hrischi 1969) a szubkultúra-elméletekkel szemben azt találták, hogy fiatalkori normasértők egymással való kapcsolata is felszínes, rossz (a galeri meleg, elfogadó légköre illúzió!). A deviáns tett elkövetése és a kapcsolat létrejötte a deviáns társakkal egyazon folyamat eredménye, és általában egyidőben következik be.

Az 1970–1980-as években Angliában kibontakozó úgynevezett új hullám szubkultúra-kutatások a „morális karriert" helyezték vizsgálódásuk középpontjába. Az egyik vizsgálat (Marsh–Rosser–Harré 1978) szerint például a futballpályák őrjöngő szurkolói esetében az ifjúsági kultúrán belül a morális karrier az egyetlen hozzáférhető struktúra a fiatalok számára, amely lehetővé teszi az én (self) kialakulását. Az egyes lelátó-csoportokon belül és azok között meghatározott szerepek – többnyire normasértő tevékenységet is feltételező szerepkövetelményekkel – és meghatározott presztízsfokok követik egymást. A „valakivé válás", a méltóság és tisztelet elérése megköveteli e fokozatok végigjárását. Az „őrjöngéssel" kapcsolatban pedig megfigyelték, hogy az nagymértékben ritualizált. A ritualizált agresszió magyarázata a férfiasság bizonyítási kísérletében keresendő.

A posztmodern megközelítések a világ széttöredezettségét emelik ki az érintett fiatalokkal kapcsolatban is. Benneth és Ferrell (1978) pop videoklipeket elemzett. Szerintük ezek a klipek „értelmetlenek", specifikus „jelentéstől" mentesek, és nincs kihámozható sztorijuk sem. Szocializációs hatásuk az, hogy nézőikben kiiktatják a racionális, oksági, lineáris gondolkodást. A klipek felépítése és képváltása teljesen esetleges és racionálisan követhetetlen, így a nézőnek olyannak kell elfogadni a klipet – és azon keresztül a világot –, hogy

bármikor bármi megtörténhet, egyik dolog sem következik a másikból, a dolgoknak nincs hagyományos módon vett értelmük és fejlődéstörténetük.

Más írások szerint pedig a posztmodern korszak ifjúsági szubkultúrái részben a posztmodern világ sivárságával szemben csak egyszerűen a „jót" jelentik, részben pedig a meg nem érthető világban az értelem kis szigeteit alkotják. Lázadásról, a másság hagyományos értelemben vett kifejezéséről nincs szó. Valójában szukbultúrák sincsenek, hanem csak egyének és csoportok laza szövedékei, melyekbe az életúttöredékek ágyazódnak (Lachmann 1988; Brewer–Miller 1990).

A rövid irodalmi bevezetés összegzéseként megállapíthatjuk, hogy a klasszikus szubkultúra-irodalom determinisztikus felfogásával szemben az újabb elméletek árnyaltabb viszonyt feltételeznek a „domináns társadalom" és a szubkultúrák között. Előtérbe került annak kutatása, hogy a szubkultúratagok milyen jelentést állítanak elő, illetve milyen jelentést adnak mindennapi életünknek. A „lázadás" szerepét a „másság" vette át, a korábbi modellek „problémamegoldó funkcióját" pedig a jelentéskialakítás folyamatának, a másság kifejezésének tanulmányozása. Mindezek a módszerre is hatással voltak: a külső, leíró kutató szerepét átveszi a résztvevő, interpretáló kutató szerepe.

Mindezek mellett a szubkultúrakutatások pragmatikusabb vonulata is megjelent. Ezek elsősorban nem szociológiai ihletettségűek voltak, hanem a kutatókat gyakorlati problémák és helyi, professzionális megoldásuk vezette (szemben a hatvanas–hetvenes évek politikai integrációs kísérleteivel). Ezzel a megközelítéssel a következő tanulmányomban foglalkozom (Rácz 1996).

A lakótelepi kutatás

Ismertetésre kerülő vizsgálatunk során Budapest egyik külső kerületében, a Jereván-lakótelepen (fantázianév) végeztünk etnográfiai kutatást. A kutatás módszere fél éven keresztül tartó, napi rendszerességgel végzett megfigyelés volt.

A vizsgálat 1993 szeptemberétől 1994 márciusáig tartott egy nyolc fős munkacsoport részvételével, melynek tagjai nagyobbrészt főiskolások voltak. Ők a kutatásban részt vevő megfigyelőként tevékenykedtek.[2] A kutatást Hoyer Máriával közösen vezettük.*

A résztvevő megfigyelők saját érzéseiket is tartalmazó jegyzőkönyvei, továbbá a hetenkénti, pszichodinamikai szemléletű csoportos megbeszélések lehetővé tették, hogy a lakótelep egyfajta „pszichés miliőjét" is elemzés tárgyává tegyük.

A kutatásról több helyen beszámoltunk (Rácz–Hoyer 1995*a, b, c, d*; Rácz 1995). Következő tanulmányunkban a droghasználat és a kortárs kapcsolatok viszonyát vizsgáljuk meg részletesebben (Rácz 1996). Jelenlegi tanulmányunk

témája a fiatalok csoportos tevékenységeinek jellemzése, továbbá a lakótelepi szegénynegyed-mentalitásra vonatkozó tapasztalatainak összegzése.

Tapasztalatok

Semmittevés

A külföldi szubkultúra-irodalomból ismert (Corrigan 1976), hogy a különféle szubkulturális csoportosulások fő tevékenysége a „semmittevés".

Egy korábbi, marginális fiatalokkal foglalkozó kutatásunkban (Rácz 1989) a „semmittevést" több tevékenységre bontottuk. Üdvözlő ceremóniák, közös ismerősök és történések számbavétele, „sztorizás", a téren csoportosuló fiatalok mellett elhaladók véleményezése („cikizés"), akciótervezés (amelyet nem szükségképpen követ „akció"). E tevékenységek funkcióját a csoport valóság-definíciójának fenntartásában láttuk: a csoporthatárok állandó kijelölésében és a körülvevő szociális közeggel való folytonos konfrontációban (lásd a „sztorizás" és a „cikizés" témáit).

Ezeket a jelenségeket itt ismeretett kutatásunk alkalmával is megfigyelhettük. A csoportosulások tagjai összejönnek, találkoznak egymással, anélkül azonban, hogy valamilyen konkrét, tervezett céljuk lenne. A hétköznapok nagy része ilyen „semmittevéssel" telik. Ilyenkor beszélgetnek, tréfálkoznak, átmennek egy másik játszótérre vagy lépcsőházba, lődörögnek, megvárják egy társukat (közben közülük is elmennek, úgyhogy őket is meg kell várni), egyáltalán, várnak arra, hogy valami történjen. Ez a „semmittevés" alapvető jelentése: valami történjen, ugyanakkor bármi megtörténhet.

A „semmittevés" nem teljesen passzív állapot, hanem a csoportosulás alaptevékenysége, alapjárata. A különféle akciók mintegy ezt egészítik ki, ehhez járulnak hozzá.

A „semmittevés" során a fiatalok nem tervezik meg, hogy például verekedni fognak vagy ablakokat betörni. Ha mégis megtörténik ilyesmi, azt „spontán" módon, unaloműzésből teszik. Ha semmi nem történik, és alkohol sincs, akkor a „punnyadás", a kedvetlen unatkozás a tipikus állapot.

A „punnyadás" mintegy ellenpólusa a „pörgésnek", ami fokozott tevékenységet, jó hangulatot jelent, általában – de nem feltétlenül – alkohol vagy ragasztó jelenlétében.

Csoportos erőszak és rongálás

A játszóteres csoportosulás életében az erőszaknak kiemelkedő szerepe van. Erre a tényre ama vizsgálatunk során figyeltünk fel, amely elsősorban a fiatalok alkohol- és droghasználatával és annak társas beágyazottságával foglalkozott.

A 122 érvényes jegyzőkönyv közül 17 esetben (17 napon, 14%) fordul elő valamilyen, személyek elleni csoportos erőszak, és további 21 esetben (17%) mint beszédtéma szerepel a személyek elleni erőszak (korábbi verekedés emlegetése vagy pedig egy újabbra készülődés). Dominál a csoportok közötti erőszak említése (a csoportosuláson *belüli* erőszak említése ritkább).

A következő interjúrészlet a verekedések gyakoriságára hívja fel a figyelmet. Nemcsak arra utal, hogy a verekedések gyakoriak, hanem arra is, hogy a fiatalok életének és tevékenységének szokásos részét képezik.

„Ri: Az elmúlt egy évben hányszor verekedtél?
– Nem tudom. Kb. 20–25. Amiben csak segédkeztem, azt nem tartom számon.
Ri: Az utóbbi egy hónapban volt-e verekedésed?
– Hogyne lett volna. Kétszer verekedtem. Egyik az X.-lakótelepen, a másik meg a metrón történt, amikor a Tóába belekötött egy gyerek. Az oka az egyiknek az volt, hogy mert ismerőst ütöttek, a másik meg megint csak az volt, hogy tök nyilvános helyen leszállt egy régi ismerősöm a buszról és beszarik, úgy menekül."

A verekedések célcsoportjait nehéz meghatározni, szerepelnek köztük csövesek, szkinhedek, cigányok. Lényegében minden olyan fiatalkorú csoport érintett, amely nem a Jereván-lakótelephez tartozik. A lakótelepen belüli csoportos erőszak ritkább, és azt nem is tartják „igazi" verekedésnek, csak amolyan „nézeteltérésnek".

A verekedések során készülnek az eseményre, felfegyverkeznek, illetve olyan helyszíneket keresnek fel, ahol egyes „célcsoportok" felbukkanása valószínű (metróállomás, rockkoncertek helyszínei).

A verekedésre általában akad valamilyen ürügy, ami a fiatalok szerint is csupán ürügy.

„Megállunk a havas sétányon. Cagi egy kb. kétéves sérelmét akarja egy fiún megtorolni. Nem üt, de Krisztián, Csaba, Gyuri, Zsánmár és Szaba igen (aztán Cagi is). Tömegverekedés. Gábor óriásit kap. Csaba és Gyuri egymást védve »Bántottad a testvéremet?« kiáltásokkal ütnek. Szaba–Zsánmár, Csaba–Gyuri ütnek, rúgnak valakit. Krisztián az autóból próbál kiszedni valakit. Aztán vége.
Rövid futás egy rémhírre (hívták a rendőröket).
Néhány szkinhedbe akarnak belekötni (K.: »ott a cipőm és a dzsekim«), de ez nem válik tetté. A metrónál K. két szkinhed fiúba köt bele. Üti, köpködi őket. Alig lehet lefogni. Többen ugrálnak, szórakoznak. Jutkát piszkálják, köpdösik, lekurvázzák." (11.13.)

Vannak kimondott szabályok, például az egy az egyhez arány a verekedésnél, azonban ezt sokszor nem tartják be, sőt inkább az ellenkezője szerint szervezik az akciót: nagy fölényben támadják meg az „ellenfelet".

Az akció szervezése során a számbeli fölény a csoport erejének kifejeződése is: egy-egy verekedéshez melyik csoport hány személyt tud kiállítani, mozgósí-

tani. A csoporthatárok ilyenkor nem játszanak lényeges szerepet, illetve bizonyos fölérendelő szempontok érvényesülnek, például nem egy konkrét játszóteres csoportból toboroznak, hanem más csoportokból is vagy a Jereván-lakótelepről, mert, úgymond, a lakótelep becsületét kell megvédeni.

A verekedéssel járó akciók örvényszerű lefolyást mutatnak, melybe egyre többen kapcsolódnak be, egyre intenzívebben.

A verekedéses akcióknak (azaz amikor megtervezett csoportos erőszakos cselekményről van szó) többnyire sajátos lefolyása van: fantáziálás-tervezés egy-két napon át, készülődés (felfegyverkezés, a csoporttagok összeszedése), az akció, a visszatérés (vesztesen vagy győztesen), majd a verekedés sztorijának előadása több napon keresztül. Ezeknek az akcióknak sokszor van vezetője (a jegyzőkönyvben is emlegetett Krisztián), aki egyébként nem vezetője a csoportnak (más helyzetekben nincs is ilyen), sőt még csak nem is magasabb presztízsű csoporttag.

Van olyan csoportos erőszak, ami hirtelen, előkészület nélkül történik, például a csoport tagjait egy másik csoport megtámadja.

A csoportos erőszak törvénye szerint minden akciót a másik csoport részéről bosszú követ. Akció és bosszú kibogozhatatlan láncolatot alkot. A fiatalok így állandóan az agresszor/áldozat szerep között billegnek. ha a másik csoport tagjai nem is ismerik fel őket, öltözködésük elég ürügy lehet a verekedés kiprovokálásához. De az általuk kezdeményezett verekedésnél sem lehet tudni a végeredményt, lehet, hogy „áldozatként" kerülnek ki belőle.

Az agresszor/áldozat szerepeket egészíti ki a rendőrséggel folytatott viaskodás, amikor a fiatalok az „üldözött" szerepbe kerülnek.

Az erőszak egy másik formája a *rongálás*, ami lehet egyéni vagy csoportos, de sokkal gyakoribb az utóbbi forma. Az alább következő első interjúrészlet az egyéni, a második a csoportos rongálásra hoz fel példákat.

„Cs: Mit rongáltál meg?
– Kirakatüveget. Mindent, amit akkor láttam. Autókat. Apróbb dolgokat. Nekem az autó és a kirakatüveg »apróbb dolgok«. Meg még volt egy kuka, metrókocsi, busz, villamos. Ilyesmik.
Cs: Az utóbbi egy hónapban mik voltak ilyen rongálások?
– A lépcsőházunk. »Véletlenül« kiugrottam az ablaküvegen."

„Ri: Rongálás? Hányszor volt a tavalyi évben?
– Ha azt is beleszámolom, hogy berúgtunk egy telefonfülkét, összetörtünk egy üveget, akkor az rengeteg. Kb. 100...
Ri: Rongálás (az előző hónapban)?
– Tízszer."

A „semmittevés" és az akciódús verekedések és rongálások egymást váltják. Erre a sajátos dinamikára a későbbiekben visszatérünk.

A résztvevő megfigyelők és a fiatalok

Következő tanulmányomban (Rácz 1996) foglalkozom a résztvevő megfigyelők és a fiatalok érzelmi kapcsolatának egy formájával, azzal, hogyan fogadták be a megfigyelőket a játszóteres fiatalok. Most ennek az érzelmi kapcsolatnak egy másik vonatkozásával foglalkozom.

„Érzelmi mátrixon" azt az érzelmi viszonyulást értjük, ami a résztvevő megfigyelőkben a fiatalokkal kapcsolatban a kutatás során kialakult.

Részlet egy résztvevő megfigyelő jegyzőkönyvének a megfigyelők aznapi érzelmeire, a fiatalokkal kialakított aktuális viszonyára (a jegyzőkönyv-séma megfogalmazása szerint: „saját szerep"-re) vonatkozó részéből :

> „Saját szerep: reggel és délelőtt bizonytalan voltam. Ennek okát abban láttam, hogy nem tudtam eldönteni: kimenjünk-e vagy sem. Moziba, színházba szerettem volna menni. Kikapcsolódni, lazítani, felejteni, törölni.
> Aztán a Keleti pu-nál Toába ütközünk, aki megerősíti M. tegnapi hívását. Akkor menjünk. Megbeszéljük Toával.
> Közben arra gondolok, lehet-e ebben valami sorsszerű. Akár valamiféle íratlan szabályként: a lakótelep nem enged. Talán József Attilának van igaza az »így mindegyik determinált« keménységével?
> Mindegy. Veszünk Ferinek valamit, mégiscsak születésnap, aztán meglátjuk." (11.05.)

A résztvevő megfigyelők érzései (a megszabadulás vágya és „a lakótelep nem enged" érzése) a játszóteres csoport érzelmi klímájára utalnak: a személyes kapcsolatok révén és az állandóan a társadalmi normasértések határán mozgó tevékenységgel valósággal szívó hatást gyakorolnak a megfigyelőkre (és ebből következően feltehetően a csoporttagokra is).

Ez különösen akkor feltűnő, ha a megfigyelőknek azokra a szorongásaira és elszigeteltség-érzésére gondolunk, melyek a fiatalokkal való kapcsolatba lépés után, de még a személyesebb viszonyok kialakulása (az „áttörés") előtt jelentkeztek.

A játszóteres csoport kompenzációs és pótlólagos szocializációs hatást fejt ki tagjaira. Erre a megfigyelők érzéseiből is következtetünk. Ez a zárt érzelmi milió szemben áll a sivárság, a reménytelenség és a magára hagyatottság érzésével, amit a lakótelep generál.

A deviancia felé sodródás

A deviáns cselekményeknek – mint láttuk – kitüntetett szerepe van a tanulmányozott fiatalok életében; a fokozott alkohol- és drogfogyasztásról, illetve az erőszakról lásd Rácz 1996.

A szubkultúra-elméletek között említett „sodródási elmélet" (Matza 1964) a többségi normáknak megfelelő és az azoktól eltérő, törvénysértő tevékenységek váltogatására vonatkozik: a fiatalok ide-oda sodródnak az egyikből a másik felé. A sodródás félúton helyezkedik el a „szabadság" és a „kontroll" között. A szubkultúra ebben az esetben – Matza szerint – bizonyos „élvezeti" értékeket testesít meg, például az izgalomkeresést, a keménységet, a férfiasságot. Ezek az úgynevezett domináns kultúrából sem hiányoznak, csak ott rejtettek, a háttérben maradnak. A szubkultúra ezeknek az értékeknek a karikatúraszerű megjelenítését szolgálja.

Az, hogy valaki mennyire „sodródik bele" a nem konvencionális tevékenységekbe, függ a családi és iskolázottsági hátterétől, attól, hogy milyen remélt jövőbeli lehetőségei vannak az iskolázottság, a munkavállalás, a családalapítás tekintetében (a normasértő tevékenységekkel szemben milyen „ellenerők" működnek).

A Jereván-lakótelep fiataljai esetében ezek az „ellenerők" meglehetősen gyengék; a fiatalok életkorának előrehaladásával nem a konvencionális tevékenységek kerülnek túlsúlyba (ahogy a sodródási elmélet állítja az „átlagos" serdülőkkel kapcsolatban), hanem a normasértők.

A „sodródás" egyik látványos megnyilvánulása a hétköznap és a hétvége közötti mozgás: a hétvége általában a nem konvencionális tevékenységek túlsúlyra jutását jelenti, a „konvencionális" hétköznapokkal („semmittevés") szemben. Ugyanez érvényes a „pörgés" és a „punnyadás" időszakaira, ahol a „pörgés a nem konvencionális tevékenységek felé való elbillenést jelenti, általában fokozott alkohol- és droghasználat kíséretében (Rácz 1996).

Szegénynegyed-mentalitás és kiúttalanság

A Jereván-lakótelepen a fiatalok és családjaik életét sajátos érzelmi hangulat szövi át, amelyet szegénynegyed-mentalitásnak neveztünk el. Ez az agresszió rejtett és nyílt formáit, az önpusztítást, az önsorsrontást, az elkeseredést, a lemondást, a reménytelenséget, a kiúttalanságot és a jövőnélküliséget jelenti. Ezek között az érzések között néha a csodára várás, a „felsőbb hatalmaktól" (önkormányzattól, minisztériumtól) remélt mindent megoldó közbeavatkozás vágya is megjelenik.

Hasonló érzések – mint ahogy ezt bemutattuk – a résztvevő megfigyelőknél is megjelentek.

Az elkeseredés, a lemondás, a kiúttalanságérzés, a fásultság a lakótelepi fiatalokkal kapcsolatba kerülő humán szakembereken is erőt vesz. Ilyen érzéseket akkor tapasztaltunk, amikor a lakóteleppel kapcsolatban álló humán szakembereket kerestünk meg (körzeti orvosokat, családgondozókat, pszichológusokat, tanárokat), illetve amikor a körzeti orvosokkal kapcsolatban az ÁNTSZ-hez beérkezett panaszleveleket néztük át.

Az említett érzések alól a segítők sem tudják magukat kivonni, legfeljebb elhárítják azokat maguktól. A következmény a kiégettség, közöny, amikor a segítő lemond a segítés lehetőségéről.

Esetünkben a lakótelepi környezetből – is – fakadó kiúttalanságérzést a kortárs mező változatos, izgalmon alapuló aktivitásai ellensúlyozták.

Szegénynegyed-mentalitás és viktimizáció

Ezt a szegénynegyed-mentalitást egészíti ki a viktimizáció érzése. A lakótelepet és a fiatalok beszélgetéseit át- meg átszövik olyan történetek, hogy hol kit ütöttek le, kit raboltak ki, melyik lakásba vagy boltba törtek be, hol lehet kábítószert venni. Ez nemcsak az állandó áldozattá válástól való félelmet és „veszélyben vagyok" érzést okoz, hanem megszünteti a lakótelepi közösségi szolidaritást (vagy annak nyomait) is: védtelenné, kiszolgáltatottá, tehetetlenné tesz.

Külföldi tapasztalatokból tudjuk (pl. Wilson–Killing 1982; – hivatkozik rá Rutter és Smith 1995; Fatela 1992), hogy az áldozattá válás felfokozott átélése a szolidaritás további gyengülése révén valóban növeli a bűncselekmények számát. A bűncselekmények számának növekedése hozzájárul ahhoz, hogy a tehetősebb lakók elköltöznek, egyre rosszabb helyzetű, szociodemográfiai és iskolázottsági szempontból egyre inkább homogénebb és rosszabb helyzetű rétegekből érkezik az utánpótlás (Schuerman és Kobrin 1986).

A Jereván-lakótelepen ez a folyamat már előrehaladt: a lakásárak és bérleti díjak itt a legalacsonyabbak a fővárosban, folyamatos az elköltözés is.

Külföldi tapasztalatok arra is figyelmeztetnek, hogy a második lépésben a vállalkozók távoznak a negyedből: egyrészt mert nincs fizetőképes kereslet, másrészt pedig veszélyben vannak az üzleteik, mert bármikor kirabolhatják őket.

A szegénynegyed-spirál végeredménye olyan nyomornegyed, ahol gyakorlatilag nincsenek közösségi szolgáltatások, a lakók munkanélküliek vagy segélyezettek. A fiatalok számára az egyetlen közösségi organizációs forma a drogterjesztő vagy esetleg más kriminális hálózatba történő bekapcsolódás (Fatela 1992).

A Jereván-lakótelep még nem tart itt. Megfigyelhető azonban, hogy mind a kriminalitás területén (lásd „szürke" üzletelés: maguk barkácsolta műszaki cik-

kek eladásától kezdve törvénytelenül szerzett holmik adásvételéig), mind a drogterjesztés vonatkozásában az illegális szervezetek kezdeményei már létrejöttek.

A helyzetet tovább rontja, hogy a vizsgálatunkban szereplő fiatalok jó részének nincs esélye a szakmunkásképző intézet befejeztével a munkavállalásra; sokan nem is törekednek erre. A lakótelepről való elköltözésnek, máshol történő családalapításnak nincs sok esélye.

A következőkben a szegénynegyed-mentalitás és a viktimizáció pszichológiai, szociálpszichológiai hatásaival foglalkozunk.

A lakótelepen tapasztalt érzéseket, mint amilyen a reménytelenség, kiszolgáltatottság, tehetetlenség, minden hatalomtól és erőtől való megfosztottság érzése, már többször említettük. Lényegében a viktimizáció fogalma is ezeket adja vissza, leegyszerűsített – konkrét, egy adott bűncselekménnyel összefüggő – formában, az áldozattá válástól való félelem alakjában. Mindez a személyes érzéseknek elsősorban külső, interperszonális formáját jelenti. Ide tartoznak még a kontrollálhatatlan érzések, elsősorban az agresszióval kapcsolatban. Ugyanennek az érzéskomplexumnak egy belső, intrapszichés része az üresség, a kiürültség és az unalom. Utalunk a „punnyadás" jelenségére, amikor ez a „semmi", ez a „dögunalom" plasztikus formában megjelenik.

(Persze, az érzéseknek ilyen külső–belső csoportosítása meglehetősen mechanikus; pusztán a szemléletesebb leírás kedvéért használjuk ezt a megkülönböztetést.)

Ezekkel az érzésekkel szemben áll a „pörgés" állapota, ami – elsősorban, de nem kizárólagosan – az alkohol/drogfogyasztáshoz kötődik, de a csoportos verekedések idején is megfigyelhető.

Ebben az állapotban a fiatalok megszabadulnak az előbbiekben említett rossz érzésektől, mégpedig ezek külső (interperszonális) és belső (intrapszichés) vonatkozásaitól. A „pörgés" a hatalom, az erő, a bármire való képesség érzését adja, illetve megszünteti az unatkozás ürességét és kialakítja az érzelmek kontrollálhatóságát.

E két állapot dinamikus egymásba alakulásánál figyelembe kell venni a külvilággal való kapcsolatot is. A fiatalok életében folyamatosan fontos szerepet kap a többi csoport léte, amelyeket maguktól megkülönböztetnek és negatívan értékelnek, és mint láttuk, ez a negatív megkülönböztetés nagyon sokszor a fizikai agresszióig terjed. Állandóan szükség van ilyen összehasonlítási csoportra és tapasztalataink szerint erre a célra szinte bármilyen lakótelepen kívüli csoport megfelelhet.

Összegzés

A lakótelep közösségi kultúrája nagymértékben befolyásolja a normasértések és az erőszakos cselekmények számát. Ez a közösség lényegében a közösség gyengeségével, a szociális kötések (social bonds) gyengülésével jellemezhető. A normasértések ezeket a szociális kötőerőket (másképpen: az informális kontrollt) tovább gyengítik, melyek fokozzák a kriminalitás növekedésének valószínűségét (Hope–Hough 1988; Sampson–Laub 1993).

A fiatalok a lakótelep sivárságával mintegy szembeállítják kortárs csoportjaikat és ezek hangulati ingadozását („pörgés" és „punnyadás"). Ugyanezt az izgalomkeresést szolgálja a konvencionális tevékenységek, a normasértő aktivitások (elsősorban erőszakos cselekmények, fokozott alkohol/drogfogyasztás) között sodródó életvitel.

E sodródó életvitel mindennapjainak jellemzésére használtuk a „semmittevést", mint sajátos csoportos tevékenységformát, mely könnyen akciódús tevékenységekbe csaphat át.

A lakótelep bizonyos értelemben mint „posztmodern" terep is felfogható, ahol a szociális, kulturális és személyes lét töredezettségével szemben a fiatalok a kortárs mezővel és annak tevékenységeivel próbálnak „értelmes", „jelenségbeli", „átlátható" alternatívát kialakítani.

A vizsgálat arra is felhívja a figyelmet, hogy a nem megfelelően megtervezett társadalmi intervenció (pl. a rendőrségi represszió) inkább szervezettebbé teszi a kortárs csoportokat, és a kriminalitás fokozódásának kedvez. Ugyanakkor maguk a fiatalok is megfogalmazták „értelmes szabadidő-eltöltés" iránti vágyukat, ami elsősorban a helyi klubok, koncerthelyiségek kialakítását jelentette volna.

Jegyzetek

[1] A tanulmány az OTKA (F 4634) támogatásával készült.

[2] A kutatás résztvevő megfigyelői voltak: Bábics Anita, Nagy Mónika, Simon Csilla, Molnár Melinda, Szigetváry Richárd, Szigetváry Richárdné, a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola hallgatói, valamint Keszthelyi Júlia Anna és Kovács Zsolt, az MTA Pszichológiai Intézet munkatársai.
Külön köszönetünket fejezzük ki a kerület tisztifőorvosának, dr. Szentpéteri Juditnak a kutatás támogatásáért.

Hivatkozások

Bennet, H. S.–J. Ferrel 1987. Music videos and epistemic socialization. *Youth and Society,* (18) 4, 344–362.

Brewer, D. D.–M. L. Miller 1990. Bombing and burning: The social organization and values of Hip Hop graffiti writers and implications for policy. *Deviant Behavior*, 11, 345–369.

Cohen, A. K. 1955. *Delinquent boys: The culture of the gang.* Glencoe, Ill.: Three Free Press

Corrigan, P. 1976. Doing nothing. In: S. Hall S.–T. Jefferson (eds.) *Resistance through rituals.* London: Hutchinson, 103–105.

Fatela, M. J. 1992. *The disintegration of social fabric in large conurbations in France.* Paper presented for Working party on the relationship between disintegration of the social fabric in large conurbations, the underground economy and the development of drug use. Strassbourg, 21–22. Sept.

Hirschi, T. 1969. *Causes of delinquency.* Berkeley: University of California Press

Hope, T.–M. Hough 1988. Area, crime and incivilities: A profile from the British Crime Survey. In: T. Hope–M. Shaw (eds.) *Communities and crime reduction.* London: HMSO, 30–47.

Lachmann, R. 1988. Graffiti as a career and ideology. *American Sociological Journal,* (94) 2, 229–250.

Marsh, P.–E. Rosser–R. Harré R. 1978. *The rules of disorder.* London: Routledge

Matza, D. 1964. *Delinquency and drift.* New York: John Wiley and Sons, Inc.

Moore, D. 1993. Beyond Zinberg's „social setting": a processural view of illicit drug use. *Drug and Alcohol Review*, 12, 413–421.

Rácz J. 1989. Ifjúsági szubkultúrák és fiatalkori „devianciák". *Animula Könyvek*, Budapest: Magyar Pszichiátriai Társaság

– 1995. Ifjúsági marginalizáció, ifjúsági szubkultúrák. In: Gazsó F.–Stumpf I. (szerk.) *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón.* Budapest: Ezredforduló Alapítvány, 46–69.

– 1996. *Etnográfia és droghasználat. Vizsgálatok a Jereván-lakótelepen.* (Megjelenés alatt.)

Rácz J.–M. Hoyer 1995*a* Fiatalkori devianciák és kortárs csoportok. Etnográfiai vizsgálat a Jereván-lakótelepen. *Esély*, 3, 44–55.

– – 1995*b* „Pörgés" és „punnyadás" I. Alkohol- és droghasználók szociálpszichológiai és etnográfiai vizsgálata a Jereván-lakótelepen. *Szenvedélybetegségek (Addictológia Hungarica)*, (3) 4, 244–250.

– – 1995*c* „Pörgés" és „punnyadás" II. Alkohol- és droghasználók szociálpszichológiai és etnográfiai vizsgálata a Jereván-lakótelepen. *Szenvedélybetegségek (Addictológia Hungarica)*, (3) 5, 324–330.

– – 1995*d* „Pörgés" és „punnyadás" III. Alkohol- és droghasználók szociálpszichológiai és etnográfiai vizsgálata a Jereván-lakótelepen. *Szenvedélybetegségek (Addictológia Hungarica)*, (3) 5, 414–421.

Rutter, M.–D. J. Smith D. J. (eds.) 1995. *Psychological disorders in young people. Time trends and their causes.* Chicester: John Wiley and Sons

Sampson, R. J.–J. H. Laub 1993. *Crime in the making: Pathways and turning points through life*. Cambridge, MA/London: Harvard University Press

Schuerman, L.–S. Kobrin 1986. Community careers in crime. In: Reiss Jr. AJ–M. Tonry (eds.) *Communities and crime: Crime and justice, an annual review of research*. Chicago: University of Chicago Press, 67–100.

Shaw C. R.–H. D. McKay 1969 (1942). *Juvenile delinquency and urban areas.* (Rev ed.) Chicago: University of Chigaco Press

Trasher, F. 1963 (1927). *The gang: A study of 1,313 gangs in Chicago.* Chicago: University of Chicago Press 67–100.

Whyte, W. F. 1955 (1943). *Street corner society: The social structure of an Italian slum.* Chicago: University of Chicago Press

TÁJÉKOZÓDÁS

Gábrity Molnár Irén

A JUGOSZLÁV LAKOSOK KÜLFÖLDRE TÁVOZÁSÁNAK SZOCIOLÓGIAI VETÜLETE

Bevezető áttekintés

A jugoszláv lakosok külföldre távozása már három évtizede tart. Ennek első hulláma, illetve a fejlett tőkés országokban való ideiglenes munkavállalás 1965 után kezdődött, a társadalmi-gazdasági reformfolyamat megindulását követően. Az állam a határok megnyitásával, új gazdasági és rendszerbeli intézkedésekkel kívánta megoldani az agrárlakosság túlnépesedésének, a munkanélküliségnek és a szakképzetlen munkaerőnek a problémáját. Már a hetvenes években számos külföldön dolgozó vendégmunkás áldozatává vált a kapitalista országokban mutatkozó energetikai és gazdasági válságnak. A nyolcvanas évek elejére a szakképzett munkaerő és a szakemberek elvándorlása a jellemző. Az áramlás iránya a nyugat- és közép-európai országok (NSZK, Ausztria és Franciaország). A nyolcvanas évek végéig ennek az elvándorlásnak anyagi okai voltak, tehát gazdasági migrációról volt szó. Most, a kilencvenes években változnak a távozás motívumai: politikai és pszichológiai okai is vannak, a háború és a katonai mozgósítás veszélye, az erőszakos kiköltöztetések új dimenziót adnak a jugoszlávok kivándorlásának. A távozás tömeges méretű, fiatal szakemberek, egész családok mennek el azokba az országokba, amelyek hajlandóak menekültként vagy politikai, illetve gazdasági bevándorlóként befogadni őket (Kanada, Ausztrália, Németország, Magyarország stb.). Munkámban rámutatok a gazdasági migráció jellemzőire, dimenzióira, a távozás motívumaira, az új környezetbe való beilleszkedés mértékére. Kutatásomat a jövőben az emigránsokkal (elsősorban fiatal szakemberek) és a kilencvenes években a Jugoszláv SZK-ba visszatértekkel folytatott interjúk és ankétlapok feldolgozásával folytatom.

Ha migráción egyének, családok, illetve nagyobb csoportok addigi tartózkodási helyének bármiféle elhagyása és más helyen való tartós letelepülése érten-

dő, akkor leszögezhetjük, hogy a jugoszláv[1] lakosság külföldre költözése három évtizede folyamatos.

A jugoszlávok tömeges külföldi munkavállalása szociális, gazdasági, morális, politikai és kulturális okokkal magyarázható. A nagymértékű migráció számos, eddig tisztázatlan kérdést vet fel: melyek a szülőföld elhagyásának okai és motívumai? Milyen következményei vannak a munkaképes korú lakosság elköltözésének? Milyen lehetőségek vannak az új környezetbe való asszimilálódásra? Az emigránsok mennyire hajlamosak életmódváltoztatásra az új környezetben? Milyen ellenhatása van a tömeges távozásnak és esetleges visszatérésnek?

A második világháború után Jugoszláviából átlagos mértékben távoztak azok, akik nem értettek egyet az új, kommunista rezsimmel. Akik a szülőföld elhagyása mellett döntöttek, többségükben az országhatárokon belül változtattak helyet. A természetes népszaporulat az egyes, különösen a gazdaságilag fejletlen területeken túlnépesedést – főképp mezőgazdasági túlnépesedést – eredményezett. Az ország gazdasági állapota, a technológiai fejlettség foka miatt nem volt mód a munkahely iránti intenzív igény kielégítésére. A munkanélküliséget növelte a mezőgazdaság leépítése, amikor a társadalmi termékszerkezetben és a nemzeti jövedelemben jelentősen nőtt a gyáripari termelés. Valóságos népvándorlás indult a falvakból a városokba, a mezőgazdaságból más tevékenységi ágazatokba, a fejletlen déli vidékekről a fejlettebb északi területekre. Ezt alátámasztja a mezőgazdasági lakosság csökkenése az össznépességen belül: 1938-ban 75 százalékot jegyeztek fel, 1948-ban 67,2, 1971-ben 38,2, 1981-ben 19,9, 1988-ban pedig 16,3 százalékot. Elsősorban Szlovéniába, Horvátországba és a Vajdaságba költöztek át a legtömegesebben más területekről. 1961-ben kezdődött a lakosság folyamatos külföldre távozása, azóta egyre nő a hivatalos elnevezés szerint ideiglenesen külföldön munkát vállalók száma.

Kezdetben a lakosság gazdasági migrációja nem lelt társadalmi támogatásra, az akkori politikusok előszeretettel minősítették érdekes jelenségnek egy szocialista ország társadalmi fejlődésében. A szervezetlen és spontán kivándorlás megengedett, de váratlan volt. A pártdokumentumokban később a munkaerő más országoknak való „átengedéséről" beszélnek, amelyet az indokol, hogy elhárítsák a túlnépesedés és a munkaerőfelesleg kedvezőtlen következményeit. 1965 óta a gazdasági migráció szervezetten folyik, mégpedig az aktív lakosság mind tömegesebb távozása miatt, de abból a feltételezésből kiindulva is, hogy ezzel helyreállítják a kedvezőtlen gazdasági folyamatokat, szabályozzák a demográfiai nyomást, az országnak pedig haszna származhat a visszatérők devizájából. Az első migrációs hullám tehát közvetlenül az 1965-ös gazdasági reform bevezetése után indult meg. Az új gazdaságpolitika meghirdetett célja a gazdálkodás intenzívebbé tétele, a foglalkoztatottak improduktív munkájának megszüntetése, az állami tervek befolyásának csökkentése volt, többek között a piaci mércék bevezetése, valamint a hitel- és pénzügyi rendszer reformja révén. A nyugat-európai országok viszont éppen ebben az időszakban értek el viszonylag

magas gazdasági fellendülést, s nagy volt a kereslet a szakképzetlen, betanított és olcsó munkaerő iránt. A reformerők elképzelése szerint a szakképzetlenek, munkanélküliek távozásával csökken a mezőgazdasági túlnépesedés, javul a munka minősége és a külföldről visszatérő munkások révén enyhülnek az egyes régiók között a gazdasági fejlődés tekintetében mutatkozó aránytalanságok.

A gazdasági emigráció dimenziói

Hivatalos statisztikai adatok az emigránsok számáról, a külföldre távozás nyomon követéséről csak az 1971-es népszámlálás után jelennek meg[2]. Egyes becslések szerint az 1964-es évben mintegy 100 ezer honpolgárunk volt külföldön (Vinski 1976). Az 1971-es összeíráskor 750 ezer emigránst tartottak számon, s ez 1973-ban már elérte az 1,1 milliót (Stanovnistvo... 1984: 141). Az 1973-as úgynevezett „első olajsokk" jelentős változást idéz elő a nyugat-európai országok gazdasági életében. Már a hetvenes évek közepén és végén bekövetkezik a recesszió időszaka, ami munkanélküliséghez vezet azokban a kapitalista országokban, amelyek eddig külföldi munkaerőt alkalmaztak. Ennek következtében az ideiglenesen külföldön dolgozók egy része visszatér hazájába.

Az 1981-es népszámlálás adatai szerint 874 966-an dolgoztak külföldön[3]. E számadat a külföldön munkát vállalók családtagjait is magában foglalja.[4] A tömeges külföldre távozás a hatvanas években először a legfejlettebb köztársaságokban – Szlovéniában és Horvátországban – kezdődött, majd a többi köztársaságban, legkésőbb pedig Koszovó-Metohijában. Egyes adatok szerint 1968 és 1979 között a külföldön tartózkodók legnagyobb hányada Szerbiából távozott, mintegy egyharmada Szlovéniából és egytizede Koszovóból (Stanovistvo... 1984). Ezzel szemben a hetvenes években a fejlettebb köztársaságokban kisebb volt a visszatérők aránya. Koszovóban a hatvanas évekhez viszonyítva tovább nőtt az emigránsok száma (mintegy a tízszeresére). A külföldi munkavállalás dinamikáját illusztrálja az az adat, amely szerint Szerbia területét 1970-ben két és félszer többen hagyták el, mint az előző évben. Az 1971-es, 1981-es és 1991-es adatokból az úgynevezett kis Jugoszláviára (Szerbia és Crna Gora) vonatkozó adatokat vetjük egybe. A külföldön tartózkodók száma mérsékelten, de folyamatosan növekszik, kivéve a legfejlettebb részt, a Vajdaságot, ahol 1991-ig a külföldi munkavállalók száma 33 957-re csökkent.

A kilencvenes években a háború közelsége és a háborús veszélyeztetettség következtében a volt Jugoszláv SZSZK területén a migráció nagymértékben megváltoztatta a lakosság nemzetiségi és szociális összetételét. A lakosság veszélyeztetettsége miatt tömeges és gyors menekültáradat indult meg az országon belül és külföldre is. Az egész népeket és etnikai csoportokat sújtó tragédiák miatt számtalan család kényszerült elhagyni szülőföldjét – talán mindörökre. A jugoszláv lakosság legújabb migrációjának alakulásáról még

nincsenek teljes képet adó, feldolgozott adatok. Az azonban tény, hogy az életkorra, nemre és iskolai végzettségre való tekintet nélkül a kivándorlás mellett döntöttek mindazok, akiknek nem volt más esélyük a túlélésre.

A külföldi munkavállalás motívumai

A jugoszláv lakosok három évtizede tartó emigrációjának motívumai sokfélék, és az egyes időszakokban részben változtak.

1) Mindenekelőtt meg kell említeni a hatvanas évek Jugoszláviájának – mint a keleti tömbhöz nem tartozó el nem kötelezett és rendhagyó szocialista országnak – földrajzi-politikai nyitottságát.

2) Fontos tényezőként hatott a külföldre távozókra a szegénység, tehát a létfenntartási gondok és a munkanélküliség.

3) A szakemberek külföldre távozását – az „agyelszívás" jelenségét – ösztönözte tudásuk, tehetségük kihasználatlansága, a tudományos kutatás kedvezőtlen helyzete az elégtelen befektetés miatt, az újítások, találmányok esetében az anyagi megbecsülés hiánya stb.

4) A szűk szociális-kulturális élet- és fejlődési tér lehetetlenné tette a korszerűbb életmód kialakítását, a munka és tudás piacának hiánya miatt nem volt lehetőség választásra az újabb alternatívák között.

5) A politikai emigránsok a kilencvenes évek elején jelentek meg, általában arra hivatkozva, hogy alapvető polgári jogaikat érzik veszélyeztetve az adott néphez, nemzethez tartozásuk következtében. Természetesen a bolsevik szocializmus bukása után az egész társadalom változásokon megy át, a hatalmi rendszerváltás, a még nem bejáratódott többpártrendszer stb. politikai versengéshez, leszámolásokhoz vezet.

6) Végül nem feledkezhetünk meg a pszichológiai tényezőkről sem, a háborútól, a mozgósításoktól való félelemről, továbbá a gazdasági zárlat okozta nyomasztó helyzetről, amelynek következtében Szerbia gazdasága sokáig nem fog talpra állni. Mindez a kilátástalanság, a tehetetlenség érzését váltja ki az emberek többségéből, különösen a fiatal szakemberekből, akik a legkönnyebben távoznak hazájukból.[5] Ha az okok, amelyek miatt az egyén elhagyja az országot – az úgynevezett *push*-hatás –, harmonizálnak azokkal az indokokkal, amelyek miatt érdemes másik országba távozni – az úgynevezett *pull*-hatás –, akkor nyilvánvaló, hogy az emigrációnak nincs akadálya. Ha az egyén hazájában munkanélküli, és jó állásra és kereseti lehetőségre kap ajánlatot külföldön, nagy valószínűséggel a távozás mellett fog dönteni. Az a fiatal szakember, aki nem hisz abban, hogy gyorsan rendeződik a gazdasági és politikai helyzet a Balkánon, elhagyja a világnak ezt a részét, még mielőtt családot alapított volna, illetve megkísérelné tudása kamatoztatását ott, ahol nem látja munkája gyümölcsét.

A Szerbiát elhagyó emigránsok kevés kivételtől eltekintve európai országot választottak. 92 százalékuk Németországba, Ausztriába és Franciaországba vándorolt ki, s mindössze 7,2 százalékuk Európán kívüli országba. Ez nem mondható el viszont a Crna Gora-iakról és a macedónokról, akik mindig szívesen mentek ki rokonaikhoz és ismerőseikhez Ausztráliába és Amerikába. Ami az európai országokat illeti, az első helyen Németország áll (a hazájukat elhagyók közül Szerbiából 49,3 százalék, Boszniából és Hercegovinából 70, Horvátországból 70,1, Szlovéniából 62,2 százalék ide távozott) (Scara 1972: 14). A jugoszlávok számát tekintve a második helyzet – hagyományosan – Ausztria foglalja el, majd Franciaország, Svédország és Svájc következik a sorban; a távolabbi földrészek országai közül Ausztrália, az Amerikai Egyesült Államok és Kanada vezet. Érdemes megemlíteni, hogy legújabban, amikor az európai országokat elárasztották a menekültek és vendégmunkások, az emigránsok nemigen válogatnak, oda mennek, ahol befogadják őket: Kanadába, Új-Zélandra, vagy épp Dél-Amerikába.

A szerbiai gazdasági emigránsok

Az emigránsok lényeges tulajdonságai közül kiválasztjuk a legjellemzőbbeket. A migrációs hullám kezdetén (a hatvanas és hetvenes években) a kivándorlók adott jellemzők függvényében – életkor, nem, iskolai végzettség – maguk döntötték el, hogy külföldön vállalnak munkát, tehát mi kínáltuk az általában szakképzetlen vagy szakképzett munkaerőtöbbletet. Ma viszont az, hogy kivándorol-e, a befogadó ország igényeitől függ. Ma meghatározott szakképesítéssel rendelkező fiatal szakembereket keresnek, tehát tartós munkavállalásra éppen a tehetséges fiataloknak van esélyük. Azok, akik nem felelnek meg ezeknek a követelményeknek, menekült státuszt kérnek, s várják a megfelelő pillanatot, hogy visszatérhessenek hazájukba.

Az emigránsok nembeli megoszlását tekintve, jellemző az, hogy először a férfi távozik, esetleg később követi a feleség és a család, amikor ehhez megteremtődnek a megélhetési feltételek. Érdekes, hogy Koszovóból – olyan hagyományosan patriarchális közösségből, amelyben a nő viszonylag zárt családi közösségben él – 1971-ben az emigránsok 95,3 százaléka férfi volt. A nyolcvanas években Szerbiát több nő hagyta el, mert a feleségek követik férjeiket, vagy pedig egyedül távoznak (kivételt képez ismét Koszovó tartomány).

1. táblázat
A családjukkal külföldön tartózkodó vendégmunkások száma

		Jugoszlávia	Crna Gora	Szerbia	Vajdaság	Koszovó-Metohija
ideiglenesen	1971	207 316	7829	199 487	60 545	24 361
külföldön	1981	239 756	9781	229 975	48 078	28 965
dolgozók	1991	.....	12 988	.....	33 957	.....
családjukkal	1971	33 123	3228	29 895	9948	1139
együtt	1981	87 533	9062	78 471	17 513	10 469
	1991	....	10 778	.....	13 565	.....

Forrás: *Jugoszlávia statisztikai évkönyve*. Szövetségi Statisztikai Hivatal. Beográd 1994. 56. old.

Ami az életkort illeti, már említettük a fiatalok előnyét, amelyet szociológiai aspektusból nem kell külön megindokolni. Az új környezet szempontjából előnyt jelent a fiatalság, az újdonságok iránti fogékonyság, a kockázatok vállalásának készsége, valamint az, hogy nem terheli őket a gyermekeltartás felelőssége.

Szerbiában, sőt egész Jugoszláviában a gazdasági migráció főképp a fiatalokat érintette, ami az alábbi, Szerbiára vonatkozó 1971-es adatból is kitűnik: az ideiglenes munkavállalás céljából külföldön tartózkodók háromnegyede 40 év alatti. Különösen nagy a 20 és 24 év közötti fiatalok aránya (a Szerbiából kivándoroltak közel egynegyede) (Scara 1972: 14). Az európai országoknak az újonnan érkezettek iránti restrikciós politikája következtében megnő a bevándorlók átlagéletkora. Ma, amikor ismét a fiatalok kelnek a legkönnyebben útra, megfigyelhetjük, hogy a külföldön élő idősebbek velük együtt megpróbálják elodázni a visszatérés időpontját, mert semmiképp sem felelnek meg számukra a hazánkban uralkodó gazdasági és politikai körülmények.

2. táblázat
Az 1965 óta külföldön dolgozók tartózkodási ideje

	Szerbia		Szerbia tartományok nélkül		Vajdaság		Koszovó-Metohija	
	fő	százalék	fő	százalék	fő	százalék	fő	százalék
összesen	69 092	100,0	54 329	100,0	9472	100,0	5291	100,0
1 év	15 718	22,7	13 259	24,4	1415	14,9	1044	19,7
2–5 év	32 923	47,7	25 472	46,9	4511	47,6	2940	55,6
6–9 év	12 938	18,7	9857	18,1	2416	22,7	935	17,7
10 évnél több	7513	10,9	5741	10,6	1400	14,8	372	7,0

Forrás: A Szerb Köztársaság Statisztikai Hivatalának dokumentációs anyaga 1981-ből.

Ami a külföldön dolgozók képzettségét jellemzi, ez többé nem a mi „kínálatunktól" függ, hanem főképp a külföldieket tervszerűen befogadó országban mutatkozó „kereslettől". Mint már említettem, az emigrációs hullám kezdetén szakképzetlen munkaerőt kínáltunk fel, amely Közép-Európában talált elhelyezkedési lehetőséget. Ma elsősorban a meghatározott profilú szakemberek iránt mutatkozik kereslet (informatikai szakemberek, mérnökök, újítók, programozók, mikrobiológusok, a tudományok doktorai, egészségügyi szakemberek, művészek stb.) – lehetőség szerint kezdőtőkével, illetve eltartási garanciával. Az 1971-es adatokat elemezve azt mondhatom, hogy a külföldre távozók – az alacsonyabb szakképzettségükre vonatkozó megállapítások ellenére – képzettebbek az itthon maradottakhoz képest. A Szerbiából kivándoroltak mindössze kilenc százalékának nincs befejezett iskolai végzettsége (ezek 45 százaléka elkezdte, de nem fejezte be az általános iskolát). Ezzel szemben 21 százalék középiskolai végzettségű, két százalékuk magas szintű szakképzettséggel, illetve egyetemi végzettséggel rendelkezik (Scara 1972: 17). 1981-ben a kivándorlók átlagos képesítése már magasabb szintű, ugyanakkor az egész lakosság is iskolázottabb. Koszovót hagyja el a legkevesebb felsőfokú képzettségű szakember, ami érthető, hiszen otthon is kevesen vannak.

A külföldön élők gazdasági státuszukat tekintve három csoportba sorolhatók: aktívak, járandósággal rendelkezők és eltartottak. A külföldi munkavállalók teljesítménye, színvonala nagyon magas, hiszen főleg a szakismerettel rendelkező munkaképes korúak emigráltak. 1971-ben a vendégmunkások 86,3 százaléka volt aktív, munkaképes. A többiek: eltartott személyek, gyermekek, diákok, egyetemi hallgatók, háziasszonyok, munkaképtelenek (a Szerbiát elhagyók) (Scara 1972: 21). A külföldre távozók foglalkozás szerinti összetételét tekintve hosszú évekig a földművesek álltak az első helyen. Az utóbbi néhány évben ezek az adatok módosultak, mert kizárólag a befogadó ország számára szükséges szakemberek kaphatnak ideiglenes munkavállalási engedélyt, a menekültek nem.

Érdekes téma az értelmiségnek a kilencvenes évekre jellemző elvándorlása a volt szocialista országokból. A változások korát élő egykori szocialista országoknak különösen sok gondot okoz, hogy a gazdasági és politikai nyomás miatt eltávoznak a nagy nehézségek árán iskolázott szakemberek. Az első helyen Oroszország, közvetlenül mögötte pedig Jugoszlávia áll. Sajnos nem szakembercseréről vagy ideiglenes munkavállalásról van szó, hanem általában az ország elhagyása után hosszabb tartamú külföldi tartozkodásról. Természetesen a kárvallott országok veszteségként könyvelik el az iskoláztatás költségeit, viszont azok az országok, amelyek a szakemberek kész tudását felhasználják, kiváltságos helyzetben vannak. A nyugati országok munkaerőpiacán 1991-ben (a jugoszláv háború kezdete) egyedül Jugoszláviából mintegy 435 ezer személy jelent meg. Az egyesült Németországban a munkát keresők számát tekintve talán csak a lengyelek előzik meg őket (Grecié 1993).

Szerbiában az 1993-as hiperinfláció után sokan aggódni kezdtek a szakemberek külföldre távozása miatt. A Nemzetközi Politikai Gazdasági Intézet adatokat tett közzé a fiatal tehetségek kivándorlásáról.[6] Jugoszláviát 1990 és 1993 között 719 magiszter és tudományok doktora hagyta el, ami az ez idő alatt külföldre távozók 67 százaléka. Egyébként a jugoszláviai háború kezdetén mintegy 200 ezer fiatal szakember hagyta el az országot, akik a katonai kötelezettség, illetve a háborús veszély és etnikai tisztogatás elől menekültek el, vagy pedig egyszerűen azért, mert itthon nem látták biztosítottnak az egzisztenciájukat. Az oklevelet szerzett fiatalok közül sokan itthon maradtak, de a nemzetközi gazdasági zárlat, a termelés pangása miatt áttérnek a kereskedelmi és szolgáltató ágazatba, sőt illegális munkával, feketézéssel is foglalkoznak a túlélés érdekében.

A gazdasági migráció hatásai

A jugoszláv lakosok gazdasági migrációja – az eddigi kibontakozási formájában – többrendbeli kárt okozott a társadalomnak és a gazdaságnak. A munkaerőelvándorlás negatív következményeit taglalva először is megállapítható, hogy a kivándorlás nagy aránya feltétlenül károsan befolyásolta az ország normális demográfiai és gazdasági fejlődését. Beszédes adat 1971-ből, hogy Szerbia minden tizenkilencedik aktív lakosa elhagyta lakóhelyét, illetve minden száz foglalkoztatott közül nyolc. Az emigrációs területek nem a legfejletlenebb országrészek voltak. A statisztikai elemzések arra is rámutatnak, hogy nem a legsűrűbben lakott és legnehezebb életkörülményekkel jellemezhető területekről költöztek el. Kivándorlásra ösztönzött a munkanélküliség, a szociális-anyagi helyzettel való elégedetlenség, de nem mindig ez a tényező volt a döntő. A fenti állításokat alátámasztja, hogy Szerbia területén a legnagyobb mértékű kivándorlás a Vajdaságban volt, amely a legfejlettebb, északi része a köztársaságnak. A Vajdaságon belül a külföldre távozás tekintetében a legintenzívebb régió Dél-Bánát, amely viszonylag fejletlen, és Észak-Bácska, amely viszont gazdasági és kulturális szempontból is a legfejlettebb.

„Szűkebb Szerbia községeinek felében – azokban, amelyek a fejletlen területekről szóló köztársasági törvény szerint anyagi támogatást és ösztönzést kapnak – a lakóhelyüket elhagyók aránya 32 százalékkal alacsonyabb, mint a fejlettebb régiókban. Az olyan kifejezetten fejletlen községekben, mint például Sjenica, Bujanovar, Razanj, Bela Palanka, a kivándorlás nem éri el az 1 százalékot" (Scara 1972: 27).

Azokban a községekben, ahol magas az emigráció aránya, a lakosságot érzékenyen érinti a fiatal férfi munkaerő távozása; 86 községben – Szerbia községeinek felében – 1961 és 1971 között lényegesen csökkent a lakosság. A demográfiai torzulás megfigyelhető a lakosság vitalitásának, a termékenység fokának

csökkenésében, továbbá abban, hogy kevesebb a házasságkötés és több a válás. A külföldön tartózkodók gyermekei rokonok vagy idősebb emberek felügyelete alatt nőnek fel, ennek következtében újból növekszik a fiatalkorú bűnözés.

Különösen kedvezőtlen jelenség az, hogy az ideiglenesen külföldön munkát vállalók képesítésének, szakképzettségének struktúrája jobb, mint az otthoni foglalkoztatottaké. Mára ez a kép még rosszabb, mivel a befogadó országokban nincs többé igény a szakképzetlen munkaerőre. A munkaerő-elvándorlás okozta közvetlen károk közül az egyik legjellegzetesebb az, amelyet a munkaerőnek az országból való eltávozása okoz, hogy az egész társadalom számára anyagi veszteséget jelentenek a kivándorolt szakemberek képzésére fordított eszközök, hiszen tudásukat más országokban kamatoztatják, vagyis ezek az országok beruházás nélkül jutnak képzett szakemberekhez. Ugyanakkor az emberi és pénzbeli veszteséget elszenvedő országban romlik a gazdasági fejlődés üteme és minősége, így az az ország, ahonnan nagy számban emigrálnak, nagyban függ a külföldi tőkebefektetéstől, amelyet az elvesztett munkaerő pótlására fordítanak. A termelékenység csökkenésével kisebb lesz a munkaerő-versengés is, mivel az eltávozott jó munkaerő helyét az alacsonyabb képzettségű munkanélküliek foglalják el. Egyébként a gyors életmódváltoztatás – például a kivándorlás esetében – hatással van az emberek személyes és családi életére. Amikor megöregszenek, kifáradnak, viszonylag alacsony nyugdíjjal térnek vissza külföldről. Természetesen vannak sikeres, fiatal, vállalkozó szellemű emberek, akik nem kívánnak aktív éveik alatt mindvégig külföldön dolgozni. Arra törekszenek, hogy hazájukba visszatérve tőkéjüket ingatlanok építésébe vagy valamilyen új vállalkozásba fektessék. Ez a tőke jól jönne, de a kilencvenes években senki sem akar befektetni a háború által veszélyeztetett területeken, hanem külföldön marad mindaddig, amíg otthon nem rendeződik a helyzet. A nemhivatalos adatok arról vallanak, hogy állampolgáraink befektettek Ausztriában, Németországban, Olaszországban, Cipruson és Magyarországon, mert – s ez a szerző szubjektív megítélése – így biztonságban látják felhalmozott tőkéjüket.

Integrálódás az új környezetbe

Ha azoknak a külföldön élőknek a helyzetét és magatartását vizsgáljuk, akik idővel vissza kívánnak térni hazájukba, egymásnak ellentmondó nézetekkel találkozhatunk. Egyesek szerint ők annak az országnak a munkásosztályához tartoznak, ahol dolgoznak, míg mások szerint a vendégmunkások a saját nemzeti munkásosztályuk részét képezik. Szerintem az igazság valahol a két tézis között van. Tehát, ha valaki térben és időben távol kerül a saját valamikori munkakörnyezetétől, mind kevésbé kötődik azokhoz az élet- és munkaszokásokhoz, amelyeket elhagyott. Ha könnyebben át akarják hidalni a beilleszkedés folyamatát, arra kell törekedniük, hogy mind jobban azonosuljanak az új felfogások-

kal, élet- és munkaszokásokkal. Hogy megvalósítsák külföldre távozásuk céljait, a legracionálisabb életvitelre törekszenek, maximálisan igyekeznek saját képességeikhez mérten dolgozni és pénzt keresni. Csaknem elkerülhetetlenül bekapcsolódnak a munkaadó ország szakszervezeti mozgalmába. Természetesen a befogadó országban élő hazai és a külföldről érkezett munkavállalók közötti különbségek – kulturális, ideológiai, értékbeli és történelmi-generációs eltérések – szembeötlőek (Tanic 1972). Ezzel összefüggésben a hazai és „jövevény" munkavállalók közötti kommunikációs nehézségeknek nemcsak nyelvi okai vannak (ezek viszonylag könnyen áthidalhatók); nem kisebb gondot okoznak az életfelfogásbeli különbségek, a más értékrendszerhez való alkalmazkodás. A bevándorlók legtöbbször faluról vagy kulturálisan és gazdaságilag fejletlen környezetből származnak. Természetesen a vendégmunkások többsége a külföldön tartózkodást csak ideiglenesnek tekinti, és nem tesz különösebb erőfeszítéseket az új szociális és kulturális szokások elsajátítására. Végső soron a gazdasági okok miatt külföldre távozók a munkaadó országban több hátrányos megkülönböztetésnek vannak kitéve, mert nem fogadják el őket az ottani munkásosztály szerves részeként. Sőt az idegenek és a hazaiak a munkaerőpiacon konkurenciát jelentenek egymásnak. Az ellentétek kiéleződnek, amikor a helybeli dolgozók sztrájkolni akarnak, s erre a külföldieket nem tudják rávenni, akik így potenciális sztrájktörők lehetnek. Az idegen arra is hajlandó, hogy rosszabb munkakörülmények között dolgozzon, a kényszerűség mellett azért is, mert ezt otthon megszokta, ha egyáltalán volt munkaviszonya. Az alacsonyabb szakképzettséget igénylő munkának – ha ráadásul hiányos nyelvismerettel is párosul – természetesen alacsonyabb a bére, s a munkaadók nemigen méltányolják a külföldi bérmunkás igyekezetét.

A beilleszkedési nehézségek miatt a külföldiek helybeli kollegáiktól elkülönülve élnek. Egyes városnegyedek a tömeges bevándorlás nyomán török, lengyel, illetve jugoszláv kerületekké válnak; klubok, iskolák nyílnak a vendégmunkások gyermekeinek. A munka- és lakáskörülmények a bevándorló anyagi helyzetétől függenek. Mivel általában kezdőtőke nélkül érkeznek, egymás megsegítésére vannak utalva. Lakóhelyi és kulturális elszigetelődésük előbb-utóbb gettósodáshoz vezet. Igyekeznek megőrizni a nemzeti és kulturális identitásukat.

Másrészt viszont kialakul egy viszonylag sikeres kulturális és szociális kommunikáció is a hazai és külföldi munkások között. Erre elsősorban a fiatal, jól képzett szakembereknek van esélyük, korszerű életszemléletük révén és mert nagyobb a készségük a változásokhoz való alkalmazkodásra. A kulturális téren fejlett csoportok tudatosan elfogadják az új magatartási elveket, és csak a legszükségesebb otthoni szokásaikat őrzik meg. Az ünnepekre hazaérkező ideiglenes külföldi munkavállalók körében végzett felmérések rámutatnak arra, hogy a munkások az új környezetben nagyon fegyelmezetten dolgoznak, tudatában vannak a saját osztálybeli, szociális helyzetüknek, és kevesebbet lázonganak,

mint itthon. A magasabb szakképzettségűek és a városi környezetből származók könnyebben elfogadják az új körülményeket, de távol tartják magukat a befogadó ország politikai és intézményes életétől. Gazdasági kényszerből vállaltak külföldön munkát, tehát az elhelyezkedésen kívül más kiváltságokat nem igényelnek. Ha valamire, akkor általában a magasabb jövedelemre, a jobb munka- és lakáskörülményekre vágynak. Az idegenek konfliktusba kerülhetnek a hatalommal és az állami bürokráciával, főképp a tartózkodási engedély és a munkavállalási engedély meghosszabbítása során. A konfliktus meglehetősen ritka jelenség, mert a bevándorlók tudatában vannak annak, hogy ha a helyi munkásokkal azonos jogokat és feltételeket követelnek, ezzel veszélyeztetik ott tartózkodásukat. A konformisták egy másik, kisebb csoportja, akik bármiféle munkafeltételekkel beérték, boldogok, hogy egyáltalán van munkájuk és jövedelmük, és ezzel tudomásul vették, hogy sorsuk a munkaadójuk kezében van. A vendégmunkások legnagyobb része a harmadik magatartási csoportba tartozik: ők a csüggedésre hajlamosak. Mélységesen elégedetlenek helyzetükkel, mégis megadták magukat, s nem reménykednek abban, hogy státuszuk valaha is megváltozik. Meggyőződésük szerint csakis azért vannak ott, mert mint idegenek rá vannak kényszerítve, hogy mindent elfogadjanak az adott országban. Ha elégedetlenségük kritikus szakaszba jut, munkaadót változtatnak, vagy a hazatérést latolgatják. A falusi környezetből származó idősebb személyek hajlamosak erre a csüggedt magatartásra.

Mint a fentiekből kiderül, a kivándorlás sokféle elemből összetevődő hatással van a személyes, családi és társadalmi életre. Feltesszük a magától értetődő kérdést: mikor leszünk képesek arra, hogy rendezzük Jugoszlávia gazdasági, szociális körülményeit, legalább olyan mértékben, hogy megfelelő munka- és elhelyezkedési feltételeket teremtsünk, és az otthoni életfeltételek elviselhetőbbek legyenek. Hogy fiatal szakemberek ne kényszerüljenek – esetleg örökre – elhagyni hazájukat.

Jegyzetek

[1] Jugoszlávia földrajzi-politikai fogalmán ebben a tanulmányban az 1945–1991 között fennállt Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság területe értendő. A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság elnevezés alatt a mostani „kis" Jugoszláviát értjük, Szerbia és Crna Gora szövetségét jelöli.

[2] A jugoszláv lakosság statisztikai összeírását majdnem minden tíz évben elvégezték: 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991 (a legutóbbi már nem teljes). 1971-től a statisztikai adatok között található a következő kategória: „ideiglenesen külföldön munkát vállaló jugoszláv polgárok száma".

[3] JSÉ 1986: 466. Egyébként 1981-ben Jugoszlávia lakosainak száma 22 424 711 fő volt.

[4] Még a hivatalos adatok hitelessége is vitatható, ugyanis az 1971-ben külföldön tartózkodók 31 százalékát nem regisztrálták az 1981-es összeíráskor. Ők nem jöttek haza, de nem jelentkeztek be jugoszláv állampolgároknak sem. Egy részük elhunyt, mások új állampolgárságot vettek fel, de vannak „eltűntek" is.

[5] A legújabb indítékokat a külföldre távozáskor főleg interjúk alapján regisztráljuk, de ezeknek az adatoknak a feldolgozása és közreadása nehézségekbe ütközik, hiszen a jelenlegi politikai helyzet Jugoszláviában fölöttébb zavaros.

[6] A nemzetközi politikai és gazdasági kapcsolatokkal foglalkozó intézmény kérdőívet juttatott el a tudományos intézetekhez, egyetemekhez, iskolákhoz. 1994 januárjában a felkért intézmények 38 százaléka küldi el adatait. Mégis, azt állítják, hogy 1993-ban (hiperinflációs év) 600 híres szakember elhagyta az országot. Az *Ekonomska politika* 1994. november 7-ei száma szerint a „Mihajlo Pupin" belgrádi intézetet 86 magas szinten képzett szakember hagyta el, az „Energo-projekt"-től 50-en távoztak, a zemini Fizikai Intézetből 40-en. A Szövetségi Honvédelmi Minisztériumból 40-en mentek el, a belgrádi Orvosi Karról pedig 16 doktor. A jó hírnek örvendő belgrádi Elektromérnöki Karról majdnem egy egész egyetemista évfolyam „eltűnt", ahol egyébként megszokták, hogy a végzősök 25 százaléka a diploma megszerzése után rögtön külföldre megy. Hihetetlen nagy azoknak a középiskolásoknak a száma, akik külföldön folytatják tanulmányaikat, már középiskolai szinten, hogy könnyebben folytathassák az egyetemi tanulmányaikat, vagy munkát vállaljanak ott. Így például, két év alatt a belgrádi V. gimnáziumból és matematikai-műszaki középiskolából 172 diák távozott külföldre. Észak-Bácskában a magyar ajkú középiskolások többnyire Magyarországon próbálkoznak tanulmányaik folytatásával.

Hivatkozások

Grecié, Vladimir 1993. Mass migration from Eastern Europe: a Challenge to the West? In: *The new Geography of European Migrations*. London-New York, 135–151.

JSÉ 1986. *Jugoszláv Statisztikai Évkönyv 1986*. Beograd: Szövetségi Statisztikai Intézet

Mihic, Z. 1994. Seoba mozgova (Agy-elfolyás). *Ekonomska politika*, november 7, 15–16.

Petrovic, Ruza 1973. *Demografski razvitak Vojvodine* (Vajdaság demográfiai fejlődése). Novi Sad: Centar za politicke studije i drustveno politicko obrazovanje

Stanovnistvo... 1984. *Stanovnistvo i domacinstva SR Srbije prema popisu 1981.* (Szerbia lakossága és háztartásai az 1981-es összeírás alapján). Beográd: Szerb Köztársaság Statisztikai Intézete, Demográfiai Kutató Központ

Skara, Ljubica 1972. Ekonomska emigracija stanovnistva kao negativan fenomen drustvenog i privrednog razvoja Srbije (A lakosság gazdasági emigrációja mint Szerbia társadalmi-gazdasági fejlődésének negatív jelensége). Beograd: *Sociologija*, (XIV) 1, 5–33.

Tanic, Zivan 1972. Ekonomske emigracije: klasno odredjenje i svest (Gazdasági emigráció mint osztálymeghatározó és tudat). Beograd: *Sociologija*, (XIV) 3, 441–461 oldal.

Vajdaság 1987. *Vajdaság SZAT Statisztikai évkönyve, 1986.* Novi Sad: Tartományi Statisztikai Intézet

Vinski, I. 1976. Zaposlenost Jugoslovena u inpzemstvu (A jugoszlávok munkavállalása külföldön). Zagreb: *Ekonomski pregled* , 11–12.

ABSTRACTS

Szelényi, Iván–Eric Kostello

The Theory of Transition to Market. Dispute and Synthesis

The paper offers a critical review of the so called „market transition debate", using Nee's 1989 ASR article as its point of departure. It identifies three major dimensions of the controversy: a) can market play an equalizing role in an economic system? b) who benefits from the expansion of markets, cadres or ordinary people? c) is the theory of market transition teleological? The main hypothesis of the paper is that at least as far as the first two question is concerned the answer really should be „it depends". Both those who accept market transition theory and those who reject it make the error or overgeneralizing from their evidence. This paper instead suggests that the task of social research is to identify under what circumstances, what type and degree of market penetration produces equalizing effects, what sort of markets benefit cadres or former cadres, and what sort of markets were used by ordinary people to improve their life chances. The paper offers a number of empirically testable hypotheses along these lines.

Bognár, Virág

Ideology and Utopia Shipwrecked. A Comparison of the German and English Variants of Karl Mannheim's *Ideology and Utopia*

In the literature on Mannheim basically two views are current on how the differences between the German and English variants of *Ideology and Utopia* can be interpreted: a) the sociology of knowledge has undergone a basic theoretical change, b) the English variant is an organic continuation of the German original. The present paper gives a different answer. It attempts to eliminate the 'shortcomings' of earlier literature by relying among others on the 'list of differences' of more than one hundred pages between the two textual variants, prepared by the author. One should not see the radically changed theory of the sociology of knowledge in the English variant, neither some kind of 'organic' continuation of the original theory, but such a version in which some of the stylistic elements of thinking in the German original have disappeared and the remaining ones have been mixed with new ones; they create ambivalence and tension instead of creating a similar, or radically different reading experience in the reader. With such an open editing of the text, which characterises almost all

of Mannheim's writing, he apparently 'stands out' of the line of theoreticians. The origin of the new elements is of two kinds: Mannheim wished to incorporate the original theory of interpretation into a general theoretical framework of sociology (of knowlendge). Its most important consequence was the separation of interpretation by the sociology of knowledge from understanding. It is impossible to extend the broadening of rationalisation so mich that it should swallow even the sphere of the irrational. On the other hand the experience of the victory of fascism and the sence of the approaching war had the greatest influence upon the changes of theory: it became obvious that the sociology of knowledge was unable to say anything worthwhile about authority, as it was too exposed in the face of it. The paper tries to avoid 'labelling' and strives to interpret Mannheim's theory in its constant change.

Utasi, Ágnes

Marriage, Divorce – Middle Class Identity: Practice and Attitudes

The middle classes possess a material and economic position and symbolic capital which is better than the average in society, thus usually they may shape their life style with greater autonomy if compared to those of lower status. At the same time they jealously guard their relative well being and highly appreciate security.

The paper studies whether the efforts of people living with a middle class sense of identity in family and marriage are characterised by their striving to achieve enhanced security? What is their opinion about living together outside marriage and about divorce destabilising family and life in marriage? The analysis confronts the opinion of middle class people with the practice followed by them.

Fogarassy, Gabriella–Szántó, Zoltán

Privatization and the Tertius Gaudens

The study intends to contribute to the clarification of the interpersonal preconditions of privatization processes. Its basic aim si to show, typify, and empirically illustrate the strategic interactions (status-seeking efforts, bargaining and coalition formation processes, rent- and influence-seeking activities, etc.), which – at least partly – could explain the fails or successes of the different privatization attempts. The main emphasis is put on the three-person relations. As a conceptual-theoretical starting point Georg Simmel's and Theodore Caplow's classical ideas about triad are summerized,

then different three–person interactions are presented, which may substantially influence he course of privatization. The empirical illustration is based on a case study of our research on privatization in Hungary.

Rácz, József

Doing nothing

Housing Estate and Slums Mentality

The author describes the new perspectives on research methods of ethnography. In his own research he conducted investigations among the 16–24-years-old young people of a housing estate, where the field workers adopted the method of participant-observation.

In the present study the author describes the everyday activities of the young people, their acts of violence (aggression against persons ad objects), and the connection of the aggression with „doing nothing". Regarding the group-formation of the young the importance of two factors has been pointed out: the importance of peer-field (which conception is different from that of the peer-group): and the importance of slums mentality.

Gábrity, Molnár, Irén

The Sociological Aspects of the Emigration of Yugoslav Population

The emigration of Yugoslav population has been going on for three decades. Its first wave when people were taking up temporary jobs in the developed capitalist countries started after 1965, when the socio-economic reform was started after World War II. The state wished to solve the problem of agricultural overpopulation, unemployment and unskilled labour by opening the borders. By the early eighties it was the migration of trained labour and experts which became characteristic. The goal of migration was the countries of Western and Northern Europe (the FRG, Austria and France). By the late eighties it was economic migration. Now, in the nineties the motivations of migration change: it has political as well as psychological causes, the danger of war and military mobilisation, forced removals of people from their homes give a new dimension to the emigration of Yugoslavs. They go away in masses, young experts and entire families leave. In my paper I have pointed out the characteristics and dimensions of economic emigration, its motivations, the extent of adjustment to the new environment.

E számunk szerzői

Szelényi Iván
Department of Sociology, University of California

Eric Kostello
Department of Sociology, University of California

Bognár Virág
egyetemi hallgató, ELTE

Utasi Ágnes
MTA Politikai Tudományok Intézete

Fogarassy Gabriella
BKE Szociológia Tanszék

Szántó Zoltán
BKE Szociológia Tanszék

Rácz József
MTA Pszichológiai Intézet

Gábrity Molnár Irén
The Faculty of Economics, Subotica

Megjelent
az **ESÉLY 1996/2.** száma

A TARTALOMBÓL:

Ferge Zsuzsa:
A magyar segélyezési rendszer reformja

Kelen András:
Purgatórium vagy regula – A Bokros-csomag és a reformpolitika

Krémer Balázs:
Az NGO kultuszáról

Az **ESÉLY** kapható a nagyobb könyvesboltokban Budapesten.
Előfizethető a szerkesztőségben.

Címünk: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/c. 169-es szoba.
ELTE Szoc. pol. Tanszék
Tel.: 266–98–33/2298 m.

Előfizetés egy évre: 1.080,– Ft
Egy szám ára: 180,–Ft

A FŐVÁROSI SZABÓ ERVIN KÖNYVTÁR SZOCIOLÓGIAI DOKUMENTÁCIÓS OSZTÁLYÁNAK INFORMÁCIÓS SZOLGÁLTATÁSAI 1996

ADATBÁZISOK

Magyar szociológiai szakirodalmi adatbázis 1984-től

Válogatás a magyar nyelvű és magyar vonatkozású szociológiai és határtudományi irodalomból. Évente több mint 2–3000 tétellel gyarapodik a friss és a retrospektív irodalomból egyaránt. Jelenleg 30.000 tételt tartalmaz.

Pressdok adatbázis 1989-től

Az Országgyűlési könyvtár társadalomtudományi, politikai tematikájú adatbázisa elsősorban a napi- és hetilapok anyagát tekintve egészíti ki a magyar szociológiai adatbázist. 1989-1995 között kb. 230.000 tételt tartalmaz. Havonta aktualizálják.

Sociofile CD-adatbázis

A legnagyobb nemzetközi szociológiai és szociálpolitikai adatbázis. A Sociological Abstracts és a Social Planning, Policy, and Development Abstracts c. tájékoztató kiadványok anyagát tartalmazza 1974-1996 között folyamatos felfrissítéssel.

Könyvkereskedői CD-adatbázisok

Az angolszász és a német nyelvterületet szinte teljesen felölelő adatbázisok a külföldön frissen megjelent és a könyvkereskedelmi forgalomban lévő könyvek bibliográfiai leírását tartalmazzák.

Külföldi szociológiai irodalom a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban 1987-től

A központi könyvtárban megtalálható folyóiratok és könyvek analitikus feldolgozásán alapul.

SZOLGÁLTATÁSAINK

1. Egyszeri, retrospektív lekeresés a fenti adatbázisok valamelyikéből.
2. Folyamatos témafigyelés az 1996-ban feldolgozott anyagból a fenti adatbázisok valamelyikéből.
3. A könyvtár saját magyar és külföldi adatbázisainak teljes anyaga floppy lemezen, évenkénti felújítással.
4. Irodalomkutatás a Szociológiai Információ c. bibliográfiából 1972-1983 között.
5. Tájékoztatás a külföldi szociológiai folyóiratokról és lelőhelyükről.
6. Tartalomjegyzék másolatszolgáltatás a könyvtár külföldi szociológiai folyóirataiból.

TOVÁBBI FELVILÁGOSÍTÁS

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szociológiai dokumentációs osztály
Vezető – Karbach Erika – E mail – 11134kar@helka.iif.hu
1088 Budapest Szabó Ervin tér 1. – Postacím – 1371. Bp., Pf. 487.
Telefon – 11-86-799, 13-84-933 168-, 176-os mellék , Fax – 11-85-914

Kérjük szerzőinket, hogy közlésre szánt kéziratait
– lehetőség szerint –
MS-DOS WORD 5.0, vagy WINWORD 2.0
szövegszerkesztő programban elkészíteni,
és a kézirathoz a lemezt mellékelni szíveskedjenek.

A folyóirat megrendelhető a következő címen:
Magyar Szociológiai Társaság
1068 Budapest, Benczúr u. 33.
Telefon: 322-5265, fax: 322-1843
e-mail: mszt@mailhost.mtapti.hu

Éves előfizetési díj: 700 forint
Példányonkénti ár: 250 forint

Contents

PAPERS

Szelényi, Iván–Eric Kostello: The Theory of Transition to Market. Dispute and Synthesis 3

Bognár, Virág: Ideology andd Utopia Shipwrecked 21

Utasi, Ágnes: Marriage, Divorce – Middle Class Identity: Practice and Attitudes 57

WORKSHOP

Fogarassy, Gabriella–Szántó, Zoltán: Privatization and the Tertius Gaudens 71

SOCIOGRAPHY

Rácz, József: Doing Nothing. Housing Estate and Slums Mentality 81

ORIENTATION

Gábrity, Molnár, Irén: The Sociological Aspects of the Migration of Yugoslav Population 95

ABSTRACTS 107

Ára: 250,– Ft

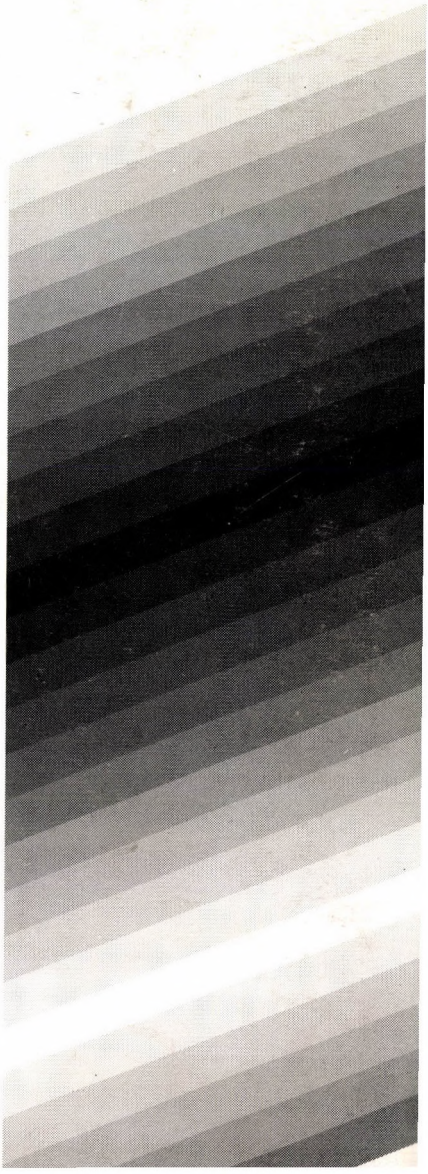

56755
1393

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

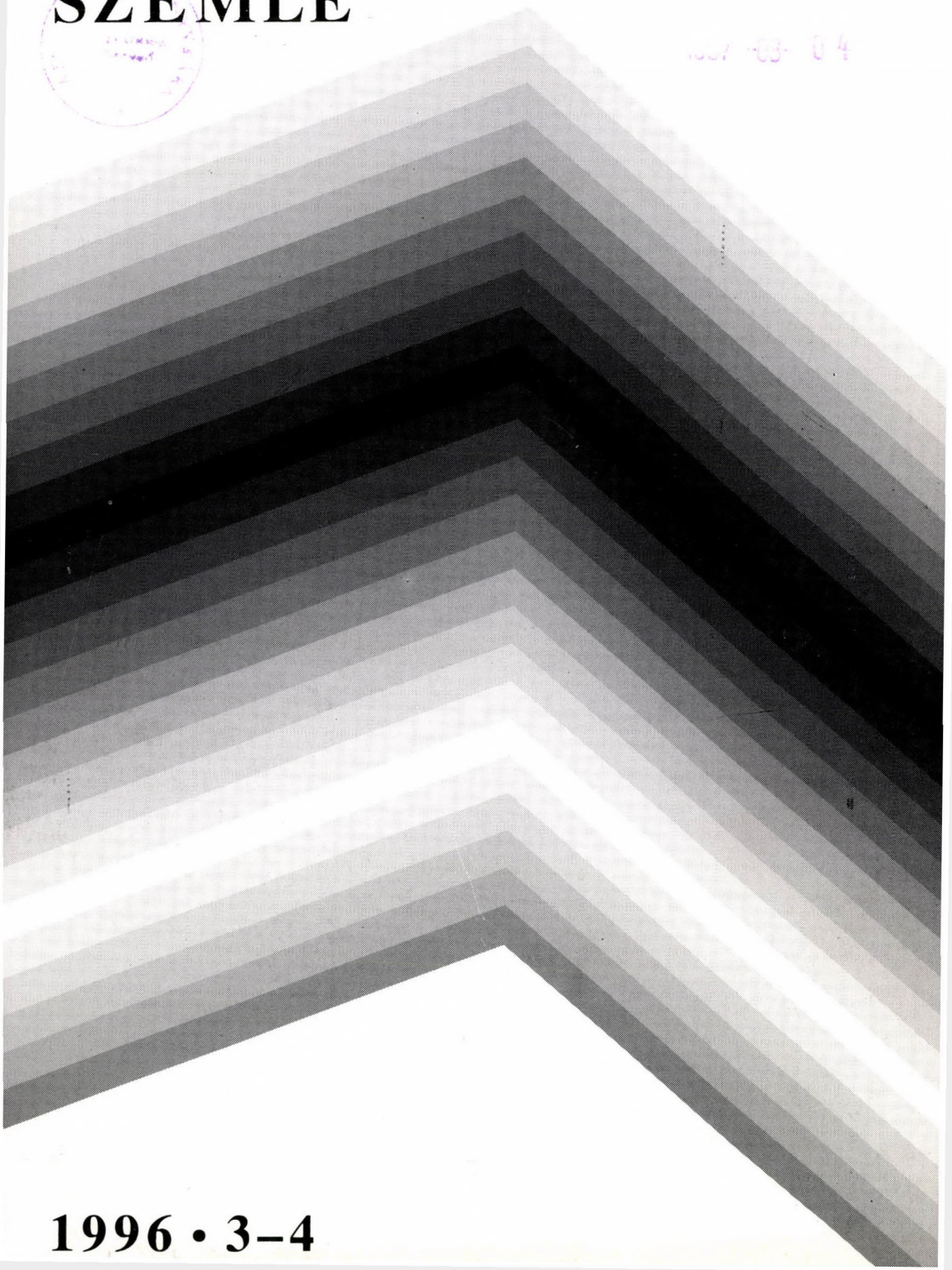

1996 • 3–4

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata
1996/3–4

Szerkesztőbizottság

Cseh-Szombathy László (*elnök*)
Andorka Rudolf, Angelusz Róbert, Bertalan László, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Hegedűs András, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kemény István, Kolosi Tamás, Laky Teréz, Losonczi Ágnes, Márkus Mária, Szelényi Iván, Vaskovics László

Szerkesztőség

Némedi Dénes (*főszerkesztő*)
Gábor László, Kovách Imre, Lengyel György, Mészáros József

Heleszta Éva (*szerkesztőségi titkár*)

Szakértői Testület

Csoba Judit, Feleky Gábor, Füstös László, Kuczi Tibor, Leveleki Magdolna, Moksony Ferenc, Róbert Péter, Róna-Tas Ákos, Rozgonyi Tamás, Rudas Tamás, Sik Endre, Somlai Péter, Szántó Zoltán, Tardos Róbert

Tartalom

TANULMÁNYOK

Feleky Gábor: A fehérgallér színeváltozása 3
Várhegyi Éva: Bankvezetők kiválasztása a nyolcvanas-kilencvenes években Magyarországon 33
Gelei András: Szervezeti keret és szervezeti változás: egy értelmezési kísérlet 55
Bíró Judit–Székelyi Mária: A tudomány újjáépítése, 1945–1950 81

MŰHELY

Tóth István János–Semjén András: Kis- és közepes vállalkozások adózással kapcsolatos magatartása 105
Andor Mihály–Kuczi Tibor–Nigel J. Swain: Közép-európai falvak 1990 után 125
Nemes Gusztáv–Heilig Balázs: Önellátás és árutermelés. Mezőgazdasági kistermelők egy észak-magyarországi faluban 149
Szirmai Viktória: Közép-európai új városok az átmenetben 181
Csizmady Adrienne: Lakótelep és társadalmi szegregáció 205

ESETTANULMÁNYOK

Janky Béla: Övé a gyár – Magadnak építed! – Munkaszervezet és privatizáció 223

TÁJÉKOZÓDÁS

Saád József: A peremvidék: közelképben. A Német Szociológiai Társaság közép-kelet-európai szekciójának munkásságáról (1993–1995). 249
Takács Tibor: Konferencia az elitről. (Budapest, ELTE-Egyetemi Színpad, 1996. április 26-27.) 265
Halmos Károly: 10 éves a Hajnal István Kör 275

ABSTRACTS 279

Olvasószerkesztő: Tomori Lajos
Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Bujdosó Ferencné

A szerkesztőség címe: 1068 Budapest, Benczúr u. 33.
Tel.: 342–9372; 321–4830/167. m.
Fax: 322–1843
e-mail: mszt@mailhost.mtapti.hu
ISSN 1216-2051

Nyomás és kötés a NEOTIPP BT-ben készült
1025 Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: Dr. Naszályi Gábor
Telefon: 176-2656

TANULMÁNYOK

Feleky Gábor

A FEHÉRGALLÉR SZÍNEVÁLTOZÁSAI

Egy foglalkozási aggregátum a „Marx–Weber erőtérben" és azon túl[1]

A hatvanas és hetvenes évek fehérgalléros szociológiáját egyértelműen az egymásra reflektáló *neoweberiánus* és *neomarxista* törekvések, ennek következtében az *osztályproblematika*[2] határozták meg. A domináns teoretikus mező koordinátatengelyeit a marxi és weberi szemléleti pozíciók (a „Marx–Weber erőtér") alkották. A látszattal ellentétben itt nemcsak korábbi paradigmák ismételt megfogalmazásáról volt szó, hanem újak megjelenítéséről is. Új paradigma azonban nemcsak úgy keletkezhet, hogy radikálisan új szemléleti pozíciót foglalunk el, hanem úgy is, hogy létező paradigmákat eredeti módon újrastruktúrálunk avagy szintézisbe hozunk. *Átstruktúrálás és szintézis*: a fehérgallérosok helymeghatározása szempontjából a jelzett időszakban ez jellemezte a szellemi „atyákhoz" való viszonyt.

A „koordinátatengelyek"

Ha elfogadjuk azt, hogy strukturális csoportok (osztályok) vannak, akkor a korrekciós paradigma alapja vagy egy differenciáltabb osztályfogalom, vagy pedig az osztályhelyzet más szempontú definiálása lehet. A *neomarxisták* az első megoldást választva kísérletet tettek az osztályelemzés kitágítására és a hagyományos marxi dichotómia átértelmezésére. Az igazi feladat számukra éppen az *új középosztály konceptualizálása*[3] volt. A *neoweberiánusok* viszont új alapokra kívánták helyezni az osztályproblematikát, s ezeket az alapokat Weber munkásságában (Webernek Marxtól eltérő nézeteiben, sok tekintetben viszont kettőjük szintézisében) vélték megtalálni. A weberi szemléletmód és fogalomrendszer alkalmasabbnak látszott a differenciált társadalomszerkezet értelmezésére, s így a középosztály helymeghatározására is. Általa vélték meghaladni Marx

„tisztán gazdasági" osztályfogalmát, a konfliktusoknak és a közösségi identitás érzésének végső fokon anyagi érdekekre való visszavezetését.

Marx az *anyagi reprodukció viszonyai*ra (a termelési folyamatra, a benne elfoglalt strukturális pozíciókra) alapozta osztályelméletét, hangsúlyozva, hogy az osztályok meghatározhatóságukat és identitásukat egy viszonylatrendszerben (más osztályokhoz való viszonyaikban) nyerik el: az osztály nem értelmezhető csupán immanens jellemzői alapján, azaz önmagában nem létezik. A modell konfliktus-elvű volt: a strukturális csoportok közötti – az aszimmetrikus viszonyokban elfoglalt egyenlőtlen helyzeteket tükröző – ellentéteket magyarázó erővel ruházta fel, a társadalom mikénti újratermelődésének és változásainak értelmező eszközét látta benne. Az analízis adott korszak adott (a klasszikus kapitalizmus) viszonyainak elemzésén nyugodott, s társadalomszerkezeti dichotómiája szükségképpeni elvonatkoztatást jelentett a „sokkal összetettebb empirikus realitástól". Teoretikusan például – a konstrukció logikájából fakadóan – „nem, vagy csak érintőlegesen foglalkozhatott a »középosztály« fogalmával" (Hyman 1983: 47).

A nyugati társadalmakban azóta bekövetkezett *változások* egyrészt cáfolták a marxi extrapolációk (főként a polarizációs tézis) helytállóságát, másrészt pedig *kihívás*t jelentettek a szemléleti pozíció érvényességét illetően is. Az újabb jelenségek (az állami szerepvállalás új minősége, az ipari termelés magyarázó erejének csökkenése, a társadalmi csoportszerkezet átrendeződése, a társadalmi egyenlőtlenségek növekvő gradualitása stb.) újabb kérdéseket vetettek fel. Úgy tűnt, hogy az empíria divergenciája három alapvető ponton feszíti szét a marxi osztálykereteket: a strukturális csoportok képződését meghatározó társadalmi viszonylatokat (a termelés viszonyait) illetően, a dichotóm társadalomkép tekintetében, valamint a társadalmi csoportok objektív helyzete és gondolkodási-cselekvési gyakorlatai közti összefüggés vonatkozásában.

Weber felfogásában (Weber 1967: 242–253; 1987: 303–308) az osztály: piaci feltételek mellett birtokolt *rendelkezési hatalom*ból fakadó *életlehetőség*. Alapja: javak és képességek fölötti ellenőrzés és ezek jövedelemképző felhasználása. Az „osztályhelyzet" a javakkal való ellátottságra, a külső életkörülményekre és a megélt életsorsra vonatkozó esélyekben jelenik meg. Mivel az egyének sorsának közös feltételét a piaci lehetőségek határozzák meg, így az „osztályhelyzet" végső fokon „*piaci helyzet*".

A „birtoklás" (tulajdonlás, vagyonosság) és a „birtoknélküliség" (tulajdonnélküliség, vagyontalanság) Weber szerint minden osztályhelyzet alapkategóriája, ám az így létrejövő két osztály nem egységes, hanem erősen differenciált. Az életlehetőség ugyanis attól függ, hogy milyen típusú javai vannak a tulajdonosnak egyfelől, illetve milyen típusú szolgáltatásokat tud felajánlani a munkaerőpiacon a vagyontalan másfelől. *Nincs* tehát *tiszta osztályhelyzet*, s ezt példázza a köz- és magánhivatalnokok középosztálya is, melynek vagyona nincs („negatív privilégium"), ám van munkaerőpiacon jól eladható képessége („po-

zitív privilégiumi"), s így életlehetőségei kedvezőbbek, mint a munkásság (csak negatív privilégiumokkal sújtott) döntő többségének. Az osztálystruktúra tehát Weber felfogásában nem egyszerű dichotómia, hanem nagyfokú differenciáltság.

Marxtól eltérően Weber nem az osztályt tekintette a *kollektív cselekvés* elsődleges[6] hordozójának. Az osztályhelyzet ugyanis nem vezet szükségképpen egységes cselekvéshez: a közös érdekek felismerése és az e szerinti „közösségi cselekvés" általános – főleg intellektuális jellegű – kulturális feltételektől függ. A tudatos közös *identitás* forrása a *rend* (az angolszász terminológiában szisztematikusan a státuszcsoport kifejezéssel jelölik), amely rendszerint közösség. A *rendi helyzet* alapja a társadalmi megbecsültségre vonatkozó negatív vagy pozitív társadalmi megítélés, összekapcsolódva egy jellegzetes életvitellel, s a más társadalmi csoportokkal való érintkezés – nagy valószínűséggel elzáródáshoz vezető – korlátozottságával.

Weber teóriája a modern társadalmak komplex csoportszerkezeteinek magyarázata szempontjából Marxénál adekvátabb értelmezési kereteket kínált. A „követnikészségben" természetesen szerepet játszottak az elmélet tartalmán kívül álló tényezők is, mint például a weberi passzusok – eltérő értelmezésekre is alapot nyújtó – tömörsége és rövidsége, továbbá a politikai-ideológiai klíma is (ami hatással van a tudományos respektusra) inkább neki kedvezett, mint Marxnak (Hyman 1983: 19).

Habár két, egymástól jellegzetesen különböző konstrukcióról van szó, ezek nem minden tekintetben zárják ki egymást. Közös bennük az osztály gazdasági alapokon történő megformulázása, a konfliktus-elv megjelenítése, az objektív helyzet és a kollektív identitás/cselekvés közötti összefüggés tételezése. Talán leegyszerűsítő a megfogalmazás, de úgy vélem, hogy a köztük lévő paradigmatikus különbség a konstrukciós elemek mikénti elrendezettségében (az elemek átsúlyozásában és az ok–okozati összefüggések átstrukturálásában) rejlik.

Ami a *különbségek*et illeti: Marx az új értékek megteremtésére és az ebből eredő és ezt fenntartó társadalmi viszonyokra összpontosít, Weber viszont azt hangsúlyozza, hogy mi módon szerezzük meg a társadalom nyújtotta javakat és elismeréseket, s hogy ezt miképpen határozza meg a piac (Crompton–Gubbay 1977: 16). Megjeleníti tehát a fogyasztást, az elosztást és a nem anyagi javakat is. Marxnál az alapvető érdekellentétek a termelés során, Webernél viszont a munkaerőpiacon (a felajánlott szolgáltatások piaci értékelése mentén) alakulnak ki. A léthelyzetek, a kollektív gondolkodási és cselekvési minták empirikus sokféleségét Marx az osztályhelyzet felől rendezi, Weber azonban megformulázza a társadalom másfajta (a rendi helyzetet tükröző) tagoltságát is. Marxnál az objektív struktúrákon, Webernél a cselekvés általi objektiválódáson van a hangsúly.

A modern társadalmak csoportszerkezetét értelmezni kívánó *neoweberiánus törekvések* a weberi konstrukció Marxétól eltérő elemeire támaszkodva kezdték

meg a fogalmi építkezést. Pontosabban: a hatvanas és hetvenes években csak folytatták azt, amit az ötvenes években Mills (1951), Dahrendorf (1959) és Lockwood (1958) már megkezdett.

Proletarizálódás vagy polgárosodás?

David Lockwood és John Goldthorpe közös munkálkodása a társadalmi csoportok közti mozgás értelmezése szempontjából vált jelentőssé. Több publikációt is szenteltek az angol munkásosztály helyzetének bemutatására (Goldthorpe–Lockwood 1968*a*; 1968*b*) s ezekben cáfolták az osztály egy részének – a *jómódú munkások*nak (affluent workers) – *polgárosodás*át hirdető nézetet. Ez utóbbi elképzelés lényegében a proletarizációs tézis ellenében, tehát afféle „fordított marxizmusként" fogalmazódott meg, s így ideológiai funkciója is volt.

Lockwoodék nem fogadták el egyik tézist sem. A polgárosodási formula kapcsán kifejtett álláspontjuk[6] szerint a jómódú fizikai dolgozók nem kerültek be a középosztályba, hanem életforma-csoportként különültek el a munkásság többi részétől. Elismerték azt, hogy a polgárosodási tézis alapjául szolgáló folyamatok, illetve jelenségek léteznek és hatnak. Egyfelől igaz az, hogy a munkásság nagyfokú szakmai differenciáltságának az anyagi viszonyokban, a státuszrendszerben és a magatartási reakciókban is jelentkező hatása ellene szól a homogenizációs értelmezésmódnak. Másfelől az is igaz, hogy az életszínvonal emelkedése és a felerősödő (upward) mobilitás módosítja a munkásságnak a középosztályhoz viszonyított helyzetét. Azt jelentik-e ezek a változások, hogy az anyagi helyzetében, kultúrájában és életstílusában[7] is elkülönülő jómódú munkásság beolvad a középosztályba?

Nem, mert gazdasági aspektusból nézve a középosztály továbbra is előnyöket élvez a gazdasági biztonság, a járulékos juttatások (fringe benefits) és az előmeneteli lehetőségek terén. Relációs aspektusból nézve inkább a középosztály „lefelé" való relatív zártságáról, mint nyitottságáról van szó; az osztályközi formális és informális társadalmi érintkezés során a középosztály kevéssé fogadja el vele egyenrangúnak a munkásokat. A normatív aspektus – azaz többek között politikai attitűdökben, illetve magatartásokban megjelenő szemléletmód és magatartási normák – tekintetében Lockwoodék úgy találták, hogy a két osztály közötti távolság még mindig számottevő.[8]

Goldthorpe és Lockwood analízise az elosztás és a fogyasztás területén vizsgálta az osztályközi viszonyokat, tehát a „ki mit kap" kérdésén keresztül jelenítette meg a weberi szemléletet, és a középosztály-problematikát is. Elméleti megfontolások csak annyiban játszottak szerepet, amennyiben az empirikus rendezést szolgálták. Anthony Giddens és Frank Parkin munkássága viszont

éppen a társadalomszerkezeti teória eredeti módon való megújítása miatt érdemel figyelmet.

Cselekvés és strukturálódás

Giddens (1973) részben Lockwood (1958) nyomdokain haladva kísérelte meg a tulajdonnal nem rendelkező fehérgalléros dolgozók helymeghatározását. Bár egyértelműen rájuk alkalmazta az „új középosztály" megnevezést, ám Lockwoodhoz hasonlóan ő is hangsúlyozta a fehérgallérosokra vonatkozó *általános érvényű elmélet nehézségeit*. Tisztában volt annak a szemléletmódnak a veszélyével, amely eltekint a nem fizikai munkaerő alkotta társadalmi kategória nagyfokú differenciáltságától (Giddens 1973: 179). Különösen szembetűnő volt számára az a *növekvő távolság*, amely a kedvezőbb helyzetű diplomásokat, műszakiakat és az irányításban dolgozókat választotta el az erősen feminizálódott egyszerű irodai és kereskedelmi dolgozóktól. Ez utóbbi „fehérblúzos" (whitebloused) alkalmazottakat egyenesen a fehérgalléros szektor „alsó osztályának" (underclass) nevezte (Giddens 1973: 181, 288).[9]

Az alkalmazotti jelenség empirikus valóságával számot vetni kívánó elemzések módszere adott szemszögből nézve meglehetősen egysíkú. Előbb kijelentik, hogy a csoport heterogén, és a helyzet bonyolult. Aztán hozzálátnak az „ujjgyakorlatok" bemutatásához, azaz a fehérgallérosok helyzetének összetevőit egybevetik a munkásokéval, majd pedig elkészítik a „távolság-leltárt", tehát a közeledésre vagy éppen a távolodásra vonatkozó érvek következnek. Lockwood sémája (1958) szakította meg először ezt a monotóniát azzal, hogy a releváns léthelyzeteket fogalmilag széttagolta (dimenzionálta), s az elemzést e dimenziókon belül hajtotta végre. Ugyanakkor a módszer – a fogalmi rendezés nagyszerűsége ellenére is – teoretikus értelemben statikusnak bizonyult. Lockwood adottnak vette a léthelyzetek (munkaszituáció, piaci és státuszhelyzet) mikéntiségét, viszonyrendszereit és intézményesültségét, nem vizsgálta az e helyzeteket kialakító folyamatokat és viszonyokat. Giddens a fehérgallérosok helyzetének összetevőit vizsgálva mindezt egy dinamikus értelmezési keretbe helyezte.

Weberre épülő elméleti törekvése[10] az volt, hogy a struktúrák világát, az abban megjelenő osztályszerkezetet a cselekvés felől vezesse le. Felfogásában a társadalmi struktúra a cselekvésen keresztül termelődik újra, s részben általa is módosul. Az osztályelmélet alapproblémájának az osztályviszonyok „strukturálódását" (structuration) tartja, tehát azt a folyamatot, melynek során a cselekvők mindennapi életüknek generációkon át történő reprodukciója révén újratermelik vagy módosítják társadalmi viszonylataikat. „Az osztálystruktúra jellegzetességeit a cselekvő ember teremti meg, az osztályviszonyoknak mint interakcióknak a kialakításával, s amikor a struktúra jellegzetességeit a cselek-

vők interakciók módozataként jelenítik meg, egyúttal reprodukálják a struktúrát magát is" (Giddens 1976: 123; idézi Prandy et al. 1982: 184).

A strukturálódás lényeges aspektusa, hogy általa újratermelődik az *életesélyek aszimmetriája*, amit Giddens minden társadalmi formációhoz hozzátartozó kizsákmányolási/megfosztottsági viszonyként értelmezett (Giddens 1973: 108, 130–131). Az aszimmetria egyik „főkomponense" az eltérő „*piacképesség*", azaz mindazon releváns attribútumok, melyeket az egyének az alkufolyamatokba visznek be (Giddens 1973: 103).

Az osztályviszonyok strukturálódása szempontjából két alapvető formát különböztetett meg egymástól. A *közvetlen* (proximate) strukturálódás tényezői azok, melyek az osztályelrendeződés feltételeit alkotják. Ide sorolta a munkamegosztást (a piacképesség eltéréseire épülő foglalkozási különbségeket és az adott termelési technikához kapcsolódó *paratechnikai* viszonyokat), a hatalmi viszonyokat, valamint a *disztributív csoportosítás*[11] hatásait. A *közvetett* (mediate) struktúráló tényezők azok, melyek a mobilitási esélyek adott megoszlása által irányítottak, azaz a piacképességet (a termelési eszközök tulajdona, a képzettségi vagy technikai kvalifikáció és a fizikai erő birtoklása) az osztályelrendeződéssel összekötik. A kétfajta strukturálódás alapján egy háromosztályos (felső, közép, alsó) modellt állított fel.

Ebben a strukturálódási mezőben vizsgálta Giddens az *új középosztály* növekedését. Szemben azokkal, akik a közvetett strukturálódás (főként a piacképesség) felől magyarázták a fizikai és a nem-fizikai dolgozók *közti* osztálykülönbséget, ő a két strukturálódási mód együttes szerepét emelte ki (Giddens 1973: 82). A munkafolyamatban elfoglalt hely értelmezése céljából korrigálta Lockwood „munkaszituáció" fogalmát, elkülönítve egymástól a paratechnikai és az autoritási viszonyok hatását, ezeket ugyanis szerinte Lockwood összemosta. Az új középosztályon *belüli* differenciálódást egyfelől a piacképesség, másfelől pedig a munkamegosztás felől magyarázta. Úgy látta, hogy még az azonos munkaerőpiaci pozíciójú fehérgalléros dolgozók között is jelentős különbségek vannak (Giddens 1973: 187–188), s ezért igen nehéz feladatot jelent osztályhelyzetük meghatározása. Giddens emiatt elutasította a részéről leegyszerűsítőnek tartott „*szolgálati osztály*" teóriát (ez ugyanis valójában a paratechnikai viszonyokat is autoritási viszonyként kezeli), s ambivalensen viseltetett az „*új munkásosztály*" formulával szemben is.[12]

A fehérgalléros jelenség és vele a középosztály problematika szinte kínálja magát a giddensi típusú teória számára. Struktúra és cselekvés ígért szintézise azonban csak részben, elsősorban a definíciók (strukturálódás, piacképesség) szintjén valósult meg. A strukturáló tényezőket Giddens alapvetően a struktúra (az objektiváció) oldaláról, nem pedig a cselekvési reprodukció felől vezeti le, így valójában keveset tudunk meg a struktúrát fenntartó és módosító egyéni és kollektív cselekvésekről.[13]

Az osztály mint cselekvési stratégia

A cselekvés és struktúra közti viszony aszimmetriáját és ennek a fehérgallérosok helymeghatározásában való megjelenítését illetően Frank Parkin más megoldást választott neoweberiánus kísérleteiben (1971; 1974; 1979). A fő probléma számára az volt, hogyan lehet a piaci helyzetre épülő weberi osztályfogalom problémáit megoldani. Az ugyanis nyilvánvaló volt, hogy a piacképességben meglévő eltérések, továbbá a piaci viszonyok közepette keletkező érdekek és elérhető előnyök bázisán jószerével végtelen számú osztály állítható fel, s egységes osztályhelyzetek újabb rendező szempontok nélkül nem analizálhatók.

Parkin (1971) elfogadta kiindulópontként a piacot. Az osztálystruktúra gerincének a foglalkoztatási rendet tartotta, mely egyben a *juttatási rendszer* (reward system) alapja is. Az osztályhatárok felállításának nehézségét az okozta számára, hogy a juttatási hierarchia nem megszakításos jellegű.[14] Mindazonáltal elkülöníthetőnek vélt néhány „*törésvonal*at", melyek közül meghatározónak látta a fizikai és a nem-fizikai foglalkozási kategóriák közti elkülönülést. Az osztályvonal a domináns osztályban jelöli ki a fehérgalléros foglalkozásúak helyét, hiszen – a jövedelem nagysága és biztonsága, az előrejutási lehetőségek, az állás biztonsága, a munkakörülmények és a nagyobb szabadságfok tekintetében – jól felismerhető juttatási előnyökkel rendelkeznek (Parkin 1971: 25–26).

Valójában ezen előnyök igen differenciált módon oszlanak meg a fehérgallérosok között, s bizonyos nagy létszámú csoportjaikat (egyszerű irodai munkákat végzők, eladók) nem választják el érvényesen a fizikai dolgozóktól. Nagyobb problémát jelent azonban a juttatási rendszert közvetlenül a piacból levezetni (Carter 1985: 46), azaz piac-függőségét genetikusan és kauzálisan is bizonyítani. Talán ez motiválta Parkint abban, hogy az osztályproblematikát – s ezzel a fehérgallérosok helymeghatározását is – más alapokra helyezte (1974, 1979).

Kiindulópontja most is Weber volt, ám nem a piac, hanem a cselekvéselméleti nézőpont, közelebbről a társadalmi „zárlat" fogalma. Ez Webernél (1976: 128–134; 1987: 68–71) olyan folyamatot jelöl, melynek során adott társadalmi csoportok mások számára kizárják, korlátozzák vagy feltételekhez kötik a részvételt. A „versengő cselekvők" nyelvén kifejezve: úgy próbálják maximalizálni saját előnyeiket, hogy másokat korlátoznak a javakhoz való hozzájutásban. A cél mindig a kívülállókkal szembeni elzárkózás: az, hogy a kívülállókat valamilyen mértékben kizárják a szóban forgó (társadalmi vagy gazdasági) esélyekből.[1] A kizárás kritériuma és ereje az adott csoportnak az elosztási rendszerben elfoglalt helyétől függ. Parkin abban lépett túl Weberen (Carter 1985: 46) hogy egyenértékű jelentőséget tulajdonított a kizárt csoportok cselekvési stratégiájának is, ami szintén létrehoz elzáródást.

Parkin a társadalmi zárlat két alapvető típusát különböztette meg. Az első a *kirekesztő zárlat* (social closure by exclusion): alapja a kirekesztésre (nyerésre) irányuló hatalom, mely rendszerint a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjén elhelyezkedőkkel szemben érvényesül. A másik zárlat-típus alapja a kizsákmányolástól/megfosztástól való félelem, s ez *szolidarisztikus alapú elbitorlási zárlat*ot (social closure by usurpation) eredményez, s rendre a domináns csoport felé irányul.

A zárlat kategóriáját Parkin úgy építette be a társadalmi tagozódás fogalmi készletébe, hogy az osztályt az általa alkalmazott *zárlat-stratégia* talaján definiálta. A zárlat alkalmazott típusa (kirekesztő vagy szolidarisztikus/elbitorlási) alapján határolta el egymástól az alapvető osztályokat, s így ismét dichotóm modellhez jutott: az anyagi és társadalmi javakat birtokló uralkodó osztályhoz, és a birtoklásból kizárt alávetett osztályhoz. Az osztályok közti határvonal az a „töréspont", ahol az egyik zárlat-stratégiát egy teljesen más zárlat-stratégia váltja fel (Parkin 1974: 5). Ebben a modellben az okozza az elrendezés legfőbb problémáját (a „besorolási anomáliákat"), hogy bizonyos csoportok egyszerre alkalmazhatják – és alkalmazzák is – mindkét stratégiát: a kizárást is és a szolidaritást is. Ez a helyzet Parkin szerint a *fehérgallérosok* alsó csoportjainál (a fehérgalléros „proletariátusnál"). Őket ez a *kettős stratégia* jellemzi: előnyeiket kizárással védelmezik „lefelé", hátrányaikat szolidaritással minimalizálják „felfelé". A kettős stratégiát alkalmazó csoportok besorolását Parkin a dominancia-elv (az *elsődleges stratégia*) alapján vélte megoldhatónak.

A kizárási/megfosztottsági viszonyt Parkin általános társadalmi viszonynak tekintette (Parkin 1979: 94), amely nemcsak az osztályviszonyok konceptualizálására használható fel, hanem alkalmas az etnikai, a közösségi, a nemi és egyéb konfliktusok értelmezésére is. Sőt mi több, úgy vélte, hogy elmélete összhangot teremt az – egymástól igen gyakran eltérő – osztályhelyzet és osztályidentitás/cselekvés között. „Ha a zárlat-modellt alkalmazva a kollektív cselekvésmódot tekintjük az osztályt meghatározó vonásnak, akkor ilyen problémák fel sem merülnek. Nincs ugyanis olyan, az osztálycselekvésre vonatkoztatott objektív pozíció-struktúra, amely az ellentmondást eredményezné" (Parkin 1979: 113).

Parkin egyszerre őrizte meg és hagyta el a weberi alapokat, amikor az osztálymeghatározottságot a piac (a juttatási rendszer, azaz a „ki mit kap") helyett a cselekvés felől dolgozta ki. Korábbi művében (1971) nála az eltérő piaci helyzetben gyökerező egyenlőtlenség hozta létre a fő „törésvonalat" (tehát a zárlatot) a társadalomban, most fordítva: a zárlat formáiból következik az egyenlőtlenség.

Ha Giddensnél azt hiányoltuk, hogy a struktúra elnyomja a cselekvést, itt azt kell szóvá tennünk, hogy az „osztály = cselekvés" formula szinte kiiktatja a struktúrát (Prandy et al. 1982: 185). Parkin valójában nem vizsgálja, hogy miképpen jön létre a juttatási rendszer; mik a javak elosztásának kritériumai; mi-

től függnek a juttatási rendszeren belül alkalmazott eljárások, azaz mi a zárlat alapja; a zárlat-stratégia alkalmazását milyen mértékben befolyásolja a viszonyok és pozíciók rendszerében elfoglalt hely;[15] milyen egyéni cselekvési minták révén jön létre (kényszerítődik ki?) a kollektív cselekvés stb. Tehát nincs szó a cselekvés – giddensi szóhasználattal élve – strukturálódásáról.

Giddens és Parkin weberi alapokról indulva definiálták újra az osztályfogalmat. Webert követték abban, hogy teóriájuk fogalmi készletébe felvették a piaci kategóriákat. Látták azonban azt a konstrukciós problémát, hogy a birtokolt dolgok, illetve képességek nagyfokú változatossága alapján csaknem tetszőleges számú osztály állítható fel. Tartózkodtak attól, hogy a piacot tartsák az osztályhelyzet domináns kategóriájának. Ezt Giddens esetében az jelzi leginkább, hogy a struktúráló faktorok közé felvette a „disztributív csoportosítás" hatásait. Későbbi munkáiban Parkin (1974; 1979) is eltávolodott a kereslet-kínálat általános magyarázóelvétől, hangsúlyozva, hogy a piaci elvek legitimitása valójában az uralmi viszonyokkal összefüggő konvenció.[16]

Míg erről a pontról Dahrendorf (1959) a hatalom, ők a cselekvés irányába indultak el. Különbséget tettek társadalmi struktúrák, valamint a struktúrákon belüli egyéni és kollektív cselekvés között, ám a súlypontot hol az előbbire (Giddens), hol az utóbbira (Parkin) helyezték. Tisztázatlan maradt azonban az, hogy mi van egyéni és kollektív cselekvés, illetve cselekvés és struktúra *között*.

Egy piacelvű neomarxista változat

Ahogyan az „erőtér" weberi tengelye a marxizmussal való dialógus és vita jegyében épült, úgy a „marxista tengely" fokozatos kirajzolódását is tekinthetjük a weberiánus kihívásra adott válaszként. A marxisták egyrészt az osztályhelyzet objektív determinánsait hangsúlyozták, s a cselekvést is az anyagi reprodukció felől értelmezték; másrészt pedig főként azt kifogásolták, hogy a másik oldal „elsikkasztja" a marxisták által független változónak tekintett termelési viszonyokat, lényegében olyan függő változókkal helyettesítve, mint például a piac avagy a magatartás. Nem kis mértékben gyengítette azonban a marxista érvelés átütőerejét, hogy nyilvánvaló divergencia mutatkozott a dichotóm modell és a társadalomszerkezet nagyfokú differenciáltsága, illetve az objektív helyzetek és a bennük elhelyezkedők gondolkodási és cselekvési orientációi között.

Az egyik legismertebb marxista kísérlet (Westergaard–Resler 1975) úgy őrizte meg az ortodoxiát, hogy közben el is távolodott tőle, hiszen nem a termelés, hanem az *elosztás* egyenlőtlenségeiből kiindulva vizsgálta az osztályokat. Westergaardék tehát a „ki mit csinál" helyett a *„ki mit kap"* kérdését helyezték a középpontba. Ez utóbbit legalább olyan magyarázó erejűnek tartották, mint a termelésben elfoglalt helyet. A „ki mit kap" nézőpont nemcsak az osztályhoz való tartozás alapkritériuma, hanem az osztálycselekvés bázisa is: a rendszer

fenntartására vagy strukturális átalakítására irányuló cselekvésirányok értelmezési kerete.[17]

A mű alapproblémájára[18] adott válaszaikban Westergaardék rendre az ortodoxiát ismétlik: a lényeg nem változott, a dichotómia fennmaradt, „akármennyire bonyolultak is századunk végén a (...) kapitalista társadalmak részleteikben, lényegüket tekintve roppant egyszerűek" (Westergaard–Resler 1985: 61). Ennélfogva utasították el a munkásosztály polgárosodásának tézisét, a „középosztály" fogalom használatát,[19] a fehérgallérosoknak a munkásságtól való elkülönítését.

A piacfüggőség „törésvonalai" alapján három csoportba sorolták a fehérgallérosokat. A *privilegizált helyzetűek* (menedzserek, igazgatók, vezető tisztviselők és befutott értelmiségiek) kis csoportja bizonyos mértékig függetleníteni tudja magát a piactól, amennyiben képes érvényesíteni a juttatásokra való igényét. A *közbülső csoport*ot alkotók (ellenőrök, technikusok, tisztviselők, értelmiségiek) némi piaci *„felárat"* élveznek keresetben és járulékos jutalmakban (autoritás, előmenetel, biztonság stb.), ami módosítja munkaerőpiaci függésük természetét. Ez társadalmi és politikai értelemben ütközőcsoport, mivel olyan „felárpozíciókat" aggregál, melyek az alattuk elhelyezkedő egyének felemelkedési törekvéseinek célpontja. A harmadik csoport tagjai (egyszerű irodai munkát végzők, kereskedelmi dolgozók) a közbülső csoport alsó zónájából a *közönséges bérkeresők* kategóriájába csúsztak át, nem rendelkezvén „felár-képes" ritkasági attributumokkal. Bizonyos konvencionális előnyök még elválasztják őket a munkásságtól, ám a keresetek alapján már a közönséges munkások széles tömegeihez tartoznak. A fehérgalléros foglalkozások expanziója mögött valójában a „fehérblúzos" rutinmunkák elterjedése áll, s nem kis mértékben ezzel is magyarázható a jövedelmi előnyök eltűnése (Westergaard–Resler 1985: 130–136).

Mindazonáltal a piacelvű megközelítés nem könnyítette meg Westergaardék számára a dichotóm szerkezet melletti érvelést: a változatos piaci elhelyezkedés ugyanis elvi nehézségeket jelent az egyértelmű csoporthatárok kijelölésében. A bérkereső népesség erős gazdasági rétegzettségét (piacfüggőségük eltéréseit) elismerték ugyan, ám „munkás" megnevezéssel illették mindazokat, akik arra kényszerülnek, hogy a piacon adják el munkaerejüket. Itt tehát a piacfüggőség ténye a konstituáló mozzanat, tekintet nélkül a fragmentáltságra. A munkásság és a „felsőbb" osztály között – de nem egy harmadik strukturális pozíció megjelenítőiként – „nehezen körülhatárolható, közbülső" csoportokat diagnosztizáltak.

A *fehérgallérosok*at ebben a háromosztatú térben helyezték el. A *privilegizált* helyzetű kisebbségnek a „felsőbb osztályhoz" kötődését valószínűsítették; a *piaci előnyöket (felárakat) élvező* csoportot „durván középosztálybeli" pozícióval jellemezték, azaz inkább státuszcsoportként különítették el; a *kedvezőtlenebb helyzetű* többséget pedig a munkássághoz sorolták: „Életük tényei egyre határo-

zottabban helyezi őket a bérmunkásokkal egy sorba. (...) A hivatali vagy más, hasonlóan alacsony szintű irodai szabványmunkát végzők részben bekerültek a »munkásosztályba«, részben annak határán, de semmi esetre sem azon kívül állnak" (Westergaard–Resler 1985: 407). Westergaardék tehát feleleventették a proletarizációs tézist, miközben zavarbaejtő módon ismételgették a „proletaroid helyzet egyfelől; csökkenő, de még azért létező előnyök másfelől" formulát. Az empíria felől a különbségeket, a teória felől pedig a hasonlóságot hangsúlyozták.

Elismerték azonban, hogy a *gondolkodási és cselekvési orientációk* felől nézve nincs szó proletarizálódásról. Nincs automatikus megfelelés vagyoni, hatalmi és más lehetőségek által teremtett objektív helyzet, illetve szervezet, gondolkodásmód és mindennapi kultúra között, azaz e párhuzamos tagolódások csak részben fedik egymást.[20] Van tehát egy osztálytudat nélküli, afféle „magában való" osztályrész, melynek bár önmagában véve nincs súlya („a tőkés rendszer nem függhet az alacsony szintű »fehérgalléros« munkaerő beleegyezésétől vagy támogatásától" (Westergaard–Resler 1985: 437), ám középosztály orientációjú különállása mindenképpen gyengíti a munkásság kollektív cselekvésének erejét.

Bár Westergaardék alapkérdésként fogalmazták meg, miként válaszolnak helyzetükre az egyenlőtlenségek által érintettek, a *cselekvési analízis* mégis elmaradt. A disztributív struktúrák álltak előtérben, s a cselekvésproblematika kimerült az osztályharc esélyeinek taglalásában. Az elemzés „féloldalasra" sikerült, s ráadásul a gyakori ideologikus argumentáció következtében veszített meggyőzőerejéből: a differenciáltság és az ellentmondások megjelenítését rendre lerontotta a „lényegét tekintve a helyzet roppant egyszerű" típusú alapállás.

A piacelvű nézőpont új volt ugyan a marxizmuson belül, ám alapvetően az *ortodoxia* talaján maradt. Az új középosztály konceptualizálását a proletarizálódási tézis dominanciája alapján oldotta meg, nem hagyva kétséget afelől, hogy csökken a különbség a már proletarizálódott és a még státuszcsoportként elkülönített fehérgallérosok között. A neomarxisták többsége azonban megkísérelte *új fogalmi rendszer*be – ez teljes egészében hiányzik Westergaardék elemzéséből –, illetve *új konceptuális sémába* helyezni a fehérgallérosok helymeghatározását.

Az „új munkásosztály" koncepció

A neomarxisták törekvése arra irányult, hogy „visszahelyezzék jogaiba" az anyagi reprodukció, közelebbről a termelési folyamat viszonyait. Ezért elvi okokból szembehelyezkedtek minden olyan kísérlettel, mely a strukturális csoportok képződését ebből a viszonyrendszerből kiemelte. A képzettséget és a tudást például számos elmélet strukturáló faktorként kezelte, a marxisták azon-

ban csak annyiban, amennyiben az a termelő munkafolyamat elemét képezi. Ez fogalmazódott meg *Serge Mallet* „új munkásosztály" koncepciójában is (Mallet 1963; 1975; 1983).[21] Mallet a munkafolyamatra, a folyamatban résztvevők érdekeire és identitására, a műszaki tudásnak a folyamatban betöltött szerepére koncentrált.

A munkafolyamat résztvevői közül kulcsszereppel ruházta föl Mallet a *műszaki tudás hordozóit*, függetlenül attól, hogy a konvencionális kategorizálás fizikai vagy szellemi dolgozóként határozza-e meg őket. Így a közfelfogás által a középosztályhoz tartozónak vélt műszakiakat (mérnökök, technikusok, kutatási személyzet stb.) is besorolta a munkásosztályba, az automatizált termelési rendszerek folyamatirányítását és karbantartását végző szakképzett munkásokkal egyetemben. Ez azonban már nem azonos a hagyományos értelemben vett munkásosztállyal, annak szerepét Mallet szerint a modern ipari viszonyok megkérdőjelezték. Ez már *új munkásosztály*, melynek meghatározásához elégtelenek a szociológiai (az életmódban rejlő), a technikai és a munkajogi kritériumok. Az alapvető ismérv a termelő szerepe a munkafolyamatban (produktív funkció) egyfelől, kirekesztettség a termelési folyamat tényleges irányításából másfelől (Mallet 1983: 78).

Mallet szerint a technikai fejlődést kísérő új munkaszervezeti formák bázisán létrejövő új munkáscsoportok (azaz a műszaki tudás hordozói) a munkásság élcsapatát alkotják a „harmadik ipari forradalom" megvívásáért folyó harcban. Ők a marxi értelemben vett „összmunkás" funkció hordozóinak legképzettebb csoportja. Helyzetükből és tudásuk reflexivitásából fakadó forradalmiságuk nem a rendszer megdöntésére, hanem a társadalmi viszonyok alapvető átrendezésére irányul. Megkérdőjelezik a profit-maximalizálás logikáját és a vezetési hierarchia hatalmát (privilegizált helyzetét), kihívást intéznek a termelés ellenőrzésének adott rendje ellen. Céljuk a termelők általi ellenőrzés, azaz a munkás-önigazgatás (Mallet 1983: 78, 80, 81–82).[22]

Mallet a marxi ortodoxiát ismételte meg azzal, hogy a termelést tette meg az új osztály képződésének keretéül. Ugyanakkor azonban túl is lépett rajta, hiszen lényegében *funkcionális tudásosztály*ként határozta meg ezt az új társadalmi kategóriát. Így vált bevonhatóvá a munkásosztályba a *műszaki alkalmazottak* nagy tábora. Mallet koncepciójában a szociológiai analízis alárendelődött a *politikai-ideológiai* szempontoknak: a valahol a „régi munkásosztály" és az „új középosztály" között elhelyezkedő „új munkásosztályt" kvázi-homogén osztálytudattal és küldetéssel bíró történelmi szubjektumként értelmezte.

Némelyek elvi okokból rokonszenveztek a Mallet-féle osztálykonstrukcióval (Gorz 1964; Garaudy 1969); voltak, akik kutatások alapján cáfolták a hipotézis empirikus érvényességét (pl. Gallie 1978); mások elvi kifogásokat hangoztattak, többnyire hibásnak tartva azt a mozzanatot, ahogyan Mallet a fehérgallérosok jelentős részét bevonta a munkásságba. Alain *Touraine* például (Touraine 1971*a*; 1977) egy párhuzamos elmélet új kontextusában jelenítette

meg a középrétegek társadalmi szerepét. A posztindusztriális társadalomban – mely nem a tőkén, hanem a társadalom működtetéséhez szükséges tudás felhalmozódásán alapszik – az alapvető konfliktus a döntéshozó hatalom kulcspozícióit birtoklók és a döntések feletti ellenőrzésből kizártak között zajlik. A kizártak „új társadalmi mozgalmainak" főszereplői jórészt az új középrétegek tagjaiból (értelmiségi alkalmazottak, alsóbb szintű vezetők, beosztott irodai és műszaki szakemberek stb.) kerülnek ki, akik egy ellenerő képzéséhez szükséges tudományos és szervezeti tudás birtokosai.

Mallet és Touraine párhuzamos konstrukcióiban a *közös* vonás az, hogy mindketten a progresszív társadalmi változás élcsapataként jelenítik meg az új középrétegek nagy részét. Más tekintetben viszont már teljes a *divergencia*: Touraine szerint a munkásosztály a maga eszméivel, szervezeteivel és politikai törekvéseivel elveszítette jelentőségét a posztindusztriális társadalomban (Ross 1987: 16).[23]

Figyelemre méltó, hogy későbbi írásában André *Gorz* is (1976) megkérdőjelezte a fehérgallérosok beolvasztását a munkásságba. A műszaki alkalmazottak munkája ugyanis nem csupán autoritás és hierarchikus privilégium nélküli szakmai tevékenység, hanem a felügyelet, a szervezés, az ellenőrzés és a parancsadás elemeit is tartalmazza. Privilégiumaikhoz a képzettség révén szerezhető „jogosítvány", a képzés azonban maga is a hierarchikusan szervezett társadalom terméke. Mivel a munkásséghoz viszonyított kedvezőbb helyzetükben saját befektetéseik kiérdemelt hozadékát látják, így elemi érdekük fűződik a távolság fenntartásához, s ezt szocializációs normáik és értékeik is megerősítik. Az adott viszonyokkal szembeni kollektív fellépésüket mélységes ambiguitás jellemzi: „nem mint proletárok lázadnak, hanem az ellen lépnek föl, hogy proletárként bánjanak velük".[24]

Gorz nem volt egyedül eme nézetével. Mások (pl. M. Mann 1973) is hangsúlyozták, hogy a francia baloldali szerzők új munkásosztályt tételező és az 1968-as események által megerősítettnek vélt nézetei téves helyzetértelmezésre épültek. A megmozdulásokban részt vevő műszakiak és „káderek" („cadres")[25] radikális követeléseit ugyanis valójában nem a rendszerrel szembeni alternatíva, hanem a hierarchikus struktúra merevségei, közelebbről az előrejutási lehetőségek hiánya motiválta.

Mindazonáltal Mallet „új munkásosztály" koncepciója még inkább hangsúlyossá tette ezeknek a csoportoknak a munkásséghoz viszonyított pozícióit, egyfajta határozott vonatkoztatási pontot teremtve a fehérgalléros csoportok helymeghatározása tekintetében. Az 1970-es évektől kezdve számos kísérlet történt újabb strukturális pozíciók kijelölésére. A megoldások két nagyobb típusa rajzolódott ki: a fehérgalléros aggregátum egészét, illetve egyes csoportjait új strukturális csoportként határozták meg, illetve ellentmondásos helyzetüket tekintették struktúráló tényezőnek. Az első megoldást N. Poulantzas (1975) „új kispolgárság", valamint B. és J. Ehrenreich (1977) „professzionális-

menedzseri osztály" koncepciója képviselte, E. O. Wright (1980) „ellentmondásos osztályhelyzet", R. Crompton és J. Gubbay (1977) „strukturális ambiguitás", G. Carchedi „kettős funkció" koncepciójában fogalmazódott meg.

Neomarxista változatok az „új osztály"-ra

Nagy hatású hipotézisében Nicos Poulantzas (1975) a fehérgallérosokat „kivonta" a munkásosztályból és egy igen szélesre sikeredett *„új kispolgárság"* képviselőiként jelenítette meg őket. A középrétegek problémája a munkásmozgalom politikai stratégiája szempontjából volt érdekes számára. Az egyszerre összetett és leegyszerűsítő konstrukció megújított marxista teoretikus bázisra épült.[26] Kiindulópontja az volt, hogy a termelés viszonyai nem pusztán *gazdasági*, hanem egyidőben *politikai* és *ideológiai* viszonyok is. Ez utóbbiak tehát nem a termelési viszonyok egyszerű következményei, hanem eleve jelen vannak a termelési folyamatban, s a gazdasági értelemben vett kizsákmányolás/megfosztottság viszonylatot termelő folyamat egyúttal a politikai és ideológiai uralom/alávetettség viszonylatát is reprodukálja (Poulantzas 1978: 21). Ebből következik az is, hogy a strukturális csoportok (osztályok) helymeghatározásához nem elégségesek a gazdasági kritériumok, ki kell egészülnie politikai és ideológiai ismérvekkel is.

Az analitikusan elkülönített ismérvek mentén végrehajtott dichotóm osztályozások (produktív/improduktív munka, uralmi/alávetettségi helyzet, tudásprivilégium/kizártság) eredményeként egy extrém módon *leszűkített munkásosztály*t (ez csak értéktöbbletet termelő és anyagi javakat előállító munkásokból áll) konstruált. Ebből még a szolgáltató iparágak fizikai dolgozói is hiányoznak (nem termelői az értéktöbbletnek, nem közvetlen résztvevői az anyagi termelésnek), nem is szólva a fehérgallérosokról. Ők Poulantzas szerint nem elkülönült rétegeket alkotnak, hanem az általa „új kispolgárság"-nak nevezett valódi osztályt.[27]

Az *„új kispolgárság"* nem tulajdonosa a termelési eszközöknek, nem végez produktív munkát (nem állít elő anyagi javakat, nem termel többletértéket), a tőkének nyújtott szolgáltatásaiért cserében részesedik az értéktöbbletből. Identitását politikai és ideológiai tényezők teremtik meg, azáltal, hogy résztvevője a munkásság felett gyakorolt uralomnak és jelentős szerepet játszik az aszimmetrikus tudásviszonyok fenntartásában (Poulantzas 1983: 110–112).

Az integratív elemek hangsúlyozása mellett Poulantzas nagy figyelmet szentelt az új osztály belső *differenciálódás*ának is, külön kiemelve azokat a csoportokat (a szolgáltató szektorban és a hivatalokban rutinszerű munkát végző, alávetett helyzetű dolgozók, valamint a termelésben közvetlenül részt vevő műszakiak), melyek inkább a munkásosztályhoz állnak közelebb (Poulantzas

1983: 114–116). Itt próbálta „visszanyerni" azokat a veszteségeket, melyek – az empirikus valóságtól távolságot tartó – teoretikus szigorából származtak.

A belső szegmentáció azonban nem tette kérdésessé Poulantzas számára, hogy itt sajátos osztálypozíciót birtokló strukturális csoportról, egy *harmadik osztály*ról van szó. Ez a pozíció ugyanakkor nem pusztán birtoklóinak társadalmi helyzetéből, hanem jórészt a tőkés–munkás szembenállásból nyeri értelmét, ezért a jövőre nézve ennek az osztálynak az önállósága akár meg is kérdőjeleződhet.

Poulantzas teljesítménye, mivel sajátos ellentmondások jellemzik, ellenáll az egydimenziós értékeléseknek. Egyszerre erősíti és haladja meg a marxi ortodoxiát, alapállása egyszerre tanúskodik a szemléleti pozíció összetettségéről és a tiszta helyzetekre való törekvés leegyszerűsítő tendenciájáról, elemzése egyszerre elvont és aktualitásokba ágyazott. Magam az analízis legnagyobb értékének a fogalmi rendezést tartom, amely azonban alapvető ponton kelt hiányérzetet. A gazdasági, a politikai és az ideológiai faktorok *interdependenciáját* deklaráló tézise ragyogó lehetőséget villantott fel, hiszen általa a tagozódáselméletek kiemelhetők lettek volna abból a gödörből, ahová a *lineáris oksági szemlélet*[28] juttatta őket. A szinkronitásban rejlő lehetőséget azonban Poulantzas nem használta ki, diakrón megoldásai jobban megfeleltek az elmélet kívánalmainak; az interdependencia tényleges megjelenítése ugyanis kétségkívül gátolta volna a tiszta helyzetek felmutatását. Így viszont a teória szükségképpen megkerülte az új kispolgárságba besoroltak léthelyzetének strukturális ellentmondásait.

A marxista elemzések egyik meghatározó vonása, hogy a társadalmi folyamatokat és struktúrákat az anyagi reprodukció viszonyai felől közelítik meg. E szemléleti pozíció intellektuális státuszát komoly mértékben rontotta képviselőinek a szűkebb értelemben vett termelés magyarázó erejébe vetett hite, az, hogy továbbra is a termelés viszonyait tekintették a társadalmi összefüggések független változójának. Barbara és John *Ehrenreich* egy új dimenzió (a termelésen kívüli viszonyok) megjelenítésével kiemelte az osztályképződést az ökonómiai meghatározottságból, s ezáltal a fehérgallérosok jelentős hányadát kitevő értelmiségieket és vezető beosztásúakat egy új osztály tagjaiként írta le.[29]

Az osztályok definíciójához szükséges, ám nem elégséges feltételnek tartották a társadalom *gazdasági* viszonyaiban elfoglalt helyet. A rendszer fennmaradása nemcsak a többletérték akkumulációjának, hanem a *kultúra* és az osztályviszonyok *mindennapi élet*ben történő újratermelődésének is függvénye. Ezért az osztály társadalmi és kulturális koherenciáját hangsúlyozták, továbbá azt, hogy tagjaik hasonló életstílusban, képzettségi háttérben, fogyasztási mintákban, munkával szembeni habitusban, értékekben, sőt magánszférán belüli tapasztalatokban osztoznak (Ehrenrich–Ehrenrich 1983: 106–107).

Az új osztály (Professional-Managerial Class = *PMC*) olyan bérkereső szellemi foglalkozásúakból áll, akik nem tulajdonosai a termelési eszközöknek, s

legfőbb funkciójuk *a kultúra és az osztályviszonyok reprodukciójának* biztosítása. Ez a funkció a társadalom irányításában illetve az ideológia termelésében és propagálásában szerepet játszók körében közvetlenül mutatkozik meg, mások esetében közvetettebb. Az Ehrenreich házaspár tisztában volt vele, hogy nem túl szigorú definíciójuk következtében az új osztály tagjai igen széles foglalkozási, képzettségi, jövedelmi, hatalmi és presztízs skálán helyezkednek el. Ezért maguk is hangsúlyozták az osztályhatárok „fuzzy" jellegét (felfelé és lefelé való elmosódottságát).

A „lefelé" történő elhatárolást a munkássággal szembeni antagonizmusra építették, „felfelé" viszont ez az elv már csak azért sem működik, mert Ehrenreichék az adott rend fenntartásának feladatán keresztül határozták meg az új osztályt, tehát valójában a „szolgálati osztály" teóriáját melegítették fel.

A konstrukció *ellentmondásossága* csak részben származott abból, hogy következetlenül használták az osztály fogalmát: hol tényleges társadalmi entitásnak, hol pedig absztrakt rendezőfogalomnak tekintették. A probléma inkább abból ered, hogy 1. a lényegét tekintve makrofunkcionális definíció kijelöl-e egyáltalán önálló strukturális pozíciót, s ha esetleg igen, 2. az alapfunkciót miért csupán az értelmiségiek és a vezető beosztásúak birtokolják, illetve 3. egységesen mutatja-e fel ezt a funkciót a kulturális reprodukció minden szereplője? A válaszok hiánya azt jelzi, hogy Ehrenreichék – habár újszerű alapokon próbálták elvégezni adott foglalkozási csoportok aggregálását – az integratív jegyek keresése közben akarva-akaratlanul is figyelmen kívül hagyták az ellentmondásos mozzanatokat. A neomarxisták egy csoportja éppen ez utóbbiakra építette koncepcióját.

Változatok a strukturális ellentmondásokra

Az első lépést ezen az úton G. Carchedi konstrukciója (1975; 1977) képviselte. Az ő új középosztálya a *tőkefunkció* és az *„összmunkás"* („kollektív munkás") funkció között egyensúlyoz, s helyzetét – Ehrenreichék álláspontjától eltérően – nem a tőkefunkció szolgálata dominálja. Egyaránt elláthatja mind a globális tőkefunkciót, mind pedig a kollektív munkás funkciót, ám az előbbit ellátva is megőrzi gazdasági elnyomottságát (hiszen nem tulajdonosa a termelési eszközöknek), az utóbbinak megfelelve sem veszíti el elnyomó jellegét. Az új középosztály tagjai félig a tőkések és félig a munkások oldalán állnak, de bármerre közelítse is őket helyzetük, az ellentmondást (a gazdasági értelemben vett elnyomó/elnyomott szerep egyidejűségét) viszik magukkal, ugyanis éppen ez helyzetük alapja. Ebben az értelmezési keretben például a proletarizálódási folyamat is igen differenciált értelmezést kap: az összmunkás funkció felerősödésének felel meg, s ez nemcsak azt jelenti, hogy a korábban magasabbra értékelt

képességek ára esik a munkaerőpiacon, hanem azt is, hogy a globális tőkefunkciónak való megfelelés eliminálódik, illetve más csoportoknál jelenik meg.

Azt nem állíthatjuk, hogy Carchedi empirikus tesztelésre alkalmas elképzeléssel állt elő. Teoretikus absztraktságú funkcióival valójában felpuhította a strukturális csoportok közti határvonalakat, ezzel már önmagában is kérdésessé téve némileg leegyszerűsítő dichotómiájának empirikus alkalmazhatóságát. Elemzése túlságosan is kötődött az anyagi reprodukció világához,[30] innen származtak alapkategóriái, s az új középosztályt is gazdasági értelemben határozta meg. Egyébként ő maga tisztában volt az egydimenziós megoldás hiányosságaival, és később – legalábbis a szemléleti pozíció szintjén – Poulantzas hármas kritériumrendszerét (gazdasági, politikai, ideológiai) tette magáévá.[31]

Bármennyire vitatható volt is Carchedi konstrukciójának néhány eleme, hozzájárulását a fehérgallérosok helymeghatározásához mindez nem kérdőjelezte meg. A hetvenes évek neomarxista hullámában elsők között emelte be az összetett és ellentmondásos helyzetet a csoportképző strukturális faktorok közé. Az ellentmondásos vonások felmutatásában Carchedihez hasonló, ám végkövetkeztetéseiben tőle alapvetően eltérő teóriájában E. O. *Wright* (1976: 98; 1978) elutasított minden olyan megoldást, mely a fehérgalléros aggregátum egészét avagy egyes csoportjait valamiféle új osztályként definiálta. Nem fogadta el sem az „egyszerű polarizálódás", sem az „új kispolgárság" koncepcióját, s meglehetősen ambivalensen viseltetett a kulturális termelés viszonyai alapján konstruált új tudásosztályokkal (Gouldner 1979; Konrád–Szelényi 1989; Ehrenreich–Ehrenreich 1977) szemben is (Wright 1985: 37–42). Míg ezek – s az egymásnak ellentmondó kettős funkció bázisán Carchedi is – egy önálló osztályt tételeztek, addig Wright szerint az *ellentmondásos helyzet/pozíció* (contradictory location) lényegében csak osztályközi csoportok képződéséhez vezet.

Az osztályhelyzet alapját a tőke/munka viszony dimenzióit képező – a termelési és pénzeszközök, a munkaerő, valamint a beruházások és az erőforrásallokációk feletti – rendelkezési jogokban Wright (1978: 67–74, 46–47) jelölte meg. E weberi asszociációkat ébresztő nézőpontból mindössze két tiszta osztályhelyzet létezik: az ellenőrzést kezükben tartók (*tőkések*) és az abból kizártak (*munkások*). Is-is pozíciók az egyik, sem-sem pozíciók a másik oldalon. Wright harmadik „tiszta" osztályként felvette a kisárutermelés bázisán képződő, alkalmazottakat nem foglalkoztató *kispolgárság*ot. A társadalomszerkezet azonban Wright szerint is jóval bonyolultabb ennél: az osztályviszonyokban számos olyan pozíció található, amely objektíve ellentmondásos helyzetbe ágyazódik be. Azaz: adott dimenzióbeli rendelkezési *lehetőség*hez más dimenzióbeli *kizártság* társul, s mindezek fokozatokban is megnyilvánulhatnak. Nem az a feladat tehát, hogy ezeket az ellentmondásokat egy mesterséges osztályozás segítségével eltüntessük, hanem hogy „saját jogukon" megjelenítsük őket.

A megjelenítés Wrightnál a fehérgalléros aggregátum feloszlatásához vezet. Nem egy, hanem *három strukturális pozíció*t is birtokolnak tagjai: a vezetési

hierchiába nem tartozók és a munkafolyamatban adott típusú autonómiával (Wright 1978: 4–7) nem rendelkezők a munkásosztály részét képezik; a vezetési hierarchia lépcsőin elhelyezkedők a munkásság és a tőkések között foglalnak el ellentmondásos pozíciót; a munkavégzési autonómiát élvezők pedig a munkásság és a kispolgárság közötti ellentmondásos pozíciót birtokolják. Az egyes csoportok természetesen eltérő módon helyezkednek el az osztálytérben: a menedzserek és a magas rangú tisztviselők egy része beékelődik a domináns osztályba, az irodai dolgozók legnagyobb része pedig a munkásságba (Wright 1978: 11–12).

Wright teóriáját nyugodtan nevezhetjük a *feloszlatott új középosztály* koncepciónak is. A „tiszta" és az „ellentmondásos" helyzetek rendszerbe foglalásával igen differenciált sémát formált ugyan, ám a konstrukció egyes elemeiben (pl. az „objektivista" szemléletmód, a cselekvés-problematika hiánya, a „félig-autonóm" alkalmazottak kategóriája stb. miatt), továbbá operacionalizálhatóságában is vitatható.[32] A fehérgallérosok helymeghatározását illetően a probléma – véleményem szerint – jórészt abból adódik, hogy Wright „feloszlatási" kritériumai nem megszakításos jellegűek, s ezért a határvonalak meghúzása meglehetősen esetlegesnek tűnik.

Amit Wright ellentmondásos elhelyezkedésnek nevezett, azt R. *Crompton* és J. *Gubbay* (1977) a *„strukturális ambiguitás"* fogalmával írta le. A már Crozier ötvenes évekbeli fogalmi készletében is szereplő kifejezéssel némileg tágabb értelmezést adtak a jelenségnek. Az osztályhelyzet szempontjából fontosnak találták megkülönböztetni egymástól azt, hogy a birtokolt pozícióhoz az ellenőrzés, a koordinált végrehajtó munka avagy mindkettő funkciója társul-e, a munkaszervezet állami vagy magán, profitelvű avagy sem (Crompton–Gubbay 1977: 167). Mindezen tényezők az objektív érdekek szempontjából voltak fontosak. Ugyanakkor különbséget tettek objektív alapú cselekvésirány, valamint a cselekvők szubjektív helyzetértelmezései és tényleges cselekvései között is. A fehérgallérosokra érvényes strukturális ambiguitást három ponton jelezték: a birtokolt pozíciók kettős jellegében, a koherens érdekek hiányában, továbbá a cselekvési reakciók ellentmondásosságában. Úgy vélték, hogy ezt az ellentmondásosságot a fehérgallérosok szervezetei és kollektív cselekvései inkább erősítik, mint oldják. Azt írták le ők is, mint Carchedi: hogyan pulzálnak a társadalomszerkezeti dichotómia pólusai között.

Ez az elemzés valamivel differenciáltabb módon jelenítette meg az ellentmondásos helyzetet, felvillantotta a cselekvési dimenziót is, ám újfajta helymeghatározást nem eredményezett. A kör mintha bezárult volna. A marxista osztályelemzések a vállalt szemléleti pozíció talaján foglyaivá váltak *a Nagy Független Változó*nak, a termelési viszonyoknak. Ez magyarázza a társadalomban elfoglalt helyet, ez határozza meg a cselekvés problematika alárendelt szerepét, ez teszi általános értelmezési keretté a dichotóm társadalomképet, ez teszi egyirányúvá az érvelést és korlátozza a más irányú összefüggések figyelem-

be vételét. Ez a – Wright kifejezését kölcsönvéve – *strukturális korlátozás* (Wright 1978: 22) más csoportok társadalmi elhelyezése kapcsán kevésbé hangsúlyos talán, a fehérgallérosok helymeghatározása tekintetében azonban szembetűnő.

Kifelé az erőtérből?

A hetvenes évek vége felé ismét kiújult a középrétegek helyéről szóló vita Franciaországban.[33] Míg azonban a korábbi diszkussziókat a marxista terminológia és a marxizmussal való számvetés határozta meg, addig ebben az időszakban mindez háttérbe szorult, s fokozatosan újfajta „beszédmódnak" adta át helyét. Természetesen nemcsak a nyelvezet volt új, hanem a látásmód is: elutasították a „redukcionista" struktúraelméleteket. Pierre Bourdieu (1986)[34] és Luc Boltanski (1981) ebből a szemléleti pozícióból kiindulva értelmezték újra az osztályoknak nevezett társadalmi aggregátumok fogalmát, s helyezték más összefüggések közé a fehérgallérosok helymeghatározásának kérdését.

Bourdieu konstrukciójában – korábbi kategóriáit részben szintetizálva, részben megújítva – a társadalmat olyan dimenzionált erőtérként ábrázolja, melynek alapdimenzióit a cselekvők által birtokolt és társadalmi előnyszerzésre alkalmas (tőkésíthető) javak nagysága, összetétele és ezek időbeli (a múlt és a jövőbeli lehetőségek által befolyásolt) változásai alkotják (Bourdieu 1986: 114). Az osztályhelyzet tehát a tág értelemben felfogott (anyagi, kulturális, társadalmi és egyéb) javak erőforrásként való birtoklásához, a velük való rendelkezési lehetőséghez és az ezekre támaszkodó cselekvési stratégiához („pályához") kötődik.

A társadalmi kártyaasztal körül ülő cselekvők – másutt Bourdieu ezt a hasonlatot használja – a rendelkezésükre álló „kártyalapok" birtokában pozícióik javítására (veszteségeik elkerülésére, nyerési esélyeik növelésére, illetve a vesztesek időnként a játékszabályok megváltoztatására) törekszenek. A versenyzők objektív jellemzők alapján is aggregálhatók, függően tehát attól, hogy milyen színű és ütőerejű „kártyalapokkal" – azaz milyen típusú és nagyságú „tőkékkel" – rendelkeznek. Bourdieu több tekintetben is kitágította a hagyományos marxista elemzést. Az objektív osztályhelyzet alapjait nem szűkítette le pusztán az anyagi viszonyokra, igen sokféle egyéb „független változót" is figyelembe vett. Ezek között külön kiemelte a jobb pozíciókhoz („kártyalapokhoz") való hozzájutást meghatározó, kinyilvánított vagy éppen rejtett kiválasztási/kizárási elvek együttesét (Bourdieu 1986: 102). A társadalmi osztályt azonban Bourdieu szerint nem lehet közvetlenül az objektív osztályhelyzetből levezetni, mert ez önmagában véve csak lehetőség. Az osztály sokkal inkább abból a struktúrált erőtérből eredeztethető, mely megszabja a birtokolt erőforrások („kártyalapok")

mindegyikének értékét és ez utóbbiaknak a cselekvők által követett stratégiákra gyakorolt hatását (Bourdieu 1986: 106).

Ezeket a strukturális viszonylatokat – következésképpen magukat a strukturális csoportokat is – az a társadalmi gyakorlat alakítja ki, melyben az erőforrásaikra támaszkodó cselekvők különböző egyéni és kollektív cselekvési stratégiák[35] során határozzák meg egymáshoz, illetve a játékszabályokhoz való viszonyukat.

A középrétegek ebben a térben sajátos hellyel (cselekvési pályákkal) jellemezhetők. Ők az igen jó „kártyalapokkal" rendelkező burzsoázia és a rossz „lapleosztáson" érdemben változtatni nem tudó munkásság között helyezkednek el. Egyes csoportjai (pl. vezető tisztviselők és bizonyos értelmiségi csoportok) inkább a jó „lapjárásúakhoz", mások (pl. az irodai dolgozók) inkább gyenge „lapokkal" rendelkezőkhöz állnak közelebb.[36] Számottevő anyagi „tőkéjük" nem lévén, elsősorban több-kevesebb kulturális „tőkéjükre" próbálnak támaszkodni. Cselekvési stratégiáikat nem pusztán pozícióik fenntartása, hanem javítása szándékával (azaz a megszerzendő lapok reményében) játsszák. Tekintetük felfelé irányul, jobb „lapjárásra" várnak, amiben ha ők nem is, de gyermekeik részesülhetnek.

Ez a középrétegekről festett kép távolról sem új,[37] Bourdieu valójában csak megismételte Crozier másfél évtizeddel előbbi megállapításait. Új volt azonban a felvázolt értelmezési keret, mindenekelőtt az osztályteória nyelvezete. Bourdieu-t követő kísérletében Boltanski eloldozta a fehérgallérosokat az osztályproblematikától.

Az igazgatás és az irányítás különböző szintjein helyet foglaló *„káderek"* társadalmi helyének és szerepének bemutatását részéről az is motiválta, hogy ez a foglalkozási-beosztási kör szinte csak Franciaországban jutott el kollektív identitásához. Ebben szakszervezeti mozgalmaik és a francia társadalomnak a foglalkozási-beosztási címkéket respektáló gyakorlata[38] is szerepet játszottak. Eredetileg – a harmincas években – az egyetemet végzett ipari mérnökök csoportjait nevezték így, akik szakmai szövetségekbe tömörülve jogi értelemben vett identitást és szociálpolitikai értelemben vett védettséget kívántak nyújtani tagjaiknak. A második világháborút követő bürokratikus expanzió ugyanakkor felduzzasztotta és heterogénné tette ezt a csoportot, melybe beletartozott immár a magát alsó szintű irányítói posztra felküzdő munkás, valamint a szolgáltatásban dolgozó igazgatási ügyintézők sokasága is. Ez Boltanski szerint a „káder" titulus *„szimbolikus inflációját"* és a határvonalak elmosódását eredményezte.

A társadalmi csoportképződés természetes modelljét az jellemzi, hogy a csoport mintatípusát alkotó „magból" kifelé haladva egyre kevésbé egyértelműek a csoporttagság kritériumai, egyre nehezebbé válik a világos határvonalak meghúzása. Ezért utasítja el Boltanski az osztályelemzések *„taxonomikus rigiditását"*, hiszen az megszakításos és egymást kölcsönösen kizáró kategóriákkal dol-

gozik. A „káderek" helymeghatározásának *öt alapesetét* rekonstruálja (1. autonóm osztály a tulajdonosok és a munkásság között, 2. a tulajdonosok természetes szövetségesei a munkássággal szemben, 3. a munkásság természetes szövetségesei a tulajdonosokkal szemben, 4. a tulajdonosok helyébe lépő új uralkodó osztály, 5. a munkásság helyébe lépő új alárendelt osztály). Néha igen közel került ugyan a második szemléleti pozícióhoz,[39] ennek ellenére *elutasította* a „káderek" osztályként való definiálásának minden „szubsztancialista" kísérletét. Főként a tisztán objektív alapon történő osztálykonstrukciókat kifogásolta. Elismerte, hogy vannak olyan kényszerként ható struktúrált objektív faktorok, melyek módosítják és korlátozzák a társadalmi cselekvést. A kollektív identitást azonban maguk a *társadalmi küzdelmek* alakítják ki, azáltal, hogy csoportokat definiálnak, befogadnak vagy kirekesztenek embereket, megteremtik a jövőbeli cselekvés stabil kereteit, s mindezt társadalmanként változó formában (Ross 1987: 19). Bírálta ugyan a hagyományos osztályelemzéseket, ám nem dolgozott ki alternatív teóriát.[40] Szerinte a társadalmi osztályok nem természetes alapokon nyugszanak, hanem az őket létrehozó társadalmi csoportok történelmileg változó termékei. Boltanski interpretációjában a „káderek" nem osztályt, hanem sokkal inkább heterogén és nehezen meghatározható csoportot alkotnak, legfőképpen azért, mert más osztályokhoz való viszonyukat nem közös érdekek határozzák meg.

Kifelé a teóriából?

A fehérgallérosokról a „Marx–Weber erőtérben" folyó vita lényegében az angolszász társadalmi viszonyokhoz és társadalomtudományi terephez kötődött. Már a francia kitekintés is jelezte, hogy a kérdés nem szakítható el társadalomtörténeti előzményeitől és kulturális közegétől. Ezért az elmélettörténeti áttekintés végén rövid időre érdemes újra visszatérni a fehérgallérosok szociológiáját útjára bocsátó német alkalmazotti szociológiához. Mi történt az ötvenes és hatvanas évek nagy teljesítményei (Croner 1962; Bahrdt 1958; Dahrendorf 1959) után?

A német szociológiának az alkalmazottak iránti érdeklődése továbbra sem csökkent, sőt bizonyos területeken (pl. a munkaszituáció analízisében) talán még nőtt is. Mindez azonban a *hangsúlyok megváltozását* tükrözi. Az utóbbi egy-két évtizedben a történeti kutatásokra[41] és a munkaszituáció empíriájára[42] épülő szakmai „gyűjtőmunka" vált uralkodóvá, s megritkultak az alkalmazottak helymeghatározására irányuló teoretikus törekvések. Ez jórészt azzal is magyarázható, hogy a német alkalmazotti szociológia a lehetséges strukturális pozíciókat már jó ideje felvázolta, s utóbb azt próbálta nyomon követni, hogyan mozognak az alkalmazotti csoportok e pozíciók között.

A hatvanas évek óta ismét központi problémaként fogalmazódott meg a csoporthelyzet és a csoportmagatartás diszkrepanciájának magyarázata (a munkásokéhoz közelítő társadalmi–gazdasági helyzetük ellenére hevesen elutasítják, hogy munkásként határozzák meg önmagukat), továbbá a munkaszituáció szerkezeti változásainak (automatizálás, racionalizálás) az alkalmazottak társadalmi „távolságtudatára" gyakorolt hatása (Mangold 1981: 26). Megmaradt ugyan továbbra is társadalomelméleti és a politikai kontextus figyelembevételének hagyománya (Mangold 1981: 26), ám az alkalmazotti csoportok mozgását leíró jellegzetes kategóriákká a *homogenizáció* és a *differenciálódás* (lásd például Pappi 1988), a *közeledés* és a *távolodás* (Kocka 1981*b*: 193–205; Kudera et al. 1983), a *mentalitás* és a *részvétel* (Braun–Fuhrmann 1970; Littek–Heisig 1986; 1991) stb. váltak.

A külső megfigyelő (Lane 1985) számára a német alkalmazottak társadalmi elkülönülése az angolszász terephez képest még mindig sokkal erőteljesebbnek tűnik („elmondható, hogy a történelmileg kialakult társadalomszerkezeti és kulturális elrendeződések megerősítették a német fehérgallérosok különleges pozícióit"),[43] s ezt a német kutatók (pl. Kudera et al. 1983) is alátámasztani látszanak. Vannak azonban, akik ezt egészen másként látják. Jürgen *Kocka* egyenesen azt a *hipotézis*t fogalmazta meg, hogy valójában vége a tradíciónak, s az alkalmazotti kérdésnek már csak történeti jelentősége van. Szerinte az alkalmazotti lét már nem jelent objektíve elválasztó „gallérvonalat" és magatartási elkülönülést, s ezért megszűnik annak a tudományos létjogosultsága, hogy alkalmazottakról és munkásokról beszéljünk. Az új társadalomtudományi viták már *nem az alkalmazottakról általában, hanem azon belüli kategóriákról* szólnak. Azokban az országokban (pl. az Egyesült Államok), ahol a munkás–alkalmazott különbség nem volt olyan éles és társadalmilag jelentős, mint Németországban, ott az alkalmazottakkal kapcsolatos társadalomtudományi kutatások és viták is kevésbé szisztematikusak voltak. „A német jelenre ugyanez érvényes. Az alkalmazottak olyan témává váltak, amely iránt nem a jelenkor analitikusai, hanem inkább a történészek érdeklődnek" (Kocka 1981: 129).

Ez „kétdimenziós" hipotézis, amely egyszerre tart igényt empirikus és metodológiai érvényességre. Ami az elsőt illeti: nyilván tudatosan kiélezett megfogalmazásról van szó, s ezért megfelelő adatok birtokában pro és kontra sorakoztathatók fel érvek mellette és ellene is. Számomra azonban inkább a *metodológiai* dimenziónak van mondanivalója.

Az alkalmazotti/fehérgalléros kutatások alapdilemmája, hogy erről a fölöttébb erősen heterogén társadalmi kategóriáról megfogalmazhatók-e a csoport egésze szintjén érvényes kijelentések. Az ilyen kísérletek kognitív értéke ugyanis eddig még többnyire megkérdőjeleződött. Kocka most valójában a „Crozier-formulát" elevenítette fel, azt javasolván, hogy a bizonytalanul körvonalazható aggregátum helyett az azt alkotó (és jobban „paraméterezhető") egyes csoportokat tegyük kutatásunk tárgyává.

Erről a pontról megítélésem szerint – elismervén, hogy Kocka szándéka más volt – elindítható egy *induktív* építkezés. A feladat a továbbiak során nem az, hogy egy eleve tételezett társadalmi aggregátum strukturális viszonyait rávetítsük az azt alkotó csoportokra, hanem hogy empirikusan megragadható alkalmazotti csoportokból kiindulva – Pappi szavaival szólva (1988) – hidaljunk át egy szociológiai szakadékot. Magyarázzuk meg, miként alkothatnak különböző gazdasági és foglalkozási kategóriák átfogóbb társadalmi csoportokat.

Jegyzetek

[1] A tanulmány egy nagyobb terjedelmű írás részben átdolgozott fejezete.

[2] Valójában nemcsak a két teória fogalmi apparátusa miatt jelenik meg az osztályproblematika a fehérgalléros alkalmazottak helymeghatározásában. „A közgondolkodásban a »kétkezi« munka a munkásosztály, a »nem kétkezi« a középosztály fogalmához kapcsolódik. Így ha meg akarjuk vizsgálni a »fehérgalléros« fogalom koherenciáját, és azt, hogy vajon a hagyományos dichotómia lényegi vagy csupán felszíni különbségekre épül-e, akkor értelemszerűen szembe kell néznünk az osztálystruktúra kérdésével" (Hyman (1981: 15).

[3] „Az osztályelemzéseknek két dologgal kell megküzdeniük, két kérdésben próbálták újradefiniálni a marxi osztályelemzést. Az egyik: megpróbálják kitágítani az osztályelemzést, és valamiképpen bevonni ebbe a faji és nemi megkülönböztetést. (...) A másik probléma: a hagyományos marxi dichotómiával, a tőke–bérmunka ellentéttel kapcsolatos elégedetlenség. Az igazi feladat, hogy miképpen lehet az *új középosztállyal* boldogulni? Kialakult egy olyan értelmiségi és tisztviselő réteg az utóbbi évtizedekben, amelyik létszámát tekintve a hagyományos értelemben vett munkásosztályhoz képest is nagy, nagy a hatalmi súlya is, és nem lehet tudni, hogy ezek a tőke–munka ütközésében milyen szerepet fognak elfoglalni. Ennek az új középosztálynak vagy középrétegnek a konceptualizálása egy nagyon érdekes feladat az újmarxista szociológiában" (Szelényi 1983: 309).

[4] Marx természetesen használta a „középosztály" kifejezést, de lényegében csak olyan konvencionális címkeként, melynek komolyabb teoretikus tartalma nem volt. A háromféle kontextusra (úgy mint 1. a felemelkedő polgárság, szemben az arisztokráciával, 2. a megelőző termelési rendszert képviselő „kispolgárság", 3. a termelés szféráján kívüli csoportok) vonatkozóan lásd Hyman 1981: 47.

[5] Weber nem zárja ki az osztályhelyzetre épülő kollektív cselekvést, de azt többnyire reaktív, illetve amorf közösségi cselekvésként tipizálja, avagy nagyon is specifikus feltételekhez köti (Weber 1967: 244–245; 1987: 306–307).

[6] Összefoglalóan lásd Goldthorpe et al. 1968*b*.

[7] Külön is hangsúlyozzák a családi életen belüli változásokat (Goldthorpe et al. 1968*a*: 174–178).

[8] Kifejtik például, hogy az általuk vizsgált jómódú munkások, középosztálybelinek nevezhető anyagi és települési viszonyaik ellenére sem adták fel a Munkáspárt iránti politikai lojalitásukat (Goldthorpe et al. 1971: 73).

[9] Egy másik munkájában ismét foglalkozott e jelenséggel. „Ezek olyan (női) foglalkozások, melyek a leginkább rutinizálódtak, melyekben a foglalkoztatási biztonság alacsony és a karrierkilátások igen-igen szerények. Az ilyen munkát végző nők nem egy kialakulóban lévő jómódú új középosztály tagjai, ellenkezőleg, ők egy általam korábban a fehérgalléros szektor »alsóosztályának« nevezett kategóriába tartoznak. A nők kettős kizsákmányolás

tárgyai: diszkriminációt szenvednek el a foglalkoztatási rendszerben, és rendszerint rájuk hárulnak az otthoni munka és a gyereknevelés terhei" (Giddens 1982*a*: 73).

[10]Összefoglalását lásd 1982*b*: 29. Giddens struktúraelméletéről lásd még Horváth 1988: 50–59.

[11]Anyagi javak felhasználásának olyan közös mintái, melyek függetlenek attól, hogy az egyének hogyan értékelik másokhoz fűződő presztízsviszonyaikat. A disztributív csoportosítás főként a szomszédos csoportoktól való elkülönülést teszi hangsúlyossá (Giddens 1973: 109).

[12]A fehérgallérosok – főleg férfiakból álló – menedzseri, értelmiségi és igazgatási „felső osztályában" jelentős politikai erő lehetőségét látta, ám e meglátásnak a marxi formulától való eltérése ellenére is lehetségesnek tartotta, hogy közvetlenül Marxra támaszkodó új középosztály-analízis szülessen. Itt E. O. Wright *Class, Crizis and the State* című munkájára célzott (Giddens 1982: 73–74).

[13]A cselekvés problémája (pl. az osztálytudat, a szolidaritás, az érdekvédelmi mozgalom, a politikai alapállás stb. formájában) természetesen megjelent az egyes osztályok strukturálódásának bemutatása során, ám mégsem vált hangsúlyossá. A giddensi teória értékelésére vonatkozóan lásd még Prandy et al. 1982: 184–185; Horváth 1988; Pokol 1991: 83–84. Pokol a „kettős-kötésű struktúra" (duality of structure) giddensi koncepcióját éppen a cselekvő megjelenítése szempontjából tartja továbbgondolhatónak saját elméleti rendszerében.

[14]„A juttatási rendszer képét (...) széles foglalkozási kategóriák hierarchiája alkotja; minden egyes kategória különböző helyet képvisel az anyagi és nem anyagi természetű juttatások skáláján. Bár nagyjából el lehet határolni egymástól ezeket a kategóriákat, gyakorlatilag nem határoznak meg egy-egy külön társadalmi osztályt. Ennek oka részben az, hogy a juttatási hierarchia nem mutat éles szakadásokat vagy határozott választóvonalat a fő foglalkozási csoportok között. Általában a juttatások áramlása fokozatos kontinuitás formájában jelenik meg, s nem élesen elkülönülő lépcsőfokok alakjában (Parkin 1972: 24).

[15]„Ami ebből hiányzik, s ami kétértelműséghez vezet (...) az az, hogy nem gondolja végig, miként vezet kirekesztő elzáródáshoz a munkamegosztási pozíciók hierarchiája, továbbá azok a mechanizmusok, melyeken keresztül az egyén bekerül ebbe a hierarchiába, és mozog szintjei között" (Prandy et al. 1982: 185).

[16]„Az a tény, hogy a piac működési elvei – és nem más kritériumok – nyertek polgárjogot a juttatások legfőbb meghatározóiként, természetesen nem független attól, hogy az uralkodó osztály foglalkozásait jól jegyzik a piacon" (idézi Prandy et al. 1982: 187).

[17]Lásd Westergaardnak a magyar kiadáshoz 1984-ben írt szerzői előszavát (Westergaard–Resler 1985: 15–16).

[18]„...a hatalom, a vagyon, a biztonság és a lehetőségek objektív különbözősége létrehoz-e és miként olyan csoportokat, amelynek tagjai tudatában vannak közös helyzetüknek. És ha igen, akkor kialakítja-e az azonos helyzet felismerése a másokéval szemben álló közös érdeknek ... a tudatát, vagy ellenkezőleg: szétforgácsolja-e őket különálló csoportokra, amelyekben minden politikai felhajtóerő nélkül az egyén társadalmi státusz iránti sóvárgása válik uralkodóvá" (Westergaard–Resler 1985: 25).

[19]„...mert a »közép« kifejezés az egyenlőtlenség olyan struktúrájára utal, amelyben a megkülönböztetések legfontosabb alapja a státusz" (Westergaard–Resler 1985: 60).

[20]„Az alacsony szintű »fehérgallérosok« körülményei számos tekintetben a fizikai munkásokéival azonosak, éspedig ma sokkal inkább, mint korábban. Társadalmi szemléletüket és elkötelezettségüket tekintve azonban félig-meddig még ma is távol állnak a fizikai munkásoktól" (Westergaard–Resler 1985: 437).

[21] A koncepció értékelésére vonatkozóan lásd Hyman 1983: 26–28; Goldthorpe 1982: 162–163; Ross 1987: 7–38.

[22] Ross az önigazgatási koncepciót tartja Mallet teóriája központi elemének (Ross 1987: 14).

[23] Ross figyelemre méltó megjegyzése szerint, még a kifejezetten antimarxista társadalomelméleti ambíciójú Touraine is kénytelen volt marxizmus ellenes érvelését jórészt a marxizmuson keresztül kifejteni.

[24] „Lázadnak a hierarchikus szervezet ellen, lázadnak munkájuk fragmentációja és tartalmatlansága miatt, továbbá lázadnak társadalmi privilégiumaik teljes vagy részleges elvesztése ellen. (...) A hierarchiával és az autoritással szembeni fellépésük szerves része – az értelmiségi »középosztály« tagjaiként élvezett – korábbi privilégiumaik visszaállítására irányuló követeléseiknek. Magukra (és csak magukra) nézve nem tartják érvényesnek a proletarizálódást, és feltételezik, hogy képesek azt elkerülni, hiszen saját maguknak köszönhetik a munkásokhoz viszonyított jobb helyzetüket is. Ennélfogva kollektív küzdelmeik ambiguitását nem annyira anti-kapitalista, hanem sokkal inkább anti-monopolista jelleg uralja" (Gorz 1983: 87).

[25] Alacsonyabb beosztású alkalmazottak, tisztviselők.

[26] Az Althusser által képviselt ismeretelméleti felfogással való rokonságára vonatkozóan lásd Hyman 1983: 33.

[27] A tézis értékelésére vonatkozó irodalom tekintetében lásd Ross 1987: 34.

[28] Ennek kritikájára és a „determináció módjaira" (strukturális korlátozás, kiválasztás, közvetítés és átalakítás) vonatkozóan lásd Wright 1980. A „lineáris gondolkodás" bírálatára vonatkozóan lásd még Bourdieu 1986: 107.

[29] Barbara és John Ehrenreich 1977; lásd még Hyman–Price 1983: 106–110. A tanulmány – a főként más baloldali szerzőktől származó kritikákra adott válaszokkal – kibővített változatát lásd Walker 1979.

[30] Az ezt kifogásoló kritikák közül lásd Johnson 1977.

[31] „Elemzésem az új középosztállyal kapcsolatos kérdések közül csak a gazdaságiakkal foglalkozik (...) és csak érinti az ideológiáját és politikáját. Azonban egyetlen konkrét társadalomban létező osztályt sem lehet csupán gazdasági szempontból meghatározni: a gazdasági jellemzés szükséges, de nem elégséges (...) mivel egy osztályt gazdasági, politikai és ideológiai jellemzőik alapján kell meghatározni" (Carchedi 1977: 45, 49).

[32] Az operacionalizálás nehézségeit ő és munkatársai is hangoztatták. Lásd Wright et al. 1982.

[33] A középréteg problematikára vonatkozó áttekintésben nagymértékben támaszkodom G. Ross tanulmányára (1987).

[34] A műből vett idézeteket az 1986-os kiadásból fordítottam.

[35] E cselekvési stratégiák közül Bourdieu külön is kiemeli a rekonverziós stratégiát, amely célja szerint lehet „fennmaradási" és „kompetitív" jellegű is (Bourdieu 1986: 125–168).

[36] Lásd a társadalmi pozíciók terét ábrázoló diagrammot (Bourdieu 1986: 128–129).

[37] „Bourdieu-nek a társadalmi osztályokkal kapcsolatos nézőpontja végül is hagyományos kispolgárság-leíráshoz vezetett" (Ross 1987: 19).

[38] Erre és a káderekkel kapcsolatos francia irodalmakra lásd Ross 1987: 19, 36.

[39] Erre vonatkozóan lásd Stephen J. McNamee-nek Boltanski könyvéről írott recenzióját (*American Journal of Sociology,* vol. 94. Nr. 3. November 1988. 661–663).

[40]Kritikusai ezen a ponton is elmarasztalják őt. Lásd Ross 1987: 19.

[41]Ezt leginkább Jürgen Kocka (1981*a*; 1981*b*) kiemelkedő munkássága fémjelzi.

[42]Erre vonatkozóan igen jó összefoglalást ad Christel Lane (1985).

[43]Lane szerint a következő tényezők játszanak szerepet e helyzet fenntartásában: 1. az alkalmazottak viszonylag magas iskolai végzettsége, továbbá az a jól őrzött hagyomány, mely ösztönzi a szakismeretek respektációját és a szakmai szintek hivatalos bizonyítvánnyal való elismertetését; 2. az alkalmazottak különleges közjogi és munkajogi státusza, védettsége; 3. történelmileg kialakult „középosztályszerű" arculata; 4. e foglalkozási kategóriák kisebb mértékű elnőiesedése Lane (1985: 319).

Hivatkozások

Bahrdt, Hans Paul 1958. *Industriebürokratie*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag

Boltanski, Luc 1981. *Le Cadres*. Les Editions de Minuit. Paris. Az angol nyelvű kiadás: The Making of a Class: Cadres in French Society. New York: Cambridge University Press 1987.

Bourdieu, Pierre 1978. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat

– 1986. *Distinction*. London/New York: Routledge & Kegan Paul. A francia eredeti: *La Distinction*. Paris: Les Editions de Minuit, 1979. Az első angol nyelvű kiadás: Distinction. London: Routledge & Kegan Paul 1984.

Braun, S.–J. Fuhrmann 1970. *Angestelltenmentalität*. Neuwid/Berlin

Bulbeck, Chilla 1980. A New Approach to Occupational Power: Poulantzas and Class Power. In: D. Dunkerley–G. Salaman (eds.) *Organization Studies*. London/Boston/Henley: Routledge & Kegan Paul, 186–215.

Carchedi, Gugliemo 1975. On the Economic Identification of the New Middle Class. *Economy and Society*, (Vol. 4), 1 (March)

– 1977. *On the Economic Identification of Social Classes*. London: Routledge & Kegan Paul

Carter, Robert 1985. *Capitalism, Class Conflict and the New Middle Class*. London/Boston/Melbourne/Henley: Routledge & Kegan Paul

Crompton, Rosemary–Jon Gubbay 1977. *Economy and Class Structure*. London: Macmillan

Croner, Fritz 1962. *Soziologie der Angestellten*. Köln/Berlin: Kiepenheuer & Witsch

Crozier, Michel 1971. *The World of the Office Worker*. Chicago/London: The University of Chicago Press

Dahrendorf, Ralph 1959 (1972). *Class and Class Conflict in an Industrial Society*. London: Routledge & Kegan Paul

– *Konflikt und Freiheit*. München: Piper & Co.

Ehrenreich, Barbara–John Ehrenreich 1977. The Professional-Managerial Class. *Radical America*, (Vol. 11), 2 (March–April)

Feleky Gábor 1988. A „fehérgallérosok" szociológiai kutatásának történetéhez. *Szociológia*, 4, 433–453.

– 1995. A „Marx–Weber erőtér" előtörténetéhez. *Társadalomkutatás*, 1–4, 70–93.

Gallie, Duncan 1978. *In Search of the New Working Class.* New York: Cambridge University Press

Garaudy, Roger 1969. *Le Grand tournant du socialisme*. Paris: Gallimard

– 1970. *Toute la verité*. Paris: Grasset

Giddens Anthony 1973. *The Class Structure of the Advanced Societies.* London: Hutchinson

– 1976. *New Rules of Sociological Methods.* London: Hutchinson

– 1982*a*. *Sociology*. Macmillan

– 1982*b*. Power, the Dialectic of Control and Class Structuration. In: A. Giddens–G. Mackenzie (eds.) *Social Class and the Division of Labour.* Cambridge: Cambridge University Press

Goldthorpe, John 1982. *On the Service Class, Its Formation and Future*. In: Giddens–Mackenzie (eds.) 1982, 162–185.

Goldthorpe, John–David Lockwood–Frank Bechhofer–Jennifer Platt 1968*a*. *The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behaviour.* Cambridge

– – – – 1968*b*. *The Affluent Worker: Political Attitudes and Behaviour*. Cambridge

Gorz André 1964. *Stratégie ouvricre et néocapitalisme*. Paris: Seuil

– 1976. Technology, Technicians and Class Struggle. In: André Gorz (ed.) *The Division of Labour: the Labour Process and Class-Struggle in Modern Capitalism.* Brighton: Harvester. Az eredeti megjelenés éve: 1971. *Technicians and the Class Struggle* címen részletek Hyman–Price (eds.) 1983: 82–87.

– 1983. *Technicians and the Class Struggle*. In: Hyman–Price (eds.) 1983.

Gouldner, Alvin 1979. *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. The Seabury Press

Horváth Ágnes 1988. Életesélyek aszimmetriája. *Társadalomkutatás*, 4, 50–59.

Hyman, Richard 1983. *White-Collar Workers and Theories of Class*. In: Hyman-Price (eds.) 1983.

Hyman, Richard–Robert Price (eds.), *The New Working Class? White-Collar Workers and their Organizations.* London/Basingstoke: Macmillan

Johnson, Terry 1977. What is to be Known? The Structural Determination of Social Class. *Economy and Society*, (Vol. 6) 2 (May), 194–223.

Kocka, Jürgen 1981*a*. *Die Angestellten in der deutschen Geschichte 1850–1980.* Vandenhoeck & Ruprecht

– 1981*b*. *Angestellte im europäischen Vergleich.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

Konrád György–Szelényi Iván 1989. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat

Kudera, Werner–Konrad Ruff–Rudi Schmidt 1983. Blue collar – white collar: grey collar? Zum sozialen Habitus von Arbeitern und Angestellten in der Industrie. *Soziale Welt,* 2, 201–227.

Lane, Christel 1985.„White-Collar Workers in the Labour Process: the Case of the Federal Republic of Germany. *The Sociological Review*, (Vol. 33) 2, (May) 298–326.

Littek, W.–U. Heisig 1986. Rationalisierung von Arbeit als Aushandlungsprozess. Beteiligung bei Rationalisierungsverlaufen im Angestelltenbereich. *Soziale Welt*, (37) 2–3, 237–262.

– 1991. Competence, Control, and Work Redesign: Die Angestellten in the Federal Republic of Germany. *Work and Occupations.* (Vol. 18) 1 (February), 4–28.

Lockwood, David 1958 (1969). *The Blackcoated Worker. A Study in Class Consciousness.* London: Allen & Unwin

Makó Csaba 1985. *A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Mallet, Serge 1963. *La nouvelle classe ouvricre.* Paris: Éditions du Seuil

– 1975. *The New Working Class.* Nottingham: Spokesman Books

– *The New Working Class.* In: Hyman–Price (eds.) 1983.

Mangold, Werner 1981. *Angestelltengeschichte und Angestelltensoziologie in Deutschland, England und Frankreich.* In: J. Kocka (hrsg.) 1981.

Mann, Michael 1973. *Consciousness and Action among the Western Working Class.* London: Macmillan

Marx, Karl 1967. *A tőke.* I. könyv. MEM. 23. kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó

– 1974. *A.tőke,* III. könyv MEM. 25. kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó

– 1976. *Értéktöbblet-elméletek.* I. MEM. 26/I. Budapest: Kossuth Könyvkiadó

Mills, C. Wright 1951. *White Collar. The American Middle Classes.* New York: Oxford University Press (Magyar nyelvű részletek: C. W. Mills: Hatalom–politika–technokraták. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970.)

Pappi, Franz Urban 1988. A kispolgárság és az új középosztály. A középrétegek differenciálódása és homogenizációja a nyugatnémet társadalomban. *Szociológiai figyelő.* 3, 21–32. ELTE

Parkin, Frank 1971. *Class Inequality and Political Order.* London: MacGibbon and Kee

– 1974. Strategies of Social Closure in Class Formation. In: F. Parkin (ed.) *The Social Analysis of Class Structure.* London

– 1979. *Marxism and Class Theory.* London: Tavistock

Pokol Béla 1991. *A professzionális intézményrendszerek elmélete.* FKI

Poulantzas, Nicos 1975 (1978). *Classes in Contemporary Capitalism.* London: New Left Books. Az eredeti francia kiadás éve: 1974.

– 1983. *The New Petty Bourgeoisie.* In: Hyman–Price (eds.) 110–112.

Prandy, Kenneth–Alexander Stewart–Robert Martin Blackburn 1982. *White-Collar Work.* London/Basingstoke

– – – 1983. *White-Collar Unionism.* London/Basingstoke

Ross, George 1987. Destroyed by the Dialectic. Politics, the Decline of Marxism, and the New Middle Strata in France. *Theory and Society,* (Vol. 16) 1, 7–38.

Stewart, Alexander–Kenneth Prandy–Robert Martin Blackburn 1980. *Social Stratification and Occupations.* London/Basingstoke: MacMillan

Szelényi Iván 1983. Az amerikai szociológiáról. *Szociológia,* 3.

Touraine, Alain 1971*a*. *The Post-Industrial Society.* New York: Random House

– 1971*b*. *The May Movement.* New York: Random House

– 1977. *Self-Production of Society.* Chicago: University of Chicago Press

Walker, Pet (ed.) 1979. *Between Labour and Capital.* Hassocks, Sussex

Weber, Max 1967. *Gazdaság és társadalom.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

– 1987. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

– 1992. *Gazdaság és társadalom. 2/1.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Westergaard John–Henrietta Resler 1975 (1985). *Class in a Capitalist Society. A Study of Contemporary Britain.* Harmondsworth: Penguin. Magyarul: *Osztály egy kapitalista társadalomban.* Gondolat 1985.

Wright, Erik Olin 1976. Class Boundaries in Advanced Capitalist Societies. *New Left Review*, 98.

– 1978. *Class, Crisis and the State.* London: New Left Books, 98.

– 1980. Class, Occupation and Organization. In: D. Dunkerley–G. Salaman (eds.) *Organization Studies*. London/Boston/Henley: Routledge & Kegan Paul, 1–30.

– 1985 (1987) *Classes*. London: Verso

Wright E. O.–C. Costello–D. Hachen–J. Prague 1982. The American Class Structure. *American Sociological Review,* (Vol. 47) December, 709–726.

Várhegyi Éva

BANKVEZETŐK KIVÁLASZTÁSA A NYOLCVANAS–KILENCVENES ÉVEKBEN MAGYARORSZÁGON

A magyar bankrendszer átalakulása a piacgazdaság kiépülésének fontos mozzanata. A korábban hatósági-államigazgatási feladatokra hivatott bankszektor egyre inkább egymással versenyző üzleti vállalkozások színterévé válik. Feltételezhető, hogy a banki funkciók átalakulása vezetőivel szemben is új elvárásokat támaszt: felértékelődnek a meritokratikus szemléletű, szakmai felkészültségük és az új iránti fogékonyságuk révén a gyorsan változó piaci környezethez alkalmazkodni képes szakemberek.

A tanulmányban ezt a – logikusnak látszó – hipotézist próbáljuk tesztelni a bankvezetői garnitúra összetételében, szakmai alkalmasságában bekövetkezett változások nyomonkövetésével, a leváltások-kinevezések, illetve visszahívások-megválasztások mögött sejthető motivációk feltárásával.[1] Minthogy a vizsgált időszakban a magyar bankrendszerben jelentős maradt az állami tulajdon részaránya és emiatt a kormány befolyása a bankokra, a bankvezetők kiválasztásának politikai aspektusait sem mellőzhetjük a vizsgálat során. Olyannyira nem, hogy a banki intézményrendszerben végbement változások mellett a kormányváltásokat választottuk a vizsgálódás vezérfonalául.

A kétszintű bankrendszer kialakulása: első generációs bankvezetők

Előzmények: az egyszintű bankrendszer jellemzői

A klasszikus tervgazdálkodáshoz illeszkedő egyszintű bankrendszerben a Magyar Nemzeti Bank (MNB) egyszerre töltötte be a jegybanki és a hitelbanki (kereskedelmi banki) funkciókat.[2] Az MNB-n kívül csupán a lakossági betétgyűjtésre és hitelezésre feljogosított Országos Takarékpénztár (OTP) és a takarékszövetkezetek, továbbá a külkereskedelmi pénzforgalom lebonyolítására létrehozott Magyar Külkereskedelmi Bank (MKB), valamint a központi beruházások finanszírozására kialakított Állami Fejlesztési Bank (ÁFB) láttak el pénzintézeti feladatokat. Speciális, félig pénzintézeti, félig hatósági jelleggel

működött még a Pénzintézeti Központ és az Általános Értékforgalmi Bank sajátos szimbiózisa, amely a külföldi vagyonokkal kapcsolatos ügyeket intézte.

A központi bank szerepét betöltő MNB a tervgazdasági rendszer fontos gazdaságpolitikai szervezete volt, hiszen mind a népgazdasági tervek kialakításában, mind végrehajtásukban komoly szerepet játszott. Az MNB az Országos Tervhivatallal, a Pénzügyminisztériummal és az ágazati minisztériumokkal karöltve vett részt az egyes ágazatok éves fejlesztési tervének és a hozzá szükséges pénz- és hiteligényének kikalkulálásában, amely mögött súlyos politikai csaták és alkuk álltak. A naturáliákban meghatározott ágazatfejlődési tervekhez illesztették a pénzügyi terveket, amelyekből a vállalati saját források prognosztizálásával származott a hitelterv. A terv véglegesítése után az MNB ágazati hiteligazgatóságainak valójában már csak végrehajtó funkciójuk volt: a szükséges hitelekkel az egyes ágazatok rendelkezésére álltak.

Az MNB hitelezési tevékenysége az adott tervgazdasági kereteken belül sokat finomodott az évek folyamán. A hitelképesség mind szakszerűbb elbírálásával próbáltak szelektálni az egyes ágazatokhoz tartozó vállalatok között, természetesen az ágazati keretek határain belül. A hetvenes évek közepétől ágazatoktól független hitelkereteket is kialakított az MNB, elsősorban az export fejlesztését, az import helyettesítését és az energiafelhasználás mérséklését szolgáló beruházások finanszírozására. Az ilyen célokra nyújtott hitelek elbírálása a szokásosnál is alaposabb előzetes vizsgálatokkal történt, és a hitelfelhasználás ellenőrzésére is sor került. A nyolcvanas években a Világbank által nyújtott hitelek kihelyezése során a korszerű hitelbírálat mutatószámait is alkalmazták -az MNB-ben, amelyek tovább bővítették a hitelezők szakismereteit.

Bár a hetvenes–nyolcvanas években a hitelezés minősége az eredmények tükrében igen rossz volt, kétségtelen, hogy az MNB hitelezői apparátusa elsajátította azoknak a *technikai ismereteknek* a jelentős részét, amelyeket a piacgazdaságok bankjaiban is alkalmaznak. A hitelkérelem és hitelbírálat metodikája (pl. a vizsgált pénzügyi mutatók) nagymértékben hasonlított például az osztrák és német bankokéhoz. A hitelezés minőségében mutatkozott eltérések inkább magyarázhatók az indirekt vagy gyakran direkt politikai nyomással, mint a szakszerűség hiányával. A hitelezők kénytelenek voltak elfogadni, hogy bizonyos, politikailag fontos nagyvállalatoknak mindenképpen oda kell ítélni a hitelt, függetlenül a pénzügyi mutatóktól.

A politikai nyomáson túl azonban az is korlátozta a prudens hitelezést, hogy *a hiteldöntéseknek nem volt tétje*. Ha a hitelképesség igazolásához szükséges mutatók számszakilag helyesnek bizonyultak, a döntéhozók (cenzúra bizottságok) nem voltak felelősségre vonhatók. Igaz, nem is állt érdekében senkinek a rossz döntések utólagos felderítése. Ha mégis nyilvánvalóvá vált valamely korábbi hiteldöntésről, hogy elhibázott volt, a banki hitelezők és a hitelt felhasználó vállalat pénzügyi vezetői egymással karöltve bebizonyították, hogy a rossz eredményekben a külső körülmények romlása a vétkes.

Az MNB-n belül a nyolcvanas évekre mégis kialakult egy olyan *hitelezői szakapparátus*, amelyiknek részben megvolt a pénzügyi felkészültsége arra, hogy – megfelelő felelősségi viszonyok mellett – a hiteldöntéseket korrekten megalapozó hitelbírálatot végezzen.[3] Persze ezek az ismeretek hiányosak voltak, hiszen számos tényező vizsgálata (pl. az adós tulajdonosi háttere, szállítókkal-vevőkkel való viszonya, a menedzsment minősége) abban a rendszerben közömbös vagy érdektelen volt.

A hitelezés mellett az MNB másik fontos területe a *devizagazdálkodás* volt, amely a hetvenes évek közepétől egyre inkább felértékelődött. Az ország hitelfelvétele, devizatartozásainak és -követeléseinek, valamint a devizatartalékoknak a kezelése speciális szakismereteket igényelt, amelyekkel más intézményekben nem rendelkeztek. A bank devizarészlegét a titokzatosság sajátos légköre is körüllengte, ami azokból a kívülről nehezen ellenőrizhető eredményekből fakadt, amelyeket időnként a devizaarbitrázs „kitermelt" és amelyekért a terület vezetője politikai babért is aratott. (Az ilyen ügyleteknél szükségszerűen bekövetkező veszteségek – természetesen – titokban maradtak.)

A devizagazdálkodási terület presztízsét az is növelte, hogy ide csak különösen *megbízható emberek* kerülhettek. A merítés bázisa jelentős részben a Szovjetunió speciális (pl. diplomataképző) egyetemein, vagy az MKKE nemzetközi szakán tanult, nyelveket beszélő, ambíciózus fiatal férfiak köre volt. A nemzetközi ügyekben való jártasságot a politikai megbízhatóság tanújelével (párttagság, a KISZ-ben felmutatott aktivitás) is célszerű volt megtámogatni.

Az ezen a területén dolgozó – többnyire fiatal és fogékony – szakemberek szinte egyedülálló ismeretekre tettek szert a bankszakma fontos ágaiban. Az MNB külföldi leányintézményeiben és kirendeltségein néhány hónaptól több évig terjedő szakmai gyakorlatra, illetve felelős munkára is módjuk volt, ami hozzásegítette ezt a gárdát a *korszerű bankismeretek* elsajátításához. Ehhez társult az – akkor még banki körökben sem mindennapos – idegen nyelvi tárgyalóképesség, valamint a külföldi bankárkörökben való jártasság megszerzése, ami a későbbi elhelyezkedést (pl. külföldiek által alapított hazai bankokban) is segítette. Hasonló szakismeretek megszerzésére még a Magyar Külkereskedelmi Bank egyes területei nyújtottak lehetőséget.

A hetvenes-nyolcvanas évek bankrendszerében a banki vezetők szerepe, felelőssége és ennek következtében kiválasztása erősen kötődött ahhoz a *köztes státuszhoz*, amelyet a bankok betöltöttek. Az államigazgatási, hatósági funkcióik mellett üzleti szerepük is volt, de az MNB mint jegybank és az OTP mint az állami lakásfinanszírozás és -elosztás ura direkt politikai funkciót is ellátott. Az OTP a lakossági betétgyűjtésben elfoglalt kvázi-monopolhelyzeténél fogva egyúttal az MNB jobb keze is volt, hiszen döntő részben az ott gyűjtött betétek szolgáltak az MNB hiteleinek forrásául. A kormánydöntések alapján odaítélt állami pénzeket kezelő ÁFB is karöltve működött az MNB-vel. A devizahitelek

felvételében és speciális export-import ügyletek finanszírozásában közreműködő MKB is az MNB meghosszabbított karja volt.

Mindezek alapján érthető, hogy a bankok felső vezetőinek kiválasztása abban az időben elsősorban *politikai döntés* volt, és csak a második számú szempont lehetett a szakértelem. Ahogyan növekedett a szakértelemmel rendelkező, ugyanakkor politikailag is megbízhatónak számító jelöltek száma, úgy lehetett egyre színvonalasabb vezetőket kinevezni. A politika változásával, a liberálisabb gazdaságfilozófia térnyerésével párhuzamosan a jó értelemben vett *technokrácia* is *felértékelődött*. Azonban még a legkiválóbb szakember vezetővé válásához is feltétel volt a *politikai lojalitás*, amelynek meglétét legjobban a párttagsággal lehetett igazolni. (Nem mond ennek ellent, hogy – csakúgy, mint az államigazgatás más területein és a tudományos életben – második-harmadik vonalba kineveztek egy-egy párton kívüli vezetőt, mintegy a szakmai kvalitás fontosságának deklarálásául.)

A bankvezetés különböző szintjein eltérő hangsúlyt kapott a politikai megbízhatóság és a szakértelem. A legfelső szintek egyértelműen politikai státuszt jelentettek (mindenekelőtt az MNB elnöke és helyettesei, valamint a többi bank, különösen az OTP és az ÁFB vezérigazgatója), viszont a kevésbé „politikus" alsóbb státuszok betöltésénél már sokat nyomott a latba a szakmai alkalmasság.

Az MNB vezetőinek kiválasztása bizonyos tekintetben különbözhetett más politikailag fontos szervezetekétől. Az MNB ugyanis a hatvanas évek végétől egyre intenzívebben bekapcsolódott a nemzetközi bankvilágba, és az IMF-tagság megszerzésétől, 1982-től, e kapcsolat tovább bővült. Minthogy a bank *nemzetközi presztízse* fontos politikai-gazdaságpolitikai érdeke volt az országnak, az átlagosnál korábban hangsúlyt helyeztek arra, hogy mind a legfelső szinteken, mind középszinten legyenek megfelelő tárgyalóképességű, a nemzetközi bankvilágban mozogni képes vezetők is.[4]

A hetvenes–nyolcvanas évek bankrendszerére jellemző káderpolitika két fontos vonását érdemes kiemelni abból a célból, hogy a későbbi folyamatok érthetőbbek legyenek. Az egyik, hogy a vezetőkiválasztás erőteljes átpolitizáltsága ellenére, a belföldi és nemzetközi hitelkapcsolatokból fakadó nagyobb nyilvánosság miatt *a bankszektorban nehezebben lehetett kirekeszteni a szakmai alkalmasság szempontját*, mint az államigazgatás sok más területén. A másik – az előbbivel nyilván összefüggő – fontos vonás, hogy az MNB-ben „felnőtt" fiatal szakembergárda egy része olyan ismeretekre tett szert, amelyek a később kialakult üzleti bankvilágban nélkülözhetetlenek voltak. Ez ad magyarázatot arra, hogy sokuk külföldi tulajdonú bankok vezetőiként is megállta a helyét.

Új bankok és bankvezetők

A többszereplős bankrendszer felépítésének első lépéseire már a nyolcvanas évek elején sor került, jóllehet csak 1984-ben született meg a politikai döntés a monobanki struktúra lebontásáról, a jegybanki funkciót betöltő Magyar Nemzeti Bank és az üzleti bankok elkülönítéséről.[5]

A bankszektor modernizációjának első szakaszában a monobank-rendszerben kialakult központosított tőkeallokáció kereteinek fellazítása indult meg. Különböző vállalati és szövetkezeti alapokból (külkereskedelmi vállalatok fejlesztési alapjai, műszaki fejlesztési alapok, szövetkezeti támogatási és fejlesztési alapok), valamint központi pénzeszközökből bankszerűen működtetett *pénzalapokat* hoztak létre. Ezekből fejlődtek ki a nyolcvanas évek közepére azok a szakosított pénzintézetek, amelyek a mai kis- és középbanki kör derékhadának csíráit alkották.

Így jött létre a mai Inter-Európa Bank elődje, az Interinvest Külkereskedelmi Fejlesztési Betéti Társulás 1980-ban; az Ybl Bank elődje, az Építőipari Innovációs Alap; valamint a mai Investbank elődje, a Műszaki Fejlesztési Pénzügyi Egyesülés 1983-ban; a mai Agrobank elődje, az AGRIT Innovációs Alap; a mai Iparbank elődje, az Ipari Szövetkezeti Fejlesztési Bt, továbbá a mai Corvinbank elődje, a Technova Bt 1984-ben; majd a Konzumbank elődje, a Konzuminvest Bt és a Mezőbank elődje, az Országos Kölcsönös Támogatási Alap vagyoni betéteiből alapított AGROSZÖV 1986-ban. Emellett a Magyar Nemzeti Bank 1980-ban létrehozta az Innofinance Pénzintézet elődjeként az Innovációs Alapot, majd 1985-ben az Általános Vállalkozási Bankot.

A későbbi kisbankok elődjeinek tekinthető pénzalapok vezetői alapvetően *két körből rekrutálódtak*. Az egyik kör az MNB volt, a másik az alapok ügyfélkörét jelentő gazdálkodó szervezetek. Szemben a később alapított bankokkal, a nyolcvanas évek elején létrehozott pénzalapok többségének vezetői még inkább az utóbbi körből kerültek ki. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy ezek a pénzalapok valójában *nem banki funkciókra* jöttek létre, hanem arra, hogy meghatározott szakmai körben *bankszerűen* nyújtsanak fejlesztési kölcsönöket.

Jól tükrözte ezt szemléletet az 1984-ben létrejött Technova eredeti „filozófiája", mely szerint a társaság célja a műszaki fejlesztés segítése volt, és ezért a kölcsön megtérülése csak harmadlagos szempont, a kamat pedig olyan szükséges rossz, amelyet minimálisra kell szorítani. Az MNB által alapított Innovációs Alap kifejezetten az újító jellegű tevékenységeket támogatta, a megtérülés legkisebb reménye és érdeke nélkül. A kölcsönös támogatási alapokból létrehozott „pénzintézetek", származásuknál fogva, sokáig megőrizték a kölcsönös segítés filozófiáját.

Voltak ugyanakkor más ambíciójú vezetői is a bankcsíráknak. Az Interinvestet gründoló volt külkereskedő, Iványi György, vagy az MNB külkereskedelmi főosztályáról az Általános Vállalkozási Bank (ÁVB) élére kinevezett Lenk Gé-

za más, meritokratikusabb értékrenddel indították be pénzintézeteiket. Az általános jellemző azonban ekkor még nem ez volt.

Az első újonnan alapított *valódi bank* a Közép-európai Nemzetközi Bank, (CIB) volt, amelyet az MNB külföldi bankok közreműködésével hozott létre 1979-ben off-shore státuszban. Élére az MNB devizagazdálkodási terület egyik osztályvezető-helyettese került. Később, 1985–1986 során az MNB két belföldi státuszú vegyesbankot alapított, a Citibankot és a Unicbankot; ezek első számú vezetőit azonban eleinte a külföldi részvényesek adták, a magyar vezetőket pedig alacsonyabb posztokról verbuválták.

A nyolcvanas évek első felében alapított új pénzintézetek vezetői általában *nem a meglévő bankok vagy az államigazgatás felső vezetői közül* kerültek ki. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy az új intézmények presztízse még nem volt olyan nagy, mint a meglévőké, illetve mint az MNB felső vezetői posztjaié. Ez a merítés abból a szempontból előnyös volt, hogy nem csak az igen erősen hierarchizált MNB felső, lényegében hivatalnoki és egyúttal erősen átpolitizált posztjairól rekrutálódtak az új pénzintézetek vezetői, hanem bizonyos mértékű frissítésre is sor került. Mivel meglehetősen újszerű volt akkoriban egy pénzintézeti vezetői állás, az egyéni ambíció, az *új iránti fogékonyság* is nagyobb hangsúlyt kaphatott, mint a szokásos hivatali karrierutakon.

A bankrendszer modernizációjának másik vonulata a *kétszintű bankrendszer kialakítása* volt. Két éves előkészítés után 1987. január 1-én állt fel a döntően központi banki funkciókat ellátó MNB és az ettől intézményesen elválasztott üzleti bankok új rendszere. Az MNB korábbi hiteligazgatóságaiból három új kereskedelmi bankot, a Magyar Hitel Bankot (MHB), az Országos Kereskedelmi és Hitel Bankot (OKHB, későbbi nevén Kereskedelmi Bank) és a Budapest Bankot (BB) hasították ki.[6]

Vezetőiket többségében az MNB adta, és az apparátust is a korábbi hiteligazgatóságokról „hozták át". Az OKHB első számú vezetője az élelmiszer-gazdaság hitelezését felügyelő elnökhelyettes (Kis Pál) lett, és a második vonalban is MNB-s középvezetők kaptak helyet. A BB első számú vezetője szintén korábbi MNB-s káder lett (Hegedűs Oszkár).

A „kakukktojás" az MHB első számú vezetője, Demján Sándor, a Skála igazgatója volt, aki, bár politikailag megfelelt az akkori reformszellemnek, kétségtelenül új stílust hozott a bankvilágba. Az óvatos, ezért a banki apparátust és döntési eljárásokat hierarchikusan-bürokratikusan megszervező bankvezetőkkel szemben Demján az intuitív, vállalkozó szellemű, nagyra törő ideákat kergető, dinamikus vezetőt testesítette meg, annak személyes vonzásával[7] és társadalmi kockázataival együtt. Más kérdés, hogy – mint később bebizonyosodott – a hivatalnoki mentalitással induló bankvezetők sem mindig tudtak megfelelni az óvatos bankár ideálképének, az MNB-ből leválaszott bankok mindegyike és a pénzalapokból kifejlődött pénzintézetek többsége egyaránt válságos helyzetbe került 1991–1992-re (vö. Várhegyi 1995).

Ebben elsősorban nem a vezetők gyengesége játszott szerepet, hanem inkább az, hogy szinte nulláról kellett felépíteni a banküzemeket, ráadásul a gazdaság általános hanyatlásának időszakában. A külföldi segítség nélkül alapított bankokban minden tapasztalat nélkül kellett (volna) kidolgozni a döntéseket megalapozó belső szabályzatokat (pl. hitelezési kézikönyv), miközben a bankfelügyeleti szabályok kialakítása is csak akkoriban zajlott. A magyar bankok többségében csak a kilencvenes évek első felében készültek el a megfelelő színvonalú szabályzatok.

1987-re megteremtődött a – formailag legalábbis – önálló üzleti bankok viszonylag sokszínű rendszere, amelyben a banki tevékenységek széles körére feljogosított kereskedelmi bankok mellett megtalálhatók voltak a szűkebb tevékenységi spektrumú szakosított pénzintézetek. A későbbiek során további pénzintézetek alakultak meg. Állami kezdeményezésre jött létre a Postabank 1988-ban, vezetője az MNB fiatal munkatársa lett (Princz Gábor), aki a részleges privatizáció után is megőrizte ezt a pozícióját.

Később a már működő pénzintézetek hoztak létre új pénzintézeteket. 1989-ben a takarékszövetkezetek alapították meg a Magyar Takarékszövetkezeti Bankot, a Takarékbankot. Az MHB 1987-ben hozta létre a Befektetési és Forgalmi Leánybankot, amely 1989-től Dunabank néven kereskedelmi bankká alakult át; majd 1989-ben a dél-koreai Daewoo-val közösen alapította az Investrade-et (később: MHB-Daewoo Bank). Az OKHB pedig 1988-ban alapította a Merkantil Bankot. Ezek vezetőit már az anyabankok nevezték ki, többnyire a fiatalabb generációból.

A nyolcvanas évek második felében alapított bankok és később bankká átalakult pénzintézeti csírák részvénytársasági formában működtek. Bár az 1988. évi társasági törvény megszületésével a *vezető testületek* működését már törvény szabályozta, szerepük – a vegyesbankokétól eltekintve – eleinte általában formális volt, mivel a többségi tulajdonos az állam volt, a kisebbségi tulajdonosokat pedig a bankok állami vállalati ügyfelei alkották, amelyeknek érdeke nem a prudens banki működés, hanem a hitelek megszerzése volt.

Az egy személyben megtestesített elnök-vezérigazgatóknak, akik a bankok belső ügyeiben teljhatalommal rendelkeztek, a politikai vezetéssel összefonódott állami és állami vállalati tulajdonosok elvárásainak kellett eleget tenniük. Ez a követelményrendszer nemcsak kiválasztódásukat, de későbbi működésüket is alapvetően meghatározta.

A rendszerváltás előszele

A rendszerváltás előszele az állam- és pártapparátusok mellett a fontosabb bankokban is megmutatkozott. A *Németh-kormány* nemcsak a bankok bankjának, a fontos gazdaságpolitikai-politikai funkciót betöltő MNB-nek a felső vezetését cserélte le, hanem a legjelentősebb üzleti bankokét is.

Az MNB éléről nyugdíjazták Tímár Mátyás elnököt és Fekete János első elnökhelyettest. Az új elnök a külkereskedelmi tárcánál kitanult, később a Minisztertanácsnál dolgozó, akkor negyvenes Bartha Ferenc lett, akinek ugyan – elődjétől eltérően – nem volt pénzügyes múltja, de jobban illeszkedett az új kormány generációs adottságaihoz. Az új első elnökhelyettes a kitűnő képzettségű és korábbi MNB-s gyakorlattal is rendelkező Tarafás Imre lett.

A legnagyobb *kereskedelmi bankok* felső vezetőiben is történtek váltások, részben a kormány nyomására, részben önkéntes távozással. Az OKHB vezetőjét nyugdíjazták, helyére a szintén fiatal és ambíciózus Lenk Gézát, az ÁVB egykori „alapítóját" nevezték ki. Az MKB élére az MNB londoni leánybankjának tapasztalt vezetője, Erdély Gábor került, míg az OTP éléről nyugdíjazták a lakáselosztások urát, helyére a tanácsi apparátusból hoztak új vezetőt. Az ÁVB vezetésével az akkor harmincas, művelt és sokoldalú Terták Elemért bízták meg, aki korábban az OT-ben dolgozott, de az utolsó évben némi banki gyakorlatot is szerzett az MHB-ban. Az Állami Fejlesztési Intézet élén a negyvenes Báger Gusztávné váltotta fel a sok kétes nagyberuházásban közreműködő elődjét. A vegyesbankok élén is fiatalítás történt: a CIB új vezetője Zdeborsky György, a Unicbanké Felcsuti Péter lett; mindketten az MNB devizagazdálkodási részlegében nőttek fel és tanulták meg a bankszakmát.

A Németh-kormány utolsó hónapjaiban az Agrobank élére helyezték át a Miniszterelnöki Hivatal titkárságának vezetőjét, Kunos Pétert, és az Iparbankház élére a pénzügyminiszter-helyettes Kollarik Istvánt. Bár egyiküknek sem volt banki gyakorlata, képességük alapján alkalmasnak látszottak a szakma rejtelmeinek elsajátítására.

Volt olyan vezető is, Demján Sándor, az MHB elnök-vezérigazgatója, aki 1990 márciusában önként állt fel székéből, átadva helyét egy, az új kormány számára elfogadhatóbb személynek. Az utódjelöltek közül az MNB gépipari és nehézipari hitelfőosztályain bő évtizedes gyakorlatot szerzett Bartha Árpád foglalhatta el Demján helyét.

A Németh-kormány banki vezetőcseréi szemmel láthatóan nem különböztek az államapparátusban és a nagyvállalati körben végrehajtott cseréktől. Láthatóan kettős célt szolgáltak: egyrészt megszabadulni a Kádár-korszak lejáratott vezetőitől, másrészt a korábbiaknál képzettebb és technokratább vezetőket választani a megfelelő generációból.

Ez utóbbi nem jelentette azt, hogy ne lett volna fontos a politikai lojalitás, de az elődeinél kevésbé ideologizált, technokrata kormány követelményei talán

puhábbá váltak. Nehéz megmondani, hogy ebben az időszakban az MSZMP-tagság feltétele volt-e a kiválasztásnak, vagy csupán adottság. Bár az első posztokra kinevezett bankárok többsége továbbra is az állampárt tagja volt, akkoriban valószínűleg nehéz is lett volna e posztokra alkalmas embert találni a párton kívül, hiszen a szakmai tapasztalatokkal rendelkező, ambíciózus negyvenes technokraták zöme már korábban belépett a pártba.

A Németh-kormány által kinevezett bankvezetők merítési köre tehát elsősorban az akkor negyvenes évei elején járó generáció volt, amelyik az 1968-as reform idején vagy utána kezdte meg szakmai pályafutását, ezért nemcsak *korszerűbb ismeretekkel* rendelkezett elődeinél, de *szemlélete* is jobban illeszkedett a piacgazdasági átalakulás követelményeihez és a liberális gazdaságfilozófia gondolkodásmódjához.

Bankvezetők kiválasztása a rendszerváltás után

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy az 1990-es első szabad választás után, a politikai pluralizmus körülményei között mennyiben változott meg a bankvezetők kiválasztása és a velük szemben támasztott követelmények rendszere. A rendszerváltáskor érthető módon megfogalmazódott az a várakozás, hogy a gazdaság vezető posztjain a politikai lojalitás dominanciája átadja helyét az eredményekben mérhető szakértelemnek.

A kérdés megválaszolása két szempontból sem könnyű. Egyrészt azért nem, mert a nyolcvanas évek végének átmeneti időszakában a korábbiakhoz képest jelentősen felértékelődött a szakértelem, így ha ezt tekintjük viszonyítási pontnak, könnyen negatív választ kaphatunk. A másik nehézség abból származik, hogy a többpárti rendszerben a választási ciklusonként változó politikai struktúrában a pártokhoz kötődés sokkal inkább rejtett marad a karrierre aspiráló szakértelmiség körében, mint korábban, amikor az MSZMP-tagság örök időkre szóló érdemnek volt hihető. A rejtőzködő pártszimpátiák miatt csak a nyíltan vállalt politikai karrierek esetében lehet viszonylag egyértelműen megítélni a személycserék mögött meghúzódó motivációkat.

Vezetőváltások az Antall- és Boross-kormány idején

Az Antall-kormány – a választási kampány egyes felhangjai ellenére – nem borította fel fenekestül a bankvezetések kialakult struktúráját, jóllehet néhány fontos poszton személyi változásokra is sor került a négy év folyamán.

Az első jelentős személyi változás az *MNB élén* történt, ahová – hatpárti konszenzus alapján – az akkor igen fiatal, ugyanakkor jól képzett, itthon és külföldön egyaránt magas presztízzsel rendelkező Surányi Györgyöt nevezték

ki. Surányi kinevezése egyfajta folytonosságot jelentett a rendszerváltás előtti kormányokkal, hiszen a kutatói múlttal rendelkező új bankelnök a Grósz- és a Németh-kormányok alatt fontos kormányzati funkciókat töltött be a Minisztertanácsban, illetve az OT-ban. Az új elnökhelyettest házon belülről nevezték ki, és a régiek közül senkit sem váltottak le.

A következő – komoly politikai felhang kíséretében végrehajtott – vezetőváltás a jegybank élén az MNB-törvény 1991. végi elfogadásához kötődött. Az Antall-kormány ekkor már elég erőt érzett ahhoz, hogy a hatpárti megállapodás alapján kinevezett – igaz, időközben a kormánypárti politikusok részéről folyamatosan támadott – Surányi helyébe MDF-es politikus szakembert, az ipari miniszter Bod Péter Ákost neveztesse ki. Mivel a jelölés jogszerű volt, a különböző szakmai grémiumok, a szélesebb közvélemény és az ellenzék felháborodása nem tudta megakadályozni a kinevezést, jóllehet ez a független jegybanknak az – éppen az MNB-törvénnyel szentesített – ideájával is ellentétben állt.[8] A MNB korábbi alelnökeit ugyanakkor újraválasztották.

Személycserék az állami többségű bankok operatív vezetésében

A kereskedelmi bankok elnök-vezérigazgatói posztjain meglepően *kevés* és viszonylag későn véghezvitt *személycsere* történt az Antall-kormány idején. Ez persze nem jelenti azt, hogy különböző módokon ne tudott volna a hatalom nyomást gyakorolni a banki menedzsmentre. Minthogy a legfontosabb bankokban továbbra is jelentős maradt az állami tulajdonhányad, a *vezetők leváltásának lehetősége* mindvégig megfelelő fenyegető eszköz maradt a kormány kezében.[9] Hasonló fenyegetettséggel járt a hitel- és bankkonszolidáció időszaka, amikor alapos okkal le lehetett volna váltani akár az összes konszolidált bank vezetőségét, amint az más országokban meg is történt. Ennek a magyar bankok vezetői is tudatában voltak, fenyegetettségük tehát folyamatosan fennállt.

Nem lehet tudni, hogy a kormány tudatos, kifinomult pszichológiai játéka eredményeként maradt posztján abban a ciklusban a bankvezetők többsége, vagy pedig egyszerűen a tehetetlenség, illetve az operatív bankvezetésre alkalmas új személyek hiánya miatt nem került sor több vezetőcserére.

A legnagyobb bank, az OTP élén szinte természetes, hogy vezetőváltás történt. A tanácsi körből verbuvált korábbi elnök-vezérigazgató székét a bankvezetői gyakorlattal (MHB, ÁVB) már rendelkező Terták Elemér foglalta el, akinek azonban – ismeretlen okokból – igen hamar, 1992-ben távoznia kellett. Az új elnök-vezérigazgató Csányi Sándor, egykori pénzügyminisztériumi osztályvezető lett, aki az OKHB vezérigazgató-helyetteseként 1989-től banki gyakorlatot is szerzett.

Az MHB élén csak 1992-ben történt vezetőcsere: a miniszterelnök személyes kívánságára Töröcskei Istvánt nevezték ki vezérigazgatónak, aki az MNB devi-

zagazdálkodási részlegén tanulta szakmáját a hetvenes–nyolcvanas években.[10] Elnökké Szalkai Istvánt, a jeles pénzügyi szakembert választották, aki azonban igen hamar távozott e posztjáról.

A harmadik legnagyobb állami bankban, az OKHB-ban egyáltalán nem került sor vezetőváltásra: a nyolcvanas évek elején az MNB-ből bankvezérré avanzsált Lenk tapasztalt bankárként, immár második bankjában végig megőrizhette elnök-vezérigazgatói székét az első politikai ciklus alatt. A Budapest Bankban viszont meglepő módon a korábbi MSzP-képviselő Bokros Lajos kapta meg az elnök-vezérigazgatói széket.[11] Az addig igen gyengén működő Takarékbank élére a szokatlanul fiatal (harmincéves) Hernádi Zsoltot nevezték ki, aki ezzel OKHB-s vezérigazgató-helyettesi székét cserélte fel. Az MKB-ban csak kismértékű változás történt az operatív vezetői posztokon, amikor 1992-ben szétválasztották az elnök-vezérigazgatói posztot, és a vezérigazgatói széket az MHB éléről menesztett Bartha Árpád foglalhatta el.[12]

A kisebb méretű és fontosságú, befolyásoló állami tulajdonhányaddal rendelkező bankok élén történt vezetőcserék általában *szakmailag indokolhatók* voltak: olyan bankok vezetőit váltották le, amelyek súlyos likviditási helyzetbe kerültek. Ilyen volt az Iparbankház, ahová a Németh-kormány egykori pénzügyminiszter-helyettesét egy volt MNB-s szakemberrel váltották föl 1992-ben, valamint a Konzumbank, amelynek élére egy régi agrárfinanszírozót neveztek ki 1993-ban. Az IBUSZ-Bankban, ahol az alapítás utáni évben, 1992-ben váltottak vezetőséget, szintén szakmai problémák sokasága állt fenn. Az előzőeknél nagyobb súlyú Mezőbankban és Agrobankban, valamint a kisméretű Corvinbankban és Investbankban nem került sor vezetőváltásra a négy év során.

A vegyes tulajdonú, de számottevő állami részesedéssel rendelkező bankok közül egyedül az Általános Értékforgalmi Bank élén került sor vezetőváltásra 1990-ben, míg a politikailag nem jelentéktelen Postabank vezetője végig a helyén maradt.

A fenti áttekintés alapján megállapítható, hogy az operatív vezetői posztokon, a vezérigazgatói székekben *módjával került sor vezetőváltásra*, és azok közül is viszonylag *kevés mögött fedezhető fel egyértelműen politikai indíték*. Az Antall-kormány időszakában a bankok operatív vezetése a szakértelem oldaláról nézve nem volt rosszabb kezekben, mint a Németh-kormány idején: vagy azért, mert azonosak voltak a személyek, illetve csak bankok közötti áramlás történt, vagy azért, mert az újonnan kinevezett vezetők is ugyanabból a szakmai közegből (korábbi MNB, OT, PM) jöttek, mint az előző kormány idején.

Az Antall-kormány bankvezetőkre vonatkozó káderpolitikája kapcsán inkább azt lehet felvetni, hogy a nagyobb bankok esetében miért nem vonták le a rossz banki működés *személyi konzekvenciáit*. Sem büntető, sem demonstratív, sem megelőző céllal nem került sor vezetőváltásra a bankok élén a *hitel- és bankkonszolidációk* kísérő jegyeként.[13] Jóllehet a személyes felelősség a bankválságokban nem volt kimutatható, hiszen azokban a gazdaság válsága, a hibás

gazdaságpolitika, a szabályozás fogyatékosságai és a bankok korábbi „kézi vezérlése" generális szerepet játszott, mégis fontos üzenete volt annak, hogy a bankvezetőket többségükben a helyükön hagyták.

A hitel- és bankkonszolidáció emellett újraélesztette a korábbról jól ismert *alkufolyamatokat* a bankvezetők és a kormány között, miközben az állami bankok vezetőinek skizofrén helyzetére is rámutatott. Kezdetben, a hitelkonszolidáció során még „eminens" állami alkalmazottként a ténylegesnél kevesebb rossz hitelt igyekeztek kimutatni a bankok vezetői, majd később, a bankkonszolidációs fázisban, amikor már a privatizáció deklarált kormánycéllá vált, és ezért lazulni látták az állami függőséget, bankjuk érdekeit szem előtt tartva inkább felülbecsülték a veszteségeket.

1992-ben a kormány skizofréniája is rávetült a bankárok magatartására: amikor az új pénzintézeti törvény értelmében céltartalékot kellett képezni a rossz hitelekre, a legtöbb állami bank ezt azért nem tette meg, mert a pénzügyminiszter a költségvetési bevételek növelése érdekében inkább adófizetésre buzdította őket (vö. Várhegyi 1993).

A vezető testületek összetétele

A rendszerváltást követő első ciklusban működő Antall- és Boross-kormányok az állami bankok operatív irányítását az esetek többségében a meglévő vezetőkre bízták, és a személycseréknek is csak egy része volt egyértelműen politikailag motivált. További kérdés azonban, hogy a *tulajdonosi érdekek* képviseletére alkalmas igazgatósági és felügyeleti bizottsági tagok kiválasztása során milyen szempontokat érvényesítettek, mennyire törekedtek azokon keresztül a bankok *politikai befolyásolásra*.

A jelentős állami tulajdonhányadú bankok igazgatóságaiban a bankok egy részénél megtalálhatóak voltak azok a személyek, akik politikai „komisszárként" vagy pártjuktól kapott ajándékként, de semmiképp sem a tulajdonos szakmai érdekeit képviselő szakértőként ültek e testületben.

> Az OTP esetében a tulajdonos állam az felügyelő bizottságba delegált csak MDF-politikust, míg az MHB és a Postabank esetében az igazgatóságokba választottak be egy-egy MDF-es képviselőt. A másik két nagybankban viszont nem találunk ilyen személyeket. A kisebb állami bankok közül a Takarékbank, a Corvinbank és az MBFB, valamint a fele részben külföldi tulajdonú ÁÉB vezető testületeiben volt meg az MDF-politikusok képviselete.

Ugyanakkor az MDF-kormány idején nem menesztették az MKB, illetve az IBUSZ-Bank felügyelőbizottságába korábban bekerült két SZDSZ-politikust. Az első nagyobb testületváltások idején, 1991-ben egy bankügyekben járatos Fidesz-szakértő is bekerülhetett a legnagyobb bank igazgatóságába.

Az egyes nyilvánvalóan politikai indítékú kinevezések ellenére a vezető testületek összetétele a *szakmai alkalmasság* oldaláról nézve kielégítőnek mondható. A nagybankok igazgatóságainak általában egyharmada bankár, egyharmada tudományos (felsőoktatási vagy kutatóintézeti) pályán dolgozó, egyharmada hivatalnok volt; mellettük néhány bankban egy-egy kormánypárti képviselő ült (lásd Mátrai 1994). A kisebb bankokban nagyobb arányt képvisel a banki menedzsment, és – néhány bankban – a vállalkozói szféra. A nagybankokban a vállalati emberek a felügyelő bizottságokban foglaltak helyet, azon elv alapján, hogy a tulajdonosi kontrollt inkább az fb gyakorolja, míg az igazgatóságok az operatív ügyvezetés szervei.

A fentiek azt tükrözik, hogy a bankok nyílt, a vezérigazgató személyén vagy vezető testületi tagságon keresztül történő pártirányítása nem volt mindegyik fontos bank esetében tetten érhető. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lettek volna más, rejtettebb módjai annak, hogy az uralkodó pártok és főleg a túlsúlyos MDF nyomást gyakoroljanak a bankok operatív vezetésére. A zárt ajtók mögött, telefonon vagy – a végső hónapokban akár – levélben közölt elvárások továbbra is a befolyásolás eszközéül szolgáltak a politikai erők számára.

A nyomásgyakorlás burkolt eszközeivel a hatalom kezdetén és csúcsán természetesen inkább a kormánytényezők élhettek, a választások előtt azonban a hatalom várományosainak, az akkori ellenzéknek is módja volt érdekei érvényesítésére. Ez feltehetően mindaddig így lesz, amíg állami tulajdonban maradnak a bankok, hiszen az állami bankok vezetői létükben függenek a mindenkori kormányok mögött álló politikai hatalomtól. Ez a második szabad választás utáni ciklus eddig eltelt két évében is bebizonyosodott.

Bankvezetők a Horn-kormány első két évében

Az MSZP–SZDSZ koalíció hatalomra kerülésekor a bankszektor erősebben államosított és centralizáltabb tulajdonosi struktúrájú volt, mint az Antall-korszak kezdetén. Azzal, hogy 1991-től az állami vállalatok tulajdonában lévő banki részvényeket központosították (kezdetben az ÁVÜ-be, később az ÁV Rt-be és a PM-be), már önmagában megnőtt az állam szavazati ereje a közgyűléseken. A központi állam, a kormány erejét tovább növelte, hogy a bankkonszolidációk hatására jelentősen megnőtt az állami tulajdon részaránya a konszolidált bankokban. A Horn-kormány által átvett bankrendszer legfontosabb magyar egységeiben *az állam minősített többséggel rendelkezett*, tehát gyakorlatilag egyedül irányíthatta e bankokat. Ez a helyzet állt fenn az OTP-ben, az MHB-ban, a K&H-ban és a BB-ben és számos kisebb bankban.

A Horn-kormány meghirdetett programja ellenére későn kezdett a bankrendszerrel foglalkozni. Bár a koalíciós megállapodás azt tartalmazta, hogy véget kell vetni a bankkonszolidációnak és mielőbb privatizálni kell a bankokat, 1994-ben nem sokat tett e célok érdekében. Befejezte az előző kormány által

megkezdett és 1994 végéig determinált konszolidációs programot, és kísérletet tett a Budapest Bank privatizációra való felkészítésére.

Bár a fontosabb állami bankok vezetői már 1994 nyarától tarthattak a jelentősebb személycseréktől, ezek többségére csak az éves rendes közgyűléseken, májusban került sor. Az új kormány és mindenekelőtt a miniszterelnök ugyanis az MNB törvényesen hat évre megválasztott elnökére, Bodra irányította az össztüzet. Mivel az MNB-törvény értelmében Bod nem volt leváltható, és még bő három évre szólt megbízatása, csak fenyegetésekkel, helyzetének ellehetetlenítésével, megvesztegetéssel vagy törvénymódosítással lehetett posztjáról elmozdítani. Bod – nem tudni, milyen megfontolásból – végül novemberben lemondott, és elfoglalta új helyét a londoni EBRD-nek a magyar kormány által betölthető posztján.

Igen nagy meglepetést keltett, hogy miközben Horn Gyula már a választási kampányban megígérte Surányi visszahelyezését az MNB-elnöki székbe, Bod távozása után hónapokig nem egyezett meg vele. Végül az ország egyre roszszabb nemzetközi megítélésének súlya alatt beadta a derekát, és megkötötte kényszerű alkuját az ekkor már kemény partnerként fellépő Surányival.

A legjelentősebb kereskedelmi bank, ahol viszonylag gyors és jelentős személycserékre került sor, az MHB volt. Ennek nyilvánvalóan politikai okai voltak, jóllehet a bank megrendült helyzete is indokolhatta volna a vezetőváltást. Töröcskei István az egyre erősebb támadások nyomása alatt lemondott, és vele együtt felállt a vezetőség nagy része.

A Horn-kormány – mint az MNB esetében – most sem volt felkészülve arra, hogy új vezért állítson a távozott helyébe. Igen lassan verbuválódott össze az új igazgatóság, amely meghívásos pályázaton döntött az új vezérigazgató személyéről. Az új igazgatóság, amelynek tagjai között gyakorlott bankár éppúgy található, mint elméleti pénzügyi szakember, végül Apró Piroskát, Horn nemrég távozott kabinetfőnökét választotta elnöknek. A pályázaton végül Járai Zsigmond, a Németh-kormány pénzügyminiszter-helyettese, a magyar tőzsde fiatal atyja, a Bankfelügyelet első vezetője nyerte el a vezérigazgatói széket, aki a megelőző négy évet befektető bankárként élte le Londonban és Budapesten.

1994 folyamán rendkívüli közgyűlések összehívásával az MHB-n kívül csak két kisebb állami bankban történtek vezetőcserék. Az MBFB élére még a nyáron kinevezték Medgyessy Pétert, a Németh-kormány miniszterelnök-helyettesét. Az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium tulajdonában lévő Corvinbank vezető testületeinek a minisztérium által delegált elnökét és tagjait lecserélték, a vezérigazgató meghagyása mellett. Az új elnök az egyidejűleg az OMFB élére is kinevezett Bihari István, egykori Chinoin-vezér lett, az IKM külső szakértődelegáltja pedig egy SZDSZ-szakértőként is működő bankkutató, míg az igazgatóság többi külső tagját az IKM középvezetőiből verbuválták.

A többi állami bank vezetőinek részleges lecserélését csak az *1995. májusi rendes közgyűlésekre* tervezte a kormány. A BB közgyűlésén megválasztották a

Bokros kinevezése után vezérigazgatónak megbízott korábbi helyettest, Singlovics Bélát, aki az MKB-ban tanulta ki a bankszakmát. Mivel – az új elvi álláspont alapján – itt is szétválasztották a korábbi elnök-vezérigazgatói posztot, elnöknek a BKE pénzügytanszékének docensét, a tőzsdeügyekben jártas, az előző ciklusban a banknál igazgatósági tagként is működő Sulyok-Pap Mártát választották meg. Az igazgatóság többi helyén és a felügyelő bizottsági posztokon nem történt érdemi változás.

A legnagyobb *politikai vihart* felkavaró közgyűlés az OTP-é volt. A pénzügyminiszter egy decemberi kormányhatározatra hivatkozva itt is megpróbálta szétválasztani az elnöki és vezérigazgatói posztot, és Csányi Sándor mellé egy elnököt kinevezni. A legnagyobb bank vezetőjeként igen nagy hatalommal bíró Csányi azonban latba vetette befolyását az MSZOSZ támogatottságú TB-önkormányzatoknál, amelyek röviddel a közgyűlés előtt kaptak az ÁV Rt-től jelentős (10–10%-os) tulajdonhányadot a bankban. De a 40 százalékos tulajdonrészt birtokló ÁV Rt sem támogatta az elnök-vezérigazgatói poszt azonnali szétválasztásának Bokros-féle ultimátumát.

Bár végül az ÁV Rt képviselője mégis a változásra lehetőséget adó alapszabály-módosító indítvánnyal érkezett a közgyűlésre, mégsem jöhetett létre a módosítás, mivel a TB-önkormányzatok nem szavazták meg az ÁV Rt indítványát.[14] Egyébként az OTP vezető testületeiben nem történt visszahívás, csupán néhány kevéssé ismert új személy beválasztására került sor. Említésre érdemes egy jól képzett és igen fiatal korábbi igazgatósági tag alelnöki kinevezése, aki fél év elteltével a vezérigazgató-helyettesi posztot is elfoglalta.

A következő erőpróba a Kereskedelmi Bank (K&H) közgyűlésén zajlott, ahol teljes győzelmet aratott a pénzügyminiszteri akarat. Igaz, itt a PM-nek a bankkonszolidációnak köszönhetően erős többségi tulajdona volt, így nem szorult szövetségesekre ahhoz, hogy az 1988-tól a posztján lévő elnök-vezérigazgatót minden tisztségétől megfossza. Az új elnök a Külügyi Intézet volt igazgatóhelyettese, Láng László lett, a vezérigazgatói széket Erős János, a vezetése idején erősen leromlott ÁÉB vezérigazgatója kapta meg. A K&H vezető testületeit egy személy kivételével lecserélték. A Postabank és az MKB közgyűlése csendben zajlott, nem történtek személycserék.

Az 1995-ben lebonyolított bankfúziók is idéztek elő vezetőváltásokat. A gyakorlatilag csődbe ment és csak az állam által megmentett Agrobank teljes vezetőségét leváltották, új vezetőit a bankot bekebelező Mezőbank menedzsmentje adta. Ez utóbbi vezetői posztjain csak annyi változás történt, hogy szétválasztották az elnök-vezérigazgatói posztokat. A Konzumbankot az MBFB vásárolta fel, az Investbankot pedig a Pénzintézeti Központba olvasztották be.

Az 1996-os közgyűléseken már alig történtek személyi változások az állami bankokban. Az időközben pénzügyminiszterré kinevezett MBFB-elnök-vezérigazgató megüresedett székeit egy PM-es helyettes államtitkár (Hegedűs Éva) és egy volt ÁÉB vezető (Huszty András) foglalták el. Az alig egy évvel korább-

ban elnökké kinevezett Lángot – minden indok nélkül – eltávolították posztjáról, helyébe alelnöki rangban Kupa Mihály egykori (Antall-kormánybeli) pénzügyminisztert választották be.

A Horn-kormány első két évében, úgy látszik, *jelentősebb vezetőcserékre került sor* a bankokban, mint az Antall-kormányéban. Az új vezetők szakmai alkalmassága papírforma szerint nem romlott; hogy javult-e, azt csak később, a tapasztalatok alapján lehet megmondani.

Az új kormány korábbinál drasztikusabb vezetőváltásában az is szerepet játszott, hogy az előző kormány elmulasztotta megtenni azt a normálisan elvárható lépést, hogy a súlyos állami tehervállalással konszolidált bankok korábbi vezetőit leváltsa. Erre erkölcsi alapon még akkor is sort kellett volna keríteni, ha a bankvezetők felelőssége a rossz hitelek kialakulásában nem mutatható ki egyértelműen. Emiatt érthető volt az első pénzügyminiszter, Békesi László azon ígérete, hogy azonnal lecseréli a konszolidált bankok vezetőit. Hogy erre csak megkésve, fél–egy év alatt került sor, és a kisbankok esetében nem is teljeskörűen, abban vagy a kormány tehetetlensége, vagy a más téren is támadt koalíciós feszültségek játszhattak szerepet.

Következtetések

A kétszintű bankrendszer egy évtizedes periódusának tapasztalatai a bankvezetők kiválasztása szempontjából is igen érdekesek. Az egyedi aktusok sok esetlegességük ellenére is felmutatnak olyan közös vonásokat, amelyekből néhány általános következtetés is levonható. Az alábbiakban két szempontból próbáljuk összegezni a felgyülemlett tapasztalatokat. Az egyik a bankvezetők „minősége", felkészültsége, szakmai alkalmassága, a másik a vezetők politikafüggősége.

A bankvezetők „minősége"

Az olyan újonnan kialakult iparág, mint az üzleti bankárság esetében nem könnyű minőségi ismérvek alapján megítélni a vezetőket. Mégsem kerülhető meg az a fontos kérdés, hogy mekkora szerepet játszott az eddig eltelt időszakban a szakmai alkalmasság szempontja a bankvezetők kiválasztásában. Különösen fontos ez olyan országban, ahol több évtizeden keresztül kontraszelekció érvényesült a gazdasági vezetők kinevezésében, mivel a politikai megbízhatóság gyakran – vélt vagy valóságos – fordított arányban állt a szakmai felkészültséggel.

A magyar bankszektor számára azonban kedvező induló helyzetet teremtett az, hogy a nyolcvanas évek közepén, amikor az új állami bankok többsége lét-

rejött, a szakértelem már a politikai alapon kiválasztott gazdasági vezetői posztokon is előtérbe került. Addigra kialakult az a szakmailag is felkészült, nyelvtudással is rendelkező igen széles merítési bázisú szakértelmiségi csoport, amelyik egyúttal a politikai lojalitás elégséges ismérveit is felmutatta. A nyolcvanas évekre beérett, harmincas–negyvenes technokraták széles köre meglehetősen pragmatikusan viszonyult a politikához: elfogadta azokat a játékszabályokat, amelyeket a hivatali karrier íratlan, de köztudott forgatókönyve előírt.

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy az új kereskedelmi bankok vezérkarának fő merítési bázisát jelentő MNB-ben (és az államigazgatás más helyein is) rendelkezésre álltak olyan szakemberek, akik – a magyar viszonyokhoz mérten – alkalmasak voltak arra, hogy az újonnan alakult bankokat első- vagy másodvonalbeli vezetőként viszonylag szakszerűen irányítsák.

Ennek ellenére az első nagybanki vezetőválasztások idején többségében még a hagyományos karrierút volt a jellemző: az új bankok legfelső vezetőivé a régi MNB-s banki részlegek vezetőit nevezték ki. A kisebb bankok élére, sőt, néhány év múlva a nagyobbakéra is, az említett új generáció képviselői kerültek. Sőt, az újabb, harmincéves generációból is sokaknak volt esélye az eddig eltelt idő alatt jelentős banki karrierre. A „második vonalban" ma már egyre több jól képzett technokrata fiatalember található, akik többnyire a nyolcvanas évek egyetemi életének politikailag és szakmailag is aktív szakkollégista köreiből kerültek ki.[15]

A rendszerváltást követően *nem ment végbe „földindulás" a bankok operatív vezetésében*, a kormány és a mögöttük álló pártok elegendőnek látták, ha a vezető testületekbe megfelelő embereket delegálnak. Az operatív vezetőket (vezérigazgatók és helyetteseik, ügyvezetők) továbbra is többnyire a bankszakmából, kisebb mértékben az államigazgatásból (PM, OT, ágazati minisztériumok), illetve még kisebb hányadban a vállalatvezetői körből választották. Vélhetően elfogadottá vált, hogy a bankvezetés olyan kényes szakma, amelyet nem lehet teljesen képzetlen emberekre bízni.

A szakértelem elismertségét tükrözi az az időközben bekövetkezett vezetőváltásokra jellemző metódus, hogy a nagyobb bankok új vezetőit a kisebb bankok vezetőiből vagy bankon belüli előreléptetéssel választották. A kisbankok esetében kevésbé volt lényeges szempont a bankismeret, ezek vezető posztjaira PM-es vagy más gazdasági vezetői múlttal rendelkező személyeket is alkalmasnak ítéltek. A magyar állami tulajdonnal is rendelkező vegyesbankok élére többnyire az MNB devizagazdálkodási részlegén kiképzett vezetőket delegáltak, akik a külföldi tulajdonosok bizalmát is élvezték.

Összességében tehát elmondható, hogy a bankok operatív felső vezetésének kiválasztásában a szakértelem fontos szerephez jutott. A magyarországi viszonylatban jónak mondható szakmai felkészültség azonban nem jelenti egyben azt, hogy a bankvezetők mindegyike vagy akár többsége valóban jó bankár lett volna. Egyrészt azért nem, mert ez olyan szakma, amelyet igazán csak a gyakor-

latban lehet megtanulni, amire eddig kevés embernek volt módja. Másrészt a direkt vagy indirekt, intézményesített vagy informális politikai-gazdaságpolitikai befolyásolás számos eszköze működött, amely szükségszerűen korlátozta a gondos, megfontolt bankári magatartás kialakulását és érvényesülését.

A bankok vezető testületeinek összetétele sem volt szakmailag rossznak mondható, hiszen többségükben bankárok és kutatók, illetve – az állami bankokban – a tulajdonost képviselő hivatalnokok ültek. A pártok képviseletében beválasztott személyek számszerűen csekély súlyuknál fogva formálisan nem befolyásolhatták a banki döntéseket.

A politikafüggőség mértéke

Az operatív vezetők és a vezető testületek papírforma szerinti szakmai alkalmassága nem jelenti egyúttal azt, hogy csökkent volna a bankok politikafüggősége. Ez ugyanis nem feltétlenül a megválasztott személyek minősége, hanem *a kiválasztás metódusa alapján* ítélhető meg.

Véleményem szerint a rendszerváltást követő kormányok egyike sem gyengítette az állami tulajdonban lévő bankok korábban nyilvánvaló függőségét a politikától. Persze ma burkoltabb, *nehezebben dokumentálható ez a függőség*, hiszen ma már nem jelenik meg a vezetők párttagságában, mint a rendszerváltás előtti időszakban. Ma már minden bankvezető technokrata, sőt a vezető testületek legtöbb tagja is az.

Az állami (rész)tulajdonban lévő bankok operatív vezetőinek és vezető testületeinek kiválasztása, illetve helyén hagyása azonban ma is a kormány jogai közé tartozik. Hogy mikor melyik kormányszerv, illetve személy testesíti meg az államot, szinte lényegtelen abból a szempontból, hogy e döntések mögött általában a koalíciós pártok „káderpolitikusai" is ott állnak.

Az Antall-kormány idején nemcsak a szakértő-pénzügyminiszter Kupa Mihály szólhatott bele a vezetői posztok betöltésébe, hanem az MDF-politikusok sora is: közvetlenül Botos Katalin, majd Szabó Tamás bankokért felelős miniszterek, közvetve pedig más – kevésbé szakértő – politikusok is. A Horn-kormány alatt bekövetkezett vezetőcserék hátterében Bokros pénzügyminiszter és Suchman privatizációs miniszter nyilvános csatája mellett a két koalíciós párt alkuja is, illetve az MSZP-n belüli szárnyak csatája is (gondoljunk Csányi esetére) zajlott.

Egyetlen érdemi különbséget fedezhettünk fel csupán a kétféle pártkoalíció magatartása között: a Horn-kormány – elődjeivel szemben – nem választott be a bankok vezető testületeibe országgyűlési képviselőket és pártfunkcionáriusokat. Ez kétségtelen érdem, hiszen így a direkt politikai függőségnek és befolyásolásnak legalább a nyilvánvaló látszatát sikerül elkerülnie.

Nem dokumentálható, de köztudott, hogy a bankok és a politika *kölcsönös függősége* is fennmaradt, ha a módszer változott is. A rendszerváltás előtt teljesen nyilvánvaló volt, hogy „letelefonálásokkal" hogyan lehetett politikailag fontos nagyvállalatok hiteleit egyengetni. A rendszerváltás után sok szempont-

ból megváltoz(hat)ott a helyzet. Egyrészt kibővült a tét: nemcsak a vállalatok, hanem közvetlenül a pártok is megjelentek támogatásért a bankoknál. Másrészt változhatott a módszer is: koalíciós kormányok esetében elképzelhető, hogy a bankok is felosztásra kerülnek a koalíciós pártok között.

Illúziót kergettek azok, akik a gazdaság Antall-kormány idején tapasztalt túlpolitizáltságát az állami tulajdon radikális csökkenése nélkül is mérsékelhetőnek hitték vagy hirdették. Meglepő talán, de nemcsak a szocialista, hanem még a liberális politikusok és támogatóik körében is tapasztalható volt az a naiv hit, hogy a kormányváltás önmagában is elegendő ahhoz, hogy a politikai állam korábban kritizált befolyása csökkenjen a gazdaságban. Miközben az új kormány hosszú ideig alig tett valamit a privatizáció gyorsítása érdekében, az állami irányítás módszerein sem változtatott. Ugyanúgy, mint elődje, a legfontosabb gazdasági posztokat, az állami nagyvállalatok és bankok vezető helyeit politikai színezetű kinevezésekkel és leváltásokkal tartja befolyása alatt.

Megítélésem szerint ez törvényszerű. Az állami tulajdonlás nemcsak lehetőséget ad, de elháríthatatlan csábítást, esetenként pedig elkerülhetetlen kényszert is jelent arra, hogy a tulajdon révén keletkező gazdasági hatalommal éljen is a politika. A lehetőség nyilvánvaló: az egzisztenciálisan a mindenkori kormánytól és a mögötte álló politikai erőktől függő gazdasági vezető kiszolgáltatott a politikai hatalomnak, ezért pozíciójának megőrzéséért ellenszolgáltatásokra sarkallható. A csábítás is érthető: a politikai hatalom megőrzését ideig-óráig szolgálhatja a gazdasági hatalom birtoklása; ez megnyilvánulhat a gazdaságpolitikai célok szolgálatában, vagy végső esetben a párt anyagi hátterének megerősítésében. Végül a kényszerhelyzet előállhat például akkor, amikor a koalíciós partnerek közötti rossz viszony miatt egyik fél sem bízik abban, hogy a másik nem használja föl az állami tulajdont saját politikai célja érdekében, ezért önmagát is „bebiztosítja".

Jegyzetek

[1] A vizsgálat során alkalmazott módszer a dokumentálható tények elemzését a megfigyelőrészt vevő kutató személyes tapasztalataival, információival ötvözi. A bankvezetői garnitúrák személyi összetételének változása 1990 óta a *Magyar pénzügyi és tőzsdei almanach* évenként megjelenő kötetei, továbbá a közgyűléseket követő sajtótudósítások alapján jól nyomon követhető (a közgyűléseken felolvassák az újonnan megválasztott vezetők szakmai életrajzát). Az egyes személyekre vonatkozó további információk ismeretségen vagy szóbeli közléseken alapulnak. Emiatt helyenként olyan „puha" hipotézisek is megfogalmazódnak, amelyek a tévedés lehetőségét is magukban rejtik.

[2] Az egyszintű bankrendszer működéséről lásd Hagelmayer 1976; Asztalos–Bokros–Surányi 1984; Antal–Várhegyi 1987.

[3] A magyar bankszakma egyik „nagy öregje", Bácskai Tamás megítélése szerint: „Az MNB 2900 alkalmazottjából mondjuk 500, az OTP-ben 50–100 ember rendelkezett azokkal az ismeretekkel, amelyek egy valódi bankban szükségesek. Ezek az ismeretek részben onnan származtak, hogy sokan 1945 előtt is bankban dolgoztak, mások viszont olvastak arról, hogy miként működik egy bank" (vö. Becsky 1996).

[4] A politikai felső vezetés által is favorizált Fekete János mellett ilyen szerepet tölthetett be a nagy műveltségű és nemzetközileg is elismert Bácskai Tamás, aki egyébként a nyolcvanas években – liberális nézetei és szókimondása miatt – „fenegyereknek" számított a bankon belül.

[5] A bankrendszer átalakulásáról lásd mindenekelőtt: Bácskai 1986; Bokros 1987; Antal–Surányi 1987; Antal–Várhegyi 1987.

[6] Az önállósított három bank erőteljes *ágazati* profillal jött létre, amely az évek során is csak lassan oldódott. Az MHB-ba koncentrálódott a nehéz- és a gépipar zöme, míg az OKHB finanszírozta az agrárszektor nagy részét. A BB-ben részben a szolgáltató szektor, részben a bányászat koncentrálódott. A hitelek ágazati koncentrációja megnövelte a bankok hitelezési kockázatát, valamint függőségüket egy-egy markáns ágazati lobby-csoporttól.

[7] A magyar lakosságban (nem a vicclapok és a rosszízű pamfletek, hanem) az irodalom és a filmek alapján kialakult bankár-képhez a sötét-öltönyös, merev, bezárkózó, rigorózus viselkedésével tekintélyt parancsoló középkorú férfiú stílusa illett, aminek Demján nem akart és vélhetően nem is tudott volna megfelelni. Ez nem csupán életkor kérdése volt, hiszen sok, nála fiatalabb új bankvezető hamar beletanult a nemzetközi bankvilágban megismert magatartásformába, viselkedési szokásokba, és viszonylag hamar kiépítette a magyar bankárok zárt, megközelíthetetlen, a kapcsolattartás merev hierarchiáját szigorúan betartó világát, amely formai jegyeiben igencsak hasonlít a vezető államférfiak világához.

[8] Bár Bod szakmai felkészültségét senki sem vitatta, a pénzügyi szakma képviselői tartottak egy olyan politikus kinevezésétől az MNB élére, aki legutóbb az elhíresült GAM-program (egy, a hivatalos kormányprogrammal szemben álló, meglehetősen voluntarista gazdaságélénkítő program) megírásában való részvétellel hívta fel magára a figyelmet. A „politikus" közvélemény pedig a személycsere politikai motivációját nehezményezte, amit a miniszterelnök maga is megerősített azzal a kijelentésével, miszerint Surányinak nem illett volna aláírnia a Demokratikus Charta-t.

[9] Az éves közgyűlések előtt általában ideges hangulat volt tapasztalható a többségi állami tulajdonú bankok felső vezetői körében, és ilyentájt a szakma köreiben rendszeressé váltak a leváltásokkal kapcsolatos találgatások.

[10] Töröcskeit és az általa az MHB vezérigazgató-helyettesi posztjára kinevezett Boros Imrét, akik korábban a művelődésügyi tárca részvételével alapított Kultúrbank vezetői voltak, megalapozott sajtótámadások érték (elsősorban a HVG részéről) a Kultúrbank tulajdonosi átváltozásai, üzletei és ezzel kapcsolatban személyes összeférhetetlenségük miatt. Ez azonban – a jelek szerint – nem veszélyeztette a két bankvezetőnek a pénzintézeti törvényben megkövetelt üzleti jó hírnevét.

[11] Lehetséges, hogy az Antall-kabinet ezzel a gesztussal akarta kifejezésre juttatni, hogy nem politikai szempontok alapján választja meg a bankvezetőket. De az a feltevés sem zárható ki, hogy Antall szimpátiáját Bokrosnak a spontán privatizációt támadó, a nagybankok ideiglenes állami tulajdonát védelmező akkori szereplése váltotta ki.

[12]Érdemes megjegyezni, hogy 1992-ben elvi kérdésként is felvetődött, hogy az elnök-vezérigazgatói posztokat célszerű-e kettéválasztani. Mivel végül nem született a kérdésre elvi válasz, a gyakorlatban aszerint alkalmazták a kétféle megoldást, hogy szükség volt-e újabb személy részére valamelyik posztra.

[13]A hitel- és bankkonszolidációs módszerekről lásd Balassa 1996.

[14]Csak a bürokratikus államapparátus jellemzésére említjük meg azt a „technikai malőrt", amit a Pénzügyminisztérium követett el azzal, hogy elfelejtette kinyomattatni a 18 százaléknyi tulajdonhányadát megtestesítő részvénypakettjét, és emiatt nem is vehetett részt a számára oly fontos OTP-közgyűlésen.

[15]Bár nehéz dokumentálni, de ezeknek a sikeres karriert befutott fiatalembereknek a jelentős része vidéki származású első generációs értelmiségi, akik igen komoly erőfeszítéssel, tanulással és szorgalommal voltak képesek áthidalni azt a társadalmi-kulturális szakadékot, ami a bankvezetői létformától elválasztotta őket.

Hivatkozások

Antal László–Surányi György 1987. A bankrendszer átalakításának előtörténete. *Külgazdaság*, 1.

Antal László–Várhegyi Éva 1987. *Tőkeáramlás Magyarországon.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Asztalos László–Bokros Lajos–Surányi György 1984. Reform és pénzügyi intézményrendszer. *Közgazdasági Szemle*, 3.

Balassa Ákos 1996. A magyar bankrendszer konszolidációja és jelenlegi helyzete. *Külgazdaság*, 4. és 5.

Bácskai Tamás 1986. A magyar bankrendszer az átalakítás útján. *Társadalmi Szemle*, 11.

Becsky Róbert 1996. Az árnyékbokszolásról és a magyar bankrendszer átalakulásáról. Beszélgetés Bácskai Tamással. *Külgazdaság*, 7–8..

Bokros Lajos 1987. Az üzleti viselkedés kibontakozásának feltételei kétszintű bankrendszerben. *Külgazdaság*, 1.

Hagelmayer István 1976. *Pénz- és pénzpolitika a szocializmusban.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Kerekes György (szerk.) *Magyar pénzügyi és tőzsdei almanach, 1990; 1991–92; 1992–93; 1993–94; 1994–95.* TAS-11 Kft

Mátrai Miklós 1994. A bankok vezető testületeinek összetétele. *Bankszemle,* 3.

Várhegyi Éva 1993. Reform és konszolidáció a magyar bankrendszerben. *Külgazdaság*, 9.

– 1995. *Bankok versenyben*. Pénzügykutató Rt

Gelei András

SZERVEZETI KERET ÉS SZERVEZETI VÁLTOZÁS: EGY ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLET

„Minél inkább változik valami, annál inkább ugyanaz marad"
(francia közmondás)

Bevezetés helyett: a szervezeti változásról

A szervezeti változás témaköre meglehetősen szerteágazó, irodalma rendkívül nagy, a tárgyalt témakörök száma is szinte áttekinthetetlen. A szervezeti változásnak nincs széles körben elfogadott jelentése vagy definíciója, majdhogynem ahány szerző, annyiféle értelmezés. Ennek következménye is, véleményem szerint azonban sokkal inkább oka az a tény, hogy a szervezeti változással foglalkozó szerzők – kevés kivételtől eltekintve – anélkül használják a fogalmat és jutnak akár még normatív következtetésekhez is, hogy a fogalmat egyáltalán értelmezték volna az olvasó (és saját maguk) számára, azaz definiálták volna, mit is értenek szervezeti változáson.

A szervezeti változás témája abból az alapproblémából származtatható, hogy a szervezetnek illeszkednie kell külső környezetéhez, de ezzel párhuzamosan meg kell oldani a belső környezet elemeinek (alrendszerek, folyamatok) egymáshoz igazítását is. A kérdés valójában az, hogy a szervezet miként képes egyszerre változni és alkalmazkodni a felgyorsult külső változásokhoz, ugyanakkor fenntartani belső stabilitását és integrációját is. Ennek tárgyalása során pedig a szerzők gyakran eljutnak a szervezeti változás természetével (Levy 1986), ütemével és átfogó jellegével (Miller–Friesen 1984), inkrementális (Quinn 1978) vagy radikális, transzformatív (Dunphy–Stace 1988) sajátosságaival kapcsolatos kérdésekhez. A konvergencia időszakára, azaz az egyensúlyi periódusra a meglévő rendszerek, folyamatok és eljárások tökéletesítése és egymáshoz illesztése, valamint a kisebb környezeti változások hatására lassú, iteratív, inkrementálisnak nevezett szervezeti változások jellemzőek (Tushman et al. 1986). A „kerettörő", radikális vagy forradalmi változásként jellemzett nagyléptékű szervezeti változás ezzel szemben jelenthet stratégiai reorientációt (Tushman et al. 1986), a szervezeti konfiguráció megváltozását (Miller–Friesen 1984), vagy az alapve-

tő normák, politikák és célok módosulását (Argyris–Schön 1978). Egyben megváltoznak a szervezetre jellemző attitűd, norma- és értékrendszer, az észlelések, hiedelmek és a világnézet (Levy 1986), és így az „alapstruktúra" („deep-structure" – Gersick 1991), a használatban lévő elméletek (Argyris–Schön 1978), a szervezeti paradigma (Johnson 1992; Levy 1986), a rendszer lényegét képező szabályrendszer, és így végső soron maga a rendszer is (Dunphy–Stace 1988).

A felsorolásból látható, hogy míg az inkrementálisnak nevezett változások a meglévő „kereteken belül" zajlanak, addig a radikálisnak vagy forradalminak nevezett változások éppen a meglévő „kereteket" törik át. Az is látható azonban, hogy távolról sem egyértelmű, mit tekintsünk „keretnek", melyik is az a „kulcs" szervezeti jellemző, amelyen „belül" a változások stabilizálják, konzerválják a rendszert, és amelynek meg kell változnia ahhoz, hogy valóban radikális, forradalmi változásról beszélhessünk. *Van-e ilyen szervezeti jellemző egyáltalán? Több is van? Esetleg minden szervezetben más és más „szervezeti kereteket" kell áttörni, hogy a szervezet képes legyen alkalmazkodni a nagyléptékű környezeti változásokhoz?* Ezek a kérdések – nyilvánvaló jelentőségük ellenére – eddig nem kaptak elegendő figyelmet a szervezeti változás hatalmas irodalmában.

A tisztázatlanság egyik oka éppen abból ered, hogy csak elvétve kapunk választ arra az alapkérdésre, *mit jelent* maga a szervezeti változás, és *mit nem*. Ehhez hozzájárul, hogy a fenti fogalmakban keverednek a szervezeti változások *tartalmára,* illetve a *folyamatára* vonatkozó elemek. Tartalmi kérdés, ha azt vizsgáljuk, mi változik meg a szervezetekben és milyen mértékben. Folyamatra vonatkoznak azok a kérdések, melyek a változások ütemével, gyorsaságával, tervezett vagy nem tervezett jellegével, illetve az alkalmazottak (és egyéb stakeholderek) részvételének mértékével függnek össze. 0Bár a szervezeti változások kapcsán tartalom és folyamat nem független egymástól, a különbség figyelmen kívül hagyása leegyszerűsítő megállapításokhoz vezethet. Így lehetséges, hogy Quinn (1978) logikai inkrementalizmusához a „stabilizáló", „konzerváló" jelentéstartalom tapadt (Dunphy–Stace 1988; Stopford–Baden-Fuller 1990 [1993]), jóllehet az tartalmát tekintve éppen a nagyléptékű, stratégiai változásokra vonatkozó megközelítés.

A szervezeti változásokról szóló kutatások között mindemellett kevés a longitudinális vizsgálat, legtöbbjük viszonylag szűk időhorizontot figyelembe véve egy adott változtatási projektre, a szervezet történelmi kontextusából kiragadott egyes eseményekre, konkrét akciókra összpontosít (Pettigrew 1989). A szervezet életében bekövetkezett és „fontos"-nak nevezett események (pl. változtatási projektek) ilyen megvilágításban akkor is radikálisnak, forradalminak tűnhetnek, ha hosszabb időhorizonton, a szervezet kontextusát, a szervezetre jellemző folyamatokat, életciklusokat és történelmi mintákat is figyelembe véve azok esetleg csak jelentéktelen események, vagy éppen egy „magasabb szinten"

érvényesülő szervezeti tradíció konkrét megnyilvánulását jelentik (Pettigrew 1989).

A fenti ellentmondásokat tisztázandó, jelen tanulmány kísérletet tesz a szervezeti változások explicit értelmezésére. Véleményem szerint azonban a szervezeti változások elméleti értelmezéséhez megelőzően értelmezni kell a szervezetek mibenlétét és működését is. A tanulmány első részében szereplő, s a szervezeti változásokat látszólag „távolról közelítő" felfogások kiválasztását e kettős cél vezérelte. A szokásosnál hosszabb, bár korántsem teljességre törő bemutatásuk indoka, hogy a mondanivaló kifejtésekor – felhasználva bizonyos fogalmaikat, és integrálva egyes következtetéseiket – nagymértékben építkezem majd rájuk.

A tanulmány második részében bevezetem a „szervezeti keret" fogalmát, és erre építve lehetőség nyílik a szervezeti változás differenciált értelmezésére. Nem célom azonban, hogy a szervezeti változás általános elméletét próbáljam megfogalmazni, vagy amellett érveljek, sőt: a szervezeti változást szubjektív fogalomként és jelenségként közelítem meg. Ennélfogva a tárgyalás során nagy hangsúlyt kap a szervezetek domináns koalíciójának valóságalakító szerepe.

Elméleti háttér

A logikai szintek (típusok) elmélete

A szervezeti változások megértéséhez némely szerző a változások általános, tehát nemcsak a szervezeti életre jellemző értelmezéséből indul ki, Gersick (1991) például a személyiségfejlődésben, a csoportdinamikában, a tudománytörténetben, a biológiában és a fizikában fedezett fel a szervezetek változásaihoz hasonló mechanizmusokat. A *logikai szintek (típusok) elmélete* általánosságban mutatja be a változásokat, és bár az elmélet a formális logika tárgykörébe tartozik (Anzenbacher 1993), mégis fontos kiindulópont lehet a szervezeti változások kifejtése szempontjából. Ezt mutatja, hogy alkalmazzák az egyéni magatartás, valamint a csoportdinamika folyamatainak megértése kapcsán is (Watzlawick et al. 1974; Smith–Berg 1987). Az elmélet egyik fő tétele a következő: „Az a fogalom (vagy fogalomrendszer), amely megfelelő az elemek vagy események valamely *osztályának* a leírásához, más absztrakciós szinten mozog, mint azok a fogalmak, amelyek az adott osztályt alkotó *egyes elemek vagy események* leírásához megfelelőek" (Smith–Berg 1987: 650. – Az én kiemelésem – G. A.).

A szerzők példaként arra utalnak, hogy egy csoport viselkedésének a leírásához más logikai absztrakciós szintű fogalmakat kell felhasználnunk, mint amikor az adott csoport egyes tagjainak a viselkedését kívánjuk leírni. Jóllehet cso-

portviselkedés és csoportbeli egyéni magatartás nem különíthető el egymástól, a csoport nem egyenlő a tagjaival, több annál. Az osztály (jelen esetben a csoport magatartása) magasabb szintet, *metaszintet* jelent az osztály egyes elemeihez (a csoporttagok magatartásához) képest. Éppen ezért az osztály leírásához megfelelő nyelv is metaszintet jelent ahhoz a nyelvhez képest, amely az osztály egyes elemeinek vagy eseményeinek a leírására szolgál.

Az osztályba, kategóriába sorolás tulajdonképpen értelmezés, jelentéstartalommal való felruházás. Egy tény vagy esemény akkor nyeri el valódi jelentőségét, amikor egy értelmezési és/vagy érzelmi keret alapján kategóriákba, osztályokba soroljuk be, valamilyen mértékű fontossággal ruházzuk fel, viszonyulunk hozzá (Watzlawick et al. 1974). Maga az értelmezés az előzőek szerint *metaszintet* jelent az értelmezés, véleményformálás és ítéletalkotás *tárgyához,* azaz az adott tényhez vagy eseményhez képest, és mindig valamilyen meglévő előfeltevés-rendszer bázisán, adott kontextusban történik.

A mottóként idézett közmondás stabilitás és változás ellentmondásos kapcsolatát jellemzi. A látszólagos paradoxon a logikai típusok elméletére támaszkodva könnyen feloldható. Az elmélet alapján különbséget tehetünk *„első-fajú" változás* (first-order change) és *„másod-fajú" változás* (second-order change) között. Az „első-fajú" változás az adott rendszer keretein belül történik, és magát a rendszert változatlanul hagyja; a „másod-fajú" változások ugyanakkor megváltoztatják magát a rendszert is (Watzlawick et al. 1974). A „másod-fajú" változás az „első-fajú" változások révén stabilizálódó rendszer megváltozását, tulajdonképpen a változások változását jelenti (ugyanott: 11).[1] Mivel pedig a rendszer az alkotó elemeihez képest metaszintet jelent, a rendszert megváltoztató „másod-fajú" változásról elmondható, hogy metaszintű változást jelent, amikor is az egyik logikai szintről egy másik, magasabb logikai szintre lépünk. Watzlawick és szerzőtársai érzékletes példáinál maradva, a kerékpározó olyan stabil rendszerként fogható fel, amelynek stabilitása éppen a rendszert fenntartó folyamatos cselekvésből („első-fajú" változásokból, a pedálozásból és az egyensúlyozásból) ered. Az autóban lévő sebességváltó viszont felfogható úgy is, mint metaszint a gázpedálhoz képest, a sebességváltás pedig mint „másod-fajú" változás a gázpedál nyomásához képest.

Az értelmezési mechanizmusok szempontjából a „másod-fajú" változás az „elemi egységek"-hez (pl. eseményekhez és tényekhez, cselekvésekhez, tulajdonságokhoz stb.) társított *jelentéstartalom* megváltozását jelenti. Ennek a „minőségi ugrásnak" az oka a vonatkoztatási (értelmezési és/vagy érzelmi) keret megváltozása, amelynek hátterében a viszonyítási keret alapját jelentő előfeltevés-rendszer megváltozása húzódik (angol megnevezése: reframing). A „másod-fajú" változás következtében az adott tények, események stb. egy, a korábbitól alapjaiban eltérő megvilágításba kerülnek, új értelmet nyernek, annak ellenére, hogy az adott események, tények, tulajdonságok vagy cselekedetek *maguk megváltoztak volna* (Watzlawick et al. 1974). Ilyen új alapokról szemlélve megvál-

toztatható a „valóság", új, a korábbiakban ismeretlen lehetőségek és megoldások tárulhatnak fel.

A logikai típusok elméletét szigorúan véve „másod-fajú" változás csak az adott *rendszeren kívülről* eredhet, egy (viszonyítási) rendszer önállóan nem képes megváltoztatni önmagát (Watzlawick et al. 1974: 9–11). Ennek fő oka az, hogy a „másod-fajú" változás feltételezi a *másik*, a meglévő rendszer keretein kívül lévő, tehát kontextuális, sőt ahhoz képest *metaszintű* viszonyítási rendszert (amely viszont értelemszerűen nem lehet része az első, azaz a megváltoztatandó rendszernek).

A szociotechnikai rendszerelmélet

A fenti, általánosan értelmezett fogalmak – mint metaszint, kategória, rendszer, a rendszer elemei, változás – többé-kevésbé mind leképezhetők a szervezetekre is. A társas rendszerekben azonban az egyes alrendszerek illetve (logikai) szintek nem különíthetők el olyan élesen egymástól, mint a formális logikában.

A *szociotechnikai rendszerelmélet* megállapítja, hogy a szervezetek olyan komplex rendszerek, amelyekben az egyes alrendszerek és hierarchikus szintek „összecsúsznak", számos ponton találkoznak, és kölcsönösen hatnak egymásra.

A szociotechnikai rendszerelmélet a nyílt rendszer elméletből (lásd pl. Katz–Kahn 1966) kiindulva a szervezeteket komplex nyílt rendszereknek tekinti, amelyek társadalmi (szociális) és technikai rendszerből állnak. A szervezetszintű teljesítmény e két alrendszer közös optimalizációja révén maximalizálható, ez pedig általában akkor következik be, amikor az egyes részrendszerek szuboptimálisan működnek (Trist 1981; Pasmore 1988; Pasmore–Khalsa 1993). A szervezetek *társadalmi alrendszerén* egyrészt az egyént kell érteni szerepeivel, feladataival, motivációival, értékeivel, hiedelmeivel, cselekedeteivel stb. együtt, másrészt a csoportokat és kapcsolataikat, harmadrészt a szervezetet és ezen belül például a kultúráját, struktúráját, a jellemző vezetési módszereket és a szervezeti létből származó tapasztalatokat stb. (Pasmore 1988). A *technikai alrendszer* nemcsak a szűk értelemben vett technikai berendezéseket jelenti, hanem a munka elvégzéséhez szükséges valamennyi eszközt, módszert, ismeretet és tudást, tehát minden olyan tényezőt, ami része a szervezetben folyó munkavégzésnek (Pasmore 1988).

A szervezetek egyben több szintű rendszerek is, ahol az egyes szintek az egyén, a csoport és a szervezet. Munkásságának későbbi szakaszában Trist a szervezetek alkotta közösségekkel és az össztársadalmi szinttel is foglalkozott (Hackman 1981; Pasmore–Khalsa 1993). Ezen egyes alrendszerek illetve különböző szintek (1) között nem húzható egyértelmű határ, azok számos ponton „*összecsúsznak*"[2], valamint (2) *kölcsönösen függnek egymástól és befolyásolják egymást*: a szociális rendszer változásai befolyásolják a technikai rendszer kiala-

kításának és működésének feltételeit, és vice versa; az egyéni szinten lezajló változások nem hagyják érintetlenül a magasabb szinteket, amelyek maguk viszont az egyéni szint kontextusát jelentik stb. (Hackman 1981; Pasmore 1988). Valójában pedig egy szervezet nem is egy, hanem sok társadalmi rendszerből áll, éppen az eltérő szintek (egyén–csoport–szervezet), illetve az eltérő szubkultúrák miatt, és így a társadalmi rendszer maga is „túl komplex és túl gyorsan változik ahhoz, hogy képesek lennénk teljes megismerésére és kontrollálására" (Pasmore 1988: 47). Ezt figyelembe kell venni bármely, a rendszerbe történő beavatkozáskor is.

Az „összecsúszás" igaz a szervezet és környezete viszonyára is: a szervezet nemcsak passzívan alkalmazkodik külső környezetéhez, de képes lehet aktívan befolyásolni is. A környezet egyszerre jelent korlátokat és lehetőségeket (Pasmore 1988): a környezet bizonyos fokig mindig külső adottság, amihez a szervezetnek alkalmazkodnia kell, ilyen értelemben a környezet a szervezet teljesítményének „végső bírája" (Pasmore 1988). A szervezet a passzív adaptáció mellett ugyanakkor aktívan befolyásolhatja, alakíthatja is környezetét. Mi több, a szervezet, mint Weick (1983) kifejti, tulajdonképpen maga „alkotja meg", maga választja ki környezetét (Pasmore 1988).

Minél összetettebb észlelő- és szűrőrendszerrel rendelkezik a szervezet, annál változatosabb és összetettebb képet tud megalkotni környezetéről, és annál nagyobb választási és alkalmazkodási lehetőséggel ruházza fel magát.[3] A szervezeteknek ugyanis választási lehetőségük van abban a tekintetben, hogy miként alakítják ki az egyes belső alrendszereket, illetve miként illesztik azokat egymáshoz és a környezethez. Éppen ezért a szociotechnikai rendszerelmélet propagálói szerint a szervezetek működésének és főleg radikális megváltoztatásának folyamatában meghatározó részvételt kell biztosítani a szervezetek – minél szélesebb értelemben vett – kritikus szereplőinek, a „stakeholder"-eknek (Pasmore 1988).

A szervezeti kultúra megközelítés

A komplex módon és dinamikusan egymásra ható, ugyanakkor „összecsúszó" szintekből és alrendszerekből álló szervezetekben nehéz elkülöníteni azokat a szervezeti jellemzőket, amelyek „metaszintként", s amelyek megváltozása „másod-fajú" (azaz forradalmi, radikális, nagyléptékű vagy „keret-törő") szervezeti változásként foghatók fel. A szervezeti kultúra értelmezhető ilyen szervezeti karakterisztikaként. Az egyik legelfogadottabb definíció szerint:

„A kultúra olyan közösen elfogadott alapfeltevések mintáját jelenti, amelyek – abban a tanulási folymatban, melynek során a csoport (szervezet – G. A.) megoldotta a különböző, külső adaptációval és belső integrációval kapcsolatos problémáit – kellően jól működtek ahhoz, hogy érvényesnek tekintsék őket, és ezért megtanítsák az új tagoknak is. Az ő számukra így eligazítást nyújt a fel-

merülő problémák helyes észlelésében, a róluk való helyes gondolkodásban és érzésekben" (Schein 1992: 12).

A szervezeti kultúra tehát bonyolult, *szervezetszintű észlelési, interpretációs és érzelmi séma vagy térkép*, amely a környezeti eseményekkel együtt alapvetően befolyásolja a szervezeti tagok, és a szervezet magatartását. A szervezeti kultúra hosszú, összetett és közös tanulási folyamat során alakul ki, az idők folyamán *beágyazódik a szervezet teljes rendszerébe*, és azt teljes szélességében és mélységében áthatja. Ennek eredményeként a szervezet és tagjai számára biztosítja a stabilitást és kiszámíthatóságot, megkülönbözteti a szervezetet a környezetétől és értelmet ad a környezeti eseményeknek (Schein 1992), végső soron komplex és koherens „gestalt"-ként jelentést és identitást ad a szervezetnek és tagjainak.

A szervezeti kultúrát jelentő alap- vagy előfeltevések három csoportba sorolhatók:

1. A szervezet külső környezethez való adaptációjával, a túlélésével kapcsolatos előfeltevések. Ide a küldetéséről és stratégiájáról, alaptevékenységéről, elsődleges funkciójáról, céljairól és e célok eléréséhez szükséges „eszközökről" (pl. munkamegosztás, hatáskörmegosztás, ösztönzési rendszer), teljesítményértékelési rendszeréről és alkalmazott korrekciós mechanizmusairól alkotott elképzelések tartoznak.

2. A szervezet belső integrációjára vonatkozó alapfeltevések. Az ide tartozó területek a következők: közös nyelv és fogalmi ketegóriarendszer, a szervezet határai és a be-, illetve kikerülés kritériumai, a hatalom és státus elosztása, a személyes kapcsolatokra vonatkozó normák, jutalmak és büntetések definiálása és elosztása, ideológiai és vallási kérdések.

3. Az 1. és 2. pontban szereplő területek, valamint ezek kapcsolatának hátterében lévő legmélyebb szintű alapfeltevések, amelyek a szélesebb kulturális környezetből eredeztethetők, nem tudatosultak, és a kulturális kontextusban adottnak, megváltoztathatatlannak számítanak. Ide olyan kérdések sorolhatók, hogy mi tekinthető létezőnek és igaznak, mi az idő és a tér lényege, mit gondolunk az emberi természetről, az emberi cselekvésekről és az emberi kapcsolatokról.

Mivel a szervezeti kultúrát jelentő alapfeltevések a szervezet érettebbé válásának folyamata során intézményesülnek és beágyazódnak a szervezetbe, ezért *több szinten megragadhatók*. A leginkább megfigyelhető, ugyanakkor legnehezebben értelmezhető első szint *a szervezet tárgyiasult jellemzői* (artifacts), például a fizikai környezet, az alkalmazott technológia, az előállított termékek, az öltözködési stílus, az alkalmazott nyelv, a közszájon forgó történetek és legendák, a szervezeti ünnepségek, a megfigyelhető magatartásformák és az ezeket intézményesítő folyamatok és struktúrák. A második szint a *„vallott értékek"* szintje – Argyris–Schön (1978) elnevezése (espoused values) –, amely a napi működés nyilvános elveit jelenti. Ezek a szervezet írott stratégiájában, megfo-

galmazott céljaiban, hivatalos filozófiájában, valamint a különféle szabályokban és magatartási normákban érhetők tetten. A harmadik legmélyebb szintet a tudat alatt létező, adottnak hitt, és éppen ezért megkérdőjelezhetetlen hiedelmek, gondolatok, érzelmek és előfeltevések jelentik, amelyek rendkívül összetett halmazát *„kulturális paradigma"*-ként foghatjuk fel. A szervezeti észlelést, interpretációt, érzelmeket és magatartást valójában ez a szint irányítja.

A fiatal szervezetben uralkodó alapfeltevések nagyrészt egybeesnek az alapító(k), illetve a kezdeti kulcsszereplők előfeltevéseivel. A szervezet érettebbé válása során változik a helyzet: egyrészt a korábbi alapfeltevések egyre inkább *intézményesülnek* és beágyazódnak a szervezetbe, aminek következtében sokkal inkább a kultúra határozza meg magukat a vezetőket, mintsem ők határoznák meg azt; másrészt a szervezet differenciációja során különböző *szubkultúrák* alakulnak ki, és ezek alapvetően különbözhetnek egymástól. A vezetők szerepe megváltozik, de nem veszít jelentőségéből: míg a kezdeti időkben maguk formálták a kultúrát, a későbbi szakaszban szerepük a szubkultúrák megismerése és integrációja, az össz-szervezeti kultúra feltárása és megismertetése a szervezet tagjaival, illetve szükség esetén megváltoztatása.

Míg a legtöbb szervezeti változás *a meglévő kultúra kontextusában*, azaz az osztott előfeltevések bázisán zajlik le, és megerősíti azokat, egyes nagymértékű változások esetleg módosíthatnak vagy akár meg is változtathatnak egyes alapfeltevéseket. A teljes kulturális paradigma megváltoztatása azonban csak a kultúra teljes lerombolásán keresztül lehetséges. Schein szerint saját kulturális kontextusunk megismerése és akár csak egyes elemeinek megváltoztatása is meglehetősen hosszú folyamat, és csak külső segítséggel történhet. Az ajánlott módszer az úgynevezett klinikai módszer, amely a szervezeti tagok és külső folyamat-tanácsadók együttműködésén alapul.

A szervezeti valóság mint társas konstrukció

A szervezeti változás fogalmának értelmezéséhez tisztázni kell, mit értünk a szervezeten magán, hogyan fogjuk fel a szervezeti valóságot. Enélkül a szervezeti változások bármely definíciója légüres térben mozog. Ugyanakkor – amint arra többen, például Burrel és Morgan (1979), Kindler (1981), Astley és Van de Ven (1983), Morgan (1986), Pettigrew (1989) vagy Gioia és Pitre (1990) is utalnak – a szervezetről való gondolkodásunk és szervezetértelmezésünk függ a háttérben lévő előfeltevésektől, metaelméleti kiindulóponttól vagy paradigmától. Nem véletlen, hogy egyes szerzők a szervezetekről vagy a megváltozásaikról alkotott nézeteik kifejtésekor explicit módon bemutatják saját szervezetképüket/valóságképüket is (pl. Bouwen et al. 1989; Pettigrew 1989; Walsh és Ungson 1991; Westenholz 1993; Bouwen 1993; Bouwen és Steyaert 1995).

A szervezeti valóság közösségi (Bokor 1994) vagy társas konstrukcióként (social construction) való felfogása szerint a szervezetek nem objektíve létező

entitások, amelyek az egyéni tettek és gondolatok közös cél felé integrálására jöttek létre; a szervezetek sokkal inkább az eltérő alapfeltevésekkel, kognitív sémákkal és világlátással rendelkező különböző szervezeti szereplők egyéni, s még inkább közös jelentésazonosító mechanizmusaiban jönnek létre (vagy testesülnek meg) (Bouwen–Fry 1991; Bouwen 1993). „A szervezet interszubjektív módon megosztott jelentéstartalmak hálózata, amely egy közös nyelv és a mindennapi társas interakciók révén marad fenn" (Walsh–Ungson 1991: 60). E megközelítés szerint (Cooperrider–Srivastva 1987; Gioia–Pitre 1990; Bouwen–Fry 1991; Bouwen 1993; Bokor 1994; Bouwen–Steyaert 1995):

1. a szervezet *társas, dinamikus és komplex* rendszer, amely a jelentésazonosító *folyamatok* során jön létre,

2. a szervezetalakítás *állandó* folyamatában részt vevő felek célja, hogy létrehozzanak egy – többé-kevésbé – *közösen elfogadott valóságképet*, amely a közös cselekvés alapja,

3. ebben a folyamatban a *nyelv*nek – amely adott kontextust és előfeltevéseket testesít meg – kitüntetett, kreatív szerepe van: nem csupán visszatükrözi, hanem maga hozza létre a valóságot, illetve eltérő értelmezéseit,

4. a közös valóságkép és az azt megtesítő és létrehozó közös nyelv állandó *„dialógus"*-ban vagy *„diskurzus"*-ban formálódik, de ebben a különböző felek, s így az eltérő perspektívák *különböző intenzitással* vehetnek részt,

5. így a szervezeti valóság végső soron interaktív természetű és az *emberek közötti kapcsolatoktól függ*,

6. a szervezetek megváltozása pedig a *szervezeti tagok közötti viszonyok* megváltozásaként, s ebből eredően *a közös értelmezések* megváltozásaként fogható fel.

A társas konstrukció megközelítése alapján a szervezetekről származó tudás is interaktív folyamatban alakul, melyben a vizsgálat alanya (a kutató) és a vizsgálat tárgya (a szervezet) nem különíthető el élesen. A kutató (vagy bármely a szervezeti rendszerbe belépő szereplő) része a rendszernek, hiszen 1. maga is nyelvhasználó, saját nyelvezete és fogalmai adott nyelvközösségből származnak (Winch 1990), és adott előfeltevéseket jelenítenek meg, 2. belépve a szervezetbe maga is részesévé, egyik szereplőjévé válik a szervezeti valóságról szóló „diskurzus"-nak, 3. ezáltal pedig már belépésével is megváltoztatja a vizsgálandó rendszert (Cooperrider–Srivastva 1987; Bouwen 1993; Bouwen–Steyaert 1995).

A megfigyelő és a megfigyelt rendszer szoros összefüggéséből viszont az is következik, hogy (szervezet-) elmélet és gyakorlat nem választható szét élesen egymástól, hiszen 1. az általános fogalmak és elméletek mindig adott szervezeti kontextusban és konkrét interakciókban kapnak jelentést); 2. a szervezeti szereplők a szervezeti és környezeti valóságról szóló interakcióikban mindig különféle előfeltevések és „logikák", más szóval különféle elméletek „szószólóiként" vesznek részt (Pettigrew 1989; Bouwen 1993; Bouwen–Steyaert 1995).

Saját magam – vélt, s talán valós – szervezetfelfogásához még két fontos megjegyzés szükséges:

1. Álláspontom szerint a szervezetek valósága nem tisztán (inter-)szubjektív: az interakciók folyamatában létrejövő struktúrák és a társas jelentésazonosító folyamatokban létrejövő jelentéstartalmak egyben bizonyos korlátot is jelentenek a későbbi interakciók és jelentésazonosító folyamatok számára (Astley–Van de Ven 1983). Ezt a „körkörös" kapcsolatot jól kifejezi a „strukturáció" (structuration) fogalma, mely szerint a struktúraalkotó folyamatok eredményeként olyan struktúrák jönnek létre, melyek alapvetően befolyásolják a későbbi struktúraalkotási folyamatot (Gioia–Pitre 1990).

2. Hasonlóan kölcsönös meghatározottság jellemzi környezet és szervezet kapcsolatát: a környezeti események, bár szervezeti interpretációjuk interszubjektív folyamatok során alakul ki, maguk is korlátot szabnak a szervezetben egyáltalán felmerülhető interpretációk számára (Astley–Van de Ven 1983; Pasmore 1988). Ennek alapján a szervezet egyszerre nevezhető a környezeti eseményeket értelmező és rájuk reagáló *nyílt rendszer*nek, de *zárt rendszer*nek is, hiszen az események értelmezésének „milyensége" mindig függ a belső, társas valóságalkotó folyamatoktól (Morgan 1986: 236).

Szervezeti keret, szervezeti változás

Már utaltam arra, hogy a szervezeti változások egyik alapvető elméleti, de a gyakorlat számára is lényeges problémája magának a fogalomnak a definiálása. Mit értsünk szervezeti változáson? A válasz korántsem egyértelmű. Nyilvánvaló, hogy mivel a szervezetek dinamikus rendszerek, a változás nemcsak a fejlődés vagy visszafejlődés időszakában, de a stagnáció periódusaiban is része a szervezetek mindennapjainak. A szervezet(ben valami) mindig változik. Vajon lehetséges-e egyáltalán különbséget tenni – legalább fogalmilag, és többé-kevésbé mindig önkényesen – szervezeti „változás" és „nem-változás" között?

Kiindulópont lehet Sz. Kis definíciója, mely szerint „Szervezeti változásnak tekintünk minden olyan átalakulást, amely a szervezetek lényeges jellemzőiben következik be...[és a]...változás meghalad egy bizonyos nagyságrendet..." (Bakacsi et al. 1991: 167–168). Mégis, a szervezetek mely jellemzőit tekintsük lényegesnek, és mekkora az a legkisebb mértékű változás, amit már „valóban" szervezeti változásnak nevezhetünk? És vajon értelmezhetjük-e az „első-fajú" (inkrementális, a rendszer keretein belül zajló) illetve a „másod-fajú" (forradalmi, nagyléptékű, radikális vagy „keret-törő") szervezeti változást?

Pettigrew szerint „a változást középpontjába állító kutatás csak akkor lehet elméletileg megalapozott és egyben a gyakorlat számára is hasznos, ha egyaránt vizsgálja a változás kontextusát, tartalmát és folyamatát, valamint az időtimen-

zió figyelembevételével azt is, hogy ezek miként kapcsolódnak egymáshoz" (Pettigrew 1989: 3).

A fent megfogalmazott kérdések első látásra a szervezeti változás *tartalmát*, jelentését firtatják. A most bemutatásra kerülő válaszadási kísérlet szintén a tartalmi kérdésektől indul. A szervezeti változások viszonylatában azonban tartalom és folyamat szorosan összefügg. Míg azonban Pettigrew (1989) a szervezeti változás tartalmától teszi függővé a szervezeti változás folyamatát, véleményem szerint az összefüggés legalább annyira igaz az ellenkező irányban is: hogy mit jelent maga a szervezeti változás, az alapvetően függ a szervezeti változás vagy tágabban a szervezeti valóság megalkotásának folyamatától. Ilyenformán a szervezeti változás megértése csak a szervezeti *folyamatok* megértésén keresztül lehetséges. (Szeretném azonban már most felhívni a figyelmet arra, hogy mindezek alapján a szervezeti változás soron következő értelmezése a változást alapvetően „szubjektív", illetve „interszubjektív" fogalomnak tekinti.)

A kifejtés másik kiindulópontja az a meggyőződésem, hogy a szervezeti változással kapcsolatos kérdésekre adható alapos válasz feltételezi magának *a szervezet*nek, „mibenlétének" és működésének is az értelmezését. Erre törekedve először megpróbálom integrálni a bemutatott elméletek fontos tanulságait, melynek kapcsán a szervezet „lényeges jellemzőinek" megnevezésére bevezetem a *szervezeti keret* fogalmát. Ez egyben arra is utal, hogy mitől „lényeges" egy adott szervezeti jellemző. A későbbiekben így lehetővé válik a *szervezeti változás* értelmezése, mely szerint a szervezeti változás egy vagy több szervezeti keret megváltozását jelenti. A fogalom révén *„első-fajú"* és *„másod-fajú" szervezeti változás* között is különbséget lehet tenni.

Szervezeti keretek

Szervezeti kereteken *a szervezet azon jellemzőit értem, amelyek irányítják és korlátozzák a szervezeti interpretációt (azaz keretet jelentenek számára), és/vagy irányítják és korlátozzák a szervezeti magatartást (tehát keretet jelentenek számára).*

A definíciónak kiemelten fontos eleme a „szervezeti" jelző. A *szervezeti magatartás* (amellyel szinonímként használom a szervezeti cselekvés, illetve szervezeti akció fogalmakat) a szervezeti tagok eltérő egyéni magatartásainak függvénye, ezek kölcsönös egymásra hatásának és egymástól való függésének eredőjeként alakul ki. A *szervezeti interpretáció*n a „szervezeti valóság" megalkotásának folyamatát értem, vagyis azt, hogy a szervezet tagjai által egyénileg megélt események, akár a szervezet külső, akár belső környezetében történtek meg, szervezeti jelentéstartalmat kapnak, és beépülnek a szervezet alkotta korábbi jelentéstartalmak rendszerébe.[4] A szervezeti szint mindkét esetben függvénye az egyéni szintnek, de egyben feltételez egy magasabb, egyének feletti, *közösségi, társas szintet* is (a szervezeti szint értelmezéséhez lásd Walsh–Ungson 1991).

A nagyléptékű szervezeti változások jelölésére megalkotott „keret" fogalom itt tágabb jelentéssel bír, mint a „keret-törő" változásokról szóló tanulmányokban általában: a szervezeti keret elvileg a szervezet *bármely lényeges jellemzője* lehet, nemcsak a szervezeti érték- és előfeltevésrendszer (azaz a kulturális paradigma). Ha a „szervezetiség" mint kiemelt tényező szerepel, akkor azt mondhatjuk, hogy *szervezeti keret lehet nemcsak a szervezetek összes fizikai jellemzője, de emellett mindaz a szervezetben (korábban és jelenleg) létező egyéni előfeltevés, hiedelem, érték, attitűd, viselkedés, azok a jellemző képességek, kialakult magatartásformák és problémamegoldási módok, valamint az ezek intézményesüléseként létrejött struktúrák, rendszerek, eljárások és folyamatok, amelyek „erejüknél fogva" képesek irányítani és korlátozni a* szervezeti *interpretációt és magatartást.* Például egy szervezet elsődleges vagy makrostruktúrája szervezeti keretként nagyobb „erővel bír", mint valamely szervezeti egység másodlagos (mikro-) struktúrája. A „szervezetiség" szempontja miatt egy szervezet egészét érintő szervezeti és működési szabályzat vagy kollektív szerződés erősebb szervezeti keret, mint egy adott alkalmazott munkaköri leírása vagy munkaszerződése (természetesen ez attól is függ, hogy ki az az alkalmazott).

Mivel a szervezet „egymásba csúszó" alrendszerek és elemzési szintek komplex rendszereként értelmeződik, ennek alapján a szervezeti keretek sem határolhatók el élesen egymástól. Célravezetőbb, ha a szervezeti magatartást és a valóság szervezeti interpretációját kialakító szervezeti jellemzőket a *szervezeti keretek komplex rendszereként* fogjuk fel. Ennek viszont az a következménye, hogy nem tudjuk egy adott szervezeti akció „eredetét" pontosan kinyomozni, nem lehet egyértelműen feltárni az azt kialakító szervezeti kereteket. Ugyanígy nem mondhatjuk meg pontosan, mely szervezeti jellemzők vettek részt egy esemény különböző szervezeti interpretációinak és ezekből létrejövő szervezeti szintű (osztott) interpretációjának megalkotásában. Tulajdonképpen a szervezet bármely részében kialakított interpretáció vagy végrehatott akció szervezeti keretté válhat, ha irányítani és korlátozni tudja a szervezet más részeiben létrejövő interpretációkat és végrehajtott akciókat is. Nem feledkezhetünk el az idődimenzióról sem: a ma egyéni interpretációi és egyéni akciói nem választhatók el a tegnapiaktól és így a holnapiaktól sem. Így válik a mai egyéni magatartás a holnapi egyéni magatartás (és interpretáció) keretévé, a mai előfeltevés, érték vagy képesség a holnapi előfeltevés, érték vagy képesség keretévé stb. Kérdés csak az, hogy bír-e elegendő „erővel", „hatalommal" az egyéni magatartás (előfeltevés, érték, képesség, interpretáció stb.) ahhoz, hogy *szervezetszintű* keretként értelmezhessük.

A szervezeti magatartást és az események szervezeti interpretációját – maguk az események mellett, vagy hozzájuk kapcsolódva – döntően a következő (egymástól a tárgyalhatóság kedvéért többé-kevésbé önkényes módon szétválasztott, valójában azonban egymással átfedő és egymást kölcsönösen meghatározó) tényezők alakítják:

1. a „kívülről", a szervezet környezetéből származó különféle „logikák" (ideológiák, kulturális jellemzők, sikeres megoldásokról érkezett információk),

2. a múltbeli kulcsfigurák (pl. az alapítók) személyes és közös előfeltevései, értékrendszere, hiedelmei, attitűdje, tudása, képességei és magatartása,

3. a jelenlegi és megfigyelhető szervezeti jellemzők, amelyek múltbeli előfeltevéseket, értékeket, hiedelmeket, tudást, képességeket és sikeres problémamegoldásokat intézményesítenek (például formális struktúrák, stratégiák, célok, rendszerek, technológiák, eljárások, szabályok és normák),

4. a szervezet jelenlegi kulcsfiguráinak (együtt a domináns koalíciót alkotják) személyes és közös előfeltevései, értékrendszere, hiedelmei, attitűdje, tudása, képességei és magatartása,

5. a szervezet egyéb tagjainak és más stakeholdereinek személyes és közös előfeltevései, értékrendszere, hiedelmei, attitűdje, tudása, képessége és magatartása,

6. a közös szervezeti előfeltevések és értékek rendszere (a kulturális paradigma): ez az 1–5. pontban szereplő elemek komplex kölcsönhatásából ered, de egyben meghatározza azokat.

Az 1. pontot kivéve a fenti felsorolás azokat a *lényeges szervezeti jellemzőket* tartalmazza, amelyek (a szervezeti tagok egyéni interpretációinak és magatartásának befolyásolásán keresztül) magát a szervezeti szintű interpretációt és/vagy magatartást képesek befolyásolni, s így adott helyen és időben szervezeti kereteknek nevezhetők.[5] Fontos azonban megemlíteni, hogy a felsorolt szervezeti jellemzők 1. a szervezeti magatartás és interpretáció alakításakor áttekinthetetlenül bonyolult rendszert képeznek[6]; 2. csak „potenciális" szervezeti keretek, adott időben és szervezeti kontextusban vagy azok, vagy nem, és ez a megfigyelő ítéletétől is nagyban függ.

A definíció szerint tehát elvileg a szervezet minden jellemzője szervezeti keretté válhat. Hogy valóban azzá válik-e, az éppen attól függ, hogy mekkora hatással képes lenni a *szervezeti* magatartásra és/vagy *szervezeti* interpretációra. Különbséget kell azonban tennünk szervezeti *magatartás*, illetve szervezeti *interpretáció* között (és ebből következően a szervezeti magatartást befolyásoló keretek és a szervezeti interpretációt befolyásoló keretek között), és meg kell vizsgálnunk interpretáció és magatartás viszonyát.

Egyéni szint

A szervezeti szintű interpretáció és magatartás viszonya elemzésének a kapcsolat egyéni szintű elemzésétől kell elindulnia. Az eseményeket a szervezetekben csak az egyének értelmezhetik, és az egyén az is, aki cselekszik. Egyéni cselekvés és interpretáció kapcsolata, vagy tágabban, magatartás és gondolkodás, tudás és a dolgok értelmének megtalálása viszont olyan alapvető és szerteágazó

pszichológiai és filozófiai problémák, amelyek messze túlmutatnak e tanulmány keretein. A témát ezért röviden és szükségképpen leegyszerűsítve tárgyalom.

Kimonen és Nevalainen (1993) a pszichológiai (és részben filozófiai) irodalomra támaszkodva azt vallja, hogy gondolkodás és cselekvés együtt alakul ki, nem választható el egymástól. A gondolkodás ugyanakkor interpretációt is jelent, hiszen a gondolkodáshoz fogalmakra, azaz értelmező mechanizmusokra van szükségünk (Wittig–Belkin 1990). Gondolkodás és cselekvés elválaszthatatlanságát vallja például Weick (1981) is, aki szerint a vezetők a világot éppen saját cselekedeteik révén formálják olyanná, mint amilyen előfeltevésekkel még azelőtt rendelkeztek a világról, mielőtt nekifogtak volna a cselekvésnek. Így aztán nem csoda, ha a világot végül – az önbeteljesítő próféciák logikájának megfelelően – valóban olyannak látják, amilyennek azt eredetileg elképzelték. Cselekvés és gondolkodás egységét mutatja a pszichológia fontos fogalma, a kognitív struktúra vagy séma is, amely „az egyéni cselekvés belső mintája, de egyben az egyéni cselekvést megalapozó minta is" (Kimonen–Nevalainen 1993). A sémák olyan keretet jelentenek, melyek jelentést rendelnek adott cselekedetekhez vagy eseményekhez, ugyanakkor maguk is módosulnak ezen cselekedetek és események hatására (uo.).

Cselekvés, gondolkodás és interpretáció kapcsán azonban egy másik, mondanivalónk szempontjából igen fontos téma is felmerül: *generatív gondolkodásnak* (Wittig–Belkin 1990) vagy *generatív tanulásnak* (Hedberg 1981) nevezik a pszichológiában azt a folyamatot, melynek során a valóság új interpretációja jön létre, amely aztán a korábbiakhoz képest eltérő cselekvési irányokat is lehetővé tesz. Itt valójában arról van szó, hogy az adott cselekvéshez vagy eseményhez – az ahhoz tartozó és szorosan kötődő, „bevett", széles körben elfogadott értelmezés helyett – új, a korábbitól eltérő értelmezést társítunk, mintegy „felülírjuk" a megszokott értelmezést, és ezáltal az adott cselekedetet vagy eseményt egy korábban ismeretlen perspektívába helyezzük. Ilyen eset viszonylag ritkán, véletlenszerűen adódik, és esélyét csökkenti a pszichológiai biztonság elvesztésétől való félelem. Az esemény azonban bekövetkezhet a cselekvő aktív közreműködésével is, az úgynevezett reflektív gondolkodás ugyanis elősegíti azt (Dewey alapján Kimonen–Nevalainen 1993). A reflektív gondolkodás a magatartáshoz és elemi gondolkodáshoz képest magasabb rendű tevékenység, amikor is a cselekvő tudatosan reflektál saját cselekedeteire és kapcsolódó interpretációira, hogy feltárja mögöttes hiedelmeit és várakozásait (Kimonen–Nevalainen).

Szervezeti szint

A társas, szervezeti szinten az egyéni magatartás és az egyéni interpretációk nemcsak az egyéni tapasztalatokra alapozott és egyénileg kódolt tudás függvényei, hanem közösségi, „szociokulturális"-nak nevezhető tudáséi is (Kimonen–Nevalainen 1993), amely a „kollektív memóriában" tárolódik (Walsh–Ungson 1991). A szervezeteknél *társas* kognitív sémákról vagy *társas* kognitív térképekről beszélhetünk (Sims–Gioia 1986).

A szervezeti cselekvés (magatartás) és a szervezeti értelmezés (interpretáció) kialakítása, irányítása és korlátozása kapcsán egyes szervezeti karakterisztikákat fel lehet úgy fogni, hogy jellemzően inkább *cselekvési keretek*: közvetlen hatásuk van a szervezet magatartására, azaz közvetlenül befolyásolják, hogy a szervezet tagjai általában mit és hogyan csinálnak, illetve konkrét események bekövetkezésekor milyen meghatározott szervezeti válaszreakciók indulnak be (Hedberg 1981). Ugyanakkor kevésbé befolyásolják a szervezeti interpretációk kialakulását (bár az egyéni szinten kialakuló interpretációkat – cselekvés és interpretáció elválaszthatatlansága miatt – mindenképpen alakítani fogják). Ilyen, csak a *szervezeti magatartást*, de azt direkt módon meghatározó szervezeti jellemzők lehetnek például a szervezet egységeinek fizikai elhelyezkedése, az alaptechnológia, a pénzügyi tervek és rendelkezésre álló pénzügyi keretek, a különféle akciókra felszólító vezetői utasítások vagy a munkavégzés módját előíró sztenderd működési eljárások. A cselekvési keretek rendszere e megközelítésben egyfajta „magatartási térkép"-ként fogható fel. Folytatva a gondolatsort, szervezeti *értelmezési (interpretációs) keretként* foghatjuk fel azokat a szervezeti jellemzőket, amelyek közvetlenül nem alakítják a szervezeti akciókat, hanem a szervezeti interpretációkat irányítják és korlátozzák. Ide tartozhatnak például a szervezeti tagok (főleg a kulcsemberek) előfeltevései és értékrendszere, vagy a szervezetre jellemző osztott értékek, hiedelmek, érzések és alapfeltevések. E szervezeti jellemzők rendszere együtt „értelmezési térkép"-ként fogható fel. A cselekvési és értelmezési keretek e szétválasztása alapján azt mondhatjuk, hogy bár közvetett módon, *hosszú távon mégis az interpretációs szervezeti keretek határozzák meg a szervezeti magatartást és teljesítményt,* hiszen ezek befolyásolják, hogy mely események kerülnek egyáltalán értelmezésre, azok milyen jelentéstartalmat kapnak, és ezáltal milyen cselekvési alternatívák merülhetnek fel.

A fenti, cselekvési és értelmezési kereteket szétválasztó megközelítés helyett talán még célravezetőbb egy másik értelmezés, mely szerint minden egyes szervezeti jellemző *egyszerre* cselekvési és értelmezési keret, és ezek bármely szétválasztása mesterséges, a kontextus, a megfigyelő nézőpontja és az alkalmazott időhorizont által meghatározott. A megelőzően cselekvési keretként felsorolt szervezeti jellemzők például 1. az egyéni cselekvés befolyásolása révén alakítják az egyéni és így a közös értelmezési mechanizmusokat is, de emellett 2. maguk

is megtestesítenek sok múltbeli sikeres problémamegoldást (Hedberg 1981), és különféle közös hiedelmeket, értékeket, „bevett" jelentéstartalmakat és alapfeltevéseket, bár ezek többnyire nem tudatosultak. Kets de Vries és Miller például megvizsgálták a szervezeti vezetők személyisége és a létrejött vagy tudatosan kialakított szervezeti struktúra közötti összefüggéseket, és arra jutottak, hogy a szervezeti struktúrák a szervezet vezetőinek világlátását és személyiségét tükrözik. Kutatásaikból azonban az is kiderül, hogy a bürokratikus alapelveken nyugvó szervezet „hátterében" egészen különböző – bár többnyire valamilyen módon sérült – vezetői személyiségek „húzódhatnak meg", azaz a bürokratikus szervezet eltérő vezetői személyiségek „szervezeti leképeződése" lehet. Ilyen értelemben a külső szemlélő számára hasonlónak tetsző bürokratikus jellegű szervezetek egészen eltérő jelentéstartalmakat hordozhatnak, s e jelentéstartalmak a szervezeti tagok világlátásában és konkrét viselkedésében tettenérhetőek (Kets de Vries–Miller 1991). A szervezeti struktúra, technológia vagy a szervezeti kontrollmechanizmusok mint mögöttes előfeltevések, hiedelmek és értékek kifejezői és megtestesítői nagy figyelmet kaptak az elmúlt években (Például Hedberg 1981; Morgan 1986; Schein 1992). Walsh és Ungson (1991: 79) mégis arra hívják fel a figyelmet, hogy a szervezeti változások kapcsán a szervezeti struktúra formatív jegyeinek megváltozása mindeddig sokkal nagyobb figyelmet kapott, mint tartalmi jegyeinek (azaz a közvetített jelentéstartalomnak) megváltozása.

A második megközelítés logikája alapján a szervezeti keretek egyrészt különféle osztott és elfogadott („bevett") előfeltevéseket és jelentéstartalmakat hordoznak, amit a „beágyazódott" *szervezeti kultúrának* nevezhetünk (Schein 1992) (az előző bekezdésben 2. pont); a szervezeti keretek másrészt maguk is formálják a valóság eseményeinek szervezetben kialakuló értelmezését, azaz a *szervezeti interpretációt* (az előző bekezdésben 1. pont). E két jelentéstartalom és „logika" szorosan összefügg. Egy centralizált döntéshozatallal jellemezhető szervezetben a felelősség és jogosultságok delegálásának hiánya a szervezeti tagok számára általános bizalomhiányként értelmeződhet (2); és ez a bizalomhiány minden valószínűség szerint rá fogja nyomni a bélyegét bármely, a szervezet belső és külső környezetében bekövetkező esemény egyéni és szervezeti interpretációjára is (1). Mégsem szükségszerű, hogy a két jelentéstartalom mindenképpen és mindig „egy irányba" mutasson: a külső események szervezetben megfogalmazott interpretációja egy ideig jelentősen is eltérhet a kulturális paradigmában kódolt jelentéstartalomtól és logikától, például akkor, ha új vezető lép be a szervezetbe, aki vagy nem ismeri még az elfogadott, osztott szervezeti jelentéstartalmakat, vagy éppen az a célja, hogy megváltoztassa azokat. Ezek az interpretációban mutatkozó eltérések a meglépett akciók kapcsán kerülnek a felszínre.

Fontos tehát tisztázni, hogy ki alakítja (vagy kik alakítják) közvetlenül is a valóság szervezeti képét, hogy a szervezeti keretek ki(k)től kapják meg elfoga-

dott, „bevett" jelentésüket, illetve, hogy ezek a „bevett" értelmezések hogyan, ki(k) által változtathatók meg, kaphatnak maguk is „új értelmezést".

A szervezeti keretek formálása

A szervezeti valóság társas konstrukcióként értelmezéséből az következik, hogy a szervezeti valóság a tág értelemben vett szervezeti szereplők interakciói nyomán alakul ki, a nyelv aktív valóságalakító szerepe révén. Felfogásom szerint hosszabb távon ezen interakció eredményeként a szervezetekben *közösen elfogadott interpretációk* alakulnak ki a világ dolgainak jelentéséről és értelméről (így például egyes eseményekről, magatartásokról, magáról a szervezetről és környezetéről, a szervezet tagjairól, és ugyanígy a szervezet fontos jellemzőiről és az ezekben tárolt jelentéstartalmakról stb.), és ez a közös szervezeti interpretáció teremti meg a közös szervezeti cselekvés lehetőségét. A közös interpretáció alapvető hátterét a közösen osztott előfeltevések rendszere, a kulturális paradigma jelenti (Schein 1992). A közös jelentéstartalom megalkotásához nélkülözhetetlen szervezeti „diskurzus"-ban így nemcsak a szervezet jelenlegi tagjainak látásmódja, tettei és ezek interakciója, de a múlt kulcsembereinek „hangja és tettei", valamint egyéb más, a szervezet külső környezetéből származó logikák és interpretációk is részt vesznek.

A *szervezeti interpretációt* ugyanakkor nem azonosítom a szervezet kulturális paradigmájával: bár a valóságról folyamatosan kialakuló szervezeti kép főként a kulturális háttér függvénye, rövidebb időszakokra egyes események szervezeti interpretációja eltérhet a szervezet kultúrája által közvetített jelentéstartalomtól. Elég csak a korábban említett példára, egy a szervezeten kívülről származó vezetőre gondolni. Egy hatalommal rendelkező válságmenedzser egymaga közvetlenül képes a szervezeti interpretációt megalkotni vagy befolyásolni, s így döntő hatást gyakorolni a szervezeti magatartásra. Hatalmi bázisára alapozva egy ideig figyelmen kívül hagyhatja a szervezet kultúráját, vagy „felülbírálhatja" a belőle származó jelentéstartalmakat. Hosszú távon az eltérés azért fog megszűnni, mert egy kölcsönös illeszkedési folyamat révén a vezető a szervezeti kultúra részévé válik.

A fentiek szerint a közös szervezeti értelmezés, valamint az ezek hátterében húzódó közös előfeltevések rendszere nem azt jelenti, hogy a szervezet minden tagja és mindig egyformán osztaná ezeket – már csak azért sem, mert a szubjektum szűrője miatt ezek az egyéni interpretációk sohasem egyezhetnek meg teljesen. *De főleg azért nem, mert a közös jelentéstartalom kialakításában nem mindenki vesz részt egyenlő erővel és jogosultsággal*: a domináns koalíció hatalma révén az „egyenlőknél egyenlőbbként" vehet részt ebben az „egyezkedési" folyamatban. A szervezeti keretek kapcsán a domináns koalíció az, amely 1. a fontos szervezeti kereteket megnevezi, 2. módosítja a meglévő szervezeti kere-

teket vagy újakat teremt, 3. bizonyos fokig jelentéstartalmat rendel a meglévő szervezeti keretekhez, 4. közvetlenül befolyásolja a valóság szervezeti értelmezését, és így 5. valójában maga is alapvető, meghatározó szervezeti keretté válik (igaz a domináns koalíció sem teheti ezt szabadon, hiszen számára is korlátokat szabnak más szervezeti keretek).

Mindezt figyelembe véve megkísérelhetjük kialakítani a (potenciális) szervezeti keretek egyfajta hierarchiáját:

1. *elemi szervezeti magatartás*, szervezeti akciók: a későbbi magatartások, illetve kapcsolódó gondolatok, érzések számára jelenetenek keretet,

2. *szervezeti cselekvési keretek*: a cselekvés számára iránymutatást és korlátot jelentő, és ehhez a cselekvéshez a „bevett" értelmezést hozzárendelő szervezeti jellemzők (pl. az alaptechnológia, a munkahelyek fizikai kialakítása, a szervezeti struktúra megfigyelhető, látható elemei),

3. *szervezeti interpretáció*: a környezeti események szervezetszintű interpretációja, amely az egyéni interpretációk ütközéséből alakul ki (kialakulásának feltétele, hogy a különféle egyéni, előzetes interpretációk tudatosuljanak és megmérettetésre kerüljenek; tartalmára jellemző, hogy a szervezeti interpretáció a hatalommal[7] rendelkező domináns koalíció tagjainak egyéni, illetve közös interpretációihoz fog közelebb esni),

4. *a szervezet kulturális paradigmája*: a mélyen húzódó osztott előfeltevések rendszere, amely hosszú távon a szervezeti interpretáció, ezáltal a szervezeti magatartás hátterét képezi.

Szervezeti változás

Az előzőekben bevezetésre került a szervezeti keret fogalma, amely a szervezetnek azon lényeges jellemzőire utal, amelyek formálják a szervezeti interpretációt és a szervezeti magatartást. Reményeim szerint sikerült a definíció minden elemét pontosan értelmeznem, ami azért fontos, mert a fogalomra épül a szervezeti változás soron következő definíciója és értelmezése:

Szervezeti változáson *egy vagy több szervezeti keret megváltozását értem, amely (hosszú távon) változást okoz a szervezet magatartásában is.*

A definíció alapján a szervezeti változás 1. a szervezeti keretként értelmezett lényeges szervezeti jellemzőkben bekövetkezett változás, 2. nem szükségszerűen egyenlő a szervezeti magatartás azonnali megváltozásával – bár természetesen az is szervezeti változásként értelmezendő, 3. de hatására hosszú távon a szervezeti magatartás bizonyosan megváltozik. A definíció szerint nem beszélünk szervezeti változásról, ha egyetlen szervezeti keretben sem történik módosulás.

A szervezeti változás a szervezeti keretek többszintű értelmezéséből következően differenciáltan kezelhető. A definíció alapján az tekinthető szervezeti változásnak, ha

1. közvetlenül megváltozik a *szervezeti magatartás*,
2. megváltozik egy vagy több *cselekvési keret*, azaz olyan szervezeti jellemző, mely közvetlenül és meghatározóan alakítja a szervezeti magatartást, illetve a kapcsolódó elemi interpretációkat,
3. megváltozik egy vagy több fontos eseményhez, magatartáshoz, szervezeti jellemzőhöz stb. kapcsolódó *szervezeti interpretáció*[8],
4. megváltozik a *szervezet kultúrája*,
5. és a fentiek mindenféle kombinációja.

Az 1. esetre példa, ha egy gépipari vállalat új terméket kezd el gyártani, egy kozmetikai cég ügynökök révén kezd értékesíteni, egy biztosítótársaságnál az ügyféladatok lehívása ezentúl számítógépes rendszeren történik stb., és ezek a változások szervezeti léptékben is fontos változást jelentenek. A 2. pont az előzőekhez kapcsolódóan az új gyártósor megvételét és beállítását, az ügynöki rendszer kialakítását, illetve a számítógépes rendszer bevezetését jelenti. A 3. szint már valamilyen lényeges szemléleti változásra utal (amely sokkal mélyebb szintű változást jelent, mintha ugyanezeket a lépéseket például csak az uralkodó „divat" vagy valamilyen külső kényszer hatására tennék meg): a gépipari vállalatnál esetleg a köztudatban megjelent a minőségszemlélet, a kozmetikai cégnél felismerték, hogy aktívan kell reagálni a környezeti változásokra és valóban tisztelni kell a vevőt, a biztosítótársaságnál pedig az új szemléletű vezetés egyik kulcselemének számít, hogy a jövőben pontos és naprakész információval kell ellátni azokat a munkatársakat, akiken a mindennapi működés áll vagy bukik: a fiókok és kirendeltségek munkatársait. A 4. szint ezen interpretációk kultúrába való beépülését, a szervezeti előfeltevések módosulását, végső soron akár a kultúra teljes megváltozását jelenti, de ez csak hosszú tanulási és felejtési folyamat eredménye lehet (Hedberg 1981; Schein 1992).

A szervezeti változások fenti, differenciált értelmezése lehetővé teszi, hogy a logikai szintek általános elméletét alkalmazzuk a szervezeti változások természetének leírására. Ennek alapján különbséget tehetünk „első-fajú", azaz a szervezeti rendszeren, mint értelmezési és cselekvési kereten belül zajló, és így végső soron a rendszert magát fenntartó változás, illetve „másod-fajú", a valóság szervezeti értelmezését, és így magát a szervezetet alapjaiban megváltoztató szervezeti változás között.

„Első-fajú" szervezeti változáson *a felszíni, megfigyelhető („alacsonyabb rendű") szervezeti keretek megváltozását értem, tehát 1. a szervezeti magatartás közvetlen megváltozását, vagy 2. a szervezeti magatartást és a cselekvők egyéni interpretációit közvetlenül formáló cselekvési keretek megváltozását, miközben a szervezeti interpretáció és a szervezeti kultúra változatlan marad.*

Az „első-fajú" szervezeti változásokat „evolúciós" szervezeti változásoknak is nevezhetjük. Ez a fajta változás is nevezhető esetenként „nagyléptékű"-nek vagy „radikális"-nak, értve ezalatt, hogy alapvetően megváltozhat a szervezet külső, megfigyelhető képe, illetve a szervezeti magatartás.

„Másod-fajú" szervezeti változáson *a szervezeti interpretáció, illetve a szervezeti kultúra módosulását, megváltozását értem. A másod-fajú szervezeti változás hosszú távon alapvető változásokat okoz a szervezeti magatartásban.*

Ez a szervezeti változás a korábbiak értelmében forradalmi („metaszintű", „paradigmatikus") változást jelent. A „másod-fajú" szervezeti változás hatására a szervezeti valóság átalakul, hiszen új értelmezést kapnak a szervezet belső és külső környezetében bekövetkező események és jelenségek, esetleg maga a szervezet és környezete, valamint a köztük lévő viszony is. A szervezet életét alapvetően megváltoztató „forradalmi ugrás" *szükséges feltétele*, hogy a szervezeti valóság kialakításában kitüntetett szerepet játszó domináns koalíció megváltozzon, például

1. a domináns koalíció tagjainak kicserélődésével,
2. a domináns koalíció átstrukturálódásával (pl. új szereplők lépnek be vagy megváltozik a hatalmi térkép),
3. a domináns koalíció tagjainak előfeltevései, értékei és magatartásának megváltozása révén.

Elégséges feltételként arra is szükség van, hogy

1. a domináns koalíció – új előfeltevések bázisán – a valóság ténylegesen új interpretációját fogalmazza meg, és
2. a domináns koalíciónak legyen elég hatalma ezt az új értelmezést szervezeti szintre emelni.

Adott szervezeti szituáció újraértelmezése nem jelenti a szervezeti magatartás azonnali látványos megváltozását, hiszen elképzelhető, hogy a domináns koalíció még nem akarja, vagy erőforráshiány, esetleg a megfelelő szervezeti képességek hiánya miatt nem tudja azt a gyakorlatba átültetni. A magatartásváltozásra csak akkor kerül sor, ha – a mindenkori domináns koalíció értékelése szerint – a helyzet kikényszeríti, vagy elegendő erőforrás áll hozzá rendelkezésre, vagy a szervezet rendelkezik már a megfelelő képességekkel. Így a szervezeti interpretációban bekövetkező változások hosszú távon végül is alapvető magatartásváltozást eredményeznek, miközben az új interpretációk beépülnek a szervezet kultúrájába, formálva ezzel a későbbi interpretációkat és későbbi magatartásokat.

A szervezeti változás szubjektivitása

A szervezeti változás a fenti értelmezés szerint alapvetően szubjektív jelenség, hiszen a megfogalmazott definíció számos szubjektív elemet tartalmaz. Az, hogy mit nevezünk szervezeti keretnek és mit szervezeti változásnak, ezután is

függ 1. a megfigyelő nézőpontjától és ítéletétől, 2. az adott szervezeti kontextus „itt és most"-jától, valamint 3. attól, hogy milyen időtávban vizsgálódunk. Lehet, hogy az az esemény, amit adott helyen és időben alapvető szervezeti változásnak gondoltunk, nagyobb távlatból éppen egy (vagy akár több) szervezeti tradíciónak, történelmi mintának a megnyilvánulása (Pettigrew 1989; Salipante 1992). „Minél inkább mai eseményeket vizsgálunk, annál könnyebb változásokat kimutatni; minél hosszabb ideig vizsgálódunk egy kialakuló (szervezeti) folyamat mentén és minél jobban visszamegyünk az időben, hogy feltárjuk e folyamat eredetét, annál több folytonosságot fogunk felfedezni. Változás és folytonosság gyakorlatban és elméletben is feltételezik egymást" (Pettigrew 1989: 9).

Ez a szubjektivitás ugyanúgy érvényes a szervezeti szereplőkre (pl. a vezetők, alkalmazottak, tulajdonosok), mint azokra, akik tudatosan avatkoznak be a szervezet életébe (pl. a tanácsadók), és azokra is, akik a szervezeteket és változásaikat megfigyelik és értelmezik (pl. a kutatók). Mi több, olyan fogalmak, mint szervezeti keret, szervezeti interpretáció, szervezeti kultúra, szervezeti magatartás, szervezeti változás, vagy maga a szervezet *maguk is elméleti és fogalmi (társas) konstrukciók*, amelyek konkrét jelentésüket adott kontextusban nyerik el, és mindig valamelyest mást jelentenek a különböző megfigyelők számára. Hogy mit, az meghatározóan függ a háttérben húzódó előfeltevésektől (Burrel–Morgan, 1981; Astley–Van de Ven 1983; Gioia–Pitre 1990). A szervezeti keret fogalma és a szervezeti változás kapcsolódó definíciója is csak akkor nyerhetnek értelmet, ha megpróbáljuk használatba venni, konkrét helyzetekre értelmezni őket (Bouwen 1993; Bouwen–Steyaert 1995).

Úgy vélem, hogy mindezek mellett a szervezetek rendelkeznek többé-kevésbé közös értelmezéssel arra nézve, mit tekintsenek fontos szervezeti jellemzőknek, és mit az adott szervezet megváltozásának (mint ahogy más fogalmakra, például a teljesítményre is van közös szervezeti definíció). Ezek a szervezeti jelentéstartalmak a szervezet történelmének, a múltbeli és jelenbeli jelentésazonosító és problémamegoldó *folyamatoknak* a termékei. *A szervezeti változások megértése, de a szervezeti változás tartalmának a meghatározása is valójában csak a szervezeti folyamatok megértésén keresztül lehetséges.* Morgan (1986: 267) szerint „meg kell próbálnunk feltárni, hogy a konkrét események, amelyeket mi változásként érzékelünk (és változásnak nevezünk – G. A.) ...hogyan következnek maguk is abból a logikából, amely a változás folyamata mögött meghúzódik". Pettigrew (1989: 12) ezt azzal egészíti ki, hogy „nemcsak az események a fontosak, de azok a mögöttes logikák (underlying logic) is, amelyek az eseményekhez jelentést és fontosságot rendelnek. A cél az, hogy a változások folyamata mögött megértsük a (visszatérő) mintákat..."

A szervezeti változások jelensége kapcsán azonban fontos újra hangsúlyozni, hogy sokszor éppen az ilyen rögzült minták és definíciók jelenthetik a legerősebb szervezeti kereteket, esetleges megváltozásuk pedig a legjelentősebb szer-

vezeti változásokat. Ezért is fontos, hogy a szervezeti valóság alakításának kulcsszereplői tisztában legyenek saját „kereteikkel", de azzal is, hogy mindennapi működésükkel maguk miként formálják a szervezeti élet számára határokat jelentő kereteket. E tudás birtokában lehetőségük nyílhat arra, hogy a szervezeti intervenciókat a korábbiaknál sokkal megalapozottabban és átgondoltabban hajtsák végre.

Jegyzetek

[1] Elvileg értelmezhető a változások változásának a változása is, sőt ez a folyamat a végtelenségig bonyolítható. Ebből pedig az is következik, hogy egy „másod-fajú" változás mindig csak megfelelően alacsony logikai szinthez mint viszonyítási alaphoz képest „másodfajú", és található hozzá olyan magasabb logikai szint, amelyhez képest „első-fajú" lesz.

[2] A hierarchia különböző szintjeit összekötő személyekről szól például Likert „linking pin" modellje, a különböző szervezeti egységek (illetve szervezetek) közötti „összekötőket" pedig az angolban „boundary spanning" szerepnek, „interface"-nek vagy „network man"-nek nevezik (Pasmore–Khalsa 1993).

[3] A kibernetikában ezt az „elegendő változatosság elvének" (principle of requisite variety) nevezik (Beer 1972).

[4] Interpretáción tulajdonképpen olyan folyamatot értek, amelynek csak egyik eleme az esemény konkrét értelmezése. Ide tartozik még magának a figyelemre érdemes eseménynek a kiválasztása, az esemény bekövetkezésének észlelése, a fontos információk szelekciója és megszerzése, valamint az értelmezett esemény tárolása. Ezek a részfolyamatok egymással párhuzamosan, illetve változatos sorrendiséggel következnek be.

[5] A szervezeti keret fogalma, pontosabban a szervezeti keretek rendszere tartalmát, jelentését tekintve bár nagymértékű átfedést mutat a szervezeti kultúra (Schein 1992), illetve a szervezeti kognitív séma (Sims–Gioia 1986) fogalmakkal, mégsem egyezik meg azokkal. A szervezeti keret a szervezeti magatartás és interpretáció alakítása szempontjából „lényeges" szervezeti jellemzőket jelenti, és ugyanúgy magába foglalja a szervezet struktúráját, stratégiáját vagy éppen éves költségkeretét, mint a szervezeti kultúrát. De a szervezeti keretek rendszere tágabb a szervezeti kognitív séma fogalmánál is, hiszen kognitív, interpretációhoz kötődő elemek mellett konkrét magatartási elemeket is tartalmaz (azaz nemcsak a szervezeti „valóságkép" kialakítását befolyásolja, de direkt módon a szervezeti magatartást is). Ez a látszólag jelentéktelen különbség a szervezeti változások többszintű értelmezésekor válik fontossá.

[6] Smith és Berg a csoportok szintjére vonatkoztatva ezt így fogalmazzák meg: „Egy csoport viszonyítási keretei számos helyről erednek. El vannak rejtve a csoport belső életében, az egyéni tagok cselekedeteiben és interpretációiban, a tagok kapcsolatrendszerének konfigurációjában, az egyes alcsoportok valóságában és az alcsoportok közötti interakciókban. A csoport tapasztalatait értelmező interpretációs keretek ezenkívül származhatnak még a környezetből, amelyek a kívülről érkező új csoporttagok tapasztalataiban léteznek, és ezeken keresztül válnak hozzáférhetővé a csoport számára" Smith–Berg 1987: 153).

[7] Érdemes megjegyezni, hogy maga a „hatalom" is társas konstrukció, hatalomról nem beszélhetünk követők, tehát azok nélkül, akik az adott személynek hatalmat tulajdonítanak. Mondhatjuk, hogy a mai hatalom a korábbi interakciók, egyezkedési folyamatok

eredménye, s hogy ma ki kerül hatalomra, az nagyrészt a szervezet kultúrájának (tehát sok múltbeli döntésnek) függvénye; egyben a ma hatalommal rendelkezők azok, akik leginkább képesek lesznek majd a holnap szervezeti kultúráját formálni, és így tovább. A hatalom jelensége azonban nemcsak ilyen lineáris vagy „spirális" oksági viszonyként, hanem párhuzamos folyamatként is elképzelhető. Az, hogy ki kerül hatalomra, és az, hogy a hatalomra jutott szava erősebben érvényesül, lehet ugyanannak a folyamatnak a két oldala: valakinek adott kérdésben a szava azért volt „erősebb", mert hatalma volt, de éppen azért lett hatalma, mert az adott kérdésben az ő szava volt a „legerősebb".

[8] A szervezeti tanulás kapcsán a Fiol–Lyles szerzőpáros különbséget tesz kognitív változás, illetve magatartási változás között, és amellett érvelnek, hogy az egyikből nem szükségszerűen következik a másik (Fiol–Lyles 1985: 806–807). A szerzők megközelítése két ok miatt is leegyszerűsítő: 1. egyrészt elemzésükben eltekintenek attól, hogy a cselekedetek hátterében mindig valamilyen (egyéni és közös) interpretációk húzódnak – ezeket az interpretációkat „bevett"-nek nevezhetjük –, és a magatartásváltozás bizonyos fokig módosítani fogja a magatartás hátterében húzódó bevett interpretációkat is. Fiol és Lyles kognitív változások címszó alatt csak a generatív változás/tanulás révén létrejövő, „minőségi ugrást" jelentő új interpretációkról beszélnek; 2. nem veszik figyelembe, hogy a szervezetekben egyszerre beszélhetünk szervezeti szintű interpretáció(k)ról, illetve az ezek mellett (vagy sokszor ezekkel szemben) létező egyéni interpretációkról.

Hivatkozások

Anzenbacher, Arno 1994. *Bevezetés a filozófiába*. Második kiadás, Herder, Budapest

Argyris, C.–D. A. Schön 1978. *Organizational Learning: A Theory of Action Perspective*. Reading, Ma.: Addison–Wesley

Astley, W. G–A. H. Van de Ven 1983. Central Perspectives and Debates in Organization Theory. *Administrative Science Quarterly*, 28, 245–273.

Bakacsi Gyula et al. (szerk.) 1991. *Vezetés – szervezés I–II.* Budapest: Aula

Beer, S. 1972. *Brain of the Firm.* London: Allen Lane

Bokor Attila 1994. Posztmodern a menedzsmenttudományban. *Közgazdasági Szemle*, (XLI. évf.) 12, 1118–1132.

Bouwen, R. 1993. *Inquiry and Intervention for Development in Change and Innovation Contexts: a „Learning" Methodology from a Social Constructionist Perspective.* University of Canterbury

Bouwen, R.–J. De Visch–C. Steyaert 1989. Innovation Projects in Organizations: Complementing the Dominant Logic by Organizational Learning. Paper presented at the 4th European Congress of Work and Organizational Psychology. April 10–12, 1989, Cambridge, UK

Bouwen, R.–R. Fry 1991. Organizational Innovation and Learning: Four Patterns of Dialog between the Dominant Logic and the New Logic. *International Studies of Management and Organization*, (Vol. 21), 4, 37–51.

Bouwen, R.–C. Steyaert 1995. *From Dominant Frames Toward Multi-Voiced Cooperation: Mediating Metaphors for Global Change*. Paper prepared for the Academy of Management Joint Divisional Conference on „The Organization Dimensions of Global Change: No limits to cooperation", May 3–5, 1995, Case Western Reserve University, Cleveland, Ohio

Burrel, G.–G. Morgan 1979. *Sociological Paradigms and Organizational Analysis.* London: Heinemann Educational Books

Cooperrider, D. L.–S. Srivastva 1987. Appreciative Inquiry in Organizational Life. *Research in Organizational Change and Development.* JAI Press, (Vol. 1), 129–169.

Dunphy, D. C.–D. A. Stace 1988. Transformational and Coercive Strategies for Planned Organizational Change: Beyond the O.D. Model. *Organization Studies,* 9/3, 317–334.

Fiol, C. M.–M. A. Lyles 1985 Organizational Learning. *Academy of Management Review,* (Vol 10) 4, 803–813.

Gersick, C. J. G. 1991. Revolutionary Change Theories: A Multilevel Exploration of the Punctuated Equilibrium Paradigm. *Academy of Management Review,* (Vol. 16), 1, 10–36.

Gioia, D. A.–E. Pitre 1990. Multiparadigm Perspectives on Theory Building. *Academy of Management Review,* (Vol. 15), 4, 584–602.

Hackman, R. J. 1981. *Sociotechnical Systems Theory: A Commentary.* In: Van de Ven–Joyce (eds.) 1981, 76–87.

Hedberg, Bo 1981. How Organizations Learn and Unlearn. In: P. C. Nystrom–W. H. Starbuck (eds.) *Handbook of Organizational Design.* Vol 1. Oxford: Oxford University Press

Johnson, G. 1992. Managing Strategic Change: Strategy, Culture and Action. *Long Range Planning,* (Vol. 25), 1, 28–36.

Katz, D.–R. L. Kahn 1966. *Organizations and Open-Systems Theory: A Summary.* Magyar nyelven: A szervezetek és a nyílt-rendszer elmélet. In: Kovács Sándor (szerk.) Szöveggyűjtemény a szervezetelmélet történetének tanulmányozásához, I–II. Budapest: Tankönyvkiadó

Keidel, R. W. 1994. Rethinking Organizational Design. *Academy of Management Executive,* (Vol. 8), 4, 12–27.

Kets de Vries, M.–D. Miller 1991. Leadership Styles and Organizational Cultures: The Shaping of Neurotic Organizations. In: M. Kets de Vries et al. (eds.) *Organizations on the Couch.* San Francisco: Jossey–Bass

Kimonen, E.–R. Nevalainen 1993. Action, Thinking, and Knowledge in the Learning Process of Outdoor Education. *Journal of Outdoor Education,* Vol. 27.

Kindler József 1980. A pozitivista módszertan válsága. *Világosság,* augusztus–szeptember, 484–493.

Lawler III, E. E.A. M.–Mohrman Jr.–S. A.–Mohrman–G. E. Ledford Jr.–T. G. Cummings (eds.) 1985. *Doing Research That Is Useful for Theory and Practice.* San Francisco: Jossey-Bass Publishers

Levy, A. 1986. Second-Order Planned Change: Definition and Conceptualization. *Organizational Dynamics,* Summer, 5–20.

Miller, D.–P. H. Friesen 1984. *Organizations: A Quantum View.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall

Mintzberg, H.–J. B. Quinn (eds.) 1991. *The Strategy Process: Concepts, Contexts, Cases.* Prentice Hall

Morgan, G. 1986. *Images of Organization.* Beverly Hills, CA: Sage

Pasmore, W. A. 1988. *Designing Effective Organizations: The Sociotechnical Systems Perspective.* New York: John Wiley and Sons

Pasmore, W. A.–G. S. Khalsa 1993. The Contribution of Eric Trist to the Social Engagement of Social Science. *Academy of Management Review,* (Vol. 18), 3, 546–569.

Pettigrew, A. M. 1989. *Longitudinal Field Research on Change: Theory and Practice.* Centre for Corporate Strategy and Change, University of Warwick, November

Quinn, J. B. 1978. *Strategic Change: „Logical Incrementalism". Sloan Management Review.* In: Mintzberg–Quinn (eds.) 1991.

Salipante, Jr. P. F. 1992. Providing Continuity in Change: The Role of Tradition in Long-Term Adaptation. In: S. Srivastva–R. E. Fry (eds.) *Executive and Organizational Continuity: Managing the Paradoxes of Stability and Change.* San Francisco: Jossey-Bass Publishers

Schein, E. H. 1987. *Process Consultation.* Volume II. *Lessons for Managers and Consultants.* Addison-Wesley Publishing Co.

– 1992. *Organizational Culture and Leadership.* (2nd. ed.) San Francisco: Jossey–Bass Publishers

– 1993. On Dialogue, Culture, and Organizational Learning. *Organizational Dynamics,* 40–51.

Senge, P. 1990. *The Fifth Discipline. The Art and Practice of the Learning Organization.* New York: Doubleday/Currency

Sims, Jr. H.P.–D. A. Gioia(eds.) 1986. *The Thinking Organization: Dynamics of Organizational Social Cognition.* San Francisco: Jossey–Bass Publishers

Smith, K. K.–D. N. Berg 1987. *Paradoxes of Group Life.* San Francisco: Jossey-Bass Publishers

Stopford, J. M.–C. Baden-Fuller 1990. Corporate Rejuvenation. *Journal of Management Studies.* Magyarul: Vállalati megújulás. *Vezetéstudomány,* 1993, 1–2, 21-33.

Trist, E. L. 1981. The Evolution of Sociotechnical Systems as a Conceptual Framework and as an Action Research Program. In: Van de Ven–Joyce (eds.) 1981, 19–75.

Tushman, M. L.–W. H. Newman–E. Romanelli 1986. *Convergence and Upheaval: Managing the Unsteady Pace of Organizational Evolution. California Management Review.* In: Mintzberg–Quinn (eds.) 1991.

Van de Ven, A. H.–W. F. Joyce (eds). 1981. *Perspectives on Organization Design and Behavior.* New York: John Wiley & Sons

Walsh, J. P.–G. R. Ungson 1991. Organizational Memory. *Academy of Management Review,* (Vol. 16), 1, 57–91.

Warner, M. 1994. Organizational Behavior Revisited. *Human Relations,* (Vol. 47), 10, 1151–1166.

Watzlawick, P.–J. Weakland–R. Fisch 1974. *Change: Principles of Problem Formation and Problem Resolution.* New York: Norton

Weick, K.E. 1983. Managerial Thought in the Context of Action. In: S. Srivastva (ed.) *The Executive Mind.* San Francisco: Jossey-Bass Publishers

Westenholz, A. 1993. Paradoxical Thinking and Change in the Frames of Reference. *Organization Studies,* 14/1, 37–58.

Winch, P. 1990. *The Idea of a Social Science and its Relation to Philosophy.* (2nd. ed.) London: Routledge

Wittig, A. F.–G. S. Belkin 1990. *Introduction to Psychology.* McGraw-Hill

Bíró Judit–Székelyi Mária

A TUDOMÁNY ÚJJÁÉPÍTÉSE, 1945–1950*

Tanulmányunk Magyarország hat évét idézi. Az újrakezdés időszakát, amikor a háború és a szélsőjobboldal zsákutcájából kiérve az ország rátérhetett a nemzeti függetlenség és a demokratikus társadalomfejlődés kijelölte modernizációs pályára; az újraértelmezés korát, amikor a keresztény-úri világrendet – mentálisan máig nem restaurálhatóan – kikezdte a társadalom alatti rétegek integrálása. A hatéves periódus végén bekövetkező második hatalomátvétel azonban a függőség és a kiszolgáltatottság mellékútjára, az iparosítás álarca mögé rejtőző gazdasági autarkia kényszerpályájára vitt; mindeközben olyan viselkedési és mentalitási modelleket kínált, amelyekben a teljesítményelv, a személyi autonómia, vagy éppen az önérvényesítés alapelvei helyett a társadalmi hatékonyság lett az értékmérő.

Az 1945 utáni gazdasági és kulturális tőkefelhalmozási folyamat korábban elképzelhetetlen mértékben hozta mozgásba a társadalmat, a mobilizációs lehetőségek és kényszerek pedig mindenütt kitermelték a homo novusok népes és sokszínű hadát. A polgári és az úri értelmiség eddig stabil konstellációját kikezdték az *új honfoglalók*: az eladdig stigmatizált baloldali és/vagy zsidó értelmiség, valamint a korábban szimbolikus tőkével nem rendelkezők, a szociálisan peremre szorítottak. Rájuk szerveződve gyorsult fel vizsgálati periódusunk második felétől, 1948-tól az az értelmiségi káderpolitika, amely szelekciós – nem ritkán: kontraszelekciós – elveiben a funkcióhoz kötött lojalitást vette alapmércéül. Az értelmiségi vezető pozíciókban ettől kezdve állandósult az a cirkuláció, amely megakadályozta az aroni értelemben vett *egységes elit* kialakulását, ráadásul szinte automatikusan, önmagát belső kontrollként működtetve szűrte ki az újonnan megfogalmazott normák megsértőit.

Tanulmányunkban azokat az értelmiségképző szempontokat keressük, amelyek az 1945 és 1950 közötti időszakban meghatározó erővel jelölték ki az intellektuális kulcspozíciók betöltésének feltételeit. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy leírhatóak-e azok a normák, azok a szabály-inflálódások, azok az – adott esetben a tudós-szerep és a politikus-szerep egymásba érésében nyomon követhető – értékkeveredések, amelyek legitimációs erőkként szolgáltak bizonyos értelmiségi pozíciókat elfoglalók számára.

* A tanulmány a hasonló című OTKA-kutatás alapján készült.

Abból a klasszikusnak tekinthető definícióból kiindulva, mely szerint a (beosztottak számában mérhető) hatalom, (az intézményi, politikai döntéshozatali jogkörök meghatározta) presztízs és a jövedelem együttes mértéke *teszi* az elitet, két tudományos pozíciót vettünk alapul: az egyetemi tanárságot és az akadémiai tagságot. Alaphipotézisünk szerint az 1945 és 1950 közötti periódusban egyetemi nyilvános rendes és rendkívüli tanárrá kinevezettek[1], valamint a Magyar Tudományos Akadémia rendes, levelező és tiszteleti/tanácskozó tagjává megválasztottak nyomon követése rávilágíthat arra, hogy az 1945 utáni hat évben miféle értékpreferenciák mentén szerveződött *újjá* a tudományos elit. Figyelmünk teljeskörűen kiterjedt mindazokra, akik a két dimenzió valamelyikének (vagy éppen mindkettőnek) megfeleltek az adott időszakban.[2] Végső elemzésünk alapjául az a 188 elittag szolgált, akiknek legalább szakmai karrierjét sikerült kellően feltárni.[3]

Tanulmányunk első részében a levéltári, könyvészeti adatok segítségével rekonstruált életutak alapján bemutatjuk a szereplőket. A második és harmadik részben a korszakot jellemző tudományos elitkarrier főbb jellegzetességeit ismertetjük – előbb az elitbe kerülés, majd az elitből való kényszerű távozás legitimációs stratégiáit követjük nyomon. A tanulmány negyedik részében a mintatagjainkról készült nekrológok tartalomelemzésekor kapott eredményeinket ismertetjük. Ennek során előbb tipizáljuk a méltatásokat, majd megkíséreljük feltárni azt, hogy milyen összefüggések rejlenek az elittagok valódi életútja és a haláluk/temetésük pillanatában róluk mutatott kép között. A dolgozatot a legpregnánsabb nekrológok mögött meghúzódó életutak statisztikai összegzésével zárjuk.

Mielőtt erre rátérnénk, hangsúlyozni kívánjuk, hogy nem célunk az 1945 és 1950 közötti periódus tudományos gárdájának általános vizsgálata. Csak a második világháborút követő és az ún. ötvenes éveket *bevezető* hatéves időszak *alatt* egyetemi és akadémiai pozícióba kerülteket tekintettük vizsgálati egységnek, s vizsgálódásunkból kirekesztettük azokat, akik már 1945 előtt is pozicionáltak voltak – akár az elit tagjai maradtak, akár távozni kényszerültek a vizsgált periódus idején. Minket a homo novusok szakmai-politikai előélete, az 1945 utáni tudósposztok önreprodukciós technikái és a rájuk szerveződő korabeli szerepelvárások érdekelnek, azaz *a tudomány újjáépítésének kora*.

„Tudósok a tudományért – Tudomány a tudósokért"[4] 1945 és 1950 között a tudományos elit tagjai közé emeltek általános jellemzése

A primer adatok – családi háttér, házasodási trendek, szakmai és közéleti társaságokbéli tagság stb. – kigyűjtése igen gyér számú és meglehetősen felszínes eredményeket produkált. Emiatt a mintatagok családi hátterére vonatkozóan csak közhelyszerű megállapításokat tehetünk: az egyetemi és/vagy akadémiai pozíciókba 1945–1946-ban jutottak között kifejezetten alulreprezentáltak a paraszt- és a munkásszármazásúak, míg 1947-től kezdve, kisebb ingadozásokkal, átlagon felül kerülnek az elitbe az ilyen családból származók. 1947-ig még szép számmal képviseltetik magukat az önálló foglalkozású, illetve értelmiségi családok leszármazottai a frissiben kialakított tudományos elit körében, hogy aztán a periódus második felére kifejezetten kis arányszámot mutassanak. (A mintatagok fele esetében az apára vonatkozó adatok hiányzanak.)

Az 1945 és 1950 között tudományos elitpozícióba emeltek iskolai végzettség szerinti százalékos megoszlása a következő képet mutatja:

orvosi diploma	25
mérnökdiploma	24
bölcsészdiploma	24
természettudós diploma	14
jogászdiploma	9
nincs diplomája	3
hittudományi diploma	1

Tehát az *új elit* főleg orvosokból, mérnökökből és bölcsészekből állt – elsősorban az egyetemek megüresedett tanszékeit kellett betöltetni ezen tudományágak képviselőivel. Az előző politikai rendszerrel szembeni éles váltást mutatja az, hogy a Horthy-korszakban magas szakmai presztízsű jogászok már 1945-től meglehetősen alulreprezentáltak. Szembetűnő az is, hogy a tudós-elit négy tagja egyáltalán nem végzett egyetemet. Esetükben a politikai megbízhatóság minden más szempontot relativizáló prioritásáról lehetett szó.

Az elit-szerveződés legitimációs erőit tekintve a vizsgált periódust jelentő hat év során a 188 elittag közül 31 akadémiai pozícióban van, 100 egyetemi tanár, 57 pedig bipozicionált: egyetemi tanári kinevezést szerez, és akadémiai taggá is megválasztják a hat év során.

A mintatagok megoszlása elitpozíció és szakterület szerint (százalékban):

	egyetemi tanár	akadémikus	mindkettő
orvos	67	6	27
jogász	65	12	23
műszaki	67	13	20
bölcsész	38	36	26
természettudós	27	8	65

A egyetlen hittudományi végzettségű mintatag egyetemi tanárként lesz a minta tagja. A diplomával nem rendelkezők közül ketten akadémikusok, ketten pedig bipozicionális mintatagok.

A fenti adatok azt tanúsítják, hogy az orvosi, a jogi és a műszaki szakterületek képviselői esetében az *új elit* kialakítása az oktatási feladattal, elsősorban a szakember-utánpótlás kinevelésével megbízott intézmények tanári hierarchiájának cseréjét-bővítését jelentette. A humán tudományok elitjének új tagokkal való *feltöltésére* mind akadémikusokat, mind egyetemi tanárokat igénybe vettek. Ennek, valamint az *új* természettudományi elit bipozicionáltságának magyarázata – az alább részletesen taglalt – *szerves tudományos karrierépítés*ben rejlik.

A szerves tudományos karrierépítés fontos paramétere a tudományos elittaggá válók tudományos előélete. Ennek egyik összetevője a posztgraduális képzés, a másik pedig a tudományos fokozat. A belföldi ösztöndíj egyáltalán nem volt jellemző az elittagokra (összesen tízen jutottak az egyetem befejezése után Magyarországon továbbképzési-kutatási lehetőséghez). A vizsgált elit egyharmad része azonban részt vett valamilyen külföldi posztgraduális képzésben (majdnem 70 mintatag). A tudományos fokozatokat tekintve 41 elittag semmilyen tudományos minősítést nem szerzett 1945 előtt, 94 fő pedig egyetemi doktori diploma birtokában lett elittag.[5]

A *tudományos előélet* úgyszintén fontos indikátora az egyetemi magántanári cím megszerzése. Ennek birtokában ugyanis egyetemi tanítási joghoz juthatott az is, aki egyébként nem az egyetemen dolgozott. A vizsgált elittagok közül 96 habilitált, 78 a háború előtt, 18 pedig az 1945-öt követő 4 évben. Az elitbe válogatás szempontjai között – úgy véltük – jelentőséget kaphatott a foglalkozás (a munkahely és a beosztás) is. A tudományos előélet harmadik fontos jelzőszáma az elitbe kerülés előtti foglalkozás. Az általunk vizsgált tudós-elit rekrutációs bázisát több mint egyharmad részben a hatalmi-gazdasági-tudományos szférákban már tudományos elittaggá választásuk előtt is kiemelt posztokat elértek alkották. Egyharmad-egyharmad részük gazdasági és politikai vezető volt, a többiek a kutatói és az oktatási szférában töltöttek be vezető posztot. A vezetői szféra elsősorban az orvosegyetemek, majd ennél sokkal kevésbé a műszaki és a jogtudományi egyetemek számára jelentett rekrutációs bázist. Az orvosok a kórházak és az egészségügyi kutatóintézetek éléről, a jogászok a politikai-közéleti vezetőszerepet betöltők közül, a műszakiak pedig a termelésből kerültek a tudományos elit tagjai közé. A bölcsészettudományos és a természettudományos elit viszont minimális arányban verbuválódott a vezetői szinten pozicionált rétegből.

Az *új* tudományos elit kétharmad részben ugyanis valódi karriernövekedésként élhette meg az elitbe kerülését. Majdnem fele részük estében ez valamiféle szerves fejlődést jelentett, hiszen 52 fő alacsonyabb rangú oktatási intézményből vagy egyetemen betöltött alsóbb beosztásból került az elitbe. Mintegy egyharmaduk beosztott kutatóból lett elittag, egynyolcaduk a termelésből, a

gyógyításból *emelkedett ki*. S elenyészően kis számban – összesen öten – érkeztek a politikai szféra alacsonyabb szintjeiről.

A posztgraduális képzést, az egyetemi doktori fokozatot és a habilitációt együtt kezelve és az elitbe kerülés előtti foglalkozás(oka)t is tekintetbe véve összefoglaló mutatót alkottunk a *szerves karrierfejlődés* mérésére. Mind az összevont mutató egyes alkotóelemeire, mind az aggregált mutatóra nézve igaz, hogy az elittagok között tapasztalható különbségek egyáltalán nem magyarázhatók generációs sajátosságokkal; ez azért nagyon fontos vizsgálódásunk szempontjából, mert ha a különböző szakterületeken működő, illetve a különböző időpontokban elittaggá válók szerves karrierépítésében eltéréseket találunk, akkor ezek mögött okkal sejthetünk történelmileg és/vagy politikai szándékok által determinált folyamatokat. Az alábbi ábrán az elittagok öt csoportban helyezkednek el a szerves karrierépítés mentén: legalul azok, akik egyáltalán nem, s lépésről lépésre egyre feljebb azok, akik egyre inkább jellemezhetők a szerves karrierépítéssel. Mindegyik típus teljesen egyenletesen oszlik meg az életkor mentén, s így nyilvánvaló, hogy a szerves tudósi karrier esetében tapasztalható különbségeket nem életkori tényezőkkel kell magyarázni.

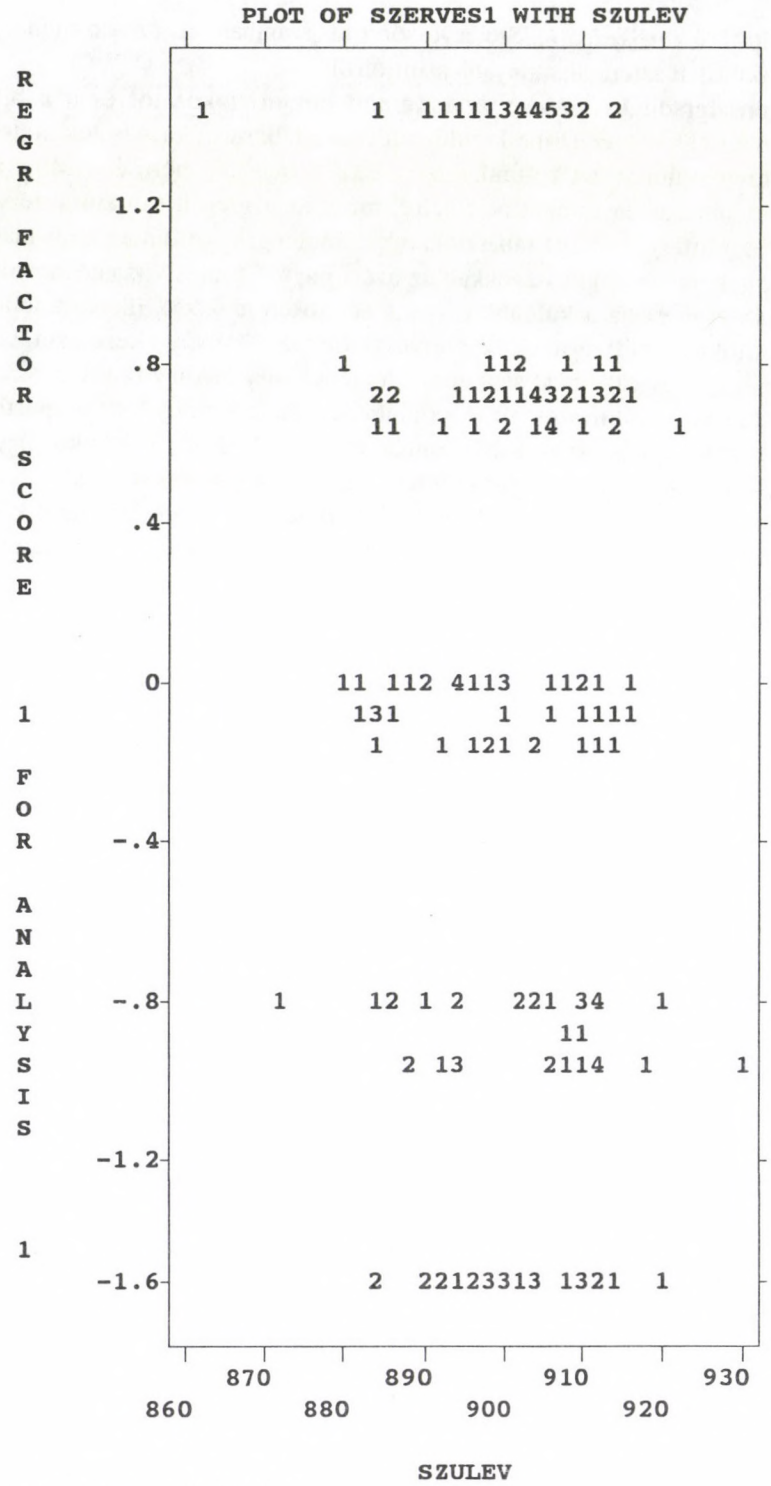

188 cases plotted.

A tudós-elit tündöklése

Hipotézisünk fontos elemét képezte az 1945 és 1950 közötti időszak tudománypolitikai, értelmiségpolitikai fordulópontjainak, egymást felváltó idősávjainak a tudományos elit kialakításában lemérhető befolyása.

Az elitbe kerülés évenkénti megoszlása a következő: 1945-ben 29, 1946-ban 34, 1947-ben 35, 1948-ban 40, 1949-ben 31, 1950-ben 19 új taggal bővült a tudományos gárda. A bekerülés ritmusa kvázi egyenletes, két szinguláris év kivételével. 1948 a lassú emelkedés csúcsa, 1950 pedig a lassú csökkenés mélypontja. Az adatok megfelelni látszanak azon történelmi élményeinknek, melyek a tudományos világ és intézményrendszere 1949-cel kezdődő radikális és törvény előírta átalakításáról szólnak. A politikai erőviszonyok 1948-as megváltoztatását ugyanis valódi – az 1945-ös rendszerváltozást követőnél is *valódibb* – és igen látványos elitváltásnak kellett kísérnie. Az alaposan kidolgozott szcenárió első felvonásaként új és újabb elittagok lépnek egyes régiek helyébe vagy melléjük. Az intellektuális pozíciók betöltéséhez a vizsgált időszak első felében szükség volt a szerep eljátszásához elengedhetetlen reprezentációs készletre és készségre – ezzel magyarázható az, hogy 1948-ig az elit kialakításának merítési bázisa igencsak vegyes volt politikai színezetét és orientációs irányát tekintve. 1948-at követően azután kiformálódott az a homogén motivációjú elit, amely a vizsgált történelmi periódusban stabilan és összezártan tudta elitfunkcióit teljesíteni – legalábbis az 1950-es *mélypont* ezt sejteti.

Az elittagoknak – s ez a fentiekre jól rímel – az elitbe érkezésük pillanatában betöltött életkora tekintetében meglehetősen heterogén képlethez jutunk: 45 százalékuk 1900 előtt született, tehát a vizsgált periódusban legalább 45 éves volt. Az adott korszak reformlendületét jelzi, hogy az elittagok csaknem 20 százaléka 35 éves vagy fiatalabb volt, amikor intellektuális hatalmi pozíció birtokosa lett.

Az alábbi táblázat azt mutatja (százalékos arányban), hogy *a tudásuk alapján kiválasztódottak* az 1945 és 1950 közötti években mely pozíciókra szerveződtek:

az elitbe kerülés éve	egyetemi tanár	akadémikus	bipozicionált	összesen
1945	41	41	18	100
1946	65	32	3	100
1947	94	0	6	100
1948	53	43	4	100
1949	61	32	7	100
1950	90	5	5	100

1945 egyértelműen az újrakezdés éve: ekkor a legegyenletesebb az egyetemi tanári és az akadémikusi posztok közötti megoszlás. A bipozicionált elittagok magas aránya pedig arra utal, hogy a csupán *pillanatokig tartó* tabula rasa idején több volt a betöltendő tudományos elit-pozíció, mint a potenciális elittag. A következő két év – 1946 és 1947 – mutatói talán a két intézménytípus – az

egyetemek és a Magyar Tudományos Akadémia – eltérő rekrutációs, illetve autonómia-őrző politikáját sejteti.[6] Az 1948-as év szingularitásáról már szó esett: ekkor még a szemben álló politikai erők mindegyike képes volt az elitbe juttatni védenceit. 1949 viszont már csak az arra érdemesek számára jelentett újrakezdést, s így csak halványan emlékeztet az induló évre. A periódus végén a – jól tudjuk: miskolci – egyetemi tanári katedrán keresztül vezetett az út a tudományos elitbe; az Akadémiára pedig ki lehetett (volna) tenni a táblát: átépült és *megtelt*.

Ha szakterület szerinti bontásban vesszük szemügyre az egyetemi és akadémiai elitet, azt látjuk, hogy 1945-ben a bölcsészet- és természettudományos, valamint a jogászelit feltöltése indult meg. 1946–1947-ben az orvosi, 1948-ban pedig ismét csak a bölcsész-elitnél figyelhető meg egy (újabb) feltöltési hullám. 1950 pedig – ahogy azt már a fentiekben elmondtuk – a műszaki elit újraformálásának éve.

A tudós-elit kialakításának foglalkozás szerinti bontását vizsgálva az a legszembetűnőbb tendencia, hogy mintatagjaink 1947-ig a foglalkozási hierarchia alacsonyabb fokairól, míg 1948-tól kezdve – majdnem fele részben – már vezetői státuszból léptek át a tudományos elitbe. 1947-ig az elitbe kerülés egyfajta folyamatos karrierívet mutat, amennyiben elsősorban az oktatói – illetve 1947-ben már a kutatói – szféra alacsonyabb posztjairól verbuválódnak az elit tagjai. A periódus második felében már a politikai mező és a termelés a kitüntetett rekrutációs bázis. Az 1945 és 1950 közötti periódus elején a szerves karrierfejlődés eredményeképpen kerültek be az elitbe a mintatagok, a periódus második felében, de különösen 1950-ben a tudományos hierarchia bizonyos lépcsőfokainak kihagyásával is lehetővé vált az elitbe kerülés.

Tudjuk, hogy az intellektuális döntési és irányítási kompetenciák kijelölése és megszerzése rendesen a kulturális tőke birtoklásához kötődik. Hipotézisünk alapján azonban úgy gondoltuk, hogy esetünkben – és korszakunkban – a leendő professzorok és akadémikusok által megszerzett politikai tőke is jelentős súllyal esik latba. Ezért a mintatagok elitbe kerülését nemcsak szakmai előéletükkel, hanem politikai/közéleti szerepvállalásukkal is összevetettük.

A tudományos elit tagjainak 1945 *előtti* politikai elkötelezettségét vizsgálva inkább a passzivitásukkal szembesülünk: a két háború közötti időszakban alig 20 százalékuk lépett be valamilyen pártba – nagy részük a kommunisták pártját (16 fő) preferálva. 12 fő az 1945 utáni koalíciós időszak pártjait (szociáldemokraták, parasztpártiak, kisgazdák) választotta, három pedig szélsőjobb politikai csoportosulásokat. Az 1945 előtti politikai hitvallás különböző erősséggel esett latba a periódus során: 1945 és 1947 között magas, 1948 és 1950 között alacsony volt a pártonkívüliek aránya. Természetesen a kommunista párt iránti elkötelezettség is kevésbé volt fontos a peródus elején: az összesen 16 kommunista párttag közül 1945 és 1947 között csak hárman kerültek be az elitbe; a többieknek várniuk kellett 1948-ig.

Ami az 1945 *utáni* politikai elkötelezettséget és szerepvállalást illeti, sokkal markánsabb összefüggés van az aktuális párttagság és az elitbe kerülés között. Az elittagok több mint egyharmada belép valamilyen pártba. Az elsöprő többség a kommunista pártba: 48 fő. 11 elittag hű marad koalíciós pártjához, míg nyolcan végrehajtják a karrierjükhez szükséges pártkorrekciót, azaz kommunista pártigazolványt szereznek. Az 1945 utáni – témánk szempontjából: *aktuális* – párttagság és az elitbe kerülés közötti összefüggéseket jól érzékeltetik az alábbi számsorok (százalékban):

az elitbe kerülés éve	párton kívüli	kommunista	renegát	koalíciós párti
1945	69	17	3	11
1946	73	15	3	9
1947	85	3	3	9
1948	49	41	5	5
1949	47	47	7	0
1950	58	37	5	0

Tisztán érzékelhető, hogy a cezúra éve 1947. Periódusunk első felében a nemkommunista párttagok és a pártonkívüliek, 1948 után pedig a kommunista párttagok a felülreprezentáltak. 1948-ban és 1949-ben még nyitott az elit a renegátok – a régi pártjukat a kommunista párt kedvéért elhagyók – számára. Egyre kevesebb esélyt kínált viszont a pártonkívülieknek. A politikai értelemben rosszul helyezkedők – koalíciós pártiak – számára 1948-cal végleg megszűnt az elitbe kerülés lehetősége.

A mindenkori politikai hitvallásból adódó, a közéleti szerepvállalással járó üldöztetés különböző fokozatainak is fontosságot tulajdonítottunk az 1945 és 1950 közötti tudományos elit tagjává válás felhajtó erőinek vizsgálatakor. Az ellenzéki politikai cselekedetek megtorlásaképpen, illetve a politikai hatalomból való kiszorulás miatt bekövetkező emigráció jelzésére szolgáló mutatót három értékkel jellemeztük: közvetlenül a tanácsköztársaságot követően, a Horthy-korszak alatt, illetve a mindkét okból emigrációba kényszerültek. A két világháború közötti emigrációs múlt olyan politikai tőke volt, amelyet a tudományos szféra prominens pozícióinak városmányosai különösen 1948-tól tudtak jól kamatoztatni. 1945-ben a tanácsköztársaság miatt, 1946-ban a Horthy-korszak alatt, míg 1948-ban és 1949-ben a mindkét alkalommal eltávozók/eltávolítottak kerültek be inkább az elitbe. 1950-ben viszont ismét a Horthy-korszak során hazájukat elhagyók a felülreprezentáltak.

A 20. századi magyar történelem *szivárványos* politikai palettája az emigráción kívül még sok egyéb szankciót tartogatott azok számára, akiket politikailag veszélyesnek vagy éppen eltávolítandónak ítélt. Elittagjainkat is számtalan diszkrimináció is érte életük során: munkaszolgálat, bebörtönzés, állásvesztés, kényszernyugdíjazás, visszaminősítés stb. Vizsgálatunkban azonban *nem* a diszkrimináció *műfaját*, hanem a hivatkozási alapot mértük: vallási, illetve politikai alapon történő diszkriminációt különböztettünk meg. Az 1945 és 1950 között

tudományos elitpozícióba emeltek mintegy 20 százalékát érte valamilyen diszkrimináció: 21 elittagot a vallása/származása miatt hurcoltak meg, 18 pedig politikai üldöztetésben részesült. 1945–1946-ban inkább a vallási diszkrimináció áldozatai kerültek be az elitbe, 1948-ben pedig a politikai okokból sérelmet szenvedettek: a periódus elején a numerus clausus és a zsidótörvények által kirekesztetteket érhette valamiféle pozitív diszkrimináció, míg 1948-tól a politikai meggyőződésük miatt üldözötteket kompenzálták a tudományos pozícióval.

Sem az emigráció, sem a diszkrimináció nem kedvezett a *szerves tudományos karrier*nek. A *civil* szférában bekövetkezett törés nagyságának megfelelően a diszkrimináció kevesebbet, az emigráció többet ártott az akadémiai szabályozottságú szakmai pályaívnek. A diszkrimináció ténye önmagában, a vallási és a politikai megkülönböztetés dichotómiáját összemosva okozott törést a szerves tudományos karrier építésében. Ami az emigrációt illeti: a Horthy-korszak alatt külföldre kényszerülő elittagok vesztették el legkevésbé a szerves karrierív megrajzolásának lehetőségét, azaz ők még majdnem hiánytalanul végigjárták a posztgraduális képzés, az egyetemi doktori fokozat, a habilitáció, az egyetemi, illetve tudományos hierarchia stációit. Azok, akik a tanácsköztársaság miatt kényszerültek emigrálni – nem utolsósorban az emigrációs időszak hosszúsága miatt – már hátrányosabb helyzetből kezdik (újra)építeni tudományos karrierjüket: sokuknál teljesen vagy részben hiányoznak a szerves karrier állomásai. A mindkét esetben emigrálni kénytelenek pedig majdnem minden esetben a tudományos karrier állomásait kihagyva a hivatalos akadémiai *előzmények* nélkül lesznek a tudományos elit tagjai.

Fontosnak tartottuk az elitbe kerülők közéleti és szakmai elismerésének/elismertségének figyelembevételét. Külön megvizsgáltuk az 1945 előtti és 1945 utáni társadalmi, erkölcsi megbecsülést jelentő kitüntetések jelentőségét az 1945 és 1950 közötti történelmi időszak alatt. Az adatok hiányos volta és megbízhatatlansága miatt egyetlen halvány tendencia mutatható ki: a két világháború közötti kitüntetések csak 1947-ig jelentettek előnyt a tudományos elitbe kerülésnél. Ennek megfelelően a periódus elején gyakrabban, a második felében ritkán, illetve egyáltalán nem találkozunk olyan elittaggal, aki a háború előtt akár hazai, akár nemzetközi kitüntetést kapott. Ami az 1945 utáni kitüntetéseket illeti, a helyzet éppen fordított: a periódus második felében bekerültek esetében inkább az 1945 után kapott kitüntetések gyakoriak. 1945-öt követően a kitüntetés egyfajta kárpótlás a diszkriminációért és az emigrációért is. Elsősorban a politikai okok miatt üldözöttek kaptak kitüntetéseket, és – érdekes módon – nagymértékben alulreprezentáltak a kitüntettek listáján azok, akiket a vallásuk/származásuk miatt diszkrimináltak. Az emigrációba kényszerültek közül elsősorban azok számíthattak kitüntetésekre 1945 után, akik a Horthy-korszakban hagyták el az országot, míg a tanácsköztársaság miatti emigráció kifejezetten hátrány volt e tekintetben.

A tudós-elit bukása

Pareto, Bottomore és mások arra tanítanak, hogy az elittagság véges osztálykategória: az innovációs képesség, a reprezentációs készlet és készség elhalványulásával és megszűnésével az elitpozíció elveszthető. Hipotézisünk szerint esetünkben a hatéves történelmi időszak politikai fordulópontjai idéztek elő szerepvesztéssel járó szerepkonfliktusokat a tudományos posztok birtokosai körében.

Az egyetemi és akadémiai gárdába 1945 és 1950 között bekerült 188 személyből 22 már a vizsgált peródusban távozni kényszerült az elitből. Ketten kinevezésük/megválasztásuk után egy év, hárman-hárman három, illetve két év, nyolcan pedig négy év elteltével voltak kénytelenek továbbállni.

Az elit trónfosztásának kezdő éve 1948: ekkor két elittagot áldoznak föl. A domináns év 1949, a tudományos szféra – előbb az akadémia, majd az egyetemek – strukturális átalakításának betetőzése: 17 elittag kénytelen elhagyni a pozíciót; egyikük rögtön a bekerülése évében. (Ő egyébként 1949-ben lesz a Műegyetem nyilvános rendes tanára, majd a Standard-perben kémkedésért 15 évre ítélik. 1954-ben rehabilitálják; 1955-től újra egyetemi tanár lett; 1960-ban már a Műegyetem dékánja; 1961-ben az MTA levelező tagja, 1976-ban rendes tagja.)

Az 1948-cal kezdődő, majd 1949-től egyre lendületesebb tisztogatásnak értelemszerűen a periódus első három évében elitaggá emeltek voltak a leginkább kitéve:

az elitbe kerülés éve	az 1945–1950 között kiesettek (százalék)
1945	27
1946	18
1947	11
1948	8
1949	3
1950	0

1950 után egyébként tizenhárman kerültek ki az elitből – közülük hatan 1956-ig. 1960 volt az utolsó év, amikor a tudós-elit egy tagja elhagyni kényszerült posztját.

A tisztogatás legerősebben a bölcsész-tudósokat érintette, legkevésbé pedig az orvosokat:

szakterület	a kiesettek aránya (százalék)
bölcsész	22
természettudós	15
jogász	12
műszaki	9
orvosok	4

Sem a hittudományi karon, sem a diploma nélkül a tudós gárdához csatlakozók közül nem távolítottak el senkit a vizsgált periódusban. (Az egyetlen hittudós mintatag az 1950: 23. E. T. sz. törvényerejű rendelettel felállított Hittudományi Akadémia dékánja, majd a Központi Papnevelő Intézet rektora lett.)

A tudós-elit kegyvesztettjeivé válók 41 százaléka valamilyen vezető posztról, 59 százaléka beosztott státuszból került az elitbe. A tisztogatás különösen jó alkalmat jelentett azok eltávolítására, akiket a politikai mező jutalmazott – vagy éppen szankcionált – azzal, hogy tudóssá *avanzsálta*: egyötödük a vizsgált periódusban kikerült az elitből.

A '45 előtti párttagság – mint láttuk – az elitbe kerülésnél fontos szűrőként működött, az elitből való kibukásra azonban nincs hatása. Nem így az 1945 utáni párttagság: legerősebben – nem meglepő módon – a koalíciós pártok tagjait érintette a rostálás, s őket követték a pártonkívüliek. A kommunista párttagok küzül senki nem került ki a vizsgált periódusban.

Ha az elittagok politikai elkötelezettség miatti üldöztetését vetjük össze a kegyvesztettség dimenziójával, akkor a következő összefüggéseket tapasztalhatjuk: a tanácsköztársaság miatti emigrálás minden elittagot megóvott a tisztogatásokkal szemben, még akkor is, ha az illető a Horthy-korszakban is emigrálni kényszerült. Kifejezetten hátrányt jelentett azonban a csak Horthy-korszak alatti emigrálás (az országot ekkor elhagyó 16 elittagból ötöt 1948–1949-ben eltávolítottak pozíciójából), és megrostálták azokat is, akik nem kényszerültek emigrációba (a 157 soha nem emigrált elittagból 17 fő kényszerült távozni posztjáról). (Egyébiránt a Horthy-korszakban 16 elittag emigrált közül csupán nyolc maradt elittag az élete végéig.)

A vallási/faji diszkrimináció fokozta az esélyt az elitből való kikerülésre – a 21 ilyen jellegű hátrányt elszenvedett elittag közül hatot a vizsgált periódus során megfosztottak posztjától; míg a politikailag diszkrimináltak esetében a 18 érintettből csak kettő lett kegyvesztett ugyanezen idő alatt. A dimenzió sajátos életút-meghatározó súlyát növeli az a tény, hogy a vallása, származása miatt diszkriminációt elszenvedett 21 fő közül csak kilenc maradt elittag élete végéig/nyugdíjaztatásáig.

„Vagy jót – vagy semmit" – Az elittagok nekrológjainak tartalomelemzése

Az elittagokat körülvevő *környezet* feltérképezéséhez fontosnak tartottuk a mintatagokról készült nekrológok összegyűjtését és mennyiségi – előre meghatározott, kategóriák leszámlálásán alapuló – tartalomelemzését.[7]

Az adatokat faktoranalízisnek vetettük alá. Első lépésben nyolc elméleti dimenziót alakítottunk ki a faktoranalízis segítségével. Az egyes dimenziókat ál-

talában egyetlen faktorral írtuk le, kivéve a második nagy dimenziót, ahol öt, és a hatodik nagy dimenziót, ahol két faktort használtunk a nekrológok jellemzésére. Az alábbiakban feltüntetjük a faktorokat alkotó kijelentéseket és faktorsúlyokat.

Az első dimenziónak az Univerzum nevet adtuk.

változók	faktorsúlyok
magyar	.89
világ	.84
Magyarország	.84
kultúra	.83
ember	.74
haza	.59
történelem	.55
ország	.54
társadalom	.53
külföld	.33

(A faktor információtartalma: 44%)

A második dimenzió a Harc, amelyen belül öt faktort különítettünk el:

1. faktor: osztályharc
2. faktor: a szocializmus győzelme
3. faktor: a Szovjetunió, a nagy példakép
4. faktor: marxizmus, az eszmei irányító
5. faktor: jövőkép

	faktorsúlyok				
változók	1.	2.	3.	4.	5.
Szovjetunió	–	.90	–	–	–
szovjet	–	–	.84	–	–
orosz	–	–	.89	–	–
Marx	.35	–	–	.40	.63
szocializmus	.47	.49	–	–	–
kommunizmus	.98	–	–	–	–
marxizmus	.70	–	–	.47	–
imperializmus	–	.87	–	–	–
burzsoá	.97	–	–	–	–
eszme	–	–	–	.82	–
fejlődés	.37	–	.50	–	–
materializmus	.94	–	–	–	–
humanizmus	–	–	–	.89	–
jövő	–	–	–	–	.71
munkásosztály	.52	.33	–	–	.43
proletáriátus	.98	–	–	–	–
hit	–	–	–	–	.84
harc	.79	.50	–	–	–
forradalom	.47	.51	–	–	–
világháború	–	.41	–	–	–
háború	–	.41	.34	–	–

(Az 5 faktor információtartalma: 67,5%)

A harmadik a Tudomány dimenzó:

változók	faktorsúlyok
tudosmányos	.81
tudomány	.81
alkalmaz	.69
munkásság	.65
kutat	.60
tudós	.58
akadémikus	.53
tevékenység	.44
szakirodalom	.42
létrehoz	.41
tanulmányoz	.36

(A faktor információtartalma: 34,9%)

A negyedik dimenzió a Mester:

változók	faktorsúlyok
tanítvány	.82
nevel	.72
hallgató	.70
egyetem	.61
tanít	.59
mester	.59
oktat	.57
kolléga	.46

(A faktor információtartalma: 40,9%)

Az ötödik dimenzió a Publikáció:

változók	faktorsúlyok
cikk	.81
ír	.78
folyóirat	.71
dolgozat	.63
könyv	.55
fejleszt	.42
publikál	.40
kísérlet	.27

(A faktor információtartalma: 32,3%)

A hatodik dimenzó a Politika, amelyben két faktor különült el: az elkötelezettség és az elismertség.

változók	elkötelezettség	elismertség
politika	.72	–
politikus	.34	–
párt	.90	–
munkásmozgalom	.75	–
elvtárs	.60	–
kommunista	.81	–
kinevezés	–	.53
elismertség	–34	.59
kitüntetés	–28	.43
érdemrend	–30	.60
emlékérem	–	.66

(A faktorok információtartalma: 48%)

A hetedik dimenzió a Terep:

változók	faktorsúlyok
technológia	.74
ipar	.65
elmélet	.59
gyakorlat	.47
tapasztalat	.46
jelenség	.43

(A faktor információtartalma: 32,5%)

A nyolcadik dimenzió a Személyiség:

változók	faktorsúlyok
fáradhatatlan	.70
humanista	.58
szervez	.53
segít	.50
szerény	.49
barát	.45
résztvesz	.34
aktív	.26

(A faktor információtartalma: 25%)

Az így létrejött dimenziók másodlagos faktoranalízisével tipizáltuk azt a képet, amely a tudományos elit tagjairól a nekrológokban kirajzolódott.[8]

A négy típus:

	ideális tudós	pszeudotudós	szobatudós	káder tudós
univerzum	.85	–	–	–
osztályharc	–	–	–	.85
a szocializmus győzelme	–	.88	–	–
Szovjetunió, a nagy példakép	–	–	.81	–
marxizmus, az eszmei iránytű	.86	–	–	–
jövőkép	–	–	–	.88
tudomány	.76	–	.37	.35
mester	.61	–	–	–
publikálás	.67	–	.48	–
politikai elkötelezettség –	.77	–	–	
politikai elismertség	.45	–	–	–
terep	–	–	.67	.43
személyiség	.82	–	–	–

(A faktorok információtartalma: 65,4%)

A továbbiakban azt mutatjuk be, hogy az elittagok objektív jellemzői hogyan függnek össze a nekrológokban megrajzolt globális képpel. A leírás logikája az, hogy sorra vesszük a nekrológokból kibontható pályaképeket s mindegyiknél ismertetjük, hogy mely változókkal mutatnak említésre méltó összefüggést.

1. Az ideális tudós

Az 1948-ban elittaggá válók nekrológjaiban tükröződik az ilyen jellegű méltatás a legszembeötlőbben. A ideális tudós *minősítést* kiérdemlő elittagok szerves tudományos karrierépítés után kerülnek be az elitbe. Ha a szakterület szerinti bontásban vizsgáljuk e dimenziót, szemmel láthatóan a leggyakrabban a bölcsészekről és – valamivel kevésbé – a jogászokról alkottak ideális tudós-képet a nekrológok. Kirívóan ritka viszont a műszakiak és (valamivel talán kevésbé) az orvosok ilyen típusú méltatása. És végül – mintegy igazolva azon fenti megjegyzésünket, miszerint ez a dimenzió párhuzamosan mozog a szerves tudományos pályaépítéssel – a diploma nélküliek minősítése a legnegatívabb. Az ideális tudóssá fölmagasztosultak a kommunista párt tagjai voltak. Ennek ellenére (vagy talán éppen ezért) bármennyire is az elismert értelmiségi szakember képe bontakozik ki az e dimenzióban tárgyalt nekrológból, valójában, életútjuk során, az ideális tudósként méltatottak fájóan nélkülözték a kitüntetéseket. Az ideális tudósként való elismerés esélyét egyébként kifejezetten rontotta az emigráció, különösen, ha arra a Horthy-korszakban került sor. Csak a politikai természetű diszkrimináció segítette az ilyen típusú méltatást, a vallási diszkrimináció hát-

rányosan befolyásolta. Az ötvenes évektől kibontakozó életpálya sikeressége természetesen jótékonyan hatott az e dimenzióban való minősítésre: mind az egyetemi, mind az akadémiai tisztségek (pl. dékánátus avagy akadémiai bizottságbeli, illetve akadémiai osztálybeli tisztség) elősegítik e minősítést.

2. A pszeudotudós

Érdekes és első látásra nehezen értelmezhető összefüggést tapasztaltunk, amikor e dimenziót az elittaggá válás körülményeivel vetettük össze. Ez a minősítés ugyanis az 1945-ben, 1948-ban és 1949-ben elitbe kerültekre jellemző, a másik három *évjárat* esetében viszont nem. Előbb a háború teremtette vákuum, majd az 1948-as hatalomátvételt kísérő kádercsere kedvezhetett az olyan elitkarrier megindulásának, mely pszeudotudóssá minősítéssel *végződött*. Figyelemre méltó módon a szerves tudósi karrier éppen fordítottan hat, mint az ideális tudós esetében. Tudjuk: a szakmai/akadémiai ranglétra végigjárása, a formális és informális céhszabályok teljesítése megóvta az elittagot attól, hogy halála után pszeudotudós-szerű képet fessenek róla. Erre az összefüggésre rímel az emigráció hatása is: azok, akik mind a tanácsköztársaság miatt, mind a Horthy-korszak során emigrálni kényszerültek, bőven részesültek a pszeudotudós elismerésben. Őket követik a csak a tanácsköztársaság miatt hazájukat elhagyók – akik általában hosszabb időt töltöttek távol –, majd a Horthy-korszak emigránsai következnek, azonban még mindig átlag feletti értékkel.

A szakterületi bontás szerint leginkább a jogászok között találhatunk olyanokat, akik hangsúlyozottan pszeudotudós besorolást kaptak; s ez az összefüggés mutatható ki a diplomanélküliek esetében is. Jóval kevésbé, de még mindig jellemző e minősítés az orvosokra. Az átlagosnál sokkal ritkább a természettudósok és a bölcsészek esetében. Sajátos az 1945 előtti párttagság hatása: annak ellenére, hogy meglehetősen kicsi azoknak a száma, akiknek 1945 előtti párttagságáról van információnk, a legszembetűnőbb az, hogy a pártonkívüliség megóvta az elittagokat attól, hogy a nekrológokban pszeudotudósnak minősítsék őket. Ráadásul ezt a jellemzést a politikai életút is igazolja: azok kapták a leghangsúlyosabb pszeudotudós minősítést, akik a háború előtt léptek át a szociáldemokrata pártból a kommunisták közé. A politikai természetű korrekciók hatása azonban nemcsak az előbbiek esetében növeli az ilyetén való minősítés esélyét: azok, akik 1945 előtt jobboldali pártok tagjai voltak, magasabb pontértékeket értek el ebben a dimenzióban, mint azok, akik kezdettől fogva kommunisták voltak. Alapvető tendenciáját illetően az 1945 utáni párttagság is hasonlóan működik: a pártonkívüliség ez esetben is alacsonyabb pontszámokat produkál a pszeudotudós-faktoron, kivéve azt a négy embert, akik 1945 után a koalíció többi pártjából *igazoltak át* a kommunistákhoz. A politikai igazodási kényszer és a pszeudotudós minősítés együtt járását még egy tény igazolja: az ide soroltak között magas azok száma, akik 1945 után léptek be a kommunista

pártba. További adalék a (volt) elittagok szakmai legimitás-építését illetően, hogy az akadémiai tisztség nem differenciál ebben a dimenzióban, az egyetemi tisztségek azonban igen, és sajátos módon most nem az ideális tudós faktorával ellentétesen. Az egyetemi tisztségek ugyanis a pszeudotudósokat is vonzzák. Ez a paradoxon korántsem módszertani hiba következménye, hanem az egyetemi hierarchia legfelső fokain kijelölt és előírt szerepszabályok tradicionális sokszínűségét tükrözi.

3. A szobatudós

A magyarázó változókból nagyon halvány jelek utalnak a szobatudós és az ideális tudós mivolt közötti különbségekre. Igazán markáns összefüggés a diszkrimináció mentén tapasztalható: a politikai okokból sérelmet elszenvedetteket nagymértkben jellemzi ez a dimenzió – sajátos módon a vallásuk/származásuk miatt üldözötteket viszont egyáltalán nem; a közbülső helyet a sérelmet át nem élt elittagok foglalják el. Az akadémiai tisztségek (osztálytitkárság, osztályelnökség stb.) kifejezetten vonzzák a szobatudós minősítést, míg az egyetemi tisztségek, ha enyhébben is, de taszítják. A dimenzió a gazdasági/ipari terepen működő természettudósok és a műszakiak méltatásakor kap hangsúlyt elsősorban, míg a jogászok és – meglepő módon – az orvosok esetében meglehetősen ritka a szobatudósnak minősítés.

4. A káder tudós

Az 1945-ben, 1946-ban és 1950-ben elittaggá válókat jellemezték erősen ebben a dimenzióban – az 1947–1949-es periódusban az elitbe kerülteket pedig kevésbé. A szerves tudományos karrierépítés (posztgraduális ösztöndíj, habilitáció stb.) kifejezetten nem kedvezett annak, hogy valakit káder tudósnak minősítsenek. Az 1945 előtti párttagságot illetően a kommunista párttagok nagyon erős pozitív minősítéssel kapnak helyet a káder tudósok között. 1945 azonban ebből a szempontból is cezúra: a káder tudósok közé soroltak közül azok, akik 1945 *után* léptek be a kommunista pártba, már nem kapnak erősebb minősítést, mint a pártonkívüliek. Sőt! Nem egyszer a régi illegális kommunistákat is megszégyenítő mértékben azok kapnak ebben a dimenzióban pozitív minősítést, akik más pártokból érkeztek a kommunista pártba. A káder tudós dimenzió jelenti a vallásuk/származásuk miatt sérelmet elszenvedettek megdicsőülését, tőlük viszont nagyon markánsan elválnak – átlag alatti pontértékkel – azok, akiket életük során valamikor politikai okokból diszkrimináltak. Az akadémiai tisztségek a káder tudósi méltatás esetében is pozitívan hatnak, az egyetemi tisztségek azonban egyáltalán nem. Leginkább a műszaki elit – illetve hozzájuk csatlakozva a természettudós elit – tagjai magasztosulnak haláluk után káder tudóssá; arra, hogy egy jogászt ebben a dimenzióban méltassanak, elvétve kerül sor.

A kiemelt pozíciójú emberek sírja feletti beszédek nemcsak az elmúlt személynek, hanem az adott pillanatnak is tükröt tartanak. Ezért a nekrológok szóhasználatára valószínűsíthetően nagy hatással van a búcsúztatás időpontja – esetünkben ez az ötvenes évektől a nyolcvanas évekig tartó időintervallumban bármikor lehet. Mindössze csupán egy faktor esetében volt említésre méltó hatása a történelmi pillanatnak, s ez a pszeudotudós: minél inkább haladunk előre az időben, annál kevésbé jellemző az elhunyt pszeudotudósként minősítése. De ez az összefüggés sem igazán erős, a korrelációs együttható: .14.

Az elitkarrier. Az 1945–1950 között tudományos elittaggá emelteket jellemző életutak

Ebben a fejezetben a nekrológokból kibontható dimenziók legpregnánsabb képviselői (a faktor score-ok felső kvintilise) által végigjárt életpályák statisztikai összegzését adjuk. Fontos megemlíteni, hogy egyes elittagok több dimenzióban is markáns jegyeket mutathatnak. A dimenziókat nem az előző fejezetben található sorrendben ismertetjük, hanem az egymásra rímelő dimenziók egymás mellé helyezésével próbáljuk érzékeltetni azt a *hármasságot*, amely részint a nekrológ *születési* idejének, részint a nekrológíró szándékainak, de legelsősorban az elittagra hárult történelmi szerepkényszerek változatosságának függvénye.

Az ideális tudós méltatást adó nekrológok 1963 és 1973 között íródtak. A *mintatagok* zömmel bölcsészettudományi végzettségűek; egyetemi tanulmányaikat követően nem sokkal egyetemi doktori fokozatot szereznek, majd habilitálnak – azaz, végigjárják a szerves tudósi karrierépítés minden stációját. Zsidó származásúak. A tudományos elitbe vezető posztokról és 1949-ig kerülnek be; egyetlen kivétellel 1945-ben mind belépnek a kommunista pártba. Magas és/vagy sok kitüntetéssel szállnak a sírba.

A szobatudós minősítést tükröző sírbeszédek 1968 és 1978 között íródtak. Ez az elit-szegmens – ellentétben az előzővel – műszaki és természettudományos szakterületen tevékenykedett. Nagyrészt keresztény középosztályi családok leszármazottai. Sok esetben külföldön szerzett diplomájuk birtokában – az ideális tudósokhoz hasonlóan – ők is szerves karrierépítéssel járták végig az elitbe kerülésük előtti pályájukat; posztgraduális képzésük külföldön történt, és – nem egy esetben – első munkahelyük is külföldön volt. Mindannyian az egyetemi hierarchia alacsonyabb posztjairól érkezve, illetve valamilyen intézmény-független tudósi pálya zenitjén váltak elittaggá. Általában a vizsgált periódus – 1945–1950 – második felében kerültek intellektuális vezető pozícióba. Politikai-közéleti szerepvállalásuk minimális; vagy soha nem voltak párttagok, vagy – már tudós elittagként – valami megtörte pályájukat. Ebből következően vagy egyáltalán nem kaptak kitüntetést, vagy ha mégis, akkor e kitüntetés-

seiknek köszönhetően nekrológjaik más dimenzióban (az ideális tudós és a káder tudós dimenzióban) is magas pontszámmal minősíttetnek.

A káder tudósként méltatott mintatagok igen vegyes társaságot alkotnak. Nem igazán egységesek a szakterület szerinti megoszlás tekintetében: mindegyik tudományágazat megtalálható közöttük, egyedül a bölcsészek száma haladja meg némileg a többit. A nekrológok több mint fele az 1970-es évek elején íródik, három 1973-ban. A személyes életutakat áttekintve azt tapasztaljuk, hogy döntő többségük szerves tudósi pályán indult el, amit a legtöbbje végig is járt; két elittag kivételével vagy alacsonyabb egyetemi beosztásból, vagy intézményhez nem kötött tudományosságból, szabad értelmiségi pályáról érkeztek a tudós-elit tagjai közé. Döntő többségük egyetem utáni külföldi posztgraduális képzésen vett részt vagy külföldi tudományos állásokat töltött be. Amivel eltérnek a nekrológokban szobatudósnak minősített elittagoktól, az az, hogy megjelenésük a politikai mezőben igen gyakori, s ráadásul karrierjük szempontjából nem kis jelentőségű. Csupán két olyan mintatag van, akinek életében egyetlen olyan információt sem találtunk, ami politikai szereplésre vallana – annak, hogy mégis itt szerepelnek, az lehet az oka, hogy a formális politikától való tüntető távolmaradásuk ellenére a *hatalom* valamiért fontosnak tartotta, hogy kitüntesse őket. Egyébként is a kitüntetés az a paraméter, amely az itt szereplő mintatagokat e faktorba hozza: mindegyikük részesül élete során több-kevesebb rangos kitüntetésben. Azonban a politikailag elismert és sikeres mintatagoktól távoltartják őket a pályájuk során elszenvedett törésvonalak, kudarcok. Hárman egyértelmű meghurcoltatásban részesültek, hárman emigránsként éltek hosszú időszakon át. A politikával való erős kapcsolódásuknak egyéb bizonyítékai is vannak: hárman 1918-ban már a kommunista párt tagjai; hárman már egyetemistaként szociáldemokrata irányultságúak; öten pedig igen jelentős vezető politikai pozíciót viseltek valamikor életük során.

A pszeudotudós minősítést tartalmazó nekrológok zöme 1970 előtt született: négy az ötvenes években, kettő a hatvanas évek legelején. A pszeudotudósként búcsúztatott elittagok szakma szerinti tagozódása nagyon hasonlít a szobatudós dimenzióban ismertetettekéhez: műszakiak és természettudósok. Van azonban egy kirívó különbség: ebben a dimenzióban két elittagnak nincs felsőfokú végzettsége. A tudományos elitbe kerülésük időpontja első ránézésre szóródni látszik az intervallum egészében – azzal a megszorítással, hogy öten csupán 1948-ban lettek a tudományos elit tagjai. Azonban mindegyikük már a periódus elején, azaz rögtön 1945 után vezető politikai tisztséget töltött be, s inkább csak abban térnek el egymástól, hogy a periódus melyik szakaszában léptek át a tudomány szférájába. Elitbe kerülésük előtt meglehetősen hányatott életútjuk volt: mind az emigráció, mind a politikai diszkrimináció sújtotta őket, annak egyenes következményeképpen, hogy mindannyian tagjai vagy legalábbis szimpatizánsai voltak a kommunista pártnak. Életútjuk ennek megfelelően nélkülö-

zi a tudományos karrierépítés szinte minden rekvizítumát. 1945 utáni tevékenységük azonban rangos és sok kitüntetéssel honoráltatott.

Ha a nekrológok megfogalmazásának időpontját szemügyre vesszük, jól látható periodicitásuk. Az ötvenes éveket leginkább a pszeudotudósi, a hatvanas éveket előbb az ideális tudósi, majd a szobatudósi dimenzió jellemezte, hogy azután a hetvenes évek végétől a káder tudós minősítés lépjen előtérbe.

Ha tudjuk, hogy a nekrológok kigyűjtésének forrásbázisául a politikai napilapok és a tudományos folyóiratok egyaránt szolgáltak, akkor arra is fel kell figyelnünk, hogy az egyes nekrológok terjedelme között jelentős különbségek vannak. Az sem véletlen, hogy a sírbeszédek hossza ismét csak befolyásolhatja a dimenzióba sorolást, hiszen a nagyobb terjedelmű írásművekben több az esély a sokszempontú méltatásra. Első pillantásra meglepő módon a legterjedelmesebb nekrológok markánsan képviselik az ideális tudósi és a szobatudósi méltatás dimenziójegyeit, míg a pszeudotudósként és a káder tudósként méltatás esetében találkozunk a legrövidebb nekrológokkal. Ennek többféle oka lehet. Egyik kézenfekvő, de kevéssé egzakt magyarázat az, hogy pszeudotudósok és a káder tudósok közé besorolt elittagokat nem érdemesítették hosszú nekrológokra, mivel karrierjük nem igazi tudóséletpálya. Az ő méltatásukban olyan kulcsszavak szerepeltek, amelyek önmagukért beszéltek. Az ehhez közelítő, de a valóságot inkább fedő, bár némileg szimpla magyarázat abban áll, hogy az elsősorban politikai befolyásolással bíró, s az intellektuális tőkével csak (optimális esetben) másodsorban rendelkező személyek haláláról a politikai napilapok kötelesek voltak beszámolni – viszont műfaji sajátosságukból adódóan csupán néhány sorban adtak méltatást –, míg a szaklapok ezt vagy egyáltalán nem tartották érdemesnek, vagy képtelenek voltak hosszasan méltatni a tudományos eredményeket valójában nem produkáló életművet.

Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a jelentős tudományos érdemeket elismerő nekrológokban szükségképpen teret kaptak a politikai elkötelezettséget méltató szavak is; ezzel magyarázhatóak az ideális tudós és a káder tudós, illetve a szobatudós és a káder tudós minősítések összekapcsolódásai (illetve egy elittag esetében az ideális tudós, a pszeudotudós és a káder tudós imázs egymásravetülése). Azokban az esetekben, ahol a politikai elhivatottság méltatása még szőrmentén sem volt összeegyeztethető a valós életúttal, ott az ezoterikusabb ideális tudósi minősítést kiegészítette a pragmatikusabb szobatudós dimenzió.

*

1945-ben újjáépültek az egyetemek és az akadémiai épületek, kiemelt élelmiszeradagokat kaptak a katedrák és a tudományos főtisztek megbecsült – mert az igazoltatáson átjutott – tulajdonosai. Megindulhatott az oktatás, újjászerveződhetett az akadémiai élet. És az évek szinte szálltak. 1948-ban a Gerő Ernő

vezette Magyar Tudományos Tanács kijelölte azt a több mint másfélszáz tudóst, akinek kiemelkedő munkásságáért cserébe kiemelkedő fizetést állapított meg; bevezette a tudományos illetménykiegészítés intézményét s ezzel biztosította a több ezerrel megnövelt tudományos segédszemélyzeti gárda egzisztenciáját; ezenkívül tíz szolgálati személygépkocsit is biztosított a tudósok szolgálati használatára. A magyarországi tudományosság – Széchenyi utáni – második gründolási időszakát írták. Tőfelhalmozási korszak volt – homo novusokkal.

Kik is voltak ezek az új emberek? Látva az elittagjainkat jellemző karriertípusokat, majd a haláluk után gyászkeretbe foglalt *arcképeiket*, nehéz lenne eldönteni, kik is ők valójában, kulturális tőkével rendelkező politikusok, vagy politikai tőkéhez jutott értelmiségiek. (Talán ezek is, azok is.) Mint ilyenek, mennyiben képesek megfelelni a kvalitatív elit szakmai követelményeinek? Mint olyanok, hogyan tudják követni és betartani a politikai töltetű elit-etikettet?

A tudományos elit-státusz alapvető jegyeinek vizsgálatakor kiderült, hogy voltak olyan általános életútelemek – szabadértelmiségi foglalkozás, posztgraduális képzésben való részvétel, egyetemi habilitáció stb. –, amelyek 1945 és 1950 között (is) egyenes úton vezettek intellektuális elit-pozícióhoz. Ezek azonban nem alapfeltételek, hiányuk nem okozott státuszinkonzisztenciát. Nyilvánvaló, hogy működtek olyan mikrohatások, amelyek kimutatása most nem lehetett feladatunk – például személyiségjegyek, egyéni tulajdonságok meghatározta belső motivációs késztetések és eszközök –, s amelyek már önmagukban elősegíthették, hogy adott mintatagok esetében az iskolázottság és az elitpozíció korrelációja eltűnjön. De persze mindehhez kellett a makrovilág meghatározottsága: a mindenkori forradalom mindenkori alapszabálya, amely első feladatai között írja elő, hogy a lojális értelmiséget a saját fiai közül kell kinevelni. A szereplők szelektáltak tehát, de a szerep öröklődik.

A külső környezet – a kor és értekeinek – megismerésekor előtűnik, hogy Magyarország 1945-ös transzformációjának korában a tudás továbbra is legitimáló erőként működik annak az *új osztály*nak a kezében, amelynek tagja azonban eltér a közép-kelet-európai régió értelmiségijének tradicionális konnotációjú szerepkörétől, de nem is a polgárosodás korának technikai entellektüelje. Az új tudományos elit persze továbbra is kulcspozíciót tölt be a társadalmi reprodukcióban, és tanárként/tudósként kontrollálja a szimbolikus tőkefelhalmozási folyamatot. Viszont legfőbb feladata a politikai hitrendszer közvetítése. Igaz, van, aki rájön: mediatív funkciót el lehet látni kívülálló stratégiával is. Ennek megfelelően maszkot ölt, és vállalja a szövetséges mitikus szerepét és kommunikációs rítusokat teljesít. Aki viszont a teljes azonosulást, a belülállást választja, az politikai reprezentánssá lesz: beilleszkedik az állami politikai szisztémába, s ettől kezdve értelmiségi identitását elsősorban a politikai értékek jelölik ki.

Akár így, akár úgy, a rangot, a befolyást adó pozícióját – általában – mindenki meg akarja tartani. Amiért kész állandóan innovációs készenlétben állni –

túlélése tanulási képességén múlik. S ha ez mégsem sikerülne, az elitből való kiesési statégiák nemigen változatosak, ismétlődő rítusok és koreográfiák szolgálják a cirkulációt. Alapjában véve azonban összetartó csoport. Már csak azért is, mert önreprodukciós technikáit nem a vizsgált korszakban, hanem több száz évvel korábban fejlesztette ki: a tudományos tiszthez kötődő mentalitás társadalmi tértől és időtől függetlenül állagőrző és tradicionális. Mert önvédő. Talán annak tudata mozgatja, hogy az értelmiség margóra szorítása mindig egyet jelentett az adott kultúra hanyatlásával.

*

A szerzők köszönetet kívánnak mondani a kutatásban való részvételéért Berki Péternek, Gresina Szilviának, Gyorgyevics Zsuzsának, Horváth Zsófiának, Kámán Évának, Kiss József Mihálynak, Lugosi Andrásnak, Pap Ágnesnek, Eleni Papachristodulunak és Patthy Évának; a kutatás szellemi környezetének biztosításáért Kovács István Gábornak és Szögi Lászlónak; valamint a jelen tanulmány lektorálásáért Huszár Tibornak.

Jegyzetek

[1] A vizsgálatba a budapesti, a pécsi, a debreceni, a szegedi tudományegyetemkre, a budapesti és a miskolci műegyetemre és a közgazdaságtudományi egyetemre kinevezett egyetemi tanárokat vontuk be.

[2] Forrásul a *Hivatalos Közlöny* adott évfolyamai, illetve az *Akadémiai Almanach*, majd *Akadémiai Értesítő* számai szolgáltak: az előbbi közölte a legfőbb közjogi méltóság által aláírt kinevezéseket, az utóbbi pedig beszámolt az Akadémia személyi és szervezeti struktúrájának változásairól.

[3] A vizsgálat kezdetekor mintegy 218 egyetemi tanár és/vagy akadémikus került a listánkra, de mintavételi hiba, a pontatlannak vagy minimálisnak bizonyuló információ, az adatgyűjtés idején hatályos levéltári törvény kutatást gátló rendelkezései miatt sok mintatagot elvesztettünk.

[5] Parafrázis: a „Munkások a tudósokért – tudósok a munkásokért" mozgalom (1945) alapján. Ennek értelmében a munkások újjáépítették a romokból az egyetemi épületeket, cserébe az egyetemek megnyitották kapuikat a munkásosztály előtt.

[5] Az Elnöki Tanács 1950. évi 44. sz. törvényerejű rendelete tette hatályossá Magyarországon a szovjet típusú tudományos minősítési rendszert, amely felváltotta a korábbi, a habilitáción alapuló porosz rendszert. Ezt követően hozták meg az ET 1951. évi 26. sz. törvényerejű rendeletét a tudományok doktora tudományos fokozat bevezetése tárgyában. A két rendeletnek megfelelően tehát a mintatagok csak 1950-et követően szerezhettek kandidátusi és nagydoktori fokozatot – adataink szerint több mint egynegyedük élt ezzel a lehetőséggel.

[6] A magyar tudományosság legfőbb oszlopcsarnokáról az adott periódusban az 1948:XXXVIII.tc. és az 1949:XXVII.tc. rendelkezett. Az előbbi a Magyar Tudományos

Tanács irányításával létrehozta a tudományos intézetek hálózatát, s ezzel megteremtette a szovjet mintájú tudománypolitika alapjait; az utóbbi a Magyar Tudományos Akadémia strukturális átalakítását és profilváltását foglalta törvénybe – ekkor került sor osztályok átszervezésére és megszüntetésére, tagok eltávolítására, illetve visszaminősítésére.

[7] Forrásul napilapok és szakmai periodikák szolgáltak. Időben egészen az 1980-as évek közepéig követtük az elittagokat. Értelemszerűen a minél teljesebb kigyűjtésre törekedtünk – ezzel létrehozva egy sajátos emlékgyűjteményt a korról és embereiről.

[8] Annak ellenére, hogy a másodlagos faktorok jelentette dimenziók matematikai értelemben függetlenek, találkozhatunk olyan elittagokkal, illetve olyan elitcsoportokkal, akik, illetve amelyek egynél több dimenzióban is kiugróan magas – vagy éppen kiugróan alacsony – értéket produkálnak. Ez egyes elittagok esetében munkásságuk sokszínűségét, a csoportok esetében a csoport megosztottságát, polarizáltságát jelzi. A tanulmány a hasonló című OTKA-kutatás alapján készült.

MŰHELY

Tóth István János–Semjén András

KIS- ÉS KÖZEPES VÁLLALKOZÁSOK ADÓZÁSSAL KAPCSOLATOS MAGATARTÁSA*

Bevezetés

A gazdasági átmenet során nagy jelentősége van annak, hogy a vállalkozók hogyan vélekednek bizonyos, a piacgazdaságokban elfogadott normákról[1], és gazdasági kapcsolataikban mennyire képesek, illetve mennyire szándékoznak ezeknek érvényt szerezni. E normák egyike a pénzügyi fegyelem, amely értelmezésünk szerint a piaci kapcsolatokban érvényesülő fizetési fegyelmet (ami a tágabb – a teljesítési, szállítási fegyelmet is felölelő – szerződéses fegyelem részének tekinthető) és a közösségi/kormányzati szektorral való kapcsolatokban érvényesülő (tágan értelmezett) adózási fegyelmet foglalja magába. A pénzügyi fegyelem erősödése szükséges feltétele a sikeres piaci átmenetnek (Kornai 1993). Kornai véleménye szerint a magánvállalkozások térnyerése és a pénzügyi fegyelem erősödése szorosan összekapcsolódik: a magánvállalatok növekedése, a magánszektor izmosodása jótékonyan hat a piaci és pénzügyi fegyelem erősödésére, mert a magánvállalatok költségvetési korlátja keményebb, és az új magánvállalatokban születésüktől fogva rögződnie kell a pénzügyi fegyelem követelményének (Kornai 1993). Kérdés persze, hogy mennyire érvényesül ez Magyarországon a piacgazdasági átmenet első éveiben, illetve hogy a fizetési fegyelemnek a piaci kapcsolatokban kétségkívül megmutatkozó erősödése együtt jár-e az adózási fegyelem javulásával.

* Az alábbi tanulmány megírását és az alapjául szolgáló empirikus kutatást az OKTK, az ICEG (International Center for Economic Growth, San Francisco, USA) és a Francia Kormány ösztöndíja támogatta. A kutatás első eredményeit a szerzők tanulmányai tartalmazzák (Semjén 1995 és Tóth 1995). Jelen munkánkban részben tovább mélyítettük korábbi vizsgálatunkat, részben az eredeti minta tisztított és más szempontok szerint súlyozott változatát elemezzük.

Ebben a tanulmányban ehhez az összefüggéshez kapcsolódó feltételezések érvényességét vizsgáljuk azzal, hogy a vállalkozók adózással kapcsolatos véleménye mellett a pénzügyi fegyelem két szegmensét *a*) az adózással kapcsolatos fegyelem, és *b*) a fizetési (ezen keresztül a szerződéses) fegyelem érvényesülését elemezzük 275, többségi magántulajdonban lévő kis- és közepes vállalat mintáján. Az adózási fegyelem vonatkozásában egyáltalán nem biztos, hogy a fenti összefüggés (magántulajdon=javuló adófizetési fegyelem) automatikusak és a magánvállalkozások minden csoportjára érvényes. Sőt, valószínűsíthető, hogy az ezzel ellentétes állítás igazolható: a magántulajdon nem feltétlenül erősíti, bizonyos esetekben inkább gyengítheti az adózással kapcsolatos fegyelmet.[2] Ebben két tényező játszhat szerepet: *a*) a magánvállalkozások tulajdonosainak, vezetőinek korábbi, második gazdaságbeli tapasztalatai és magatartási normái az adózási fegyelem gyengítése irányába hatnak; *b*) a válságban lévő cégek rendszeresen megszegik a szerződéses és pénzügyi fegyelem követelményeit, mivel alkalmazkodási stratégiáik között (Laki 1991; 1993) fontos szerepet játszik az adókötelezettségek késedelmes teljesítésének taktikája. Ez az eszköz elterjedtebb a recesszióban, és legalább annyira élhetnek vele a piaci és intézményi feltételekhez rugalmasabban alkalmazkodó magyar magáncégek[3], mint a külföldi, illetve állami tulajdonúak. Ez, úgy tűnik, ellentmondásban van a magántulajdonnak a pénzügyi fegyelem erősítésében betölteni hivatott pozitív szerepére vonatkozó feltételezéssel.

Kérdéses továbbá, hogy van-e különbség az egyes tulajdonosi csoportok által irányított vállalatok között a pénzügyi (és ezen belül is az adózási) fegyelem terén. Valóban minden magáncég egyaránt hozzájárul a piacgazdaságban szokásos normák elterjedéséhez, vagy érdemes a magyar magán- és a külföldi magántulajdonú cégek között különbséget tenni? Lehet, hogy nem általában a magántulajdon segíti elő a pénzügyi fegyelem érvényesülését, hanem annak egyik kitüntetett fajtája, a külföldi tulajdon, mivel a többségében a fejlett országokból érkező külföldi tulajdonosok az ott érvényes követelményeknek megfelelően működtetik magyarországi cégeiket is.

Érdemes továbbá a legális adócsökkentési módoknak (adóelkerülés), mint a gazdasági intézményrendszer feltételeihez való alkalmazkodás sajátos fajtáinak a vállalkozások jellemzői (nagyság, tulajdonosi forma, piaci helyzet) szerinti különbségeit is megvizsgálni. Milyen gyakorisággal és milyen mértékben alkalmazzák a magáncégek egyes csoportjai a különböző adócsökkentési módokat? Azt várjuk, hogy ez szorosan összefügg az adott vállalkozás piaci, pénzügyi helyzetével: a rosszabb helyzetű cégek inkább élnek ezekkel a lehetőségekkel. Másrészt a magántulajdonosi csoportokon belül lényeges különbséget feltételezünk a magyar magán- és a többségében külföldi tulajdonban lévő cégek között. Az előbbiek alkalmazkodási stratégiájában az adórendszer adta rések kihasználása sokkal fontosabb, mint a utóbbiak esetében. A vállalkozások nagysága ugyancsak fontos hatást gyakorolhat erre: a kisebb cégek – az összes

költségeikhez viszonyítva – nagyobb mértékben építhetnek az adóelkerülés adta lehetőségekre.

Végül, de nem utolsósorban, a vállalkozások egy része nemcsak az adóelkerülés – egyébként legális – lehetőségeivel él, hanem, figyelembe véve az adózási szabályok megsértésének hasznát és kockázatát, adót csal. E jelenség gyakoriságáról nem rendelkezünk (nem rendelkezhetünk) közvetlen ismeretekkel, csak sejtéseink lehetnek. A probléma ennek ellenére rendkívül fontos: az adócsalás, ha gyakori, nyilvánvalóan rombolja a pénzügyi fegyelem érvényesülését. A jelenségre vonatkozó közvetett becslés lehetősége azonban nem kizárt. Érdemes megkísérelni ezt ahhoz, hogy pontosabban ítélhessük meg a piacgazdasági normák elfogadottságának mértékét.

Az alábbi tanulmányban azon túl, hogy képet kívánunk adni a vállalkozók adózással kapcsolatos attitűdjeiről, a fenti összefüggésekre vonatkozó feltételezések érvényességének tesztelése volt célunk. Ezen túl becsülni kívánjuk adni az adócsalás elterjedtségét a vizsgált vállalkozások körében.

A minta főbb jellemzői

A felmérés során 275 maximum 200 főt foglalkoztató kis- és közepes vállalkozást[4] kérdeztünk meg úgy, hogy a mintát az APEH 1992-es vállalati mérleget és társasági adóbevallást tartalmazó adatbázisa alapján[5] véletlen mintavétellel választottuk ki.

A mintailleszkedés-vizsgálat eredményei szerint a kérdezett minta létszámmegoszlása szignifikánsan eltért a sokaságétól, mivel az előbbiben a nagyobb cégek sokasági arányuknál lényegesen nagyobb súllyal szerepeltek. Ezt a torzítást súlyozással korrigáltuk. A továbbiakban ezeket a súlyozott eredményeket közöljük.

A megkérdezett vállalkozások többségében magyar magánszemélyek, a cég menedzsmentje, más magyar cég és külföldi tulajdonosok voltak a tulajdonosok (az egyes tulajdonosi típusok előfordulását lásd az 1. táblázatban). Többségük 1994-ben mindössze néhány éves múltra tekinthetett vissza. Több mint 74 százalékuk 1989 után alakult, 17 százalékuk 1989-ben, 9 százalékuk pedig 1989 előtt. A vállalkozások közel 80 százalékánál a nettó árbevétel 1993-ban sem haladta meg a kiválasztási kritériumként meghatározott 100 millió forintot, és 68 százalékuknál az 50 millió forintot. Az 1993-as adózás utáni nyereségre vonatkozó kérésünkre a megkérdezettek nagy hányada (több mint ötöde) nem válaszolt, a válaszolók 80 százaléka pedig viszonylag kicsi, maximum 5 millió forint nyereséget könyvelt el.

1. táblázat
*A különböző tulajdonosi típusok előfordulása a megkérdezett cégeknél**

tulajdonos típusa	gyakorisága	aránya (%)
magyar magánszemélyek	214	77,8
magyar magánvállalatok	35	12,8
magyar állami bank vagy vállalat	11	4,1
menedzsment	38	13,8
dolgozók	22	8,2
külföldi vállalat, bank	37	13,6
külföldi magánszemély	44	16,1
ÁVÜ vagy ÁV Rt.	6	2,2
önkormányzat	6	2,3
magyar vegyes-(állami-magán-) vállalatok	10	3,6

* egyszerre több választ lehetett adni

Piaci kapcsolatok és az adórendszer megítélése

A piaci kapcsolatok stabilitása rendkívül fontos tényezője annak, hogy a vállalkozások sikeresen tudjanak alkalmazkodni az átalakuló gazdaság követelményeihez. Nem kevés azoknak a kis- és közepes cégeknek a száma, amelyek egyébként hatékonyan termelnek és termékeik iránt hosszú távon biztosítva lenne a kereslet, lehetőséget adva a vállalkozás további növekedéséhez, de vevőik fizetésképtelensége miatt likviditási válságba kerülnek, esetleg csődbe mennek, vagy beszállítói kapcsolataik bizonytalansága teszi lehetetlenné stabil működésüket.

Erre vonatkozóan két kérdést tettünk fel. Az egyikben a szerződéses kötelezettség nem teljesítésének gyakoriságát tudakoltuk[6], a másikban pedig arra voltunk kíváncsiak, hogyan ítélik meg a vállalkozások vezetői a velük kapcsolatban álló cégek megbízhatóságát.

A válaszok arra mutatnak, hogy a felmért vállalkozói körben *gyakori az az eset, amikor a szerződő felek nem tudják teljesíteni vállalt kötelezettségeiket és nem bízhatnak teljes mértékben a velük szerződőkben sem.* A vállalkozók 7 százaléka mondta, hogy 1993-ban több mint három alkalommal származtak problémái abból, hogy nem tudott eleget tenni szerződéses kötelezettségeinek, 18 százalékuknál fordult ez elő háromnál kevesebbszer, és 75 százalék állította, hogy ilyen eset nem történt vele az adott évben.

Jóval negatívabb képet kapunk, ha a megkérdezetteket az üzleti partnereikről alkotott véleményéről kérdezzük. A vállalkozók mindössze 16 százaléka állította, hogy szerződéses partnerei mindig megbízhatóak, 69 százalékuk szerint „többnyire megbízhatóak", és 11 százalékuk szerint ritkán, vagy egyáltalán nem lehet bízni bennük. A két kérdésre adott válaszok nem mutatnak szignifikáns

kapcsolatot. Ennek ellenére megkockáztatjuk azt az állítást, hogy a szerződéses fegyelem betartása a vállalkozó és üzleti partnerei körében inkább szimmetrikusan alakul. Az átlagosnál nagyobb arányban tartják be a szerződéses kötelezettséget azok, akik üzleti partnereiket is megbízhatóbbnak ítélik meg.[7]

A szerződő felek magatartásán túl a vállalkozók jelentős részénél *az adózással kapcsolatos szabályokat* is a bizonytalanságot növelő tényezők közé sorolja. A megkérdezettek többségének negatív volt a véleménye az adórendszer működéséről. Szinte mindegyikük úgy vélekedett, hogy a magyar adójogszabályok gyakran változnak (93%) és ettől alig maradt el azok aránya, akik szerint a változások mértéke már veszélyezteti az üzleti kalkuláció biztonságát is (81%).

2. táblázat
Szerződéses kötelezettség magszegése és az az üzleti partnerek megbízhatósága

Hogyan ítéli meg: az Önnel kapcsolatban álló partnerek...	Szerződésben vállalt kötelezettség nem teljesítése az elmúlt évben (százalék)				
	több mint 3 esetben	kevesebb, mint 3 esetben	nem fordult elő	összesen	N
mindig megbízhatóak	5,3	8,9	85,8	100,0	43
többnyire megbízhatóak	7,3	20,7	72,0	100,0	186
ritkán megbízhatóak	2,8	17,2	80,0	100,0	26
nem megbízhatóak	13,9	13,9	72,2	100,0	11
Összesen	8,7	18,2	75,1	100,0	269

Az egyes adófajták különböző terhet jelentenek a vállalkozások számára. A megkérdezettek a legsúlyosabb tehernek az áfa (30%) mellett a nyugdíjjárulékot (24%), valamint a társasági adót (13%) tartották (lásd 3. táblázat). Az egyes adónemek súlyosságára vonatkozó három választ összesítve azt is kiszámíthatjuk, hogy milyen aránnyal kerültek be az első három legsúlyosabbnak tekintett adónem közé. Eszerint a vállalkozók mintegy fele súlyos teherként említette az áfát, a nyugdíjjárulékot és a társasági adót.

Az adórendszer működését nemcsak az adózási szabályok bonyolultsága jellemzi, de fontos indikátora ennek az adózási szabályok tisztázottsága, továbbá az adózó és az adóhivatal közötti kapcsolat jellege is. A vállalkozóknak *külön költséget* jelent az adójogszabályok esetleges tisztázatlanságából eredő bizonytalanság és az ebből faladó vitás problémák elintézése. Az adózási szabályok értelmezése körüli viták, illetve az adózó hibájából következő korrekciók elintézésének menete, az adózási adminisztráció működése nem lebecsülendő tényezője az adórendszer vállalkozásokat érintő hatásainak. Az ezzel kapcsolatos bizonytalanságot minimalizálandó nemcsak egy adott vitás ügy elintézéséhez tartozó költségekkel kell számolni, hanem azokkal is, amelyek (pl. adótanácsadó alkalmazása) e helyzetek megelőzését szolgálják.

3. táblázat
Az egyes adófajták besorolása aszerint, hogy fizetésük milyen súlyos terhet jelent a vállalkozók számára

	első	második legsúlyosabb (százalék)	harmadik	a három legsúlyosabb egyike
általános forgalmi adó	30,0	13,3	12,1	49,0
nyugdíjjárulék	24,3	16,3	13,9	47,6
társasági adó	12,9	23,3	17,5	45,6
egészségbiztosítási járulék	7,3	16,6	8,5	28,0
vám	4,3	3,5	7,0	12,2
helyi adók	0,9	1,6	5,4	6,1
szolidaritási járulék	0,1	1,5	7,0	6,3
egyebek	1,5	1,8	3,0	2,3
N=	261	251	191	275

E faktorok teszteléséhez az adózási szabályok értelmezése körüli viták gyakoriságát és a megoldásukra szolgáló eljárás egyes jellegzetességeit vizsgáltuk. Eredményül azt kaptuk, hogy *a vállalkozók széles köre kénytelen számolni az adózási szabályok bizonytalanságából eredő többletköltségekkel.*

A megkérdezettek csaknem felével (42%) fordult elő, hogy valamilyen adójogszabály, illetve APEH-határozat értelmezése miatt vitás ügye volt az APEH apparátussal. Ezen belül 50 százalékot tesz ki azok aránya, akikkel ez többször is előfordult már. Akik szembe találták magukat a fent említett problémával, azok 61 százaléka az ügy elintézése érdekében *többször személyesen is felkereste az illetékes APEH irodát.* Az ilyen problémák az esetek közel 70 százalékában fél éven belül rendeződtek, 14 százalékban egy év kellett ehhez, míg az érintett vállalkozások csaknem 17 százalékánál egy év sem volt elég a vitás ügy lezárásához.

4. táblázat
Az adózási szabályokkal és az APEH működésével kapcsolatos vélemények (százalékban)

	teljes mértékben igaz	van benne igazság	egyáltalán nem igaz
Az adójogszabályok rendkívül bonyolultak, még a könyvelőknek is nehéz bennük eligazodni	69,3	23,7	7,0
Az adózáshoz szükséges nyomtatványok közül sok nehezen érthető	60,3	29,9	9,8
Az APEH-ben egy-egy vitás ügy elintézésénél sok múlik a személyes kapcsolatokon	59,1	27,7	13,30
Az APEH időben és jól informálja a vállalkozókat az adózással kapcsolatos teendőkről	18,1	25,9	56,0

A fentieket támasztja alá a megkérdezettek azon véleményének elterjedtsége is, miszerint az adóhivatali apparátussal való vitás ügy elintézésében sok múlik *a személyes kapcsolatokon* (lásd 4. táblázat). Emellett megegyezően az előzőekkel azt is láthatjuk, hogy az *adózással kapcsolatos szabályok bonyolultsága és az adóhatóság által adott információk pontatlansága a vállalkozók nagy részének okoz gondot.*

Mivel a személyes kapcsolatok fontosságára, illetve az adózási szabályok bonyolultságára vonatkozó vélemények nem függnek össze azzal, hogy az adott vállalkozás működése során előfordultak-e ezekkel kapcsolatos esetek (vita az adóadminisztrációval), ebből arra következtethetünk, hogy ezek a vélemények inkább a többség által elfogadott állításként, mintsem közvetlen személyes tapasztalatokon alapuló következtetésekként értelmezhetőek.

Az adózással kapcsolatos magatartás összetevői

A minta kiválasztása során hozott döntés eredményeként a mintába olyan cégek kerültek, amelyek legalább 50 százalékban magántulajdonúnak tekinthetők. Nyitva hagytuk azonban azt, hogy *a kisebbségi tulajdonosok, illetve a többségi magántulajdonosok milyen fajtái lehetnek képviselve egy-egy cégben.*[8] A továbbiakban az adózási magatartás és szerződéses kapcsolatok vizsgálatánál az állami tulajdon mellett a külföldi, menedzseri és dolgozói tulajdonformákat vesszük figyelembe. Feltételezzük, hogy azon cégeknél, ahol az állami és a külföldi tulajdonforma jelen van, szigorúbb szerződéses fegyelem és adómorál jellemző, ellenben ott, ahol a dolgozói és menedzseri tulajdon is szerepet játszik, ez a kapcsolat gyengébb.

A tulajdonosi típusok szerint négy változót képeztünk: külföldi tulajdon (KLFD); állami tulajdon (ALLAM); menedzseri vagy dolgozói tulajdon (MEDO); és vegyes tulajdon (VGYS).[9]

A fenti tulajdonosi típusokat, valamint a vállalati méretet (nettó árbevétel, létszám), a tervezett elbocsátást, a nettó nyereséget a piaci normák érvényesülését és az adózással kapcsolatos vállalkozói magatartás öt indikátorával összefüggésben vizsgáljuk. Ezek az *adótartozások* előfordulási gyakorisága (ADOTART), az üzleti partnerek körében tapasztalt *áfa nélküli értékesítés* (AFAPAR) és a minimálbérhez közeli alkalmazás[10] (MINLF) gyakorisága, valamint az e bérszinten foglalkoztatottak aránya a dolgozók körén belül (MINLR), a munkabéren kívüli juttatások mint adóelkerülési mód alkalmazásának gyakorisága (JUTTAR) és aránya az összes személyi kifizetésben (JUTTARA), és a szerződéses kötelezettségek megszegése (SZERSZ).

Mielőtt a kapott eredményeket ismertetnénk, szóljunk a kiválasztott négy tulajdonosi típusba sorolt vállalkozások fontosabb jellemzőiről.

Részben külföldi tulajdonban volt a vállalkozások 21 százaléka, állami tulajdonban 4,3 százalék, részben dolgozók és a menedzsment kezében 13,5 százalék, az előbbi típusok vegyes tulajdonában pedig 6,3 százalék.[11] A tulajdonosi típusok között a külföldi tulajdonban lévők általában jobb piaci helyzetű nagyobb cégek, amelyek nettó árbevétele magasabb az átlagnál. Foglalkoztatotti létszámuk megoszlása ezzel együtt az átlag szerint alakul. Kevésbé terveznek létszámleépítést és gyakrabban beruházást, mint a többi cég. Irodájuk jobban felszerelt, mint az átlag, fejlett infrastrukturális és kiépített adminisztratív háttérrel rendelkeznek.[12] Az állam- és magántulajdon valamelyik típusához tartozik 28 vállalkozás. Ezen vállalkozások egyik vizsgált jellemző szerint sem mutatnak az átlagostól szignifikánsan eltérő képet. Gyakrabban terveznek létszámleépítést, a minta átlagánál némileg nagyobb létszámot foglalkoztatnak. Nyereségük és nettó árbevételük megoszlása sem tér el lényegesen az átlagostól. Felszereltségük komolyabb, mint a többi vállalkozásé. A menedzserek és dolgozók tulajdonában lévő cégek árbevétel tekintetében a kisebbek közé tartoznak. E vállalkozások körében az átlagosnál némileg gyakoribb a minimális nyereséget elérő cégek aránya, és infrastrukturális hátterük többnyire elmarad a többi cégre jellemzőtől. A vegyes tulajdonú cégek pedig mind létszám, árbevétel és nyereség szerint a minta megoszlását követik.

Ezek után tekintsük át, hogy a vállalkozások jellemzői és a vizsgált tényezők között milyen összefüggések figyelhetők meg. Az adótartozás gyakorisága (ADOTART)[13] nem mutatott érdemleges kapcsolatot sem a nettó árbevétellel, sem a nyereséggel. Ez a jelenség az átlagosnál viszonylag gyakoribb volt a közepes (11–25 fő közötti) létszámkategóriákban.

Pozitív *összefüggést találtunk viszont a létszámleépítés terve és az adóbefizetés halasztásának gyakorisága között.* Ezek szerint feltételezhető, hogy a vállalkozások körében elterjedt a különböző (halasztó, megoldó) válságelhárító módszerek (Laki 1993) *együttes alkalmazása,* miközben érvényesülhet a halasztó és megoldó módszerek közötti átváltás is.

A felsorolt tulajdonosi változók közül egyik sem áll szignifikáns kapcsolatban az adótartozás előfordulásának gyakoriságával. Amennyiben az állami tulajdont szélesebben határozzuk meg[14] (ALLAM2), akkor azonban azt láthatjuk, hogy az állami tulajdon léte szignifikáns pozitív kapcsolatban van az adó késedelmes fizetésével. *Azok a cégek, amelyekben van állami tulajdon, az átlagosnál nagyobb arányban fizetik késedelmesen adókötelezettségeiket.* Ez annak a széles körben elfogadott állításnak a teljesülésére utal, amely az állami tulajdont a gyengébb fizetési fegyelemmel hozza összefüggésbe.

Az üzleti partnerek körében való áfa nélküli értékesítés (AFAPAR) a kisebb cégek partnereire jellemző inkább. A részben állami és a külföldi tulajdonban lévő cégek körében az átlagosnál kevésbé jellemző ez a jelenség (lásd 5. táblázat). Emögött a létszám és a tulajdonosi típusok kereszthatása is jelent-

kezhet: mind a részben állami, mind a részben külföldi cégek körében az átlagosnál nagyobb árbevételű és létszámú cégek aránya.

5. táblázat
Az áfa nélküli értékesítés (AFAPAR) kapcsolata a vállalkozások egyes jellemzőivel

tényező	Gamma
létszám	–0,33878
nettó árbevétel nagysága	–0,39924
állami tulajdon (ÁLLAM)	–0,17009
külföldi tulajdon	–0,37498

Az áfa nélküli értékesítés gyakorisága (AFAPAR) és a vállalkozás egyes jellemzői közötti kapcsolatokat vizsgáló logit modellben eltűnik a cégek tulajdonosi típusának (ÁLLAM2) hatása. A teljes logit modell eredményei alapján (lásd F1. táblázat) csak a kis (10 millió forint alatti) árbevételt elérő cégek körében láthatunk szignifikáns hatást: a *kisebb vállalkozók körében a vártnál nagyobb az áfa nélküli értékesítés valószínűsége.* Ha a teljes modellből elhagyjuk a háromtagú szorzat (AFAPAR*ÁLLAM2*NARBEV) által reprezentált harmadrendű interakciót, akkor az így kapott modell már nem illeszkedik megfelelően az adatokhoz[15], azaz az áfa nélküli értékesítés valószínűsége nem független a harmadrendű tagtól.

A külföldi tulajdonnal (KLFD) számolva azt kapjuk, hogy a modellben csak a másodrendű hatásoknak van jelentősége. A vállalkozás nettó árbevételben mért nagysága és az üzleti partnerek körében az áfa nélküli értékesítés kapcsolata itt is szignifikáns szerepet játszik. A külföldi tulajdonú cégek partnerei körében kisebb a vártnál az áfa nélküli értékesítés valószínűsége, de ez a hatás nem szignifikáns. Az asszociációs mutatók az előbbinél némileg gyengébb kapcsolatra utalnak.[16] Ha a másik két tulajdonosi változóval (MEDO és VGYS) számolunk, akkor hasonló eredményre jutunk: ezek egyike sem játszik szerepet az AFAPAR alakulásában, *csak a vállalkozás nagyságának hatása érhető tetten.*

Az alacsony bérszinten való foglalkoztatás egy másik – immár legális – módja lehet az adóbefizetések minimalizálásának. A kis- és közepes vállalkozások körében nem ritka jelenség az, hogy a foglalkoztatottak egy részét minimálbér, illetve annál alig magasabb bérszint mellett alkalmazzák, miközben más módon (pl. béren kívüli juttatásokkal, vagy közvetlen „zsebből zsebbe" való kifizetéssel) is honorálják őket. A válaszok azt mutatták, hogy a megkérdezettek 11 százaléka alkalmaz 9000 forint alatti havi jövedelmű foglalkoztatottat és *47* százalék *azon vállalkozások aránya, ahol van 15 000 ezer forint alatti jövedelmű alkalmazott.* Ez utóbbiak száma az érvényes esetek háromnegyedében nem haladta meg az öt főt.

Ha a 15 000 forint havi jövedelem alatt foglalkoztatottak létszámon belüli arányát (MINLR) összevetjük a vállalkozás létszámával, akkor azt találjuk,

hogy *a kisebb létszámú cégek között magasabb az alacsony bérszinten foglalkoztatottak aránya, mint a nagyobbaknál.* A logaritmikus transzformáció után számított lineáris korreláció (r= –0,6102) értéke a két tényező közötti erős fordított kapcsolatra utal.

Ha a MINLR magyarázatánál olyan tényezők hatását is számba vesszük, mint a várható elbocsátás, a szerződésszegés előfordulása, az állami, illetve külföldi tulajdon léte, vagy az adókímélő fizetési módok aránya az összes személyi kifizetéseken belül, akkor azt látjuk, hogy a felsorolt tényezők közül továbbra is egyedül a létszám (LNLTSZM) hatása mutatkozik szignifikánsnak.[17] A regressziós modellből kapott becslés szerint például egy 20 főt foglalkoztató vállalkozásnál a minimálbérhez közeli fizetéssel alkalmazzák a foglalkoztatottak átlagosan 22 százalékát, míg 50 fő esetén 13, 400 főnél pedig átlagosan 5 százalék körülire tehető ez az arány (az eredményeket lásd F2. táblázat).

Az előbbiekben volt már szó a béren kívüli juttatásokról. Ezek alkalmazása várakozásaink szerint összekapcsolódik az alacsony béren történő foglalkoztatással, azaz a kisebb cégek körében nagyobb mértékben fordul elő, mint nagyobbaknál.

A béren kívüli juttatások személyi kifizetéseken belüli arányát (JUTTARA) becslő regressziós modellben ennek megfelelően az előbb függő változóként vizsgált minimálbérhez közeli foglalkoztatottság arányának logaritmusát is szerepeltettük. A JUTTARA és *a létszám között gyenge negatív kapcsolat* mutatható ki. A regressziós elemzés eredményei ugyancsak a vállalkozás méretének döntő negatív hatását húzzák alá. Emellett a szerződéses fegyelem megsértésére vonatkozó dummy változó (SZERSZ) hatása is szignifikáns: *azoknál a cégeknél, amelyeknél ez előfordult, magasabb az adókímélő juttatások aránya az összes kifizetésen belül* (lásd F3. táblázat).

Ezek után azt vizsgáltuk, hogy a fenti jelenségek (minimálbérhez közeli foglalkoztatás, adókímélő fizetési formák alkalmazása), valamint a szerződésszegés és a késedelmes adófizetés *előfordulása* a vállalkozások milyen jellemzőivel áll kapcsolatban. Ezt az a feltételezés indokolja, hogy más vállalkozási jellemzőkkel állhat összefüggésben egy adóelkerülési mód alkalmazásának mértéke, mint az alkalmazás ténye. Ebben az elemzésben függő változóként a minimálbérhez közeli foglalkoztatás előfordulása (MINLF), a béren kívüli juttatások (JUTTAR), a késedelmes adófizetés gyakorisága (ADOTART) és a szerződésszegés (SZERSZ) szerepeltek[18], magyarázó változókként pedig a korábban is vizsgált dichotóm változókat, valamint a vállalkozás méretét mutató foglalkoztatotti létszámot vettük figyelembe.

Az eredmények szerint a minimálbér környékén történő foglalkoztatás előfordulásának (MINLF) valószínűségét növeli, ha a vállalkozás vezetése elbocsátást tervez (lásd F4. táblázat). A külföldi tulajdon hatása ebből a szempontból negatív, azaz *a részben külföldi kézben lévő cégek körében ez a jelenség a vártnál ritkábban fordul elő.*[19] Az adókímélő juttatás előfordulása (JUTTAR) –

ellentétben e juttatások személyi kifizetésen belüli arányával – nincs kapcsolatban a vállalkozás létszámával. Ellenben az elbocsátás, valamint a szerződésszegés valószínűsége és a JUTTAR között szoros pozitív kapcsolat mutatható ki. E két tényezőt tartalmazó modell, miközben jól illeszkedik a teljes modellhez[20], az összes változás viszonylag nagy arányát magyarázza (lásd F5. táblázat).

A kapott eredmények megerősítik azt, hogy a kis- és középvállalati szférában az időnyerési stratégiák alkalmazása (például a minimálbér szintjéhez közeli foglalkoztatás), vagy az adóelkerülés szorosan összefüggnek a vállalkozás piaci pozíciójával. E lépések valószínűségét szignifikánsan növeli, ha a cég rosszabb helyzetben van és szerződéses kötelezettségeit gyakran megszegi.

A szerződéses kapcsolat megszegésének előfordulása (SZERSZ) a tervezett elbocsátással és – megegyezően a korábbi eredményekkel – az adókímélő juttatásokkal állt szignifikáns kapcsolatban. A külföldi tulajdon hatása negatív, de nem szignifikáns. Az eredmények arra mutatnak (lásd F6. táblázat), hogy *a szerződéses kötelezettségek megszegésének valószínűsége nő abban az esetben, ha a cég vezetése elbocsátást fontolgat és az adókímélő juttatási formákat nagy arányban alkalmazza.*

Az adótartozás előfordulása és a jövőbeni elbocsátás valószínűsége is szignifikáns pozitív kapcsolatban áll egymással. A teljes modellhez képest nem tér el szignifikánsan az adótartozás (ADOTART) és elbocsátás (ELBOCS), valamint az adótartozás és a béren kívüli juttatások (JUTTAR) interakcióját tartalmazó modell (lásd F7. táblázat).

Az első összefüggés a vállalkozás rövidtávú piaci helyzetének és a túlélést célzó alkalmazkodási lépéseinek kapcsolatát nyomatékosítja. A második kapcsolat pedig arra utal, hogy az adótartozást, mint a pillanatnyi működőképesség egyik eszközét alkalmazó vállalkozásoknak kevésbé vannak eszközeik alkalmazottaik adókímélő honorálására.

A fenti eredmények arra mutatnak, hogy a vállalkozások adózással és szerződéses fegyelemmel kapcsolatos magatartásában a tulajdoni típusok nem játszanak szerepet. A vállalatnagyság leginkább az egyes lépések alkalmazásának mértékével áll kapcsolatban. Láthattuk, hogy mind a partnerek körében tapasztalt áfa nélküli értékesítés, mind az alacsony bérszinten való foglalkoztatás mértéke, mind a tb befizetés minimalizálására szolgáló béren kívüli juttatások súlya a kisebb vállalkozások körében számottevőbb. A tulajdonosi típusok közül a külföldi tulajdon csupán az alacsony bérszinten való foglalkoztatás előfordulásával függött össze. *Előzetes várakozásainkkal ellentétben a többi vállalati alkalmazkodási lépés egyikének valószínűsége sem tért el szignifikánsan a magántulajdon egyes típusai szerint.* Nem állítható ezek szerint, hogy a vizsgált vállalkozói körben a külföldi tulajdonnak kitüntetett szerepe lenne a piacgazdasági normák érvényesülésében (érvényesítésében).

Ezzel szemben szoros összefüggést fedezhetünk fel a vállalkozások egyes alkalmazkodási lépései között. A gyakori adótartozások együtt járnak a várható elbocsátások átlagosnál nagyobb valószínűségével, a szerződéses fegyelem megszegése pedig a várható elbocsátással és az adókímélő fizetési formák elterjedtségével.

Kapott eredményeink aláhúzzák *a vállalatok bizonytalan piaci helyzete és a pénzügyi, valamint szerződéses fegyelem lazulása közötti kapcsolat meglétét.* Ennek következménye pedig az, hogy a vállalkozások bizonytalan helyzete amellett, hogy aláássa a pénzügyi fegyelem érvényesülését, egyszersmind nehezebbé is teszi a piacgazdaságra való áttérést. Az elemzés tanulsága szerint a bizonytalan piaci és szerződéses kapcsolatok, valamint a bizonytalan szabályozási (adórendszerrel összefüggő) környezet hatása erősebben érinti a kisebb cégeket, és következésképpen körükben erősebb az ösztönzés arra, hogy éljenek az adóbefizetés minimalizálásának legális és illegális módjaival.

Az adócsalók becsült aránya

A következőkben kísérletet teszünk arra, hogy becsüljük a kiválasztott sokaságban azon vállalkozások arányát, amelyek működésük során már csaltak adót.[21] Mindennapi tapasztalatból tudjuk, hogy a magyar gazdaságban a kisvállalkozók körében gyakori az adó fizetését minimalizáló nem legális technikák (pl. számla nélküli értékesítés, be nem jelentett munkaerő foglalkoztatása stb.) alkalmazása. Ennek sem mértékéről, sem elterjedtségéről nem rendelkezhetünk pontos adatokkal, csak becslésekre hagyatkozhatunk.[22]

Az adócsalás elterjedtsége a kis- és közepes vállalkozók körében való nemcsak annak fontos mércéje, hogy mennyire stabilizálódtak a piacgazdaság normái, illetve mekkora tere van a „vadkapitalizmusnak", hanem annak is, hogy az adott adózási feltételek és politikai körülmények között az adófizetők hogyan értelmezik viszonyukat ezekhez a feltételekhez.

Az adócsalás elterjedtségének becslését természetesen nem lehet direkt módszerekkel megvalósítani, csak valamilyen közvetett módszert érdemes alkalmazni. Ehhez mi az úgynevezett véletlenszerűen kiválasztott válaszok módszerét (randomized response technique) használtuk. A módszer lehetőséget ad arra, hogy különösen diszkrét kérdésekre vonatkozó válaszok gyakoriságát becsülhessük az egész válaszoló populációra, illetve arra a sokaságra vonatkozóan, amelyből ezt kiválasztottuk. Ilyen diszkrét kérdés lehet például az AIDS fertőzöttség, a drogfogyasztás, vagy éppen az adócsalás kérdésköre.

A módszer során a kérdezettnek olyan kártyacsomagot adunk, amely két ellentétes állítást tartalmazó kártyákból áll. Esetünkben ezek A1: „Soha sem csaltam adót a vállalkozásom működése során"; A2: „Előfordult már, hogy adót csaltam a vállalkozásom működése során". Ezután megkérjük, hogy húz-

zon egyet a kártyák közül és anélkül, hogy a kérdezőbiztosnak ezt megmutatná, mondja meg, hogy az ő esetében igaz, vagy hamis-e a kártyán szereplő állítás. Az állítások előre megadott arányban (ahol p nem egyenlő 0,5, esetünkben p = 0,7) szerepelnek a kártyákon. A módszer lényege az, hogy az igaz és hamis válaszok kapott aránya és az állítások előre megadott aránya alapján egy becslőfüggvény segítségével meg tudjuk határozni az adott állításnak a populációra vonatkozó gyakoriságát.[23]

A becslőfüggvény az alábbi képletből adódik:

$$Acs = \frac{1}{2P-1}(X/n + P - 1) \qquad (1)$$

ahol Acs az adócsalás becsült aránya a mintában,
P az adócsalást elismerő állítások aránya a kártyák között
n a minta elemszáma
X a kérdésre kapott „igaz" válaszok száma

A varianciát becslő függvényt pedig az alábbiak szerint kapjuk:

$$V(Acs) = \frac{1}{(2P-1)^2}\left(\frac{1-f}{n-1}\cdot\frac{X}{n}\left(1-\frac{X}{n}\right)\right) + P(1-P)/N \qquad (2)$$

ahol $V(Acs)$ az adócsalás kapott arányának becsült varianciája
N a minta alapjául szolgáló sokaság elemszáma
f n/N

Az adócsalásra vonatkozó kérdésre adott válaszok úgy oszlottak meg, hogy a megkérdezettek 44,3 százaléka választotta az „igaz", és 45,7 százaléka „hamis" választ. Így a fenti (1) és (2) képletből számított becslések szerint az alábbi eredmények adódnak:

$$Acs = 35{,}8\% \qquad V(Acs) = 0{,}0046362$$

Az átlaghoz tartozó konfidencia intervallum ezekből adódó becslése 95 százalékos megbízhatósági szint mellett 13,4 százalék. *Ezek szerint a vizsgált vállalkozói körben a működésük során legalább egy alkalommal adót csalók aránya 35,8 százalék ± 13,4 százalékra tehető.* Bár becslésünk elég tág határok között mozog, mégis megkockáztatható az az állítás, hogy *az adócsalást eléggé elterjedt jelenségnek tekinthetjük a kis- és közepes vállalkozók körében.* Még a legalsó becsült érték esetén is legalább 20 százalékosra tehető a működésük során legalább egy alkalommal adót csaló vállalkozások aránya. Ennek a számnak az

értelmezéséhez mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a megkérdezett vállalkozások túlnyomó többsége (91%-a) 1988 után alakult és a megkérdezés időpontjában 45 százalékuk maximum három éves múltra tekinthetett csak vissza.

Ennek az eredménynek az értelmezése rendkívül nehéz. Sok vagy kevés a kapott arány? Ennek megválaszolásához előbb arra a kérdésre kellene választ adni, hogy milyen szociológiai és közgazdasági következményekkel jár az adócsalás ténye. Az adócsalással foglalkozó szakirodalomban vita folyik arról, hogy mennyire kívánatos, illetve nem kívánatos jelenséggel állunk szemben.

Csak annyit kívánunk itt rögzíteni, hogy az adózás problémakörét vizsgáló alkotmányos költségvetési választások modellje (Brennan–Buchanan 1993) alapján az adócsalás az egyén számára kívánatos, ha nem látja lehetségesnek az állam adóztatási hatalmát korlátozó adókódex kialakítását (Spicer 1993). Az állam indokolatlannak tartott adóéhsége – amire a kérdezés időszakában a vállalkozásokkal kapcsolatos adózási feltételek szigorítása alapot teremthetett – az adócsalás elterjedését vonja maga után.

Ugyanerre a következtetésre jutnak a rejtett gazdaság kutatói is a rejtett gazdaság okainak feltérképezése során. Ebben nemcsak a magas adóráták játszanak szerepet, hanem a szabályozás terhei (az adózással kapcsolatos szabályok bonyolultsága), a szabályozás kiterjedtsége, a munkaerő látható gazdaságban való alkalmazásának mértéke és az adómorál is (Lackó 1995).

A kis- és közepes vállalkozások körében az adócsalás ilyen mérvű elterjedtségében minden bizonnyal esetünkben is közrejátszanak az említett és jelen tanulmányban is érintett tényezők: a magas adóráták és az adózási szabályok bonyolultsága miatti többletterhek.[24] Ezek a tényezők pedig – mint a kapott eredmények rámutattak – a kisebb vállalkozásokat érzékenyebben érintik. Minden bizonnyal alacsonyabb adócsalási gyakoriságot kapnánk, ha a vizsgálatot nagyobb cégek körében végeztük volna el.

Jegyzetek

[1] E normák érvényesülése természetesen a fejlett piacgazdaságokban sem száz százalékos. A szerződéses fegyelem és a fizetési fegyelem megszegését a piac hatékonyan szankcionálja. Az adózási fegyelem korlátozott érvényesüléséről magyarul lásd Spicer 1993 és Forte–Peacock 1993.

[2] „...éppen azoknak a vállalatoknak a gazdasági részesedése fog dinamikusan nőni, amelyek nehezen adóztathatóak" (Tanzi 1993).

[3] Nem mond ellent ennek, hogy a Társadalombiztosításnak nagyobb összeggel tartozó cégek között szinte kizárólag nagy állami cégek találhatóak.

[4] A megkérdezésre 1994 tavaszán került sor, melynek során kérdezőbiztosok keresték fel a vállalkozások felső vezetőit. A megkérdezett vállalkozásokra érvényesek voltak az alábbi feltételek: *a*) nettó árbevételük 1992-ben nem haladta meg az évi 100 millió forintot; *b*) az alábbi szektorokba tartoznak: feldolgozóipar; építőipar; kereskedelem, közúti jármű

és közszükségleticikk javítása, karbantartása; szálláshely, szolgáltatás és vendéglátás; szállítás, raktározás, posta és távközlés; oktatás; *c*) a tulajdonosok között legalább 50 százalékos volt (a külföldi és dolgozói részesedéssel együtt) a magántőke részaránya.

[5] Ez az adatbázis 1992-re tartalmazta az egyszeres és teljes kettős könyvvitelt vezető, adóbevallást beadó vállalkozások körét. Mivel a kiválasztott vállalkozások közül több nem volt elérhető, ezért 139 vállalkozást szakmai névsorokból és szakmai telefonkönyvből pótoltunk azon vállalkozások közül, amelyek az általunk kialakított kritériumoknak megfeleltek. Abban, hogy a felkeresett vállalkozások tetemes részét nem lehetett elérni, sejtésünk szerint két tényező játszott szerepet: *a*) a vállalkozások egy része csak formálisan, illetve már egyáltalán nem létezett a megkérdezés időpontjában; *b*) sok közülük nem a regisztrált címen – többnyire magánlakásban – működött. Tapasztalataink szerint a 10 fő alatti budapesti vállalkozások közül csak kb. 10–15 százalékot lehetett elérni az 1992-es címen. Ez a tény megegyezik más vállalkozói felvételek – például a BKE Szociológiai Tanszékének Vállalati Panel vizsgálata és a KSH-val közösen végzett vállalkozó vizsgálata során szerzett tapasztalatokkal (Czakó et al. 1994).

[6] A szerződéses kötelezettség negatív következményekkel járó nem teljesítésére kérdeztünk rá („Előfordult-e Önnel az elmúlt évben, hogy különböző okok miatt nem tudta teljesíteni szerződésben vállalt kötelezettségét, és ebből Önnek problémái származtak?"). A szerződésben vállaltaknak nem az eredeti feltételek szerinti teljesítése a felek kölcsönös megegyezésének eredménye is lehet, ezért a fenti megfogalmazás a felek által szerződésben vállalt kötelezettségek megszegésének a valóságosnál szűkebb körére kérdez rá.

[7] Az üzleti partnereiket megbízhatónak tartók körében a szerződéses kötelezettséget mindig teljesítők aránya 86 százalékos szemben az átlagos 75 százalékal.

[8] Viszonylag kis mintról lévén szó, nem lett volna értelmes a tulajdoni arányokról kérdezni. Ezek mértéke és az elemezni kívánt vállalati magatartást leíró változók kategóriái valószínűleg nem mutattak volna szignifikáns kapcsolatokat. Erre mutattak más (Tóth 1995) kutatási eredményeink is.

[9] Az egyes változók leírását lásd a függelékben.

[10] A megkérdezéskor a havi minimálbér 9.000 Ft volt; ma ez 14 500 Ft. Minimálbérhez közeli alkalmazásként tekintjük a 15 000 Ft alatti bérű dolgozók alkalmazását.

[11] A többi cég kizárólag magyar magánszemélyek, illetve magánvállalatok tulajdonában van.

[12] A kérdőíven szerepelt hat változó, amellyel a lekérdezett cég felszereltségét, infrastrukturális hátterét kívántuk tesztelni. Ezeket a kérdezőbiztosok töltötték ki a kérdezés után. E változók között azt tudakoltuk, hogy hol, milyen épületben működik a cég központja (magánlakás, irodának átalakított magánlakás, tíz évesnél régebbi irodaház, új irodaház), hányan dolgoznak a cég irodájában; van-e az irodában telefon, telefax, számítógép, fénymásoló. E kérdésekre adott válaszokból aggregáltunk egy a cég komolyságát mutató folyamatos változót.

[13] A következő kérdést tettük fel a vállakozás egyik vezetőjének: „Előfordult-e már Önnel, hogy egy adót késve, a határidő lejárta után fizetett be?" (Válaszlehetőségek: 1 – nem, 2 – igen egyszer, 3 – igen, többször.)

[14] Tehát: ha a részben állami tulajdonú vállalkozásokból nemcsak azokat az eseteket tekintjük állami tulajdonnak, amelyekben nincs külföldi, menedzseri vagy dolgozói tulajdon (lásd az ALLAM változót a Függelékben), az állami tulajdon bármilyen előfordulása esetén 1-es, egyéb esetben 2-es értéket adunk az ALLAM2 változónak.

[15] A Khi négyzet valószínűség arány (Likelihood Chi Square) értéke 7,90990 volt p=0,048 mellett.

[16] Az entrópia értéke 0,056609, a koncentrációé 0,061245.

[17]Ezt regressziós elemzéssel teszteltük. A minimálbérhez közeli foglalkoztatottaknak, az adókímélő módszerek arányának, valamint a létszámnak a logaritmikus transzformációját (LNLTSZM) szerepeltettük a modellben, a többi tényezőt pedig dichotóm változóként.

[18]A külföldi tulajdon változójában a korábbi 0 értéket 2-re átkódoltuk, így ez jelenti a külföldi és magyar magántulajdon kombinációjának hiányát.

[19]Itt meg kell jegyeznünk, hogy a külföldi tulajdon az esetek többségében külföldi magánszemély tulajdonát jelenti.

[20]A Khi négyzet valószínűség arány (Likelihood Chi Square) értéke 59,41919 volt p=0,253 mellett.

[21]Ezen a ponton külön köszönetet kell mondanunk Varga Istvánnak, a BKE Szociológia Tanszék docensének, aki az alább alkalmazott módszerre és az azt tárgyaló irodalomra felhívta figyelmünket.

[22]A nem regisztrált gazdasági tevékenység (aminek csak egy része hozható összefüggésbe az adócsalással) nemzetgazdasági súlyát a GKI becslése a hivatalos GDP 27 százalékára tette (Árvay–Vértes 1994).

[23]A módszer rövid leírását és a becslőfüggvények levezetését lásd Särndal et al. 1992: 570–573.

[24]Itt olyan jelenséggel állunk szemben, amely önmagát erősíti: ha gyakran fordul elő, akkor ez rombolva az adómorált – egyébként semleges döntési szituáció esetén – az adócsalás választhatóságára hívja fel a vállalkozó figyelmét.

Irodalom

Árvay J.–Vértes A. 1994. A *magánszektor és a rejtett gazdaság súlya Magyarországon (1980–1992)*. GKI Gazdaságkutató Rt

Brennan, G.–J. Buchanan 1993. Adózási alkotmány Leviatán számára. In: Semjén András (szerk.) Adózás, adórendszerek, adóreformok. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1–2, MTA Szociológiai Intézet, 81–102.

Czakó E.–Kuczi T.–Lengyel Gy.–Vajda Á. 1994. *Vállalkozások és vállalkozók*. Kézirat. KSH, BKE Szociológia Tanszék

Forte, F.–A. Peacock 1993. Adótervezés, adóelemzés és adópolitika. In: Semjén András (szerk.) Adózás, adórendszerek, adóreformok. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1–2, MTA Szociológiai Intézet, 103–128.

Kornai J. 1993. A pénzügyi fegyelem evolúciója a posztszocialista rendszerben. *Közgazdasági Szemle*, (XXXL. évf.) 5, 382–395.

Lackó M. 1995. Rejtett gazdaság nemzetközi összehasonlításban. Becslési módszer a háztartási villamosenergia-fogyasztás alapján. *Közgazdasági Szemle*, (XLII. évf.) 5, 486–510.

Laki M. 1991. A vállalati magatartás változása és a gazdasági válság. *Közgazdasági Szemle*, (XXXIX. évf.) 6, 565–578.

– 1993. Vállalati viselkedés elhúzódó gazdasági visszaesés idején. *Külgazdaság*, (XXXVII. évf.) 11, 2[illegible].

Semjén A. 1995. Tax policies in Hungary. In: Charles E. McLure Jr.–Semjén A.–Baczko Tadeusz–Fiszer Janusz–Venys Ladislav *Tax Policy in Central Europe*. International Center for Economic Growth, 20–87.

Särndal, C. E.–B. Swensson–J. Wretman 1992. *Model Assisted Survey Sampling.* New York: Springer Verlag

Spicer, M. W. 1993. Az adócsalás kívánatosságáról a hagyományos, illetve az alkotmányjogi gazdaságtan nézőpontjából. In: Semjén András (szerk.) Adózás, adórendszerek, adóreformok. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1–2, MTA Szociológiai Intézet, 129–138.

Tanzi, V. 1993. Adóreformok a piacgazdaságba való átmenet során: a fő kérdések. In: Semjén András (szerk.): Adózás, adórendszerek, adóreformok. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1–2, MTA Szociológiai Intézet, 475–499.

Tóth I. J. 1995. *Privatizáció és átalakuló tulajdonosi szerkezet Magyarországon.* Kandidátusi értekezés. Kézirat.

Függelék

Az elemzett változók leírása

ADOTART
1 – többször fordult elő adótartozás
2 – csak egy alkalommal fordult elő adótartozás

AFAPAR
1 – az áfa nélküli értékesítés jellemző
2 – az áfa nélküli értékesítés nem jellemző

MINLF
1 – van ilyen foglalkoztatott
2 – nincs ilyen foglalkoztatott

JUTTARA
– az adókímélő juttatások aránya a személyi kifizetésekben

JUTTAR
2 – ha az ilyen juttatások aránya a személyi kifizetésekben nem haladta meg a 30 százalékot; 1 – ha nagyobb volt annál

SZERSZ
1 – több mint háromszor
2 – kevesebb mint háromszor
3 – egyszer sem

NARBEV
1 – 10 millió forint alatt
2 – 10–50 millió forint
3 – 50–100 millió forint
4 – 100 millió forint felett

KLFD
1 – ha a tulajdonosok között van külföldi tulajdonos, és nincs sem állami, sem menedzseri, vagy dolgozói, 0 – egyébként

ALLAM
1 – ha a tulajdonosok között van állami tulajdon és nincs külföldi, menedzseri vagy dolgozói, 0 – egyébként

ALLAM2
1 – ha a tulajdonosok között szerepel az állam (ÁVÜ, ÁPV Rt, vagy állami tulajdonú vállalat)
2 – egyébként

MEDO
1 – ha a tulajdonosok között van menedzseri és vagy dolgozói tulajdon és nincs állami vagy külföldi, 0 – egyébként

VGYS
1 – ha a tulajdonosok között a fenti három közül legalább kettő megtalálható egyszerre, különben 0.

Táblázatok

F1. táblázat
Az áfa nélküli értékesítés (AFAPAR), a vállalat nagyság és a tulajdoni típus teljes logit modellje

hatás	paraméter*	koefficiens	sztenderd hiba	Z érték
AFAPAR	1 (1)	–0,59394	0,17755	–3,34523
AFAPAR*ALLAM2	2 (1,1)	–0,03559	0,17755	–0,20047
AFAPAR*NARBEV	3 (1,1)	0,82209	0,33317	2,46745
	4 (1,2)	–0,22217	0,27265	–0,81483
	5 (1,3)	–0,15626	0,29453	–0,53055
AFAPAR*ALLAM2*NARBEV				
	6 (1,1,1)	0,52020	0,33317	1,56136
	7 (1,1,2)	–0,48006	0,27265	–1,76071
	8 (1,1,3)	0,02416	0,29453	0,08202

változás	entrópia	koncentráció
modelltől függő	10,139	7,666
reziduumtól függő	138,027	93,224
összes (sz.f:247)	148,165	100,890
asszociáció	0,06843	0,07598

*A zárójelekben lévő számok azt mutatják, hogy a vonatkozó változó (illetve a változók szorzataiban az adott helyen szereplő változó) milyen értéket vett fel (az egyes változók értékkészletét lásd az előző oldalon).

F2. táblázat
A minimálbérhez közeli foglalkoztatás arányának (MINLR) regressziós becslése

változó	B	B sztenderd hibája	Beta	T	T szignifikanciája
LNLTSZM	–0,50102	0,06934	–0,57809	–7,225	0,0000
Konstans	–0,00974	0,18333	–0,053	0,9577	

$R = 0,57809$
$R^2 = 0,33418$ F = 52,20599
Kiigazított $R^2 = 0,32778$ F szign.= 0,0000
Sztenderd hiba= 0,69925 N=106

F3. táblázat
Az adókímélő fizetési formák arányának (JUTTARA) regressziós becslése

változó	B	B sztenderd hibája	Beta	T	T szignifikanciája
LNLTSZM	–0,34923	0,10199	–0,31540	–3,424	0,0009
SZERSZ	0,44672	0,21933	0,18759	2,037	0,0442
Konstans	–3,11043	0,27412	–11,347	0,0000	

R = 0,35844
R^2 = 0,12848 F = 7,59290
Kiigazított R^2 = 0,11156 F szign.= 0,0008
Sztenderd hiba = 1,02705 N = 106

F4. táblázat
A minimálbérhez közeli foglalkoztatás (MINLF) gyakoriságának kapcsolata a vállalkozás egyes jellemzőivel (logit modell)

hatás	paraméter*	koefficiens	sztenderd hiba	Z érték
MINLF*KLFD	1 (1,1)	–0,16860	0,07814	–2,12756
MINLF*ELBOCS	2 (1,1)	0,16667	0,07814	2,13284

változás	entrópia	koncentrációm
odelltől függő	2,918	2,860
reziduumtól függő	148,683	106,395
összes (sz.f:=218)	151,601	109,255
asszociáció	0,019248	0,026173

*A zárójelekben lévő számok az adott változó által felvett értékre utalnak a táblázat első oszlopában található szorzatokban szereplő változók sorrendjében.

F5. táblázat
Az adókímélő juttatások előfordulásának (JUTTAR) kapcsolata a vállalkozás egyes jellemzőivel (logit modell)

hatás	paraméter*	koefficiens	sztenderd hiba	Z érték
JUTTAR*SZERSZ	1 (1,1)	0,32043	0,09321	3,42784
JUTTAR*ELBOCS	2 (1,1)	0,68755	0,09321	7,37672

változás	entrópia	koncentráció
modelltől függő	14,688	11,195
reziduumtól függő	94,773	58,747
összes (sz.f:=218)	109,461	69,942
asszociáció	0,134186	0,160055

*A zárójelekben lévő számok az adott változó által felvett értékre utalnak a táblázat első oszlopában található szorzatokban szereplő változók sorrendjében.

F6. táblázat
A szerződésszegés gyakoriságának (SZERSZ) kapcsolata a vállalkozás egyes jellemzőivel (logit modell)

hatás	paraméter*	koefficiens	sztenderd hiba	Z érték
SZERSZ*ELBOCS				
	1 (1,1)	0,33038	0,09321	3,54465
SZERSZ*JUTTAR				
	2 (1,1)	0,32043	0,09321	3,43784

változás	entrópia	koncentráció
modelltől függő	7,687	6,689
reziduumtól függő	120,357	79,892
összes (sz.f:=218)	128,044	86,581
asszociáció	0,060036	0,077260

*A zárójelekben lévő számok az adott változó által felvett értékre utalnak a táblázat első oszlopában található szorzatokban szereplő változók sorrendjében.

F7. táblázat
A késedelmes adófizetés (ADOTART) kapcsolata a vállalkozás egyes jellemzőivel (logit modell)

hatás	paraméter*	koefficiens	sztenderd hiba	Z érték
ADOTART*ELBOCS				
	1 (1,1)	0,47246	0,11150	4,23743
ADOTART*JUTTAR				
	2 (1,1)	–0,26803	0,11150	–2,40395

változás	entrópia	koncentráció
modelltől függő	6,138	5,568
reziduumtól függő	140,202	98,473
összes (sz.f:=218)	146,340	104,041
asszociáció	0,041944	0,053520

*A zárójelekben lévő számok az adott változó által felvett értékre utalnak a táblázat első oszlopában található szorzatokban szereplő változók sorrendjében.

Andor Mihály–Kuczi Tibor–Nigel J. Swain

KÖZÉP-EURÓPAI FALVAK 1990 UTÁN*

A volt szocialista országokban zajló átalakulás egyik nagy kérdése, hogy a mezőgazdasági termelés milyen új rendje alakul ki a közép-európai falvakban. Kik lesznek az átalakulás nyertesei, és kik a vesztesei? Az átalakulás hasonló módon zajlik-e a közép-európai falvakban, vagy pedig az egyes országokban már a szocializmus évtizedei alatt olyan különbségek alakultak ki a mezőgazdaságban, amelyek egészen eltérő fejlődést alapozhatnak meg? Választ keresve ezekre a kérdésekre, vizsgálatunk a munkát, a megélhetési forrásokat, és ezen belül különös részletességgel a földhöz, illetőleg a mezőgazdasági tevékenységhez való viszonyt állította a fókuszba.

Lengyelországban a mezőgazdaság mindvégig megmaradt a kis- és középparaszti magántermelés keretei között, Csehszlovákiában és Magyarországon viszont a kollektivizálás utáni évtizedekben felszámolódott a hagyományos értelemben vett parasztság. A szociológusok a hetvenes években e két (ma három) ország falvaiban zajló eseményeket az elparasztiatlanodás kifejezéssel jelölték. Ezekben az országokban tipikusnak számítottak az úgynevezett kettős háztartások, amelyekben a városi és a falusi életforma, a mezőgazdaságból és más forrásból származó jövedelmek sajátos kombinációi valósultak meg. Kérdés, hogy az egész gazdaság és benne a mezőgazdaság napjainkban zajló átformálódásában melyik ország van előnyösebb helyzetben. Lengyelország-e, ahol máig töretlenül létezik egyfajta paraszti hagyomány, vagy inkább Csehszlovákia utódállamai, ahonnan ezek a hagyományok mára szinte teljesen eltűntek, és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak egyszerű bérmunkássá váltak, vagy inkább Magyarország, ahol részben feléledtek? Mi előnyösebb a mezőgazdaság kapitalizálódásához? A nemzedékek során felhalmozódott gazdálkodási tapasztalat, a föld és a jószágok szeretete, a gazdaság nagyságához mért piaci ismeret, vagy inkább olyan emberek, akik gazdasági erejüket vagy politikai hatalmukat, ha éppen ezt tartják kifizetődőnek, a mezőgazdaságban hasznosítják? Miként valósulhat meg a mezőgazdaság kelet- és közép-európai átalakulása: parasztokkal vagy parasztok nélkül?

* Az alábbi írás a Commission of the European Communities által finanszírozott, Csehországra, Lengyelországra, Magyarországra és Szlovákiára kiterjedő *Rural Employment and Rural Regeneration in Post-Socialist Central Europe* című nemzetközi összehasonlító vizsgálatban született. 1994 második felében mind a négy országban sor került ugyanannak a közösen kidolgozott kérdőívnek a lekérdezésére egy-egy 1000 fős falusi mintán. Tanulmányunk a kérdőíves vizsgálat főbb eredményeit tartalmazza, helyenként kiegészítve a falvakról készült esettanulmányok anyagával.

Jelentős különbségek azonban nemcsak Lengyelország és a többi közép-európai ország között vannak. A valóság sokkal árnyaltabb, mert még azokban az országokban sem volt mindenütt egyforma a szövetkezetek működése, amelyekben ez volt a gazdálkodás domináns formája. Magyarországon a hetvenes évek végétől, nyolcvanas évek elejétől a szövetkezetek a mezőgazdasági magánvállalkozások egész sorát hozták létre: egyes termelési tevékenységeket „kihelyeztek" a kistermelés keretei közé. Ebben az időszakban jött létre egy sor csirkehizlalda, libatelep, tojatóház, fóliás zöldségkertészet. Az ekkor indult magánvállalkozások a mezőgazdaság mai átalakulását komoly mértékben képesek befolyásolni. Csehországban és Szlovákiában viszont teljes mértékben hiányzik ez az elmúlt étizedben gazdaságilag megerősödött, és így a privatizációba is beleszólni képes csoport. Ott bürokratikusabb, merevebb gazdálkodási rend volt érvényben.

Végül megemlíthető, hogy még Csehország és Szlovákia között is jelentősek lehetnek a különbségek, noha a szövetkezetek és állami gazdaságok létrehozása, működtetése azonos elvek szerint történt. Szlovákiában az agrárnépesség belüli aránya közelebb áll a lengyelországihoz, mint a csehországihoz, így az átalakulásnak is eltérőek lehetnek az útjai.

A fent említett, országonkénti eltérések arra hívják fel figyelmünket, hogy ha meg akarjuk érteni a közép-európai falvak átalakulását, nem alkalmazhatunk egyetlen, a térség egészére érvényes elméletet. Mint látni fogjuk, Lengyelország és Magyarország 1994-es helyzete számos ponton hasonlít egymásra, ugyanakkor sok lényeges szempontból azok az országok mutatnak hasonlóságot, amelyekre korábban a termelőszövetkezetek dominanciája volt jellemző. Nincsenek tehát elméletig világosan megkülönböztethető útjai, típusai a térség mezőgazdasági átalakulásának, és még a kétségtelenül meglévő különbségekből sem szabad messzemenő következtetéseket levonni. Így például óvakodnánk attól, hogy előtérbe helyezzük az egyik országot a másik rovására. Meggyőződésünk, hogy nincs egyetlen jó megoldás, egyetlen követendő út. Elsősorban azt tekintjük tehát a feladatunknak, hogy számba vegyük a birtokunkban lévő legfontosabb adatokat, s majd csak dolgozatunk végén utalunk néhány megjegyzés erejéig az átalakulás országonkénti jellegzetes különbségeire.

A foglalkoztatottság és változásai

A nyolcvanas években a falusi népesség 50 százaléknál kisebb hányada dolgozott a mezőgazdaságban, bár a négy ország között e tekintetben szignifikáns[1] különbségek voltak. A mezőgazdaságban dolgozók aránya[2] Magyarországon volt a legkisebb (24%) és Lengyelországban a legnagyobb (48%). A Cseh és a Szlovák Köztársaság e két szélső érték között foglal helyet 31, illetőleg 37 százalékkal (lásd az 1. táblázatot). Figyelemreméltó, hogy a cseh és a szlovák me-

zőgazdaságban a nyolcvanas években magasabb volt a diplomások, illetve a vezetők aránya, mint a magyarban. Ez arra utal, hogy az átalakulás előtt a csehszlovák szövetkezetek és állami gazdaságok bürokratikusabbak voltak, ez a tény pedig megszabhatja a változások további irányát is.

Némi magyarázatot igényel az a mindennapi tapasztalatnak ellentmondó adat, amely szerint 1994-ben Csehországban és Szlovákiában több volt a magángazda, mint Magyarországon. A „titok" nyitja a mezőgazdaság eltérő támogatási politikája. Magyarországon – korábban 750 000, később 1 millió forintos bevételig – azok élveztek előnyt, akik kistermelőnek vallották magukat. Mezőgazdasági vállalkozónak csak az jelentkezett be, aki rögtön nagyban kezdett gazdálkodásba, vagy aki a kárpótlási folyamatban nemcsak volt földje valamilyen hányadát, hanem egészét vissza akarta szerezni. Emiatt sok gazda még akkor is kistermelőként tartatta magát nyilván, ha valójában teljes idejű gazdálkodó volt. Ezzel szemben Csehszlovákia utódállamaiban a mezőgazdasági vállalkozók két évig adómentességet élveznek, ezért olyanok is ezt a státuszt választják, akiknek gazdasága kicsi, és önmagában nem biztosítja a család megélhetését.[3]

1. táblázat
Falusi aktív keresők foglalkozása az 1980-as években és 1994-ben (százalékban)

Foglalkozás	1980-as évek				1994			
	Cseh Közt. N=672	Magyarország N=712	Lengyelország N=669	Szlovák Közt. N=865	Cseh Közt. N=690	Magyarország N=396	Lengyelország N=583	Szlovák Közt. N=631
diplomás szakember a mezőgazdaságban	5,4	0,8	0,3	5,5	3,0	0,3	0,2	5,5
diplomás szakember a mezőgazdaságon kívül	12,1	4,8	1,3	10,6	11,3	8,8	2,2	11,6
vezető a mezőgazdaságban	2,5	1,0	0,7	1,7	0,9	0,8	0,2	1,4
vezető a mezőgazdaságon kívül	3,1	1,3	1,2	3,4	6,1	1,5	1,4	3,6
adminisztrátor	16,2	11,2	3,3	12,8	17,4	15,2	1,9	12,4
szakmunkás a mezőgazdaságban	9,4	9,7	4,2	10,6	5,4	4,5	3,8	10,0
szakmunkás a mezőgazdaságon kívül	31,8	30,3	22,7	22,0	24,2	32,6	27,8	21,4
betanított/segédmunkás a mezőgazdaságban	4,5	11,9	7,3	15,5	2,9	4,0	3,6	9,4
betanított/segédmunkás a mezőgazdaságon kívül	12,1	27,4	22,1	17,1	11,7	23,5	21,3	11,9
magángazda	0,7	0,1	35,9	0,1	2,6	0,3	34,5	3,6
vállalkozó	2,2	1,4	0,9	0,6	14,5	8,6	3,3	9,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A szocializmus évtizedeiben sok tekintetben az állandóság jellemezte ezeket az országokat. Minden fluktuáció ellenére általános volt, hogy sokan szinte egész aktív korukat egy vagy két munkahelyen töltötték el. Ebben a tekintetben 1989 után nagy változás történt. Az 1980-as évekre jellemző azonos vagy hasonló szintű munkahelyet Magyarországon tudták a legkevésbé megőrizni (38%), a másik három országban ez az aktív keresők 51–54 százalékának sikerült (a 2. táblázat első két sorának összege).

A táblázat „inaktívvá lett" rovatába azok kerültek, akik öregségi nyugdíjasok, rokkantnyugdíjasok vagy háztartásbeliek lettek. Abban nincs lényeges különbség az országok között, hogy milyen arányban lettek (főleg nők) háztartásbeliek: Csehországban 2, Magyarországon 1, Lengyelországban 2, Szlovákiában 1 százalék. A nagy különbségek a nyugdíjba vonulásból származnak. Az öregségi nyugdíjba vonulók aránya 29 százalékkal Magyarországon a legmagasabb (a Cseh Köztársaságban 6, Lengyelországban 12, a Szlovák Köztársaságban 10%). Ez nemcsak a korösszetételből fakad, hanem abból is, hogy a munkahelyek megszűnése a cseh és a szlovák folyamatnál gyorsabb és nagyobb arányú volt. A munkahelyek 1990-től kezdődő nagyarányú megszüntetése idején sok vállalat a korkedvezményes nyugdíj igénybevételét tartotta a leghumánusabb módszernek.

Jellegzetes eltérés van a Csehszlovákiából lett két ország, valamint Magyarország és Lengyelország között abban is, hogy mennyien mentek rokkantnyugdíjba: a Cseh és a Szlovák Köztársaságban 2–2 százalék, Lengyelországban 12, Magyarországon 10 százalék. Bár a rokkantosítás nem független az egészségi állapottól, a magas arányban szerepe van a társadalmi-gazdasági változásoknak is, amelyek Lengyelországban és Magyarországon gyorsabbak és radikálisabbak voltak, mint a másik két országban. Egyrészt sokan a szó szoros értelmében „belebetegedtek" a stabilitás megszűnésébe, az új rendszerrel együtt támadt bizonytalanságba. Másrészt a korábbi években sokan nem tökéletes egészségi állapotban is dolgoztak, együtt élve bizonyos betegség-tünetekkel. Amikor 1990-től kezdődően megindult a munkahelyek nagyarányú megszűnése, sok ember a munkanélküliségtől való félelmében orvoshoz ment azokkal a panaszokkal, amelyekkel régebben nem törődött. A nem túl nagy összegű, de legalább biztos rokkantnyugdíjat jobbnak tartották a munkanélküliségnél vagy a bizonytalanságnál.

2. táblázat
Az 1980-as években aktív falusi lakosság foglalkozásának változása az 1980-as évek és 1994 között (százalékban)

A foglalkozás változása	Cseh Közt. N=672	Magyarország N=712	Lengyelország N=669	Szlovák Közt. N=864
ugyanabban az ágazatban és szinten van állása	49,9	35,4	51,0	45,3
ugyanazon a szinten, más ágazatban van állása	4,9	2,9	1,5	5,9
lefelé mozdult	10,1	14,2	10,5	21,3
felfelé mozdult	7,0	1,8	4,0	3,6
inaktívvá lett	9,7	40,9	25,7	14,2
vállalkozóvá lett	11,2	3,1	3,4	7,4
értékelhetetlen változás	7,3	1,6	3,7	2,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Globális áttekintésben tehát Csehországban, Lengyelországban és Szlovákiában a falusi lakosság nagyjából azonos és a magyarországinál jóval magasabb arányban őrizte meg nyolcvanas évekbeli helyzetét, ha azonban az 1980-as éveket foglalkozásonként hasonlítjuk össze 1994-gyel, akkor fény derül a különbségek finomabb szerkezetére (lásd 3. táblázat).

Magyarországon a munkahely megőrzése leginkább a mezőgazdaságon kívüli diplomás szakembereknek (64,7%), az adminisztrátoroknak (54,9%) és a mezőgazdaságon kívüli szakmunkásoknak (45,8%) sikerült. A változások legnagyobb vesztesei a mezőgazdasági munkások: 17,4, illetőleg 20 százalékuknak sikerült megőriznie nyolcvanas évekbeli munkahelyét vagy státuszát. Őket követik a mezőgazdaságon kívüli szakképzetlenek 29,7 százalékkal. A mezőgazdaság természetesen nem csak munkásait „vetette ki" magából, hanem vezetőit is, csakhogy ezeknek a vezetőknek és diplomás szakembereknek sikerült tudásukat és kapcsolataikat átmenteni: a 66,7 százaléknyi diplomás szakember mindegyike mezőgazdaságon kívüli azonos szintű állásra konvertálta tudását, a státuszát megőrző 71,4 százaléknyi vezető közül 14,3 százalék a mezőgazdaságban maradt vezető, 57,1 százalék pedig másutt lett az. A munkások előtt más út állt, legnagyobb részük inaktívvá lett: a bárhol dolgozó szakmunkások 52 százaléka, a segéd- és betanított munkások 65 százaléka.

Lengyelországban a falusi aktív népesség 36 százaléka magángazda volt, és ez a státusz természetesen alig változott, 63,3 százalékuk továbbra is magángazda maradt. És mivel Lengyelországban ez a falusi lakosság legnépesebb foglalkozási csoportja, meg is határozza a státuszok megőrzésének magas átlagát.

3. táblázat
Az 1980-as évekbeli állást vagy státuszt 1994-re megőrzők az aktív keresők százalékában

A foglalkozás és/vagy státusz 1994-ben	Aktív keresők foglalkozása az 1980-as években									
	diplomás szakember a mg-ban	diplomás szakember a mg-on kívül	vezető a mg-ban	vezető a mg-on kívül	adminisztrátor	szakmunkás a mg-ban	szakmunkás a mg-on kívül	betanított/segédmunkás a mg-ban	betanított/segédmunkás a mg-on kívül	magángaz-
Cseh Köztársaság állás ugyanott vagy máshol azonos szinten	52,8	65,5	53,0	47,6	66,0	41,3	49,1	50,1	50,7	
Magyarország állás ugyanott vagy máshol azonos szinten	66,7	64,7	71,4	44,4	54,9	17,4	45,8	20,0	29,7	
Lengyelország állás ugyanott vagy máshol azonos szinten	50,0	77,8	20,0	37,5	22,8	42,8	59,2	36,7	39,9	63,7
SZLOVÁK KÖZTÁRSASÁG állás ugyanott vagy máshol azonos szinten	45,8	72,8	46,7	44,8	54,5	61,9	55,8	35,9	38,5	

A Cseh és a Szlovák Köztársaság sok tekintetben hasonló vonásokat mutat. Az eddigi változásoknak nincsenek olyan vesztesei, mint a magyar mezőgazdasági munkások vagy akár a mezőgazdaságon kívüli szakképzetlenek. A Cseh Köztársaságban mindegyik foglalkozási csoportban – függetlenül attól, hogy a mezőgazdaságban dolgozott-e vagy másutt – 40 százalék fölött van az aránya azoknak, akik megőrizték korábbi státuszukat. Ettől a képtől Szlovákia kissé eltér a szakképzetlen munkások esetében, de azért még ők is 30 százalék fölötti arányban őrizték meg státuszukat.

A cseh és a szlovák stabilitásnak azonban egészen más oka van, mint a lengyelnek. Sem Csehországban, sem Szlovákiában nem volt az állami vagy szövetkezeti szférán kívül olyan domináns csoport, amely éppen függetlensége révén tudta volna megőrizni korábbi pozícióját. Itt a viszonylagos stabilitást az okozza, hogy még nem történt meg a szocializmusból örökölt struktúrák lebontása. A Csehszlovákiában elindult kuponos privatizáció nem érintette olyan radikálisan a gazdaság szerkezetét, mint például a magyar privatizáció, így a magyar

mezőgazdaságban nagyobb arányban szűntek meg téeszek és állami gazdaságok, mint Csehszlovákia két utódállamában[4].

Ha megnézzük a falusi lakosság foglalkozását a kérdezés időpontjában (1. táblázat), akkor azt látjuk, hogy 1994-re mindenütt csökkent a mezőgazdaságban dolgozók aránya. A változás számottevő Magyarországon, ahol a mezőgazdaságban dolgozó falusi népesség aránya a nyolcvanas évektől 1994-ig 24 százalékról 9,9 százalékra csökkent (2,4-szeres csökkenés), és a Cseh Köztársaságban, ahol 31 százalékról 14,8 százalékra (2-szeres). A szlovák 1,2-szeres és a lengyel 1,1-szeres csökkenés továbbra is magas arányú mezőgazdasági foglalkoztatottságot takar (30 és 42%), csak Lengyelországban a magánszférában, Szlovákiában pedig az állami és szövetkezeti gazdaságokban. A drasztikus magyar csökkenés hátterében az áll, amiről egy Győr-Moson-Sopron megyei kft egyik tulajdonosa számolt be: a kft-t a felszámolt szövetkezet két ágazatvezetője alapította, akik reorganizációs hitelből megvették a szövetkezet gépeinek és épületeinek egy részét, és harmadannyi alkalmazottal körülbelül akkora bérelt területen gazdálkodnak, mint korábban a téesz. (Hasonló esetet az ország más tájain készített interjúkból is idézhetnénk.)

„Ha a szövetkezetben kiment a traktoros szántani, és bejött két órakor, hogy rossz a gép, akkor az már elképzelhetetlen volt, hogy aznap még dolgozzon. Most bejön két órakor, akkor még délután kimegy öt óráig, és 20 hektár földet lesimít. A téeszben ez már maradt a másik napra, de a munkabért ugyanúgy felvette volna. Most itt olyan nincs. Ha bejön, másik munkát kell csinálnia. Önállóan meg kell neki oldani, hogy ha egy trágyaszórásnál műszaki hiba előadódik, akkor bejön, és automatikusan, ha nem vagyunk itt, a műhelynek hozzá kell látni a trágyaszóró kijavításához. A téeszben megvárták, és ha csak másnap jött be a műhelyfőnök, mert más elfoglaltsága volt, vagy vidéken volt, akkor nem volt kijavítva, mert nem volt, aki azt mondja, hogy most ne azt csináljátok, hanem ezt.

Vagy másik példát mondok. Meg voltunk ijedve, hogyan fogjuk tudni a kombájnokkal 400 hektár gabona a leszedését elvégezni. Nekiálltunk szedni, és egy 50 hektáros táblát megkínált három kombájn, és kész lett. Mondja a kollégám, aki a téeszben is irányította ezt, hogy tavaly öt kombájnnal nem végeztek ugyanekkora területen."

Az interjúrészlet jól érzékelteti a változásokat. A magánszervezetekben nőtt a hatékonyság, mert az adminisztráció minimálisra csökkent, rugalmasabb lett a munkaerő-felhasználás, hosszabb a munkaidő. A hatékonyság növekedéséhez az is hozzájárul, hogy korábban a tagság nemcsak a szövetkezet földjeit művelte, hanem a sajátját is. A háztáji gazdaság megszűnésével a munkaerő tetemes része felszabadult, ami lehetővé tette a létszám radikális csökkentését, hiszen az alkalmazottként megmaradt tagok a társaság földjét teljes munkaidőben művelik. Szerepe van annak is, hogy a szövetkezetből átalakult magántársaságok a kevésbé élőmunka-igényes gabona- vagy aprómagtermelést tartották meg. Az új agrárvállalkozások további előnye, hogy a volt szövetkezetből a leg-

jobb felszerelést vásárolták ki, illetőleg új gépeket is vettek. A kevesebb leállást és kisebb szervízigényt részben ez magyarázza, részben pedig az, hogy a munkaerőben is válogathattak. A munkanélküliség miatt túlkínálat van a munkaerőpiacon, így az új társaságok megtehetik, hogy kis létszámmal, több szakmához értő munkásokkal dolgozzanak, és a munkák egy részét idénymunkásokkal végeztessék el.

A mezőgazdasági foglalkoztatáson belüli arányok is hűen tükrözik a különböző országokban zajló folyamatokat. A mezőgazdasági nagyüzemek vezetői és diplomás szakemberei Lengyelországban, ahol a magángazdaság dominál, a falusi aktív keresőknek mindössze 0,4 százalékát képviselik, Magyarországon, ahol a legtöbb téesz és állami gazdaság bomlott fel, 1,1 százalékát. Csehországban és Szlovákiában viszont, ahol a szocialista mezőgazdaság volt nagyüzemei nagyobb arányban maradtak meg, 3,9 és 6,9 százalék a vezetők és diplomások aránya.

Az 1. táblázat egyik feltűnő adata a vállalkozók magas aránya Csehországban (14,5%). Ez nehezen értelmezhető, mert sok ismert tény ellentmondani látszik e fejleménynek: a megmaradó nagyvállalati munkahelyek; a megmaradó szövetkezetek és állami gazdaságok; a magyarhoz vagy lengyelhez képest később induló magánszektor; vagy akár az, hogy a szlovákiai adatokhoz hasonló értéket mutató összes szerkezeti változó mellett *ez az egy* egészen eltérő értéket mutat. Valószínű magyarázatnak tűnik, hogy a fogalmat Csehországban másképp értelmezik, mint a többi országban, és hogy a vállalkozó szónak Csehországban pozitívabb konnotációi vannak, mint Szlovákiában. Ez utóbbira nézve maga a vizsgálat is szolgáltat adalékot. Arra a kérdésre, hogy „Mi a véleménye az újonnan felbukkanó vállalkozókról?", a két szélső értéket képviselő választlehetőséget igen eltérő arányban választották a két országban:

	Cseh Köztársaság	Szlovák Köztársaság
tehetséges és bátor emberek	34%	24%
gazemberek, akik mások becsapásával érvényesülnek	8%	20%

Csehországban tehát a vállalkozás „jó dolog", és vannak arra utaló jegyek, hogy némelyik kupon-tulajdonos – holott nem ebből a „tulajdonából" él vállalkozóként definiálta önmagát.

A megélhetés forrásai

A megélhetés forrásait csak a háztartás, és nem egy véletlenül kiválasztott személy szintjén érdemes vizsgálni. A négy ország 18 éven felüli falusi lakosságát

reprezentáló mintába bekerült 4007 személy „hozott magával" 4007 háztartást, amelyeknek mindegyik 18 éven felüli tagjáról (összesen 10 047 főről) vannak demográfiai, foglalkozási, iskolázottsági és a jövedelemforrásra vonatkozó adataink. A jövedelem típusaira adott válaszok szerint a háztartások zömében (79%-ában) annyi a jövedelemforrás, ahány felnőtt van, azaz minden felnőttnek egy jövedelemforrása van. Mivel a keresők többsége alkalmazott vagy nyugdíjas, megállapítható, hogy a legtöbb háztartásban a családtagok alkalmazottként főállásban kapott fizetéséből vagy a nyugdíjából élnek.

Elemezhetnénk részleteiben a jövedelemforrásokat, mert vannak adataink arról, hogy a különböző országok különböző foglalkozási csoportjainál hány és miféle plusz jövedelemforrás fordul elő jellemző módon. Úgy véljük azonban, hogy nem érdemes, mert már az eddigi adatok is fenntartással kezelendők. A válaszok megbízhatóságában azért kételkedünk, mert a több mint tízezer falusi felnőttnek mindössze 3,5 százalékánál szerepelt kiegészítő jövedelemforrásként a mezőgazdasági tevékenység. Ez minden eddigi ismeretünknek és tapasztalatunknak ellentmond. De ellentmondanak ugyanennek a kérdőívnek más kérdéseire adott válaszok is. (A jövedelem nagyságára vonatkozó kérdést eleve nem tettünk a kérdőívbe, de úgy tűnik, hogy olyan kérdést sem érdemes feltenni, amelyben szerepel a jövedelem szó.)

Arra a kérdésre, hogy családja foglalkozik-e mezőgazdasági termeléssel, egészen más válaszokat kaptunk (4. táblázat).

4. táblázat
A család mezőgazdasági termelése

Foglalkozik-e a család mezőgazdasági termeléssel?	Cseh Közt. N=910	Magyar-ország N=1000	Lengyel-ország N=1017	Szlovák Közt. N=1037
nem	32,2	14,3	41,4	12,4
csak saját fogyasztásra	61,2	59,1	24,0	73,2
alkalmanként eladásra is	4,2	17,7	7,3	11,1
rendszeresen eladásra	1,1	6,7	7,0	2,8
a család jövedelmének legalább fele ebből ered	1,3	2,2	20,3	0,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Miközben általában a falusi háztartások többsége folytat mezőgazdasági tevékenységet, szignifikáns különbségek vannak az országok között. A lengyelországi különös megoszlás a többitől eltérő lengyel helyzetet tükrözi. Itt a legnagyobb azoknak a családoknak az aránya, amelyek egyáltalán nem termelnek, de itt a legnagyobb azoké is, amelyek jövedelmüknek legalább a felét mezőgazdasági termelésből szerzik. A lengyel esettanulmányokból tudjuk, hogy akárcsak Magyarországon vagy Szlovákiában majdnem mindegyik falusi háztartás termel valamit. Ugyanakkor a tradíciókból következően a lengyel kutatók

és a kérdezettek az egy hektár alatti földterületen végzett tevékenységet nem tekintették mezőgazdasági termelésnek. Magyarországon és Szlovákiában alig van olyan falusi család, amelyik ne folytatna mezőgazdasági termelést. De Szlovákiában túlnyomórészt csak saját fogyasztásra termelnek, és mindössze a családok 14,4 százaléka termel kisebb-nagyobb mértékben piacra, ezzel szemben Magyarországon ez az arány majdnem a kétszerese: 26,6 százalék. A csehországi falvakban élő családok 32,2 százaléka nem folytat mezőgazdasági termelést, és mindössze 6,6 százalékuk termel eladásra.

Bár a pénzbeli jövedelem nagyságát illetően nem tettünk fel kérdéseket, szerettük volna megbecsülni, hogy mégis mit jelenthet a családok életében a mezőgazdasági tevékenység. Ezért a fontosabb növényi és állati termékekre vonatkozóan[5] megkérdeztük, hogy mennyit termeltek az elmúlt esztendőben.[6] Úgy tűnik, hogy alapvetően mind a négy országra a termelés elaprózottsága jellemző, sokféle terméket állítanak elő. Ez annak a hagyományos parasztgazdaságnak a képét vetíti elénk, amely csak mellékesen folytat árutermelést, főleg saját sokrétű szükségletét akarja kielégíteni, és az esetlegesen keletkező többletterméket viszi piacra. A specializáció nem jelenik meg. Ha azonban összevonunk néhány típust (5. táblázat), akkor láthatunk különbségeket az országok között. „Kevés" számú termékfajtát állít elő a magyar háztartások 21 és a csehországiak 19 százaléka. Lengyelországban és Szlovákiában azonban csak a családok 11, illetőleg 12 százaléka. Ha pedig megnézzük a másik végletet, a „nagy" számú termékféleséget, azt találjuk, hogy Lengyelországban a családok 26 százaléka esik ebbe a legkevésbé specializálódott termelésbe, Szlovákiában 17, Csehországban 14, Magyarországon pedig csak 4 százalék. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy az általános hasonlóságokon belül Magyarországon a mezőgazdasággal foglalkozó háztartások némileg specializáltabb termelést folytatnak, mint a többi országban. Esettanulmányainkból és a szakirodalomból (Harcsa 1994) azt is tudjuk, hogy ez a specializáció főként az állattenyésztésben honos.[7] Lengyelországban a kisparaszti gazdálkodás érintetlensége egyben a régi termelési kultúra és mentalitás konzerválódását is jelentette.

5. táblázat
Mezőgazdasági terméktípusok száma országok szerint (a háztartások százalékában)

Egyidejűleg termelt termékfajták	Cseh Közt. N=252	Magyar-ország N=777	Lengyel-ország N=463	Szlovák Közt. N=498
„kis" számú termékféleség	19,0	21,0	11,0	12,0
„közepes" számú termékféleség	67,0	75,0	63,0	71,0
„nagy" számú termékféleség	14,0	4,0	26,0	17,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

„kis" számú: 1–2 fajta állati termék
vagy 1–2 fajta növény
vagy 1–2 fajta növény + 1 fajta állat
„nagy" számú: 3–4 fajta növény + 6–9 fajta állat
vagy 5–9 fajta növény + 5 fajta állat
vagy 5–9 fajta növény + 6–11 fajta állat

A tradicionalizmust még egy adalék alátámasztja. Magyarországon nincs szignifikáns különbség a mezőgazdasági termelés specializáltsága és aszerint, hogy a háztartásfő a mezőgazdaságban vagy azon kívül dolgozik, a másik három országban viszont van, ám az összefüggés paradoxnak tűnik: a mezőgazdaságban dolgozó háztartásfők családjainál kevésbé specializált a termelés, mint a mezőgazdaságon kívül dolgozó esetében. Ezt azt jelenti, hogy ha mondjuk egy falun lakó ipari munkás rászánja magát mezőgazdasági termelésre, akkor nagyobb valószínűséggel fog például nagybani csirketenyésztésbe, mint egy paraszt.

Az egyes termékek ugyan sejtetni engedik, hogy önellátó vagy kereskedelmi célú termelés folyik-e, igazából azonban a becsült termelési értékkel[8] együtt lehet ezt megítélni. A 6. táblázat adatai igazolni látszanak azt, hogy Lengyelországban él a legtöbb olyan falusi család, amelynek a mezőgazdaság az egyetlen vagy fő megélhetési forrása. Az nyilvánvaló, hogy 100 000-es termelési érték alatt kizárt, hogy a család csak mezőgazdaságból él, legfeljebb kiegészítő jövedelemről lehet szó. Természetesen a 100 000-es érték is kevés a megélhetéshez, de az biztos, hogy a csak mezőgazdaságból élőket ebben a kategóriában kell keresni. A legtöbb család Lengyelországban található a 100 000 fölötti kategóriában (34,9%), ezt követi Magyarország (14%), Szlovákia (12,2%) és Csehország (6,5%).

6. táblázat
A mezőgazdasági tevékenység termelési értéke (a háztartások százalékában)

Termelési érték	Cseh Közt. N=947	Magyarország N=1000	Lengyelország N=1019	Szlovák Közt. N=1041
0/év	73,5	22,3	54,6	52,2
X–10 000/év	5,6	13,0	3,3	5,5
10 001–20 000/év	4,6	13,7	1,4	6,2
20 001–50 000/év	6,4	24,7	2,3	11,1
50 001–100 000/év	3,3	12,3	3,5	12,8
100 001–X/év	6,5	14,0	34,9	12,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Következő lépésként megnéztük, hogy hány olyan háztartás van, amelyben egyetlen termék termelési értéke az összes mezőgazdasági termelési érték legalább 75 százalékát teszi ki (ami megbízhatóan jó jel, hoggy az adott termékre szakosodtak). Az ilyen háztartások aránya a cseh mintában 4, a lengyelben 5, a szlovákban 7, a magyar mintában pedig 13 százalék. A szakosodott termelést folytató magyar falusi háztartások 63 százaléka három termék között oszlik meg: zöldség, csirke és disznóhús ami a magyar mezőgazdasági kistermelés ismeretében nem meglepő. Hasonlóan kiugró érték csak Lengyelországban és Szlovákiában van, mindkét helyen a burgonya a domináns termék.

Mindebből az alábbi következtetések adódnak. Lengyelországban folytat a legtöbb falusi család főfoglalkozásban mezőgazdasági termelést, megélhetésüket azonban nem specializált termelés biztosítja, hanem inkább volumenében nagyobb, hagyományosan elaprózódó termelési struktúra. A másik három országban a falusi családok túlnyomó többsége csak kiegészítésként végez mezőgazdasági tevékenységet, nem ez a fő megélhetési forrása, viszont Magyarországon ebben a kiegészítő tevékenységben nagyobb fokú a specializáció, mint a többi országban.

A föld

Akármilyen céllal és akármilyen volumenben végeznek a falusiak mezőgazdasági tevékenységet, földre mindenképpen szükségük van. Csehországban 183 családnak[9] (a falusi családok 19%-a), Magyarországon 565 családnak (57%), Lengyelországban 452 családnak (44%), Szlovákiában 425 családnak (41%) van saját tulajdonú földje. A legmagasabb magyar arány mögött viszont az áll, hogy a falusi családoknak átlagosan kisebb birtokuk van, mint a többi országban (7. táblázat).

7. táblázat
A földdel rendelkező falusi családok birtoknagyság szerint (százalékban)

Hány hektár földdel rendelkezik a család 1994-ben	Cseh Közt. N=183	Magyar-ország N=565	Lengyel-ország N=452	Szlovák Közt. N=425
max 1 hektár	45,4	76,6	12,2	71,5
2–5 hektár	34,4	15,2	13,1	19,1
6–10 hektár	9,8	5,8	19,7	4,7
11–20 hektár	5,5	2,5	37,3	2,1
21 hektár és több	4,9	1,9	17,7	2,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A magyar falusi családok rendelkeznek a legnagyobb arányban egyhektáros vagy kisebb birtokkal (74,6 %), és legkisebb arányban 21 hektárossal vagy nagyobbal (1,9%). A magyarhoz hasonló a szlovák birtokmegoszlás, csak néhány százalékkal kevesebben vannak az egy hektárosok, és néhány tizedszázalékkal többen a 20 hektár fölöttiek. A lengyel megoszlás tükrözi a többi volt szocialista országétól eltérő helyzetet, amennyiben a legnépesebb csoport a 11–20 hektárosoké, de számottevő a 20 hektáron fölöttiek száma is (a földdel rendelkező falusi családok 17,7 %-a).

Mind a négy országra jellemző, hogy legnagyobb arányban azoknak van most is földtulajdona, akiknek a családjában 1948 előtt is volt, a mérték azonban különbözik. Lengyelországban a jelenlegi földtulajdonosok 86 százalékánál volt a család birtokában korábban is föld. Bármennyire nyomorgatták is a földjüket megtartó parasztokat, a folytonosság nem szűnt meg sem de facto, sem de jure. Csehországban és Szlovákiában majdnem egyforma a most is, korábban is földdel rendelkező családok aránya (79 és 78%), Magyarországon viszont a régen földbirtokkal rendelkező családok leszármazottainak csak 68 százaléka birtokos ma is. A föld birtoklásának tényén kívül folyamatosságot találunk a földbirtokok méretében is. Legnagyobb arányban azoknak van 21 hektáron fölüli birtokuk, akiknek a szülei vagy nagyszülei is ekkora birtokkal rendelkeztek. E szabályosság alól csak Magyarország kivétel.

A magyarországi esettanulmányokból, amelyek helyszíne Borsod-Abaúj-Zemplén, Győr-Moson-Sopron, Pest, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Zala megye tíz községe, jellegzetes kép bontakozik ki, egyszersmind magyarázatot ad a földbirtoklás családi folytonosságának megszakadására. A vizsgált falvak mindegyikében létrejött két-három 120–300 hektáros nagybirtok, és ezek tulajdonosai zömmel a téeszek volt elnökei illetőleg agrárszakember középvezetői. Ezek az „új földbirtokosok" az esetek többségében nem közép- vagy nagygazda családból származnak, sőt némelyikük városi lakosként végezte el az agráregyetemet, és már munkavállalóként került először falura. Van köztük olyan, aki – megvásárolva a felbomlott téesz szolgálati lakását – csak most lett a faluban háztulajdonos.

E kezdeti földkoncentráció két eleme érdemel figyelmet: egy technikai és egy mentalitásbeli. A technikai az egyszerűbb. Az új birtokosok a részaránytulajdonok és kárpótlási jegyek összevásárlásával tettek szert hivatalosan még nem ismert, de a személyes beszélgetésekben bevallott nagyságú birtokaikra. E vásárlások viszont olyan eladókat is feltételeztek, akikben nem volt meg sem a hajlandóság, sem az elszántság (sok esetben a pénz sem) a magángazdálkodásra. A vizsgált falvakban a részarány-tulajdonosok 90 százaléka vagy bérbe adta, vagy rögtön eladta 2-3 hektárját. Hasonló történt nem hivatalosan, hanem „zsebszerződések" útján a kárpótlási jegyekkel. Az első kárpótlási liciteknél csak azokat érdekelte a föld, akik nagyon tudatosan készültek a magángazdálkodásra. A kárpótoltak zöme még nem vette komolyan, hogy a földnek értéke, a földtulajdonnak szerepe lesz. Később, amikor kezdtek megszűnni a téeszbeli munkahelyek, és ez felértékelte a földtulajdont, már késő volt, és megszerezhető föld is kevés maradt.

A mentalitás szerepe a birtokok kialkulásában összetettebb. Azt lehet mondani, hogy mind a földet vásárlók, mind az eladók realitásérzékről tettek tanubizonyságot. A részaránytulajdonát vagy kárpótlási jegyét eladó többség egyben ahhoz a többséghez tartozik, amely aktív életének nagyobb részét a téeszben már csak részmunkák végzésével töltötte. Ennek két következménye érhető tetten. Az egyik, hogy egyfajta bérmunkás tudatot alakított ki, ami közeláll a régi cselédmentalitáshoz.

> *„Amikor a növénytermesztési ágazatból megcsináltuk a bt-t, azt mondtuk az embereknek, hogy ha befizetnek 50 000 forintot a törzstőkébe, egyenrangú beltagok lehetnek. A beltag jogosult arra, hogy irányítsa a szervezetet, de persze teljes vagyonával, nemcsak amit bevitt, hanem házával, feleségével, mindenével felel az egészért. A kültag a bevitt vagyonával felel. Ha bevitt 2000 forintot, és bukik a bt, akkor elveszti a 2000 forintot, na meg a fizetését és az állását. Nem akartak beltagok lenni. Nem mintha nem lett volna 50 000 forintjuk, de azt mondták, hogy ők nem kockáztatnak, és különben sem akarnak itt irányítani. Mondjuk meg nekik reggel, hogy ma mit csináljanak, és azt megcsinálják"* (volt növényvédelmi vezető).

A részmunkával eltöltött élet másik következménye a szakismeret hiánya. Azokkal a komplex agrotechnikai, növényvédelmi, állategészségügyi, gépészeti, pénzügyi és marketing ismerettekkel, amelyekre a 20. század második felében Európában egy gazdaság viteléhez szükség van, nem rendelkeznek a téeszek volt munkásai, rendelkeznek viszont a téeszek diplomás felső- és középvezetői.

> *„A Józsi, akinek évek óta minden reggel megmondják, hogy ma ide menjél, és ezt csináld meg, csak a következőket nem tudja: mit vessen a földbe, azt honnan szerezze, mikor és hogyan készítse elő a talajt, mikor mivel és mennyivel permetezzen, és hol adja el, amit megtermelt. Az agrárértelmiségen kívül itt már senki nem ért a mezőgazdasághoz. Az idősebb korosztály, aki csinálta valamikor, azon a szinten, ahogy akkor csinálta, azon a szinten ért hozzá. De azon a szinten, hogy növényvédelem, műtrágyázás meg egyéb dolgok, már nem értenek"* (volt növénytermesztési ágazatvezető).

A tudás-tőkén kívül a volt vezetőknek egyéb előnyük is van: a kapcsolati tőke. Az alapanyag-kereskedésnél, a felvásárlásnál, az élelmiszeriparnál és a bankoknál működő személyes kapcsolataikat a folyamatosság megszakítása nélkül vitték át magángazdaságukba.

„Nem probléma eladni, mert elég nagy ismeretségi kapcsolatom van. Ha én nem tudom eladni, akkor senki. És viszonylag jó áron adtam el, 1900 Ft-ért. A vetőmagot meg még drágábban. A köles vetőmag különleges bánásmódot igényel, azt 40 fokon szárítóban kétszer-háromszor átforgattuk, és 2500 Ft mázsánkénti szerződésem van rá. De most még egyezkedünk, valószínűleg én fogom kirostálni, zsákolni, és úgy néz ki, hogy 3000 Ft is lesz.
– Szárítója is van?
– Nincs. L-ben a Gabonaforgalminál csináltatom. A jó kapcsolataim sokat segítenek rajtam. Egyébként nehéz helyzetben lennék" (volt téeszelnök).

„Nagyon sokat számít az, hogy 22 éve ismernek, és megbíznak bennem. Nincs problémám az értékesítéssel, ezek bejáratott csatornák. Sőt, nekem a Hűtőipar vagy a Paksi Konzervgyár még előleget is adott, hogy a felvásárlásnál készpénzzel tudjak fizetni. Akkor, amikor a konzervgyáraknak nem volt pénzük, váltókkal fizettek... Nagyon érdekes volt, hogy idén az igazgató nem akarta aláírni a hitelt, mert elétették a papírt, és azon egy új név volt, mert ugye kft-t csináltunk. Amikor a kereskedelmi igazgató mondta, hogy ez tulajdonképpen a B. Gyuri, vagyis hogy én vagyok, akkor rögtön aláírta" (volt felvásárlási és értékesítési ágazatvezető).

A tudás és a kapcsolatrendszer természetesen a volt vezetőknél is kialakítja a rájuk jellemző mentalitást. Nem véletlen, hogy többségük a megszerzett birtokhoz többmilliós reorganizációs hitellel biztosította a szükséges épületeket és gépeket.

„...Mi, akik az elmúlt rendszerben is az agrárágazatban és vezető poszton dolgoztunk, megszoktuk, hogy milliókban gondolkozzunk, hogy hitelt veszünk föl, és most a magánéletbe is átvisszük ezt, és könnyebben tudjuk átvészelni a dolgokat, mint egy egyszerű ember, aki azt mondja, hogy nem veszek föl hitelt, mert az anyám így tanított" (volt téesz-elnök).

A téeszek volt szakmai vezetőin kívül még egy – bár számban jóval kisebb – típus található az új birtokosok között. Azok a speciális szakértelemmel rendelkező kétkezi dolgozók (inszeminátor, szerelő, erőgépkezelő stb.), akik a téesz-beli munka mellett már korábban vállakozásba kezdtek: baromfitermelés 5000–10 000 darabos turnusokban; disznó hizlalása évente kétszer 50–100 darab; fóliás zöldségtermesztés stb. Ezek az emberek az első adandó alkalmat megragadták kiselejtezett vagy árverésre bocsátott gépek megszerzésére, a téeszből való kiválásra és földszerzésre.

Az új birtokosokkal szemben a régiek eltűntek. Az esettanulmányok falvaiban „leltárba vettük" a falu 1945 előtti nagyobb birtokosait (falvanként hétnyolc nagyobb gazdára emlékeztek), és egyetlen kivétellel azt találtuk, hogy leszármazottaik vagy városi értelmiségiek lettek, vagy külföldre távoztak, sok család pedig kihalt. Az egyetlen kivétel esetében viszont nem tudtuk eldönteni,

hogy az ifjú agronómust a korábbi családi hagyomány folytatójának tekintsük-e, avagy volt téeszbeli pozíciója és szakértelme hasznonélvezőjének.

Mindebből úgy tűnik, hogy a többi országhoz képest Magyarországon szakadt meg leginkább a folyamatosság. Ez magyarázható egyrészt a kárpótlási politika országonként különböző technikájával, másrészt a magyar mezőgazdaság fentikben már leírt magasabb fokú specializációjával. A hetvenes évek folyamán lassan elveszítették a jelentőségüket az olyan háztáji gazdaságok, amelyek termelésüket, értékesítésüket a volt kis- vagy középparaszti gazdaságok mintájára szervezték meg. Szerepüket átvették a paraszti hagyománnyal szakító specializált kisüzemek: csirkehizlaldák, tojatóházak, fóliás zöldségtermelés stb. Olyan átrendeződés történt, amely a képzettebbek és fiatalabbak számára lehetővé tette, hogy valamilyen specializált, munkaintenzív, ugyanakkor a hagyományos mezőgazdasági termelésnél lényegesen jövedelmezőbb tevékenységet végezzenek. A hetvenes évektől kezdve nem csak korábbi gazdagparasztok vagy leszármazottaik fogtak ilyen specializált termelésbe, ahogy ezt Szelényi Iván is írja.[10] A magyar közvetett kárpótlás azután azoknak, akik úgy döntöttek, hogy nem akarnak mezőgazdasággal foglalkozni, lehetővé tette kárpótlási jegyeik alternatív felhasználását, a volt téesz-vezetőknek és a korábbi specializált kistermelésben intellektuálisan és anyagilag megerősödő csoportnak pedig azt, hogy több földet szerezzen. A cseh és szlovák közvetlen kárpótlás ezzel szemben rákényszerítette az emberekre a földtulajdonlás folyamatosságát, és nem feltétlenül olyanoknak juttatta a földet, akik gazdálkodni is akartak.

Megvizsgáltuk azt is, hogy ki hogyan jutott földbirtokához. A megkérdezettek több lehetőség közül választhattak egyidejűleg, hiszen egy birtok több forrásból is létrejöhetett. Legjellemzőbbnek azonban az bizonyult, hogy a birtok egy forrásból származott; egynél több forrásból a családok 12 százaléka szerezte földjét.

8. táblázat
A földhöz jutás módja (a földtulajdonosok százalékában)

Hogyan jutottak földhöz?	Cseh Közt.	Magyar-ország	Lengyel-ország	Szlovák Közt.
mindig a családé volt	90,0	38,0	96,0	67,0
vették	18,0	11,0	9,0	3,0
kárpótlás révén	26,0	9,0		35,0
örökölték	23,0	31,0	3,0	n.a.*
egyéb módon	14,0	19,0	4,0	18,0

*A szlovák kérdőívből kihagyták az öröklésre vonatkozó opciót.

A volt Csehszlovákiában jogilag a kuláknak minősítettek kivételével mindvégig a szövetkezeti tagok tulajdonában maradt a föld. A „mindig a családé volt" opció cseh és szlovák értékének eltérése abból fakad, hogy a szocializmus ideje

alatt az új és nagy ipari beruházások többsége a szlovákiai részre esett, és itt a háború előtti időszakhoz képest nagyobb mértékben változott a foglalkoztatás szerkezete, mint a hagyományosan iparodosodottabb cseh részen. Ennek következtében Szlovákiában a szocializmus évtizedei alatt több család hagyott fel a földműveléssel, mint Csehországban. Ugyanennek az opciónak majdnem 100 százalékos értéke Lengyelországban nem meglepő, hiszen itt mindvégig megmaradt a kisparaszti termelés. A magyar adat itt is jelzi, amit már korábban észleltünk: Magyarországon szakadt meg leginkább a folyamatosság. Meglepőnek legfeljebb a kárpótlás 9 százalékos értéke tekinthető, különösen az 1994-et megelőző évek politikai színjátékainak fényében. Ha igazak a statisztikák, amelyek szerint 1994 végéig 600 000 kárpótolt jutott földhöz, akkor átlagosan minden második falusi háztartást érinthetett volna a kárpótlás.[11] Az a tény, hogy 50 százalék helyett 9 százalék szerepel ennél az opciónál, némi fényt vet arra, hogy mekkora súlya lehet a kárpótlással szerezhető falusi földtulajdon arányát csökkentő tényezőknek: a földárverésbe bekerült városi lakosok számának; a kárpótlás első évében a jegyeken televíziót és egyéb fogyasztási cikket vásároló falusiak számának; a zsebszerződésekkel eladott kárpótlási jegyeknek.

Bár saját földjét a többség maga műveli, mégsem mindenki, és országonként szignifikás különbség van ezen a téren. Lengyelországban szinte teljes egészében a tulajdonosok maguk művelik földjüket (95%). A másik három országban nagyjából egyforma arányban vannak azok, akik maguk művelik földjüket (Csehországban 74%, Magyarországon 80 %, Szlovákiában 78%), de jellemző az is, hogy vagy teljes egészében, vagy részben bérbe adják főleg szövetkezeteknek. A részben vagy egészben szövetkezetek által bérelt birtokok aránya Csehországban és Szlovákiában 15, Magyarországon 10 százalék. A magánszemélynek történő bérbeadás is előfordul, de az arány jelentéktelen, mindenütt 1 százalék körüli. (Szövetkezetnek történő bérbeadás Lengyelországban nem fordul elő.)

A földhasználat és a birtok nagysága Csehországban és Szlovákiában semmiféle szabályosságot nem mutat, Magyarországon viszont az látható, hogy a kisméretű birtokokat nagyobb arányban művelik az emberek maguk, és inkább a nagyobb méretűt adják bérbe. A saját művelés aránya szabályosan csökken az egy hektár alatti 86,5 százalékról a 20 hektár fölötti 27,3 százalékig. Olybá tűnik, hogy az egy hektár alatti földekkel a meglévő kevés eszközzel is megbirkóznak, de a nagyobb birtokokhoz nincs eszközük.

A termelés feltételei és körülményei

A szövetkezeteknek történő bérbeadás jelzi a reálfolyamatokat. Lengyelország kivételével a falusiak az utóbbi három-négy évben lettek valóságos birtokosok, és sokan nem rendelkeznek a föld megműveléséhez szükséges termelőeszkö-

zökkel. Ezért adják bérbe a szövetkezeteknek, amelyek ráadásul – miután földjeik egy részét elveszítették – fölösleges gépi kapacitással rendelkeznek. A bérbeadás jellegzetessége azonban nem feledtetheti, hogy a többség mégiscsak maga műveli földjét. Ehhez képest a gépekkel való ellátottság abszurdnak tűnik (lásd a 9. táblázatot).

9. táblázat
A magángazdaságok géppel való ellátottsága (százalékban) – 1.

Vannak-e gazdaságában gépek?	Cseh Közt. N=245	Magyar-ország N=758	Lengyel-ország N=463	Szlovák Közt. N=709
vannak	32,7	17,4	72,6	19,7
nincsenek	67,3	82,6	27,4	80,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A helyzet azonban még ennél is rosszabb, ugyanis a termeléshez szükséges összes géppel a magángazdaságoknak csak a kisebb hányada rendelkezik (lásd a 10. táblázatot).

10. táblázat
A magángazdaságok géppel való ellátottsága (százalékban) – 2.

A szükséges gépek mekkora hányadával rendelkezik	Cseh Közt.	Magyar-ország	Lengyel-ország	Szlovák Közt.
a felénél kevesebbel	26,3	51,4	17,0	22,9
a felénél többel, de nem az összessel	37,5	25,7	66,6	42,2
minden szükségessel rendelkezik	36,2	22,9	16,4	34,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A gyenge eszközellátás láttán óhatatlanul felmerül a kérdés, hogyan oldják meg a gazdálkodók az ebből fakadó problémákat. Hogyan működik az a hálózat, amely például Magyarországon az elmúlt évtizedekben, főleg munkacsere révén, jelentős mértékben hozzájárult a falusi otthonok felépüléséhez. Ennek kiderítéséhez feltettünk egy kérdést, amely így szólt:

„Együttműködik-e más gazdálkodókkal az alábbi ügyekben:
– a termékek értékesítésében,
– a termeléshez szükséges dolgok beszerzésében,
– közösen használnak gépet vagy segítik egymást munkával?"

A felsorolt témáknál egyenként lehetett igen-nel vagy nem-mel válaszolni. A válaszok összesítésekor kiderült, hogy a kérdezettek zöme semmiféle együttműködésben nem vesz részt.

A néhány éve tartó posztszocialista korszakra talán a korábban kikényszerített kollektivizmus visszahatásaként mintha valamiféle elemi erejű individualizmus lenne jellemző. Leginkább Magyarországra, ahol a megkérdezettek 94 százaléka válaszolta, hogy senkivel nem működik együtt semmiben. (Csehországban ez az arány 72%, Lengyelországban 65%, Szlovákiában viszont a kérdésre válaszolók kis száma miatt az eredmény értékelhetetlen.) Az a mindegyik országra jellemző tény azonban említést érdemel, hogy a minimális kooperáción belül a közös géphasználat és/vagy munkacsere a leggyakoribb, és az értékesítésben vagy a beszerzésben elhanyagolható az együttműködés.

Az esettanulmányokból tudjuk, hogy a magángazdaságok kialakulásának első éveiben jellemző volt a bérmunka. Egyrészt a téeszek vállaltak bérmunkát fölöslegessé vált gépeikkel, másrészt olyan vállalkozók, akik az átalakulás során nem földet, hanem gépeket szereztek eleve azzal a céllal, hogy ilyen jellegű szolgáltatással teremtsék meg létalapjukat. A korábbi kölcsönös segítség helyébe az üzleti viszony lépett.

A megélhetéshez természetesen nem elegendő a föld és a gép, a terméket – ha nem fogyasztják el – értékesíteni kell. Lengyelországban a kereskedelmi célú termelést folytatók 87 százaléka tudta eladni a megtermelt áru legalább háromnegyed részét, Magyarországon 81 százaléka. Szlovákiában már nem működött ilyen jól az értékesítés, a termés legalább háromnegyed részének értékesítése csak 65 százaléknak sikerült. (Az értékesítéssel kapcsolatos cseh adatok a válaszolók kis száma miatt értékelhetetlenek.)

A megtermelt áru nagy részét a helyi és a nagybani piacon adják el a gazdák (Magyarországon 65, Lengyelországban 60, Szlovákiában 63%). Magyarországon és Szlovákiában jelentős szerepe van a szerződésnek is, a gazdák 20, illetve 16 százaléka kizárólag szerződéssel értékesítette termékeit, Lengyelországban viszont mindössze 4 százalékuk. Egyáltalán nem tudta termékeit eladni Magyarországon a gazdák 7 százaléka, Lengyelországban 3, Szlovákiában 11 százaléka.

Ha azt nézzük, hogy a különböző értékesítési stratégiák mennyire eredményesek, azt találjuk, hogy Magyarországon a szerződéssel termelők 92 százaléka mindent el tudott adni. Őket követik a nagybani piacon értékesítők 79, illetve a helyi piacokon értékesítők 59 százalékkal.

Lengyelországban azok voltak a legsikeresebbek, akik a helyi és a nagybani piacot kombinálták (86%-uk mindent eladott), őket követik a szerződésesek (kizárólag vagy piaccal kombinálva), és azok voltak a legkevésbé sikeresek, akik csak a helyi vagy csak a nagybani piacon próbálkoztak.[12]

Összegzés

A vizsgált négy országban közös, hogy mindenhol csökkent a mezőgazdaságból élő népesség aránya. A folyamat már a nyolcvanas években elkezdődött, de a csökkenés üteme a rendszerváltás utáni átalakulásokkal felgyorsult. A legalacsonyabb létszám a cseh és a magyar mezőgazdaságot jellemzi, e két ország áll a legközelebb az európai arányokhoz. Ugyanakkor a két ország jellegzetes különbségeket mutat a mezőgazdaságon belüli foglalkozási struktúrában: a cseh mezőgazdaságban több a diplomás, a vezető és az adminisztratív dolgozó.

Az adatokból kiolvasható, hogy a vizsgált országokban eltérő a mezőgazdasági átalakulás üteme és iránya. Lengyelországban maradt meg leginkább a mezőgazdaság hagyományos paraszti jellege. A vizsgált négy ország közül itt a legmagasabb a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, és az összetétele is kedvezőtlenebb a többi országénál: itt van a legkevesebb diplomás vagy szakmunkás a mezőgazdaságban. Itt a legkevésbé specializált a termelés is. A lengyel magángazdaság birtokstruktúrája a hagyományos kis- és középparaszti birtokszerkezetre utal.

Csehország és Szlovákia sok hasonlóságot mutat, bár döntő különbség, hogy a cseh mezőgazdaságban lényegesen alacsonyabb a foglalkoztatottak aránya. A szlovákok e tekintetben a lengyelekhez állnak közelebb. A volt csehszlovák szövetkezeteknek, állami gazdaságoknak a magyarokénál bürokratizáltabb jellegére utal a diplomások, vezetők és az adminisztratív dolgozók magasabb aránya. Ebből következően itt nagyobb a késztetés a szövetkezetek egybentartására, erősebb érdekek működnek a korábbi állapotok megőrzésére törekedve. A diplomások magas aránya magyarázza azt, hogy a mezőgazdaság átalakulásának iránya e két országban a nagybirtok és még nem dőlt el, hogy ez „szocialista" marad, avagy előkerülnek majd a magántulajdonba átjátszás technikái. A terepmunka során szerzett tapasztalatok is azt mutatják, hogy kárpótlás révén azok jutottak nagyobb birtokhoz, akiknek a családja a két háború között politikai érdemeiért úgynevezett „maradványföldet" kapott, és e családok gazdálkodásba kezdő tagjai szintén diplomások.

Magyarországon egyrészt kiformálódóban vannak jól felszerelt nagybirtokok, amelyeknek tulajdonosai az egykori szövetkezetek menedzserei. Ez – méretét tekintve – hasonló a cseh és szlovák fejleményekhez. Emellett a nyolcvanas években a háztáji gazdaság lehetővé tette, hogy kialakuljon falun egy tehetősebb réteg, amelynek tagjai az átalakulás idején rendelkeztek a szükséges tudással és mentalitással, tőkével, gépekkel, épületekkel, és ezek birtokában közepes nagyságú birtokokat hoztak létre. Magyarországon kialakulóban van a diplomás vagy legalább valamilyen speciális középfokú végzettséggel rendelkező főállású árutermelő paraszt típusa. Ezenkívül, a háztáji korábbi szerepéből fakadóan, Csehországhoz és Szlovákiához viszonyítva több család kapcsolódik a mezőgazdasághoz, ahol kiegészítő jövedelmet biztosító tevékenységet folytat.

Röviden összefoglalva elmondható, hogy a lengyel mezőgazdaságot a nagyszámú kis- és középparaszti birtok jellemzi, míg Szlovákiában és Csehországban a birtokok koncentrációja egyelőre túlnyomórészt szövetkezeti formában megmaradt. Magyarország köztes helyzetben van Lengyelország és a volt Csehszlovákia között; jellemző, hogy a nagybirtok a tulajdonosváltás után is megmaradt, de mellette nem hiányzik a kis- és közepes nagyságú birtok sem.

Jegyzetek

[1] Itt és a továbbiakban a szignifikáns jelző azt jelenti, hogy a Chi-négyzet próba szerint p=0.0000.

[2] A mezőgazdaságban dolgozók aránya az adminisztrátorokkal együtt értendő, amit egy másik kereszttáblából számítottunk ki, és adtunk hozzá az 1. táblázatnak a mezőgazdaságban dolgozókat jelölő értékeihez. Az arány különben meglepően kicsi, Magyarországon az adminisztrátoroknak mindössze 5, a Cseh Köztársaságban 6 százaléka dolgozik a mezőgazdaságban, Szlovákiában 15 százalékuk. Magyarországon a központi meg a helyi közigazgatásban, illetőleg az egészségügyben, az oktatásban és a kultúra területén dolgozik az adminisztrátoroknak több mint a fele, a Cseh Köztársaságban és Szlovákiában pedig ugyanilyen arányban állami vállalatoknál dolgoznak. Ha tehát falusi adminisztrátorokról hallunk, nem kell automatikusan a tsz-irodákon dolgozó nőkre gondolni.

[3] A tényleges birtokok (és nem az adózás szempontjából releváns besorolás) felméréséből látható, hogy a Cseh Köztársaságban valójában jóval kevesebb magángazdaság van, mint Magyarországon, ám ezek átlagosan nagyobbak. Miközben szám szerint Magyarországon huszonháromszor annyi birtok van, mint Csehországban, a 100 hold fölötti birtokok száma csaknem kétszerese a magyarnak. Ez a különbség azonban a kárpótlási technikák közötti eltérésből fakad.

Magángazdaságok 1994-ben

	Cseh Köztársaság		Magyarország		Cseh Köztársaság		Magyarország		A gazdaságok átlagos nagysága (hektár)	
A birtok mérete (hektár)	A gazdaságok száma	(%)	A gazdaságok száma	(%)	A gazdaságok összterülete (hektár)	(%)	A gazdaságok összterülete (hektár)	(%)	Cseh Köztársaság	Magyarország
x – 1	27 858	53,6	978 101	81,4	27 858	3,5	231 665	16,7	1	0,2
1–10	14 831	28,5	201 905	16,8	88 986	11,1	577 215	41,7	6	3
10–50	7 034	13,5	18 922	1,6	175 850	21,9	359 588	26,0	25	19
50–100	1 222	2,3	1 500	0,1	89 206	11,1	101 201	7,3	73	67
100 – x	1 058	2,0	587	0,05	420 026	52,4	113 536	8,2	397	193
Összesen	52 003	100,0	1 201 015	100,0	801 926	100,0	1 383 205	100,0	15	1,2

Források: OECD 1995: 91; KSH 1995*a*: 47

Magyarországon 1990-ben még 1268 mezőgazdasági termelőszövetkezet és 67 mezőgazdasági szakszövetkezet volt. 1994-re számuk 436-ra, illetőleg 18-ra csökkent (KSH 1995*a*: 43). Ez azonban nem a hetvenes évekéhez hasonló összevonások, hanem valódi megszűnések eredménye, ami a termőterület csökkenéséből is látszik. A nyolcvanas évek végi 5

millió hektárról 1994-re a felére csökkent a szövetkezetek termőterülete, ami egyben azt is jelentette, hogy a nyolcvanas években végig jellemző 75 százalékos arány helyett 1994-ben a szövetkezetek az ország termőterületének már csak 32 százalékát művelték (KSH 1990: 48, 54; és KSH 1995*b*: 119). Csehországban ezzel szemben 1989-ben 1024, 1994-ben 1427 szövetkezet volt. Igaz, hogy a számszerű növekedés korábban összevont szövetkezetek szétválását jelentette, és átlagos nagyságuk 2561 hektárról 1430 hektárra csökkent, de még így is a teljes mezőgazdasági terület 48 százalékát foglalták el. És maradtak állami gazdaságok is, bár részesedésük az összterületben radikálisan – 25-ről 3 százalékra – csökkent (OECD 1995: 91). (Szlovákiáról nincs OECD-jelentés, és a Szlovák statisztikai évkönyv nem közöl ilyen adatokat.)

[5] A termékek a következők voltak: gabona, hüvelyesek, cukorrépa, dohány, olajos mag, rostnövény, burgonya, takarmánynövény, zöldségféle, bogyós gyümölcs, egyéb gyümölcs, szőlő, bor, dísznövény, fűszer- és gyógynövény, vetőmag, tej, tojás, méz, gyapjú, választási malac, marhahús, disznóhús, vágóló, birkahús, pulyka, kacsa, liba, csirke, nyúl, szőrmeállat, erdő, illetőleg faárú.

[6] Érdemes leírni a válaszmegtagadás arányait: Csehországban 42, Magyarországon 8, Lengyelországban 14, Szlovákiában 40 százalék. Az a tény, hogy a négy ország élesen ketté válik, és az egyik csoportban a volt Csehszlovákia két utódállama található szinte azonos, nagyarányú válaszmegtagadással, a másikban Magyarország és Lengyelország jóval kisebb arányúval, mindenképpen figyelemre méltó. Az okok felderítésére azonban (amelyek lehetnek kérdezéstechnikaiak, politikaiak vagy mások) információ híján nem vállalkozhatunk.

[7] Ez a tény igazolódott a kérdőíves vizsgálatban is. Az 5. táblázat átkódolatlan, részletesebb változatában szereplő „egy-két fajta állati termék" sorában a magyar adat 10,3 százalék, azaz a 21 százaléknyi specializált termelés felét adja. (Ugyanez Csehországban 7,5%, Lengyelországban 1,1%, Szlovákiában 1,2 %.)

[8] A bruttó termelési értéket úgy képeztük, hogy az egyes termékek kérdőívben szereplő mennyiségét beszoroztuk a KSH évkönyvben szereplő 1993-as átlagárakkal. Azoknál a termékeknél, amelyek gyűjtőnéven szerepeltek a kérdőívben (olajos magvak, takarmánynövény, vetőmag stb.) ezek átlagát vettük. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy az így képzett adat nem alkalmas sem a jövedelmek becslésére, sem az országok összehasonlítására. Kizárólag olyan viszonyszámként használható, amellyel néhány összehasonlítás tehető: hogyan viszonyulnak egymáshoz az egyes termékek abból a szempontból, hogy mekkora a kereskedelmi célú termelést feltételező hányaduk; az egyes országokban mekkora azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyeknél egyáltalán szóba jöhet, hogy fő jövedelemforrásuk a mezőgazdaság; milyen az egyes termékeknek az össztermeléshez viszonyított aránya. (Becslésünk megbízhatóságát alátámasztja az a tény, hogy amikor adatainkat átrendeztük azoknak a kritériumoknak az alapján, amelyekkel a KSH valakit kistermelőnek minősít, akkor az így kapott értékkategóriák és a populáció megoszlása e kategóriák között egy-két százalékpontos eltéréssel megegyezett a KSH-ban készült tanulmány adataival (Laczka és mások 1994).

[9] Mivel a vizsgálatban szereplő háztartások összes tagjának mindössze 0,3 százaléka nincs rokoni kapcsolatban a háztartásfővel, és mivel a földtulajdon inkább családhoz kötődik, mint háztartáshoz (még akkor is, ha egy fedél alatt élő családtagok éppenséggel több háztartást alkotnak), ezért a földről szóló részben nem a háztartás, hanem a család szót használjuk.

[10] „Akik ezekben az évtizedekben valamelyes autonómiát nyújtó beosztást tudtak kiharcolni maguknak, a magángazdaságban is hasznosítható szakismereteket tudtak szerezni, azok ma inkább polgárosodnak (az angol eredetiben: inkább lesznek vállalkozóvá), még ha nem középparaszti származásúak is." (Szelényi 1992: 204)

[11] A *Népszabadság* 1995. január 13-i száma „A földkárpótlás árai" című cikkben FM forrásra hivatkozva 600 000 kárpótoltról ír. A népszámlálás adataiból kiszámítható, hogy a falusi család-háztartások száma (átlagosan 3,17 családtaggal számolva) körülbelül 1,2 milló.

[12] Sajnos Csehország és Szlovákia esetében nem lehet ezt az összefüggést megvizsgálni, mert azoknak a száma, akik mind a két összevetendő kérdésre válaszoltak, 40 fő alatt van.

Hivatkozások

Harcsa István 1994. *Paraszti gazdaságok, magántermelők, vállalkozók.* Budapest: KSH

KSH 1990. *A föld tulajdoni és használati viszonyai Magyarországon* (1949–1989). Budapest: KSH

KSH 1995*a*. *Az élelmiszer-gazdaság 1994. évi fejlődése.* Budapest: KSH

KSH 1995*b*. *Magyar statisztikai zsebkönyv 1994.* Budapest: KSH

Laczka–SándorOros Iván–Schindele Miklós 1994. *Magánvállalkozás alakulása a mezőgazdaságban.* Budapest: KSH

OECD 1995. *Review of Agricultural Policies: Czech Republic. Paris*, 1995.

Szelényi Iván 1992. *Harmadik Út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Budapest: Akadémiai Kiadó

Nemes Gusztáv–Heilig Balázs

ÖNELLÁTÁS ÉS ÁRUTERMELÉS

*Mezőgazdasági kistermelők egy észak-magyarországi faluban**

Bevezetés[1]

Az alábbi tanulmány alapjául szolgáló kutatást a „Közösen a jövő munkahelyeiért" Alapítvány és a SOROS Alapítvány támogatásával „Válság és kivezető utak" címmel indítottuk el 1994 nyarán. A célunk az volt, hogy megpróbáljuk megérteni – és a vidéki Magyarország egy darabkájának leírásán keresztül bemutatni – a falvaink lakosságának életében jelenleg is zajló mélyreható változásokat. Kutatási terepül három észak-borsodi települést[2] választottunk ki úgy, hogy az ipar és a mezőgazdaság sok évtizedes együttélése során kialakult falutípusok közül mintánkban lehetőleg a legjellemzőbbek legyenek képviselve.

A vizsgálat során a fellelhető statisztikai adatok összegyűjtése mellett elsősorban a hagyományos falukutatás eszközeit alkalmaztuk: az eltelt két év alatt több száz interjút készítettünk, megkerestük a társadalmi, gazdasági szervezeteket és a falvak számunkra valamilyen szempontból fontos lakosait. Már eddig is óriási anyag gyűlt össze, a munkát azonban még korántsem fejeztük be. Versenyt futunk az idővel, egyre újabb és újabb kérdések válnak fontossá, rég ismertnek gondolt tények kapnak más jelentést az újabb események fényében. Az eddigi kvalitatív vizsgálat alapján feltett hipotéziseink empirikus ellenőrzése érdekében – amennyiben sikerül a szükséges anyagi eszközöket előteremtenünk – a közeljövőben szeretnénk reprezentatív, kérdőíves adatfelvételt végezni.

Ebben a tanulmányban azt próbáljuk meg leírni, hogy a mezőgazdasági kistermelés – mint a falusi lakosság számára látszólag kézenfekvően adódó költségmegtakarítási, pénzkereseti lehetőség – mit jelentett a rendszerváltás előtti „békeidőkben", és mit jelent ma, az egyre szorítóbb piaci viszonyok között;

* Az adatok felvétele és a feldolgozás során sok segítséget kaptunk tanárainktól, Laki Lászlótól, Simonyi Ágnestől és Csákó Mihálytól, és persze rengeteg kedves helybelitől, akikkel a falvakban találkoztunk az elmúlt másfél év során, amiért ez úton is szeretnénk köszönetet mondani.

hogy milyen tendenciák vannak kibontakozóban, és hogy kutatásunk során milyen gazdálkodói típusokkal találkoztunk. Kvalitatív vizsgálatról lévén szó eredményeink érvényességi köre meglehetősen korlátozott. Ebben a dolgozatban csupán egyetlen faluról, Szuhogyról lesz szó, az ott összegyűjtött adatok alapján írjuk le a változásokat, mégis azt reméljük, hogy talán sikerül napjaink eseményeinek néhány fontos mozzanatát megragadnunk.[2]

A faluról[3]

Szuhogy jelenleg 1250 főt számláló község, BAZ megye északi részén, az ország egyik legelmaradottabb, városhiányos övezetében fekszik. Ezen a hegyes-völgyes, jórészt erdővel borított tájon a természeti környezet soha nem kedvezett a földművelésnek[4], a gazdálkodás hagyományosan főleg számosállatok tartására (szarvasmarha, ló, sertrés, juh) és az ehhez szükséges takarmánynövények előállítására korlátozódott. Ez a tevékenység azonban már a múlt században sem tartotta el a környék teljes lakosságát, sokan kényszerültek arra, hogy a mezőgazdaságon kívül keressenek maguknak megélhetést vagy kiegészítő jövedelmet. A terület földrajzi adottságainak következtében jelentős volt a Felvidék bányavárosaiba irányuló fuvarozás és kereskedelem, sok embernek adott munkát az erdő, de sokan jártak el dolgozni az ország más vidékeire, és a századforduló Amerikát megjárt, tengeren túli munkavállalóinak jelentős része is innen került ki (Borbándi 1983).

A környék foglalkoztatási szerkezetében a századfordulón megjelenő nehézipar hozott lényeges változást. A Bódva és a Sajó völgyében megnyitott szénbányák, valamint a rudabányai vasércbánya felszívták közvetlen környezetük munkaerejét. E munkások számára azonban a bányászat eleinte csak kiegészítő, szezonális (téli) tevékenység volt, mellette a földek műveléséről sem mondtak le (Viga 1990: 24). Ugyanakkor a bányatelepek növekvő lakossága új piacot jelentett a térség mezőgazdasági termelői számára, hetipiacok hálózata alakult ki.

Szuhogy a térbeli közelség miatt (Rudabánya alig 6 km-re van ide) nagyon hamar bekapcsolódott az iparosodás folyamatába. A fuvarozást, a téli favágást és az egyéb addig szokásos kiegészítő pénzkereseti lehetőségeket fokozatosan felváltotta a biztosabb jövedelmet jelentő bányászkodás. A harmincas évek elején már az aktív férfilakosság fele eljárt dolgozni valamelyik közeli bányába. Ez az arány a második világháború végére a mezőgazdaságot sújtó nehézségek és a bányászok katonai szolgálat alól való felmentése miatt 80 százalék fölé emelkedett. Számuk csak 1946-ban, a háború és a „málenykij robot" veszélyeinek elmúlásával esett vissza[5], hogy azután a beszolgáltatások és a tsz-szervezés idején újból csaknem elérje a régi arányt.

Az 1950-es éveket megelőzően a bányászat a helybeli lakosok túlnyomó többsége számára nem volt igazi foglalkozás. Az interjúk tanúsága szerint leg-

többjük nem földműveléssel is foglalkozó bányász volt, hanem olyan paraszt, aki a szorító körülmények hatására pénzkeresés céljából járt el a bányába dolgozni. Merthogy a föld pénzt nagyon keveset hozott, a napszámosokat, részes aratókat leginkább terményben fizették, eladni való gabonája, disznaja pedig csak a nagyobb gazdáknak volt. Akinek nem volt elegendő földje, az kihasználta a lehetőséget, ámde nem szívesen, inkább kényszerűségből ment a *„föld alá dolgozni"*.

A bányászkodásnak csak a harmincas évek végén lett némi becsülete, amikor a mezőgazdaságot sújtó recesszió következtében a helybeli „jó gazdák" jelentős része tönkrement. Ekkor a gazdag parasztok fiai is a bányába kerültek, amivel végül is lassan polgárjogot nyert a bányászat a falu közvéleménye előtt. Még a következő generációnak is meg kellett öregednie azonban, amíg az ötvenes években a gazdasági, politikai nyomás hatására a földművelés annyira leértékelődött, hogy a bányászat a foglalkozások helyi „presztízsrangsorában" fölébe tudott kerülni. Egészen addig az igazán elismert ember a sok földet művelő gazdálkodó volt, sokszor a bányában keresett pénzen is földet, állatokat vettek, a gazdaságot fejlesztették. A „foglalkoztatási versenyben" végül mégis az ipar kerekedett felül, bár soha nem sikerült teljesen „bekebeleznie" az egykori parasztok leszármazottait. Az a kétlaki, bányász-paraszt életforma, amely a harmincas években általánosan elterjedtté vált, egészen a környék nehéziparának összeomlásáig tartotta magát.

A hatvanas évek közepétől kezdve a felnövő, magasabb képzettségű fiatal generáció tagjai közül sokan már nem a bányákba, hanem a környék más ipari üzemeibe mentek el dolgozni. Ez elsősorban a BVK-t[6] és a Sajóbábonyi Vegyi Műveket jelentette, de a hetvenes években már sokan jártak Edelénybe, sőt Miskolcra is. Ez a tendencia a későbbiekben tovább erősödött, aminek oka a közlekedés fejlődése mellett egyrészt a fiatalok magasabb képzettsége volt, másrészt pedig az, hogy a hatvanas években még igen magasnak számító bányászfizetések a nyolcvanas évekre elveszítették az értéküket. Emellett, míg régebben csak a férfiak jártak el dolgozni, a nők pedig az otthoni munkák mellett többnyire az állami gazdaságban, a tsz-ben, vagy melléküzemágában helyben dolgoztak, addig a nyolcvanas évek végén az ingázóknak már a 30 százaléka nő volt (KSH 1990). Ezek a folyamatok azt eredményezték, hogy a falu lassanként ismét több lábra állt, kezdett némileg függetlenedni a bányáktól.

A nehézipar térnyerésével a mezőgazdaság a faluban lakó családok többségének számára első számú megélhetési lehetőségből kiadáscsökkentő, jövedelemkiegészítő tevékenységgé változott. Az ötvenes évek gazdasági, politikai intézkedései lehetetlen helyzetbe hozták a főállású kistermelőket, és a tsz 1960-as megszervezése után már csak elvétve találunk egy-egy kitartó magángazdálkodót. Az asszonyok többnyire beléptek a szövetkezetbe a földdel, a férfiak pedig eljártak dolgozni, és pénzt kerestek, a kertet és a háztájit pedig közösen művelték.

A tsz mindazonáltal mint a legnagyobb helyi munkáltató (az 1975-ös összevonás után a bánya mellett az egész környék második legnagyobb munkáltatója), igen fontos szerepet töltött be a község életében. Egyrészt munkahelyet jelentett, ami, ha nem is sok, legalább némi fizetést biztosított az ott dolgozók számára, másrészt azzal, hogy az infrastruktúráját, a jogi kereteit, a felhalmozott piaci kapcsolatokat és szakértelmet az itt élők rendelkezésére bocsátotta, lehetővé tette számukra, hogy a háztáji mezőgazdálkodásból jelentős haszonra tegyenek szert.

A szövetkezet az 1960-as évektől kezdve, a tenyésztésre alkalmatlan növendék állatokat (borjakat, malacokat és bárányokat) helybeli gazdáknak adta ki hizlalásra. Szerződést kötöttek, a szövetkezet szállította a jószágokat és meghitelezte a takarmányt, a gazdák elvégezték a munkát, amikor aztán az állat elérte a vágósúlyt, a tsz átvette tőlük. A vételárból levonták a növendék állatok és a kiszállított takarmány értékét, a fennmaradó összeget pedig készpénzben kifizették.

Ez a rendszer mind a tsz, mind a „vállalkozó" gazdák számára előnyös konstrukció volt. A lakosok tőkebefektetés nélkül és viszonylag biztonságosan juthattak komolyabb jövedelemhez, bekapcsolódhattak a második gazdaságba és leköthették a fölös munkaerejüket, amire egyébként nem sok esélyük lett volna.[7] A szövetkezet számára a háztáji termeltetés elsősorban likviditási gondjaik enyhítésében játszott szerepet. Nem igényelt nagyobb befektetést, ugyanakkor folyamatos árbevételt jelentett, ami viszont elengedhetetlen feltétele volt a növénytermesztési ágazat biztonságos működésének. A tsz gyakorlatilag felár nélkül adta tovább a jószágot, a likviditás megőrzése mellett a haszon abból az állami támogatásból adódott, amit a nagyüzemek kaptak az eladott állatok után. Gyakran előfordult, hogy a helybeli gazdák a saját jószágaikat is a szövetkezeten keresztül adták el, a felárból származó hasznon pedig megosztoztak a tsz-szel.[8]

A falu lakosságának egészére nem volt jellemző az ilyesfajta árutermelés. Az a törekvés viszont, hogy a ház körüli kertben, esetleg a zártkertben vagy a háztájiban előállítható mezőgazdasági termékekből önellátóak legyenek – s így élelmiszerre minél kevesebb pénzt kelljen kiadniuk – a háztartások többségénél megfigyelhető.

Kistermelői típusok a rendszerváltás előtt

A hetvenes–nyolcvanas években a magyar társadalom rétegződése és a mobilitási lehetőségeket befolyásoló tényezők kerültek a hazai társadalomtudomány homlokterébe. A vidéki társadalom fejlődésében a kutatók és az elméleti szakemberek egy része különös jelentőséget tulajdonított a családi háztartásokban folyó mezőgazdasági termelésnek. A témával kapcsolatban több különböző el-

mélet, tipológia született, melyek közül talán a legjelentősebbek: az úgynevezett proletarizálódási elmélet (Szelényi, 1992); a Márkus István (1993) nevével fémjelzett paraszt-munkás elmélet; Juhász Pál (1976) félbeszakadt polgárosodásról szóló elmélete (Juhász 1976; 1982); az ezek kritikájaként Szelényi Iván (1992) által megalkotott „harmadik út" elmélet és Kovách Imre műve (1988), amelyben a szerző hosszú empirikus kutatás eredményeképpen írta le a mezőgazdasági kistermelés különféle típusait és a vidéki társadalom rétegződésében betöltött szerepét. Ezen elméleti előzmények közül a leggyakorlatiasabbnak – s így saját empirikus kutatásunk során a leghasználhatóbbnak – Kovách Imre tipológiája bizonyult. Elsősorban az ő munkájára támaszkodva próbáljuk bemutatni azt, hogy a kétlaki ingázó életmód során a kistermelésnek milyen jellegzetes típusai jöttek létre a vizsgált településen.

Kovách Imre a termelés és a háztartásgazdaság különböző mutatói alapján a következő hat csoportba sorolta be a mezőgazdasági termelőket: *tradicionális önellátó üzemek, szabadidős önellátó üzemek, középparaszti mintára szervezett paraszti típusú üzemek, integrált félüzemek, integrált vállalkozások, szabadpiaci vállalkozások.* (A típusok részletes ismertetését lásd Kovách 1988.) Ez a tipológia a KSH országos reprezentatív mintája alapján, statisztikai eszközök felhasználásával készült és az volt a célja, hogy valamiféle átfogó képet adjon az ország lakosságának a mezőgazdaságban végzett magántermelői tevékenységéről. Így természetesen nem várható tőle, hogy pontosan írja le egy konkrét, ráadásul meglehetősen speciális helyzetben lévő falu kistermelőinek üzemtípusait. Alkalmas lehet viszont arra, hogy segítsen megtalálni a vizsgált terület specifikus vonásait, azokat a főbb jellemzőket, amelyek Szuhogyot elválasztják a mezőgazdasági viszonylatban az átlagot talán leginkább képviselő alföldi falvaktól és mezővárosoktól.

Ha a hetvenes–nyolcvanas évek szuhogyi magántermelőit Kovách Imre tipológiája szerint próbáljuk osztályozni, akkor az első és legfontosabb észrevételünk az lesz, hogy természeti és gazdaságtörténeti okokból a fenti típusok közül kettő biztosan hiányzik erről a területről. Független, integráción kívüli *„szabadpiaci vállalkozások"* (Kovách elsősorban azokat a specializált zöldségtermesztőket, fóliakertészeket értette ezen, akik nem a felvásárló hálózatokon keresztül, hanem a nagybani piacokon értékesítették terményeiket) a mostoha természeti adottságok miatt nem alakulhattak ki. Itt a földművelés csak állattenyésztéssel ötvözve lehetett volna jövedelmező, ehhez azonban kevés volt a magánkézben lévő föld mennyisége. *„Szabadidős önellátó üzemekről"* (ezek eredetileg leginkább az üdülőkörzetek telkeit és a városok környékén kiparcellázott zártkerteket, hobbikerteket jelentették) szintén nemigen beszélhetünk. Szinte mindenkinek volt és van ma is szőleje vagy gyümölcsöse, amit „szabad idejében" művel, de nem találkoztunk egyetlen olyan gazdával sem, aki számára ez a tevékenység gazdasági szempontból különösebb jelentőséggel bírt volna.

A *„tradicionális önellátó kisüzem"* az első olyan kategória, amire szép számmal találunk példát Szuhogyon a nyolcvanas években. Ezek az üzemek itt is kizárólag önellátásra termeltek, a háztartás teljesen összefonódott a gazdasággal, semmiféle racionális kalkulációról nem beszélhetünk az esetükben, és ha netán el adtak is némi felesleget, ez nem változtatott gazdálkodásuk módján. Két lényeges ponton azonban az általunk tapasztaltak különböznek az eredetileg leírt típustól. Az egyik Kovách Imrének az a kitétele, hogy e gazdaságok legfontosabb célja „nem kiadásmegtakarítás, hanem a hiányzó élelmiszerek előállítása" volt (Kovách 1988: 79). Szuhogyon, éppen a bányavidék közelsége miatt, már évtizedek óta kielégítő az ellátás az alapvető élelmiszerekből, ráadásul az ingázók minden nap megfordultak a környék nehézipari központjaiban, ahol az ötvenes évektől kezdve politikai okokból az országos átlagnál is jobb ellátást biztosítottak a munkások részére. Senki sem kényszerült volna tehát pusztán az áruhiány miatt magántermelésre, a gazdálkodás fő motiváló ereje minden bizonnyal a kiadásmegtakarítás volt. A másik jelentős különbség a háztartások számarányában van. Országos viszonylatban az eredeti tipológia szerint csupán a megkérdezett háztartások 15 százaléka tartozott ebbe a kategóriába, ezzel szemben – bár vizsgálati módszerünkből adódóan pontos arányokkal sajnos nem szolgálhatunk – biztosra vehetjük, hogy Szuhogyon a gazdálkodók többsége nem végzett árutermelésnek nevezhető tevékenységet, vagyis nem lépett túl a „tradicionális önellátás" színvonalán. Ennek oka valószínűleg a magas ipari keresetekben rejlik. A lakosság nagyobbik része megelégedett azzal, hogy a gazdálkodás révén az élelmiszerekre fordítandó kiadásainak jelentős részét megtakaríthatja. Ahhoz, hogy jelentősebb pénzbevételre is szert tegyenek, munkát, időt, pénzt kellett volna befektetniük, infrastruktúrára, szakmai ismeretekre és személyes kapcsolatokra lett volna szükségük. Az ipari ingázók nagy része valószínűleg nem volt rászorulva erre a mellékkeresetre, vagy a várható haszonhoz képest túlságosan nagynak ítélte a szükséges befektetéseket.

„Középparaszti vegyesgazdaságok mintájára szerveződő paraszti típusú kisüzemeket", amelyek egyébként a tipológia szerint a magyar gazdaságoknak csaknem a 40 százalékát tették ki, Szuhogyon a nyolcvanas évekre – az ismertetett gazdaságtörténeti előzmények következtében – már csak elvétve lehetett találni. Működtetőik leginkább azok közül a „nyakas" gazdák közül kerültek ki, akik nem voltak hajlandók belépni a tsz-be és folytatták a magángazdálkodást. Kovách Imre tipológiájában az e kategóriába tartozók fő ismérvei: tevékenységük alapvetően árutermelésre irányul, ugyanakkor az önellátásról sem mondanak le; nem, vagy csak gyengén integrálódnak a nagyüzemekhez; nem specializálódnak, hanem sokfajta termékük közül mindig a legjobban eladhatóból igyekeznek a legtöbbet termelni. Ezek a jellemzők Szuhogyon még kiegészülnek azzal, hogy az ilyen típusú gazdaságok itt nem tudtak megélni csupán a mezőgazdaságból, valamelyik családtagnak mindenképpen ipari állást,

fuvarozást, vagy valami hasonló *„rendes pénzjövedelemmel"* járó munkát kellett vállalnia.

Az *„integrált félüzemek"* tipikus példája a tsz vagy az állami gazdaság által kihelyezett állatokat főként a nagyüzem által szállított takarmánnyal hizlaló kisgazdaság, nem igazi vállalkozás, nem igényel nagyobb befektetést vagy kockázatvállalást, a gazda gyakorlatilag csak a munkaerejét adja el, az igazi vállalkozó a mezőgazdasági nagyüzem. Szuhogyon elsősorban a tsz marhahizlaló háztájizói tartoztak ebbe a kategóriába. Pontos adataink sajnos csak 1966-ból vannak (KSH Mezőgazdasági összeírás), ekkor a falu gazdái összesen 159 szarvasmarhát tartottak, ennek több mint 80 százaléka volt tsz-háztáji. Az interjúk tanúsága szerint nyolcvanas évek elejére a háztájiba adott marhák száma jóval 200 fölé emelkedett, egy-egy gazda nemritkán 20–30 darabot is vállalt. Ennyi állat felnevelése már meglehetősen nagy befektetést és rengeteg munkát igényelt, ugyanakkor komoly hasznot is jelentett. A disznóhizlalás kevésbé volt jelentős a faluban. 1966-ban összesen 518 db sertést tartottak a magángazdák, ebből 216 volt saját tulajdonú, vagyis kevesebb mint 60 százalék volt a tsz-háztáji. A sertések esetében a számok nehezebben értelmezhetőek, mint a szarvasmarhánál. Ez esetben ugyanis – mivel disznót saját részre is vágtak – nem tudhatjuk pontosan, hogy a saját tulajdonú sertések közül mennyit ettek meg és mennyit adtak el a tulajdonosaik, illetve hogy a háztájiban nevelt valamennyi disznót leadták-e a tsz-nek.

Így, ami a marhatartók körében szinte teljesen kizárható, a disznóhizlalók között előfordulhattak olyan *„integrált vállalkozók"*, akik csak a növendékeket, vagy a kezdő tőkét kapták a szövetkezettől, a gazdaság beindításához és üzemeltetéséhez feltétlenül szükségük volt saját befektetésre is. Ők a termelési folyamat legfontosabb részeit saját maguk irányították, így az előző kategóriába tartozóknál sokkal függetlenebbül tudtak gazdálkodni. Ilyen integrált vállalkozások voltak a falu specialitásának tekinthető nyúltartó gazdaságok. Régen is tartottak nyulakat errefelé, de nem eladásra, csak saját fogyasztásra néhány darabot. Az egyik helybeli lakos szervezte meg 1970-ben a nyulász szakcsoportot, amely azóta is működik. A nyolcvanas évek elején, amikor a virágkorát élte, évi 7500 db nyulat is leadtak az ÁFÉSZ-nek.[9] Ez a tevékenység azért nevezhető vállalkozásnak, mert a szakcsoport sokkal lazább kötődést jelentett bármiféle nagyüzemi integrációnál. A tagok információkat, szakmai és anyagi segítséget, törzsállományt kaptak, kötelezettségük pedig csupán annyi volt, hogy a felhizlalt szaporulat szerződésben megszabott részét a szakcsoporton keresztül kellett értékesíteniük. A nyúltartás, bár viszonylag sokan foglalkoztak vele, az egész falu szempontjából nézve nem volt túlságosan nagy jelentőségű, a legtöbben nem csinálták elég nagyban ahhoz, hogy komolyabb pénzt hozhasson a konyhára. Egy-két gazdának azonban (főleg azoknak, akik – bár ez törvényszegésnek számított – nem csak a saját nyulaikat adták le, hanem a Cserehát ész-

ki részén felvásárolt állatokat is) komoly, több ezer forintos havi bevételt hozott a nyolcvanas évek elején.

A felsorolt négy típus, az általunk tett kiegészítésekkel együtt valószínűleg jó közelítéssel írja le a rendszerváltás előtti idők kistermelői üzemeinek rendszerét. Nem esett még azonban szó a falunak azokról a lakosairól, akik egyáltalán nem foglalkoztak mezőgazdasági tevékenységgel. Valószínűleg nem voltak túlságosan sokan, de mint mindenhol, itt is akadt néhány „gazdaság" és kert nélküli háztartás. Ezek egy része a falu felső vezető rétegéhez, az értelmiségi elithez tartozott, de többségük a minden szempontból a legrosszabb helyzetben lévő cigány származású lakosság köréből került ki.

A „békeidők" vége

A nyolcvanas évek közepétől kezdve a környék nehézipara leszálló ágba került. A bányászkeresetek reálértékben az egykori fizetések töredékére csökkentek, és a környék más üzemeiben is rendre elmaradtak a béremelések, jutalomosztások. Ezzel párhuzamosan tovább nyílt az agrárolló, csökkent a tsz-ek állami támogatása, és rohamosan kezdtek beszűkülni az egykori KGST piacai. A kialakuló válságot a gazdasági-politikai rendszerváltás tetőzte be. Az elavult, gazdaságtalan struktúrát nem lehetett többé fenntartani, elkerülhetetlenné vált a bányák, üzemek többségének bezárása. (Egyedül a környék vegyipari üzemei tartják magukat úgy, ahogy.) A nehézipar, amely évtizedek óta a szuhogyiak megélhetésének alapját, illetve a két lábon álló szuhogyi gazdaság „egyik lábát" jelentette, ebben a minőségében megszűnt létezni, és vajmi kevés remény van arra, hogy a közeljövőben újra lehetne éleszteni. A leépítések nyomán az ingázók létszáma kevesebb mint egyötödére esett vissza, és a mezőgazdaság válsága, valamint a tsz-melléküzemágak felszámolása miatt a helyi munkavállalás esélye is csökkent. A munkavállalási lehetőségek szinte egyik pillanatról a másikra beszűkültek.

A változások következményekképpen a foglalkoztatási helyzet igen nagy mértékben átalakult. A hivatalos statisztika szerint Szuhogyon 69 fő van munka nélkül[10], a valóságos helyzet azonban sokkal rosszabb ennél. A körzeti munkaügyi központ vezetője szerint jóval 200 felett van azoknak a száma, akik a közelmúltban elvesztették a munkahelyüket, és azóta sem sikerült elhelyezkedniük. Hivatalosan nem mindegyiküket hívják munkanélkülinek, de attól még az élethelyzetük, a kitörési lehetőségeik, vagy éppen ezek teljes hiánya, nagyon hasonlóak egymáshoz. Az aktív korúak 11 százaléka munkanélküli, de kb. a 36 százalékuknak nincsen munkahelye. A maradék 25 százalék (165 fő) valamilyen okból inaktív, tehát háztartásbeli, rokkantnyugdíjas, vagy éppen gyesen van. A számokból egyértelműen látszik, és az interjúkból is rendre az

derül ki, hogy a szuhogyi munkanélküliek közül a legtöbben az inaktívvá válást választották a munkanélküliségből való menekülési lehetőségként.[11]

Az elmúlt évek alatt nemcsak a munkavállalási lehetőségek, hanem a mezőgazdasági kistermelés körülményei, jövedelmezőségi viszonyai is alapvetően megváltoztak. Ma, e változások kellős közepén még lehetetlen megmondani, hogy melyik eseménynek, melyik törvénynek pontosan milyen hatása volt erre a folyamatra. Erre mi sem vállalkoztunk, csak vázlatszerűen próbáljuk meg kiemelni a közelmúlt néhány olyan történését, amelyek egész biztosan fontos szerepet játszottak a mezőgazdasági kistermelés helyzetének alakulásában.

A nyolcvanas évek eleje, közepe óta a politikai, gazdasági, foglalkoztatási helyzet, a törvények, a családi mezőgazdasági üzemek lehetőségei, az egész vidéki élet nagymértékben átalakultak. A termőföld privatizációjával megszűnt a szabadpiaci farmgazdaságok kialakulásának útjában álló egyik legnagyobb akadály, az ésszerű keretek között gyakorlatilag bármekkora birtokhoz hozzá lehetett jutni. Ugyanakkor tovább nyílt az agrárolló, megváltoztak a minőségi követelmények és az értékesítési lehetőségek. A felvásárlás egységes rendszere erősen fellazult, új cégek kapcsolódtak be a közvetítő kereskedelembe, az árak a helyi piacokon és a világpiacon is nagyon szeszélyesen változtak. A mezőgazdasági kistermelésben a hetvenes–nyolcvanas évek során felhalmozódott tőke tulajdonosainak egy része a zavaros, kiszámíthatatlan viszonyok miatt kivonta a pénzét ebből az ágazatból és más, jobban jövedelmező területeken fektette be (főleg a kereskedelembe), egy másik részük pedig a piacvesztés következtében tönkrement.

A nyolcvanas években a családi mezőgazdasági üzemek egyértelműen mellékkeresetet, kiegészítő jövedelmet jelentettek még akkor is, ha bizonyos esetekben igen jelentős összegeket hoztak a konyhára. Ma a termelők egy része számára ez a helyzet gyökeresen megváltozott, a munkanélküliség terjedésével egyesek számára a mezőgazdasági termelés lett a fő, esetleg az egyetlen bevételi forrás.

Átértékelődött a kapcsolati tőke, ma már nem annyira a tsz elnökével, mint inkább az OTP, esetleg az Agrobank helyi fiókvezetőjével, vagy éppen valamelyik nagy felvásárló cég területi képviselőjével „kell jóban lenni". Átmeneti javulás után sajnos talán még romlott is a helyzet a tőke- és az információhiány tekintetében. Ma sem jutnak el időben a szükséges információk a termelőkhöz, hitelt pedig még magas kamatra is nagyon nehéz szerezni.[12]

A nagyüzemek átalakulásával nemcsak munkahelyek szűntek meg, nemcsak a kapcsolatokon, szívességi viszonyokon alapuló kedvezményes (olykor „ingyenes") beszerzési források apadtak el, hanem a háztáji termelés, illetve a mezőgazdasági vállalkozás hagyományos formáinak egy része is ellehetetlenült. Szuhogyon – a tsz és az állami gazdaság átalakulása után – gyakorlatilag megszűntek a régi, erősen integrált állattartó gazdaságok, más nagy integrátori szervezetek pedig még nemigen léptek a nagyüzemek helyébe. A régi nagy ház-

tájizó gazdák vagy felhagytak a mezőgazdasági árutermeléssel, vagy valamilyen más formában folytatják tovább.

A mezőgazdasági árutermelés lehetőségei tehát sok különböző gazdasági, társadalmi, történeti tényező összhatásaként változtak meg. Az alábbiakban mégis szeretnénk közülük kiemelni egyet, mégpedig a föld tulajdonviszonyainak átalakulását. Ennek a választásnak alapvetően két oka van. Egyrészt a földnek, mint a mezőgazdasági termeléshez nélkülözhetetlen termelési eszköznek, megítélésünk szerint alapvető jelentősége van a magángazdálkodás lehetőségeinek szempontjából. A választás másik oka technikai jellegű, ebben a kérdésben minden zűrzavar ellenére, a különböző hivatali nyilvántartások jóvoltából viszonylag pontos és megbízható adatokra sikerült szert tennünk. Az alábbiakban arra a kérdésre próbálunk meg választ adni, hogy: *megteremtette-e a földprivatizáció a kigondolói és végrehajtói által elképzelt majdani mezőgazdasági kisüzemek alapjait?*

Kárpótlás, vagyonnevesítés

A törvényi rendelkezések nyomán 1992-ben BAZ megyében is megkezdődött a földtulajdon privatizációja. A végrehajtást a megyei kárrendezési hivatal és a tsz-ek koordinálták, együttműködve az edelényi földhivatallal és az önkormányzatokkal.

A begyűjtött igényeket a kárrendezési hivatal eljuttatta a tsz-eknek, melyek ezután falvanként javaslatot tettek a kárpótlási földalap és a részarány-földalap táblakijelölésére. A tsz javaslatát jóvá kellett hagynia az úgynevezett földkijelölő bizottságnak, amelyben a kárpótlási igényt benyújtók, a részarány-tulajdonosok választott képviselői, valamint a tsz és az érintett önkormányzatok képviselői voltak jelen. Ennek a fórumnak kellett volna ügyelnie arra, hogy mindkét földalapba hasonló minőségű, fekvésű, és művelési ágak szerint is azonos megoszlású területek kerüljenek.

Szuhogyon a földek kijelölése nagyobb konfliktusok nélkül lezajlott, az igényelt földcseréket vita nélkül oldották meg. A lakossági érdeklődés viszonylag kicsi volt, így a leendő gazdák viszonylag könnyen megegyeztek egymás között arról, hogy melyik földdarab kié lesz. A földalapok elhelyezését zavarta, hogy menet közben módosultak a törvények. Amikor a kárpótlási földek elhelyezése megkezdődött, még szó sem volt a részarány-tulajdon nevesítéséről, ezért eleinte kifejezetten arra törekedtek, hogy a kárpótlási földalapba kerüljenek a jobb földek. Ez később hátrányosan érintette azokat, akik részarány-tulajdonuk alapján akartak földhöz jutni. A másik lehetséges konfliktusforrás az volt, hogy az első árverések idején még nem mindenki kapta kézhez a kárpótlási jegyét (pl. a később legtöbb földet vásárló gazda sem). Akik emiatt eleinte nem vásá-

rolhattak, azok is ott ültek az árveréseken éberen ügyelve arra, hogy az előzetes alkut mindenki betartsa.

A falu 1066 hektáros határából 986 ha-t jelöltek ki kárpótlásra és vagyonnevesítésre. A kárpótlási földalap 327 ha, a részarány-tulajdonosok számára kijelölt terület pedig 659 ha volt, az alábbi megoszlásban:

	kárpótlásra kijelölt		részarányra kijelölt	
	nagyság	százalék	nagyság	százalék
szántó	96 ha	29	262 ha	40
gyep	161 ha	49	85 ha	13
erdő	70 ha	22	312 ha	47
összesen	327 ha	100	659 ha	100

A fenti táblázatot figyelmesen szemügyre véve kiderül, hogy a földkijelöléskor nem tartották be a törvénynek azt az előírását, miszerint a kárpótlási és a részarány földalapba minden tekintetben megközelítőleg egyforma földeket kellett kijelölni.

Kárpótlás

A kárpótlási árverésekre Szuhogyon 1992. december 1-je és 1994. október 11-e közt, 12 alkalommal került sor. Összesen 296 ha, az eladásra kijelölt födnek több mint 90 százaléka talált gazdára. Legkelendőbb az erdő volt, amit csaknem teljes egészében sikerült eladni, a szántóknak 95 százalékát, a gyepnek viszont csak 84 százalékát vették meg. A kárpótlás során, nem számítva az erdőket, 21 szuhogyi család jutott földtulajdonhoz. (Az alábbiakban az erdőket a többi területtől külön tárgyalom. Ezt az indokolja, hogy az erdők hasznosítására külön törvények vonatkoznak, a közösen vásárolt erdő nem kerül felosztásra, művelése csak az erdőtársaság megalakulása után, erdész alkalmazásával lehetséges.)

Az árveréseken szinte egyáltalán nem licitáltak, a földek túlnyomó többsége az 500 Ft/aranykorona kikiáltási áron kelt el. Ez azt a feltételezést erősíti meg, hogy egyezségek születtek, és a gazdák tiszteletben tartották egymás földszerzési igényeit.

A legnagyobb területet megvásárló gazda (A. A.) csaknem 100 ha földet vett, azaz többet, mint a másik 20 kárpótolt együttesen. (39 ha szántót, 5 ha rétet és 54 ha legelőt vásároltak.) A birtokot A. A. a feleségével együtt műveli, mindketten nyugdíjasok, helyi viszonylatban igen nagynak számító tejtermelő gazdaságot üzemeltetnek.

A többi földvásárlás egész nagyságrenddel elmaradt A. A.-é mögött, a kárpótlás során még két 10 ha feletti gazdaság létesült, de egyik sem éri el még a

14 ha-t sem. (Az alábbi grafikonból a helyszűke és a jobb átláthatóság érdekében A. A. gazdaságát kihagytuk.)

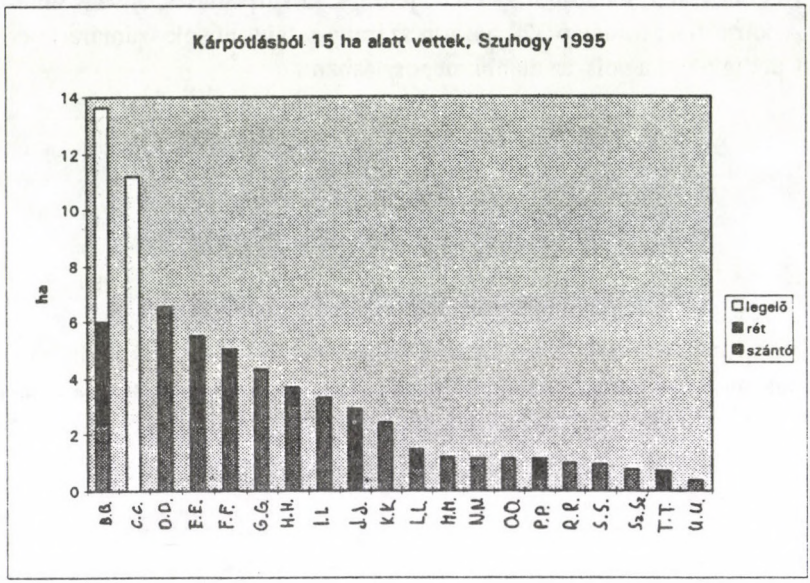

Mindhárom 10 ha feletti gazdaságra jellemző a gyepterületek magas aránya, ami azt mutatja, hogy elsődlegesen állattartásra szánták őket. Ugyanakkor az ennél kisebb kárpótlásból kialakított birtokokon már sehol sincs legelő, az 5 ha alattiaknál pedig már a rét sem meghatározó, annak jeleként, hogy tulajdonosaik bizonyára nem számolnak nagyobb arányú marhatartással.

Három gazda vásárolt 5 és 10 ha közötti területet. D. D. 6,5 ha-ja teljes terjedelmében szántó, amit két fiával közösen művel. E. E. és F. F. testvérek. 5,5 ha illetve 5 ha birtokuk szántóból és rétből áll. Ők a tsz előtti birtokuk visszaállítására törekedtek. A családi tulajdonból édesapjuk 1958-ban részeltette őket, mindkettőjüknek 6-7 katasztrális holdat juttatva. A kárpótláskor nem sikerült a régi földeket visszavásárolni, a megkérdezettek közül egyedül ők voltak elégedetlenek a földkijelöléssel. Mindketten öregek már a gazdálkodáshoz. Egyikük rokkantnyugdíjas fiával közösen próbál gazdálkodni, egyre kevesebb sikerrel. Másikuk egyáltalán nem gazdálkodik. Öregségére magára maradt, néhány éve állatait is mind eladta, bányásznyugdíjából él. A kárpótlásból vett földön unokaöccse gazdálkodik, neki adta gazdasági eszközeit is. A fiatalember szívességi alapon használja a földet, tehát bérleti díjat nem fizet.

Négyen szereztek 2 és 5 ha közötti birtokot. Rét csak az egyiken van, ott is mindössze 0,7 ha, az összes többi terület szántó. Hat kárpótolt rendelkezik egy és két ha közötti területtel, két kivétellel csak szántójuk van. Négyen vásároltak egy ha alatti birtokot.

Összesen öt erdőrész került kalapács alá. Egy 14,6 ha kiterjedésű részt a falu volt úrbéres erdejéből jelöltek ki. Ez az erdő csere útján került be a kárpótlásba, eredetileg részarányos erdő lett volna, az egészet egy darabban E. E. vette meg. Mivel ő az egyedüli tulajdonos, erdészt fogadhatott, megkezdhette használatát. A 31,25 ha-os Kazinci-erdőt több gazda együttesen vásárolta meg. Művelése mind a mai napig nem kezdődhetett meg, mert szerencsétlen hiba folytán a Bábolnai ÁG szedrői telepének erdejéből is belekerült egy darab az elárverezett területbe, a huzavona még mindig folyik a tulajdonviszony rendezése körül, így az erdőtársulás nem tudott megalakulni.

Részarány-tulajdon

A részarány-tulajdon nevesítése során Szuhogyon 24-en kérték önálló ingatlan kialakítását.

Közülük 11-en a Bilice-dűlői erdőben és gyepben kérték ki a részüket. Ez egy rossz minőségű, elgazosodott erdőrész, kitermelhető fa csak a szélén volt. A nagy érdeklődést nem is a faállomány keltette. Az erdőrész az önkormányzat kezdeményezésére került át a kárpótlásból a részarányos földalapba. A szuhogyi Bilice-dűlőn ugyanis az olasz De Bartolomeis cég a rudabányai hulladékégető építésével egyidejűleg salaklerakó kialakítását tervezi. A terület megszerzésében a polgármester közvetített, siker esetén az olasz cég 34 millió Ft-ot ajánlott fel az önkormányzat megsegítésére. Miután a kérdéses területet a polgármesternek sikerült áttetetnie a részarányos földalapba, megkeresett néhány részarány-tulajdonost azzal a kéréssel, hogy kérjék a területen önálló ingatlan kialakítását, s azt ígérte, hogy az ingatlanokra az önkormányzat vevő lesz. A vétel meg is történt aranykoronánként 1500 Ft-ért, az önkormányzat pedig megkötötte a szerződést az olaszokkal, akik mára a pénz nagy részét kifizették.[13] Az ügy azonban néhány helybeli szerint nem a kívánatos nyilvánossággal zajlott. Ennek következtében az egyik tulajdonos még dupla áron sem volt hajlandó eladni 61 aranykorona értékű részét, ami miatt kissé meg kellett változtatni a salaklerakó építési terveit is.

A további 13 önálló ingatlant igénylő közül még ketten kértek erdőt (összesen 10 ha-t), hárman pedig kisebb belterületi szántót, illetve rétet. Az utóbbiak célja nem a mezőgazdasági hasznosítás volt, hanem afféle helyi „telekspekuláció".[14]

Egyetlen részarány-tulajdonos volt (Sz. Sz.), aki komolyabb művelhető területhez jutott, ő 30 aranykoronáját 9 ha gyepre váltotta be (a kárpótlásból szántóhoz is jutott). A többiek mind szántóban kérték a részüket, ketten egy és két ha között, négyen 0,5 és egy ha között, s egy igénylő 0,5 ha alatt. Nem kérte önálló ingatlan kialakítását 75 részarány-tulajdonos, együttesen 2105,47 aranykorona értékű földdel rendelkeznek. Az ő földterületük nevesített, de osztatlan tulajdon. Mindenki tudja, hogy melyik táblában van a része, de a kimérését

nem kérte. Ezeket a területeket vagy a tsz műveli meg, vagy más bérlő, vagy senki. Ma a faluban általánosan elfogadott bérlet szántóföldnél aranykoronánként 12 kg, gyep és legelő esetében pedig 6 kg búza évente.

Földhasználat

Ha valaki földet vásárolt, vagy önálló ingatlan kialakítását kérte, az persze még nem jelenti, hogy használja is. Arról, hogy kik gazdálkodnak egyénileg, a benyújtott földtámogatási kérelmek alapján próbáltunk tájékozódni.

Az 1995. évi kérelmekben a kárpótlásból földet vevők három kivétellel mindannyian szerepelnek, az ha felett vásárlók közül pedig mindössze egyetlen név hiányzik, a kárpótoltak tehát vélhetően használják is a földjüket. Az önálló ingatlan kialakítását kérő részarány-tulajdonosokkal egészen más a helyzet. Közülük csak hárman kértek támogatást (ők is csak egészen kis földek után), a többiek nem.

A támogatást kérők között feltűnik négy olyan új név is, amely nem szerepelt sem a kárpótlással, sem a vagyonnevesítéssel földbirtokhoz jutott szuhogyi lakosok listáján. Ezek a gazdák bérlik a művelt területeket.

Egyikük, X. X. az igénybe vett támogatás tanúsága szerint a falu legnagyobb magángazdája, aki juhokat tart, és csaknem 100 ha bérelt föld után kért támogatást (ebből 88 ha szántó). A harmadik legnagyobb igénylő egy idős alsótelekesi asszony, aki a szuhogyi határban kérte ki 59 ha-os legelőjét, amit nem ő maga művel, hanem előzetes megállapodás után bérbe adott a tsz-nek, de a megegyezés szerint a művelési támogatást ő veszi fel érte. Rajtuk kívül még két új nevet találunk, mindketten kisebb, néhány hektáros gyepterületet művelnek.

Következtetések

A fenti adatok ugyan nem véglegesek, hiszen a földprivatizáció nem ért véget – talán még földárverés is lesz a faluban, újabb részarány-nevesítés pedig egészen biztosan –, néhány következtetés azonban így is levonható.

A legszembetűnőbb jelenség, hogy az előzetes várakozások és a kárpótlás körüli „felhajtás" ellenére Szuhogyon milyen csekély lakossági érdeklődés mellett zajlott a földprivatizáció. Ha a fent leírt „telekspekulációk" résztvevőit nem számoljuk, akkor a körülbelül 330 szuhogyi család közül csupán 29 szerzett földtulajdont. Ha figyelembe vesszük, hogy valamilyen jogcímen szinte a falu minden családja jogosult lett volna földtulajdon szerzésére, és hogy az országosan elterjedt „zsebszerződéses" módszerrel a jogosulatlanok közül is gyakorlatilag bárki vásárolhatott volna földet, akkor ez az alacsony részvételi

arány arra enged következtetni, hogy a lakosokat nem sikerült érdekeltté tenni a földprivatizációban. Nem tudtak mit kezdeni ezzel a lehetőséggel, és többségük nem akart magának földet. Ez akár csak ötven évvel ezelőtt is elképzelhetetlen lett volna ezen a vidéken.

Azt mondhatjuk, hogy ennek következtében a birtokszerkezet nem alakult át alapvetően az államszocialista viszonyokhoz képest. Bár a vagyonnevesítés és a kárpótlás során csaknem a falu teljes hasznosítható mezőgazdasági területe (986 ha) „kalapács alá került", csupán 33 százaléka talált új gazdára, a földterület túlnyomó része a régi mezőgazdasági nagyüzem kezelésében maradt.

A földprivatizáció során magánkézbe került földek abszolút nagyságban és az összes felajánlott föld százalékában

	árverésen eladott		önálló ingatlanná alakították		összesen	
	nagyság	százalék	nagyság	százalék	nagyság	százalék
szántó	91 ha	95	7 ha	2	98 ha	27
gyep	135 ha	84	9 ha	10,5	144 ha	58
erdő	70 ha	100	10 ha	3	80 ha	21
összesen	296 ha	90	26 ha	4	322 ha	33

Összehasonlítva a földárveréseken és a vagyonnevesítés során privatizált területet, óriási különbségeket találunk. Bár eredetileg a részarányra kiírt földalap több mint kétszerese volt a kárpótlási területnek, a birtokszerkezet magánhasználatban lévő részét mégis alapvetően a kárpótlás határozta meg, mivel a használat szempontjából magánkézbe került földek 92 százaléka a kárpótlási árveréseken kelt el, és a jelentősebb gazdaságokat is a kárpótoltak körében találjuk. Az egyetlen kivétel X. X, akinek csak néhány hektárnyi, pénzért vásárolt földje van, de csaknem 100 ha földet bérel (ebből 88 ha szántó), és ezzel a falu legnagyobb magángazdájává lépett elő. A részarány-tulajdonosok túlnyomó része nem kérte önálló ingatlan kialakítását, és akik kikérték a földjüket, általában azok sem maguk művelik meg, inkább bérbe adják, ami az esetek többségében egyértelműen azt jelenti, hogy nem akarnak túllépni az eddigi „konyhakerti" gazdálkodáson, nincsenek komolyabb terveik a mezőgazdasággal kapcsolatban.

Ha a kialakult birtokszerkezet alapján próbáljuk megítélni azt, hogy a földprivatizáció után a szuhogyiak számára milyen lehetőségek nyílnak a mezőgazdaságban, akkor az adatok tanúsága szerint csupán egyetlen olyan méretű, csaknem 100 ha-os magánbirtok, és még egy, bérelt földekből álló hasonló nagyságú gazdaság jött létre, amely képes lehet arra, hogy egy családot eltartson. Emellett még nyolc–tíz, a földbérletekkel együtt is legfeljebb csak tíz–tizenkét olyan birtokot találunk, melyek tulajdonosai jelentősebb mellékkere setre számíthatnak a mezőgazdaságból. A többi földtulajdon nem a mezőgazdasági árutermelés, ha-

nem csupán az eddig is megszokott, és a lakosság többségére jellemző önellátás bővülésére mutat.

Mindent összevetve, azt mondhatjuk, hogy a földprivatizáció nem váltotta be a rendszer kidolgozóinak hozzá fűzött reményeit, nem alakította át gyökeresen a földhasználatot, és nem sikerült általa széles körben megteremteni a majdani mezőgazdasági kisüzemek alapjait.

A családi mezőgazdasági kisüzemek típusai

Az alábbiakban azt mutatjuk be, hogy a családi gazdaságok körében milyen jellegzetes üzemtípusokkal találkoztunk Szuhogyon 1995–1996-ban. A felvázolt típusokat interjús, kvalitatív vizsgálat alapján alakítottuk ki, így természetesen nem állíthatjuk, hogy teljes a tipológiánk, és nem szolgálhatunk az egyes típusokba sorolható gazdaságok pontos számával vagy arányival sem. Ilyesfajta kérdésekre egy későbbi kérdőíves felvétel adhat majd választ. Most csak azt reméljük, hogy sikerült megragadnunk azokat a legfontosabb csomópontokat, amelyek szerint a vizsgált település családi mezőgazdasági üzemei osztályozhatóak.

A besorolás fő szempontjai a következők voltak: a termelés elsősorban önellátásra vagy inkább értékesítésre irányul, a gazda piaci bevétellel, vagy inkább a kiadások megtakarításával kalkulál; mekkora a termelés volumene; van-e specializáció, milyen termékeket állítanak elő; a gazdaság működtetéséhez milyen termelési eszközök szükségesek (föld, gépek, szakmai jártasság stb.); az induláshoz milyen tőkékre (anyagi, szakmai, kapcsolati) volt szükség; ki végzi el a munka nagy részét, alkalmaznak-e bérmunkát, fő- vagy mellékállású vállalkozásról van-e szó. E szempontok alapján a következő öt típust különítettük el:

– „kiskertesek";
– önellátó konyhagazdaságok;
– jövedelem-kiegészítő önellátók;
– árutermelő parasztgazdaságok;
– mezőgazdasági vállalkozók.

Részletesebben, rövid esettanulmányokkal illusztrálva azokat az üzemtípusokat mutatjuk be, amelyek valamilyen szintű árutermelést is folytatnak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az önellátás kevésbé lényeges tevékenység lenne, hiszen a mi tapasztalataink is ennek az ellenkezőjét bizonyítják. E szempont kiválasztásnak az volt az oka, hogy elsősorban az utóbbi évek változásait szerettük volna megragadni, és az önellátás jellegéből adódóan nem alakult át nagymértékben, a mezőgazdasági árutermelésben ellenben az utóbbi évek nagyon lényeges változásokat hoztak.

A „kiskertesek"

Ebbe a kategóriába azokat a családi üzemeket soroltuk, amelyek nem az árutermelés, és – a termelés alacsony volumene miatt vélhetően – nem is elsősorban a kiadások megtakarítása céljából végeznek mezőgazdasági tevékenységet. Csak a ház melletti kertet, esetleg a falu határában lévő szőlőt művelik, leginkább némi zöldséget, gyümölcsöt, paprikát paradicsomot termelnek a saját részükre. Állatokat nem tartanak, legfeljebb egy-két csirkét vagy tyúkot nevelnek. Nincsenek a kézi szerszámoknál komolyabb termelési eszközeik, gépeik, és nem szereztek földtulajdont a privatizáció során, vagy ha mégis, akkor azt nem művelik, hanem bérbe adják. A szükséges munkákat a család tagjai végzik el, de ők sem töltenek vele túlságosan sok időt. Nem végeznek racionális kalkulációt, a mezőgazdasági tevékenységgel kapcsolatos kiadásaik minimálisnak mondhatóak, a kert művelése teljességgel a családi háztartás körébe tartozik.

Annak, hogy ezek a minigazdaságok működnek, egyaránt lehetnek társadalmi és személyes okai. Itt is, mint minden más faluban közösségi normának számít az, hogy a kertet rendben kell tartani, *„nem verheti fel a gaz, és ha már amúgy is foglalkozni kell vele, hát akkor teremjen is benne valami"*. A kerti munka sokak számára megszokott, kellemes elfoglaltságnak, esetleg kikapcsolódásnak számít, és ha a háztartás esetleg nem is lenne anyagilag rászorulva, mégis csak jól jön, ha *„csak ki kell lépni az ajtón a friss zöldségért, gyümölcsért"*.

Ebbe a kategóriába alapvetően a következő kétfajta háztartás tartozik: Olyan családok, melyek tagjai túlságosan elfoglaltak. Nagyobb volumenű mezőgazdasági tevékenységhez kevés az idejük, vagy éppenséggel kedvük nincs az ilyesmihez, de azért egy kis konyhakerttel, vagy némi szőlővel szívesen foglalkoznak. Ilyen hobbikert jellegű gazdaságokkal leginkább a falu értelmiségének körében találkoztunk. A többi hasonló volumenű és termékszerkezetű gazdaságot olyan idős, esetleg rokkant személyekből álló családok működtetik, amelyek tagjai már nem tudnak nehéz fizikai munkát végezni, de *„egy kis kapálgatásra"* még telik az erejükből. Az ő esetükben inkább a megszokás, a normáknak való megfelelés igénye és sokszor az anyagi szempontok motiválják a gazdálkodást.

Önellátó konyhagazdaságok

Ebben a típusban a gazdálkodás fő célja a kiadások csökkentése. Arra törekszenek, hogy a családi gazdaság a lehetőség szerint minél többfajta élelmiszerből önellátó legyen, hogy minél kevesebb pénzt kelljen ilyesmire kiadniuk. Termelésük ennek megfelelően nem specializált. Rendszeresen hizlalnak disznót, viszonylag sok baromfit tartanak, és esetleg tehenük is van, aminek a tejét többnyire maguk fogyasztják el. A ház melletti kerthez sokszor csatlakozik zártkert vagy háztáji föld, szőlő, esetleg kisebb gyümölcsös. Előfordul, hogy ter-

mékfeleslegüket piacra viszik, de semmit nem termelnek kifejezetten eladásra, a fő cél a spórolás.

A növendék állatok, a takarmány, a vetőmagok megvásárlásához már szükség van némi pénz-befektetésre is, de még itt is az élőmunka jelenti a legnagyobb ráfordítást. A szükséges munkákat a családtagok látják el, nem alkalmaznak bérmunkást, és nincsenek komolyabb beruházást igénylő gazdasági eszközeik sem (traktor, eke stb.). A konyhakertjük mellé nem szereztek nagyobb földtulajdont, vagy ha esetleg mégis, akkor azt nem maguk művelik, hanem bérbe adják. A gazdaság teljesen összefolyik a háztartással, sem a költségekkel, sem a befektetett munkával, sem a haszonnal kapcsolatban nem végeznek racionális kalkulációt.

Találkoztunk néhány olyan esettel, ahol az önellátás az utóbbi „nehéz évek" fejlődésének az eredménye, és célja a munkanélküliségből adódó létbizonytalanság enyhítése, mégis azt mondhatjuk, hogy az ebbe a típusba tartozó háztartások nagy része ugyanabban a formában gazdálkodik, mint a rendszerváltás és a környék foglalkozási szerkezetének megváltozása előtt. Többségük életében és gazdálkodásában az utóbbi idők nem hoztak alapvető változásokat, nem kellett feltétlenül új megélhetési forrás után nézniük, de azért a háztartás nem, vagy csak nagyon nehezen tudná nélkülözni a megtermelt élelmiszert. Ezek a családok többnyire ugyanazok, melyeket a nyolcvanas évek tipológiája szerint mi is a *„tradicionális önellátó gazdaságok"* közé soroltunk. Bár a mai „konyhagazdaságok" kategóriába tartozó háztartások köre valamivel szűkebb – hiszen innen hiányoznak a „kiskertesek" és azok, akik időközben árutermelésbe kezdtek –, mégis megállapítható, hogy Szuhogyon ebbe a kategóriába tartozik a mezőgazdasági tevékenységet folytató háztartások többsége.

Jövedelemkiegészítő, önellátók

Ez a típus sok mindenben hasonlít az előzőhöz. A fő cél itt is a kiadások csökkentése, a megtermelt élelmiszerek többségét itt is elfogyasztják, de ezeknek a gazdaságoknak van már valamilyen kifejezetten eladásra előállított mezőgazdasági termékük is. Maguk termelik meg az állattartáshoz szükséges takarmányt, a szokásos házi szárnyasokon és a saját fogyasztásra nevelt hízón kívül néhány tehenet, anyakocát, esetleg juhokat vagy nyulakat tartanak. A hasznot ezekben az esetekben leginkább a tej, illetve a szaporulat eladása helyi piacon jelenti. Ez általában nem hoz túl sok pénzt, de a nagyfokú önellátás mellett viszonylag stabil kiegészítő jövedelemnek tekinthető.

A részleges specializáció miatt itt általában nagyobb a termelés volumene, mint az előző kategóriában, ami természetszerűleg nagyobb befektetést, több termelési eszközt, jobb infrastruktúrát is szükségessé tesz. Többnyire ezek azok a gazdák, akik a kárpótlási-, vagyonnevesítési eljárás során néhány hektáros földtulajdont szereztek, azt használják is, és akik már általában rendelkeznek a

földjük nagyságához mérten szükséges gépekkel (traktor, munkagépek, utánfutó stb.) és gazdasági épületekkel. Találkoztunk néhány olyan gazdával is, akik a termelés volumenét és jellegét tekintve ebbe a típusba tartoznak, de nincs saját gépük, vagy saját földjük. Ők a hiányzó „kellékeket" családi, baráti kapcsolathálózatuk és fokozott munkabefektetés révén pótolják, kölcsönkérnek és kapnak termőföldet és gépeket, kaszálni járnak a falu környékének használaton kívüli rétjeire, mások segítségét pedig többnyire munkacserével, esetleg némi terménnyel viszonozzák. Az egész típusra jellemző, hogy a munka oroszlánrészét a család végzi el, de a nagyobb csúcsmunkák idején – leginkább betakarításkor, kazalrakáskor –, többnyire a reciprocitás keretein belül maradva, gyakran kérnek segítséget valakitől, esetleg napszámost vagy gépi bérmunkát fizetnek.

A gazdaság pénzügyei nem válnak el teljesen a háztartástól, a befektetett munkamennyiséggel csak ritkán számolnak. A kalkulációban olykor már felfedezhetők a piaci racionalitás nyomai, de a pénzügyeket alapjában véve még inkább a háztartás igényei szabályozzák. Ez nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy időnként megfordul a fontossági sorrend és egy-egy halaszthatatlan munka vagy valamilyen beruházás alkalmával a gazdaság kiadásai prioritást kapnak a háztartás igényeivel szemben. Jellemző az az eset, amikor a mezőgazdasági üzem és a háztartás pénzügyei általában nem válnak szét, a kifejezetten eladásra szánt termékekkel és az előállításukhoz szükséges befektetésekkel és munkával kapcsolatban viszont racionális a kalkuláció.

V. V. (szül.: 1952) szakmunkás, egyike annak a néhány bányásznak, akik nem kerültek az utcára. Felesége betanított varrónőként dolgozott a tsz melléküzemágában, majd munkanélküli lett. Idén márciustól kapott újra munkát a hajdani melléküzemág helyén megnyitott bútorgyárban. A feleség szülei nagygazdák voltak, V. V. édesapja 1956-ban disszidált, édesanyja a bányánál takarított, de az anyai nagyszülők, akiknél gyermekkorában a legtöbb időt töltötte, nagyban gazdálkodtak.

V. V. 18 éve foglalkozik állatokkal. Nyúltartással kezdte, az 1970-es évek végén 150–200 db tenyészállata volt. Egy nagy nyúlpestis után, amelyben csaknem az összes állat elhullott, anyajuhokat vásárolt, azokat szaporította. 1982-ben nősült, ekkor eladták a juhokat és a kapott pénzen először egy, majd OTP kölcsönből még két üszőborjat vettek. A tehenek beállítására kapott összesen 75 000 Ft-os állami támogatásból sikerült befejezni a házukat 1986-ban. Ettől kezdve átlagosan négy szarvasmarha volt a háznál, emellett egy-két hízót, 50–80 db aprójószágot tartottak és fogyasztottak el évente. Mivel nem voltak tsz-tagok, nem járt nekik háztáji föld, de majdnem 10 éven keresztül béreltek a szövetkezettől körülbelül két hektárnyi területet, ahol főleg kapás növényeket, krumplit, babot, kukoricát termesztettek, saját fogyasztásra és az állatoknak. Gépeik nem voltak, mindent kézzel csináltak.

A földprivatizáció az ő számukra paradox módon a megművelt földjeik elvesztését jelentette. Sem részarányra, sem kárpótlásra nem voltak jogosultak, és mire észbe kaptak, addigra az általuk rendben tartott, trágyázott földeket megvették más falubeliek. Azóta nem bérelnek földet, van egy nagy kertjük, abban megterem a konyhára való, az anyósék egy hektáros földjén (a régi háztáji) termesztenek némi búzát, kukoricát, a takarmány nagy részét pedig olyan réteken kaszálják le, amelyeket újdonsült tulajdonosaik nem használnak semmire. Továbbra is tartanak teheneket (az

idén 5 tehén, 1 üsző és 3 bikaborjú volt a gazdaságban) és aprójószágot, de van emellett a gazdaságban kecske, birka, néhány nyúl és két tucatnyi galamb is. Gépet máig sem vásároltak, jó lenne ha lenne, de pénzük nincs, kölcsönt felvenni pedig nem akarnak. A szükséges munkákat néhány ismerős végzi el a számukra, cserébe ők is segítenek valamilyen munkában, terményhordáskor pedig a tehenek trágyájával „fizetnek".

Pénzbevétel csak a tejből és a borjak eladásából van, a megtermelt élelmiszerek többségét megeszik. A tejet 40 Ft-ért adják, főleg az utcabeli ismerősök körében. A belőle származó havi 22 000–25 000 Ft bevételnek legalább a fele elmegy az állatokkal kapcsolatos napi kiadásokra (rezsi, orvos, fedeztetés stb.), igazi pénzbevételt a borjak eladása jelent (tavaly két borjúért összesen 70 000 Ft-ot kaptak). A gazdaság fejlesztéséhez nemcsak pénzük, idejük sincs, mindketten kötött munkaidőben dolgoznak, így képtelenek több állatot ellátni. Ha valamelyikük munkanélkülivé válna, akkor esetleg bérelnének egy kis földet, takarmánynövényeket termesztenének, vennének egy régi traktort meg egy fűkaszát, és több tehenet tartanának (maximum 20 db férne el a portán). A tejet sokkal nagyobb mennyiségben is el tudnák adni, és eddig a borjakat is mindig elvitték a kupecek a háztól.

Az ebbe a típusba tartozók egy részének felmenői viszonylag nagy földterületekkel rendelkeztek, olyan is akadt köztük, akit kuláknak nyilvánítottak az 1950-es években. Bizonyára nem véletlen, hogy igen gyakran az ő gyermekeik közül kerültek ki azok, akik a 1980-as évek a háztáji állattenyésztésben is részt vettek, s így már régebben is volt pénzbevételük a gazdálkodásból, és szereztek némi termelési tapasztalatot is. Nekik megvoltak a szükséges épületeik, voltak kapcsolataik és talán éppen háztájizó múltjukból kifolyólag volt némi tőkéjük is ahhoz, hogy gépet, földet, gazdasági eszközöket vásároljanak, és a nagyüzemek megszűnése után némileg más formában, több önállósággal és több kockázattal, de folytassák a gazdálkodást.

A gazdálkodóknak ebben a csoportjában olyan esetekkel is találkoztunk, ahol az ingázás évtizedeiben a család részlegesen vagy teljesen felhagyott a mezőgazdasági árutermeléssel (vagyis az előző két típus valamelyikébe tartozott), a gazdaság újraindítása csak a közelmúltban, a munkanélkülivé válás ellensúlyozásaképpen következett be. Közülük azok kerültek ebbe a kategóriába, akiknek nem volt elegendő anyagi, szakmai, kapcsolati tőkéjük komolyabb árutermelő gazdaság kiépítéséhez, de a költségmegtakarítás és a jövedelemkiegészítés elérhető volt számukra a gazdálkodás révén.

Erre példa az a 28 éves fiatalember (Y. Y.), aki másfél évig munkanélküli volt, miután 1990-ben elküldték a varrodából, ahol lakatosként dolgozott. Néhány hónapig sikertelenül próbálkozott az elhelyezkedéssel, majd letett arról, hogy a környéken valamiféle ipari munkahelyet találjon, és családi kapcsolatait kihasználva gazdálkodásba kezdett. Először nyulakkal foglalkozott, ez azonban nem hozott jelentős jövedelmet, legnagyobb havi bevétele is csak 7000 Ft körüli volt (havi 20–40 kg eladott nyúl kilójáért 60–80 Ft-ot kapott.). 1993-ban sikerült munkába állnia az induló bútorgyárban. Innen kb. 13 000 Ft-ot hoz haza, ami kevés a megélhetéshez, ezért a gazdálkodást sem hagyta abba, hanem immár valamivel biztonságosabb anyagi bázissal a háta mögött annak fejlesztésébe kezdett.

Ugyanebben az évben jelképes összegért (30 000 Ft) megvette idős, egyedül élő nagybátyjának a tehenét, és kölcsön kapta a bácsi kárpótláson vásárolt 6 hektár szántóját. A tehenet most édesanyja feji, a tejet házaknál adják el (literenként 40 forintért). A szaporulat az első évben egy bika volt, az elválasztás után 8000 Ft-ot fizetett érte a kereskedő. Tavaly egy üsző született, egyelőre megtartották, de azt is el fogják adni. Az állatok a csordára nem járnak. A takarmányt eleinte a tsz-től vették, mázsáját 900 Ft-ért, de most már saját maguk termelik meg a nagybácsitól használatra megkapott földön. A földért bérletet nem fizetnek, művelését a tsz-szel végeztetik bérmunkában. Idén Tiszavasváriból hozott 3 kocával tovább bővült a gazdaság, eddig 9 malacot sikerült eladni, valamennyit a faluban, darabját 5500 Ft-ért.

Y. Y. családja azelőtt nem foglalkozott mezőgazdasági árutermeléssel, a munkanélküliség következtében támadt pénztelenség és a tétlenség miatt vágott bele, enélkül a fiatalembernek sem jutott volna eszébe ilyesmi. Mára azonban úgy tűnik, újra rátalált a régi kétlaki életforma előnyeire. A gazdálkodással annak ellenére nem akar felhagyni, hogy sikerült elhelyezkednie, sőt az önellátás mellett elérhető pénzbevétel növelése érdekében bővíteni szeretné a gazdaságot.

Az ebbe a típusba tartozó üzemek jelentős része esetében igaz az, hogy elsősorban a tőkehiány miatt ragadtak meg az árutermelésnek ezen az alacsony szintjén. A földművelés ezen a vidéken csak az állattartással ötvözve lehet jövedelmező tevékenység, a nagybani állattartás viszont a gazdák szinte egybehangzó állítása szerint csak a takarmány megtermelése esetén gazdaságos. Ez egyrészről a több lábon állás biztonságát jelenti, másrészről azonban azt, hogy működőképes gazdasághoz többirányú szaktudásra, valamint többfajta eszközre, tehát nagyobb befektetésre, több pénzre van szükség. Igazi árutermelő gazdaság létrehozására tehát csak keveseknek van lehetősége. Mivel azonban a föld, a munkaerő, némi hozzáértés és műszaki infrastruktúra sokak számára elérhető, az „önellátó–jövedelemkiegészítő" gazdaság típusa kézenfekvő menekülési lehetőségként adódik a munkanélküliség és az általános létbizonytalanság elől az ezektől fenyegetett családok számára.

Árutermelő parasztgazdaságok

Ezek a gazdaságok hagyományos középparaszti mintára szerveződnek. Fő céljuk az árutermelés, de ennek érdekében nem specializálódnak egyetlen termékre, hanem sok mindennel foglalkoznak, és mindig abból termelik a legtöbbet, aminek éppen a legjobb ára van a piacon. Saját maguk termelik meg az állatok számára szükséges takarmányt, és az élelmiszerek túlnyomó többségéből önellátóak. Gyakran tartanak teheneket, anyakocát, juhokat. Fő bevételi forrásuk – az előző típusba tartozókhoz hasonlóan – a tej és a növendék jószágok eladása, de náluk már az is előfordul, hogy nem „választási korban", hanem felhizlalva adják el az állatokat, esetleg másoktól is vásárolnak növendék állatot hizlalásra. Az eladás céljából előállított termékeket illetően erőteljesebb a specializáció, az egész gazdálkodás sokkal nagyobb volumenben zajlik, és a belőle

származó pénzbevétel is jóval nagyobb, mint az eddigi típusok esetében. Ezeknél a háztartásoknál a gazdálkodás ha nem is az egyetlen, de mindenesetre az egyik fő bevételi forrást jelenti, amihez biztos piaci kapcsolatokra van szükség. Termékeiket vagy a faluban adják el – a tej esetében napról napra, illetve a növendék állatok esetében évről évre – ugyanannak az ismerősi, rokoni körnek, vagy valamilyen stabil felvásárló hálózaton keresztül értékesítik.

Az ilyen gazdaság működtetéséhez már nagyobb mennyiségű földre, nagy értékű gazdasági eszközökre, szaktudásra és jelentős forgótőkére van szükség. Az e típusba sorolt gazdák viszonylag nagy – legalábbis helyi viszonylatban annak számító – földtulajdonhoz jutottak a kárpótlási, vagyonnevesítési eljárás során. Már az 1980-as évek végére beszerezték az alapvető gépeket, és gépparkjukat többnyire a nagyüzemi privatizáció, vagy a kedvezményes, államilag támogatott vásárlási akciók során fejlesztették fel a mai szintre (Nemes 1996).

A munkák nagy részét a szükséges eszközök birtokában itt is a családtagok végzik el, de gyakran igénybe vesznek külső segítséget is, amiért csereszolgáltatással, terménnyel vagy pénzzel fizetnek. Előfordul, hogy ők maguk vállalnak gépi bérmunkát mások földjén (szántás, fuvarozás stb.), bár ez nem túl gyakori.

A gazdaság beindításához szükséges befektetések és az árutermelés következtében itt már mind a kiadási, mind a bevételi oldalon nagyobb összegek forognak kockán. Legalább a befektetett pénzzel kapcsolatban tehát feltétlenül szükség van valamiféle racionális kalkulációra. A munkaráfordítással azonban már nem mindig számolnak, és az önellátásra előállított termékek kalkulusa is lehet irracionális. Nem feltétlenül azért termelnek valamit, mert jövedelmező, a fő célok közé tartozik a több lábon állás biztonsága, ami csökkenti ugyan a kockázatot, de korlátozza az elérhető haszon mértékét.

Ebben a típusban találjuk az 1980-as évek legnagyobb háztáji gazdálkodói közül azokat, akik megérezték a változások szelét és idejében észbe kaptak. Nekik a rendszerváltáskor már volt működő gazdaságuk, némi tőkéjük, voltak kapcsolataik és elképzelésük arról, hogy mit akarnak kezdeni mindezzel. Így ők lehettek azok, akik ki tudták használni a nagyüzemek privatizációjából, a kárpótlásból és a kilencvenes évek elején átmenetileg megszaporodó állami támogatásokból adódó lehetőségeket.

A. A. és a felesége is nyugdíjasok. Mindketten nagygazdacsaládból származnak. A nagyszülőknek mindkét részről 100 hold körüli földje, az egyik szülőnek cséplőgépe, mindenféle gazdasági eszköze volt, ezeket a tsz-esítés idején elvették. A. A. ezután a bányában, a feleség pedig a szövetkezetben dolgozott. A háztáji mezőgazdálkodással azonban soha nem hagytak fel, mindig volt tehenük, hízójuk is. Már az 1980-as évek elejétől kezdve tekintélyes mennyiségű földet béreltek a községi tanácstól és a tsz-től (1985-től 39 ha szántót). A család az egyik fő haszonélvezője volt a tsz és a háztáji gazdaságok együttműködése által kínált lehetőségeknek. Ők voltak talán a legnagyobb háztájisok. Esetenként 20–25 bikát is hizlaltak, emellett teheneket, anyakocát, sok baromfit tartottak és nagy kertet műveltek. A feleség vállalkozóként a falu tejbegyűjtője is volt. A mezőgazdasági tevékenységből az 1980-as évek végére jelentős tőkét halmoztak fel, a szántóföldi műveléshez és a marhatartáshoz szükséges eszkö-

zők többségét addigra sikerült beszerezniük. (Az első traktort még 1968-ban vették a tsz-től.)

A kárpótláskor feltett szándékuk volt, hogy visszaszerezzék a hajdan a család birtokában volt földeket. Ez nagyjából sikerült is. A rokonságtól és a régi bányász-kollégáktól felvásárolták a kárpótlási jegyeket, és 98 ha földet vettek az árveréseken. Elsősorban rétet és a takarmány termesztéséhez szántót vásároltak, 39,1 ha szántót egy darabban, közvetlenül háztelek folytatásában vettek ki. A föld kiválasztásánál a minőség háttérbe szorult (ez a falu egyik legrosszabb szántója, mindössze 5 aranykorona értékű), fontosabb volt, hogy közel legyen, és lehetőleg egy darabban. A. A. már a kijelölés során jól érvényesíthette az érdekeit, hiszen beválasztották a földrendező bizottságba.

1995-ben 13 tehén, 3 előhasi üsző, 3 üsző, 5 bikaborjú, 2 anyakoca, malacok, hízók és több mint 100 db házi szárnyas volt a gazdaságban. A 39 ha szántón termett gabonából az idén semmit nem tudtak eladni, mindenre szükség van az állatok kiteleltetéséhez. Nem adnak el hízókat sem, legfeljebb néha egy-két malacot. Évente 8–10 disznót is levágnak, egy részét saját maguk, más részét a különféle munkákra felfogadott munkások eszik meg. Jelentős bevétel származik viszont a tejből és a szaporulat eladásából. A tejet saját hűtőben tárolják, és a többi tehéntartó gazdától eltérően nem a faluban értékesítik, hanem a múcsonyi tejüzemnek adják el, ami állandó biztos piacot jelent a számukra.

A gazdaság gépekkel igen jól felszerelt. Az ekétől a kombájnig mindenféle eszközt beszereztek az elmúlt évek során, de majdnem minden nagyon régi és kopott, sok idő és energia elmegy a különféle javításokra. A munkák többségét A. A. és a felesége végzik el. Állandó munkaerőnek számít még az a falubeli, volt állami gondozott fiatalember, akit odavettek magukhoz, és szállás, ellátás valamint havi 6000-7000 Ft készpénz fejében dolgozik nekik. Emellett besegít még néha (főleg a szerelésekbe) A. A. 40 év körüli fia, és két-három (kazalrakáskor négy-öt) főleg idősebb falubeli.

A. A.-ék mezőgazdasági vállalkozásának jövője igencsak kétségesnek látszik. Fiuk, akinek a segítségében a leginkább bíztak, nem akarja tovább vinni a gazdaságot, fuvarvállalatot alapított, és tavaly még a faluból is elköltözött. Fejlesztéshez sem befektethető tőkéjük, sem erejük nincs, hiszen mindketten elég idősek és fáradtak már. Ezt ők maguk is érzik, de mindketten a magyar parasztoknak abból a fajtájából valók, akik ha igazából már nem is bírják, ha nincs is rajta valódi haszon, akkor is, elkeseredésből is addig dolgoznak a földdel és az állatokkal, amíg teljesen le nem dönti őket a lábukról a kor és a betegség.

D. D.-ék gazdasága, bár szintén ebbe a típusba tartozik, sok mindenben különbözik az előzőtől. Itt az előnyugdíjas bányász apa két huszonéves fiával együtt működtet – A. A.-ékéhoz képest egészen modernnek ható – mezőgazdasági üzemet. Az egyik fiú autószerelő, a másik a tsz-ből alakult kft marhatelepének vezetője.

Nem kulákok, csak néhány holdas gazdák voltak a nagyszülők. D. D. a bányászkodás mellett lagzis zenekar tagjaként járta hétvégenként a vidéket, ami szép pénzt hozott a konyhára. Felesége csak néhány évet dolgozott, inkább a háztartás, az idős szülők és a gyerekek gondját viselte. A „klasszikus tsz-idők" háztájizásába nem nagyon kapcsolódtak be, a kert művelése mellett legfeljebb néhány tucat baromfit, pár disznót tartottak, eladásra – sok más falubeli háztartáshoz hasonlóan – csak nyulakat tenyésztettek egy ideig.

A mai gazdaság alapjait az idősebb (állattenyésztő technikus végzettségű) fiú kezdeményezésére rakták le 1987-ben. Birkákat vettek, és néhány kecskét[15], a szaporulatot megtartották és vásároltak még néhány bárányt[16], 1988-tól kezdve anyadisznót is tartanak. D. D. fia 1987-től kezdve dolgozott a szövetkezet marhatelepén. Akkoriban ugyan még „csak" műszakvezető volt, de ez is elégnek bizonyult ahhoz, hogy kiválaszthassa a várhatóan legjobb hízóállatokat, hogy kedvezményesen, nemritkán ingyen jusson takarmányhoz, tejporhoz és más alapanyagokhoz, s így számára a háztájiba hazavitt marhák felnevelése igen jövedelmező legyen. Bár „az idők" nagyot változtak, a privatizáció óta az ellenőrzés megszigorodott, a telepvezetőnek mind a mai napig lehetősége van a háztáji hizlalásra, és ez meg is éri neki. Tavaly 17 db bikaborjút hizlaltak fel a marhatelep számára, az egy borjún vett haszon 20 000 Ft körül volt. 1992-ben a társadalombiztosítás a szövetkezet tartozása fejében helyben elárverezett néhány tehenet, ekkor sikerült nevetségesen olcsón megvenni az egész tejgazdaság legjobban tejelő tehenét. Ennek a tehénnek szeretnék az idén beállítani az egyik üszőborját.

A kárpótláson 6,5 ha szántót vásároltak, és művelik is, sikerült beszerezniük az ehhez szükséges legalapvetőbb munkagépeket. A hiányzó eszközöket D. D. fia a kft-ből kölcsön tudja kérni. Az állatok számára a szálastakarmány nagy részét a határban lévő használaton kívüli réteken kaszálják le. A gépek karbantartását az autószerelő testvér végzi, a földeken és az állatok körül szükséges munkákat a másik fiú és az apa. Többnyire „elbírnak a földjükkel", napszámost legfeljebb aratáskor, terményhordáskor alkalmaznak.

Jelenleg egy tehén, egy üsző, hét db hizlalni való bikaborjú, két anyakoca, 10 süldő (ebből három saját fogyasztásra, a többi eladó) 24 birka és két kecske képezi az állatállomány gerincét, de ezeken kívül is rengeteg, összesen 32-féle állat van a gazdaságban. Közöttük sok egzotikus, nem annyira a húsa vagy a tojása, inkább a szépsége miatt tartott házi szárnyas. Ezeket nem elsősorban üzleti céllal, hanem inkább kedvtelésből nevelik, de azért – mivel ha olykor eladnak belőlük, akkor ritkaságuk miatt sok pénzt kapnak értük – legalábbis a ráfordított költség mindig visszatérül.

D. D.-ék gazdálkodása közelebb áll a piaci racionalitáshoz, mint a fentebb bemutatott paraszti típusú gazdaság. Önellátóak, de termékeik túlnyomó részét főleg eladásra állítják elő, kisebb munka- és pénzráfordítással valószínűleg legalább akkora hasznot hajt számukra a gazdaság. A haszon egy részét (legalább az 50%-át) minden évben visszaforgatják a gazdaságba, másik részén pedig a két fiú egyenlő részben osztozik. Ezt a pénzt – a klasszikus háztáji bevételhez hasonlóan – többnyire tartós fogyasztási cikkekre költik. (Kölcsön nélkül fejezték be az idősebb fiú házát, autót, motort vásároltak.)

Ez a gazdaság a személyes kapcsolatok révén sokat megőrzött a régi állattartó „integrált félüzemek" jellemzőiből, termékszerkezete, piaci kapcsolatai és munkamegosztásának jellemzői miatt soroltuk mégis az árutermelő parasztgazdaságok közé.

Mezőgazdasági vállalkozók

Az ő számukra a mezőgazdasági termelés, az összes eddigi kategóriától eltérően minden esetben a főfoglalkozást, a háztartás számára pedig az elsődleges bevételi forrást jelenti. Termékeik túlnyomó többségét eladás céljából állítják

elő, önellátásra egyáltalán nem, vagy legfeljebb „kiskertes szinten" termelnek. Gazdálkodásuk erősen specializált valamilyen állat (juh, sertés, szarvasmarha) szaporítására, bár az állatok takarmányának túlnyomó részét saját maguk állítják elő. Fő bevételük a szaporulat eladásából származik, de esetenként a takarmánytöbbletet is értékesítik.

A vállalkozás beindításához, a volumenétől függően mindenképpen számottevő befektetésre volt szükség, bár a pénz egy részét (részletfizetési kedvezmény, kölcsön, bizalmas információk révén) esetleg kiválthatták a személyes kapcsolatok. A termelés nélkülözhetetlen feltételei a gépek, a viszonylag nagy mennyiségű saját tulajdonú vagy bérelt földterület, a jelentős forgó tőke és a biztos piaci kapcsolatok. A gazdának nem elég a mezőgazdasághoz érteni, rendelkeznie kell az alapvető jogi, közgazdasági, vállalkozási ismeretekkel is.

A fizikai munka zömét még itt is a tulajdonos és családja végzi el (ebben különbözik a klasszikus értelemben vett vállalkozástól), de már rendszeresen igénybe vesz bérmunkát is. A gazdaság pénzügyeit könyvelik, megtervezik a várható kiadásokat és bevételeket, a kalkuláció racionálisnak mondható.

Az általunk leírt kategória néhány jelentős ponton különbözik az 1980-as évek mezőgazdaságának *„szabadpiaci vállalkozójától"* (Kovách 1988: 83). Itt a vállalkozás a természeti adottságok következtében nem fóliázást vagy zöldségtermesztést, hanem minden esetben állattenyésztést jelent. Ráadásul ezek a gazdaságok több száz kilométer távolságra vannak a fővárostól, így nem értékesíthetik termékeiket „saját kezűleg" a nagybani piacokon, mint mondjuk a Jászság paprikatermesztői. A biztos, fizetőképes piac érdekében valamely integrátori vagy felvásárlói lánchoz kell kapcsolódniuk, ami a teljesen szabad piachoz képest csökkenti a kockázatot, de az elérhető haszon is jóval kisebb lesz. A legnagyobb különbség mégis e gazdák szemléletében van. Egész gazdálkodásuk, a befektetésekhez és a haszonhoz való viszonyuk más némileg, mint az igazi, vérbeli vállalkozóé. Hiányzik belőlük az a kizárólag a profitszerzésre orientált gazdasági magatartás, amit Kovách Imre „vállalkozói ethoszként" írt le (Kovách 1988: 96). A gazdálkodás az ő szemükbennem csupán a jövedelemszerzés eszköze, amit, ha jobb üzlet adódik, bármikor felválthatnak valami mással. Magatartásukban megőrizték a hagyományos értelemben vett paraszti lét bizonyos elemeit, bár gazdálkodásuk racionálisnak és a helyi viszonyokhoz képest meglehetősen jövedelmezőnek is mondható, nem individualizálódtak, társadalmi értelemben véve nem váltak vállalkozóvá.

X. X. juhokat tenyészt, ő a falu legtöbb földet művelő gazdája, s egyben talán ő az, akit a leginkább mondhatunk vállalkozónak.

Többgenerációs juhász családból származik, végzettsége szerint is állattenyésztő, egész életében juhokkal dolgozott. A hetvenes évektől a tsz első számú juhásza volt, emellett háztájiban is tartott 20–0 anyajuhot, melyeket együtt gondozott a szövetkezet állataival. A tsz-nek a nyolcvanas évek végétől kezdtek rosszul menni a dolgai. A juhászatot, a többi gazdaságtalanul működő ágazattal együtt leépítették. X. X. 1989-től már nem alkalmazottként, hanem bérlőként gondozta a juhokat, a tsz-től bérelte

az aklot, az anyákat és a legelőt, évi 200 000 Ft-ért. A szövetkezet szállította neki a takarmányt, egyébként mindent a saját szakállára csinált. Ebben az időszakban az elléstől függően évi 300 000–350 000 Ft bevétele volt ebből a tevékenységből.

1992-ben a tsz csődöt jelentett, a hitelezőknek fizetni kellett valamiből, ezért a tehenészetet és a juhászatot is eladták. Az elnök „rábeszélésére" X. X – aki egyébként a szövetkezet vezetőségi tagja – megvásárolt 400 db válogatott anyajuhot (3000 Ft/db) és két istállót (150 000 Ft). Ez nem volt túlságosan olcsó vétel, de mivel csak a legkiválóbb tenyészállatokat hozta el, remek befektetésnek ígérkezett. Ráadásul tsz-kapcsolatainak köszönhetően X. X.-nek nem kellett azonnal fizetnie, a tartozást öt év alatt törleszti le egyenlő részletekben, kamatmentesen. Ugyancsak a tsz-től – már kézpénzért – vett az induláskor néhány leselejtezett gépet (traktor, eke, borona stb.), ezt a gépparkot azóta sikerült újonnan vásárolt gépekkel kiegészítenie.

A gazdálkodáshoz ennyi állat mellett földre is szükség volt, X. X. azonban sem kárpótlásra sem részarány-tulajdonra nem lévén jogosult, saját földdel az istállókkal együtt megvásárolt néhány hektártól eltekintve, nem rendelkezett. A zavaros viszonyokra való tekintettel – bár a közismert „zsebszerződéses módszerrel" megtehette volna – nem vásárolt földet, inkább ötéves, stabil bérleti szerződéseket kötött a részarány-tulajdonból vagyonnevesítés útján földhöz jutott tsz-tagok némelyikével, ismét kihasználva szövetkezeti kapcsolatait. (30 ha szántót, ugyanennyi rétet és 60 ha legelőt bérel.)

A részletfizetés és a bérleti szerződések következtében viszonylag kevés tőkére (kb. 700 000–800 000 Ft) volt szükség a gazdaság beindításához. Ennyi pénz pedig, az elmúlt évek szorgos munkájának eredményeképpen volt a családi takarékbetétkönyvben, nem kellett kölcsönt felvenni. X. X. a szakmai tudásnak a szakképzettség és a családi hagyományok révén vitathatatlanul a birtokában volt. Az önállóságot már a háztájizás és a bérlőség idején megszokta, ugyanezen idő alatt gyűjtötte össze a mai vállalkozás szerény indulótőkéjét is. Azonban mindez haszontalan lett volna a tsz-beli befolyás nélkül. Ennek hiányában sem az állatokhoz, sem az ingatlanhoz, de még a földhöz sem juthatott volna hozzá ilyen könnyedén. X. X. tehát kapcsolatainak segítségével tudta kompenzálni a pénzhiányt, ez tette lehetővé számára a vállalkozás beindítását.

Még valami nélkülözhetetlen volt azonban az üzleti sikerhez: az a piaci, szakmai kapcsolatrendszer, amit X. X. az Észak-Magyarországi Tenyésztők Egyesületének keretei közt talált meg. Ez a szervezet tagjai számára minden elképzelhető segítséget megpróbál biztosítani, a tenyészállatok kedvezményes árusításától az értékesítés megszervezéséig. Információkkal látja el a tenyésztőket a betegségekkel, az új fajtákkal kapcsolatban, és szükség esetén érdekképviseleti szervként is funkcionál, vagyis mindazokat a szervezeti feladatokat ellátja, melyek régen nélkülözhetetlenné tették a tsz-eket a kistermelők számára.

A gazdaságban a feladatok alapvetően két részre oszlanak, állattenyésztésre és növénytermesztésre. Az utóbbi alárendelt szerepet játszik, konkrét pénzbevételt alig hoz (éppen hogy fedezi a művelés költségeit), ugyanakkor a 60 ha föld megművelése rengeteg munkát és időt követel a gazdától. A munka nagy részét a saját gépeivel ő maga végzi el. Sokat segít a nagyobbik fia, a mezőgazdasági csúcsmunkák idején pedig mindig ugyanazt a három-négy megbízható falubeli ismerőst hívják el segíteni. Saját kert művelésére már évek óta nincs idő, még baromfit sem tartanak, minden élelmiszert meg kell vásárolniuk. A vállalkozás könyvelését rendszerint a gazda menye csinálja meg.

X. X. gazdaságának elsődleges haszonvételi forrása az állattenyésztés, ez semmit nem változott a „juhász-nagyapák" kora óta. Mégis van egy jelentős különbség. Régen az elsődleges bevételi forrást a gyapjú jelentette, utána következett a tej, a bárány pedig már szinte semmit sem ért. Mára ez a sorrend a piaci viszonyok következtében megfordult. A gyapjúból származó haszon sokszor a nyírás költségeit sem fedezi. (A tavalyi 100 Ft/kg igen jó árnak számított.) A tejnek ugyan nagyon jó ára van (egy anyajuh évente összesen 40-50 l tejet ad, amit 2500–3000 Ft-ért lehet értékesíteni), a fejés azonban igen nehéz fizikai munka, amit a birkáknál nem lehet gépesíteni, így pedig egy ember csaknem teljes munkaerejét leköti. (A fejési időszakban X. X. két ember munkáját végezte el, gyakran napi 16–18 órát dolgozott.) A tejpénz nagyjából fedezte X. X. éves tsz-tartozását, a tavalyi évtől azonban segítség híján kénytelen volt felhagyni a fejéssel.

A juhászat legfőbb bevételi forrását a bárányok eladása jelenti. Olasz kereskedők egyre nagyobb mennyiségű bárányt szállítanak Magyarországról, ennek hatására a juhtenyésztés mára teljesen átalakult. Azok számára, akik exportképes bárányokat tudnak előállítani, igen jövedelmező vállalkozássá vált, akik viszont nem tudnak a nemzetközi piacon versenyezni, azoknak vajmi kevés esélyük van a fennmaradásra. A magas minőségi követelményeknek pedig nem könnyű megfelelni. Az állategészségügyi és a technológiai előírások teljesítése költséges mulatság, de ha egy gazdának sikerül elérnie, hogy a gazdaságát karanténné (értsd exportképessé) nyilvánítsák, akkor elég nagy biztonsággal számíthat arra, hogy 25–27 kg-os bárányait kb. 7000 Ft-ért el tudja adni. Jó tenyészállomány esetén az anyák két évente adnak három bárányt, és kb. 100 százalékos az ellési arány. 300 db-os állomány esetén ez 3,2 millió Ft éves árbevételt jelent, ami még a költségek (kb. egymillió Ft) levonása után is szép keresetnek tűnik.

X. X. számára a vállalkozás sok munkát és biztonságosnak mondható megélhetést jelent. A rendelkezésre álló infrastruktúra és a megművelt föld mennyisége lehetővé tenné a gazdaság továbbfejlesztését. Azt tervezik, hogy 400–500 anyára bővítik a tenyészállományt. Ha ez sikerülne, akkor a nagyobbik fiú, aki most az állami gazdaság juhászatában dolgozik, otthagyhatná a munkahelyét, és hazajöhetne segíteni, az ő családját is eltartaná a vállalkozás.

Összegzés

Magyarországon az iparosodás és a modernizáció sajátos összefüggésrendszerén keresztül a paraszti lakosság jelentős része úgy integrálódott az ipari társadalomba, hogy közben megtartotta falusi lakhelyét, és ezzel együtt a mezőgazdasági termelés lehetőségét is. Ennek következtében a falvak jó részének gazdasága két stabil lábon állt az utóbbi néhány évtizedben. Az ipari munkahelyek egyrészt biztos jövedelmet jelentettek, másrészt pedig biztosították a munkás-proletár státust, ami az államszocializmus viharosabb évtizedeiben viszonylagos védelmet nyújtott a politikai zaklatások ellen. A mezőgazdaság ugyanakkor az önellátás, és a főként a tsz-ek által szervezett háztáji gazdálkodás révén lehetővé tette az anyagi gyarapodást, az áru- és pénzviszonyok folyamatos fennmaradását a kétlaki falusi lakosság számára.

A politikai és gazdasági rendszerváltás, valamint az az évtizedes trendeken alapuló gazdasági átrendeződés, ami már az 1980-as évek közepétől kezdve éreztette a hatását, az 1990-es évekre alapjaiban változtatta meg az addig fennálló helyzetet. A változások elvágták az ingázó falvakat a külvilághoz fűző szálak többségét, a lakosság zöme számára gyakorlatilag megszűnt az ipari munkavállalás lehetősége, amivel majdnem a nullára redukálódott az addig két lábon álló gazdaság egyik ága. Ugyanakkor a mezőgazdaságban is válsághelyzet alakult ki. A keleti piacok szinte egy csapásra történt elvesztése, az állami támogatás megkurtítása, a termelőszövetkezeti rendszert és a tsz-vezetőket ért támadások, valamint a kárpótlás és a földprivatizáció következtében fellépő általános bizonytalanság előbb a csőd szélére sodorta, majd szinte teljesen romba döntötte a magyar mezőgazdaság addig úgy-ahogy működő intézményhálózatát. Ez természetesen azt jelentette, hogy az a beszállítói rendszer, amely a háztáji gazdaságok alapját képezte, s amely az ország mezőgazdasági termelésének igen jelentős hányadát állította elő (Rendek 102), a tsz-ek infrastrukturális, kereskedelmi, szakmai háttere nélkül nagyrészt szintén ellehetetlenült. Ezzel az ingázó falvak gazdaságának másik ága is nagymértékben meggyengült. Az önellátás mint kiadás-csökkentő tényező továbbra is megmaradt, a pénzkereseti lehetőségek azonban minden vonalon drámai módon beszűkültek.

Szuhogyon a gazdaság „kétlábra állása" a bányavidék közelsége miatt viszonylag hamar, már a század harmincas éveinek az elején megtörtént. Itt a föld soha nem tartotta el a teljes népességet, mindig sokan voltak olyanok, akiknek a mezőgazdaságon kívül kellett megélhetést találniuk. Mindig is több bázisra épült a gazdaság, a két háború közt csak annyi történt, hogy az iparosság, az erdei munka, a kereskedelem vagy éppen a tengeren túli munkavállalás helyébe a bányászkodás lépett. A bányászatot sokáig nem is kezelték „rendes" foglalkozásként, időszakos munkának, alkalmi pénzkereseti lehetőségnek tekintették csupán. A nehézipar csak egy emberöltővel később, a világháború és a totális politikai rendszer elnyomó gépezetének „segítségével" tudta gyökeresen megváltoztatni az itt lakók értékrendjét, ekkorra veszítették el paraszti identitásukat és ragaszkodásukat a földhöz.

A „jóléti szocializmus" idején, a 1970-es, 1980-as években az ipar és a háztáji mezőgazdálkodás remekül kiegészítette egymást. A lakosság és maga a falu is szépen gyarapodott, javult az ellátás és az infrastruktúra. Ugyanakkor a település kezdett függetlenedni a bányától. A fiatalok számára az ipari munkahely már nem kizárólag a bányászatot jelentette, sokan tanultak tovább, szereztek szakmát, technikusi minősítést, esetleg felsőfokú oklevelet. Jó néhányan közülük az iskolák elvégzése után elköltöztek a faluból, akik pedig hazajöttek, azok már nem annyira Ormosra vagy Rudabányára, hanem inkább a környék valamelyik vegyipari vagy kohászati centrumába jártak el dolgozni.

A 1990-es évek elején a leépítések következtében a vegyiparban és a közalkalmazotti státuszokban dolgozók kivételével szinte mindenki elveszítette a

munkahelyét. A munkanélkülivé válók csaknem fele, elsősorban az idősebb bányászok és a nők egy része, az inaktivitást választotta megoldásképpen. Ez a gyakorlatban a rokkantnyugdíj vagy az előnyugdíj kieszközlését jelentette, ami azonban az esetek egy részében csak az igényszint lényeges csökkentése mellett, vagy még úgy sem elegendő a háztartás kiadásainak fedezésére. Emellett olyanok is sokan vannak, akik előtt életkorukból adódóan el voltak zárva az inaktívvá válásnak ezek az útjai. Így tehát a lakosság tekintélyes részének új bevételi források után kellett néznie.

Faluról lévén szó, első látásra kézenfekvő megoldásnak tűnhet a mezőgazdasághoz való visszatérés lehetősége, a helyzet azonban ennél jóval bonyolultabb. Ezeken a területeken már évtizedek óta nem folyik igazi magán-árutermelés. Azok ugyanis, akik gazdálkodni akartak, a rossz természeti, piaci adottságok és egy sor más tényező miatt leginkább a tsz-ekkel való együttműködésben találták meg a számításukat. Ez a bedolgozói rendszer azonban nem jelentett igazi magánvállalkozást, hiszen nem volt szükség hozzá sem tőkére, sem piaci kapcsolatokra, még szaktudásra is csak korlátozott mértékben. S amikor a szocializmus „langyos állóvizét" hirtelen felváltották a rideg piaci viszonyok, ezek a gazdák hirtelen elvesztették a talajt a lábuk alól. Azok számára pedig, akik nem vették ki a részüket az 1980-as években a háztáji gazdálkodásból, a földön kívül – amihez bárki hozzájuthatott, ha akart – legtöbbször minden egyéb szükséges „kellék" (tőke, szaktudás, piaci kapcsolatok stb.) hiányzott egy mezőgazdasági vállalkozás beindításához. Valószínűleg ezen okok következménye lehet az, hogy bár a kárpótlás és a részarány-nevesítés során gyakorlatilag mindenki számára adott volt a földszerzés lehetősége, elsősorban a lakosság érdektelensége miatt nem alakult át alapvetően a földprivatizáció során a birtokszerkezet, és végeredményben a földtulajdon-földhasználat területén sem teremtődtek meg a majdani kisüzemi mezőgazdálkodás feltételei.

Akik mégis gazdálkodásra adják a fejüket, azoknak alapvetően kétféle céljuk lehet a mezőgazdasági termeléssel: az önellátás és a pénzbevétel reményében folytatott árutermelés. A bemutatott típusok e két tevékenység különböző szintű kombinációiként állnak elő, az egyszerű konyhakertektől a specializált mezőgazdasági vállalkozásokig. A valamilyen formában „árutermelést" is végző gazdaságokat elsősorban a termelés racionalitása és a piachoz fűződő kapcsolatok mentén oszthatjuk további csoportokra.

A szuhogyi gazdálkodók túlnyomó része számára az árutermelés nem vállalkozás típusú tevékenység. Ők jobbára csak a feleslegüket adják el, termelésüket nem elsősorban a piac igényei szerint alakítják, nem lépnek ki a hagyományos közösségből, ami egész gazdálkodásukat és értékesítési lehetőségeiket is meghatározza. Termékeik javarészt a helyi piacon találnak gazdára, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy, mondjuk, a malacokat a falun belüli ismerősöknek, rokonoknak adják el, esetleg elviszik valamelyik környező településre vásárba. A gazdasági nehézségek, a foglalkoztatási gondok nyomán az utóbbi időben

egyre többen próbálják élelmiszer-szükségletük nagyobbik részét saját maguk megtermelni. Ehhez feltétlenül szükségük van bizonyos alapanyagokra (növendék állatok, takarmány), ugyanakkor azok a nagyüzemek, amelyek hagyományos beszerzési forrásul szolgáltak, ma már nem tudják ellátni a lakosságot. Az igazi minőségi áruk (például a törzskönyvezett borjak, hízók, vagy az EU-szabvány szerint kevert takarmány) pedig olyan drágák, hogy az önellátásra termelő kisgazdaságok nem tudják megfizetni. Az így kialakult piaci űrbe léphetnek be a nagyobbacska helyi gazdaságok, a maguk nem túl igényes, de meglehetősen olcsó áruival. Eszerint az ilyen típusú „kvázi-árutermelői" tevékenységre éppen az önellátás kiszélesedése nyomán nyílik lehetőség.

Azoknak a specializált, nagyobb volumenű gazdaságoknak a számára, melyeket olyan racionálisan kalkuláló gazdák működtetnek, akiket már vállalkozóknak nevezhetünk, ez a helyi piac szűknek bizonyult. A termelés és az értékesítés folyamatossága érdekében nekik mindenképpen csatlakozniuk kell valamilyen felvásárlási lánchoz vagy integrátori szervezethez, másképp nem lehetnek hosszú távon életképesek.

Kutatásunk talán egyik legfontosabb tanulsága az lehet, hogy bár az utóbbi években mind a termelők száma, mind a termelés volumene tekintetében előrelépés történt a magángazdálkodás területén, ez elsősorban nem a mezőgazdasági árutermelés fejlődését, hanem az önellátás kibővülését jelenti. A termelés és a helyi áruforgalom megnövekedett, azonban a falu „exportja", vagyis az országos, esetleg a világpiacon értékesített, és így a településre külső erőforrásokat hozó áruk mennyisége még csökkent is az 1980-as évek színvonalához képest. Ez azt jelenti, hogy a mezőgazdasági magán árutermelés tekintetében minden fejlődés ellenére is visszalépés történt. A mezőgazdaságtól tehát ezután sem igen várhatunk többet, mint annak a jövedelemkiegészítő-spóroló szerepnek a megtartását, amelyet már évtizedek óta betölt. A problémák gyökeres és megnyugtató megoldásának lehetőségét másutt kell keresnünk.

Jegyzetek

[1] A három falu: Szuhogy, Szőllősardó, Abod

[2] A tanulmány nagy része Nemes Gusztáv „Egy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei falu a rendszerváltás után – avagy: Van-e esélye a mezőgazdasági kisvállalkozásnak" című szakdolgozatára épül.

[3] Szuhogy természeti, gazdasági környezetéről, a falu gazdaság- és társadalomtörténetéről itt helyszűke miatt csak nagyon vázlatos képet tudunk adni. Bővebben lásd Nemes 1995.

[4] A szántóföldek nagyon rossz minőségűek (5–12 aranykoronásak).

[5] A gazdálkodásnak a bányászkodással szembeni előretörésében bizonyára szerepet játszott a földosztás és a kisgazdapárt választási győzelme is, ami a mezőgazdaság számára a háború utáni első években kedvező politikai légkört teremtett.

[6] A BVK (Borsodi Vegyi Kombinát) az észak-magyarországi vegyipar egyik legnagyobb központja volt. 1993-ban a cég egy részét privatizálták, a maradék Borsod-Chem néven alakult át részvénytársasággá.

[7] Akinek volt háztájiban termesztett saját takarmánya, azt is feletethette a jószágokkal, így a végén annak értékével kevesebbet vontak le a vételárból az elszámoláskor. Ez néhány rosszabb évtől eltekintve gazdaságosabb hasznosítást jelentett, mintha ugyanazt a takarmányt eladták volna.

[8] Ez a tevékenység annyira megérte a szövetkezetnek, hogy a nyolcvanas évek végén, amikor az ipari melléküzemágak már nagyon gazdaságtalanul működtek, nemcsak a saját növendék jószágaikat hizlaltatták háztájiban, hanem egész Borsodból, de még Nógrád megyéből is vásároltak állatokat erre a célra.

[9] A szakcsoport vezetője szerint 30 anya egy év alatt kb. 600-at fialt, ami akkoriban az állatok tartására befektetett pénz 160 százalékos megtérülését, havi 1500–2000 Ft jövedelmet jelentett. (A bányászfizetés kb. ennek a duplája volt.) Ez napi 3-4 órás munkáért – ennyi időbe tellettt az állomány gondozása – egészen szép pénznek számított.

[10] Az Edelényi Munkaügyi Központ 1996. márciusi adata.

[11] Ezeknek az embereknek a nagyobbik része bányász, akiket a több évtizedes földalatti szolgálat után nem munkanélküli segélyre, hanem korengedményes, vagy rokkantnyugdíjba küldtek. (A faluban 146 mozgáskorlátozott van, ők többségükben ilyen leszázalékolt bányászok.) Sok olyan asszonnyal is találkoztunk, aki még nem érte el a nyugdíjkorhatárt, de annak a rendeletnek az alapján, amely lehetővé teszi, hogy azok, akik 50 százalékos munkaképesség-csökkenést igazolnak, és legalább ötéves munkaviszonnyal rendelkeznek, megkaphassák a rokkantnyugdíjat, mégis inaktívvá válhattak. (Ehhez jön további könnyítésül még az a rendelet, amelynek értelmében az 1968 előtt született gyerekeket 1-1 évi munkaviszonyként számítják be.) Az egyik, a szövödéből elküldött asszony azt állította, hogy ő és a volt munkatársai közül többen is egy edelényi orvosnál 10 000 Ft-ért vettek 50 százalékos rokkantsági igazolványt.) A fiatalabb nők közül sokan átmeneti megoldásként az esetlegesen előre hozott gyermekszülést választották, mint az inaktívvá válás kézenfekvő lehetőségét.

A munkanélküliség problémájának másik lehetséges megoldási típusát jelentik a különféle vállalkozások. Ezekből itt nincsen túlságosan sok, ráadásul többségük igen rövid életű. Jelenleg 24 fő rendelkezik vállalkozói igazolvánnyal, az idén október végéig összesen 10 darabot állított ki az önkormányzat, de hatan már visszaadták. (Körülbelül ez az arány jellemző a többi évre is.) Hosszabb életű, biztonságos vállalkozásnak egyrészt a vegyesboltok és a kocsmák, másrészt a különböző mesteremberek vállalkozásai számítanak.

[12] 1985–1992 között még a gazdálkodók 26 százaléka vett fel valamilyen kölcsönt, 1993–1995 között ez az arány a felére csökkent (Harcsa–Kovách 1995).

[13] Az önkormányzat ebből fedezte a 12 másik településsel indított gázprogram közös költségének nagy részét.

[14] A közeljövőben ezeken a területeken valószínűleg házhelyeket fog kialakítani az önkormányzat. A vásárlók ezért a megvásárolt területek nagyarányú értéknövekedésére számítanak.

[15] A kecskére azért van szükség, mert az ikerbárányokat az anyjuk rendszerint nem tudja felnevelni, a kecske viszont akár több bárányt is képes szoptatni. Így a kecskék birtokában nagyon olcsón (1000 Ft) lehet elválasztás előtti újszülött bárányhoz jutni.

[16]Jelenleg 23 anyajuhból és egy kosból áll a tenyészállomány. Az állatokat télen otthon tartják, nyárra pedig kiadják bérlegeltetésre a falu nagy juhtenyésztő gazdájához. A malacokat hizlalják egy darabig és süldőként adják el.

Irodalom

Berényi István 1992. *Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései.* Földrajzi Tanulmányok 22, Budapest: Akadémiai Kiadó

Borbándi Gyula 1983. *A magyar népi mozgalom.* New York: Püski

Fekete Éva (szerk.) 1995. *A térség, mely élni akar.* Cserehát-Hernád-Bódva vidék Térségfejlesztési Program I. Helyzetelemzés és fejlesztési stratégia. Miskolc: MTA RKK

Gere Ilona (szerk.) 1993. *Mozgástér és alternatívák.* Budapest: Fraternite

Gunszt Péter 1987. *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 1. Budapest

Harcsa István 1994. *Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók.* KSH, Társadalomstatisztikai Füzetek 3, Budapest

– 1995. *Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók.* KSH, Társadalomstatisztikai Füzetek 11. Budapest

Harcsa István–Kovách Imre 1995. Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók a vidéki társadalomban. In.: *Társadalmi riport*

Juhász Pál 1976. *Adalékok a háztáji és kisegítő gazdaságok elméletéhez.* Budapest: Szövetkezeti Kutató Intézet

– 1982. Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. *Medvetánc*, 1.

Kovách Imre 1988. *Termelők és vállalkozók – Rétegződés-modell vizsgálat IX.* Budapest: Társadalomtudományi Intézet

KSH 1990.

Márkus István 1973. Az utóparasztság arcképéhez. *Szociológia*, 1.

Nemes Gusztáv 1995. *Egy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei falu a rendszerváltás után – avagy – Van-e esélye a mezőgazdasági kisvállalkozásnak?* Szakdolgozat.Budapest: ELTE Szociológia Intézet

– 1996. Vadkeleti farmerek. Egy magángazdaság útja a háztájitól a vállalkozásig *Társdalomkutatás*

Rendek László 1993. A mezőgazdaság átalakulásának folyamata hazánkban. *Kiút a válságból. II. falukonferencia.* Kovács Teréz (szerk.) Pécs: MTA RKK

Szelényi Iván 1992. *Harmadik út? – Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Budapest: Akadémiai Kiadó

Szuhay Péter 1982. *A Szendrő környéki falvak paraszti gazdálkodása a kapitalizmus időszakában.* Miskolc: Herman Ottó Múzeum

Viga Gyula 1990. *Árucsere és migráció Észak-Magyarországon.* Debrecen–Miskolc: KLTE Néprajzi Tanszéke – Hermann Ottó Múzeum

Szirmai Viktória

KÖZÉP-EURÓPAI ÚJ VÁROSOK AZ ÁTMENETBEN

Bevezetés

A kilencvenes évek elején egyértelműnek látszott, hogy a közép-európai új városokban történeti okok miatt is lassabban zajlanak majd le az átalakulás folyamatai, mint a hagyományos módon fejlődött városokban. A volt európai szocialista országokban az állam irányította a település- és városfejlesztést, a gazdálkodást, a lakosság területi elhelyezkedését is, s ebbe a helyi szereplők nem vagy csak korlátozottan szólhattak bele. Az állam súlya, a helyi függések az új városokban más településekhez képest is erőteljesebben érvényesültek. A rendszerváltást követően az állam kivonulásával bizonytalannak látszott a helyi városfejlesztés, az autonóm önkormányzat megvalósulása. Az erős központi függések következtében az új városokban kialakulatlanabb volt a városi társadalom, a polgárság. A mozgalmak, egyesületek szerveződése is lassúbbnak tűnt. A társadalmi egyenlőtlenségek éleződése, komoly munkanélküliség, komplex gazdasági, társadalmi, politikai és ökológiai válság volt várható. A városok életében döntő fontosságú ipari cégek képtelennek tűntek az átalakulásra. Bizonytalannak látszott az újvárosok megújulása, a városhálózatba új szerepekkel történő integrációja is az újvárosi gazdaság alapvetően ipari szerkezete, a környékre kiterjedő szolgáltatói funkciók szűkös volta miatt.

Az azóta eltelt néhány év alatt azonban számos új városban enyhültek a társadalmi, gazdasági feszültségek, s látszólag túljutottak a krízisen is. Noha új városok sokasága mind a mai napig nem képes a komplex krízist kezelni. Mi történt a sikeresnek tűnő városokban? Valóban lezajlott az átalakulás, és a piaci társadalmaknak megfelelően kibontakozott az önállóságon nyugvó polgári városfejlődés és -gazdálkodás, városi társadalmi struktúra, vagy éppen ellenkezőleg, a krízis enyhülése mögött az elmaradt átalakulás, a régi struktúráknak a részben átalakult feltételek szerinti működése, a válság elhúzódása figyelhető meg?

A választ az államszocialista, centralizált, redisztributív település- és városfejlesztési modell változásai, az állami szerepek visszaszorulása, az önkormányzati autonómia és a városi társadalom kialakulásának a folyamatai, az állami jelenlét és a helyi részvétel új arányainak a szerveződése adják meg. A tanulmányban a jelzett problémakört három szempontból elemezzük.

1. Megvizsgáljuk az új városok közép-európai városi rendszerben elfoglalt helyét, a meghatározó makrotársadalmi, politikai, gazdasági és ideológiai folyamatokat és urbanisztikai doktrínákat, a városi szerepköröket.

2. Az újváros-fejlesztés főbb szereplőinek történeti elemzésén át bemutatjuk az állam, a gazdaság legfontosabb képviselői, köztük a nagyvállalatok, az önkormányzat, a lakosság városfejlesztésbeli részvételét, a városfejlesztést ma meghatározó főbb szereplőket.

3. Az újvárosi társadalmak sajátosságait is számba vesszük, köztük a helyi társadalmi szerkezet térbeli rendjét és az ezt meghatározó okokat, a civil társadalmat integráló mechanizmusokat.

A tanulmányban közölt eredményeket részben nemzetközi kutatási eredmények adják. 1993-ban francia, angol, lengyel és magyar kutatók „Európai új városok a 20. század végén" címmel nemzetközi összehasonlító vizsgálatot indítottunk a nyugat- és közép-európai új városok elemzésére. A kutatást Nicole Haumont koordinálja (Centre de Recherche sur l'Habitat, C.N.R.S.). Egyéb magyarországi újvárosi munkák adják a további háttér-információkat (Szirmai, 1988; 1995). A társadalomstatisztikai elemzéseket Balázsné Varga Margit készítette.*

A nemzetközi szakirodalommal is összhangban a kutatócsoport szerint az új városok a kormányzati döntésekre, állami forrásokkal, illetve támogatással, a piacgazdaságokban kormányzati vállalkozásként alakított, központilag tervezett települések (településegyüttesek), amelyek a modern városépítészeti ideológiák hatására, meghatározott területfejlesztési, tervezési, valamint gazdasági, társadalmi és ideológiai törekvések megvalósítására jöttek létre. Az új városok a korábbi történeti korszakok építészeti hagyományaival szakítva, a modern városépítészet rendező elvei szerint, több funkciós településekként, a munka- és lakóhely biztosításának a céljával, többnyire újonnan vagy részben újonnan épültek. Az új városoknak számos típusa és generációja létezik. A francia kutatás a Párizs, az angol kutatás a London környékére telepített új bolygóvárosokat, a lengyel és a magyar vizsgálat az új ipari városokat, az úgynevezett új szocialista iparvárosokat elemezte.

* A nemzetközi kutatócsoport elképzelése szerint az újvárosi társadalmi sajátosságokat a régi városokkal való társadalomstatisztikai összehasonlítás adja, a tízévenkénti népszámlálások adatbázisai alapján. A magyar esettanulmány Dunaújvárost és Ajkát két régi várossal, Bajával és Pápával hasonlította össze. A közép-európai új városokra vonatkozó összehasonlítás adatait Dunaújváros, a lengyel Tychy, a cseh Most, Ostrov, Klasterec nad Ohri, a szlovák Vranov és a román Campia Turzu népszámlálási adatbázisa képezte. A magyar esettanulmány a strukturált mélyinterjúk módszerére épült. 1995-ben Dunaújvárosban 22, Kazincbarcikán 20 mélyinterjú készült a városfejlesztésben érdekelt főbb szereplőkkel.

Új városok a közép-európai rendszerben

A közép-európai újváros-fejlesztések kialakulását meghatározó ideológiai, társadalmi, politikai folyamatok

Az európai újváros-fejlesztések kialakulása nem választható el azoktól az urbanisztikai doktrínáktól, amelyek a 19. század végének és a 20. század elejének térbeli társadalmi problémáira, a városrobbanás kedvezőtlen jelenségeire, a nagyvárosi szegénységre, zsúfoltságra kerestek várostervezői megoldást és amelyek azt az új városok kialakításában találták meg, A nagyvárosi társadalmi problémák megoldására a 19. század végén elsőként Ebenezer Howard angol építész javasolta az új települési formák, az új kertvárosok kialakítását (Howard 1898). A városi és a vidéki életforma egybekapcsolására törekvő howardi eszme nemcsak a kertvárosi formákra ihlette a tervezőket, az új városok legkülönbözőbb típusai mögött érzékelhetőek a howardi doktrína hatásai. Az új ipari város fogalmát elsőként Tony Garnier francia építész használta a 20. század elején, aki az ipari termeléshez kapcsolódó társadalmi problémák kezelésére modern új ipari kisvárost tervezett (Garnier 1914; Meggyesi 1985).

Le Corbusier és a modern építészettel elkötelezett munkatársai képviselik legkiérleltebb formában azt az elgondolást, hogy új városok kialakításával kell a társadalmi viszonyokba beleavatkozni. A régi városok helyébe nem kertvárosokat, és nem is kisvárosokat, hanem nagy laksűrűségű, magas beépítésű, a közösségi életre lehetőséget adó, élettel teli központokat, a városközpont köré elkülönülést is biztosító kertvárosokat, villanegyedeket terveztek (Le Corbusier 1966).

A szovjet konstruktivisták és a CIAM csoport (Comité Internationale pour la Resolution des Problemes de l'Architecture Contemporaine) vezető építészei között a húszas években kibontakozott párbeszédben nemcsak a korszak egyik legizgalmasabb – és hatásában máig is vitatott – eszmecseréje bontakozott ki, hanem kiformálódtak az egykori Szovjetunió, majd a közép- és kelet-európai országokon is végigáramló új városfejlesztési forma elméleti ideológiai alapjai is. Új lakóhelyek létesítéséhez kapcsolódtak olyan társadalomalakító törekvések, amelyek tervezési és építészeti eszközökkel akartak beavatkozni a társadalmi és életmódfolyamatokba, s amelyek az új szocialista élet és társadalom biztosítékát új városok (új városrészek megteremtésében látták. A korszak urbanisztikai gondolkodásának, főként a CIAM-nak a hatására a szovjet építészek egy avantgárd csoportja, a konstruktivisták döntő jelentőséget tulajdonítottak a várostervezésnek az új társadalmi rend megteremtésében, elsősorban a korábbitól eltérő, a racionalitáson, a hasznosság elvén, az elemek funkcionális rendjén nyugvó, a múltat tagadó, a jövőre irányuló architektúrának (Gan 1979; Guinzburg 1979).

1929 és 1931 között az avantgárd építészek között kétféle irányzat bontakozott ki, az urbanistáké és a dezurbanistáké (Sabsovitch 1979*b*). Mindkét elkép-

zelés lényegében azokat a decentralizált ipar- és városfejlesztéseket alapozta meg, amelyek a későbbiek során az iparvidékek, a hatalmas nagyberuházások mellé telepített városok fejlesztésében realizálódtak. A két csoport között lényeges különbség volt. Az urbanisták a központosított fejlesztést is felmutató, decentralizált regionális és településfejlesztést és 30–60 000 fős népességű városokat tartottak kívánatosnak, addig a dezurbanisták teljes decentralizációt, a városok helyett az ország területén szétszórt homogén lakósejteket, egyedi lakóhelyeket javasoltak. Az urbanisták és a dezurbanisták egyaránt a város és a falu közötti különbségek megszüntetésére és arra törekedtek, hogy a kapitalista társadalmak városaitól eltérő, szocialista tartalmat teremtő és kifejező új településeket alapozzanak meg. A viták ellenére abban egyetértettek, hogy a szocialista társadalom létrejötte a közösségi életnek lehetőséget adó intézményrendszer kialakításától remélhető.

A CIAM és a konstruktivisták közösen készítik el az úgynevezett Kollektív Házat, az új típusú lakóhelyet, amelyek a egyéni és a kollektív élet összehangolására tesznek kísérletet, a munka világa mellett a szabadidőt is tervezték. Az urbanisták vezetője, Sabsovitch a jövő szocialista városát 15–20 hatalmas, kétháromezer főt magába foglaló közösségi kombinát együtteseként képzelte el (Sabsovitch 1979*b*: 234).

A húszas, harmincas években a közép- és kelet-európai országok mindegyikében hatottak a modern építészeti koncepciók. A sztálini politika előretörésével, a nyugati kapcsolatoktól való elzárkózás politikája miatt a harmincas évek végétől a Szovjetunióban, a negyvenes évek derekától a közép-európai országokban fokozatosan félretették a modern építészet elképzeléseit. A szocialista gazdaságok nem tudták a modern építészeti modelleket megvalósítani, a politikai hatalmak pedig nem akarták a társadalmak lakásigényeit kielégíteni. Az új építészet racionális jellege sem volt elég látványos a hatalom számára (Preisich 1983). A Szovjetunióban ezért hirdetik meg a szocialista realista építészet klasszicizáló monumentalizmusra törekvő kifejezésmódját, amely a politikai elképzelések szerint inkább képes az embereket lelkesíteni. Az ötvenes évek közép-európai új városai végül is ebben a lassú és költséges stílusban épültek.

Az urbanisztikai elméletek valószínűleg soha nem realizálódnak, ha a második világháborút követően nem alakulnak ki az újváros-építést igénylő központi hatalmi érdekek, a mögöttes társadalmi, gazdasági és politikai szükségletek. A második világháború után az európai országokban, Skandináviában, az Egyesült Államokban is létrejöttek újváros-fejlesztési stratégiák, az állami területfejlesztési politika és beavatkozás jellegzetes példái. Az új városok építésétől a gazdaság területi fejlődésének alakítását, egyes társadalmi feszültségek kezelését, a lakáshiány megoldását, az életmód alakítását is remélték. A nyugat-európai kormányzatok az újváros-építési programokkal alapvetően az extenzív gazdaságfejlesztés követelményeinek megfelelő gyors városfejlődés folyamatainak az irányítására, a népesség térbeli elhelyezkedésének a befolyásolására, a lakás-

hiány csökkentésére, meghatározott társadalmi konfliktusok kezelésére, a nagyvárosi problémák elől menekülni kívánó középosztálybeliek lakás- és munkahelyigényeinek a kielégítésére is törekedtek.

A kelet- és közép-európai országokban az újváros-tervezői stratégiák a szocialista urbanizációs modell, a központosított, redisztributív jellegű gazdaság, infrastruktúra és lakásfejlesztés megvalósításának is eszközei voltak, alapvetően gazdasági, iparfejlesztési célok, politikai hatalmi érdekek eredményezték. A kommunista hatalmak az ötvenes évek elején a szocialista típusú egyszerű tőkefelhalmozás megvalósítása érdekében erőltetett nehéziparfejlesztési programokat határoztak el. A feszített ütemű fejlesztéssel a fejlett nyugat-európai társadalmak gazdasági szintjét akarták utolérni. Fontos cél volt a polgári városok szétbomlasztása, az új, szocialista munkásosztály lakóhelyeinek a megteremtése is. Az újváros-programok ideológiai szerepeket is betöltöttek, az újonnan kialakított települések a szocialista társadalmi berendezkedés, életmód és közösségiség prototípusai akartak lenni. A település- és várospolitika ideológiai értelemben felhasználta a tervezés, az építészet társadalmi lehetőségeit hirdető urbanisztikai elméleteket. A pártállamok az ötvenes években éppen az újvárosfejlesztések révén hirdették meg politikai legitimációs céllal a társadalmi változás urbanisztikai megalapozásának a gondolatát. A konfliktusmentes települések megteremtésének az ideológiai célja esetenként minden más szempontnál fontosabbnak bizonyult.

A területfejlesztési folyamatokat a gyorsított iparosítás érdekeinek, a nehézipar, az energetika és a kohászat fejlesztésének rendelték alá. Az ötvenes években csak az ipari településeket, városokat fejlesztették, a hagyományos városok, falvak hanyatlásnak indultak (Enyedi 1988).

A központi hatalmak az erőltetett ipari fejlesztés feltételének tartották az energia- és nyersanyagellátást. Az új települések helyének kijelölésekor fontos szempont volt a nyersanyaglelőhelyekhez való közelség. Egyes országokban, például a volt Szovjetunió területén az alapanyagok jelentős része városhiányos térségekben volt található, így az ázsiai részeken. S minthogy a népesség több mint háromnegyed része az európai térségen lakott, és az ipari beruházásokat Szibériában, és Közép-Ázsiában realizálták, a dolgozók részére új városokat létesítettek (Merlin 1991*a*: 92). Közép- és Kelet-Európában többnyire kisebb falvak, kisvárosok, hagyományosan kialakult ipari települések mellé, ipari agglomerációkba telepítették az új városokat a meglévő út- és közlekedési hálózat, az ipari régiókkal való kapcsolat biztosítása, az országok területi adottságai miatt. Az új városok helyének kijelölését a szabad munkaerő-kínálat, a katonai stratégiai megfontolások is meghatározták.

A volt Szovjetunió területén 1000-nél több új város létezik, több mint 40 millió lakossal, a városi népesség negyede újváros-lakó (Merlin 1991*a*: 89). Közép-Európában jóval kevesebb új város épült (Lengyelországban 24, Magyaror-

ságon 11 várost sorolunk az új városok közé), Magyarországon 1990-ben a városi népesség 3,7 százaléka újváros-lakó.

Az újvárosi szerepkörök

Sokan állítják, hogy az új települések nem nevezhetők városnak. Az ötvenes évek elején az új városok többnyire valóban a gyárak lakótelepei, a város és a környék igényeit kiszolgálni képtelen, többnyire hiányos intézményekkel. A tervezés első időszakaiban fel sem merültek a környékre kiterjedő funkciók, noha ez a város legfontosabb kritériuma. Az új városok csak a hatvanas évektől kezdve váltak fokozatosan regionális központtá, ekkor épültek ki az oktatás, az egészségügy, a kereskedelem vonzáskörzeteket is kiszolgálni képes, a városi átlagoknak is megfelelő feltételei.

Az ötvenes évek derekán a városrészek már általános rendezési terv szerint, átgondolt koncepció alapján, komplex városépítési szemlélettel épültek. Több új városban ezek ma a legjobb negyedek. A későbbi periódusokban, a modern ipari építészeti technológia változó színvonala szerint elkészült városrészek és új városok rosszabb minőségűek a mennyiségi lakásépítés szemlélete, a laksűrűség növelésének célja, a közintézmények elspórolása, az intézmények túlzott centralizációja, az egyhangú építészeti megoldások miatt.

Az új városok első generációja az erőltetett nehézipari fejlesztés kapcsán jött létre, ipari funkciók jegyében épült. (Például Lengyelországban Zory, Wodzislaw, Glogow, Lubin, Tichy a szén kitermelésére, feldolgozására létesült, Polkowice a rézbányászatra. Magyarországon Tatabánya, Komló adják a bányászvárosok példáit, Dunaújváros, Ózd, a lengyel Stalowa Wola kohászvárosok.)

A hatvanas évektől kezdve a korszerűbb iparágak, a szénhidrogén kitermelése, a vegyipar válik fejlesztőerővé. (Vegyipari központ a lengyel Kedzierzyn, Police, a magyar Kazincbarcika, Tiszaújváros.) Az atomenergiára is létesültek új városok (Paks Magyarországon, Obninsk a volt Szovjetunióban). A volt Szovjetunió területén tudományos kutatási központokként is épültek városok (Akademgorod, Szibériában Novoszibirszk) (Merlin 1991*a*: 92).

A központi hatalmak a gazdaság, a népesség területi decentralizációját, a városkörnyék urbanizációját is befolyásolni akarták. A nagyvárosok környékén is létrehoztak új településeket, például Moszkva és Szentpétervár környékén új ipari bolygóvárosokat (Merlin 1991*a*: 92). A magyar főváros, Budapest decentralizációja kapcsán is felmerült az újvárosi bolygóvárosok kialakításának a gondolata a hatvanas években, és ezt a háttérben kialakult informális érdek- és forrásharcok a vidéki nagyvárosok ellenállása következtében elvetették.

A volt szocialista országok új városainak funkciói, az ipari szerkezet az ötvenes évek központi, hatalmi igényeit fejezték ki. A hetvenes évektől kezdve az ipari szerepeket egyre kevésbé befolyásolták kizárólagos központi, állami szem-

pontok, sokkal inkább a reformfolyamatokban időközben átalakult hatalmi szerkezet új erőviszonyai, így a nagyvállalati lobbik – a munkásváros jelleget legitimációs módon kihasználó – politikai, ideológiai érvekkel alátámasztott, sokkal inkább hatalmi, mintsem gazdasági érdekei. Ezek érvényesítésének lehetőségét többek között az adta, hogy a helyi érdekek a központi hatalom politikai és hatalmi ideológiai érdekeivel is egybecsengtek. Az átmenet során sem szűnt meg egyes kormányzati és meghatározott helyi hatalmi csoportoknak a meglévő iparvárosi funkciókhoz fűződő érdekazonossága.

A rendszerváltást követően az új települések önkormányzatai megpróbálták a városok gazdaságát többoldalúvá tenni, új kereskedelmi, banki, idegenforgalmi, szolgáltatói szerepeket kialakítani. A külföldi, de a helyi tőkét is, a tercier és a kvaterner funkciókat azonban jobban vonzzák általában a jobb nemzetközi kapcsolatrendszerekbe ágyazódott metropolisok, a nagyobb városok, a fejlett infrastruktúrával és magasan képzett munkaerővel rendelkező régiók, Magyarország esetében a Bécs és Budapest közötti tengelyen található térségek. A városi funkciók kiszélesítéséhez nagyobb helyi gazdasági erőre, több vállalkozásra és fizetőképes keresletre lenne szükség. Az átmenet idején a válságos helyzetű ipari régiók új városainak környéken kialakult nagyobb mérvű munkanélküliség miatt például a centrumokban visszaesett a vásárlóerő, a kereskedelmi, az egészségügyi, a kulturális és egyéb intézmények igénybevétele (Beluszky 1995: 76). Az ökológiai problémák is nehezítik az új gazdasági funkciók kialakítását, az új ipari beruházások meghonosítását. Dunaújváros például hiába szerette volna elérni, hogy a japán Suzuki autógyár itt hozza létre magyarországi vállalatát, az acélgyártásból eredő légszennyezettség miatt a tulajdonosok egy régi várost, Esztergomot választották. A dunaújvárosiak szerint ebben az is közrejátszott, hogy az új városoknak ma rosszabb az érdekérvényesítő pozíciója az állammal, de a nagyobb tőkebefektetőkkel szemben is. Valószínűleg inkább arról van szó, hogy a városi szerepek kibővítésében érdekelt csoportok gyengébbek a régi szerepek kizárólagosságában érdekelt csoportokhoz képest az állami és egyéb alkufolyamatok során. Példa erre az az informális küzdelem, amely a dunaújvárosi önkormányzat és a helyi nagyvállalati vezetés között zajlik az állami beruházásként megvalósuló új Duna-híd – ma még csak terve – kapcsán. Az új híd révén a város jelentős regionális kereskedelmi centrum lehetne, miközben csökkenne az ipari funkciók túlsúlya is. A híd és a kikötő fejlesztéséért felelős minisztérium ugyan a várost támogatja, de a terület tulajdonosaként a nagyvállalat támadja az elképzelést. Az új szerepek kialakítása is nagyobb regionális kooperációt – egységes állami lobbizást – is feltételezne a regionális központ és a környező települések esetében. A redisztributív struktúrában a települések közötti horizontális szintű kooperáció kevésbé alakult ki. Az új városok még ma is nehezebben alakítják ki környékükkel a kapcsolataikat, mint a régi városok, amelyek a redisztributív struktúrában hátrányos helyzetük miatt mindig is jobban egymásra voltak utalva.

Az újváros-fejlesztés főbb szereplői

A redisztributív településirányítási rendszerben a városfejlesztés kizárólagos szereplője az állam – az állami tulajdon, a hatósági tervezés, a központosított finanszírozás alapján. Az önkormányzatok nem rendelkeztek a helyi tervezés-fejlesztés és a gazdálkodás sem jogi, sem pénzügyi feltételeivel. A lakosság részvétele csupán formális, az állami döntéseket legitimáló mechanizmusokon keresztül történt.

Az átmenet során lehetőség adódik a decentralizált városfejlesztésre, a helyi társadalmi és gazdasági erőkből szerveződő új szereplők léphetnek színre. Az új városokban ezek az önkormányzat, a gazdaság reprezentánsai, a vállalatok, a vállalkozók (beruházók, befektetők) és a lakosság.

A gazdasági aktorok szerepe

Az új városok esetében történetileg legfontosabb gazdasági szereplők az állami nagyvállalatok, amelyek közvetlenül is generálták az új városok fejlődését. A városok helykijelölése, a lakás- és egyéb infrastruktúra építésére elosztott állami erőforrások mértéke, a belső felhasználása a nagyvállatok mindenkori tervgazdasági erőpozíciója szerint alakult. A városépítés kezdeti idején a nagyvállalatok saját intézményhálózatot hoztak létre bölcsődével, óvodával, orvosi rendelővel. A hatvanas évek végétől kezdve megnövekedett tanácsi önállóság következtében a nagyvállalatok direkt városfejlesztő tevékenysége fokozatosan háttérbe szorult, informálissá vált, újabb formákat öltött. Az új városok mindegyikében építettek a nagyüzemek úgynevezett társadalmi munkában különböző sport- és egyéb létesítményeket, pénzügyileg is támogatták a városfejlesztést. Ezeket az építkezéseket presztízstényezők, a vállalat hatalmát kifejezni törekvő vezetői ambíciók, más új városok cégeivel való rivalizálás is motiválták. A nagyvállalatok vállalati lakótelepeket is kialakítottak, a lakásokat vagy ingyen, vagy kedvező hitelkonstrukciókban osztották szét a dolgozóik között.

Az újvárosi nagyvállalatok a hatalmas adósságállomány, a keleti piacok elvesztése, a veszteséges termelés és a korszerűtlen termék- és árszerkezet miatt a rendszerváltást követően válságos helyzetbe kerültek. A magyarországi tapasztalatok szerint az átmenet első éveiben a nagyvállalatok állami segítséggel tudtak a válságból kilábalni. Például a dunaújvárosi kohászati nagyüzem, a Dunaferr Rt, a kazincbarcikai vegyipari vállalat, a Borsodchem alapvetően az állami válságkezelő programok, az állami adósság elengedése, kedvező hitelek, valamint a struktúraváltás, a veszteséges termelés felszámolása, az új piacok felkutatása, a nemzetközi piacokon bekövetkezett kedvező fordulatok eredményeképpen jutottak túl a krízisen. Magyarország északkeleti régiójában, Ózdon, a 15 000 embert foglalkoztató ózdi kohászati vállalat esetében, ahol az állam nem vállalta az újraindítás tetemes költségeit, s az azonnali privatizáció mellett

döntött, a kialakult csődhelyzetet követően a céget felszámolták. Az egyéb felszámolt vállalatokkal, bányákkal együtt 20 000 munkahely szűnt meg ebben a térségben. Ózdon és környékén ma 6500 munkanélkülit tartanak nyilván.

Az ipari nagyvállalatok állami védelme, a privatizációs politikák mögött kormányzati és helyi hatalmi érdekeltségek rejtőznek. Az államnak katonai, stratégiai megfontolásokból egyfelől potenciálisan szüksége lehet a nehézipari vidékekre (Pomázi 1992). A kormányzat politikai, választási érdekei miatt is támogat egyes új városokat, közben lassítja a magánosítást. (1996-ban még 50 000 ember dolgozik a magyar nagyipari vállalatoknál.) Az állami válságkezelő program keretében 1993-ban kiemelt 13 (1996-ban 16) magyarországi nagyvállalat, köztük a dunaújvárosi Dunaferr privatizációja rendkívül lassúnak bizonyul. (A Dunaferr 1996-ban 70%-ban állami tulajdonban van.) Egyes szakértői vélemények szerint a Dunaferrt stabil piaci pozíciója, az európai szintet közelítő nyeresége miatt csak 2010 körül érdemes privatizálni, az akkor esedékes nagy forrásigényes beruházások, felújítások miatt. S noha a nehézipari ágazatokban a világon mindenhol lassabb az átalakulás, a lassú privatizációban számos helyi társadalmi csoport is érdekelt. A privatizációt megelőző és előkészítő szakaszban a vállalatvezetés egyéni egzisztenciális és hatalmi érdekei is közrejátszanak, informális befolyása kiterjed a városfejlesztési döntésekre, a várospolitikára is (Török 1994: 882). A privatizációt előkészítő szakasz, s ezzel az állami jelenlét az önkormányzatnak is érdeke, hiszen a privatizációt várhatóan követő munkanélküliség szociális feszültségei, pénzügyi terhei az önkormányzatnak okoznak problémát. A lakosság, az érintett cégek munkavállalói és családtagjai is az állami jelenlét fenntartásában, illetve az azzal ma összefüggő munkahelyi biztonságban érdekeltek. A kutatások hiányában csak feltételezhető, hogy a volt szocialista országokban, ahol már megindult a privatizáció, az újvárosi szereplők ma mindenhol a lassú privatizációban érdekeltek. A nagyipari privatizáció keretében hatalmas állami vagyonok piacosításáról, kvázi újraelosztásáról lehet és van szó, ezért a privatizációs politikák átalakulása várható – újabb érdekszövetségek alapján.

Az átmenet során a piaci társadalom követelményeinek megfelelően átalakult a városfejlesztésben való részvétel módja. A gazdálkodó szervezetek a helyi adófizetési kötelezettségeikkel vesznek részt a városfejlesztésben. A válság mélysége szerint a nagyvállalatok hosszabb, rövidebb ideig a helyi úgynevezett iparűzési adó fizetésére is képtelenek voltak. A helyi adófizetés elmulasztása esetenként az állami támogatás elnyerésének, de az önkormányzat és a nagyvállalati menedzsment között kialakult hatalmi és a befizetendő adó nagyságrendjével kapcsolatos játszmáknak informális eszköze volt. (A helyi adó mértéke Magyarországon a vállalkozás saját tevékenységéből adódó árbevétel 0,7 illetve 1,2 ezreléke közötti összeg.)

Az új városok gazdasági szerkezetében a közeljövőben is az ipari nagyvállalatok a legjelentősebb tényezők, noha a gazdasági szereplők összetétele átala-

kul. Az állami vállalatok privatizációjával, a magánszektor fejlődésével csökken azonban az állami jelenlét és érdekeltség, differenciált tulajdonosi struktúrák, új befolyásoló érdekcsoportok jönnek létre. (A kazincbarcikai Borsodchem részvényeinek a nagyobb részét például az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank, kisebb részét magánbefektetők vették meg. Az állami tulajdon alig közelíti meg a 10 milliárd forintot, miközben anyagi helyzetének stabilizálására a vállalat az államtól csaknem 6 milliárd forintot kapott. – Bán 1996.) Több állami nagyvállalat privatizációs koncepciója, így például a Dunaferré is a magántőke, a munkavállalói és a vállalati menedzsment egyenlő arányú részvételére épül.

Magyarországon az új városokban az egyéb városokhoz, Budapesthez és az országos arányokhoz képest – történeti okok miatt is – mind a mai napig alacsonyabb az egyéni vállalkozók aránya (lásd a Függelékben az 1. táblázatot). Az újvárosi jelleg következtében később és kisebb mértékben alakult ki vagy éledt újjá az államszocialista korlátok szerint szerveződött vállalkozási kultúra és történeti hagyomány. Az új városokban kisebb arányban voltak jelen olyanok, akiknek a szülei, rokonai még a második világháború előtt vállalkozók voltak. A hagyományos városok polgári származású családjai az államszocialista periódusban is megőrizték és – akárcsak szájhagyomány útján is – továbbadták a vállalkozói lét szabályait, amelyeket a mindenkori lehetőségek szerint alkalmaztak.

Az újvárosi aktív keresők jelentős része az állami nagyvállalatok átlagosnál jobban fizetett alkalmazottai voltak, akiknek a régi városok és falvak lakóihoz képest kevésbé volt lehetőségük és szükségük arra, hogy bekapcsolódjanak a második gazdaságba, ebben egyébként a kedvező lakáskörülményeik is közrejátszottak. A magyar társadalom jelentős része lakásproblémái megoldása során kényszerült a második gazdaság keretében túlmunkákra, többletjövedelem szerzésére. Az újvárosi nagyvállalatok nehézipari szerkezete, a munka jellege is kevésbé adott módot a cég infrastruktúrájához kötődő kvázi magánvállalkozások, az úgynevezett vállalati gazdasági munkaközösségek létrejöttére.

Az átmenet idején természetesen nemcsak azért kevés az egyéni vállalkozások megalapozásához nélkülözhetetlen privát tőke, mert az államszocializmus idején az új városokban jóval kevesebb tőke akkumulálódott magánszemélyeknél, mint például a gazdagabb falusi társadalmak piacra termelő parasztpolgárainál, a kialakult helyzetért a városok gazdasági struktúrája, a helyi privatizációs mechanizmusok is felelősek.

Az egyéni vállalkozók perspektivikusan egyre inkább érdekeltek azonban a gazdaság dinamizálásához szükséges városfejlesztésben, a városi szerepkörök bővítésében. Ezt bizonyítja, hogy Magyarországon a vállalkozók különböző szervezetei, érdekképviseleti szervei, az ipari, a kereskedelmi, az agrárkamarák a városfejlesztés fokozatosan erősödő szereplői, az önkormányzatok partnerei. A magánszektor a városfejlesztést tőkével, tulajdonnal, a lakosságnak kínált

munkaalkalmakkal is generálja. A lakosság csak akkor tud a lakásépítkezésekben, a lakásprivatizációban, az infrastrukturális fejlesztésekben forrásokkal részt venni, az önkormányzat partnere lenni, ha egzisztenciálisan biztonságban van. Az aktív keresők perspektivikusan növekvő részben a magánszektorban dolgoznak vállalkozóként, alkalmazottként. S ezek már kikerültek a még állami nagyipar érdekeltségéből.

Az önkormányzatok szerepe

Az államszocialista helyi hatóságok, az újvárosi tanácsok a nagyvállalatokon keresztül is erősen függtek az államtól. Fő feladatuk az állami gazdaságpolitika megvalósítása, a nagyvállalatok kiszolgálása volt. A nagyvállalatok tervgazdasági jelentősége miatt azonban igen sok fejlesztési forrást kaptak, ám ezek felhasználásáról nem ők határoztak.

A rendszerváltás óta a városok fejlesztéséről, a várostervezés és rendezés kérdéseiről az önkormányzatok választott testületei döntenek. A közép-európai országokban törvények garantálják az önállóság lehetőségeit és a pénzügyi garanciáikat is. A magyar települések az állami támogatásból, a személyi jövedelemadó helyben maradó részéből és a helyben keletkező forrásaikból származó bevételeikből önállóan gazdálkodnak.

Magyarországon az újvárosi önkormányzatok felhasználható forrásaik jelentős részét (Dunaújvárosban például 70%-át) továbbra is az államtól kapják különböző normatív és egyéb céltámogatások formájában. Jelentős a személyi jövedelmadó helyben maradó összege, valamint az állami és a magánvállalkozások által befizetett helyi iparűzési adó. A közép-európai országokban a korábban állami tulajdonú lakások nagyrészt önkormányzati tulajdonba kerültek. Az állam ezzel is kilépett a városfejlesztési szerepeiből. Az állami bérlakások eladásából az önkormányzatok bevételekhez jutnak. A magyarországi újvárosi önkormányzatok az állami tulajdonú bérlakásokat nagyobb mértékben privatizálták, mint például a lengyel új városok, ahol a tisztázatlan tulajdonviszonyok, az államosított lakásokat visszakövetelő régi tulajdonosok közötti konfliktusok, de főként a csökkent fizetőképes kereslet miatt erre kisebb lehetőség volt (Jalowiecki 1995: 14). Dunaújvárosban például 1985-ben 10 600 állami bérlakás volt, ebből 1995 szeptemberében már csak 1853 maradt önkormányzati tulajdonban. A lengyel Tychyben csak a lakások 10 százaléka került magántulajdonba (Jalowiecki et al. 1995: 28). Az újvárosi önkormányzati lakások privatizációja ma számos problémát is okoz. Az új tulajdonosok nem tudják önerőből megoldani a leromlott lakások rehabilitációját, többek között azért sem, mert még nem jöttek létre a felújításokat ösztönző kedvező önkormányzati, banki hitelkonstrukciók. A lakásprivatizáció következtében az önkormányzatok alig rendelkeznek olyan ingatlanokkal, amelyekkel képesek a mai

korszerűbb minőségi lakás- és egyéb piaci igényeket kielégíteni. A privatizáció révén befolyt összeg új szociális lakások építésére sem elegendő.

Az önkormányzat fejlesztési lehetőségeit nagymértékben módosítják a földtulajdonnal kapcsolatos változások. A korábban állami vagy szövetkezeti tulajdonú földek többsége, az erdők kisebb része ma magántulajdonban van. S míg az államszocializmusban az állam és a helyi képviselői szabadon dönthettek a városfejlődés irányairól, a földtulajdon mai viszonyai beszűkítik az önkormányzatok városfejlesztési stratégiáit. Dunaújvárosban igen sok konfliktus adódik ebből. A városi középosztály telkes családi házas övezetek fejlesztését várja el a várostól, miközben kevés az erre a célra hasznosítható szabad, egyszersmind önkormányzati tulajdonú terület. Az önkormányzat a tulajdonában lévő belvárosi területen a közcélú, intenzív beépítést támogatja. Egyes várospolitikusok szerint ezért költöznek sokan el a városból.

Az autonóm városgazdálkodás megalapozását számos dolog nehezíti. Az állam anyagi nehézségei miatt 1992-ben Magyarországon pénzügyi centralizáció kezdődött. 1990-ben a települések a területükön élő polgárok által befizetett személyi jövedelemadót még teljes egészében felhasználhatták, 1992-ben már csak az 50 százalékát, 1993-ban pedig csak a 30 százalékát jutatta vissza az állam az önkormányzatoknak. A pénzügyi centralizáció miatt kiesett forrásokat helyi szinten nem könnyű pótolni. Az átmenettel összefüggő gazdasági nehézségek, a polgárokat túlzottan megterhelő állami adókivetések miatt az új városok közül főként a komplex krízissel küszködő újvárosi önkormányzatok gyakran politikai megfontolások miatt sem vetnek ki a lakosságra helyi adókat, például az ingatlanadót, a helyi vállalkozások élénkítésére törekvő elképzelések miatt pedig elhagyják vagy jelentősen csökkentik a vállalkozásokra kivethető iparűzési adót, hacsak nem jön létre egy az új helyzetnek megfelelő új alku.

A polgári átalakulás válságos folyamatai alapján a remélt önálló városgazdálkodás és városirányítás helyett új típusú függések jöttek létre, részben az államtól, de főként a nagyvállalatoktól. Ez a függőség a nagyvállalati adóknak, legfőképpen pedig a vállalatok jövőjének, kríziskezelési stratégiáinak való kiszolgáltatottságot jelent. A függőség sajátos példája a kazincbarcikai eset, ahol a területi önállósodási lehetőségekkel élve az új városról 1996-ban közigazgatásilag levált a háború előtt önálló falu, amely mellé épült az új város. Kazincbarcika jövőbeli életlehetőségeit kérdőjelezi meg, hogy a nagyüzem a régi falu területére épült, így a jövőben a nagy cég a helyi iparűzési adót a falunak és nem az újvárosi önkormányzatnak fizeti.

A függőség a városok most átszerveződő hatalmi struktúrájában is érzékelhető. Az államszocialista periódusban az új városok hatalmi szerkezetében a nagyüzemi vezetők rendelkeztek a legnagyobb hatalommal, a helyi politikai vezetés befolyása valamivel kisebb volt, a helyi tanács volt a legkevésbé hatalmi helyzetben. A mai közép-európai politikai hatalmi szerkezetben a gazdasági és pénzügyi elit, a nagyvállalati felső menedzsment nagyobb befolyással rendelke-

zik, mint a tulajdonosi rétegek vagy mint a politikai, közte az önkormányzati elit (Szelényi 1995). Az elmozdulás lehetőségét az új gazdasági szereplőkkel, a vállalkozókkal és a civil társadalmi erőkkel szerveződő önkormányzati kapcsolatok ígérik (Pickvance 1975).

A városlakók lehetőségei

Az újvárosi népességnek nem volt módja részt venni a lakás- és városfejlesztési döntésekben, az ide települők készen kapták lakásaikat, a lakóhely egészét. A régi városlakókhoz, az egyéb települések népességéhez képest az újvárosiak jóval később és kisebb mértékben kapcsolódtak be az államilag ellenőrzött lakáspiac mechanizmusaiba is. Az állami lakásépítés első krízisét követően a hatvanas évektől az újváros-lakók is rendkívül olcsón, részletre megvásárolhatták az addig ingyenes állami lakásokat; a magántulajdonban lévő lakások azonban jóval kisebb arányban jellemzik az új településeket, mint a régieket. A hetvenes, főként a nyolcvanas évektől egyre több magántulajdonú lakás épült társasági vagy egyéb közösségi szervezésben, az egyéni és családi igényeket jobban kifejező sorházak, családi házak formájában.

A városfejlesztés mai törvényei kötelezően előírják a lakossággal való egyeztetést. A lakossági részvételt erősítik a megváltozott tuladonviszonyok is. A lakosság mint ingatlan-, lakás- és mint földtulajdonos is érdekelt lehet a városfejlesztésben.

A valóságos folyamatokat tekintve azonban kiderül, hogy a városlakók a helyi hatalmi szerkezetben elfoglalt helyzetük, jövedelmi és anyagi viszonyaik, tulajdonuk szerinti mértékben vesznek részt a város- és lakásfejlődés folyamataiban. A befolyásos csoportok, a felső középosztály tagjai az önkormányzati testületek bizottságain keresztül, egyéni informális kapcsolatok révén érvényesítik a várostervezéssel, fejlesztéssel kapcsolatos érdekeiket. A társadalmi csoportok többsége azonban kívül reked a várospolitikai döntéseken, a civil társadalom szervezetlensége, a városi mozgalmak erőtlensége miatt is.

A lakáspiac kínálatával a magasabb jövedelemmel rendelkező csoportok képesek élni. A nyolcvanas évek során az állami lakásépítés csökkenését, majd megszűnését követően erőteljes kiáramlás indult meg az új városokból. (1980 óta Dunaújvárosból például csaknem 13 000 ember költözött el.) A régi városokban már korábban lejátszódott szuburbanizáció a belső részek válságával, az igényeknek megfelelő lakáskínálat szűkös voltával, a lakáshiánnyal, a környezeti ártalmakkal, a lakótelepi problémákkal, az itt koncentrálódó társadalmi feszültségekkel, a szegénységgel, új társadalmi és életmódigényekkel függött össze. A kiköltözők többségét a családi házas és vidéki életformára vágyó városi középrétegek alkotják, amelyek a nagymértékben leértékelődött lakótelepekről a városkörnyéki falvak felé törekszenek, ott vesznek házat, építkeznek. Nem

kevesen, a kisebb pénzűek a városi lét számukra elviselhetetlen anyagi terhei miatt vesznek meg régi falusi házakat a távolabbi agglomerációs területeken.

A magyar új városokban is érzékelhető dzsentrifikációs tendenciák azt mutatják, hogy a jobb módúak számára a belvárosi részek is vonzóak. A történelem sajátos fintora, hogy a szocialista realista építészet jegyében felépült centrumok minden új városban felértékelődnek, ma már építészetileg védettek, részben mert itt van a történelmi városmag, a város ma már élő központja, részben mert a téglatechnológiával épült lakások jól felszereltek, az átlagnál nagyobbak, a növényzet attraktív.

A lakosság nagyobb része azonban nem képes változtatni lakás- és lakóhelyi helyzetén. A lengyel adatok szerint is az újvárosi középosztály alsóbb rétegei, a szegényebb, a minimálbér körüli jövedelemmel rendelkező társadalmi csoportok, a munkanélküliek a lakótelepeken találhatók (Kántorné–Klementz 1992; Jalowiecki 1995).

Az újvárosi társadalmak sajátosságai

A térbeli társadalmi szerkezet

A második világháborút követően kialakult város- és településpolitika hatalmas népvándorlással járt, a mezőgazdaságból, a falvakból, a kisebb városokból az emberek tömegesen indultak az új ipari városok felé munkát és lakást keresni. A kelet-közép európai új városokat összehasonlító táblázatból látszik, hogy az 1950 és 1990 közötti időszakban többszörösére nőtt az újvárosi lakosság (lásd 2. táblázatot).

A második világháború után a magyar városok népességfejlődése hasonló módon alakult; a lakosság száma dinamikusan nőtt 1980-ig, ezután a növekedés megállt, és a kilencvenes évektől csökkenés kezdődött. Eltérést az új és a régi városok fejlődése között a lakosságszám változásának mértéke mutat. A régi városok fejlődése egyenletesebb.

Az első periódusban a közép-európai új városokba többnyire fiatal és szakképzetlen, iskolázatlan, korábban mezőgazdasági munkát végző népesség áramlott. A későbbi időszakokban már kedvezőbb a lakosság szakképzettsége és iskolázottsága.

A közép-európai új városokban a fiatalabb korcsoportok magasabb reprezentációja jellemző, a gyermekkorú lakosság aránya is magasabb. A lakosság nagyobbik része nem őslakos, több a válás, több a gyermekét egyedül nevelő szülő. A gyermekes családok hányada nagyobb, mint a régi városokban, ami abból következik, hogy az új városok lakásállományának döntő része lakótelepi lakás. (Ezekhez a lakásokhoz a nyolcvanas évek végéig a magyar családok ked-

vezményesen csak állami kiutalással juthattak. A kedvezmények elnyeréséhez a gyermekes családok nagyobb preferenciát élveztek.)

A demográfiai összetétel miatt az inaktívak csoportja, amelyet döntően a nyugdíjasok alkotnak, alacsonyabb. Kisebb a 60 éven felüli lakosok és a 15 évesnél idősebb népességen belül az özvegy családi állapotúak hányada is.

Az aktív keresőkön belül a fizikai foglalkozásúak nagyobb súlyt képviselnek, és a fizikai foglalkozásúak között a szakmunkások aránya magasabb, ami az újvárosok ipari jellegéből és munkaerőigényéből következik.

A lakosság nagy része 8 általános iskolai végzettséggel és valamilyen szakképzettséggel rendelkezik. Ebből adódik, hogy az érettségizettek és a felsőfokú végzettségűek aránya alacsonyabb, mint a régi városokban.

Az újvárosi sajátosságok megléte mellett a statisztikai elemzések szerint 1980 és 1990 között a közép-európai új és régi városok demográfiai és társadalmi összetétele sok szempontból közeledett egymáshoz. Az új és a régi városokat egyaránt jellemzi az öregedés folyamata, csökken a házas családi állapotúak, erőteljesen nő az elváltak száma, az iskolázottsági szint emelkedik. Az aktív keresők aránya is kisebb lett, miközben az inaktívaké nőtt. A fizikaiak aránya is mindenhol csökkent a szellemiek javára (Balázsné 1995; Jalowiecki et al. 1995).

A közép- és kelet-európai újváros-tervezési ideológiák várostervezési eszközökkel képzelték a történeti, társadalmi-strukturális eredetű szegregációs folyamatokat kiküszöbölni. A hetvenes, nyolcvanas évek magyar újvárosi szociológiai elemzéseiből kiderült, hogy az újvárosi népesség is szegregáltan helyezkedik el a térben (Szirmai 1988). A közép-európai új városokra vonatkozó társadalomstatisztikai adatokból az is kiderült, hogy *az új és a régi városok szegregációs tendenciái között nincs lényeges különbség.* A magasabb iskolai végzettségű, szellemi foglalkozású társadalmi csoportok nagyobb hányada lakik a kedvezőbb városszerkezeti elhelyezkedésű, jobb épület- és lakásállománnyal rendelkező városrészekben – az új városokban csakúgy, mint a régiekben.

A négy magyar város különböző részeiben a demográfiai társadalmi csoportok a városrész városon belüli helyzete, társadalmi megítélése, az épület- és lakásállomány állapota, nagysága, felszereltsége, az építés időszaka és a tulajdonviszonyok szerint elkülönülten élnek. A demográfiai társadalmi csoportok elhelyezkedését a lakásjellemzők a különböző városokban hasonló módon befolyásolják.

A gyerekkorú lakosság mindegyik város esetében az utóbbi 10 évben beépült városrészekben magas. Az idős lakosság aránya az új városokban a legkorábban épült lakótelepeken, a régi városok esetében a belvárosban magas. A szellemi foglalkozásúak, a közép- és felsőfokú végzettségűek megoszlásában magas értéket az új és a régi városokban egyaránt a kedvezőbb összetételű lakásállományú városrészekben találni. A fizikai foglalkozásúak a korábban önálló falvakban találhatóak magas arányban (Balázsné 1995).

A négy magyar városra érvényes szegregációs mutatók alacsony és hasonló értékei is a közeledés jelenségét igazolják. A szegregációs folyamatok alakulásának oka egyrészt az, hogy a társadalmi szerkezet hatásmechanizmusai nagyobb mértékben befolyásolják a térbeli társadalmi viszonyok alakulását, mint a várostervezési eljárások, másrészt pedig az, hogy a közép-európai újvárosfejlesztések valójában nem is biztosították a társadalmi egyenlőtlenségek feloldását célzó urbanisztikai kereteket.

A civil társadalmi szervezettség

A nyolcvanas évek végén egész Közép-Európában gyorsan szaporodtak a civil kezdeményezésű társadalmi, környezetvédelmi mozgalmak. A növekedés eredményeként az egyesületi szervezettség Magyarországon például visszatért ahhoz a trendhez, amit az államszocializmus szakított meg. 1992-ben 30 000 civil szervezet, ezen belül 388 környezetvédelmi egyesület és 195 alapítvány volt (Alapítványok 1994: 60). Az új és a régi városok civil szervezetei között nem számszerű a különbség. Az új városi alapítványok és egyesületek, társadalmi mozgalmak inkább állami, hatósági háttérrel, vállalati segítséggel, vállalati keretek és kontroll között alakultak meg, és az átalakulást követően is kötődnek az állami szférához. A régi városokban jellemzőbbek az államtól független civil mozgalmak, az NGO-ok (Csanády 1992).

A társadalmi, környezetvédelmi mozgalmak tagjai, aktivistái a legmagasabban képzett, városi, nagyvárosi művelt elitből, illetve városi középosztályból jönnek (Alapítványok 1994: 44; 47). Az újvárosi mozgalmak tagjai között alacsonyabb a főiskolai és egyetemi végzettségűek aránya.

A környezeti problémákkal sújtott új iparvárosokban a környezeti károk egészségügyi konzekvenciái ellenére sem jellemzőek a városi társadalom egészére kiterjedő környezetvédelmi konfliktusok. A helyi zöld mozgalmak gyengék, a politikai élet perifériájára szorultak, az országos mozgalmaktól való elszigeteltség és a forráshiány miatt is. (A magyar állami költségvetés például csak országos mozgalmakat támogat.) A lakosság megosztott a környezeti károk megítélésében. A munkáját, a munkahelyét féltő dolgozók többsége nem akar, helyhez kötöttsége miatt nem tud szembenézni a lakóhelyi ökológiai ártalmak egészségügyi veszélyeivel.

Összegzés

Az újváros-fejlesztések értékelése

Az újváros-fejlesztések értékelésekor a siker vagy a kudarc kritériumai alapvetően nem az urbanisztikai, a gazdaság- vagy városfejlesztési, a társadalmi, az ideológiai célok és a valóság viszonyának elemzése alapján, hanem egyéb politikai-hatalmi szempontok szerint formálódtak ki.

A hatvanas években Angliában, a hetvenes évek második felében Franciaországban is egyre több szó esik az újváros-fejlesztési programok sikertelenségéről. A korabeli értékelések szerint az újvárosi tervezés nem volt képes hatékonyan befolyásolni a népesség területi elhelyezkedését, a városfejlődés alakulását, a térbeli társadalmi folyamatokat. A kelet- és közép-európai városok deheroizálására a hetvenes években került sor. Ekkor fogalmazódott meg először, hogy az új városok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, a társadalmi élet itt sem konfliktusmentesebb, mint máshol, a régi városokhoz képest a tervezett új városok nem nyújtanak kedvezőbb életkereteket.

A nyugat-európai újváros-programok sikertelenségét megfogalmazó nézetek az új települések tényleges tervezési, ökológiai és társadalmi problémái mellett kifejezésre jut az állam és a civil társadalom, a központi és a helyi hatalom új viszonya. A hetvenes évek derekán megváltoztak a társadalmi folyamatok és az állami beavatkozást igénylő területi érdekviszonyok, az állam és a helyi hatalmak közötti korábbi érdekalkuk érvényüket vesztették. A nyugat-európai jóléti államok a felerősödő gazdasági krízisek miatt már nem tudták tovább tartani a korábbi szerepvállalásaikat, köztük az új városok építését, amely az időközben kibontakozó demográfiai hullám, a betelepedni szándékozók számának csökkenése miatt sem volt már mindig indokolt. A helyi hatalmak önállósodási igényei, a jóléti politikákban is megerősödött civil társadalom beleszólási törekvései a területfejlesztési döntésekbe, a lakóhelyi politika alakításában jelentős mértékben megnyirbálták az állam területpolitikai lehetőségeit.

A hagyományos módon fejlődött nagyvárosok belső negyedeiben kiéleződött műszaki és társadalmi feszültségek sürgetően vetették fel a rehabilitáció, az ehhez szükséges pénzforrások igényeit. A városi krízis megoldását követelő polgári rétegek és a városi mozgalmak támogatása révén megerősödött nagyvárosi hatalmak kikövetelték az állami támogatási politika új szempontjait, részint a nagyvárosok korábbinál előnyösebb helyzetét, részint a település-fejlesztés közigazgatási és pénzügyi decentralizációját.

A nyugat-európai tudományos közéletben a kilencvenes évek eleje óta értékelik újra az újváros-fejlesztéseket. A Nemzetközi Újváros Szövetség (INTA) 1991-es angliai szemináriuma szerint például az újváros-fejlesztések a szuburbanizáció, a városkörnyék szabályozásának kiváló hatósági eszközei (Merlin–Sudarskis 1991). Francia kutatások arra is rámutattak, hogy a tervezett váro-

sokban enyhébb formában jelennek meg a városokat általában sújtó gazdasági és társadalmi krízisek, a munkanélküliség, a szegénység, a társadalmi deviancia, mint a hagyományos településeken. Mégpedig azért, mert az állami beavatkozást nélkülöző helyi településpolitika is társadalmi problémákkal jár (Haumont 1994).

Az államszocializmus kezdeti periódusában is már érzékelni lehetett az ötvenes, hatvanas években fejlesztett új települések tervezési, de főként társadalmi, gazdasági problémáit. A felépült városoknak nem sok közük volt az urbanisztikai doktrínákhoz, hiszen a társadalmi és életmód-kísérletekkel összefüggő urbanisztikai célokat az ideológiai szempontok és egyéb hatalmi érdekek oltárán igen hamar feláldozták. Az újváros-gondolat csődjét mégsem a társadalmi és egyéb típusú feszültségek okozták Kelet- és Közép-Európában, hanem a hatalmi erővonalak átstruktúrálódása, a központi hatalom és a megyeszékhelyek, nagyvárosok között kialakult új hatalmi viszony. Az ötvenes évek során az új városok minden más várostípushoz képest kiemelt előnyöket élveztek a központi pénzforrások elosztásakor. A hatvanas, hetvenes években a Magyarországon kibontakozott reformfolyamatokban a megyeszékhely nagyvárosoknak megerősödtek a gazdasági, majd a politikai pozíciói is. Az állami területfejlesztési politika preferáltjainak a köre is módosult ezzel, a megyeszékhelyek helyzete javult, az új városok előnye csökkent.

A kialakult helyzetben egyre nagyobb hangsúlyt kaptak az újvárosi tervezési és társadalmi problémák, dramatizálásuk a megváltozott állami területfejlesztési politikát és elosztási viszonyokat, és főként a munkásvárosok immár hátrányos helyzetét volt hivatott legitimálni. Az általános makroproblémákkal is összekapcsolódó új iparvárosi gondok lokalizálása, helyi feszültségekként való értelmezése alkalmas volt az államszocializmus hetvenes években már érzékelhető válságának elfedésére is.

A közép- és kelet-európai újvárosi átmenet értékelése sem mentes a politikai előítéletektől és érdekektől. A tervezett városokat hosszú ideig szocialista városoknak nevezték, építésük és fejlesztésük története sokáig összekapcsolódott az államszocializmus rendszerével. Az államszocializmus bukásával az új városokra alapozott koncepciók gazdaságilag, politikailag, társadalmilag és urbanisztikailag is megbuktak.

Elemzéseink szerint azonban a közép-európai új városok részben átvészelték az átalakulás első nehéz éveit, sőt a várthoz képest piacképesebbnek is bizonyultak. Az újvárosi gazdasági, társadalmi, politikai krízisek mélysége országonként, az egyes országok regionális adottságai, az állami érdekek, a helyi várospolitikai konfliktuskezelési módok szerint is eltérő. Az átalakulás nehézségei jobban érintik az állami területi politika figyelméből mindig is kimaradt elmaradott térségek kisebb városait, falvait. A polgári városfejlődés és struktúra kiépülése természetszerűleg gyorsabb a nagyvárosokban, a fővárosokban.

A várakozáshoz képest kedvezőbb helyzet részben valóban a régi struktúrák továbbműködésének köszönhető, a mai viszonyok szerint szerveződő állami jelenlétnek és azoknak az érdekeltségeknek, amelyek az állam és helyi hatalmi elit, a nagyvállalati menedzsment között jöttek létre, valamint azoknak a mechanizmusoknak, amelyek révén az adott struktúrák továbbműködésében számos egyéb társadalmi csoport is érdekelt, noha igen differenciált előnyökkel. A siker mögött azonban már az új erők, a piaci folyamatok, a régi és az új struktúrák erővonalai is megtalálhatóak.

A tanulmányban vizsgáltak szerint az újvárosokban részben lezajlott az átalakulás.

1. A történeti elemzések alapján is megállapítható: a Közép-Európában kialakított új települések az európai városrendszer részei. A túlnyomóan ipari funkciók ellenére új városoknak nevezhetőek. Az európai új városok mindegyikének alapvető funkciója volt a kormányzati akarat érvényesítése – az állami és a helyi érdekstruktúrák és alkuk, a társadalom- és településirányítás redisztributív, illetve piaci modelljei szerint. Az európai új városokban hasonlóak a fejlesztést meghatározó makrotársadalmi, politikai, gazdasági érdekek, az urbanisztikai doktrínák, a beavatkozás formái, a mögöttes gazdasági, politikai és ideológiai érdekek viszonya, az egyes érdekek súlya eltérő. A nyugat-európai új városok esetében történetileg meghatározóbb a gazdasági (a hatékonysági, a profit) és a társadalmi megfontolás, a kelet- és közép-európai térségben a politikai, az ideológiai jelleg. Az európai városrendszerhez kapcsolódás új szereplehetőségeivel ezek a különbségek enyhülhetnek.

2. Az újváros-fejlesztés az átmenetet általában is kondicionáló közép-európai folyamatok és főbb társadalmi aktorok részvétele szerint alakul, az újvárosi sajátosságokat is tükröző eltérések, az informális módon ható történeti struktúrák és a mai lehetőségek által meghatározott alakuló erőviszonyok és fejlesztési érdekek alapján. A piaci társadalmaknak megfelelő önálló polgári városfejlődés és -gazdálkodás már létrejött intézményes alapjainak megfelelően a városfejlesztés perspektivikus lehetőségét az autonóm önkormányzat és a gazdaság, a lakosság, valamint a civil mozgalmak horizontális kapcsolatai alakítják.

3. Az újvárosi társadalmi struktúra már ma is számos szempontból hasonlít a régi városokéhoz, a civil szerveződések is fejlődésnek indultak. Az újvárosi társadalmak történetileg formálódott – a polgárság ma még alacsonyabb arányával, a civil szervezettség alacsonyabb szintjével összefüggő – sajátosságai perspektivikusan feltehetőleg csökkennek.

Az új városok jövőjéről csak hipotéziseket mondhatunk. Egyrészt azért, mert az új város fogalom sokféle települést, a siker vagy a kudarc sokféle útját takarja. Másrészt azért is, mert a közép-európai új városok jövőjének az alakulása alapvetően függ a térségnek, illetve egyes országainak gazdasági, társadalmi, településhálózati fejlődésétől is. Az állami akaratból létrehozott ipari váro-

sok életlehetőségeit természetszerűleg nagymértékben befolyásolja az állami függések megszűnése, a gazdaság átalakulása, az ipari szerkezet differenciálódása, a városi szerepkörök bővülése. A jövő szempontjából fontos a versenyképesség, ehhez pedig a helyi társadalmi szereplők, az önkormányzat és a vállalatok, vállalkozók egyenrangú kooperációja, a hatóságok és a civil társadalom kölcsönös bizalomra épülő együttműködése.

Hivatkozások

Alapítványok és egyesületek. 1994. Budapest: KSH

Balázsné, V. M. 1995. *Az újvárosi népesség Magyarországon.* Kézirat.

Bán Zs. 1996. Mit érnek az állami nagyvállalatok? *Magyar Hírlap*, április 11.

Beluszky, P. 1995. Ipari telephelyből valódi város. In: *Kazincbarcika. Zsákutca vagy útelágazás?* Budapest

Corbusier Le 1966. *Vers une Architecture*. Paris: Éditions Vincent, Fréal, Co.

Csanády A. 1992. A környezet- és természetvédelmi mozgalmak. *ÖKO,* (II. évf.) 3–4.

Enyedi Gy. 1988. *A városnövekedés szakaszai*. Budapest: Akadémia Kiadó

Gan, A. 1979. *Qu est ce que le constructivisme?* In: Kopp 1979.

Garnier 1914. *Une cité industrielle*. Paris: Ch. Massimet et Cie

Guinzburg, M. 1979. *Les nouvelles méthodes de la presse architecturale*. In: Kopp 1979.

Haumont, A. 1993. *Quartiers et logements des villes nouvelles.* Conférence Scientifique. Dunaújváros

Howard, E. 1898. *Garden cities of tomorrow*. London: Sonnenschein

Jalowiecki, B.–P. Kantor–J. Runge–M. Szczepański. 1995. *Les villes nouvelles en Pologne*

Kántor Károlyné.–A. M. Klementz 1992. *A dunaújvárosiak szociális helyzete*. Dunaújváros

Kopp A. 1979. *Architecture et mode de vie, textes des années vingt en U.R.S.S.* Presses Universitaires de Grenoble

Meggyesi T. 1985. *A városépítés útjai és tévútjai*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó

Merlin, P. 1991*a*. *Les villes nouvelles d'URSS*. In: Merlin–Sudarskis 1991.

– 1991*b*. *Conclusion*. In: Merlin–Sudarskis 1991.

Merlin, P.–M. Sudarskis 1991. *New Town In Perspective*. INTA Press

Pomázi I. 1992. *Válságtérségek – térségi válságok Magyarországon*. Előadás a „Szociáldemokrácia a kelet-közép-európai gazdasági átmenetben" című konferencián, március 12–13. Kézirat.

Pickvance, Ch. 1975. Concept, contexts and comparaison in the study of urban movements. A reply to M.Castells Environment and Planning. *Society and Space*, Vol. 4.

Preisich G. 1983. *Erns May.* Budapest: Akadémiai Kiadó

Preliminary results of the population and housing census Czech and Slovak Federal Republic. March 3 1991. Federal Statistical Office Prague 1991

Romanian Statistical Yearbook 1992. National Commission for Statistics

Sabsovitch L. 1979*a*. *Les villes de'lavenir et l'organisation du mode de vie*. In: Kopp 1979.

– 1979*b*. *Quelles villes devons nous construire*. In: Kopp 1979.

Szirmai V. 1988. *„Csinált" városok*. Budapest: Magvető Kiadó

– 1995*a*. *Les villes nouvelles en Hongrie a la fin du 20 éme siécle*.

– 1995*b*. Társadalmi érdekkonfliktusok és a polgári városfejlődés Kazincbarcikán. In: *Kazincbarcika. Zsákutca vagy útelágazás*? Budapest

Szelényi I. 1995. „Posztkommunizmus – a menedzserek uralma". *Magyar Hírlap*, október 28.

Török Á. 1994. Stratégia-e a vállalati sodródás? *Közgazdasági Szemle*, XLI évf.

1990 évi népszámlálás 9. Fejér megye adatai. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal 1992.

FÜGGELÉK

1. táblázat
Az 1000 lakosra jutó gazdálkodó szervezetek és egyéni vállalkozások száma településtípusonként 1993-ban

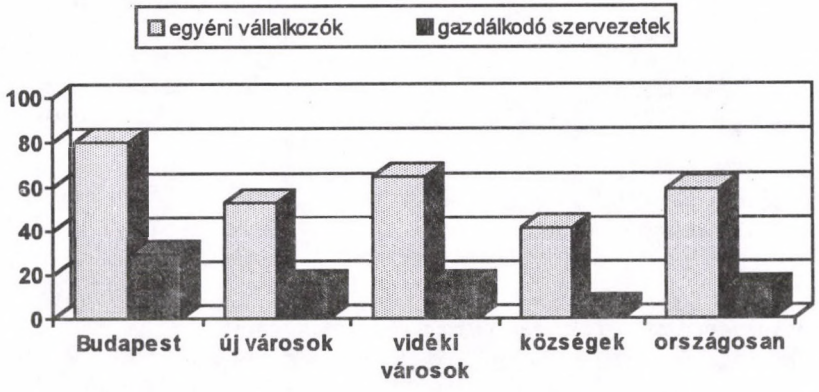

2. táblázat
A népesség számának változása az 1940-es és az 1980-as évek vége között

város	ország	1940-es évek vége	1990-es évek eleje	növekedés 1950-1990 között
Dunaújváros	magyar	3 949[1]	59 028[6]	14,95
Tychy	lengyel	12 923[2]	137 893[7]	10,67
Vranov	szlovák	5 418[3]	22 331[8]	4,12
Havirov	cseh	11 537[4]	86 267[9]	7,48
Most	cseh	nincs adat	70 675[9]	nincs adat
Ostrov	cseh	nincs adat	17 994[9]	nincs adat
Klasterec nad Ohri	cseh	nincs adat	16 199[9]	nincs adat
Campia Turzii	román	14 844[5]	30 151[10]	2,03

Az adatok [1] 1949. január 1-re, [2] 1950-re, [3] 1948-ra, [4] 1955-re, [5] 1946-ra, [6] 1990. január 1-re, [7] 1988-ra, [8] 1991-re, [9] 1991-re, [10] 1990-re vonatkoznak.

3. táblázat
A népesség megoszlása főbb korcsoportonként

város	főbb korcsoportok (százalékban)				összesen	
	0–14 éves	15–39 éves	40–59 éves	60–x éves	szám	%
Dunaújváros[1]	22,67	39,26	25,95	12,11	59 028	100,00
Tychy[2]	28,90	42,34	20,82	7,94	137 893	100,00
Vranov[3]	32,41	56,48		11,11	22 331	100,00
Havirov[3]	21,43	62,05		16,52	86 267	100,00
Most[3]	23,13	61,26		15,61	70 675	100,00
Ostrov[3]	22,52	60,01		17,47	17 994	100,00
Klasterec nad Ohri[3]	27,22	61,09		11,69	16 199	100,00

Az adatok [1] 1990. január 1-re,
[2] 1988-ra,
[3] 1991-re vonatkoznak.

4. táblázat
A népesség megoszlása gazdasági aktivitás és iskolai végzettség szerint

város	gazdasági aktivitás		összesen		aktívakból fizikai	15 éven felüli népességből	
	aktív keresők	inaktívak és eltartottak	szám	%	foglalkozású	közép-iskola	felső-fokú
	(százalékban)				(százalékban)	(százalékban)	
Dunaújváros[1]	49,45	50,55	59 028	100,00	66,31	30,92	8,60
Tychy[2]	45,38	54,62	137 893	100,00	0,00	29,16	7,24
Vranov[3]	47,64	52,36	22 331	100,00	69,00	28,03	7,36
Havirov[3]	49,66	50,34	86 267	100,00	62,65	27,81	10,95
Most[3]	51,47	48,53	70 675	100,00	59,37	25,19	12,13
Ostrov[3]	54,78	45,22	17 994	100,00	59,97	24,40	12,34
Klasterec nad Ohri[3]	51,53	48,47	16 199	100,00	61,11	23,88	9,35

Az adatok [1] 1990. január 1-re,
[2] 1988-ra,
[3] 1991-re vonatkoznak.

5. táblázat
A lakásállomány megoszlása lakásnagyság és lakásfelszereltség szerint

város	a lakásállomány megoszlása (százalékban)					lakás-állomány összesen
	1 szobás	2 szobás	3 és több szobás	fürdő-szobás	utolsó 10 évben épült	
Dunaújváros[1]	11,48	69,49	19,03	96,89	15,01	21,808
Tychy[2]	2,35	15,51	82,14	98,07	30,75	41,019
Vranov[3]	12,30	21,51	66,19	90,85	23,62	6,512
Havirov[3]	9,93	41,06	49,01	97,10	12,06	32,189
Most[3]	9,59	45,73	44,68	93,78	26,81	29,847
Ostrov[3]	8,30	60,59	31,11	95,96	2,32	6,555
Klasterec nad Ohri[3]	7,00	42,48	50,52	91,93	31,31	6,085

Az adatok [1] 1990. január 1-re,
[2] 1988-ra,
[3] 1991-re vonatkoznak.

Csizmady Adrienne

LAKÓTELEP ÉS TÁRSADALMI SZEGREGÁCIÓ

A jelen tanulmány nagyobb kutatás része, mely arra a kérdésre keres választ, hogy a lakótelep jelenthet-e társadalmi problémát, illetve, hogy van-e ez irányba mutató tendencia.*

A téma időszerűségét mi sem indokolja jobban, mint az, hogy a lakótelepi életformával kapcsolatos problémák egyre inkább előtérbe kerülnek. Úgy tűnik, hogy Kelet-Európában az 1990-es években zajlik le az a folyamat, ami Nyugat-Európában egy évtizeddel korábban. Például Németországban a lakótelepi problémák sokkal korábban és sokkal élesebben mutatkoztak meg, mint nálunk.

A szakmai közvélemény már az 1980-as évek elején felfigyelt a lakóteleppel kapcsolatos társadalmi és környezeti problémák súlyosbodására. Ennek jeleként többnyire főleg az ugrásszerűen szaporodó üres lakásokat és a fokozódó szegregációt szokták említeni. Mivel a lakótelepi lakások a lakásállomány jelentős részét teszik ki, ezért a problémákat nem lehetett egyszerűen e telepek lebontásával megszüntetni. Alternatív megoldásokkal kísérleteztek, és ma már a városszociológiai irodalomból is láthatjuk a folyamat következményeit. Sőt, a német szakirodalomban egyre gyakrabban olvashatunk olyan tanulmányokat, melyek a közép- és kelet-európai lakótelepek problémáinak feltárásával és az ezekhez kapcsolódó lehetséges megoldásokkal foglalkoznak (Internationales... 1992; Großiedlungen 1994). Bár a lakótelepek társadalmi státusának csökkenésére nálunk is sok jel mutat, a budapesti lakótelepeket nem lehet automatikusan a szegények telepeinek nevezni. A nagymértékű lakáshiány miatt Magyarországon nem nagyon volt példa arra, hogy lakótelepi lakások hosszabb ideig üresen álltak volna, mert kiadhatatlanok vagy eladhatatlanok. Az 1990-es évekig nem volt látható a fizikai és társadalmi leromlásnak olyan nagy fokú és gyors tendenciája, mint Nyugaton. Ennek ellenére az egyre szaporodó – és a sajtóban időről időre felbukkanó – problémák és a lakótelepi lakásállomány nagysága miatt is érdemes a kérdéssel részletesen foglalkozni. A kutatás hosszú távú célja az, hogy választ adjon arra, mennyiben tekinthetők a budapesti lakótelepek a szociális problémák gyűjtőhelyének, illetve melyek azok a lakótele-

* A kutatást a szakdolgozatom elkészítésekor kezdtem el. Köszönetet mondok Csanádi Gábornak, aki a kutatás kezdetétől témavezetőm volt.

pek, ahol ezek a problémák már felszínre kerültek, és milyen folyamatok indultak meg a helyzet kezelésére.

Tanulmányunkban csak a kezdeti eredményeket szeretnénk röviden, jelzésszerűen ismertetni. A következőkben tehát – a lakótelepi lakások lakáspiaci és a népesség társadalmi státusának vizsgálatán keresztül – arra a kérdésre szeretnénk választ adni, hogy lehet-e általánosságban beszélni a lakótelepekről, vagy a látszatra egyformának tűnő épületegyüttesek mégis jelentős különbségek hordozói lehetnek. Szeretnénk arra is rámutatni, hogy melyek azok a lakótelepek, amelyek esetében számolni kell a társadalmi problémák koncentrálódásának veszélyével is.[1]

Kutatásunkhoz elengedhetetlenül szükséges volt a lakótelepek empirikus vizsgálata, ami persze nem egyszerű dolog. Már arra nézve is nehéz egzakt konszenzuális definíciót találni, hogy mit is tekintsünk lakótelepnek. A különböző források más és más meghatározásokat adnak. A KSH az 1980-as népszámlálás (35.) lakótelepi kötetének fogalmi magyarázatok fejezetében (487. oldal) a következő olvasható: „A lakótelepek kijelölésénél az általános fogalmi meghatározás mellett (amely szerint »lakótelep a település közigazgatási területén elkülönülő – többnyire forgalmi utakkal határolt – településrész, amelyben összefüggő egységet alkotó lakóházcsoport van...«) azt is alapul vettük, hogy legalább egy népszámlálási számlálókörzetet képezzen és önálló lakótelepi megnevezése (neve) legyen, amelyen az illetékes közigazgatási szervek elnevezték, illetve nyilvántartják". Hegedűs és Tosics Szelényi–Konrád 1969-ből való meghatározását veszi alapul, miszerint a lakótelep átfogó terv alapján létesített telepszerű, többszintes épületegyüttes. Olaf Gibbins ezzel szemben már sokkal részletesebb meghatározást ad. Szerinte a lakótelep olyan lakóterület, amelyet önmagában funkcionális egységként terveztek és hoztak létre. Négy-, illetve többemeletes házaiban legalább 500 lakás található. Túlnyomórészt a hatvanas évek után épült és a nagy lakáshiány csökkentését szolgálta. Jellemzői közé tartozik még a sűrű beépítettség, meghatározott számú ház, illetve lakástípus. A lakótelep részét képezik a házakkal egyidőben kiépített infrastruktúra-hálózat is és a zöld területek is. A homogén építési mód miatt a környezetétől könnyen elkülöníthető egységet alkot. Lakossága gyakran megközelíti egy kisebb város lakóinak számát (Gibbins 1988).

A sokféle meghatározás mellett abban általában egyetértés van, hogy a lakótelepet valamilyen tervszerű akció eredményeként létrejött épületegyüttesnek kell felfognunk, amely a környezettől nyilvánvaló módon elkülönül. Ugyanakkor nincs egyetértés abban, hogy mekkora az a minimális épület- vagy lakásszám, amelyet már lakótelepnek kell tekinteni. Ide sorolható-e például a családiházas környéken épült néhány 3-4 emeletes társasház? Abban sincs egyetértés, hogy mely időszakban épült házegyütteseket kell figyelembe venni. Egyfelől a háború előtti, különféle gyári, MÁV, városi és állami telepek, a munkáskolóniák, a tisztviselőtelepek, az ONCSA-telepek stb. lakótelepnek te-

kintendők-e? Másfelől ide soroljuk-e az utóbbi mintegy tíz évben terjedő, az 1970–1980-as évek lakótelep-építését felváltó sorházas építkezéseket, vállalkozói telepszerű lakásépítéseket?

Egyszóval nehéz a lakótelepek empirikus vizsgálatában használható definícióhoz jutni. Különösen akkor, ha az a célunk, hogy részletesebb statisztikai adatokkal is alátámasszuk a lakótelep különböző típusairól elmondandókat. Mindezek figyelembevételével az Olaf Gibbins által adott meghatározást vettük alapul, és az időhatárokat illetően az 1945 és 1990 között létesült épületegyütteseket tekintettük lakótelepnek. A definíciós problémák eldöntése után létrehozhattuk lakótelepi adatbázisunkat.

Ehhez a KSH által készített 1990-es népszámlálás számlálókörzet-soros adatait használtuk fel, beleértve az úgynevezett övezeti besorolást is. Ennek segítségével próbáltuk kiválogatni a lakótelepi számlálókörzeteket. A kapott eredmény kontrolljaként bizonyos számítások elvégzésével megállapítható volt, hogy 167 számlálókörzet esetében hiba történhetett az övezeti besorolásnál, mivel ezek a területek nem lakótelepekhez, hanem inkább a második világháború előtt épült kolóniákhoz tartoznak. Ezeket a számlálókörzeteket természetesen kihagytuk. Az így megtisztított adatbázist a MapInfo nevű program segítségével térképre vittük, és így tudtuk meghatározni a lakótelepek valódi határait. A térképi megjelenítés során nyilvánvalóvá vált, hogy a KSH övezeti adatbázisából néhány lakótelep hiányzik, illetve valószínűleg nem lakótelepi övezetbe sorolták. Ezeket az eredeti népszámlálási adatbázisból pótoltuk.[2]

Végeredményként Budapesten a fenti fogalmi meghatározások figyelembevételével 115 lakótelepet különítettünk el. A lakótelepek elnevezése egyrészt az 1980-as népszámlálási kötetben talált elnevezésre, másrészt az általánosan használt nevekre támaszkodik.

A lakótelepek közötti társadalmi különbségek

A lakótelepek közötti különbségeket jól mutatja az egyes társadalmi csoportok területi megoszlása. Ha ez a megoszlás nem egyenletes, vagyis a társadalmi csoportok elkülönülten helyezkednek el, akkor az elkülönülés nagysága jó jelzője lehet a problémák mértékének. Ennek vizsgálatára az 1970-es, 1980-as és 1990-es szegregációs indexek összehasonlító elemzését alkalmaztuk.[3] A disszimilaritási és szegregációs indexek alakulását a fizikai és nem fizikai aktív keresők két-két csoportjában vizsgáltuk.[4] Felhasználtuk a Csanádi–Ladányi által ugyanezekre az aktív kereső csoportokra, az 1970-es és 1980-as népszámlálás kerületi, városrendezési körzeti és számlálókörzeti részletességű adataira számított szegregációs és disszimilaritási indexeket (Csanádi–Ladányi 1992: 106–107), melyeket kiegészítettünk ugyanezekre az évekre számolt és a lakótelepekre vo-

natkozó, illetve mind a két területre az 1990-es népszámlálás adatainak felhasználásával számolt szegregációs és disszimilaritási indexekkel is.

A szegregáció 1970 és 1990 között viszonylagos stabilitást mutat. A lakótelepek esetében mind a három évben háromszoros különbség van a leginkább és a legkevésbé szegregáltan elhelyezkedő csoportok mutatóinak alakulásában. Ezzel szemben Budapest esetében 1970-ben két és félszeres, 1980-ban négyszeres és 1990-ben 2,2-szeres különbség van ugyanezen mutatók között. Ugyanakkor a lakótelep a város egészéhez képest kevésbé szegregált.

1. táblázat
Szegregációs indexek a lakótelepeken és a budapesti városrendezési körzetekben, az aktív keresők csoportjaira, három évtizedben

Csoport	1970		1980		1990	
	ltp.	Bp.	ltp.	Bp.	ltp.	Bp.
1. diplomás	17,61	32,9	20,78	28,3	19,31	26,98
2. egyéb szellemi	06,51	12,6	07,33	7,1	08,20	13,18
3. összes szellemi	13,48	23,3	16,12	20,4	13,94	19,58
4. kvalifikált fizikai	07,20	11,1	08,96	11,7	06,66	11,95
5. betanított és segédmunkás	12,24	18,1	14,33	17,0	14,65	18,94
6. összes fizikai	13,48	23,3	16,12	20,4	13,94	19,85

Mind a három időszakban a diplomás aktív keresők helyezkedtek el a legelkülönültebben a többiektől. Szegregációjuk mértéke nagyobb volt Budapesten belül, mint a lakótelepek között. Ugyanakkor Budapesten belüli szegregációjuk két évtized alatt lényegesen csökkent, ezzel szemben a lakótelepek közötti szegregáció 1980-ra megemelkedett, majd 1990-re kissé csökkent, de még mindig meghaladta az 1970-es értéket. A diplomások után a betanított és segédmunkások szegregációs indexei a legmagasabbak. Budapesten belül ez a csoport is jobban szegregálódik, mint a lakótelepek esetében, azonban a két index közötti eltérés már nem olyan számottevő. Még azt az állítást is megkockáztathatjuk, hogy Budapest és a lakótelepek is szinte egyforma mértékben szegregálják a betanított és segédmunkások csoportját. Az index értéke Budapest esetében némileg csökkent, majd valamelyest az 1970-es érték fölé emelkedett, a lakótelepek esetében pedig lassú növekedést mutat. A harmadik leginkább szegregálódó csoport a kvalifikált aktív fizikaiak csoportja. Budapest ebben az esetben is jobban szegregál, és az indexek a három időszakban szinte változatlanok maradnak. Ezzel szemben a lakótelepek esetében némi emelkedés után a szegregáció mértéke az 1970-es érték alatt marad. Az egyéb szellemiek csoportja szintén jobban szegregálódik Budapest területén, a szegregáció mértéke jelentős csökkenés után túllépi az 1970-es értéket. A lakótelepek esetében pedig lassú, de folyamatos emelkedést mutat.

A legerősebben szegregált csoport tehát – mind a két terület esetében – végig a diplomás aktív keresőké volt. A legkevésbé szegregálódó csoport eseté-

ben azonban a vizsgált két terület és három időszak között már jelentős az eltérés. a főváros egészére nézve 1970-ben és 1990-ben legkevésbé a kvalifikált fizikaiak, 1980-ban pedig az egyéb szellemiek szegregálódtak, ellenben ez a lakótelepek esetében megfordult. Az első két időszakban az egyéb szellemiek, az utolsó időszakban pedig a kvalifikált fizikaiak szegregálódtak a legkevésbé.

Az egész városra vonatkoztatva tehát – az első időszakban – a térbeli elkülönültség mértéke mindegyik csoportra nézve csökkent, csak a kvalifikált fizikaiak csoportjában maradt változatlan. 1990-re éppen fordított tendencia érvényesült. A diplomások kivételével – akiknél kis mértékű csökkenés figyelhető meg – minden csoportban kisebb-nagyobb mértékben nőtt a térbeli elkülönültség. A lakótelepek esetében az első két időszakra vonatkoztatva a szegregáció mértéke minden csoport esetében nőtt, ezen belül a növekedés mértéke a diplomások, valamint a betanított és segédmunkások csoportjában egyformán nagyobb volt, mint a két másik csoport esetében. 1990-re a diplomások térbeli elkülönülése mellett a kvalifikált fizikaiak elkülönülése is csökkent, a betanított és segédmunkásoké pedig nem változott. Egyedül az egyéb szellemi csoport esetében nőtt a térbeli elkülönülés mértéke. A többi csoportban – a szegregáció 1980-ról 1990-re történt csökkenése ellenére – az elkülönülés még mindig nagyobb, mint 1970-ben volt.

A lakótelepekre vonatkozó adatok vizsgálata alapján, ahogyan a fővárosi adatok esetében itt is elmondható, hogy a szegregációs görbe egyik időszakra vonatkoztatva sem szabályosan U alakú. A társadalmi hierarchia tetején elhelyezkedő diplomások szegregációs indexei lényegesen magasabbak, mint a betanított és segédmunkásokéi. Ennek okát nemcsak a társadalmi státus-különbségekben kell keresni. Magyarázható a korábbi évek lakáspolitikájával. Egyes lakótelepeken bizonyos társadalmi csoportok nagyobb eséllyel juthattak lakáshoz, mint mások.

Lakótelep-tipológia

Éppen a legutóbb említett tényező tette indokolttá, hogy megpróbálkozzunk a lakótelepek közötti státuskülönbségek jellemzésére szolgáló tipológia létrehozásával. Ehhez azonban az adatbázisok szűkössége miatt csak korlátozott számú mutató állt rendelkezésre. A lehetőségeket tovább szűkítette, hogy olyan adatok alapján kívántuk létrehozni lakótelep-tipológiánkat, melyek az 1980-as és 1970-es népszámlálásokból is rendelkezésünkre álltak. Ezért arra törekedtünk, hogy minél egyszerűbb és átláthatóbb kategorizációt dolgozzunk ki.[5] Ehhez a diplomások illetve a betanított és segédmunkások lakótelepenkénti aránya tűnt a legjobbnak. A két változó kombinációjával öt, viszonylag jól elkülöníthető státusú csoportot hoztunk létre. Majd ezeket a csoportokat más státusjelző dimenziók segítségével kontrolláltuk.

A lakótelepi népesség megoszlását e típusokban a következő táblázat szemlélteti.

2. táblázat
A lakótelepek és a lakónépesség megoszlása az egyes lakóteleptípusok között 1990-ben

lakóteleptípus	lakótelepek száma	lakónépesség (fő)	százalék	egy ltp-re jutó átl. lakónépesség
1. nagyon alacsony státusú	11	51 692	7,29	5492
2. alacsony státusú	35	366 336	51,68	10466
3. közepes státusú	39	206 028	29,06	5282
4. magas státusú	12	39 158	5,55	3263
5. nagyon magas státusú	18	45 563	6,42	2531
összesen	115	708 777	100,00	

A lakótelepi népesség 59 százaléka él a nagyon alacsony, illetve alacsony státusú típushoz tartozó lakótelepeken, 29 százaléka pedig a közepes státusú típushoz tartozókon. Érdemes megvizsgálni az egy lakótelepre jutó átlagos népességszámot is. Az alacsony státusú csoportba tartozó 35 lakótelepen átlagosan 10 466 fő él, kétszer annyi, mint a közepes státusú csoporthoz tartozó 39 lakótelepen. Ebből tehát arra lehet következtetni, hogy a legnagyobb lakótelepek az alacsony státusú csoportba kerültek. Számításaink alapján azt mondhatjuk, hogy a lakótelep nagysága és a státus között nincs szoros – fordított arányú – összefüggés. Inkább igaz az, hogy a nagysággal egyenesen nő annak az esélye, hogy a lakótelep státusa közepes vagy annál rosszabb lesz. A kisebb lakótelepek pedig nagyobb gyakorisággal esnek a közepes, illetve az annál magasabb státusú csoportokba.

Az egyes típusokhoz tartozó lakótelepek térbeli elhelyezkedéséről nem könnyű szisztematikus elemzés segítségével képet alkotni. Nyilvánvaló, hogy a térképen a lakótelepek definíció szerint egymástól elkülönülő „foltokat" alkotnak, tehát nagyon nehezen lehetne arról beszélni, hogy – bármelyik státuscsoport esetében – nagy, egybefüggő lakótelepi terület jönne létre .

Ugyanakkor, ha megvizsgáljuk a „A lakótelepek a lakóteleptípusok szerint 1990" című térképet, látható, hogy a különböző státusú lakótelepek nem véletlenszerűen helyezkednek el Budapest területén. Hegedűs és Tosics nyomán belső és külső lakótelepi gyűrűről is szokás beszélni, azonban talán jobban kifejezi a valódi helyzetet, ha a térképen látható képzeletbeli vonaltól délkeletre eső részt különítjük el az északnyugatitól. Ugyanis a délkeleti részen lévő lakótelepek egy-egy kivételtől eltekintve mindannyian az alacsony és nagyon alacsony státusú típushoz tartoznak. Míg a másik oldalon lévőkről inkább az mondható, hogy itt (egy kivétellel) nem találkozhatunk a nagyon alacsony státusú csoportba tartozó lakóteleppel, illetve az alacsony státusúhoz tartozóból is csak néhány van itt. A legmagasabb státusú lakótelepekről csak megemlítjük

azt a közismert tényt, hogy néhány kivételtől eltekintve a budai oldalon helyezkednek el.

A lakótelepek státusváltozása

A lakótelepek státusváltozását bizonyos korlátok között tudtuk csak nyomon követni. Egyrészt a korlátozott adatbázis miatt, másrészt pedig azért, mert a lakótelepeknek csak csekély hányada tekint vissza több évtizedes múltra.

Az egyes lakótelepek közötti státuskülönbségek dinamikájának vizsgálatához azt az eljárást választottuk, hogy külön csoportokba rendeztük a lakótelepeket aszerint, hogy melyik évtizedben épültek. Ezután egyrészt megvizsgáltuk azt, hogy az azonos évtizedben létrejött lakótelepek közötti eredeti státuskülönbségek hogyan változtak meg a későbbiekben. Másrészt megvizsgáltuk azt is, hogy a korábban épült lakótelepek csoportjának státusa egy későbbi időpontban hogyan változott annak figyelembevételével, hogy újabb lakótelepek is épültek.[6]

A lakótelepek státusának változásában érezhető egy olyan tendencia, mely szerint a lakótelep betelepítésekor kialakult státus nagyban meghatározza a jelenlegi státust.[7] Ez egyaránt igaz a magas és alacsony státusú lakótelepekre is. Talán annyi különbséget mégis érdemes megemlíteni, hogy az azonos évtizedben épített alacsony státusú lakótelepek akkor érhettek el az évek folyamán némi státusnövekedést, ha az időközben újonnan épített lakótelepek „kiinduló" státusa még alacsonyabb volt, mint az övék. Tulajdonképpen ugyanez érvényes a magas státusú lakótelepekre is. Ezek az elmúlt évek folyamán az azonos évtizedben építettek között végig magas státusúak maradtak. Az 1990-ig épült lakótelepek között azonban már nem jelentettek ugyanolyan magas státusú lakóhelyet, mint korábban, mivel újabb, magasabb státusú lakótelepek épültek.

E mellett megvizsgáltuk, hogy hogyan változott a lakótelepek státusa az ingatlanpiacon az elmúlt nyolc évben. Ehhez az év eleji, pontosabban márciusi átlagos négyzetméter árakat használtuk fel (kivéve 1996-ot, ahol még csak a januári árakat vehettük összehasonlítási alapul).

1989-ben a legalacsonyabb panelár a Állami (Havanna) lakótelepen, 22 000 Ft/m^2, a legmagasabb pedig a Gazdagréten, 35 000 Ft/m^2 volt. 1990-ben a lakótelepi lakás négyzetméteréért a legkevesebbet továbbra is a Havanna lakótelepen (26 000 Ft/m^2), a legtöbbet pedig a Római lakótelepen (39 000 Ft/m^2) fizettek. A következő öt évben tovább emelkedtek az árak. (Meg kell jegyezni, hogy a látványos áremelkedés értékeléséhez figyelembe kell venni, hogy az évenkénti kb. 20–28%-os infláció mellett a lakások nem tartották az értéküket.) A legmagasabb négyzetméterárat 1996 elejéig a Rómain fizették (46/50/55/61/70/82 ezer Ft/m^2). A legkevesebbet pedig egy Csepeli (28/29/30/30/33/33 ezer Ft/m^2), illetve egy Havanna lakótelepi lakás négyzetmétere ért (30/30/30/29/31/32 ezer Ft/m^2).

A legdrágább és legolcsóbb lakások ára közötti kezdeti 10 000 Ft/m^2-es különbség folyamatos emelkedéssel 1996 elejére már 50 000 Ft/m^2 lett. Mindez úgy történt, hogy míg a magasabb státusú lakótelepek lakásainak ára nőtt (a hét év alatt durván a duplájára emelkedett), addig a legalacsonyabb státusúaké csak igen kis mértékben változott (legfeljebb 40%-kal nőtt). A legnagyobb „karriert" a Római lakótelep futotta be, melynek lakásárai 1992-től magasan kiemelkedtek a többi közül, és 1996 januárjára másfélszeresére emelkedtek.

3. táblázat
Budapesti lakótelepek ingatlanpiaci áraik szerint (E Ft/m^2)

kerület	lakótelep	1996 jan.	1995 márc.	1994 márc.	1993 márc.	1992 márc.	1991 márc.	1990 márc.	1989 márc.
III.	Óbuda	57	49	41	37	36	35	32	28
III.	Kaszásdűlő	58	54	49	48	45	43	37	31
III.	Római út (Pók u.)	82	70	61	55	50	46	39	33
III.	Békásmegyer	39	37	34	33	33	33	29	25
IV.	Káposztásmegyer	44	40	35	33	32	32	29	26
IV.	Újpest	46	41	37	36	35	35	31	27
VIII.	Józsefváros	35	34	33	32	31	31	29	25
IX.	József Attila	53	47	40	36	36	35	32	29
X.	Kőbánya-Újhegy	35	34	31	32	31	32	28	24
XI.	Kelenföld	56	47	42	39	37	36	33	28
XI.	Lágymányos	57	52	45	42	40	36	33	29
XI.	Őrmező	54	48	45	41	40	37	34	30
XI.	Gazdagrét	67	57	47	43	41	40	38	35
XIII.	Vizafogó	53	49	44	42	41	41	37	33
XIII.	Kárpát utca	66	59	53	48	46	44	38	32
XIII.	Béke-Tatai	48	43	38	36	35	33	32	29
XIV.	Füredi	50	43	39	36	35	35	32	28
XIV.	Mogyoródi-Jerney	51	44	39	39	37	37	31	27
XV.	Újpalota	37	35	32	33	32	33	28	24
XVI.	Centenáriumi	51	43	38	35	33	33	29	25
XVII.	Rákoskeresztúr	42	38	35	32	31	31	27	24
XVIII.	Havanna	32	31	29	30	30	30	26	22
XVIII.	Lakatos	42	38	32	31	30	29	27	24
XIX.	Kispest	41	37	33	33	32	33	30	25
XX.	Pesterzsébet	36	34	31	31	30	29	26	23
XXI.	Csepel	33	33	30	30	29	28	26	24
XXII.	Budafok	41	37	35	32	30	29	26	23

(*Ingatlanpiac*, 1995/3, 1996/1)

A lakótelepek között általunk felállított státussorrendet jól tükrözi a lakáspiacon elfoglalt helyzet. Az itt bekövetkezett változások alátámasztják eddigi vizsgálatunk következtetéseit. A lakótelepi lakások részpiacán belüli különbségek ugyanis jól mutatják, hogy az évtizedek során a korábban épített magas státusú lakótelepek folyamatosan lejjebb filtrálódtak, hiszen a piacon kedvezőbb tulajdonságú, újabb lakótelepek jelentek meg, melyek mintegy elszívták (a többiek

elől) a magasabb társadalmi státusú családokat. Ugyanakkor az alacsony státusú lakótelepek négyzetméter árai nem csökkentek, de ez mégis jelentős státusveszteséget okozott, mivel a többi lakótelep lakásárai lényegesen megemelkedtek, ezzel is felerősítve, illetve tovább gerjesztve a különbségeket.

A társadalmi problémák koncentrálódásának jelei

A munka következő fázisában a lakótelep-tipológiát véve alapul a rendelkezésünkre álló adatok segítségével azt próbáltuk megvizsgálni, hogy a lakótelepek mekkora hányadánál áll fenn a slumosodás veszélye.

A szociális problémák koncentrálódásának jelzője az úgynevezett „problémás lakossági csoportok" megjelenése, majd túlsúlyba kerülése. Ide tartozik a szegény, a cigány és a munkanélküli családok számának növekedése. Lehetőségünk volt arra, hogy az alsó tagozatos általános iskolások példáján megvizsgáljuk, hogyan szegregálódnak ezek a csoportok a főváros lakótelepei között.[8]

Először azt vizsgáltuk meg, hogy mindegyik lakótelepen egyforma mértékben találhatók-e olyan családok, melyeknek alsó tagozatos gyermekeit a megadott jellemzők alapján (szegény, cigány, munkanélküli) problémásnak ítélték meg. A cigánynak minősített gyerekek esetében lakótelepi csoporton belül mért szegregációs indexek nagyobbak, mint a lakótelep és a város egyéb része között mért indexek. A lakótelepeken tehát kisebb arányban élnek cigány családok, mint a város nem lakótelepi részén. Ezek a családok pedig igen erősen szegregálódnak az egyes lakótelepek között. Mostani lakóhelyéről 32 százaléknak kellene elköltöznie másik lakótelepre ahhoz, hogy a szegregáltság megszűnjön. A lakótelepek között 45 olyan van, melyen egyáltalán nem lakik cigány család, és 30 olyan van, ahol a cigány gyerekek aránya a 6–9 éves népességen belülnem haladja meg a 2 százalékot. (A lakótelepi csoport átlaga 2,59%.) Azok a lakótelepek, ahol a cigánynak mondott gyerekek aránya magas, leginkább a VIII., X., XIII. és XXI. kerületekben helyezkednek el. A II. és XII. kerületben lévő lakótelepeken pedig egyetlen cigány gyermek sem lakik. A területi szegregációt vizsgálva érdemes még megjegyezni, hogy azok a lakótelepek, amelyeken a cigánynak mondott gyermekek aránya átlag feletti, kivétel nélkül a pesti oldalon találhatók. Nem szükségszerű, de várható tehát, hogy a környezet befolyásolja a lakótelepeket is. A cigány gyerekek aránya azokon a lakótelepeken a legnagyobb, amelyeknek a környezetében is igen magas a cigány népesség aránya.

A szegény gyerekek estében a szegregációs index kisebb (21,47%), mint a cigányok esetében, azonban a szegregáció mértéke így is jelentős. A szegény népesség tehát egy kicsivel egyenletesebben oszlik meg a lakótelepek között. A budai oldal magas státusú részén lévő lakótelepeken szinte egyáltalán nincs szegénynek mondott gyerek, illetve az arányuk minimális (lásd a „Szegénynek

mondott gyerekek aránya lakótelepenként 1992." című térképet). A pesti oldalon található lakótelepek egyenletesen oszlanak meg, nem korlátozódnak néhány kerületre. Érdemes azonban a IV., VIII., XIII. és XXI. kerületet kiemelni, ahol a lakótelepeknek több, mint felén 10 százalék feletti a szegény gyerekek aránya, illetve a XIII. kerületet, ahol a legszegényebb lakótelepek koncentrálódnak. A nagyobb lakótelepek társadalmi státusa általában alacsonyabb, a *kifejezetten* szegények által magasabb arányban benépesített lakótelepek azonban nem kizárólag közülük kerülnek ki. Vagyis a méret *önmagában* nem automatikusan és egyértelműen függ össze az elszegényedés kockázatával.

A munkanélküliek vizsgálata szintén képet adhat a szegénység terjedéséről, hiszen sok esetben a család elszegényedéséhez közvetlenül hozzájárul a család valamelyik tagjának munkanélkülivé válása. Legkevésbé a munkanélkülieknek mondott szülők 6–9 éves gyermekei szegregálódnak a lakótelepek között. A szegregációs index ebben az esetben azonban nem sokkal alacsonyabb, mint a szegénynek minősített gyerekek esetében (20,56%). A budai oldalon csak olyan lakótelepek vannak, ahol ez az arány alacsonyabb, mint 5 százalék. A 10 százalék fölötti arányúak pedig inkább koncentrálódnak a IV. és XIII. kerületbe (a lakótelepi csoport átlaga 3,82%, szórása pedig szinte ugyanennyi). Itt is azok a legveszélyeztetettebb lakótelepek, ahol a munkanélküli szülők gyerekeinek aránya igen magas.

A problémásnak minősített gyerekek arányát tehát a korábban felállított tipológiánkban vizsgálva azt látjuk, hogy ez az arány a nagyon alacsony státusú típusnál a legnagyobb (15%), majd a nagyon magas státusú típus felé haladva folyamatosan, mintegy a harmadára csökken. Ebből a szempontból a közepes, az alacsony, illetve a nagyon alacsony státusú típusokat tekinthetjük a legveszélyeztetettebbnek, mivel ezeken a lakótelepeken a problémásnak minősített gyerekek aránya 10 százalék felett van.

4. táblázat
A problémás, cigány, szegény, munkanélküli családból származónak minősített gyerekek aránya lakóteleptípusonként 1992-ben

lakóteleptípus	problémás		cigány		szegény		munkanélküli	
	arány	szórás	arány	szórás	arány	szórás	arány	szórás
1. nagyon alacsony státusú	15,05	4,35	4,25	3,38	13,20	3,86	4,6	22,23
2. alacsony státusú	12,87	4,53	3,19	3,03	9,77	4,14	4,55	1,98
3. közepes státusú	10,27	5,33	1,80	1,75	7,60	5,16	3,81	2,27
4, magas státusú	6,34	2,16	1,66	1,73	4,05	2,47	2,97	1,08
5. nagyon magas státusú	4,74	3,49	0,91	3,19	2,26	2,41	1,99	1,23
együtt:	11,05	5,38	2,52	2,83	8,27	5,03	4,01	2,15

A cigánynak minősített gyerekek aránya a nagyon alacsony státusú típus esetében a legmagasabb (4,5%), az alacsony státusú típusnál csak egy százalékkal marad el e mögött az érték mögött. A többi típus esetében szinte elhanyagol-

hatóan alacsony (2%) a cigánynak minősített gyerekek aránya. A szórás a nagyon alacsony, alacsony és a nagyon magas státusú típusban egyformán magas. Ez arra utal, hogy a típusokon belül a cigány népesség nagy százaléka néhány lakótelepre koncentrálódik.

A szegénynek minősített gyerekek szegregációs indexe kisebb, mint a cigányoké, azonban még mindig igen magas. Ebből tehát annak kellene következnie, hogy a szegények erősen szegregálódnak az egyes lakóteleptípusok között, illetve azokon belül. Ezt alátámasztják az egyes típusok magas szórásai. A legnagyobb szegény arány a legnagyobb (13%), ahogyan az a lakóteleptípus felosztásból várható is – a nagyon alacsony státusú típusnál található. A többi típusnál az arány 10 százalék alatti és a nagyon magas státusú típus irányában csökken (9/7/4/2%).

A munkanélküliek majdnem olyan erősen szegregálódnak, mint a szegények. A munkanélküliek esetében is a nagyon alacsony és alacsony státusú típusban a legmagasabb a vizsgált változó értéke. Azonban a korábbiaktól eltérően a munkanélküliek aránya mentén ez a két lakóteleptípus nem mutat lényeges különbséget. Mind a két esetben valamivel 4,5 százalék feletti a munkanélküliek aránya, ami fél százalékkal haladja meg az összes lakótelepre számított átlagot.

Mivel egy gyermeket a problémásnak tekintett csoportok – szegény, cigány, munkanélküli – közül többe is be lehetett sorolni, vannak „halmozottan" problémás gyermekek is. A státuscsoportok közül a nagyon alacsony és alacsony csoportban a legmagasabb mind a három probléma-csoport arány, illetve itt inkább találhatók olyan gyerekek, akiket egyszerre több csoportba is besoroltak. Ugyanakkor a típusokon belüli szórás a cigánynak, illetve szegénynek minősített gyerekek esetében viszonylag magas. Vannak tehát olyan lakótelepek, ahol ez az arány jóval meghaladja a típusra vonatkozót, illetve erősen alatta marad annak. Érdemes még megjegyezni, hogy a közepes státusú típus esetében a problémák nagy részét a szegénység jelenti, de ez a típus igen magas belső szórása miatt valószínű, hogy csak néhány lakótelepre korlátozódik.

*

Összefoglalásul tehát azt mondhatjuk, hogy a lakótelepek *összességükben* – legalábbis jelenleg – még nem testesítenek meg olyan súlyos társadalmi problémahalmazt, mint olyan országokban, ahol a lakásszerkezet a hazaitól eltérő, és így a lakótelepek relatív státusa alacsonyabb. A magyar lakótelepek sajátossága valószínűleg éppen az, hogy a lakótelepi csoporton belül igen lényeges szegregációs különbségeket találhatunk. Ezen belül különösen fontos az az egyre jelentősebb szociális problémát jelentő lakótelepcsoport, ahol a fizikai és társadalmi státus-vesztés megközelíti azt a mértéket, ahonnan ezeket a folyamatokat már igen nehéz lesz visszafordítani.

Jegyzetek

[1] Jelen dolgozat keretei között azonban nem vállalkozhatunk arra, hogy a leromlás társadalmi és gazdasági okainak részletes vizsgálatára is kitérjünk.

[2] A lakótelepi adatbázis létrehozásához a KSH által készített 1990-es népszámlálás városrendezési körzet-soros és számlálókörzet-soros adatai álltak rendelkezésünkre. Az előbbi adatbázist nem tudtuk használni, mivel a lakótelepek a legtöbb esetben nem foglalnak el teljes városrendezési körzetet. A számlálókörzet-soros adatbázis az előbbihez képest nemcsak a részletesség előnyével rendelkezik (15 000 budapesti számlálókörzet adatait tartalmazza), hanem azzal is, hogy hozzákapcsolható egy úgynevezett övezeti besorolás. A KSH által megállapított kritériumok alapján a kerületi tanácsok alkalmazottai sorolták be övezetekbe az egyes számlálókörzeteket. A besorolást megkönnyítette, hogy ezek a kritériumok a terület fizikai megjelenésére vonatkoznak. (Hagyományos zárt beépítésű lakóövezet a régi belvárosban (a városmagban)./ Hagyományos zárt beépítésű lakóövezet nem a régi belvárosban. / Vegyes lakó-ipari körzet / Lakótelep I. / Lakótelep II. / Zöld- és üdülőövezetek / Családiházas lakóövezet, kertváros / Üzemi lakóövezet (kolónia, telep, majorság) / Egyéb lakóövezet.)
A kialakított adatbázisban természetesen megtartottuk a lakótelepek itt elkülönített két típusát. A két lakótelepi övezet leválogatásával kapott adatbázisban 4840 db számlálókörzet szerepelt, melyből 1787 db a hagyományos, 3053 db pedig a paneles technológiával készült lakótelepi övezetbe lett besorolva. A besorolás kontrolljaként bizonyos számítások elvégzésével megállapítható volt, hogy 167 számlálókörzet esetében hiba történhetett az övezeti besorolásnál, mivel ezek a területek nem lakótelepekhez, hanem inkább a kolóniákhoz tartoznak.
Az így megtisztított adatbázis térképrevitelével megkezdődhetett az egyes lakótelepek lehatárolása. Rendelkezésünkre állt egy olyan térképezhető adatbázis, mely Budapest városrendezési körzeteinek és az ezekbe eső számlálókörzetek azonosítóit és egy-egy belső, a számlálókörzetbe eső címet tartalmazott. A számítógépes térképező program (MapInfo) segítségével a címekhez koordinátákat rendeltünk. A program önmagától csak azokat a címeket tudta azonosítani, melyek esetében a pontos címet és a házszámot is tartalmazta a rendelkezésünkre álló úthálózati adat-file. Ez az adatbázis azonban erősen hiányosnak bizonyult. Sok számlálókörzetet a program nem tudott megjeleníteni. Az ilyen számlálókörzeti címet meg kellett keresni a turista térképen és „berajzolni" a számítógépes térképre, így ellátva a megfelelő koordinátákkal. Néhány esetben előfordult, hogy bizonyos kerületek esetében az egyes számlálókörzetekhez megadott címek nem voltak valósak, vagyis az adott cím nem szerepelt a kerületben. Ezeket az eseteket, mint nem berajzolhatóakat félretettük. Azonban még ezzel sem vált tökéletesen használhatóvá az adatbázisunk. A munka során több olyan technikai (pl. a városrendezési körzethatárok pontatlan digitalizálása) és adatbázisbeli nehézség mutatkozott, melyek megoldása igen munka- és időigényes feladat volt. Ezek részletezésére azonban ebben a tanulmányban nem térünk ki.
Az így elkészített és javított térkép segítségével már viszonylag könnyen el lehetett dönteni, hogy a város területén hol helyezkednek el a lakótelepek. Azonban az egyes lakótelepek lehatárolásához még így sem volt elég információnk. Olyan adatbázisra volt szükségünk, mely pontosan tartalmazza az egyes lakótelepeket határoló utcák neveit. Ezt részben meg is találtuk a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat által elkészített tanulmányban, mely a KSH 1980-as lakótelepi kötetében szereplő lakótelepek adatait, határait pontosította, illetve bővítette ki az 1987-ig épült lakótelepekkel. A hiányzó adatok pótlása után az egyes lakótelepek határait a térképen minden egyes esetben kézzel rajzoltuk be.

Ezután kezdhettük meg adatokkal „feltölteni" az így létrehozott poligonokat. Ekkor ismét találtunk egy hibát a KSH által használt övezeti besorolásban. Ugyanis több esetben is előfordult, hogy számítógépes térképen lehatárolt lakótelepi területhez nem kapcsolódtak lakótelepi számlálókörzeti pontok. A legnagyobb hiányosságot a XIII. kerület esetében találtuk. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a lakótelepi adatbázisunk hiányos, vissza kellett térni az 1990-es népszámlálás számlálókörzet-soros adataihoz, hogy kiválasszuk azokat a számlálókörzeteket, melyek a lakótelepekre jellemző tulajdonságokkal rendelkeznek. Ezt az új adatbázist – a bekerült nem lakótelepi számlálókörzetek kiszűrése után – hozzácsatoltuk a térképhez.

Ahhoz, hogy a lakótelepi csoportok között dinamikát tudjunk számolni, szükség volt egy 1970-es és 1980-as lakótelepi adatbázis létrehozására. A fenti két év népszámlálásának számlálókörzet-soros adatait sajnos (az egyes számlálókörzetekhez tartozó címek hiányában) nem tudtuk megjeleníteni térképen, ezért más módon kellett azonosítani. Először építési év szerint két csoportba osztottuk a lakótelepeket. Az elsőbe kerültek azok, melyek már 1970-ben készen voltak, a másodikba azok, melyeket 1980-ban építettek. Meg kellett határoznunk, hogy 1970-ben és 1980-ban a fenti lakótelepek mely városrendezési körzetekhez tartoztak. Ehhez nagy segítséget jelentett a számítógépes térkép. Ezek után az 1970-es népszámlálás számlálókörzet-soros adataiból kiválogattuk azokat a városrendezési körzeteket, melyek lakótelepeket tartalmaznak. Majd ezekből megpróbáltuk elkülöníteni a lakótelepi számlálókörzeteket. Az 1980-as adatbázisban a térkép segítségével újra meg kellett állapítani, hogy az akkorra már felépült lakótelepek mely városrendezési körzetekben helyezkedtek el, majd ez alapján itt is leválogattuk a lakótelepi számlálókörzeteket. Azokban az esetekben, ahol kétségek merültek fel az adatok pontosságával kapcsolatban, illetve, ha több lakótelep került egy városrendezési körzetbe, a számlálókörzeti térkép segítségével állapítottuk meg azokat a számlálókörzeteket, amelyek a lakótelepet határoló utcák közé estek.

[3] Ehhez a Duncan házaspár által 1955-ben bevezetett szegregációs és disszimilaritási indexeket használjuk. „A számítás lényege abban áll, hogy két kiválasztott csoport területegységek szerinti százalékos megoszlásai területegységenkénti különbségeinek abszolút értékeit összegzik, és osztják kettővel. Így olyan, 0 és 100 között változó mutatóhoz jutunk, amely maximális értékét akkor veszi fel, ha a két megoszlás egymást kizáró, tehát azokban a területegységekben, ahol az egyik csoport előfordul, a másikkal egyáltalán nem találkozunk, és 0 akkor, ha a két megoszlás teljesen azonos, vagyis mindkét csoport átlagos gyakoriságának megfelelő súllyal fordul elő minden területi egységben. Szokás az indexet olyan módon is értelmezni, mint azoknak a részarányát, akiknek más területegységekben kellene lakniuk ahhoz, hogy a két megoszlás egyenletes legyen. Abban az esetben, ha a két vizsgált megoszlás a sokaság két kiemelt csoportjára vonatkozik, disszimilaritási indexről, abban az esetben pedig, amikor egy kiemelt csoportot az összes többi csoport eloszlásával vetünk egybe, szegregációs indexről beszélünk." (Csanádi–Ladányi 1992: 94.)

[4] A tanulmányban csak a szegregációs indexek ismertetésére térünk ki.

[5] A státus mérésénél el kellett vetnünk a részletes társadalmi státus kategóriákat, mivel azok csak az 1990-es CD ROM-os népszámlálási adatbázisban jelennek meg elkülönítve. Teljesen azonban nem kellett lemondanunk róluk, mivel a munka jelenlegi fázisában a lakótelepek vizsgálatánál használt többdimenziós módszereknél alkalmazzuk őket. Ezenkívül nem használhattuk fel az építési évet sem, hiszen azonos időszakban épített lakótelepek között is jelentős státusbeli eltérések lehetnek.

[6] Az ilyen jellegű összehasonlítások ismeretes nehézsége, hogy egy adott mutató (pl. a diplomások aránya) az eltérő időpontokban mást jelent egy-egy lakótelepen annak függvényében, hogy az összes lakótelepen (illetve az egész városban) hogyan változott meg ennek a mutatónak az értéke. Ha egy lakótelepen például a diplomások aránya 10 év alatt nőtt öt százalékkal, akkor a státus változásáról annak függvényében lehet képet alkotni, hogy a többi lakótelepen ezalatt nőtt-e vagy csökkent ez a mutató. Ha a többi lakótelepen is emelkedett a diplomások aránya, nyilván más a helyzet, mint ha ez az egyetlen lakótelep, ahol ez az arány emelkedett. Az egyes lakótelepek relatív helyzetének vizsgálatához ezenkívül azt is figyelembe kell vennünk, hogy az összehasonlítandó időpontokban milyen a jelenség szórása. Mindezek a problémák szólnak amellett, hogy a változók eredeti értékei mellett (illetve helyett) a Z-transzformációt alkalmazzuk. Ez azt jelenti, hogy a változó eredeti értékeit kivonjuk az átlagukból és elosztjuk a szórásukkal. Az így kapott standardizált változót Z-score-nak nevezik, és azt fejezi ki, hogy a szórás hányszorosával tér el az átlagtól az adott megfigyelési egységnél talált érték. Ezeknek az értékeknek időbeli összehasonlítása kiküszöböli a fentebb említett torzításokat, és alkalmas arra, hogy a lakótelepek kor szerinti csoportjain, illetve egy-egy időszakban már létező teljes sokaságán belüli relatív helyzeteket elemezhessük.

[7] Az eredmények részletes ismertetésére ebben a tanulmányban nem térhetünk ki.

[8] A vizsgálathoz használt adatbázist Ladányi János bocsátotta rendelkezésünkre. Az adatok 1992-ben kerültek felvételre Budapesten, az általános iskolák alsó tagozatos diákjainak köréből. Az adatbázis olyan iskolásokat tartalmaz, akiket (illetve családjukat) szegénynek, cigánynak, munkanélkülinek, illetve vidékinek minősítettek (egy gyereket több kategóriába is be lehetett sorolni). Az arányszámok képzéséhez az 1990-es népszámlálás adatai közül a 6-9 éves népesség számát használtuk fel. A két adat felvétele között eltelt idő miatt számításaink a legtöbb lakótelep esetében csak mint közelítő becslések alkalmazhatóak. Egyes lakótelepeknél azonban a rendelkezésünkre álló 6-9 éves népesség száma még megközelítésként sem használható, mivel ezek a lakótelepek az 1990-es népszámlálás után tovább épültek. Ilyen például a III. kerületi Gyógyszergyár utcai lakótelep. Ezért ezeket az elemzésnél figyelmen kívül hagytuk.

Irodalom

Ambrus Péter 1988. *A Dzsumbuj. Egy telep élete. Gyorsuló idő.* Budapest: Magvető Kiadó

Brüning, Rolf Dr. 1993. Perspektieven der Großiedlungen. *Foyer Magazin der Stadtverwaltung für Bau- und Wohnungswesen.* IV (Dez.)

Csanádi Gábor–Ladányi János 1992. *Budapest térbeni társadalmi szerkezetének változásai.* Budapest: Akadémiai Kiadó

Dániel Zsuzsa–Temesi József 1984. A lakáselosztás hatása a társadalmi egyenlőtlenségre. *Statisztikai Szemle*, 7.+

Duncan, O. D.–B. Duncan 1973. Lakóhelyi szegregáció és foglalkozási rétegződés. In: Szelényi Iván (szerk.) *Városszociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Enyedi György (szerk.) 1993. *Társadalmi–területi egyenlőtlenségek Magyarországon.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Gans, Herbert 1962. *The Urban Villigers*. New York: Free Press

– 1991. *People, Plans, and Policies.* New York: Columbia University Press Russell Sage Foundation

Gibbins, Olaf 1988. *Großiedlungen – Bestandpflege und Weiterentwicklung.* München: Verlag Callwey

Großiedlungen in Mittel- und Osteuropa Regio Beiträge des IRS N.4, Berlin 1994

Hegedűs József 1986. Állam és piac a lakáspolitikában. *Medvetánc*, 2–3.

Hegedűs József–Tosics Iván 1988. Lakásmobilitás változó szerkezetű lakáspiacon (filtrációs folyamatok a magyar lakásrendszerben). *Társadalomkutatás*, 1.

– – 1993. A lakásrendszer szociológiai és közgazdasági elemzése. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest

Herlyn, U. 1987. *Neubausiedlungen der 20er und 60er Jahre.* Frankfurt

Internationales Forschungsseminar Große Neubaugebiete Bundesministerium für Raumordnung, Bauwesen und Städtebau. Berlin 1992

Neubausiedlungen Der 60er und 70er Jahre Probleme und Lösungswege, Städtebaulicher Bericht der Bundesregierung. Der Bundesminister für Raumordnung Bauwesen und Städtebau. Referat RS II 1, (Entwurf) 1988.

Szelényi Iván 1990. *Városi társadalmi egyenlőtlenségek.* Budapest: Akadémiai Kiadó

Szelényi Iván–Konrád György 1969. *Az új lakótelepek szociológiai problémái.* Budapest: Akadémiai Kiadó

Zapf, K.–K. Heil–J. Rudolph 1969. *Stadt am Stadtrand. Eine vergleichende Untersuchung in vier Münchener Neubausiedlungen.* Frankfurt a. M.

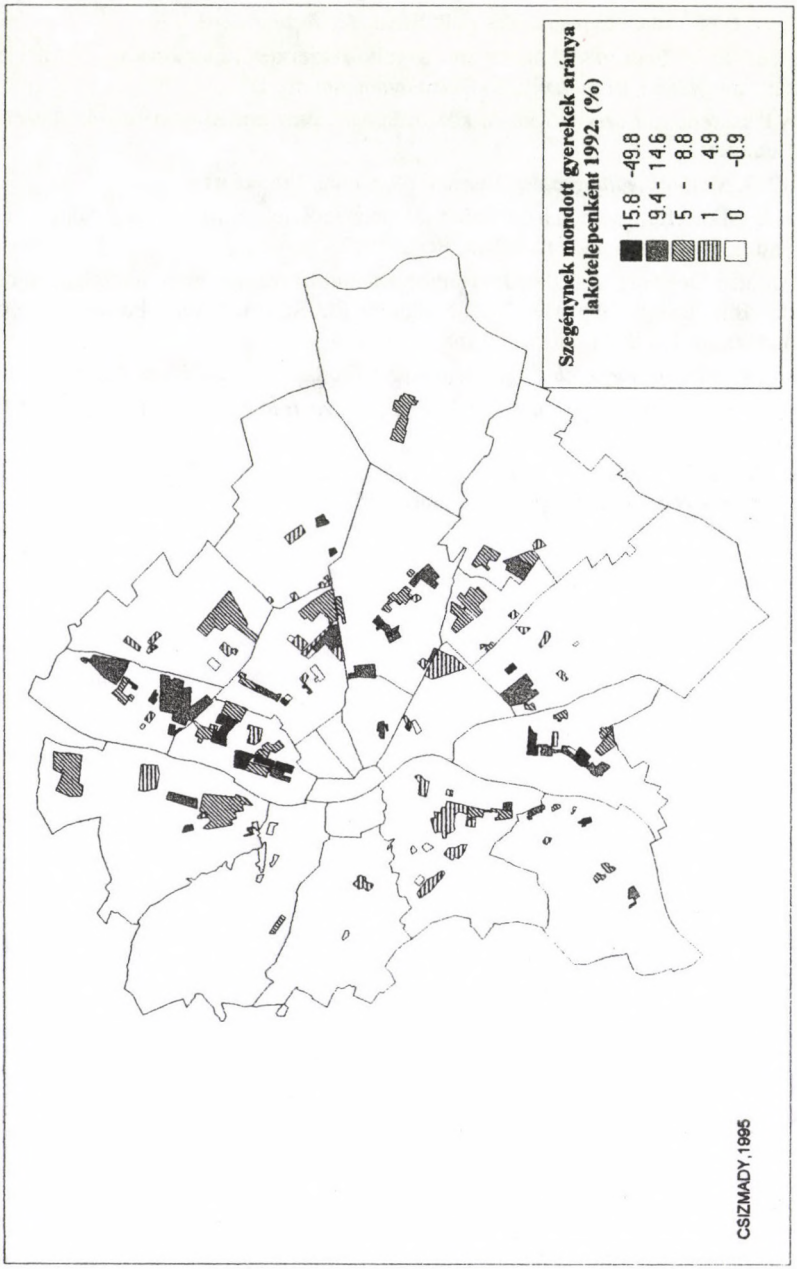
Szegénynek mondott gyerekek aránya lakótelepenként 1992. (%)
15.8 -49.8
9.4 - 14.6
5 - 8.8
1 - 4.9
0 -0.9
CSIZMADY, 1995

A lakótelepek
lakótelep-típusok szerint 1990,
nagyon magas státusú
magas státusú
közepes státusú
alacsony státusú
nagyon alacsony státusú
CSIZMÁDY, 1995

ESETTANULMÁNYOK

Janky Béla

ÖVÉ A GYÁR – MAGADNAK ÉPÍTED!
Munkaszervezet és privatizáció*

Bevezetés

Az esettanulmány egy immár öt éve külföldi többségi tulajdonba került iparvállalat (a továbbiakban: Vállalat) két műhelyében, munkásokkal és néhány vezetővel készített interjúk alapján készült.[1] Kiindulópontjául leegyszerűsítve a következő hipotézisek szolgáltak:

1. A gazdálkodó szervezetekben a privatizáció előtt erős informális normatív rend határozta meg a munkások egymással és a vezetéssel kialakított kapcsolatait. Ez az új tulajdonos érkezésével felbomlott, aminek következtében egyfajta „patkányverseny" feltételei teremtődtek meg.[2]

2. A privatizáció hatására a vállalatoknál felerősödtek a járadék- és befolyásszerzési törekvések.[3]

A dolgozat feladata, hogy – az elemzési módszer korlátainak tudatában – vizsgálja a hipotézisek teljesülését a kiválasztott üzemrészekben, illetve segítse új vizsgálati szempontok megfogalmazását az adott elméleti kereten belül. A terepmunka körülményei nem tették lehetővé a műhelyeken belüli kapcsolathálók és a belső rend alaposabb feltárását. Ezért figyelmünket elsősorban az egyénekre összpontosítjuk, a különböző szituációkban jellemző magatartásokat vizsgálva. A kapcsolatokból felépülő struktúrákról azonban csak hipotetikusan

* A tanulmány a „Hierarchikus gazdasági szervezetek gazdaságszociológiai vizsgálata" című OTKA-kutatás keretében készült. A kutatás vezetője Csontos László, résztvevői Bódis Lajos, Fényes Hajnalka, Fogarassy Gabriella, Szakadát László, Szántó Zoltán, valamint a tanulmány szerzője. Köszönettel tartozom mindegyikőjüknek értékes észrevételeikért, csakúgy, mint Gábor R. Istvánnak és Neumann Lászlónak a dolgozat korábbi változatához fűzött megjegyzéseikért. A tanulmány esetleges hibáiért természetesen kizárólag engem terhel a felelősség. A menedzsment és a műhelyek szintjén végzett kutatás elméleti hátteréről és hipotéziseiről lásd Csontos 1994. A kutatás más eredményeiről lásd Bódis 1996; 1995; Fogarassy 1996; 1995; Fogarassy–Szántó 1996; Szakadát 1996.

tudunk beszélni. Ez a hiányosság ugyanakkor nem jelenti azt, hogy nem születnek válaszok a kutatás szempontjából releváns kérdésekre.

A hipotéziseket nem közvetlenül vizsgáltuk. Az interjúk során az alábbi köztes kérdésekre igyekeztünk választ találni:

1. Milyen, technológiailag meghatározott sajátosságai vannak a munkavégzésnek (különös tekintettel a technológiának a kooperációra gyakorolt hatására, valamint a képzettség és a tapasztalatok szerepére a termelésben)?

2. Mennyire ösztönözte, illetve gátolta a munkaszervezés és a bérezés rendszere a kapcsolatok kialakulását a privatizáció előtt és után? Mennyire vette formálisan vagy informálisan figyelembe a munkahelyi tapasztalatot és a különböző (párt-, szakszervezeti vagy pusztán a munkatársak általi elismertségből eredő) pozíciókat? Hogyan változott mindez a privatizációval?

3. Mennyire voltak hatásosak a munkaszervezés és a teljesítményösztönzés rendszerében esetlegesen bekövetkező változások, azaz jelentősen változott-e a kapcsolatháló sűrűsége és a normatív rend erőssége? Átértékelődtek-e a járadékszerzésre alkalmas helyzetek? Változott-e a státushoz (tehát a nem valós teljesítményhez) kötött jövedelmek aránya?

4. Kik voltak a nyertesei és a vesztesei az esetleges változásoknak? Mennyire tekinthető stabilnak az új helyzet, azaz folyik-e még aktív pozícióharc?

A munkaszervezet utóbbi három kérdéscsokor szerinti vizsgálata torz eredményre vezethet, ha figyelmen kívül hagyjuk az első szempontot. Fennáll ugyanis a veszélye annak, hogy a technológia oly mértékben meghatározza a kapcsolatok jellegét, a járadékszerzésre alkalmas szituációk stabilitását, hogy elrejti a felületes szemlélő számára a privatizációs forma önmagában jelentős hatásait. Problémát okozhat az is, ha az empirikus vizsgálat túlságosan szűk területre korlátozódik, mert így a vállalat egyes tevékenységeit vagy szervezeti egységeit egyedileg érintő változások következményeit írhatjuk tévesen a privatizációs forma számlájára.

Az efféle torzítások csökkentése érdekében tanulmányunkban a privatizációnak a gazdasági magatartásra gyakorolt hatását kétféle – az imént említett mindkét szempont szerint különböző – környezetben vizsgáltuk.[4] Egyrészt a vállalat *szerszámműhelye* egymásra utalt, teljesítményhajhászástól mindig is mentes munkásainak erős, önálló közösségében, akiknek a gyáron belüli helyzete tevékenységük külső beszállítókkal történt helyettesítése következtében az utóbbi időben sokat romlott. Másrészt a technológiai szempontból individualizált és teljesítménykényszerben lévő *forgácsolóüzemiek* között, akik ugyan sosem álltak túl előkelő helyen a vállalati hierarchiában, de munkájukra a privatizáció után is változatlan mértékben szükség van. (Feltételeztük, hogy a fenti két torzító hatás nem zavarja egymást, tehát további helyszínekre nincs szükség.)

A kutatás helyszínéül szolgáló vállalat nagy értékű, egyedi gépeket állít elő. A külföldi tulajdonos szakmai befektető. A privatizációt követően még évek teltek el, amíg új, időbért és csoportelszámoláson alapuló teljesítménybért

kombináló ösztönzési rendszer bevezetésére vállalkozott. Az egyéni bérek – leegyszerűsítve – az egyéni órabérektől[5] és a csoport számára együttesen megállapított teljesítményküszöb elérésétől függnek. A teljesítmények regisztrálását számítógépes rendszer végzi, ennek termináljait maguk a munkások kezelik.

A vállalatnál folyó termelés néhány fontos (a vizsgált két műhely között nem kiszűrhető), az iparra általánosan nem jellemző sajátossága lényegesen befolyásolhatja a privatizáció nyomán bekövetkező változások jellegét, az új tulajdonos törekvéseinek irányát és sikerességét. Az egyedi és kissorozatú gyártás dominanciáján, illetve a kvalifikált, hosszú vállalati gyakorlattal rendelkező munkások iránti keresleten kívül ezek közé tartozik, hogy napirenden van a termelés áttelepítése új telephelyre. Nem biztos tehát, hogy a tulajdonos itteni politikája hosszú távra érvényes. *Az itt végzett empirikus vizsgálatokból levont következtetések érvényessége tehát több szempontból is korlátozott.*

Tanulmányomban először a fent említett szempontok alapján a szerszámüzemben, illetve a forgácsolóban tapasztaltakat összegzem, majd röviden összehasonlítom a két üzemet. Végül a legfontosabb következtetéseket ismertetem.

A szerszámüzem

Technológiai sajátosságok

A szerszámüzem az egyik gyárépület felső emeletén helyezkedik el, fizikailag is elkülönülve a többi részlegtől. Viszonylag kis méretű, könnyen áttekinthető. A munkások állandóan figyelemmel kísérhetik egymást. Az üzemet egykor a termelésben folyamatosan felmerülő szerszámigény kielégítése céljából hozták létre. Régen önálló üzemegység volt, saját igazgatóval. Ez a kitüntetett helyzete azonban 1992 végén megszűnt. A szerszámok tervezésével és szerkesztésével foglalkozó részlegét leválasztották róla, és beolvasztották a technológiai osztályba. A gyakorlati műveleteket végző műhelyt pedig a forgácsoló alegységévé tették, vezetőjét is a forgácsolóból helyezték oda. Jelenleg erősen leépülőfélben lévő részleg. A nem a közvetlen termelést végző kiszolgálóegységek leépítése általános tendencia a Vállalatnál, a szerszámok egyre nagyobb hányadát is külső beszállítóktól rendelik meg. Ennek legfőbb oka talán az, hogy a külső kooperációban készülő szerszámok és az egyéb járulékos termékek olcsóbbak és pontosabban érkeznek.

> *„Volt itt minden: suszteráj, asztalosműhely, orvosi rendelő. Ezek a külföldinek nem kellettek, csak az, ami a közvetlen termelést jelenti. Külső kooperáció? Az kapacitásproblémák miatt van. Hát persze, voltak munkafegyelmi problémák is. Régen nem volt téma, hogy egy szerszám két-három hónapot késik. Most más világ van."*
> (Szerszámüzemi vezető)

A szerszámüzemi tevékenységen belül is csökken a szerszámgyártás aránya. Ma már kisebb sorozatokban gyártanak a termékekbe közvetlenül beépülő alkatrészeket is. A megmaradást azonban egyelőre biztosítja a szavatoltan minőségi munka iránti időnkénti igény – amit a külső cégek nem tudnak produkálni –, valamint a gyakran szakképzetlen fiatalok kényelmes betaníttatásának itteni jó lehetőségei.

Régen 70–80 ember dolgozott a műhelyben, egy igazgató, két művezető és két csoportvezető irányítása alatt. Ma már csupán 31 a létszám. A nagyarányú csökkenésnek csak az egyik oka a létszámleépítés. A másik a szerkesztői, technológiai részleg elcsatolása. Fizikai állományban régen sem voltak 50-nél többen. Kettő darab szikraforgácsoló NC gép van, összesen négyen dolgoznak ezeken a masinákon. Jelenleg 12 szerszámkészítő van, ők a befejező munkálatokat végzik, lényegében összerakják a munkadarabokat. Az előkészítő munkálatokat végző forgácsoló szakmunkások (marósok, gyalusok, esztergályosok) összesen tízen vannak. Ezenkívül van még öt egyéb segédmunkálatokat végző (három csiszoló, két hőkezelő) szakmunkás. (Az egészséges arány a munkások szerint egyharmadnyi készítő és kétharmadnyi gépes lenne.) Az emberek gépek, illetve munkafolyamatok közötti mozgatása mégsem jellemző, ti. ezek külön szakmáknak számítanak. A legrangosabbnak talán a készítők tekinthetők, utánuk az NC-gépen dolgozók következnek. Ám még a készítőkön belül is vannak nagy tudásbeli különbségek, nem lehet mindenkire mindent rábízni. Aki meg tudja csinálni, az a jelenlegi kondíciók mellett esetleg már nem olyan szívesen csinálja (ezzel is összefüggésben lehet a külső kooperáció).

> *„Hogy torzak az arányok? Szerintem nagyjából helyesek az arányok. Inkább a készítői összetétel rossz. Kevés az univerzális ember. Két fiatal van, három máshonnan jött a szerszámba, három-négynek meg a morális hozzáállása rossz. Ők már az elküldésre játszanak. Ez nem olyan egyszerű. A szerszámüzem nem olyan, hogy kintről fölveszek valakit, és akkor téged elküldelek, őt meg felveszem."* (Szerszámüzemi vezető)[6]

A teljes állományon belül csekély a fiatalok aránya, a túlnyomó többség életkora negyven és hatvan év közötti. A szakmunkások java része több évtizede dolgozik az üzemben, amely többnyire az első munkahelyük (és egyben szakmunkásiskolájuk is). Jelenleg külsős bérmunkások nincsenek, bár korábban voltak. (Az utóbbi három évben három ilyen, úgynevezett bt-s ember volt, ebből kettő később a Vállalat alkalmazásába került, egy pedig elment.) Külföldiek a legutóbbi néhány évben nem voltak a műhelyben.

Az üzemben egyedi gyártás folyik, így viszonylag nagy az itt dolgozók technológiai önállósága. Szakmai szempontból a gyáron belül egyfajta elitnek tekintik magukat, amit többé-kevésbé elismernek a más gyáregységekben dolgozók is. A munkásoknak nagy rálátásuk van a munkafolyamatra, sokszor kell önálló döntést hozniuk, és főleg a készítőknél számít sokat a kézügyesség. Az NC-gépen dolgozók esetenként a programozásban is részt vesznek.

„Általában magasabban kvalifikáltak voltak, és finomabb munkát csináltak, azt meg kell hagyni. De nyugibbak is voltak. Ott az elsődleges cél, hogy jó legyen az a szerszám." (Forgácsolóüzemi munkás 3.)

„Sokkal összetettebb munka, nagyobb pontosságot igényel." (Szerszámüzemi munkás 5.)

A munkafolyamatok erősen összekötik az embereket. Mivel a technológiák nem sztenderdizáltak és nem gépesítettek, mások munkájának a minősége jelentős mértékben kihat az egyes dolgozók teljesítményére. Egy-egy műveletsor végrehajtása némelykor olyan sok munkaórát vesz igénybe, hogy a határidő betartása végett több ember dolgozik egyszerre egy munkadarabon. Ilyen esetekben teljes a technikai egymásrautaltság. Ennek megfelelően igen intenzív a kommunikáció az emberek között.

„Hivatalosan volt munkaszervezés, de nem ez működött, hanem egyénileg oldották meg a problémákat. Ha egy szerszámkészítőnek kiadtak egy szerszámot, ő vette a nyakába a dolgot. Ő ment utána a saját munkájának, hogy kisírja, kikönyörögje, hogy az tényleg sürgős." (Szerszámüzemi munkás 2.)

Az egyedi gyártás munkaszervezést nehezítő tényezői közé tartozik a korrekt alapanyagellátás hiánya. Ebben a privatizáció óta sem történt változás, sőt sokak véleménye szerint romlott a helyzet.

„Régen is sokszor előfordult, de most még gyakrabban, hogy magamnak kell gondoskodnom segédanyagokról. Volt, hogy beültem a kocsimba, és magam kimentem az Ecseri útra, hogy saját pénzből megvásároljak pár tekercs dróthuzalt." (Szerszámüzemi munkás 2.)

Az ösztönzési rendszer egykor és most

Bérezés és kooperáció

A technológiai egymásrautaltság a bérezésben is jelen volt. A szerszámüzemben mindig is csoportos elszámolás működött (10–20 fő tartozott egy csoportba). Ez persze nem jelentett azonos béreket, csupán azt, hogy a jövedelmi különbségek nagyobb része származott az órabérek eltéréseiből. A csoportok egyébként géptípusonként voltak összeállítva, így keresztbe vágták a technológiai láncot. Interjúalanyaink nem számoltak be jelentősebb konfliktusokról a teljesítménykülönbségekkel kapcsolatban. A munka egyedisége miatt ezek a különbségek nem voltak olyan kézzelfoghatóak és egyértelműek (valaki jó lehetett egyfajta műveletben, és rossz másikban), és nem is tükröződhettek pontosan a százalékos teljesítményekben.

„Voltak-e nagyobb különbségek a százalékokban? Nem, nem voltak, és különben is, nem jelentettek azok sokat. Mert ha valaki 120 százalékot csinált, és a másik 70-et, az nem azt jelentette, hogy az utóbbi nem dolgozott sokat. Sőt, inkább az volt valószínűbb, hogy az a 70-es dolgozott a legtöbbet, mert egy nagyon rossz munkát kapott." (Szerszámüzemi munkás 2.)

A mégis felmerülő problémák egy részét a művezetők azzal oldották meg, hogy igyekeztek mindenkinek a képességei szerinti munkát adni. Emiatt azért sem keletkeztek nagyobb konfliktusok, mert az elittudattal rendelkező, munkájukat szerető szakmunkások a nehezebb munkákat többnyire szakmai kihívásként és nem nagyobb teherként fogták fel. A társaságot tehát interjúalanyaink egybehangzóan összetartónak, és legalábbis a múltban jó hangulatúnak minősítették. Ellenpéldaként említették a forgácsolót, ahol nagy a versengés és a piszkálódás. Azt beismerték ugyan, hogy a csoportokon belül nógatták a lassúbbakat, de mindig hozzátették, hogy a kölcsönös segítségnyújtás ennél sokkal jellemzőbb volt. Ha valakin látták, hogy igyekszik, akkor nem volt probléma, hogy nem megy neki úgy, mint a jobbaknak. Többen említették, hogy voltak olyanok, akiknek a gyenge teljesítményét szociális helyzetükre való tekintettel nézte el a közösség.

„A szakembergárda közössége is szinte családias volt. Én dolgoztam más helyen. Hívtak is vissza, többet is kereshettem volna, de nem mentem. Itt segítenek egymásnak, itt nincs olyan, hogy piszkálják a másikat, mert az 20 forinttal többet keres. Itt jobb, nyugodtabb. Nem zavarják az embert." (Szerszámüzemi munkás 3.)

A jelenlegi ösztönzési rendszer sem változtatott az egymásrautaltságon. Ahogyan a korábbi években, most is csoportokra vannak osztva a munkások (a három csoport: a készítőké, az NC-seké és a forgácsolóműveleteket végzőké), és hasonlóképpen függ a bérük mások teljesítményétől, mint eddig. Változott azonban a csoportok összetétele, ezenkívül a munkások – bár azt tudják, hogy ki melyik bérkategóriában van – sokkal kevésbé ismerik egymás teljesítményeit és béreit, mint régen.

„Régen ez úgy volt, hogy kifüggesztették mindenkinek a teljesítményét és a bérét a faliújságra, és így az ember el tudta helyezni magát a többiek között. Most nincs így. És abban már kezdünk hasonlítani a fejlett kapitalista világra, hogy egymástól meg nem kérdezgetjük, hogy haver, te mennyit keresel?" (Szerszámüzemi munkás 2.)

Kiváltságok egykor és most

A munka jellege mindig is lehetetlenné tette a pontos és szigorú normázást, de a magas teljesítményszázalékok elérését is. A régi időkben közvetlen kapcsolat volt a technológusokkal, akik a műhely tőszomszédságában dolgoztak. Hivatalosan és nem hivatalosan egyaránt viszonylag könnyen lehetett normaidőt módosítani. Szabályos és gyakori dolog volt az úgynevezett pótutalványozás: az utalványozott idők utólagos reklamációja, amit általában figyelembe vettek. A 100 százalék teljesítése nemigen forgott veszélyben, 10 százaléknál magasabb többletteljesítményt viszont már nem tűrt el a gyárvezetés. Magas keresetek a vgmk-ból és a prémiumokból származhattak.

„A normákkal nem voltak különösebb gondok. Elég jó viszonyban voltunk a technológusokkal. Ha valami probléma adódott, az ember besétált a technológiára, és mondta, hogy Jani bácsi, kellene nekem egy kis idő! Na nézzük meg, hova lehetne

még ráírni – mondta ilyenkor Jani bácsi, és valahol szerzett még plusz utalványozott időt." (Szerszámüzemi munkás 2.)

„Volt egy olyan technológus gárda, akik itt nőttek fel, és innen kerültek ki. Ők pontosan ismerték az itt folyó munkát és a problémáinkat." (Szerszámüzemi munkás 4.)

Az üzemrész teljesítménykövetelményekre vonatkozó kiváltságait azóta jórészt megszüntették. Rosszabbodott a kapcsolat a technológusokkal és a felső vezetéssel is. Az előbbiek elköltöztek, így nem nyílhat mód a megpuhításukra. Beszüntették a pótutalványozás rendszerét, így kevésbé legális bármilyen panaszkodás. Megváltozott a munkák regisztrálásának a módja is. Számítógépes rendszer méri a teljesítményt, ami az itteniek számára sok hátránnyal jár. Kényelmetlenebb – néha sok időt vesz el egy-egy munkának az adminisztrálása – és kontrollálhatatlan a működése. A bérrendszer a munkások számára áttekinthetetlenné vált, senki nem tudja előre kiszámítani a fizetését. Hiába véli úgy valaki a bérlapja alapján, hogy nem regisztrálták bizonyos munkáit, reménytelen orvoslást találnia. A panaszkodásnak nincs hivatalos útja, nincs illetékes, aki módosíthatná a számítógép által kalkulált bért, de még olyan sem, akitől meg lehetne tudni, miért annyit számolt el a gép, amennyit.

Az egységes teljesítményszázalékok nem azt jelentették, hogy a tekintélyes öregek és az ifjoncok munkalehetőségei között régen nem voltak különbségek. Csupán a kiváltságok nem a jobban fizető, hanem az érdekesebb vagy kényelmesebb munkák megszerzésében jelentek meg.

„Persze, olyan volt, hogy a szaki bement a művezetői szobába, és a polcon elkezdett válogatni a munkák között: ez jó munka, ez az enyém, ez rossz, ez mehet az inasnak. De itt nem a pénzről volt szó, mert az mindegy volt, hiszen csoportbér volt." (Szerszámüzemi munkás 2.)

A munkák szétosztásában nem csupán egyéni különbségek, hanem kisebb csoportok közötti specializáció is* érvényesült. A marósoknál, az esztergályosoknál és a készítőknél is több csoport alakult ki, amelyek más-más típusú munkadarabok forgácsolására vagy összeszerelésére álltak rá.

A privatizáció óta eltelt időben több ok miatt is szűkült a munkások manőverezési lehetősége a különböző típusú munkák között. Az egyik a létszám drasztikus csökkenése és a munka mennyiségének ennél is nagyobb visszaesése. A másik – az előzőekkel részben összefüggő – ok az átfutási idők megrövidülése. Interjúalanyaink nagyon sokat szidták a munkaszervezést. Szerintük régen jóval előbb lehetett tudni, milyen munkák várhatók a jövőben, így jobban tudtak előre tervezni. Ma már nem sorakoznak a megmunkálásra váró munkadarabok a gépek előtt. Sokkal több a kapkodás – vagy a feszes munkatempót érzik annak –, gyakran soron kívül kell megcsinálni valamit.

A privatizáció előtt a keresetek szóródását főleg az órabérek különbsége eredményezte. Az órabérek jelentős részben a vállalati munkaviszony hosszától függtek, de befolyásolta őket a gyárvezetéshez, párthoz, szakszervezethez való viszony is, alakulásuk szabályszerűségeiről azonban ennél sokkal többet nem

sikerült megtudnunk. Az összjövedelem lényeges elemei voltak a célprémiumok és a vgmk-ból származó jövedelem is. Az utóbbiból kimaradt csoport azonban kompenzálni tudta a kieső jövedelmet. A műhely egykori párttitkára ugyanis, miután munkatársai érdektelensége miatt neki nem sikerült vgmk-t alakítania, később túlórákkal és prémiumokkal biztosított a más vezetése alatt létrejött vgmk tagjaiéhoz hasonló jövedelmet a maga köré gyűjtött emberek számára.

Az új tulajdonos hivatalosan mindenféle kiváltságot megszüntetett. Nem veszi figyelembe a törzsgárdatagságot, és természetesen nem érdekli az emberek múltbéli vagy jelenlegi mozgalmi szereplése. Jelenleg a célprémiumokkal történő ösztönzésnek sincs szerepe. Az egykori alkupozíciók azonban az új bérbesorolásban is éreztetik hatásukat, mivel azt lényegében a régi órabérek alapján határozták meg. A műhelyben az órabérek – a Vállalat más üzemeihez hasonlóan – a szakmunkás bérkategóriák felső régióiba tartoznak. Igaz, a régi és az új bérpozíció közötti kapcsolat inkább sztochasztikusnak mondható, és van példa a munkások szerint „indokolatlan", megmagyarázhatatlan romlásra és javulásra is. Az üzemvezető egyébként saját elmondása szerint mindent megtesz annak érdekében, hogy az általa igazságtalannak tartott bérkülönbségeket kiegyenlítse.

> *„A legjobb esztergályos, de a legjobb készítő is csak ötösben van. A kategória meghatározása nagy nulla volt. Most már nehéz változtatni rajta. Sziszifuszi munka folyik."* (Szerszámüzemi vezető)

Az ösztönzés legfőbb eszköze jelenleg az egyszeri, egyéni jutalom. Ha sikeresen, határidőre végeznek valamilyen munkával, és az üzemvezető szerint egyeseknek ezért külön elismerés jár, akkor az igazgatóval közli ezt, és ha sikerül megállapodnia vele, egyszeri alkalommal kiegészítik a fizetéseket. Nincs azonban elkülönített jutalomkeret, amellyel az üzemvezető gazdálkodhatna és amelynek az elosztásáról a munkásokkal előzetesen alkudozhatna. A jövedelem emellett elvileg magasabb bérkategóriába sorolással is nőhet, erre azonban – ellentétben más üzemekkel – a szerszámműhelyben az utóbbi években nem volt példa. (Az üzemvezető szerint a közeljövőben dől el egy erre vonatkozó javaslatának a sorsa.) Ehhez az üzem csökkenő fontossága mellett talán az is hozzájárult, hogy a szakszervezet, amelynek nagy szerepe van az átsorolásokban, itt meggyengült.

A változtatási törekvések eredményessége

A szerszámüzem évtizedekig kivételezett helyzetben volt. Bár nem voltak kimagasló keresetek, viszont nagyon kedvezőek voltak a munkakörülmények. A munkások egységes közösséget alkottak, igen nehéz volt beleszólni az életükbe. A privatizációnak érdekes módon egyszerre voltak kapcsolathálókat erősítő és gyengítő következményei. A technológiai együttműködés erősítését hivatott

szolgálni az új, csoportos bérezési rendszer. A struktúrákat fellazító hatással járhatott ellenben a sok elbocsátás és előnyugdíjazás, illetve a külső – sokszor külföldi – bérmunkaerő alkalmazása.

Az új, csoportos bérezési rendszer a szerszámüzemben, érthető okokból, nem erősítette a munkások közötti kooperációt és odafigyelést, hiszen itt ez már régen is jellemző volt. A létszámcsökkentés bomlasztó hatása ellenben jobban érvényesülhetett, hiszen az üzemben jelenleg harmadannyian dolgoznak, mint régen. A régi közösség azonban nem esett teljesen szét, mivel itt – valószínűleg szakképzettségi és tapasztalati hiányosságok miatt – nem tudtak tömegesen meggyökeresedni a szerződéses munkások. Úgy tűnik, az új tulajdonos megjelenésével megszűnt az egyéni és kollektív kiváltságok legtöbbje. Sok joguktól és manipulálási lehetőségüktől fosztották meg a munkásokat, ami jelentősen csökkentette jövedelmüket. Semmivé foszlottak az olyan járadékforrások, mint a párttagság, a korábbi vezetéssel vagy a technológusokkal való jó viszony stb.

Ugyanakkor sem a vezetéssel szembeni egységes, nyílt fellépés, sem a túlzott lojalitás nem jelentős; általános béremelések, az alternatív elhelyezkedési lehetőségek szűkülése azonban erősen ideköti a munkásokat. Tehát szó sem lehet a munka teljes elszabotálásáról[7], annál kevésbé, mivel a rendszerváltás után megszaporodott kisüzemek egyre nagyobb konkurenciát jelentenek a műhely számára. Ráadásul a privatizáció óta bevezetett controlling az addigi vezetői információs rendszernél minden bizonnyal hatékonyabban mutatja ki a termelési költségeket, így a versenyhátrányt nem lehet palástolni.[8] Az új tulajdonost ebben az üzemben semmi nem akadályozza, hogy vezetési-termelési céljait maradéktalanul elérje. A nagymértékű elbocsátások elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy az itt dolgozók meghunyászkodjanak, ne veszélyeztessék komolyan a termelés folyamatosságát. Panaszaikat nyugodtan figyelmen kívül hagyhatják, az itteniek bérének soron kívüli emelésével nem szükséges növelni a költségeket.

Pozíciók változása

Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a belső hierarchia átrendeződésének vizsgálata szempontjából a szerszámüzem nem tekinthető érdekes terepnek. A külföldiek hosszú távon nem tartanak rá igényt, így helyzete a gyáron belül nagyon meggyengült. Emiatt itt szinte mindenki vesztes, talán csak a privatizáció után megbízott üzemvezető a kivétel, akit azzal a céllal hoztak ide, hogy megtörje az üzem informális vezetőjének, a volt párttitkárnak a hatalmát. Az elszenvedett veszteségek mértékében azonban a munkások között is vannak különbségek. Azok közül, akik itt maradtak, különösen rosszul jártak a középkorú (negyvenes éveikben vagy ötvenes éveik elején járó) készítők. Ők még sokáig nem tudnak nyugdíjba menni, de ilyen idős korban új állást is nehezen találnának. A

lehetőségek teljes beszűkülése miatt ma már pozícióharcok sincsenek, hisz nincs miért küzdeni.

A legnagyobb vesztes, az említett expárttitkár példája jól szemlélteti a változásokat. Készítőcsoport-vezetőként informálisan egykor ő volt a termelés tényleges irányítója. Bár mozgalmi funkciói is közrejátszottak ebben, kiemelkedő szakmai tudását elismerik munkatársai, de még ellenfelei is. Hatalmát ezenkívül a szerszámgyár különleges helyzete, az ellenőrzés nehézségei is erősítették.

„A művezetők meglehetősen gyenge kezű emberek voltak, igazából a dolgozói érdeket próbálták képviselni. Kifejezetten bratyiztak a dolgozókkal. Ez adott szituációban azt is jelenthette, hogy például együtt kártyáztak a dolgozókkal ebédidő alatt. Igazából nem volt tekintélyük, így tudott a készítőcsoport-vezető megerősödni. Meglehetősen uralta a szerszámos területet, a művezető csak úgy adott ki munkát, ha előtte konzultált vele. És ott az ő elképzelései valósultak meg. Ha ő azt mondta, hogy egy munkát nem lehet megcsinálni ezer óra alatt, arra kell ezerkétszáz óra, azzal a művezető általában egyet is értett, és mindent megtett azért, hogy az ezerkétszáz óra összejöjjön." (A forgácsoló volt vezetője)

Miután 1992-ben a forgácsolóhoz csatolták a szerszámüzemet, megváltoztak az erőviszonyok. Magától a forgácsoló akkori vezetőjétől tudjuk, hogy kifejezetten azzal a feladattal állította bizalmi emberét a szerszámüzem élére, hogy törje le a készítőcsoport-vezető hatalmát. Az új vezető – akinek technológusként volt már szerszámüzemi múltja, de aztán a forgácsolóba került – meglehetős vehemenciával látott hozzá a műhely átformálásához. Formális hatalmának érvényesítése kezdetben rengeteg konfliktussal járt; nem csupán a készítőcsoport-vezetővel veszett össze, de a művezetőkkel is szembekerült.

„Amikor én valakinek munkát adok, és odamegyek hozzá, akkor nekem semmi szükségem nincs arra, hogy mások volt párttitkárként, vagy akár mint szakszervezeti titkár, ilyen jelleggel, részt vegyenek a munka elosztásában. Van, aki azt hiszi, ha ott kétszázas hangerővel elkezd ordítani, hogy ő majd megmondja, hogy mi legyen, akkor el vannak intézve a dolgok. Aztán amikor látják ötödször vagy hatodszor, hogy nem megy, akkor abbahagyják." (Szerszámüzemi vezető)

A forgácsológyár vezetője természetesen kiállt az embere mellett. A készítőcsoport-vezető már nem tudott átnyúlni a gyárvezetés feje felett, hiszen kapcsolatainak értéke jelentősen csökkent. (Erre talán jó példa, hogy nem tudta megakadályozni, hogy elbocsássák egy másik gyárrészlegben dolgozó fiát.) Ráadásul a szerszámüzem fontossága is csökkent, és munkatársaira is egyre kevésbé számíthatott a sok leépítés közepette. Végül meghátrált, amit a fentieken kívül küszöbön álló nyugdíjazása is magyaráz.

A forgácsoló

Technológiai sajátosságok

A forgácsoló korábban a vállalat önálló gyáregysége volt. Jelenleg egy másik gyáregység kiszolgáló üzemeként, annak a része, de a többi gyáregységnek is

gyárt alkatrészeket. Hozzávetőleg 80 fő dolgozik most itt, közöttük körülbelül tíz külföldi vendégmunkás. Maga az üzemépület viszonylag nagy és tagolt. Több hajóból áll, ahol az NC-k kivételével szétszórva és vegyesen helyezkednek el a gépek. Kis szériákkal dolgoznak (3-4 db-ostól a 20–25 db-osig). A munka alapvetően individuális jellegű, az emberek általában nem függnek mások munkájától. Leginkább a váltótársi kötelék él, mivel sok a nagyméretű, több nap alatt elkészíthető munkadarab.

A főbb géptípusok: fúró- és marógépek, kis- és nagycsúcsesztergák, horizontálesztergák, karusszelesztergák. Minden típusból vannak hagyományos és NC-gépek is (utóbbiak a géppark negyedét teszik ki), bár nem minden munkát lehet elvégezni a meglévő számjegyvezérlésű gépeken. Az üzemi hierarchiában legalul a fúró-maró tevékenység áll, majd a csúcsesztergálás következik. Efölött helyezkedik el mindenféle NC-s tevékenység. Az üzem elitjéhez a horizontálműveken és a karusszelesztergákon dolgozók tartoznak. Ez utóbbi gépek egyes típusain kerülnek megmunkálásra a legnagyobb méretű és értékű alkatrészek. Általános vélemény, hogy a nagygépeken végzett munka minőségileg más, mint kis méretekben esztergálni. Rendkívül nagy a felelőssége a munkásnak, aki a legkisebb technikai hibával is több milliós kárt okozhat. Ezt a fajta munkát nem tanítják, ilyen gépre eleve csak tapasztalt szakmunkások kerülnek, akik már kisgépeken bizonyítottak.

> *„Nagyobb tapasztalattal, nagyobb gyakorlattal rendelkezők. Tehát olyanok, akiket a művezetők már hosszú évek óta ismernek. Tudják, hogy komoly ember, nem szeleburdi. Szakmailag, emberileg jobban odafigyel. Számíthatnak rá hosszú távon. Tehát annak, aki nagypadra megy, más gondolkodásmód kell, más életvitel kell. Több odafigyelés, idegalapon is, emberileg is. Az egy más világ. Régebben szokás volt, hogy az igazgató lejött, és kezet fogott azzal, aki úgy megcsinálta azt a terméket, hogy minél kevesebb probléma legyen belőle."* (Forgácsolóüzemi munkás 3.)

> *„Mert nem úgy van az, hogy ó, mi az nekem, majd megcsinálom. Meg kell ismerni azt a gépet! Annak »erre húzd be, arra húzd be« rigolyája van, púposan visz. A nagygépeknél magát a gépet kell megszokni."* (Forgácsolóüzemi munkás 5.)

A gyárra egyébként a munkások szerint általában is jellemző az átlagosnál nagyobb igény a pontosságra és az odafigyelésre. 1978-ban, amikor az NC-gépek érkeztek, ide irányították a legjobbakat, de 1985-ben visszaküldték őket a hagyományos nagygépekre, mert égető volt a jó szakemberek hiánya.

> *„És akkor jött egy nagyobb megrendelés, újra kellett indítani a nagygépeket. Hiába adták fel a hirdetést, nem jött senki. Belső átcsoportosítással kellett megoldani."* (Forgácsolóüzemi munkás 3.)

> *„Voltak itt, akik jöttek, aztán elmentek, merthogy nem tudják vállalni a kétszázados tűrést."* (Forgácsolóüzemi munkás 4.)

Amikor a külföldiek átvették a vállalatot, új beruházásokat helyeztek kilátásba, részben felszámolni, részben áramvonalasítani akarták a meglehetősen elavult gépparkot és technológiát. Nagy vehemenciával láttak neki az előkészítésnek. Szorgalmazták az NC-képzést, és átirányították a meglévő modern gé-

pekre azt, akit lehetett. Rendcsinálást végeztek az üzemben, megtisztították a szanaszét heverő (és el nem rejtett) szerszámoktól („tiszta műhelyt akarunk"). Az üresen maradt és halálra ítélt, „buta" gépeket elvitték egy raktárba. Az új gépek azonban nem érkeztek meg, és a meglévő NC-ket sem tudták ellátni elég munkával. Visszaszivárogtak az emberek a hagyományos masinákra, és a takarításból is csak a szerszámok fájó hiánya maradt meg emlékül. Jelenleg tehát technológiai szempontból minden úgy folyik, mint régen.

„Minden gyűlésen az volt a bevezetőjük, hogy korszerű gyárat akarnak. Azt mondta az igazgató, hogy nem akarja, hogy ezeken a buta gépeken dolgozzanak az emberek, mindenkit NC-gépre kell tenni. Azt mondták, hogy komoly fejlesztést fognak csinálni. Akkor az volt, hogy a hagyományos gépeket összeírták, és akkor ki kell dobálni, mert nem kell. Ez ment körülbelül három hónapig." (Forgácsolóüzemi munkás 2.)

„Azon a soron, ahol én dolgozom, csak az én gépem maradt ott. Mindenkinek a gépét kiszórták. És akkor el kellett szekrényekkel határolni, hogy ne lássák az én gépemet, mert ha jön valami küldöttség, az buta gép, és azt ne lássák. Csak modern gépeket hajlandók megnézni." (Forgácsolóüzemi munkás 3.)

„Hagyományos gépekhez egyszerűen nincsen szerszám. Most valamivel jobban van talán. De az első időkben szinte le volt bénulva itt minden. Csak vergődtünk." (Forgácsolóüzemi munkás 4.)

„Azt hitte a külföldi, itt azért nem megy a termelés, mert sok a segédszerszám. Mindent kidobáltatott. Itt úgy volt a privatizáció, hogy szinte kisöpörték a műhelyt. Az volt a jelszó, hogy tiszta műhelyt akarunk. Na de hát a szerszámokat is mind kidobálták! Az emberek azt hitték, ide új, nagyobb gépeket hoznak. A régieket ki kellett dobni. Mentek és ordítoztak. Volt, hogy itt majdnem verekedés volt. Odaálltak, addig nem mentek el. Ezt is bele kell dobni, azt is. A szekrényekből is ki kellett rámolni. Csak ami könyvön volt szerszám, az maradhatott. A többit kidobálták. Amit sikerült, mikor nem voltak ott, eldugdosták, azok megmaradtak." (Forgácsolóüzemi munkás 5.)

Ennek a legfőbb oka talán az lehet, hogy a régi telephelyen hosszú távra nem lehet tervezni. A legfontosabb következménye pedig az, hogy továbbra is megmarad azoknak a munkásoknak a jelentősége, akik ismerik ezeknek az öreg gépeknek a „lelkét".

Az ösztönzési rendszer egykor és most

Bérezés és kooperáció

A forgácsolóban, a legutóbbi időket leszámítva, mindig egyénileg számoltak el, ami igazodott a technológiai követelményekhez. Az itteniek elmondása szerint egészséges versenyszellem uralkodott az üzemben. (Mások, például a szerszámüzemiek aljas versengésről számoltak be a forgácsolóval kapcsolatban.) Mivel a nyolcvanas években ennek a gyáregységnek az igazgatója nem engedélyezte a géemkázást, a munkások közötti kooperáció kismértékben sem alakulhatott ki. Ez nem jelenti azt, hogy a munkahelyen kívül ne lettek volna jóban, vagy ne segítettek volna egymásnak, ha valami probléma volt a munkával, de

általában magukra voltak utalva. Az itteni munka viszonylag jól normázható, a teljesítmények összemérhetőek. A jelekből ítélve az efféle összehasonlítást sokszor, sokan megteszik, ellenőrizve, méltányos-e a bérük. Ez érthetően néha rontja a hangulatot.

„Süket verseny? Hát volt ilyen, de mostanában egyre kevesebb. Nyolcvannyolcnyolcvankilencben még volt értelme. Egy egészséges versenyszellem alakult ki. A munkafegyelem szempontjából jó volt, mert reggel hatkor odaálltam a géphez, tizenkettőkor elmentem ebédelni, és fél egykor már újra dolgoztam. Ez húzóerő volt. De előfordult, hogy valaki ezt a munkát csinálta, és a következő művezető odaadta másnak, mert neki most van munkája, annak meg nincs. És akkor jön, hogy én azt csináltam már, jó ideje volt, most miért te csinálod?

Most is van ilyen. Adott esetben nem mindegy, hogy nyolc órát kényelmesen dolgozom, vagy hajtok, épphogy meglegyen. És amit az ember már egyszer kikísérletezett, akkor a következőkben már csak finomítani kell. Például itt van, amit most csinálok. Amikor az első darabot csináltam egy éve, nem csináltam meg kilencven százalékra. Most föltettem tegnap a gépre, ma levettem, és nyertem rajta húsz százalékot.

Most is van összehasonlítgatás. Például amikor csináltam ezt a munkadarabot, és a következőkben ezt egy másik kollégának kell csinálnia, akkor ő finoman megjegyzi a művezetőnek, hogy ezt mindig a Jóska szokta csinálni, add már neki oda! De ő most nem tudja, ezt most neked kell csinálni! És akkor megjegyzi: jóval kevesebb pénzért csináljam? Végül ő is megcsinálja, de nem szívesen." (Forgácsolóüzemi munkás 5.)

„Van, aki azt mondja: neked több a pénzed pár forinttal, akkor én öt perccel kevesebb időt csinálok, mint te." (Forgácsolóüzemi munkás 3.)

A nemrég bevezetett csoportos elszámolás gyökeresen megváltoztatta a helyzetet. Először csak összezavarta az embereket a csoportok beosztásában mutatkozó sok esetlegesség. Jól teljesítő emberekhez például órabéres külföldi vendégmunkásokat csatoltak, ami tiltakozást váltott ki, de mostanra konszolidálódott a helyzet. Öt csoportot alakítottak, egyenként 13-14 fővel. A vendégmunkásokat bérezési szempontból elkülönítették. Bár ismerik egymást az egy csoportban lévők, nem dolgoznak mindig egymás közelében. A bérrendszer ösztönzi az egymásra való odafigyelést, ami, ha fizikailag lehetséges, meg is valósul. Sokszor nógatják társaikat az emberek, de ugyanakkor a korábbinál jóval segítőkészebbek is. Bár nem tűntek el teljesen, csökkentek a konfliktusok, hiszen nincs is értelme az ilyenfajta vitáknak.

„Most már nincs az a túlfeszített hajtás. Csak túlórával lehet növelni a bért. Amit öt évvel ezelőtt megcsináltunk nyolc óra alatt, azt most tíz óra alatt csináljuk meg. Szóval esett a teljesítményünk. Ez betudható annak is, hogy nem vagyunk rákényszerítve. Olyat most lehet csinálni, hogy látom, jön egy újabb munka, és azt vagy ő kapja, vagy én, aki hamarabb készen van az előzővel. És akkor, ha nem tetszik nekem, kiengedek, és fél órával később leszek kész. Mi négyen dolgozunk együtt, köztünk is van egy ilyen, de rájött, hogy nincs értelme. Néha odaszóltunk neki: mi van, szundizol? Vagy ha hajtott: na mi van, most meg kaptál egy kis zsebpénzt?" (Forgácsolóüzemi munkás 5.)

„Teljesen más a szemlélet. Jobban segítik egymást. Akár szerszámban, akár késekben, akár szakmailag. »Te, ne így csináld azt a munkát, a múltkor úgy csináltam, és bevált!« Vagy átmentem a másikhoz a múlt héten, kínlódott ott a melóval. Kérdem,

mit csinálsz? Mondja: bakelitot fúrok föl, de nem jó a késem. Megéleztem neki, mert ha nem csinálja meg a százalékot, nekem sincs meg." (Forgácsolóüzemi munkás 3.)

Kiváltságok egykor és most

A privatizáció előtt a forgácsolóban nem voltak magasak az alapbérek, viszont nagyon lazára hagyták a normákat, és sok volt a túlóra is. Az elszámolható százalékok hetvenes évek végén kezdődött emelkedése oda vezetett, hogy a privatizáció előtti utolsó „békeévben" a munkások átlagosan 160–180 százalékos teljesítményeket adtak le. A privatizáció után a külföldiek három, fűnyírószerű normarendezést is végrehajtottak. Megszűnt az általános túlórázási lehetőség, a munkások csak mintegy 30 százaléka túlórázhat. Egyrészt azok, akiknek szerencséjük (vagy pechjük) van, és olyan munkát kapnak, amit nem lehet normál munkaidőben határidőre elvégezni. Másrészt azok – ők a tartós túlórázók –, akik tapasztaltabbak, sokféle gépen – főleg a kényesebb, nagyobb gépeken is – képesek dolgozni, probléma esetén másoknak is tanácsot tudnak adni, tehát akik a leginkább rugalmasak.

„Azok vannak benn, akik nincsenek leragadva egy gépnél. Mert ha például nincs benn egy marós, én minden további nélkül odamegyek. Vagy nincs benn egy nagykarusszeles, akkor a Lajos átmegy oda. Vagy az is számít, hogy mennyire sürgős az a munka. Na, ennek a gépnek kész kell lennie három nap múlva, akkor az a hat ember, aki azon dolgozik, az adott esetben benn van szombat-vasárnap." (Forgácsolóüzemi munkás 5.)

A csoportos elszámolás bevezetése óta tovább nőtt a túlórázás jelentősége a bérkülönbségek meghatározásában. Korábban a gyengék és az erősek között körülbelül 30–50 százalékos teljesítménykülönbségek voltak. A rendszer eleinte kínos meglepetéseket okozott a jól teljesítőknek, mivel a teljesítménykényszer nélküli emberekkel való összezártság következtében sok csoportban nem jött össze a teljesítménytől függő bérrész feltételéül szabott minimális százalék. Amióta viszont átszervezték a csoportokat, nincsenek gondok a százalékok teljesítésével. A lustább vagy gyengébb embereket társaik is noszogatják, és a művezetők is szemmel tartják. Ha valaki potyautasként viselkedve, sokszor alulteljesít, elhelyezik rosszabb, kényelmetlenebb munkákra, órabéres területekre, vagy néhány hónapig kevesebb teljesítmény-órabért kap. De az eddigi elbocsátásokkor is természetesen ezek az emberek kerültek elsőként sorra.

„Ha vannak olyanok, akik lusták, trehányak, nem jönnek be, lezserek, akkor azt mondják nekik, menjél át másik területre. Rakjad egész nap azt a lemezt. A csoport kiközösíti magából. Most is volt egy nyolc fős csoport. Nincs elég munkájuk, lezserkednek, játsszák az eszüket. Jó, igen, kész, szevasz, menjetek a nagysajtolóba, és akkor egész nap sorjázhattok ottan. Legközelebb meggondolja magát. Ez mostanában jobban ki van élezve." (Forgácsolóüzemi munkás 3.)

„Olyan van, hogy csak kilencvennyolc százalékom volt, a másiknak meg száztíz. De én tudom, hogy neki adott esetben miért volt kevesebb, és ő is tudja, hogy nekem

miért. Ez havonta oda-vissza megy. Olyan nincs, hogy én két-három hónapig csak felül vagyok, vagy csak alul, mert úgy bizonyos feszültség keletkezik. Amikor kilencvennégyben volt a nagy elbocsátás, akkor az a két hetvenöt százalékos kolléga megkapta az elbocsátó levelét." (Forgácsolóüzemi munkás 5.)

Nem minden esetben jár konfliktussal a normák nemteljesítése. Előfordulhat, hogy a munkások viszonossági alapon utalványokkal segítik ki egymást, hogy egyikük se kerüljön kínos helyzetbe. (Az utalványokat nem névre adják ki, hanem a művezető osztja szét.) Főleg kisgépes szériamunkáknál fordulhat elő olyan rendszeres alulteljesítés, amelyet normareklamálással nem lehet, fegyelmileg viszont nem érdemes kezelni. Ilyen esetben az lehet a megoldás, hogy a művezető közreműködésével összegyűjtik az aprómunkákra vonatkozó sok kis utalványt, és nyolc órás munkaszakaszokat regisztrálnak a gépbe. Így lesznek olyan napok, amikor hivatalosan száz százalékot teljesít a munkás, és olyanok, amikor papír szerint csak a lábát lógatja. Ez utóbbiakra órabéresként regisztrálják, és csak állásidőt fizetnek neki. A csoportszázalék kiszámításánál azután csak a teljesítménybéresként leadott teljesítményét veszik figyelembe, ami lehet 100 százalék. (Emlékeztetőül: ez azért fontos, mert ha nincs meg egy bizonyos csoportszázalék, nem fizetnek semmilyen teljesítménybért.)

Tehát a minimumok nagyjából (legalábbis papíron) teljesülnek, de most már senki nem csinál kiugró százalékot sem. A kereset növelésében a gép melletti hajtás helyett – mint említettem – nagyobb jelentősége van a túlórák megszerzésének, illetve a könnyebb, kényelmesebb munkák megkaparintásának. A számítógépes regisztráció a kezdeti működési zavarok következtében sok teljesítményt „eltüntetett", de a munkások azóta már ezt is megszokták. Folyamatosan tartani tudják a 100 százalékot, mert a nehezebb munkákat el tudják számolni a lazábbak időkeretére.

„Volt olyan hónap, hogy a főnök azt sem tudta, hányan vannak a csoportban. Előfordult, hogy be volt téve a csoportba olyan is, aki nem is abban a műhelyben dolgozott. És akárhová mentünk, nem foglalkoztak vele." (Forgácsolóüzemi munkás 4.)

A forgácsolóra a különböző gépeken végzett eltérő típusú, nehézségű és felelősségű munkák következtében mindig jellemzőek voltak a viszonylag jelentős órabérkülönbségek. Ugyanakkor az is sokszor előfordult, hogy az egyik ember azonos munkáért kapott többet (esetleg jóval többet), mint a másik. Ezekben a különbségekben főleg az illető életkora, vagy a vezetéssel való (esetleg valamilyen mozgalmi tevékenységből adódó) jó viszonya játszott szerepet. Az elit bére egy idő után már alapvetően nem géphez, hanem személyhez kötődött. Akik például 1979-ben átkerültek NC-re, ugyanúgy „magukkal vitték" nagygépes jövedelmüket, mint amikor 1985-ben visszatértek. A helyükre kerülő NC-seknek viszont már alacsonyabb bérük volt, csakúgy, mint a hagyományos nagygépeken dolgozó többi munkásnak.

A külföldiek kezdetben nem bolygatták a meglévő arányokat, melyek szerint egy átlag NC-s egyharmadával, egy nagygépes pedig a felével keresett többet,

mint egy kisgépes. Meghagyták a szenioritáson és egyéb kapcsolatokon alapuló különbségeket is. Ma is előfordul, hogy egyazon gépen dolgozó emberek teljesítmény-órabérében 100 forintnyi különbség is van. Egyedül egy másik, felszámolt gyáregységből átkerült NC-sek magas bérét nem ismerték el, arra hivatkozva, hogy azok a saját készítésű programok, amelyeknek régi munkahelyükön a kiemelkedő keresetüket köszönhették, nem megfelelőek. 1993-ban azután összébb húzták a béreket, levettek a nagygépesektől, mostanában pedig az egyéb okok miatt lemaradtakat hozzák följebb. A kategóriarendszerre általában mégis a régi arányok lassú, esetleges, egyenkénti kiigazítása jellemző. A differenciált béremelések sokszor saját, esetleg a művezető által is képviselt kezdeményezésen alapulnak, és a gyárigazgató egyedi döntésétől függnek.

„Az elején a külföldinek el kellett fogadnia az itteni állapotokat. Aztán később finomította a saját szája íze szerint."

„Most már kispadon is lehet keresni. Ha valaki megállja a helyét, jól dolgozik, és beadja a kérelmét: kérem, én ötös vagy hatos kategóriában szeretnék dolgozni, azt elbírálják. Meg kell indokolni, milyen erősségű munkákat csinál, milyen gépeken dolgozik. Be kell írásban adni, azt aláírja a művezető vagy a főbizalmi, és akkor kivizsgálják."

„Vannak kategóriaemelések és -visszarendezések is. Ez örökké változik. Ez nem úgy van, hogy nem, kor vagy más követelmény alapján adják. Ez a munkák szerint változik."

„Ebben nem volt semmiféle szabály. Olyan logika volt, hogy akinek már három éve kellett volna többet adni, az kapott. Már kétszer kihúzták a rendkívüli emelésből, és amikor most legutoljára rákérdeztem, hogy mondjátok már meg, a Pistát miért húztátok ki, azt mondták, hogy egyszerű a magyarázata. »Nézd meg, mondták, itt vagytok hárman. Te hatvan–hetven túlórát csinálsz, a másik ötvenet, a Pista csak huszat-harmincat.« És ezt nézték, nem azt, hogy az adott munkadarabot hogyan készíti el!" (Forgácsolóüzemi munkás 5.)

„A művezető írt egy szép levelet, az igazgató úr a tolmácsával ezt megvitatta. Azt mondja: itt van hat név, kettőt kihúzott, négynek megadta a béremelést. A két kollégát azért húzta ki, mert azok pár hónapja kaptak egyszeri termelési jutalmat, és azt mondja, nekik nem ad órabéremelést. Mostan január elsejétől az egyik végül megkapta. De ő személyesen fölment a személyzetishez, és megkérdezte, mi van, mert ő már háromszor lett fölterjesztve, és kihúzták. Kihallgatást kért a külföldi nagyfőnöktől. A személyzetis azt mondta neki, hogy ne, majd megbeszéljük. És most szóltak neki, hogy megkapta." (Forgácsolóüzemi munkás 3.)

Végül foglalkoznunk kell a privatizáció előttihez képest megnövekedett jelentőségű általános béremelésekkel. Az év végi prémium megállapításának a szabálya például a szakszervezettel kötött megállapodás értelmében úgy szól, hogy ha teljesül a vállalat árbevételi terve, mindenki a havi teljesítménybérének 64 százalékát kapja, a terven felüli teljesítésért pedig egyforma kulcs szerint kapnak plusz százalékokat. Megszűnt tehát az egyéni, csoportos vagy gyáregység szintű célprémiumok osztogatása, valamint a szenioritáson alapuló előmenetel, illetve különbségtétel. A privatizáció utáni átlagos bérnövekedés ugyan alatta marad az inflációnak, de csak kevéssel. Az itteni keresetek ma elég jónak

számítanak a máshol elérhető szakmunkásbérekhez képest. A nyolcvanas évekhez viszonyított életszínvonal-csökkenés ellenére, a relatíve jó pozíció erősen ideköti a munkásokat.

„Van lehetőség, el lehet menni más helyre is dolgozni. Én kérdezgettem haverokat, mert azért érdekel, hogy mik a lehetőségek. Félpénzért lehetne elmenni." (Forgácsolóüzemi munkás 4.)

A változtatási törekvések eredményessége

Az új tulajdonos számos változtatást kezdeményezett a forgácsoló termelési és vezetési rendjében, de viszonylag hamar visszakoznia kellett. Mivel nem tudta vagy nem akarta létrehozni azt a modern műhelyt, amelyet eredetileg eltervezett, képtelen volt áttörni bizonyos termelési struktúrákat. A régi nagygépek kezelői továbbra is pótolhatatlanok maradtak. Sikerült ellenben megszüntetni a túlzott teljesítményhajhászást. Mostanában sokkal jobban figyelnek egymásra a dolgozók, segítenek a lemaradóknak. Emellett van piszkálgatás is, de most kevésbé egymás órabérére, mint inkább a teljesítményekre irányul. A lemaradókat maguk a kollégák próbálják ösztönözni. A számítógépes rendszer mindazáltal hagyott annyi játékteret, hogy – a művezetők beleegyezésével, illetve közreműködésével – az alacsony teljesítményeket bizonyos fokig legalizálják. Nem sikerült tehát teljesen egy szintre hozni a teljesítményeket, de azt elérték, hogy valamennyire törekedjenek erre a munkások.

A forgácsoló, a termelés folyamatában betöltött helyéből következően (kiszolgálóegység, amely az előmunkálatokat végzi a többi részleg számára), mindig is kissé alárendelt szerepet játszott. Elég sokat lehetett keresni ezen a helyen, de keményen meg is kellett dolgozni érte. Az üzem nyolcvanas évekbeli vezetője nem szerette a vgmk-kat, és az ittenieknek nem sikerült kiharcolni létrehozásukat. Az egyébként sem erős kollektív érdekérvényesítés, kooperáció nem tudott olyan mértékben kibontakozni az elmúlt évtizedben, mint másutt. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy itt elárvult, kizsákmányolt munkások húzták az igát. A forgácsoló elitje, a *„8–10 hangadó"* a nyolcvanas évek végén nagyon magas jövedelmeket vihetett haza. Az, hogy ez a tevékenység általában jól normázható, itt nem érződött, a tűzhöz közel lévők nagyon magas százalékokat tudtak leadni.[9] Az átlagos dolgozó is viszonylag stabilan tudta tartani a bérét, „be lehetett állni" például 130 százalékra. Az alárendelt helyzet a végszereldékhez képest létezett, ahol különösen a vgmk-korszak kezdete óta semmiféle normázás nem volt, és a közösség együtt harcolhatott ki kollektív jogokat.

Az itt folyó tevékenységre, az itteniek speciális tudására azonban most ugyanúgy szükség van, mint régen. Jelenleg rendkívüli mértékben bővül a vállalat rendelésállománya, és ez – nem magától értetődően – a forgácsoló tevékenységére is hat. Mivel nagyon hosszú távra ezen a telephelyen nem terveznek, igazi technikai modernizáció nem történt. Ráadásul a jelenlegi munkák

még a meglévő gépállomány korszerűbb részét sem mind igénylik, például néhány éve NC-re átképzett emberek térnek vissza a hagyományos eszterga- és fúrómasinákra. A hagyományos technológia mellett pedig a jó minőségű és gyors munkához továbbra is elengedhetetlen a tapasztalat és a képzettség. Ennek megfelelően az ittenieket kevésbé érintette a létszámleépítés. Bár sokakat elküldtek, főleg az elején, egy részüket kifejezetten csak a magasnak tartott bérük miatt, hiszen vendégmunkásokat vettek fel a helyükre. Amikor azonban tisztázódott a helyzet – a hagyományos gépekre való visszavándorlással párhuzamosan –, stabilizálódott a régiek pozíciója. A szakszervezet például kiharcolta, hogy az új elszámolási rendszer legnagyobb veszteseinek számító régi hangadók plusz fizetésemelést kapjanak, és már a külföldi vezetők is felfedezték az egykori kulcsembereket, akiket ugyanúgy különleges elbánásban részesítenek, mint a korábbi magyar vezetők.

A forgácsolóban dolgozók sokkal kedvezőbb elbánásban részesülnek, mint a szerszámosok. Jobban informáltak, inkább figyelembe veszik a termelésszervezéssel kapcsolatos panaszaikat. Elég gyakori náluk a kategóriaemelés is. Történik mindez annak ellenére, hogy ma is jóval elszigeteltebbek egymástól, kevésbé alkalmasak a kollektív érdekérvényesítésre.[10]

A forgácsolóban tehát kevésbé érvényesülhettek az új tulajdonos racionalizálási törekvései. Megmaradtak a járadékszerzésre alkalmas szituációk és az ezekkel élni tudó emberek. A vállalat a jelek szerint a piacinál magasabb béreket fizet, ez azonban nem azt jelenti, hogy az ösztönzési politika eredménytelen. A bérkülönbségek ma valószínűleg jóval kisebbek és jobban megközelítik a reális teljesítményarányokat, mint régen.

Pozíciók változása

A legnagyobb változások a közvetlen termelésirányítók helyzetében történtek. A termelésirányítás és a munkahelyi alkudozás hagyományos rendszerén ugyanis a külföldiek már a megérkezésükkor jelentős rést ütöttek. Egyrészt eltüntették a középvezetői szintet (nincs például főművezető, sőt most már üzemvezető sem). Emellett, bár funkciójukban és jórészt személyükben is meghagyták őket, átértékelték a művezetők szerepét. Világossá tették számukra, hogy ők a munkaadók képviselői, és kilépésre késztették őket a szakszervezetből. Ráadásul bizonytalanná tették pozíciójukat, keményen számon kérik rajtuk a hiányosságokat. A munkások helyzete közben stabilizálódott, így visszatért az ő hangjuk is. A művezetők tehát két tűz között vannak. Alulról követelik, hogy intézzék el a béremeléseket, és ha nem sikerül, betartanak nekik. Ha pedig nem készül el határidőre a sürgős munka, először a művezetőn csattan az ostor. Azt azért le kell szögezni, hogy ebben a viaskodásban hosszú távon a művezetők az erősebbek. A megcsappant jogkörrel és nagyobb ideges-

séggel járó közvetlen termelésirányítói munkakör bérét jelentősen emelték, bár még mindig elmarad az elit munkásokétól.

„Pontosan ez fáj a művezetőknek. A külföldi nem ad hatalmat a kezükbe, viszont utasít. A művezetőn van a neheze, neki kell meggyőzni a munkást. De a művezetőnek az fáj, hogy nem differenciálhat a bérben. Ő csak akkor megy oda a melóshoz, amikor a rosszat kell mondania. Ők is a szakszervezettől tudnak meg mindent, ez fáj nekik." (Forgácsolóüzemi munkás 3.)

„Számíthatunk-e a művezetőkre a béremeléseknél? Korrektek szoktak lenni, nekik is érdekük, hogy elégedettek legyünk." (Forgácsolóüzemi munkás 2.)

„Nálunk nagyon nehéz művezetőnek lenni. Hogy miért? Mert egy olyan ütközőpont a részemről is, mert ha van valami probléma, én a művezetőnek adom a tüskét, de ugyanakkor a gyárvezetés is neki adja. Én régen nem tapasztaltam, hogy így lett volna. Például azt mondja, itt ez a munka, holnap reggelre kell húsz darab. Elkészül tizenhét darab, nem tudja továbbadni hatkor. Akkor már az igazgató mondja neki, hogy nem tudja ellátni a feladatát." (Forgácsolóüzemi munkás 5.)

A szakszervezetnek a privatizáció után elvileg megnőttek a lehetőségei. A külföldiek őket és nem az informális vezetőket fogadják el tárgyalópartnerként, sőt még a rendkívüli béremelésekbe is beleszólást engednek nekik. Ráadásul a külföldi anyacégnél működő szakszervezet is sok tanáccsal segítette őket. A dolgozók elmondásaiból viszont úgy tűnik, hogy a gyakorlatban nem sok szerepe van, és gyengül az ereje, nemcsak a vezetők kilépése, de a munkások csökkenő érdeklődése miatt is. Az eddigi eredményeket azonban senki nem tagadja. A csoportok konfliktusmentesebb működést biztosító átalakításában, a számítógépes elszámolási rendszer hibáinak kijavításában nagy szerepe volt a szakszervezet aktív fellépésének.

„A külföldi a legerősebbel állt szóba. Akkor jött a sértődöttség, a lemorzsolódás. Például a meósok lenézték a műhelyt, nem akartak a műhelyhez tartozni. A művezetőket bevitték az erdőbe, és úgy állították be, hogy azok munkaadók. És az összes művezető kilépett a szakszervezetből." (Forgácsolóüzemi munkás 3.)

„Pénzbe semmi beleszólása nincs a szakszervezetnek." (Szerszámüzemi munkás 1.)

„Szakszervezet csak a mesében van." (Szerszámüzemi munkás 2.)

A munkások itt nem tekinthetők egységesen a privatizáció veszteseinek, mint a szerszámgyárban. Az emberek egy része megőrizte korábbi helyzetét. Sikeresség és hozzáállás alapján négy fő munkástípust tudtam meghatározni. A *sikeres hajtóst*, aki mindig azt nézte, miképpen kereshetne többet, akár többletmunkával, akár műhelyen belüli pozíciójának a javításával. Gyűjtött annyi emberi tőkét pályafutása során, hogy a mai, ínségesebb időkben is sok többletkereseti lehetőséggel rendelkezik. A *sikertelen hajtóst*, aki bár szeretne dolgozni és keresni, de nincs meg hozzá a szükséges (képzettségben, gépismeretben megnyilvánuló) emberi tőkéje, esetleg még kapcsolati tőkéje is értékét vesztette. A *sikeres kényelmest*, aki a korábbi években összegyűjtött annyi tapasztalatot és kapcsolatot, ami jó bért és biztos státuszt biztosít neki egy olyan rendszerben, amely jutalmazza a megfontolt, de minőségi munkát. Végül a *sikerte-*

len kényelmes típusába tartozó emberek a gyár kevésbé karakteres figurái, őket bocsátották el a privatizáció óta, és korábban is az ilyenek mozogtak a legtöbbet a vállalatok között, százalékoltatták le magukat viszonylag fiatalon. (Az interjúk során – a fentiekkel részben összefüggésben – tipikusan ilyen emberrel nem találkoztunk.)

A négy típusra a privatizáció négyféleképpen hatott. A sikeres hajtós megőrizte korábbi erős pozícióját, „átmentette magát". A sikertelen hajtós a privatizáció vesztese. Helyzete sokat romlott, mivel kiderült, hogy szaktudása, tapasztalata önmagában nem versenyképes. Nem nélkülözhetetlen, nincs olyan nagy jelentősége az általa végzett munkának. Ráadásul protekciója sincs, hogy a szűkülő munkalehetőségekből többet megkaparintson. Közös elem viszont mindkettőjük sorsában, hogy a helyzetükből, magatartásukból megformálható ideáltípusok nem különböznek sokban az elmúlt évtizedek iparimunkás-típusaitól. Gondolok például a gyár számára nélkülözhetetlen, kiemelten bérezett, főleg a pluszmunkákból élő, napi 12 órát dolgozó, öreg szakmunkás típusára[11], vagy az üzemben nem túl sikeres, valaha esetleg csak az átlagbér lehúzása miatt tartott, de tartósan foglalkoztatott, munkával nem túlságosan ellátott dolgozókra, akik a második gazdaságban keresték kenyerük javát.[12] (Természetesen arról nem szabad elfeledkezni, hogy e típusnál az ilyen magatartást sokkal inkább a kényszer szülte, mint „szocialista" elődeinél, és a választási lehetőségek ilyetén beszűkülése a privatizáció, illetve általában a piacgazdaság számlájára írható.)

Változott valamelyest a sikertelen kényelmesek helyzete, mivel a gyáron kívül nem találnak könnyen munkát. Vattaemberekre már nincs szükség máshol sem. Igazi újdonságot a sikeres kényelmes története hozott, aki a privatizáció nyertesének tekinthető. Az új körülmények tették ugyanis lehetővé, hogy valaki úgy vihessen haza tudásának megfelelő, viszonylag magas keresetet, hogy közben nem kell halálra dolgoznia magát, és adhat a minőségre is, nem csak a mennyiségre, emellett pedig nagy súlyt helyezhet gyáron kívüli tevékenységére is.[13] A nagy pénzek régen – nemcsak itt – a túlórákban, vgmk-ban, prémiumokban és a magas százalékokban voltak. Mivel a minőségre kisebb hangsúlyt helyeztek (inkább voltak tervteljesítési problémák, mint értékesítésiek), nem volt nagy értéke a tapasztalt, megbízható, de „kényelmes" munkásnak. Az új szisztémában ezek az emberek többet érnek (bár talán nem annyit, mint a hajtani is hajlandó munkások), és az állami bérszabályozás megszűnésével lehetőség van legális díjazásukra.

Összehasonlítás

1. A szerszámüzemben folyó munka jellege megköveteli az egymásra való odafigyelést, ugyanakkor csökkenti a mennyiségi verseny lehetőségét. Ennek megfelelően szoros, baráti viszony alakult ki a munkások között. A forgácsolóban a

munka individuális jellegű. A szerszámok minőségét nagyban befolyásolja a készítő szakértelme és tapasztalata, viszont nem kíván komoly gépi hátteret. Nagy különbségek vannak abban, hogy melyik gép milyen tapasztalatot, szakértelmet kíván. Ráadásul e két dimenzió elkülönül egymástól, tehát vannak magas képzettséget igen, de tapasztalatot nem igénylő gépek, és fordítva.

2. A szerszámműhelyben a fizikai dolgozók gyakorlatilag órabérben dolgoztak és dolgoznak ma is. A magasabb kereset nem lehetett hirtelen elhatározás és gyors nekibuzdulás eredménye. Az üzemi ranglétrán elfoglalt helynek mindig nagyobb szerepe volt a keresetekben. Az új tulajdonos nem kívánta csökkenteni az egymás közti kommunikációt, de felfelé teljesen zárttá tette a rendszert. A forgácsoló bérezési rendszere régen teljesen gátolta a munkakapcsolatok kialakulását. Nagymértékben figyelembe vette viszont a helyismeretből, tudásból álló emberitőke-tényezőket, mindig jelentős bérkülönbségeket fenntartva. Úgy tűnik, a közösség belső erőviszonyai ellenben kevesebbet nyomtak a latba, nem voltak informális vezetők. A privatizáció után (egy idő elteltével) megpróbálták közelíteni egymáshoz a munkásokat, stabilabb és talán reálisabb teljesítményeket remélve. Véleményem szerint számítottak arra, hogy egymást fogják ösztönözni az emberek, és nem kaparintják meg maguknak az öregebb munkások a legtöbb munkát, bérfeszültséget okozva. Továbbra is tiszteletben tartották a gépek mellett addig szerzett tudást, de idővel (nem rögtön) megpróbálták csökkenteni az egyéb okokból meglévő különbségeket. Erre az üzemre nézve is igaz, hogy nem látták el megfelelően információval az embereket.

3. A szerszámüzemben a külföldiek törekvései nagyrészt sikerrel jártak, az itteniek elvesztették korábbi, erős érdekérvényesítési lehetőségeiket, de nem estek egymásnak. A széttartás akadályozhatta volna a hatékony működést. A forgácsolóban hatékonynak mutatkoztak azok a változtatások, amelyek a teljesítmények egyenletesebbé tételére irányultak. Nőtt az összetartás. A régi elit pozíciója azonban megmaradt, és általában az egész üzem „tartotta magát". Ez legfőképpen a technikai megújulás elmaradásával magyarázható.

4. A szerszámműhely dolgozói egyértelmű és egyöntetű vesztesei a privatizációnak. A forgácsolóban sokkal árnyaltabb a privatizáció után kirajzolódó kép. A nagy tapasztalattal, speciális gépismerettel rendelkező munkások megőrizték helyzetüket. A képzetlenebbek, a könnyen pótolható munkások, a rövid vállalati múlttal rendelkező, helyismeretet nélkülöző emberek veszítettek a privatizációval. Folyik harc, de nem nyílt és éles. Nem egymás közti vitákban csúcsosodik ki elsősorban, hanem a vezetéssel folyó alkukban, melyek csak áttételesen sérthetik mások érdekeit. Az egymás közti vetélkedés csökkent. A gyengébb helyzetű csoportok bére lassan közeledik az elitéhez.

Következtetések

Utólag is szerencsés döntésnek látszik, hogy a privatizáció hatását a munkásközösségekre két helyszínen párhuzamosan vizsgáltuk, mert így talán megmenekülhetünk néhány elsietett általánosítástól. Sok olyan jelenséggel találkoztunk ugyanis, amelyet kiindulásul a privatizáció lehetséges hatásaként vettünk számításba, ám ténylegesen csak az egyik részlegre találtuk jellemzőnek. Először nézzük meg, alulnézetből, hogyan látszott, milyen céljai voltak az új tulajdonosnak a termelésirányításban, és milyen eszközöket vett igénybe ezek eléréséhez.

A külföldieknek egy számukra ismeretlen terepen kellett megszervezniük a termelést. Azt valószínűleg tudták, hogy jól képzett szakmunkások egyedi, minőségi munkát végeznek a gyárban. Ugyanakkor az lehetett a véleményük, hogy itt korábban nem nagyon létezett komoly ösztönzés, és ezért fel akarták tárni a munkaszervezetben rejlő tartalékokat.[14] E munka során az addigi vállalatvezetés egyik szintjében sem bíztak.[15] A régi vezetők kampányszerű lecserélésére ugyan nem került sor, de a jogkörüket jelentősen szűkítették. Nem bízták rájuk a teljesítmény kipréselését, pontosabban nem adták meg nekik az ehhez szükséges döntési jogosítványokat. Csökkent a közvetlen termelésirányítók hatalma az üzemi középvezetői szint megszüntetésével is. A művezetők közvetlenül a részleg igazgatója alá tartoznak, akinek állítólag sikerült megosztania és függőbb helyzetbe hoznia őket.

A számítógépes regisztrációs rendszer bevezetése után elvileg a központból is nyomon követhető a munkások és a munkadarabok mozgása. Az ösztönzési rendszert is úgy alakították ki, hogy ne a művezetőkön és a technológusokon múljon a kereset. Abból a megfontolásból, hogy jobb, ha maguk a munkások ösztönzik lemaradó társaikat, csoportos teljesítménybérezést alkalmaznak. A technológiai osztályok zömének a központosításával felszámolták annak lehetőségét, hogy a műszakiakkal kialakult személyes viszonyból egyéni előnyök és hátrányok származzanak. A rejtett pozíciók érvényesítését az előzetesen kialkudott prémiumok megszüntetése is gátolja. A kiskapuk keresését, illetve az egyéni és csoportos előnyszerzést egyfajta információs zárlattal is igyekeznek akadályozni. A teljesítmények regisztrálásának és a bérek megállapításának bonyolult rendszere mellett a munkások gyakran a saját bérüket is képtelenek kiszámítani, a többiek pontos béreiről pedig hivatalosan nem is szerezhetnek információt. Nem lehet előre pontosan tudni, milyen munka elvégzéséért jár külön jutalom, és a jutalmazás tényéről is hivatalosan csak az érintettek értesülnek. A besorolási bérek differenciált emelése is alárendelt szerepet játszik a mindenkit érintő béremelésekhez képest.

Úgy tűnik, a lehetőségek és a feltételezhető szándékok csak részben realizálódtak. A termelés stabilizálásának a normázásban rejlő lehetőségeit csak részben használják ki, a termékpiaci konjunktúra következtében rendkívül feszített termelési terv teljesítése érdekében a bérköltségek alakulásának nem szabnak

kemény korlátot. Az egyéni béremelések sokszor a művezető vagy maga az érintett kijárása nyomán történnek. A számítógépes teljesítményregisztráció nem működik tökéletesen, sokféleképpen kijátszható. Az információs zárlat sem érvényesülhet maradéktalanul, ugyanis az öreg munkások egy része ma is igen jó kapcsolatban van magas pozícióban lévő vezetőkkel, mérnökökkel.

A két üzemben tapasztaltak alapján azt is elmondhatjuk, hogy az imént vázolt politika nem mindenhol volt egyformán hatásos. Azt gondolná az ember, hogy a változtatási törekvések eredményességét leginkább a helyi munkásközösségek erőssége, „harcedzettsége" határozza meg. Valójában azonban ennél sokkal fontosabbnak tűnik az adott részleg pillanatnyi piaci pozíciója. Hiába volt egy csoportnak gyakorlata az „önigazgató" termelésben, a kényelmes munkastílus jogának megvédésében, ha gazdaságosan pótolható a munkájuk, tehetetlenek az új vezetéssel szemben. Ha azonban továbbra is fontos pozícióban, kvázi monopolhelyzetben vannak, még az egymástól eléggé elszigetelt tagokból álló csoport is képes ellenállni a felső nyomásnak.

A privatizáció utáni vezetőcserék és elbocsátások, munkaerőmozgás következtében tehát csökken a munkások évtizedek alatt kiépített vertikális és horizontális kapcsolathálóinak a jelentősége. Ellenben az a technológiai monopolhelyzet, amelybe egyes munkások a sors szeszélye folytán belecsöppenhetnek, ellenáll a szervezeti változásoknak. A piac által is elismert, szervezetspecifikus emberitőke-elemek értéke tehát nem csökken. *A profitmaximalizálásra törekvő új tulajdonos megjelenése nem feltétlenül a munkások helyzetének romlását, csupán piacfüggővé válását jelenti.* A termelési tapasztalat és a szakmai tudás értékét értelemszerűen csak a technológia megújításával lehet csökkenteni. Amikor tehát a zöldmezős beruházások tulajdonosainak az előnyét vizsgáljuk a gyárvásárlásos privatizálókhoz képest, a szociológusoknak az igen tetszetős és kézenfekvő mikrotársadalmi elemzés mellett talán nagyobb súlyt kellene helyezni a technológia szerepére. A gépeknek és a gyártási műveleteknek azokat a jellemzőit volna indokolt alaposabban megvizsgálni, amelyek a leginkább elősegíthetik az érintett munkások pozícióinak megőrzését a szervezeti változások után is.[16]

E jellemzőkről az a véleményem, hogy sem a technológia fejlettsége, sem pedig mesterségbeli igényessége nem elegendő a munkás kedvező helyzetének a biztosításához. Ha ez igaz lenne, akkor például az NC-sek a forgácsoló elitjéhez tartoznának, hiszen ez egyrészt modern, megfelelő szaktanfolyami képesítést és – ha a munkások a programozásban is részt vesznek – komoly szellemi teljesítményt kívánó technológia. A szerszámkészítőknek sem lenne annyira rossz a helyzetük, mivel munkájukban a kreativitás és a tapasztalat egyaránt fontos.

Két másik jellemző a fentieknél sokkal inkább befolyásolja a munkások alkupozícióját. Az egyik a különlegesség, egyediség. Abban az esetben, ha kevés helyen alkalmazzák, tehát kevesen ismerhetik az adott műveletsort, még a cse-

kély ismereteket és erőfeszítést igénylő technológia is fontossá teheti a vele dolgozókat. A másik az adott munka – elsősorban a munkatárgy, esetleg a munkaeszköz értékével összefüggő – „értékessége". Így még egy egyszerű művelet is a munkafolyamat kulcsmozzanatává válhat, és szükségessé teheti a kiemelt bérezést. E két jellegzetességgel bírnak a forgácsolóban a nagy karusszel- és horizontálesztergákon végzett munkák. Az ezeket ismerő munkások ereje nagyrészt abból ered, hogy nincs a piacon olyan szakmabeli, akit a helyükre lehetne állítani. Hosszabb idő alatt és „élesben" kell betanulnia annak, aki ilyen gépen akar dolgozni. Ugyanakkor az öreg szakmunkások nehezen zsarolhatók, ugyanis ki vannak képezve más gépekre is, van hova menniük.

Mit mondhatunk az itteni tapasztalatok alapján a kutatás kiindulópontjául szolgáló hipotézisekről? A legfontosabbnak azt az állítást tartom, hogy *bár bizonyos feltételei megteremtődtek, az új tulajdonos megjelenése után nem kezdődött „patkányverseny" az üzemekben.* A vezetés nem is törekedett erre, mivel stabil, kiszámítható teljesítményű, jó munkaközösségre van szüksége.[17] Nem igazolódott eddigi tapasztalataim alapján az a hipotézis, hogy az új helyzetben a járadékszerzési küzdelmek kiéleződnek. *A munkások járadékszerzési lehetőségei csökkentek, nem tudnak olyan erővel harcolni, mint régen.* A pozíciókat az aktuális piaci viszonyok, a technológiai háttér és a vezetés – munkásoktól csak részben befolyásolt – politikája határozza meg. Kevésbé számítanak olyan tényezők, mint a csoportokban informálisan betöltött szerep, a szervezeti kapcsolatok intenzitása vagy az egykor kiharcolt előjogok.

Végül szeretném újra felhívni a figyelmet arra, hogy esettanulmányom több okból sem tekinthető a kiinduló hipotézisek klasszikus értelemben vett ellenőrzésének. Ennek ellenére reményeim szerint segítheti az elméleti kutatót feltevései finomításában, és egy, a tudományosság kritériumait jobban kielégítő empirikus vizsgálat előkészítésében.

Jegyzetek

[1] Az interjúkat 10 munkással és 3 vezetővel 1995 szeptembere és 1996 februárja között készítettem, Fényes Hajnalka és Bódis Lajos közreműködésével.

[2] Patkányversenynek nevezik az olyan helyzeteket, ahol a szereplők egymás teljesítményét túlszárnyalva próbálnak minél nagyobb haszonra szert tenni. Ennek sokszor az a következménye, hogy a túlnyomó többségnek hosszú távon romlik a helyzete. A patkányversenyről magyar nyelven – más téma kapcsán és megközelítésben – lásd Galasi–Kertesi 1988.

[3] Járadéknak hívják azt a különbözetet, amely egy eszköz adott felhasználás melletti értéke és a következő legjobb hasznosításakor meglévő értéke között van. Eszközön nem csupán földet vagy gépet kell érteni, hanem olyan emberitőke-tényezőket is, mint például a szakismeret vagy a tapasztalat.

[4] Hasonló, párhuzamos vizsgálatról számol be a bérrendszer módosításának a következményeit elemezve Fazekas Károly (1983).

[5] A munkások esetében elvileg hat, gyakorlatilag inkább csak négy bérkategória létezik.

[6] Megjegyzendő, hogy a szerszámüzemre vonatkozó egyes állításokban nagy különbségek mutatkoztak attól függően, hogy főnök vagy beosztott mondta őket.

[7] A „teljes" jelzővel arra utalok, hogy bizonyos mértékű szabotálás azért lehetséges. Erre nem az interjúkban elhangzottakból, hanem a készítésük közben szerzett megfigyeléseimből, benyomásaimból következtetek, bizonytalanul. Valamennyi szerszámüzemi interjút ti. a gyárban készítettem, ahol munkaidő alatt is mindig készséggel álltak rendelkezésemre az emberek, esetleg közben öt percre elszaladva azért, hogy regisztrálják „munkavégzésüket" a számítógépben. Ezzel szemben a forgácsolóüzemi dolgozók esetében sokkal nehezebb volt alkalmas időt találni a beszélgetésekre. Többször rövidebb ideig, egyszer pedig másfél órán át volt módom figyelni a készítők tevékenységét. E másfél órából felet egy sarokban beszélgetéssel töltöttek (amit rejtélyes módon öt perccel a gyár más részein kóborló – és a művezető szerint kiszámíthatatlan pillanatokban megjelenő – üzemvezető érkezése előtt fejeztek be), egy órát pedig főleg a saját és mások munkadarabjainak a nézegetésével, fúróik több részletben történő köszörülésével, szomszédjuk hátbaveregetésével, és egy kis munkával. Úgy tűnt, a gépesek ezalatt viszonylag folyamatosan dolgoztak.

[8] Igaz, egy felső vezető szerint ugyan egy külföldi cég átvilágította a vállalatot, de nem végeztek kimerítő számításokat. Inkább csak a nemzetközi gyakorlatot tartották szem előtt, amikor a külső kooperáció erősítése mellett döntöttek.

[9] A technológusok alapvetően korrekt időket adtak, de aztán jöttek a pótidőkre vonatkozó kérelmek, mindenféle indokra (anyaghiány, anyaghiba stb.) hivatkozva. A forgácsoló volt vezetőjétől tudjuk, hogy a nyolcvanas években átlagosan 45 százalék volt a pótlólagosan kiadott idő. A vezetés szemet hunyt efelett, hiszen sok volt a rendelés, és kevés a jó szakmunkás.

[10] A szegregálódás mértékének különbségét a két gyáregységben jól mutatja az a tény is, hogy míg a szerszámos munkások véleménye, informáltsága nagyon egyformának tűnt a csoporton belül, addig a forgácsolósok mind más és más képet festettek a jelenlegi viszonyokról. A szerszámüzem munkásain meg is látszott a régi, kiváltságos helyzetből fakadó önbizalom maradéka. Sokkal határozottabban, bátrabban válaszoltak, szívesebben vállalták a beszélgetéseket. A másik üzemben mindig nehéz volt megfelelő interjúalanyt találni. Ez persze adódhat abból is, hogy a szerszámosoknak már minden mindegy, míg a forgácsolósok számára nagy a tét.

[11] Lásd például Kertesi–Sziráczki 1989: 78-91, vagy Kemény 1990: 96–98.

[12] Kertesi–Sziráczki 1989: 91–96, illetve Kemény 1990: 97.

[13] Kemény István nem zárja ki, de ritkának tartja az idősek között a nem kifejezetten munkacentrikus magatartást. A magas kereset eléréséhez viszont a kötött bérgazdálkodás miatt elengedhetetlennek tekinti a sok túlórázást (Kemény 1990: 100, 105). Figyelembe kell természetesen venni, hogy ez a tanulmány a hetvenes évek elején készült.

[14] Külső szakértővel megvizsgáltatták a munkaritmust, aki arra a megállapításra jutott, hogy itt lényeges az elmaradás el a Nyugat-Európában megszokott sztenderdek mögött.

[15] Vezetői interjúinkból is úgy tudjuk, nem kérik ki a magyarok véleményét a változtatásokról, és nem is nagyon tájékoztatják őket. A fontosabb átalakításokat nem a helyi magyarok, de még csak nem is a tulajdonos itteni képviselői készítették elő, hanem külső – a tulajdonos hazájából érkezett – szakértők. Külföldi tanácsadó cég világította át a vállalatot, külföldi szakértő dolgozta ki, hosszas vajúdás után, az ösztönzési rendszert, és külső cég munkája a teljesítmény-elszámolás gépesítése is.

[16] A technológia, a termelési rendszer, a volumen, az automatizálás, a képzettség stb. szerepéről lásd Héthy–Makó 1981: 49, 51, 78, 94.

[17] *„Ha az átlag hozza azt, amit kívánunk, akkor helyben vagyunk."* Egy felsővezető szerint ezt válaszolta az ösztönzési rendszert kidolgozó szakértő arra az érvre, hogy a csoport lehúzhatja a kiemelkedő tagok teljesítményét. Ez egyébként a teljesítmény nem új és valószínűleg nem is extravagáns felfogása a management science-ben. Erről lásd például Héthy–Makó 1981: 220, 233; Burawoy–Lukács 1989: 121; Stark 1989: 193.

Hivatkozások

Bódis Lajos 1995. *A privatizáció munkaszervezeti hatásai egy hazai textilipari vállalat két üzemében.* Kézirat. Budapest

– 1996. *Foglyok és dilemmák. Egy egyedi gépgyár munkaszervezetének és vezetésének néhány jellemzője a privatizáció után.* Kézirat. Budapest

Burawoy, Michel–Lukács János 1989. Mítoszok a munkáról. In: Czakó–Gyenei–Lengyel (szerk.) *Gazdaságszociológiai tanulmányok.* Budapest: Aula

Csontos László 1994. Szempontok a privatizáció és a hierarchikus gazdasági szervezetek belső szerkezetének változásai közti összefüggések tanulmányozásához. *Szociológiai Szemle*, 4.

Fazekas Károly 1983. Teljesítményhiány és teljesítménybérezés a vállalati gazdálkodásban. In: Fazekas Károly–Kalász István–Köllő János–Polgár Miklós–Révész Gábor–Sziráczki György *Kereseti és bérviszonyaink.* Budapest: MTA KTI

Fogarassy Gabriella 1995. *Ketten, merre? Előre! Esettanulmány a Túlélő gyár vezetői körében készített interjúk alapján.* Kézirat. Budapest

– 1996. Privatizáció banki irányítással. *Közgazdasági Szemle*, 9.

Fogarassy Gabriella–Szántó Zoltán 1996. Privatizáció és a nevető harmadik. *Szociológiai Szemle*, 2.

Gábor R. István–Kővári György 1990. *Beválthatók-e a bérreform ígéretei?* Budapest: KJK

Galasi Péter–Kertesi Gábor 1988. Patkányverseny a korrupciós piacon. *Közgazdasági Szemle*, 7–8.

Héthy Lajos–Makó Csaba 1981. *A technika, a munkaszervezet és az ipari munka.* Budapest: KJK

– – 1972. *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet.* Budapest: Akadémiai Kiadó

Kemény István 1990. *Velük nevelkedett a gép.* Budapest: VITA Kiadó

Kertesi Gábor–Sziráczki György 1989. Munkásmagatartások a munkaerőpiacon. In: Czakó–Gyenei–Lengyel (szerk.) *Gazdaságszociológiai tanulmányok.* Budapest: Aula

Köllő János 1981. Taktikázás és alkudozás az ipari üzemben. *Közgazdasági Szemle*, 7–8.

Neumann László 1994. *Délkelet-ázsiai bérmunka a Videoton „privatizált" üzemében.* Kézirat. Budapest

Stark, David, 1989. Osztályozás és szelektív béralku a belső munkaerőpiacon. In: Czakó–Gyenei–Lengyel (szerk.) *Gazdaságszociológiai tanulmányok.* Budapest: Aula

Szakadát László 1995. *Állami vállalatból állami vállalattá.* Kézirat. Budapest

TÁJÉKOZÓDÁS

Saád József

A PEREMVIDÉK KÖZELKÉPBEN

A Német Szociológiai Társaság közép-kelet-európai szekciójának munkásságáról (1993–1995)

A Német Szociológiai Társaság (NSZT) 1990. október 9–12 között, a Majna menti Frankfurtban tartott – rendszerváltás utáni első, a Társaság megalakulása óta huszonötödik – kongresszusán a hamburgi *Anton Sterbling* vezetésével kis ad hoc csoport alakult, s ebben a Kelet-Európa-kutatásra szakosodott szociológusok ismertették munkáikat. Ez volt az európai államszocializmusokkal foglalkozó nyugatnémet társadalomkutatók első együttes fellépése a németországi szociológus szakma egészének nyilvánossága előtt. A kis csoport, mindjárt ezen a kongresszuson, az NSZT *kelet- és közép-kelet-európai munkacsoportjává* alakult, elsősorban azzal a céllal, hogy segítse a volt NDK szociológusainak és szociológiájának integrálódását az egyesített Németország szakmai közösségeibe. A munkacsoport ezen túlmenően a németországi Közép- és Kelet-Európa-kutatás koordinálását, a régióban folyó „létező szocializmus"-értelmezések és átmenetkutatások áttekintését és a regionális szakmai kapcsolatépítést is feladatának tekintette és tekinti. Megalakulása óta élénk szakmai közéletet él, két-három év alatt a posztkommunista tranzitológia eredményes és ígéretes regionális kutatóközpontjává szerveződött. Elismertségét mutatja, hogy 1994-től az NSZT vezetősége jóváhagyta a csoport szakosztállyá alakulását. A szakosztály vezetője *Balla Bálint*, a berlini TU (Technische Universität) Szociológiai Intézetének professzora. Munkájukat 1995-ig két kiadványban dokumentálták: az elsőben az 1993. szeptemberi lipcsei konferenciájuk anyagait gyűjtötték egybe és a *„Kultursoziologie"* című folyóirat különszámaként adták közre, a második 1994 tavaszán, a tutzingi politikai akadémián tartott konferenciájuk referátumait tartalmazza.

A következőkben a két könyv – s egyben a szakosztály – bemutatásakor nem törekszem teljességre. A témák, témakörök címleírása és rövid tartalmi összegzése mellett egy-egy tanulmány, kutatási gondolatmenet és beállítódás részletesebb ismertetésével a szakosztályban formálódó – s talán a hasonló magyarországi kutatások, kutatói irányultságok számára is hasznosítható – szemléletmód sajátosságairól és a tematikai érdeklődés hangsúlyairól számolnék be. A kiad-

ványok, természetesen, nem képviselik a Kelet-Európával foglalkozó németországi szociológiai, történetszociológiai kutatások összes jelentős művét és művelőjét. Az egyes publikációk bibliográfiai jegyzékéből viszont erről is kaphatunk – a további tájékozódást szolgáló támpontokat, ezért hasznosnak tartottam a gyakran hivatkozott és címük alapján figyelmet érdemlő munkák közlését (lásd a mellékelt válogatott bibliográfiát).

I.

A lipcsei konferencia referátumait Balla Bálint és Wolfgang Geiger szerkesztésében közreadó kötetet (Balla–Geiger 1994). *Johannes Weiß,* kasseli szociológus professzor, tézisei vezetik be a létező (létezett) szocializmusokról és a szociológiáról.[1] Téziseit Weiß annak a kérdésnek kapcsán fogalmazta meg, hogy menynyiben járultak hozzá a társadalomtudományok – köztük a szociológia – az európai államszocializmusok társadalmainak és politikai rendszereinek megértéséhez. A kérdés az utóbbi években természetszerűleg Magyarországon is többféle formában felvetődött, és a válaszkísérletekben a társadalomtudományok – tudománytól elvárható – diagnosztikai és előrejelzési képessége, bizony többnyire meglehetősen könnyűnek találtatott (Lipset–Bence 1994).

Johannes Wei téziseiből is az derül ki, hogy az ilyesfajta számvetés nyomán a szakma identitástudatát Németországban sem az önelégültség veszélyezteti. Nem maga a kérdés, nem is a kritikus önvizsgálat készsége, inkább a kérdésfelvetések szokatlansága s a megfogalmazás minden kertelést mellőző nyersesége miatt érdemes hosszabban időznünk a kasseli professzor fejtegetéseinél, amelyek – éppen mivel az országmegosztottság sajátosan helyi problematikájába ágyazottakra visszavezethetően – korántsem helyi érdekűek.

Weiß szerint nem lehet azt mondani, hogy a társadalomtudományok ódzkodása a létező szocializmusok rendszereiben észlelhető tények tárgyilagos és kritikus problematizálásától és a végkifejlet látható jeleivel szembeni feltűnő vakság és mellébeszélés a használható társadalomelméleti alapvetések hiányára volna visszavezethető. Kiindulási alapul szolgáló nagy elméletek, konceptualizálható társadalomtani fogalomkészletek voltak (Weiß itt T. Parsons, R. Dahrendorf, H. Arendt nevét említi). Magában a szociológus szakmában azonban valahogy nem volt ildomos, gyanúsan „antikommunistának" számított, ha valaki ezeknek az elméleteknek a szocialista rendszerekre is vonatkoztatható mondanivalójával komolyan foglalkozott. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a szakma tágabb köreinek és befolyásos csoportosulásainak beállítódásait túlságosan eluralták bizonyos – előfeltevésekből szinte észrevétlenül előítéletté merevedett – tételek, hallgatólagos meggyőződések, maguktól értetődő megállapítások.

Ilyen meggyőződés volt, hogy a szocializmus – hiányosságaival, ellentmondásaival, riasztó vonásaival együtt is – *a jó*: a piacgazdaságok társadalmainak bármely változatánál alapvetően jobb társadalmi rendszer. Óvakodni kell tehát attól, hogy a rossz oldalon megfogalmazott kritika a jó bírálatában túlságosan messzire menjen. Weiß ezt az elfogultságot egyfajta agitációs célzatú – inkább az ideológiai hitvallás, mint a tudományos kutatás világába utalható – gondolatmenetre vezeti vissza. Eszerint egyedül a szocializmus az a társadalmi rendszer, amely a fasizmussal és a kapitalizmussal szemben egyaránt tényleges alternatívát, markáns gondolati ellenkonstrukciót képvisel. A szocializmus így a nyugati – s különösen a német – szociológiának (is) valóságos gyengéje lett: médium, amely a (német) fasizmussal szembeni határozott elutasítást és a „tőkés–polgári" rendtől való határozott distanciálódást is segítette. Német földön a szocializmus mint médium vonzásának tradicionálisan nagy jelentősége van az elidegenedett modern világgal szembeni ellenérzések és a későkapitalizmus „sivatagából és rideg otthontalanságából" (Ernst Bloch) való elvágyódások megfogalmazásaiban.

Téziseiben Weiß kitüntetett szerepet tulajdonít az *értelmiségi hatalomvágynak*. A szocializmus–kommunizmus a tervezett társadalom eddigi egyetlen létező formája: a megvalósult utópia volt, amely egyúttal egy régi társadalomtudósi álom: a szellemi-politikai vezetés valóra válásának ígéretét is magában hordozta. Összeomlásával egy vágykép is szertefoszlott. Mi mással lenne magyarázható az a – társadalomtudományi értelmiség széles köreit eluraló – rosszkedv és zavarodottság, ami a szocialista rendszerek szétesése nyomán támadt? Mintha sokan úgy vélnék, hogy többé lehetetlen a nyugati világ társadalmait meggyőző bírálatban részesíteni.

A szocializmust ezek szerint nem annyira a létezése, inkább az összeomlása diszkreditálta. Vele együtt egy fontos gondolati vonatkozási keret is összeomlott. Az orientációs zavarodottság akkor érthető igazán, ha meggondoljuk, hogy a szocializmus nemcsak mint – igaz: nyugtalanító – realitás, hanem mint *tudomány* is kimúlt.

A szocializmus iránti elfogultság sajátosan német motiváltságában Weiß szerint komoly szerepe van annak a – német társadalomkutatói és értelmiségi körökben meglehetősen közkeletű – averziónak, ami a *nemzeti szempontot* s az államegyesítés gondolatát övezi. Az ország kettéosztottsága ennek az averziónak a jegyében – ha nem is igazságos büntetésként, mint *Günther Grass* véli – legalábbis szerencsés megoldásként tételeződött. Az NDK a német földön létrehozott antinacionális („internacionalista") mintaállamot testesítette meg. Létjogosultságának Nyugaton és Keleten is komoly bázisa volt, s itt is, ott is nem kevesen voltak (vannak), akik az egyesítés új realitását nagyon vonakodva vették (veszik) tudomásul.

Téziseinek második – a következtetéseket tartalmazó – részében a kasseli professzor a társadalomkutatói szemléleti beidegződöttségek és érvelési módok

átgondolását: a szociológia mint szakma megerősítését tartja a legfontosabbnak. A szakma identitásválsága – sugallja – nem azonos a szakma válságával, amit – természetesen – nem a kortársak ilyen-olyan melléfogásai és tévképzetei minősítenek, hanem erős várunk: a *nagy elődök* műve fémjelez. A ma szociológusa tökéletesen megfelel feladatának, ha komolyan veszi és következetesen érvényesíti a tudományág klasszikusainak felismeréseit. Figyelnie kell(ene) például a társadalomkutatás – Max Weber hangsúlyozta – értékkötöttségére s ennek következményére: arra, hogy különös gonddal foglalkozzék azokkal a tényekkel és magyarázatlehetőségekkel, amelyek politikai és más meggyőződéseivel nehezen összeegyeztethetők.

A bevezető téziseket követő fejezetek a munkacsoport – lipcsei konferencián kialakított – kutatási programjának megfelelően tagolódnak. Ez a program, a közép-kelet-európai átmenet (átalakulás) problematikájára összpontosítva, öt kutatási súlypontot s egyben átfogó tématerületet foglal magában.

1. Elméletalkotás, társadalomelméleti megközelítések. A változások ténye: az, hogy a kelet-európai rendszerek változásai még csak nem is közelítenek a lehetségesnek vélt kimenetelekhez, mindenekelőtt az elméletalkotás állította kihívást illetően. Ezzel kapcsolatban egyfelől a közkeletű koncepcionális keretek, fogalomkörök kritikájának, a Kelet-Európára értelmezhető struktúra- és folyamatkutatások újraértelmezésének igénye merült fel, másfelől megfogalmazódott az új utakon járó elméleti megközelítések kimunkálásának, az új elméleti orientációk kialakításának követelménye. Az előbbi igénynek *Anton Strebling* (Hamburg) modernizációelméletekről írt kritikai elemzése tesz eleget a témakör hatalmas irodalmát átfogó tanulmányában.[2]

Az utóbbi követelményt a katasztrófaszociológiai megközelítés – egyúttal új szociológiai szakágazat – terén jártas *Lars Clausen* (Kiel) tanulmánya,[3] illetve a saját elméletén dolgozó *Balla Bálint* munkája[4] tartja szem előtt. Clausen a szovjetológiában (is) kulcsfogalomként használatos stabilitás és konszenzus kritikai újraértelmezését végzi el. Balla Bálint az egyénorientált mikroszociológia felől közelítve a makroszociológiai összefüggések megértéséhez, egy szűkösségproblematikára összpontosított cselekvéselméleti modell alapjainak felvázolásával keres magyarázatot a szovjet típusú államszocializmusok felfutására és hanyatlására.

2. Elmélet és empíria összekapcsolása. Összehasonlító átmenetkutatás. Jóllehet az előző fejezetben kapott helyet, inkább ide sorolható *Roswitha Breckner* (Berlin) tanulmánya.[5] Breckner az elméleti szociológiát is foglalkoztató témakör, az idegenség (G. Simmel, A. Schütz) társadalomlélektani összetevőit kutatja. A kötetben közzétett írása munkaközi jelentés, amelyben a szociológusnő – főként romániai bevándoroltak körében végzett – életútelemzései során szerzett módszertani tapasztalatait ismerteti. Ugyancsak munkaközi beszámoló *Helmuth Fehr* (Potsdam) összehasonlító elemzése az átmenet lehetőségével szembesült kelet-közép-európai létező szocializmusok politikai aktorairól.[6] Az

összehasonlítás időben 1989–1990-re, térben Lengyelországra, Csehszlovákiára és Magyarországra terjedt ki. Fehr végkövetkeztetése: „A divatos nyugati elemzési koncepciók... empirikus összehasonlító elemzésekre alkalmazása során felvetődik a dilemma: a modellek és fogalmi konstrukciók annyira rátelepednek a vizsgálandó tárgykörre, hogy többnyire nem világos, miről is van szó tulajdonképpen: a kelet-európai átmeneti társadalmak politikai aktoraira és intézményi keretfeltételeire vonatkozó nyilatkozatokról vagy inkább elméleti modellekből a kutatási területre kívülről rávitt tételezésekről." (60. o.) *Ingrid Oswald* (Berlin) a szentpétervári körzetben végbemenő társadalmi átstrukturálódás feltárására vállalkozó kutatásait ismerteti.[7]

3. Nemzettudat, nemzetállam, nemzeti kisebbségek. Ezt a kiemelten fontosnak tartott témakört a kötetben három tanulmány képviseli. *Justin Stagl* (Salzburg) Bronislaw Malinowski tudósi habitusának formálódását, az ifjúkori szellemi hatások – filozófiai és lélektani iskolák – sokféleségét kutatva,[8] a századelő dunai monarchiáját jellemző (ma különösen értékelhető) toleráns szellemiségét is méltatja. *Karlheinz Mack* (Bécs) nagyvonalú összegzésében[9] a nemzeti problematika mint konfliktushordozó tényező szerepét s egyúttal a térség tizenkét nemzeti-kisebbségi feszültséggócát tekinti át. *Karlheinz Messelken* (Hamburg) a nemzetté válás kelet-európai anomáliáit elemző tanulmányában[10] arra a – kissé megalapozatlannak tűnő – megállapításra jut, hogy a térségben erős és erősödőben van a nemzeteket átfogó történeti-kulturális identitástudat, s ez a technikai civilizációból következő transznacionális kapcsolatrendszer erősödésével együtt a nemzetek feletti integráció erősödésének kedvez a térségben.

4. Társadalom- és kultúrtörténeti megközelítések, a szociológia és a történeti kutatások összekapcsolása. Az – elsősorban nemzeti problematikára összpontosító – történetszociológiai irányultságot főként lipcsei kultúrszociológusok: a lipcsei egyetem kultúrtudományi intézetének munkatársai képviselik a kötetben. *Wolgang Geiger* (Lipcse) tanulmánya[11] a régiót átfogó kultúr- és társadalomtörténeti kutatás metodológiai kérdéseivel foglalkozik. *Lutz-Dieter Behrendt* (Lipcse) a volt Szovjetunión belüli nemzeti konfliktusok – a csaknem kétszáz vegyes etnikumú feszültséggóc – társadalomtörténeti hátterének elemzéséhez négy vizsgálati szempontot vázol fel: 1. a szovjet nemzetiségpolitika; 2. az 1917 előtti történeti-kulturális (nyelvi, vallási, technikai, civilizációs stb.) különbözőségek; 3. a peresztrojkához, majd a rendszerváltozáshoz vezető ellentmondások; 4. a bűnözéssel összefonódó nacionalista és szélsőséges beállítottságú csoportok s a legkülönfélébb külső erők befolyása.[12] *Ensgert Kalbe* (Lipcse) a nemzetté válás dél-európai (elsősorban balkáni) változatainak társadalomtörténeti vonatkozásait kutatva, az egyes országokban és országokról készült kiterjedt német és angol nyelvű irodalom alapján három kérdéskört vázol fel: 1. a térségben formálódó nemzeti identitás és a nemzetfogalom népenként különböző hangsúlyai és sajátosságai; 2. a balkáni elmaradottság legfontosabb

társadalomtörténeti összetevői; 3. a gyorsított nemzetté válás és társadalmi fejlődés esélyei és korlátai a kései államformálódás történelmi körülményei közepette.[13] A lipcsei kultúrszociológusok körében kapott helyet *Szira Tamás* (Budapest) igényét és terjedelmét tekintve egyaránt szerénynek mondható tanulmánya (inkább jegyzete) a magyarországi piacgazdasági átmenet társadalmi problémáiról.[14]

5. A kelet-közép-európai társadalomkutatás és szociológia eredményei és átalakulása. A közép-kelet-európai szekció munkatársai – ezt az egyes tanulmányokhoz tartozó bőséges irodalom is tanúsítja – szívesen, esetenként a részletekbe menő figyelemmel, fordulnak a térség egyes országaiban folyó társadalomkutatásokhoz. Ezzel az irányultsággal kapcsolatos a szociológia – országonként sajátos változatokat képviselő – intézményesülése iránti kitüntetett érdeklődés. *Zdzislaw Krasnodebski* (Varsó) a nemzetközi tekintélyű lengyel szociológia rendszerváltás utáni provincializálódásáról és jellegvesztéséről számol be.[15] *Andrei Roth* (Kolozsvár) a román szociológiáról írva, a diszciplínát a rendszerváltás óta erősen elburaló etnocentrista irányultságokra hívja fel a figyelmet.[16] *Tamás Pál* (Budapest) a magyarországi szociológia intézményesülési folyamatát, pontosabban: e folyamat töredezettségét, áttekintő tanulmányában[17] kordokumentumokra – az akadémia szociológiai bizottságának hetvenes évekbeli vitaanyagaira – is hagyatkozva, a diszciplína (Magyarország mellett egész Kelet-Európára jellemző) alapsajátosságáról, az elmélet hiányáról ír. A tanulmány érdeme, hogy ezt a hiányosságot, a szellemi élet és a kultúrpolitika összefüggéseibe ágyazva, érdekes kortörténeti leírás keretében elemiz. A kötetet *Ilja Srubar* a fordulatokban ugyancsak gazdag múltú cseh és szlovák szociológia s meglehetősen problematikus jelenét bemutató tanulmánya zárja.[18] Hasonlóan a többi beszámolóhoz, Srubar is meglehetősen borúlátóan ítéli meg a szociológia helyzetét, szakmai közösségének irányultságait és felelősségtudatát. Különösen aggasztónak találja az átalakulásban észlelhető problémák, például a mind nyilvánvalóbban fenyegető anómia iránti feltűnő érzéketlenséget, s ezzel párhuzamosan a szembeötlő hajlamot a Nyugatról importált – s a térségben nyilvánvalóan alkalmatlan vagy csak fenntartásokkal alkalmazható – szociológiai tételezések és megközelítésmódok kritikátlan elfogadására.

A kelet-közép-európai szociológus szekció tagjai – ezt talán a vázlatos áttekintés is érzékelteti – nagy igényű vállalkozásba fogtak. Programjuk magán viseli a pár évvel ezelőtti ambiciózus programok, a „csodálatos év" körüli eufórikus időszak – nálunk is oly ismerős – szakmai nekibuzdulásainak szellemiségét. Vállalkozásukban azonban ma már elsősorban nem ez, sokkal inkább az a – könyvszemlében nehezen érzékelhető – következetes építkezés és regionális integrálóképesség a megkapó, amellyel programjukat végrehajtják. Ezt a céltudatos, összefogott, részletekre figyelő munkát dokumentálják az első közös kötetüket követő – éves konferenciáikhoz kapcsolódó – gyűjteményes munkáik, tematikus válogatásaik is.

II.

Az 1994 tavaszán összehívott tutzingi konferenciára invitáló körlevelükben a rendezők – a lipcsei program talán leghangsúlyosabban felvetett kérdéskörének megvitatása mellett döntve – *„a történet (történelem) szociológiájához és a szociológia történetéhez"* hozzászóló referátumokat vártak. A konferencia eredményét tartalmazó kiadvány (Balla–Sterbling 1995) két részre tagolódik: első felében a történetszociológiával, a Kelet-Európa kutatás interdiszciplináris problematikájával kapcsolatos konceptuális és módszertani fejtegetések, illetve esettanulmányok olvashatók, második felében – a szovjet politikai viccet mint a szociális önreflexió sajátos kifejeződését, a rendszerváltás magyarországi ellenzéki és tiltakozó mozgalmait elemző tanulmányokat s egy lengyel ökonomikus bázismozgalmat bemutató rövid írást[19] leszámítva – a térség utóbbi évtizedekbeli társadalomkutatásának történetével foglalkozó referátumok kaptak helyet.

A szerzői kör az előző konferencián részvevőkhöz képest új nevekkel – főként nem német nyelvterületről való referensekkel – egészült ki, a kötet jellegadó tanulmányait azonban változatlanul a lipcsei programalkotó szociológusok írták. Esetenként nemcsak a kutatói beállítottságok, a témák között is szembetűnő a folytonosság, a két kiadvány – egy koncepciózus tudományos program részeként – tartalmilag is egymásra épül.

A kötet élére Balla Bálint írása[20] került. Balla szűkösségszociológiai elméletalapozó kutatásaiból vett elemzést tett közzé. Tanulmánya a társas cselekvés mint *szűkösségleküzdés* ideáltípusainak kimunkáltabb változatát és elméletének kultúratipológiai részleteit tartalmazza. Részletesebben az archaikus szűkösségkultúrát taglalja, összefüggéseket keresve az ősi, statikus kultúrák és a szovjetrendszer létező szocializmusa képviselte modern kultúratípusok között.

Tematikailag néhány ponton érintkezik *Karlheinz Messelken* tanulmánya Balla Bálintéval.[21] A hamburgi professzor a klasszikus evolúciós és az újabb strukturalista-funkcionalista társadalomszemléleti alapok és elméletek szellemében (azok ötvözésével) készülő nagyobb tanulmányának téziseit teszi közzé. Az evolúciós elméletek szokásos három fázisú korszakolása nyomán alkotott fejlődési sémáját – a szerszámhasználat kezdeteitől a városi kultúrák kialakulásáig tartó *archaikumot*, a tömegdemokráciák forradalmi kialakulásától kezdődő s a mai posztindusztriális, jóléti állami, fényűzésre hajló, tömegcivilizációkat is magába foglaló *neoikumot* és a kettő közé eső *mesoikumot* – alapul véve, azokat a formális és funkcionális hasonlóságokat ismerteti, amelyek az archaikum társadalmait és a neoikum tömegdemokráciáit – az utóbbiak körében jelesül a szovjet rendszerű társadalmakat – összekapcsolják.

Britta Böhme az összehasonlító Kelet-Európa-kutatás során adódó nehézségeket s az ezekből következő módszertani megfontolásokat a nemzettéválás témakörében és Ukrajna példáján mutatja be.[22] A lipcsei kultúrtörténeti-kultúr-

szociológiai iskolához tartozó fiatal szociológusnő Ukrajna nemzetté válásának kelet-európai kontextusba helyezett problematikáját kutatva, professzorának, Wolfgang Geigernek – a lipcsei konferenciaanyagot tartalmazó kiadványban közzétett – módszertani téziseit alkalmazza. A nemzetté válással, nemzeti identitással, önálló államisággal kapcsolatos értékítéletek – írja tanulmányát záró megállapításaiban – természetszerűen különböznek aszerint, hogy az érintett országon (népcsoporton, nemzeten) belüli szempontokat jelenítenek meg, vagy a nacionalizmus – olykor meglehetősen differenciálatlan – kategóriájának alkalmazására hajlamos nyugati nézőpontból fogalmazódnak meg.

Roswitha Breckner a személyes történelem kutatása során szerzett tapasztalatainak közlését folytatva, egyetlen eset – egy romániai bevándorolt asszonnyal készített életútinterjú – ismertetésén és kommentálásán keresztül mutatja be az oral history-módszer lehetőségeit és a kvalitatív társadalomkutatásban rejlő lehetőségeket.[23]

A legközvetlenebbül a modernizáció társadalomelméletével foglalkozó *Anton Sterbling* tanulmánya[24] kapcsolódik a kiadvány témájához. A történelem szociológiai „használával" foglalkozó tanulmányát ezért részletesebben ismertetném.

Sterbling arra a kérdésre keres választ, hogy a történeti szempontoknak van-e többletértéke, kitüntetett jelentősége a kelet-európai társadalmak szerkezetének és változásainak megértésében. Tanulmánya elején ezt az alapkérdést további két – a történettudomány és a szociológia közötti kapcsolat problematikájának elevenébe vágó – kérdésre bontja: 1. Vannak-e a kelet-európai társadalmaknak specifikus – esetleg a térség egészére általánosítható – történeti körülményeik? Alapjaiban véve is sajátos-e történetük annyira, hogy beható ismerete nem mellőzhető e társadalmak mai szerkezeti, fejlődési problémáinak megértésekor? 2. Vajon a történet(ek) sajátosságairól kialakított kollektív történeti tudatnak van-e jelentős hatása a politikai életre s – a döntési mechanizmusokon keresztül – a társadalmak strukturális alakulására?

A történelem ebben a régióban – s itt Strebling Kelet-Európát kutató kollegáját: Richard Wagnert idézi – „varázsfogalom". A régió szociológiai kutatásában (is) indokolt a történeti tényezők és szempontok fokozott (a szociológiában szokásosnál mindenesetre fokozottabb) figyelembevétele. Ez a kutatót olyan problémákkal szembesíti, amelyek nem egyszerűen kutatásstratégiai és metodikai természetűek, sokkal inkább „a szociológiai gondolkodás elméleti alapkérdéseit érintik" (84. o.). A társadalom – mint értékintegrált rendszer – szokványos fogalma eszmetörténetileg nyilvánvalóan „a polgári társadalom körével" van összekötve, s mint ilyen a kelet- és délkelet-európai térség társadalmi-történeti kontextusában nehezen értelmezhető. Félrevezető lenne, írja Sterbling, ha a régió társadalmi képződményeinek és viszonyainak szociológiai elemzése „minden körülményeskedést mellőzve, egy történetileg teljesen reflektálatlan társadalomfogalomból indulna ki. Igaz ugyan, hogy ez a felfogás,

amely a társadalmat viszonylag stabil, szisztematikusan rendezett, értékintegrált egységként értelmezi, heurisztikailag sok vonatkozásban messzemenően ésszerűnek tűnik. Ennek a koncepciónak a szociológiai gondolkodásban mindenesetre szilárd pozíciója van, s bizonyára Kelet-Európa szociológiai kutatásában is haszonnal alkalmazható. Ugyanakkor azonban a dél- és délkelet-európai társadalmak szerkezeti és fejlődésproblémáinak elemzése során nem mondhatunk le egy történetiséget tekintve körvonalazottabb és kifejtettebb társadalomfogalomról" (86. o.).

Ennek kialakítása során Sterbling szerint a soknemzetiségű birodalmak szétesésének következtében végbement kiválásos („szecessziós") nemzetállami fejlődés, a bekebelezhetőség tudatában élés, az irredenta, a határok és területek veszélyeztetettségének tudata nem hagyható figyelmen kívül. Hasonlóképpen indokolt mérlegelni a keresztény európai kultúrkörhöz tartozással, a nyugati modernizációs mintával kapcsolatos ambivalenciák (a Kelet–Nyugat dilemma) és gyámság-komplexusok sokféleségét és a regionális helyzettudat bizonytalanságait is. Mindehhez az utóbbi évtizedekben hozzáadódott egy újabb – történetivé vált – tényezőcsoport: a „kommunista örökség" sokféle hatása, amely a szovjetizáltság és a tömbintegráltság mértékének, a tervgazdaság változásainak függvényében különbözőképpen hagyott nyomot a térségben.

Tanulmánya végkövetkeztetéseiben Sterbling markánsan megfogalmazza Kelet-Európa szociológiai kutatásának történeti szempontokra utaltságát: „a fejlődési és strukturális problémák szociológiai elemzése során az egyes kelet-délkelet-európai társadalmak sajátos történetét kétféle értelemben kell figyelembe venni: a történeti folyamattal közvetlenül összefüggő valóságos strukturális és modernizációs problémák szempontjából, és az ezzel összefüggő történelmi kollektív tudat szempontjából, amelynek jelentős és messzemenő hatása van a politikai kultúrára és a politikai döntési mechanizmusokra. Ennek alapján nyilvánvaló, hogy a szociológia és a történettudomány közötti interdiszciplináris kooperáció nemcsak célszerű, hanem egyenesen mellőzhetetlen is. Pontosan úgy, ahogy Ernst Topitsch a kanti formula (a gondolatok tartalom nélkül üresek, a nézetek fogalmak nélkül vakok) nyomán arra a megállapításra jutott, hogy „a történelem szociológia nélkül vak, a szociológia történelem híján üres" (95–96.o.).

A kiadvány (jobbára) szociológiatörténettel foglalkozó részében *Alla Csernih* (Oroszország) a korai orosz és szovjet szociológia történetéről írt tanulmányt tett közzé. Csernih, a korszak társadalomtörténetének és társadalomtanainak kutatója (a tárgykörben – társszerzővel írt – könyve a Suhrkamp kiadónál is megjelent) a húszas évekbeli szovjet szociológia felszámolását állította írásának középpontjába.[25] Írása ugyanakkor arról is tájékoztat, hogy az oktatási népbiztosságnak (NARKOMPROS) volt mit felszámolnia: jóllehet a szociológia a századforduló akadémiai tudósközösségeiben „nemkívánatos" tudománynak számított, a kilencvenes évektől – s ezt Alla Csernih a publikációk

számának gyors növekedésével is bizonyítja – a diszciplína divatba jött Oroszországban. Az 1922-ben beindított kultúrpolitikai offenzíva 1928-ig két szakaszban szüntette meg – helyettesítette a hivatalos és kizárólagos ideológiává tett történelmi materializmussal – a szociológiát: a kampány sokakat (a legismertebbek közül például a Leninnel vitába keveredett Pitirim Sorokint is) emigrációba kényszerített.

Jaroslav Stritecky a cseh szociológiának a kommunista fordulatot követő negyven éve történetét: 1949-ben véghezvitt felszámolását, hatvanas évekbeli újjáéledését, a „prágai tavaszt" követő – a szociológusokkal szemben különösen kíméletlen – tisztogatásokat és a diszciplína marxista–leninista szellemű átalakítását ismerteti.[26] A tanulmány hatalmas tárgyi tudást sejtet, tárgyilagos és nagyvonalú áttekintési készségről tanúskodik, s rengeteg – számunkra márcsak a természetszerűen adódó összehasonlítás miatt is fontos és érdekes – ismeretet közöl. Mintaszerűen jó tudomány- és kortörténeti elemzés. Ha készülne a volt szocialista országok szociológiáját bemutató antológia, abban Stritecky tanulmányának (ennek vagy a szerző valamelyik más munkájának) helyet kellene kapnia.

Talán a múlttal szembesülés és múlt-feldolgozás általánosan erős – a magyarországinál erősebbnek tűnő – készségével kapcsolatos, vagy inkább a szakma belső ügyeivel, közösségi és történeti identitástudatával, a szakmaegyesítés aktuális problematikájával függ össze: mindenesetre az NDK szociológiájának szisztematikus történeti feldolgozása és dokumentálása Németországban évek óta napirenden van. Sokirányú munka ez, amely összegező tanulmányoktól kezdve (pl. Rainer M. Lepsius tanulmányai) antológiákon keresztül az 1951–1991 között az NDK-ban készült társadalomtudományi disszertációk és habilitációs tanulmányok tartalmi elemzéséig sokféle témakört és módszert átfog. *Vera Sparschuch* (Berlin, Humboldt Egyetem) szociológusokkal, társadalomkutatókkal készített intejúk alapján próbálja rekonstruálni a szociológus szakma NDK-beli történetét és átfogóbb eszme- és tudománytörténeti beágyazottságát. A kiadványban közzétett tanulmányában[27] ennek a munkának módszertani vonatkozásait: a tényfeltárás korlátait, az „elbeszélt történelemmel" természetszerűen együtt járó historizálás kárát és hasznát is taglalja.

Végül, mindkét kiadvány értékeinek összegezéseképpen, mint a leginkább figyelmet érdemlő sajátosságot, a megalapozatlan tételezésekkel, magyarázó sémákkal szembeni tartózkodást emelném ki. Ez a beállítódás hajlamos arra, hogy a *„mi ez? mi volt ez?"* természetes reflexét előnyben részesítse az absztrakciók alkalmazásának ugyancsak reflexszerűvé vált kutatói készségével szemben, s a történeti tények, térségen belüli területi és kulturális differenciáltságok iránti érdeklődéstől kezdve a nyelvtudást (a kelet-európai nyelvek tudását) és a helyismeretet becsben tartó forrásfeltárásig sok mindenben nyomon követhető. Amit emellett még kiemelnénk, az a nem túl népes szociológus-szekció mindkét kötetben érzékelhető készsége a folyamatos és összehangolt munkára. Az

1993-as elhatározások a következő évben még érvényesek, az 1994-es konferenciaanyag (s az azóta is évről évre megtartott konferenciák anyaga) a program megvalósításába illeszkedik. Már az eddigi dokumentációkban is kirajzolódnak a sajátos témakörök, kutatói műhelyek, iskolák (generációs együttműködések) és az eredetileg elgondolt regionális integráló funkció következetes erősítése új németországi és kelet-európai képzési–kutatási helyek, munkatársak bekapcsolásával. Mondhatnánk, hogy mindez természetes, a működő és jól dokumentált szekciótevékenység a szakma professzionalizáltságát jelzi csupán. Mindazonáltal ma Magyarországról talán éppen ezért érdemes rá a továbbiakban is figyelni.

Jegyzetek

[1] *Der real exisierende Sozializmus und die Soziologie. Einige Beobachtungen und Schlufolgerungen.*

[2] *Modernisierungstheorie und die Entwicklungsproblematik Osteuropas. Eine kritische Betrachtung.* 6–19.

[3] *Das Ende der Pax Sovietica in katastrophensoziologischer Perspektive.* 20–26.

[4] *Der Fall der Sowjetsystems. Zu einer makrogesellschaftlichen Analyse auf handlungstheoretischer Basis.* 27–36.

[5] *„Ich war immer froh ein Entwurzelter zu sein." Aspekte einer biographischen Migrationsforschung am Beispiel einer Ost-West-Wanderung.* 37–50.

[6] *Probleme der vergleichenden Analyse politischer Akteure in Ost-Mitteleuropa.* 51–62.

[7] *Urbanität und Migration. Transformationsprozesse in Ruland.* 63–70.

War Malinowski Österreicher? Zur Geschichte von Nationen und Wissenschaft in der Donaumonarchie. 71–82.

[9] *Nationalismus – Nationalitaten – Minderheiten. Strukturelle Ursachen und Wirkungen für die politischen Prozesse in den Reformstaaten.* 83–95.

[10] *Verspatungen im Proze der Nationbildung. Zur Situation in Osteuropa.* 96–111.

[11] *Soziologische Ansatze zur vergleichenden Sozial- und Kulturgeschicte Ost-Ostmittel- und Südosteuropas. Disziplinare und methodologische Aspekte.* 112–122.

[12] *Sozialhistorische Hintergründe nationaler Konflikte auf dem Territorium der ehemaligen Sowjetunion.* 123–133.

[13] *Sozialhistorische Aspekte der Nationwerdung in Südosteuropa.* 134–152.

[14] *Gesellschaftliche Probleme des Aufbaus einer Marktwirtschaft.* 153–158.

[15] *Polnische Soziologie nach 1989.* 159–163.

[16] *Die gegenwartige Lage der Soziologie in Rumanien.* 164–172.

[17] *The melting Snowman: Theses on the Lack of Theories in Hungarian Sociology.* 173–179.

[18] *Zur Lage der Soziologie in der Tschechischen und Slowakischen Republik nach der Wende 1989.* 181–188.

[19] Ingrid Oswald *Zum sozialen Gedachtnis. Der sowjetische politische Witz.* 205–222; Szabó Máté *Vom Regimewechsel zum Regierungswechsel. Politischer Protest in Ungarn.* 223–252; Stephan Beetz *Soziologisches Portrait einer ökumenischen Basisgruppe im Kontext der Veranderungen in Osteuropa.* 253–258.

[20] *Handlungstheoretische Soziologie aus geschichtlicher Perspektive. Zu einem Verstehen des Sowjetsystems.* 11–39.

[21] *Strukturahnlichkeiten zwischen Archaik und Moderne. Evolutionstheorie gegen den Strich gebürstet.* 41–79.

[22] *Methodologische Überlegungen zur vergleichenden Osteuropaforschung. Zur Nationwerdung der Ukraine.* 101–120.

[23] *„Ich bin geboren so in diese Jahre..." Anmerkungen zur Frage: Wozu brauchen Biographen Geschichte?* 121–148.

[24] *Zum Verhältnis von Soziologie und Geschichte in der Osteuropaforschung.* 81–99.

[25] *Eine andere Macht – ein anderes Wissen. Das Schicksal der Soziologie in Sowjetruland in den 20-er Jahren.* 151–167.

[26] *Die tschechische Soziologie der Nachkriegszeit. Wendepunkte und Wiederkehren 1949–1966–1989.* 169–189.

[27] *Soziologiegeschichte aus der Akteursperspektive – ostdeutsche Soziologinnen und Soziologen im Interview.* 191–204.

Válogatott bibliográfia

Ackerman, B. 1993. *Ein neuer Anfang für Europa. Nach dem utopischen Zeitalter.* Berlin

Adler, F.–R. Rolf 1991. Sozialwissenschaftliche Forschung als „Modernisierungs-Ferment" des Realsozialismus – eine gescheiterte Illusion? *BISS public*, 4.

Albrecht, R. 1989. *Fremd und doch vertraut. Skizzen zur politischen Kultur des Witzes gestern und heute*. Münster

Balla, B. 1987. Ungarn zwischen Ost und West. Reform, Krise, Kulturelle Erneuerung. *Geschichte und Gegewart*, 4.

– 1991. Das Sowjetsystem an seinen Grenzen. In: S. Bonk (Hrsg.) *Ideen zu einer integralen Anthropologie*. München

– 1991. Mitteleuropa aus der Sicht des ungarischen Dauerdillemas „zwischen Ost und West". *Ungarn-Jahrbuch Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete.* Band 18. Jg. 1990. München

– 1994. Zu einer handlungstheoretischen Analyse vom Aufstieg und Niedergang des Sowjetsystems. *Sociologia internationalis.* (32. Band) Heft 1.

Balla Bálint–Anton Sterbling (Hrsg.) 1995. *Soziologie und Geschichte – Geschichte der Soziologie. Beitrage zur Osteuropaforschung.* Hamburg: Kramer

Balla Bálint–Wolfgang Geiger (Hrsg.) 1994. Zu einer Soziologie des Postkommunismus. Kritik, Theorie, Methodologie. Kultursoziologie. *Sonderband*

Bayer J.–R. Deppe (Hrsg.) 1993. *Der Schock der Freiheit. Ungarn auf dem Weg zur Demokratie.* Frankfurt am Main

Beck, H.–U. Becker 1994. *Socialwissenschaften im neuen Osteuropa.* Bonn–Berlin

Behrend, L.-D. 1993. Osteuropa als kulturhistorische Region. *Kultursoziologie*, 1.

Berliner Geschichtswerkstatt e. V. (Hrsg.) 1994. *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte: zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte.* Münster

Best, O. 1993. *Volk ohne Witz. Über ein deutsches Defizit.* Frankfurt am Main

Beyme, Kalus von 1994. *Systemwechsel in Osteuropa.* Frankfurt am Main

Böhme, G. 1990. Lebensgestalt und Zeitgeschichte. *Bios*, 3. Jg.

Brose, H.–B. Hildenbrand, B. (Hrsg.) 1987. *Vom Ende des Individuums zur Individualität ohne Ende.* Opladen. (Ebben: H. Alois *Biographie und Lebenslauf.*)

Clausen, L. 1993. *Krasser sozialer Wandel.* Opladen

Crome, E.–J. Franzke (Hrsg.) 1993. *Nation und Nationalismus. Aspekte der Annäherung an das Phänomen des Nationalen nach dem Ende des Ost-West Konflikts.* Berlin

Crome, E. 1991. Zur Annäherung an die Probleme Osteuropas im europaischen Kontezt. *Initial*, 5.

Deppe, R.–H. Dubiel–U. Rödel (Hrsg.) 1991. *Demokratischer Umbruch in Osteuropa.* Frankfurt am Main

Eisenstadt, Samuel N. 1987. *European Civilizations in a Comparative Perspective.* Oxford

Eliten im Transformationsproze Osteuropas. Soziale Welt. Sonderband. 1994.

Ermacora, F.–Ch. Pan 1993. *Grundrechte der europäischen Volksgruppen.* Ethnos. Bd. 42. Wien

Flick, U.–E. Kardorff–H. Keupp–L. Rosenstiel–S.Wolff (Hrsg.) 1991. *Handbuch qualitativer Sozialforschung.* München. (Ebben: Fischer–W. Rosenthal *Zur subjektiven Aneignung von Gesellschaft.*)

Gellner, E. 1991. *Nationalismus und Moderne.* Berlin

Geyer, D. (Hrsg.) 1991. *Die Umwertung der sowjetischen Geschichte.* Göttingen

Giesen, B. (Hrsg.) 1991. *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewutseins in der Neuzeit.* Frankfurt

Glatzer, W. (Hrsg.) 1991. *Die Modernisierung modernen Gesellschaften.* Band Sektionen. Opladen (Ebben: Balla B. *Die Krise Ost- und Ostmitteleuropas aus der Sicht des Nationalen.*)

Hahn, A.–V. Knapp 1987. *Selbstthematisierung und Selbstzeugnis: Bekenntnis und Geständnis.* Frankfurt am Main

Hahn, A. 1993. Identität und Nation in Europa. *Berliner Journal für Soziologie*. Band 3. Berlin

Halbach, U. 1992. *Das sowjetische Vielvölkerimperium. Nationalitätenpolitik und nationale Frage.* Mannheim

Hausmann, G.–A. Kappeler (Hrsg.) 1993. *Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates.* Baden-Baden

Herlth, A.–P. Strohmeier (Hrsg.) 1989. *Lebenslauf und Familienenwicklung. Mikroanalyse des Wandels familialer Lebensformen.* Opladen

Heuberger, V.–O. Kolar–A. Suppan–E. Vislonzil 1994. Nationen, Nationalitaten und Minderheiten. Probleme des Nationalismus in Jugoslawien, Ungarn, Rumänien, der Tschechoslowakie, Bulgarien, Polen, der Ukraine, Italien und Österreich 1945–1990. *Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts.* Bd.22. Wien–München

Hirdt, W. (Hrsg.) 1991. *Europas Weg in der Moderne.* Bonn

Hösch, E. 1993. Die Entstehung des Nationalstaats in Südosteuropa. *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung*, 42. Jg. München

Kalbe, E. 1992. Osteuropa in Tradition und Wandel. *Kultursoziologie*, 1.

– 1993. Südosteuropa als kulturhistorische Region. In: *Kultursoziologie*, 1.

Kalina, J. 1980. *Nichts zu lachen. Politik und andere Witze aus den Ländern der real existierenden Sozialismus zwischen Zweitem und Drittem Weltkrieg.* München–Berlin

Kultursoziologie. Leipzig, (Jg. 2.) Heft 1. 1003. (Ebben: Balla B. *Postkommunismus*; A. Sterbling A. *Die Vorzüge des modernisierungstheoretischen Ansatzes in der Untersuchung des Strukturwandels ost- und südosteuropaischer Gesellschaften.*)

Lengyel Zsolt K. 1993. *Auf der Suche nach dem Kompromi. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928.* München

Lepsius, M. R. 1990. *Interessen, Ideen und Institutionen.* (Ebben: *Modernisierungspolitik als Institutionenbildung Kriterien institutioneller Differenzierung.*) Opladen

– 1990. Zur Lage der Soziologie an den Universitäten der DDR. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 42. Jg. Opladen

– 1991. Zur Entwicklung der Soziologie in den Bundesländern. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie,* 43. Jg. Opladen

Lipp, W. (Hrsg.) 1987. *Kulturtypen, Kulturcharaktere*. Berlin (Ebben: Balla B. *Kultur als Daseinssphäre von Knappheitsbewaltigung.*)

Lipset, Seymour Martin–Bence György 1994. Előrelátás és meglepetés. Szovjetológia a szovjet rendszer alkonyán. *Századvég*, 1, 23–56.

Lothar, P. 1991. *Dogma oder Wissenschaft? Marxistisch-leninistische Soziologie und staatssozialistisches System in der DDR.* Frankfurt am Main: IMSF

Lötsch, M. 1991. Konturen einer Theorie der Sozialstruktur. *Berliner Journal für Soziologie,* (Band 1) Heft 2. Berlin

Maier, F. 1990. *Quo vadis Europa? Mythos, Begriff, Idee.* Bamberg

Matthes Joachim (Hrsg.) 1992. *Zwischen den Kulturen? Die Sozialwissenschaften vor dem Problem des Kulturvergleichs.* Soziale Welt, Sonderband

Meyer, H. (Hrsg.) 1990. *Intelligenz, Wissenschaft und Forschung in der DDR.* Berlin

Michnik, A. 1992. *Der lange Abschied vom Kommunismus.* Reinbeck

Mittelstra, J. 1989. *Wohin geht die Sprache? Wirklichkeit – Kommunikation Kompetenz.* Essen

Mühler, K.–R. Wippler 1993. Die Vorgeschichte der Wende in der DDR. Versuch einer Erklärung. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, (45. Jg.) 4.

Münkler, H. 1991. Europa als politische Idee. Ideengeschichtliche Facetten des Europabegriffs und deren aktuelle Bedeutung. *Leviathan*, 4.

Nassehi, A.–G. Weber 1990. Zu einer Theorie biographischer Indentität. Epistemologische und systemtheoretische Argumente. *Bois*, 3. Jg.

Offe, Claus 1991. Dilemma der Gleichzeitigkeit. Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa. *Merkur Zeitschrift für europäisches Denken*, 45. Jg. Stuttgart

Opp, K. D. 1991. DDR '89. Zu den Ursachen einer spontanen Revolution. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie,* (43. Jg.) 2.

Plake, K.–W. Schulz (Hrsg.) 1993. *Entillusionierung als Programm. Beiträge zur Soziologie S.N. Eisenstadts.* Weinheim

Rosenthal, G. 1995. *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte.* Frankfurt am Main–New York: Campus

Rupnik, Jacques 1990. Eisschrank und Fegefeuer. Das Ende des Kommunismus und das Wiedererwachen der Nationalismen. Transit. *Europaische Revue*, Heft. 1. Frakfurt am Main

Schieder, T. 1991. *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem im modernen Europa.* Göttingen

Schlüter, C.–L. Clausen (Hrsg.) 1990. Renaissance der Gemeinschaft? Berlin (Ebben: Balla B. *Das Dreistadiendenken, ein Grundmuster von Sozialtheorien und seine Elemente bei Tönnies.*)

Simon, D.–V. Sparschuh 1992. *Der Nachla der DDR-Soziologie - bloes Archivmaterial oder soziologisches Forschungsfeld?* Discussion paper des WZB

Sklair, L. 1991. *Sociology of the Global System.* Baltimore

Soziologie und empirische Sozialforschung in der DDR. Eine kritische Bilanz 1992. *Berliner Journal für Soziologie*, (Band 2) Heft 3–4. Berlin (Ebben: Meier, K. *Wissenschaftlerbiographien in der Wendezeit*; E. Hoerning *Wissenschaft als Beruf; Wissenschaft als Dienstleistung Korreferat.*)

Srubar, I. 1991. War der reale Sozialismus modern? *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie,* 3.

Sterbling, A. 1991. Demokratisierungsprobleme in Südosteuropa. *Zeitschrift für Gegenwartsforschung,* 40. Jg.

– 1991. *Modernisierung und soziologisches Denken. Analysen und Betrachtungen.* Hamburg

– 1993. Überlegungen zum „Wiedererwachen der Geschichte". *Südosteuropa. Zietschrift für Gegenwartsforschung*, 42. Jg. München

– 1993. Von den Schwierigkeiten des Denkens ohne Verbot. Vom intellektuellen Aufbruch und den nahezu unvermeidbaren geistigen Konfusionen in Osteuropa. *Neue Literatur. Zeitschrift für Querverbindungen.* Bukarest

– 1993. *Zeitgeist und Widerspruch: Soziologische Reflexionen über Gesinnung und Verantwortung.* Hamburg

– 1993. *Strukturfragen und Modernisierungsprobleme südosteuropaischer Gesellschaften.* Hamburg

– Überlegungen zur Schlüsselbedeutung der Intelligenz in Südosteuropa. *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung,* 42. Jg. München

Sundhaussen, H. 1993. *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatsverfall.* Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich

Suppan, A.–W. Heuberger 1991. Perspektiven des Nationalismus in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. *Österreichische Osthefte,* (33) 2.

Tenbruck, F. H. 1989. Gesellschaftsgeschichte oder Weltgeschichte? *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 41. Jg. Opladen

Troebst, S. 1993. Aufgaben und Ziele vergleichender historischer Forschung zur ethnischen Struktur und zu den Nationalismen Osteuropas. Drei Überlegungen. *Südosteuropa-Mitteilungen*, (33) 2.

Takács Tibor

KONFERENCIA AZ ELITRŐL

(Budapest, ELTE–Egyetemi Színpad, 1996. április 26–27.)

A konferenciát a KLT történész hallgatói, az ELTE ÁJK Bibó István Szakkollégiuma és Politológia Tudományos Diákköre szervezte. A témák megvitatása négy szekcióban történt. Az első háromban a felkért előadók referátumai hangzottak el, majd ezt követően kerekasztal-beszélgetés keretében referáltak egymás előadásaira, illetve válaszoltak a közönségtől érkező kérdésekre. A negyedik szekcióban tudományos előadásokra nem került sor, hanem csak kerekasztal-beszélgetésre a jelenlegi elit néhány meghívott képviselőjének részvételével.

A megnyitót követően *A magyar elit kialakulása és történeti tagolódása* című szekcióval kezdte meg munkáját a konferencia. Elsőként *Veliky János* történész tartott előadást. A reformkortól kiindulva vizsgálta meg, mire volt képes elitje vezetésével a magyar társadalom, igazolandó azt a nyitó állítását, hogy elitre szükség van. A reformkori társadalom a maihoz hasonló válságban volt: a régi kapcsolatok bomlásnak indultak, a jogi pozíciók bizonytalanokká váltak, a gazdaság nehezen működött, a társadalom egyes csoportjai között nem létezett együttműködés. Ennek ellenére a reformkor nagy teljesítményekre volt képes, és ezt nagyrészt elitjének köszönhette, amely a helyzetet jól mérte fel, és megfelelő terápiát dolgozott ki. Ez a reformelit alapozta meg a 19. század második felének sikeres polgárosodását. Maga az elit azonban megváltozott, integratív szerepe csökkent, a kibontakozó konfrontációk rontották a társadalom összteljesítményét. Az elit integratív funkciójának gyengesége, szociális érzékenységének nagyfokú hiánya figyelhető meg a két világháború között is. Emellett ekkor olyan terméketlen viták támadtak az eliten belül, mint a népi–urbánus szembeállás, amelyet ugyancsak a társadalom szenvedett meg. A második világháborút követően hatalomra került messianisztikus elit ismét csak hátrányosan befolyásolta a társadalom teljesítményét.

A legtöbb elmélet az elit szerepét az általános érdekhez képest jelöli ki, ezért tartotta fontosnak az előadó felvázolni a *közérdek* magyarországi fejlődéstörténetét. Szerinte Mohács után következett be olyan változás államiságunkban, amely lehetővé tette, hogy a rendi, nemzeti érdekek és az állami, udvari

érdekek szembekerüljenek egymással. Az ehhez hasonló konfrontációkat Nyugat-Európában a nemzeti abszolutizmusok oldották fel, Magyarország azonban úgy jutott el a polgári átalakulás küszöbére, hogy a rendi-partikuláris érdekek fennmaradtak. A közérdekké emelésükre tett kísérletek, a reformkori érdekegyeztetési politika is csak részben lehettek sikeresek. A dualizmus idején mind többen gondolták úgy, hogy a nemzeti az állami érdekben testesülhet meg leginkább, ami viszont kedvezőtlen helyzetet teremtett a szabadság elvének érvényesítéséhez. Trianont követően a közérdek-értelmezések konfliktusai idézték elő azt a jelenleg is érzékelhető szembeállást, amit a népi–urbánus vita jelentett. Ugyancsak máig ható problémát okozott az elit különböző történelmi csoportjainak megosztottsága 1945 után, amely jelenleg is nehezíti az elit egységbe kovácsolódását, a csoportérdekek nemzeti közérdekké integrálását.

Végül az előadó az elitet illetően fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy – Széchenyivel szólva – lelki függetlenek alkotják, akik mint ilyenek szükségképpen kevesen vannak. A többséggel való kapcsolatát azonban biztosítja lelki tehetsége és a „hihető élet", ami hitelessé teszi a társadalom előtt. Emellett nagyon fontosak a viták, „eszmesúrlódások", mint az elitek kommunikációjának alapvető formái.

Gerő András történész előadásában úgy definiálta az elitet, mint amely „fölül és belül" helyezkedik el az adott társadalomszerkezetben. Az elit mércéjéről szólva szembehelyezkedett az annak fontosságát tagadó nézetekkel csakúgy, mint azokkal a radikális elgondolásokkal, amelyek szerint az elit fő kritériuma a cserélődés és szociális mobilitás. Ebben a században az elit részleges vagy teljes lecserélésére, illetve felszámolására tudatos kísérletek is történtek. Ide sorolható a zsidóság közéletből való kiszorításának, majd fizikai megsemmisítésének kísérlete 1945 előtt, illetve a jóval szélesebb kört érintő radikális csere 1945 után, amely csak a hatvanas években ért véget. Az előadó Bibóhoz hasonlóan úgy látta, hogy az elitet nem a származása, hanem a tényleges teljesítménye, reagálóképessége minősíti: akkor sikeres, ha a kihívásoknak megfelelő, működő kereteket tud létrehozni. Bibóval szemben azonban a magyar elit reagálóképességének megtörését nem az 1849 utáni abszolutizmus idejére, hanem – Tisza István nevéhez kapcsolva – a századvégre-századelőre tette. Ez az elit ugyanis már nem gondolkodott racionálisan, azaz úgy állított valamit, hogy annak következményeit nem gondolta át. Nem tudott például választ adni a modernizáció olyan kihívásaira, mint az urbanizáció és a munkáskérdés.

Gerő szerint a 20. század legsikeresebb elitkísérlete a Kádár-rendszerhez kötődik. Levonva 1956-nak azt a szociológiai tanulságát, hogy az elitet nem lehet lecserélni, a rendszer elkezdte védeni saját elitjét, és elfogadta azt, hogy a szakmai érdekek jelszavával látens korporációkba szerveződjön. Ezt az elitet az a felismerés motiválta, hogy a formális pozíció önmagában nehezen örökíthető, szemben a vagyonnal, azaz, „jobb gazdagnak lenni, mint párttitkárnak". Mindez stabil elitet eredményezett, amely nagy szerepet játszott a rendszerváltás bé-

kés lefolyásában. Már ezért sem mérlegelhető a kontinuitás–diszkontinuitás problémája, hiszen ezzel a régi-új elittel szemben is csak a tényleges teljesítményére, problémamegoldó-képességére vonatkozó követelmények állíthatók fel.

A *vita* során felmerült kérdések általában a múlt századi és a jelenkori polgárosodási folyamatokat állították párhuzamba. *Veliky János* a kétféle polgárosodás közötti minőségi különbségnek, a mai polgárság kulturálatlanságának okát a tőke keletkezésének eltérő módjában látta. Ma kevésbé kell a vagyonért – ésszel is – megdolgozni, a tőkefelhalmozás rendje nem követeli meg a szociális együttműködést. Ennek megfelelően az elit zavaros társadalomképpel és szabadságfilozófiával rendelkezik, ami rontja a reagálóképességét. *Gerő András* azt hangsúlyozta, hogy századunkban az információs tőke tett szert jelentőségre, s ez természetszerűleg más típusú tudást és gondolkodást követel a polgártól, mint a 19. században. Az elit és a társadalom közötti távolság egyik okát a megfelelő nyelvi kultúra hiányában, az eluralkodott panaszkultúrában vélte megtalálni. Ez ugyanis megakadályozza, hogy reális kép alakuljon ki az elitben a társadalomról, és fordítva. Egyetértett a két előadó abban, hogy Közép-Európában az értelmiség elitfunkcióját túlhangsúlyozták, ami messianisztikus, nagy léptékben, több évszázados próféciákban gondolkodó értelmiségi alkatot hozott létre. Az új, demokratikus körülmények között azonban az értelmiségre szerényebb, ugyanakkor nehezebb felelősség hárul: szakértelmiségként kell működnie és helytállnia. Fejlődési alternatívák kidolgozásával, a kritikai szellem fenntartásával viszont a jövőben is fontos szerepet fog játszani a kulturális sokszínűség megőrzésében.

A *Folytonosság és megszakítottság, az elit a rendszerváltozásban* című szekció keretében elsőként *Szalai Erzsébet* előadása hangzott el a rendszerváltó elitek metamorfózisáról. Kiinduló gondolata szerint az államszocializmus méhében a nyolcvanas évek elejétől társadalmi ellenelit nőtt fel, amely három csoportból állt. E csoportok egyike sem hitt az adott keretek meghaladhatóságában. A *késő Kádár-kori technokrácia* a hatalom szerkezetén belül végzett fellazító tevékenységével jelentősen hozzájárult a rendszerváltozáshoz. A *demokratikus ellenzék* stratégiája arra irányult, hogy kívülről, állandó nyomással kényszerítsen ki gazdasági és – lehetőleg – politikai változásokat. A harmadik csoport, az *új reformer értelmiség* az egyes szakterületek szükségszerű megújítását kapcsolta össze az egész politikai intézményrendszer valamilyen szintű reformjával. A három csoport, a közöttük fennállt szoros informális kapcsolat eredményeként, a nyolcvanas évek közepétől jelentős befolyást gyakorolt a politikai és gazdasági döntésekre. E látens szövetség alapját az képezte, hogy az új technokrácia a másik két rétegben saját ideológusait vélte felfedezni, még ha számára a versenyképesség fokozása volt is az elsődleges, és a demokrácia igénye nem terjedt túl az okos emberek szabadságának igenlésén.

Alapvetően ez az elit indította el a rendszerváltást, hatalmi küzdelmük eredményeként azonban szövetségük megrendült, majd átmenetileg fel is bomlott.

Differenciálódási folyamat indult meg az egyes csoportokon belül is. Az értelmiségből politikusok, bürokraták, üzletemberek váltak ki. A technokráciából kiemelkedett egy réteg, amely nemzetközileg is visszaigazolt szaktudását felhasználva elsősorban a külföldi tulajdonú bankokba áramlott, szemben a másod-harmadvonallal, amely nem rendelkezett hasonlóan konvertálható tőkével. A demokratikus ellenzék tagjainak zöme megmaradt pártja holdudvarában. Az egész bomlási folyamat lényege az volt, hogy ezek a csoportok radikális rendszerátalakító szerepüket, politikai tőkéjüket gazdasági és kulturális tőkévé konvertálták. Az eliten belüli dezintegráció eredményezte a népi–urbánus vita mesterséges újraélesztését. A kilencvenes évek elején indult meg a rendszerváltó elitek kapcsolatának regenerálódása, amelyből a népiek már kimaradtak. E folyamat csúcspontján, az 1994-es választások után a politikai hatalom a technokrácia másodvonalának, a gazdasági hatalom a technokrácia „krémjének", a kulturális hatalom pedig a demokratikus ellenzék utódainak a kezébe került. Ez a helyzet egy újabb generációváltásig stabilnak tűnik, az állam szerepének tisztázatlansága, a klientúra-építésben fellépő feszültségek azonban jelzik, hogy a regenerálódás nem lehet tartós, újabb szétesési folyamat megindulása várható.

Fricz Tamás a népi–urbánus vitát értékelő előadásában kritikailag elemzte az ezzel kapcsolatos nézeteket. Azokkal a véleményekkel, amelyek szerint *elavult* ellentétről, letűnt korok vitájáról van szó, csak annyiban értett egyet, hogy a vita mögött álló társadalmi rétegek valóban eltűntek, a társadalomban jelentkező szemléletek, értékrendek ellentétei azonban a szociális változások ellenére is fennmaradtak. Ezért csak a „népi" és „urbánus" kifejezéseket tekinthetjük korszerűtlennek, magát a vitát azonban semmiképpen sem. A szembeállást *álvita*ként értékelő nézetek szerint kizárólag az elitet érintő vitáról van szó, amely nem tükrözi a társadalomban meglévő valóságos ellentéteket. Az előadó ezt annyiban látta igazolhatónak, hogy a mai pártrendszert valóban az elit kulturális tagolódása hozta létre, ami természetes, hiszen a rendszerváltás alatt a társadalom politikai törésvonalai nem rajzolódtak ki világosan. A vitában kizárólag az *antiszemitizmus* megnyilvánulását hangsúlyozó véleményeket Fricz Tamás azzal utasította vissza, hogy a modernizációs koncepciók vitája csak időközben terhelődött meg zsidóellenességgel. Ugyancsak elutasította azokat az elképzeléseket, amelyek a szembeállást a *tradicionalizmus* és *modernizmus* ellentétével magyarázzák. Ezek ugyanis minőségi rangsort állítanak fel a két nézetrendszer között, és az egyik nézet végső és totális győzelmét hirdetik.

Fricz Tamás tehát úgy látta, hogy a népi–urbánus ellentét az elitet átható szociológiai realitás. A rendszerváltás vetette fel ezeket a dimenziókat, amelyek egyébként a nyugati világban is jelen vannak. A gond Magyarországon az, hogy ez az ellentét irracionális elemekkel telítődött. Ilyen vonás az antiszemitizmus mellett az, hogy a pártelitek túlpörgették ezt a vitát, amire a pragmatikusabban

gondolkodó társadalom már nem „vevő". A vita ezért ebben a formában – amikor maga a nemzet fogalma is pártviták függvényévé válik – károsan hat a politikai élet egészére, és az eliten belüli szakadás veszélyét hordozza magában. Egészséges szembenállás csak akkor alakulhat ki belőle, ha megszabadul irracionális elemeitől és meghúzódik egy konzervatív–liberális vita hátterében.

Gazsó Ferenc előadásában azt vizsgálta, hogy a rendszerváltás alatt az eliten belül milyen folyamatok zajlottak. Ennek lényegét ő a változékony állandóságban látta. Az első szakaszban, az államszocializmus bomlásának időszakában, az értelmiség elitbe áramlása felgyorsult, és ez a réteg túlsúlyra jutott mind az állami-kormányzati, mind a gazdasági, mind pedig a pártelitben. A képzett réteg így jó esélyt szerzett arra, hogy a rendszerváltás alakító tényezője legyen és pozícióját sikerrel konvertálja gazdasági tőkévé. A második szakaszban, az Antall-kormány alatt létrejövő új gazdasági menedzser-elit fő rekrutációs bázisa a korábbi hatalmi elitnek az a köre, amely a nyolcvanas években lett hatalmi aktor. Tehát a folytonosság ezen a területen sohasem tört meg, a politika szférájában azonban az elit nagymértékben kicserélődött a választói akarat jóvoltából. A hatalomból kikerült rendszerváltó elitcsoportok így ellenzéki pozícióban készültek új kormány- és hatalomváltásra, a folytonosság helyreállítására a hatalmi szféra minden szintjén.

1994-ben a régi káderbürokrácia középső szintje vált fő politikai-hatalmi aktorrá, és mivel a gazdasági pozíciókat ennek első szintje már korábban megszállta, a nyolcvanas évek kádercsoportjai ekkor domináns elitté emelkedtek. A volt demokratikus ellenzék felismerte, hogy nincs más út a hatalom megszerzésére, mint az előbbiekkel való szövetség. A koalíció megkötése alternatíva nélküli konszolidáció irányába mutat, ez pedig könnyen befelé forduló, partikularizálódott elit kialakulásához vezethet, aminek már vannak jelei. A fő gond az, hogy a demokrácia lehetővé tenné ugyan az elitek konkurenciaharcát, ez mégis kiesik a magyar politikai mozgásból, mivel a magyar szellemi élet nem tudott kitermelni több versenyképes elitgarnitúrát.

Elek István vitaindítónak szánt előadásában úgy értékelte az elmúlt évek történéseit, hogy rendszerváltás történt hatalomváltás nélkül. Ma a korábbi hatalmi elit – leszámítva az alkalmazkodásra képtelen tagjait – szabadon érvényesítheti akaratát, amely annyiban nem meglepő, hogy a kontinuitás a békés rendszerváltás feltétele volt. A közös ígéret, a teljesítményelvű kiválasztás, a szabad verseny azonban nem teljesült, új kontraszelekciós folyamatok indultak el. A versenyben szereplők körének bővítésére, a társadalmi átrétegződésére, a középrétegek megerősítésére pedig szükség lett volna akár a gazdaságosság rovására is, abból a politikai megfontolásból, hogy a demokráciát minél többen érezzék saját ügyüknek. Az előadó szerint a társadalom és az elit viszonya, a köztük lévő távolság nem változott a késői Kádár-korhoz képest. Az Antall-kori vezető réteg nemcsak szakmai, hanem morális tekintetben sem vált be. Úgy

tűnik, hogy mindazokat, akik a nyolcvanas évek értelmiségi eszményeit képviselik, a rendszerváltás folyamata „leírja".

Ezután politikai felhangoktól sem mentes *vita* bontakozott ki. *Gazsó Ferenc* azt hangsúlyozta, hogy az értelmiség hibát követett el saját társadalomátalakító szerepének túlértékelésével. Nem tagadva az elit fontosságát, veszélyesnek tartotta, hogy túlságosan rátelepszik a többségre, pedig a hatalmi dimenzió a társadalomnak csak az egyik, de nem a legfontosabb alkotóeleme. A piacelvű modern demokrácia körülményei között az elitpozíciók szükségszerűen leértékelődnek. A társadalmi aktivitás növekedését és egyfajta demokratikus étosz kialakulását, intézményesülését azonban erősen gátolják a magyar társadalomban továbbélő paternalisztikus hagyományok. Ugyanakkor – éppen mai felértékelt szerepénél fogva – az elitet is felelőssé lehet tenni azért, hogy keveset tett a társadalmi alrendszerek, érdekképviseletek autonómiájáért. *Szalai Erzsébet* egy kérdésre válaszolva elmondta, hogy nem közömbös az elit minősége, mégis a magyar társadalomban bízik, hogy az elit minőségétől függetlenül is képes lesz a megújulásra.

Gazsó és Szalai a társadalom önmozgásának szerepét hangsúlyozta, *Elek István* viszont az értelmiség fontosságát emelte ki. A változások ugyanis olyan alapvető kérdéseket hoznak felszínre, amelyek szükségessé és elkerülhetetlenné teszik az értékvitákat, az alapkérdésekben nem elég pusztán a szakszerűség nevében dönteni. Az alternatív elit hiányát ő nem kis mértékben az infrastrukturális, pénzügyi háttérben meglévő különbségekkel magyarázta. *Fricz Tamás* úgy látta, hogy a polgárok és egyes politikai erők között léteznek mélyebb, törzsi kötődések, és ez például egy „társadalomellenes" gazdasági program elfogadtatását is lehetővé tette. Zárógondolatában említette, hogy az elitek olyan mértékben behatolnak a társadalom minden szférájába, hogy a mai magyarországi helyzet az ausztriaihoz hasonló, szegmentált demokrácia kialakulása felé mutat.

Az elit funkcionális és szakmai tagolódása című szekció keretében elsőként *Szelényi Iván* tartott előadást a posztkommunista hatalmi elitről, amelyet ő három frakcióra osztott. Az első domináns csoport a *menedzseri-technokrata elit*, amely a gazdasági élet vezető ereje. Fő rekrutációs bázisa a Kádár-korszak fiatal, képzett, pragmatikus gondolkodású középvezetői rétege, amely 1989 tavaszára aratott győzelmet a régi nómenklatúrával szemben. Ugyanakkor elfogadta a hatalom megosztásának új formáját, amelyben gazdasági vezető szerepét megőrizte. A politikai hatalom így új, különálló *politokrácia* mint második domináns elitcsoport kezébe került. Az első időszakban ez a réteg az ellenzéki, félellenzéki (többségében humán) értelmiségből szerveződött. A politika professzionalizálódása után azonban a politokráciából kivált az ideologisztikus *véleményformáló értelmiség*, kiszorult a közvetlen hatalomból, és az elit harmadik, kiegészítő frakciójává vált. A differenciálódási folyamat az 1994-es választáso-

kat követően felgyorsult, és a politikai hatalomba visszakerült egy nyolcvanas évekbeli mozgalmi karrier-csoport.

Az elit sok tekintetben 19. századi előképéhez hasonló feladatot vállalt magára: polgári demokráciát és kapitalizmust teremteni egy olyan társadalomban, ahol nincsenek polgárok és kapitalisták. Ennek ideológiai eszköze a *menedzserizmus*, amelynek lényege az, hogy a társadalmat nem lehet magára hagyni, szükséges a társadalmi és gazdasági folyamatok „hands-on-micromanagement"-je. Ez sok szempontból ellentétes a neoklasszikus közgazdaságtannal, a monetarizmussal és a civil társadalom eszméjével, tehát azokkal az ideológiai premisszákkal, amelyeket a technokrácia és az értelmiség eredetileg vallott. Az egyik fő feladat, a piaci intézményrendszer kiépítése ugyanis tisztán monetáris eszközökkel lehetetlen, ezért a technokrácia a költségvetési restrikció módszeréhez kénytelen nyúlni, vagyis az antietatizálás jelszavával gyakorol erős állami beavatkozást a gazdaságra. Az értelmiség azt ismerte fel, hogy a civil társadalom megteremtésének fő akadályát nem a hatalom képezi, hanem a civil emberek hiánya. Ezért civilizátori szerepet öltött magára, hogy a polgárokat „autentikus" lényekké tegye. Mindezek bizonyos *posztkommunista rituálék* kialakulásával járnak együtt.

A *bűnvallás*, a *megtisztulás* és az *áldozatvállalás* által szabadulhatnak meg az emberek az államszocialista–paternalista „fertőzéstől", és válhatnak sorsuk felelős irányítóivá. Ez az átmenet azonban tőlük is áldozatokat követel, ám a társadalom nem igazán érti, hogy miféle kollektív bűntől is kellene megtisztulnia.

Huszár Tibor előadásában azokról a veszteségekről szólt, amelyek a 20. században az elit lefejezésével, nagy kommunikatív tőkével rendelkező tagjainak eltávolításával érték a magyar társadalmat. A folyamat a két világháború között kezdődött, az elit zsidó származású részének kiszorításával és megsemmisítésével. A második világháborút követően, majd még inkább 1949 után az elit minden szegmensét érintő radikális változásokkal folytatódott, amelyek összekapcsolódtak a társadalmi autonómiák felszámolásával is. Ez nem hagyta érintetlenül az új uralkodó elitet sem, elsősorban a volt illegális kommunisták és szociáldemokraták, 1956 után pedig a kommunistaként induló, majd mind függetlenebbé váló fiatal értelmiségiek szorultak háttérbe.

Hogy ennyi veszteség ellenére az ország és a társadalom mégis meg tudta őrizni működőképességét – Huszár Tibor véleménye szerint –, *egyrészt* annak volt köszönhető, hogy egyes területeken, mint például a gazdaságirányításban, ahol a szaktudás kiemelkedőbb szerepet kapott, az 1949 előtti szakemberek nagyobb arányban maradtak meg. *Másrészt* a „hosszú ötvenes évek" homogénnek tekinthető vezetőrétegével szemben a hatvanas-hetvenes évektől a működési szükségletek olyan változásokat kényszerítettek ki, amelyek differenciáltabb elitet eredményeztek. A kulturális és kommunikatív tőke, a szaktudás általános felértékelődése nyomán központilag nem irányított, másodlagos sze-

lekciós mechanizmusok alakultak ki. A politikai tőke jelentőségének csökkenését mutatta, hogy a magas presztízsű szakmai pozíciókba döntően többgenerációs, nem pedig az ideológiailag preferált munkás- és parasztszármazású értelmiségiek kerültek. Mindez a nyolcvanas években elérte a pártelitet, a fiatal, képzett elemek súlya ezen a területen is jelentősen megnövekedett. A mozgalmi, majd kormányzati apparátusban, vezető gazdasági pozíciókban ez a csoport a későbbiekben jól hasznosítható tapasztalatokra és nemzetközi kapcsolatokra tett szert.

Lengyel György kiinduló gondolata szerint az elitváltás történelmi előfeltétele a békés rendszerváltásnak, és a békés jelleg csak úgy tartható fenn, ha konszenzuális egység van az elitcsoportok között. A magyarországi rendszerváltozás békés lefolyását többek között az biztosította, hogy már a nyolcvanas években megindult a gazdasági vezetőréteg cserélődése, ami jelezte készségét és képességét a megújulásra, ezáltal mérsékelte a társadalmi feszültségeket. A tervgazdálkodás kései időszakának gazdasági elitjére már jellemző volt, hogy döntő többségében egy vagy több diplomával rendelkezőkből állt, és az ötvenes évektől stabilan magas volt soraiban a párttagok aránya. Döntő többségük férfi, ami nem szándékos diszkriminációval, hanem rejtett társadalmi mechanizmusokkal magyarázható. Megfigyelhető ezenkívül e réteg némi elöregedése is. Jellemző volt a folyamatosan emelkedő karrier, a nagy ugrások atipikusak.

Az átmenet során a gazdasági elit személyi összetétele tulajdonképpen átalakult, társadalmi összetételét tekintve azonban csak kevéssé változott. Nagyfokú fiatalodás ment végbe, túlsúlyba kerültek a negyven éven aluliak, és természetesen vesztett jelentőségéből a párttagság. Nagyon kis mértékben emelkedett a nők aránya, elsősorban a bankszférában és a gazdaságirányítás egyes területein. Továbbra is fontos a képzettség, a diploma jelenleg is belépési kritérium. Ma is uralkodó a folyamatosan emelkedő karrierminta. A jelenlegi gazdasági elitben az előadó nem látott jelentős attitűdbeli, értékrendbeli megosztottságot. A kétségtelenül meglévő véleménykülönbségek különböző metszetekben jelentkeznek, ezért ezekből konzisztens csoportvélemény nem kristályosodik ki. Az elitet – Szelényivel ellentétben – mégsem tartja világnézetileg egységesnek.

A *vitában* is központi helyre került az elit egységének kérdésköre. *Lengyel György* szerint a nyolcvanas években az elit és a társadalom a reformokkal kapcsolatban egységesebbnek mutatkozott, ami azzal magyarázható, hogy a célképzetek ideológiai távolságra voltak a jelentől. A kilencvenes években, amikor konkrét feladatokkal kellett szembenézni, ez az egység szükségképpen felbomlott. A demokratikus kereteket azonban továbbra is mindannyian fontosnak tartják. *Huszár Tibor* egy, a demokrácia jövőjére vonatkozó kérdéssel kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy a totális gazdasági válság és az erős paternalista, etatista hagyományok nehezítik a demokrácia megszilárdulását. Veszélyt jelent

a középrétegek gyengesége is. Mégsem szabad alábecsülni a társadalomban végbement strukturális változások jelentőségét, amelynek következtében csökkent a hatalmi koncentráció, társadalmi autonómiák épültek ki és demokratikus garanciák is létrejöttek. *Szelényi Iván* úgy vélte, hogy a posztkommunista rituálékat az elit nem tudatosan hozta létre. Annyiban mégis hibáztatható, hogy a kiindulási eszmerendszeréből hiányzott a kritikai önreflexió: a civil társadalom eszményét vallotta, de nem nézett szembe a racionalizáció árával. 1989 realitása így nagy megdöbbenést keltett, és a valósághoz való adaptálódás nehéz és fájdalmas folyamatát követelte meg.

Az elit jelenvalósága című szekcióban a jelenlegi elit néhány meghívott képviselőjének részvételével kerekasztal-beszélgetésre került sor. Ebben *Bárándy Péter* ügyvéd, a Budapesti Ügyvédi Kamara elnöke, *Gergely András* történész, egyetemi docens, volt nagykövet és *Jurányi György*, a Budapest Bank vezérigazgató-helyettese vett részt.

A kerekasztal résztvevői egyetértettek abban, hogy elitpozícióra nem társadalmi, társasági ismeretség alapján, hanem a saját szakterületen elért teljesítményekkel lehet szert tenni. A közvetlen szakmai mikrokörnyezet értékítélete ugyanis mentes a divattól. Az elithez tartozás kérdése így közvetlenül csak igen ritkán fogalmazódik meg, ugyanakkor az elit öntudatának a hiánya – Bárándy Péter szerint – a felelősségtudatának a hiányát is jelenti. Többek között ezzel magyarázható a társadalom és az elit „goromba" viszonya. Utaltak arra is, hogy az elit fizikailag eltávolodik a többségtől, miáltal elveszti szociális kötődéseit, reális társadalomkép és megfelelő kommunikációs készség hiányában pedig értékteremtő, mintaadó szerepét nehezen tudja betölteni. A jövőre vonatkozóan Gergely András a szabadversenytől várja az elitek morális megújulását. Bárándy Péter szerint a jogásztársadalom súlyos válságából a kiutat a hivatásrendi tudat újbóli megerősödése jelentheti. Jurányi György a professzionalizálódást tartotta a legfontosabb követelménynek, különösen a bankszférában, amelynek központi szerepe van a magyar gazdaságban.

Végezetül szeretnénk rámutatni a konferencia jelentőségére. Magyarországon régóta folynak elitkutatások, ám ez a konferencia volt az első, amely kísérletet tett az elit történetiségével és jelenvalóságával kapcsolatos kérdéskörök áttekintésére. Nyilvánvalóvá vált, hogy csak a többoldalú megközelítések (történeti, szociológiai, statisztikai, pszichológiai) hoznak komoly eredményeket. Az előadók elsősorban statisztikai vizsgálatokra és mélyinterjúkra támaszkodva fogalmazták meg tételeiket. A tanácskozás egyik fontos tanulsága az volt, hogy Magyarországon az elit a történelmi múltban és ma is igen szűk körű. A társadalom több elitcsoport kitermelésére nem képes, így érthető, hogy a rendszerváltozás során az elit cseréje nagy nehézségekbe ütközött. Több előadó is foglalkozott az elit tagolódásával, és azt hangsúlyozták, hogy megosztottsága évszázadok óta rontja a társadalom egészének teljesítményét is. Már a rendszerváltás előtt megindult a vezetőréteg cseréje, amely alátámasztotta az átala-

kulás békés jellegét. Hatalmi küzdelem kezdődött a rendszerváltó csoportok között, melynek tétje egyik részről a pozíciók megtartása, illetve konvertálása, másik részről a hatalomba való bekerülés volt. Ez a folyamat alakította ki az elit jelenlegi tagoltságát, ugyanakkor felerősítette belső feszültségeit is.

Tekintettel a konferencia jelentőségére, a szervezők az előadások megírt változatából önálló kötetet szerkesztenek.

Halmos Károly

10 ÉVES A HAJNAL ISTVÁN KÖR

(Visszatekintés és beszámoló a jubileumi konferenciáról)

1995. augusztus 22–23-a között Salgótarjánban, a Kör és a Nógrád Megyei Levéltár rendezésében került sor a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület kettős tematikájú, 10. jubileumi konferenciájára. Ez volt az első összejövetel, amelyik már nem a tavaly ősszel leköszönt alapító elnökség (Bácskai Vera, Benda Gyula) égisze alatt zajlott le. Az első, a többiektől eltérő visszatekintő jellegű szekció[1] fölmérte a hazai társadalomtörténet helyzetét, áttekintette perspektíváit és elemezte a szomszédos tudományágakhoz fűződő viszonyát.

Mint ismert, a Hajnal István Kör a társadalomtörténészek számos korábbi öndefiníciós kísérlete után, a hagyományos köz-, illetve gazdaságtörténészi intézményektől való elhatárolódás eredményeként jött létre. (Hasonló szakadásra sem a szociológiában, sem a néprajzban nem került sor.) A gyakorlatilag minden évben megrendezett konferenciák anyaga csak részben jelent meg,[2] érdemes tehát a kívülállók számára is fölidézni, hogy prominens társadalomtörténészek szerint mi volt a szecesszió hozadéka.

Kövér György szerint a társadalomtörténet annak idején többek között a szemléleti újítás igényével lépett föl, ám megmaradt a „tudományos történetírásnál" és az úgynevezett „lingvisztikai (nyelvi, nyelvészeti) fordulatot" már nem hajtotta végre. Kifejezetten pesszimista képet vázolt föl előadásában Benda Gyula, aki az eredményeket a kitűzött célokhoz mérte, és ebből arra kellett jutnia, hogy a társadalomtörténet képtelen volt teljesíteni ígéreteit. Ennek utána meglepő volt Gyáni Gábor várostörténetre kiterjedő áttekintése, amelyből az derült ki, hogy ez a kutatási irány kifejezett sikereket ért el az elmúlt évtizedben, és ez meglehetősen nagy részben a Kör tagjai tevékenységének köszönhető.[3]

Fejős Zoltán értékelése szerint az antropológia, pontosabban az antropológiai szemlélet tulajdonképpen nem hatotta át a társadalomtörténetet, pedig tizenvalahány évvel ezelőtt egy konferencia antropológiai szekciója volt az első alkalom, amikor a társadalomtörténet mai „kemény magja" együtt lépett a nyilvánosság elé. Kósa László a néprajz dilemmái felől közelítette meg a kérdést, hangsúlyozván, hogy a néprajz a történetírás része volt, mielőtt önálló tudományként intézményesült, és nem zárta ki, hogy ismét közelíteni fog a történetíráshoz, jelesül a társadalomtörténethez. Brandt Julianna előadása következetesen elkülönítette az egyháztörténetet a vallás(ok) és vallási mozgalmak társadalomtörténeti tárgyalásától, és ezáltal világossá tette, hogy a törté-

netírásnak még akkor is nagy adósságai volnának e téren, ha az egyháztörténeti munkálatok sokkal előbbre haladottak volnának, mint amiként valójában állnak.

A vita során Spira György fogalmazott meg a többi résztvevőétől markánsan különböző álláspontot, melyben a történetírás egységét hangsúlyozta egyrészt a „tudományos" címkével föllépő irányzatokkal, másrészt a nyelvészeti fordulat igényével szemben.

A második szekció[4] előadásai a hagyományos világ ipara és társadalma közötti kapcsolatot a földolgozható források és az alkalmazható megközelítések különböző lehetőségeinek tükrében mutatták be. Spira György és Glósz József a klasszikus földolgozás módszerénél maradt, Őrsi Julianna előadása az anyakönyvek leíró jellegű, föltevésmentes földolgozásán alapult, az előadók legnagyobbik hányada azonban kvantitatív megközelítést alkalmazott. Pozsgai Péter a népszámlálási adatok szinte mikrofilológiai vizsgálatára építve törekedett lokális rekonstrukcióra, Gajáry István az adóösszeírások alapján értékelte újra a vizsgált város topográfiáját, Faragó Tamás makrostatisztikai adatok alapján vázolta a magyarországi céhek sajátosságait.

A harmadik szekció[5] egyrészt nagy tematikus változatosságot mutatott, másrészt jól érzékeltette, hogy mekkora ürességet hagyott a megboldogult munkásmozgalom-történet maga után. E szekcióban is jelentős súlyt képviseltek a kvantitatív elemzések (Polyák Andrea, Nagy Mariann, Pogány Ágnes). A Polyák Andrea előadásáról kialakult vita nyilvánvalóvá tette, hogy további komoly kutatásokat igényel a nagyvárosba áramló, szolgáló jellegű munkákat vállaló, tehát a szó eredeti értelmében véve proletár, de már a városi életlehetőségeket kihasználva lassan individualizálódó népességnek akár csak a leírására alkalmas, a történeti hitelesség követelményének megfelelő terminológia kidolgozása is. Bódy Zsombor előadása azért volt különösen figyelemre méltó, mert nem egy fogalmilag adottnak tekintett társadalmi csoport tagságát kívánta rekonstruálni, hanem azt követte nyomon, hogy miként, milyen ütközések során megy végbe a csoportképződés egy többé-kevésbé hasonló léthelyzetben lévő rétegben. Szabó László néprajzi alapozású tanulmánya adalék volt a rurális világon belüli ipari tevékenység definiálódásának és bezáródásának tanulmányozásához.

A Kör közgyűlésének döntése alapján a választmány 1996. őszi ülése véglegesíti a következő évi konferencia témáját.

Jegyzetek

[1] *A társadalomtörténet helyzete hazánkban* (szekcióvezető: Benda Gyula); *Milyenek vagyunk* (Kövér György); *A társadalomtörténet helyzete és perspektívái* (Benda Gyula); *Teljesítmény és kutatási irányok mai várostörténet-írásunkban* (Gyáni Gábor); *Antropológia és társadalomtörténet* (Fejős Zoltán); *Történeti néprajz és társadalomtörténet* (Kósa László); *Vallás és társadalom a mai magyar történetírásban* (Julianna Brandt).

[2] Az eddig megjelent kötetek közül az első témája a helyzetfölmérés volt, a másodiké a források és módszerek áttekintése, harmadiké a társadalmi konfliktusok, a negyediké a kisváros, az ötödiké a paraszti ellenállás. Ezenkívül megjelent egy kötet Bácskai Vera leköszönt elnök tiszteletére.

[3] Az optimista megközelítésre alapot nyújthatott a magyar várostörténeti kutatások nemzetközi elismerését jelző, néhány nap eltéréssel Budapesten megrendezett II. Európai Várostörténeti Konferencia is.

[4] *Ipari társadalom az iparosítás előtt* (szekcióvezető: Faragó Tamás); *Céhek és kézművesek Magyarországon a 17–19. században a számok tükrében* (Faragó Tamás); *Óbuda iparos társadalma a 18. század végén* (Gajáry István); *Iparosok házassági szokásai az Alföldön az anyakönyvek tükrében* (Őrsi Julianna); *Zsellérek és töredéktelkes jobbágyok a munkaerő– és árupiacon a 19. század első felében* (Glósz József, írásban benyújtva); *A Klauzál-féle céhreform születése és fogadtatása Pest-Budán* (Spira György); *Torna mezőváros iparosai a 19. század közepén* (Pozsgai Péter).

[5] *Munka és munkaerő egy iparosodó társadalomban* (szekcióvezető: Tomka Béla); *A Pestre bevándorló szakképzetlen munkaerő összetétele a 19. század második felében A magántisztviselő réteg kialakulása 1890–1930 között* (Bódy Zsombor); *A munkaerő-koncentráció a magyar iparban a 20. század elején* (Nagy Mariann); *Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború közötti Magyarországon* (Pogány Ágnes); *A bélapátfalvi kőedénygyár hatása a környék lakosságára* (Csifáry Gergely); *Az Első Dunagőzhajózási Társaság (DGT) munkakultúrája a vállalat Pécs környéki bányavidékén a 19. század utolsó harmadától a II. világháború végéig* (Huszár Zoltán); *Munkások és munkaadók konfliktusai a kéményseprőiparban* (Szulovszky János); *Munkaidő–szabadidő a mulató Budapesten* (Forrai Judit); *Iparpolitika és tanoncoktatás a két világháború között* (Nagy Péter Tibor); *A falusi és mezővárosi kisiparosság házasodási szempontjai, s a nők szerepe az iparos társadalom bezáródásában* (Szabó László).

ABSTRACTS

Feleky, Gábor

Changes of the Hues of White Collar

The paper surveys a period of theories in quest of the occupational aggregate called white collar in the social structure. The disputes on the social structure were dominated by neo-Marxian and neo-Weberian objectives from the 60s to the early 80s (this theoretical field is called „Marx–Weber field of power" by the author). At first the paper presents and compares the positions of outlook represented by Karl Marx and Max Weber, then analyses the neo-Weberian and the neo-Marxian output of the period (Lockwood, Goldthorpe, Giddens and Parkin on the one hand, and Westergaard, Mallet, Poulantzas, Carchedi and Wright on the other). The „white-collar phenomenon" has got into a new context from the 80s onwards, which is partly indicated by the new theoretical points of view of French sociology (Bourdieu, Boltanski), and partly by German sociology moving away from theoretical abstraction (Kocka). According to the author so far not a single experiment has been able to offer a convincing answer to the basic question: how do we reach structural groups when starting from occupational categories.

Várhegyi, Éva

Selection of Bank Managers in the Hungary of the 80s and 90s

The transformation of the Hungarian banking system, the development of the conditions of market economy have created new requirements in the face of the leaders of banks as well. The paper is trying to find an answer to the question how the selection and the attitude of bank managers have been changed by watching the changes in the composition and professional suitability of the group of bankers, and by exploring the professional and political motivations that may be assumed behind the dismissals and appointments. As the share of state ownership and hence the influence of government has continued to remain significant in the Hungarian system of banks, the transformations of the political system as well as the changes of government constitute a dominant trait of the analysis just as well as the changes that have taken place in the institutions of banking. Experiences so far suggest that while today expertise already plays an important role in the selection of bank leaders, the mutual dependency of banks with (partial) state ownership and politics continues to exist even after the systemic change the nature of which is hardly influenced by the composition of the governing coalition.

Gelei, András

Organisational Framework and Organisational Change: An Experiment at Interpretation

Smaller or bigger changes continuously take place in organisations. While certain changes modify the entire organisational system, others take place within the existing set or organisational conditions, often conserving the order that has evolved until then. However, it is not clear what does the concept of organisational change mean in itself, and how can its order of magnitude be interpreted. Therefore the objective of the paper is to present a possible, multi-tiered interpretation of the concept and phenomenon of organisational change. Hence the concept of organisational frame is introduced and discussed in detail, which offers a possibility also for a well-founded discussion of „first-order" and „second-order" organisational changes. However, the conscious study of the phenomenon and nature of organisational change demands the very interpretation of the meaning and operation of the organisation as well. The paper approaches the exploration of the essence of organisations from several directions, building upon the theory of logical types, on the sociotechnical systems theory, on one of the commonly known interpretations of organisational culture and on the interpretation of organisational reality as a social construction. The author does not intend to produce a comprehensive theory of the organisations and their changes, moreover, he describes these phenomena as intersubjective ones on the basis of the interpretative approaches of the theory of organisations and he shows that the dominant coalition, which possesses organisational authority, exercises fundamental influence upon the shaping and changing of organisational reality.

Bíró, Judit–Székelyi, Mária

The Reconstruction of Science, 1945–1950

The paper follows with attention the professional and political career of university professors and academicians, freshly joining the elite between 1945 and 1953. Merging the analysis of the historian, paying attention also to detail, with the technique of survey, it is shown how the points of selection of the new elite were changing during that brief period, how far the objectives of political cleansing were asserted, and what was the secret of remaining a member of the elite. The paper, utilising even the analysis of obituaries, closes with an attempt at setting up types of the learned elite.

Tóth, István János–Semjén, András

Taxation-Related Behaviour of Small and Medium-Sized Enterprises

During the course of economic transition the attitude of intrepreneurs to the observance of market to the observance of market rules (contractual, fiscal discipline and that of taxation) has a great significance, together with the extent how far they are able to, or intend to assert those roles.

In addition to the opinion of entrepreneurs related to taxation, the authors study the assumptions related to the play of market norms with the help of discipline related to two segments of fiscal discipline, namely discipline related to taxation and contracts in the sample of 275 privately owned small and medium enterprises. In addition to wishing to offer an image of the taxation-related attitude of entrepreneurs the objective of the paper is to find out the extent and frequency of the different forms of tax evasion, and to study its relationship with the market situation of enterprises. In addition an assessment of the extension of tax fraud in the circle of entrepreneurs studied is also given.

Andor, Mihály–Kuczi, Tibor–Swain, Nigel J.

Central European Villages after 1990

The results of an international data collection made in 1994, are presented in our paper. The survey covered the rural population of four countries (Czech Republic, Poland, Hungary, Slovakia). Based on our data we are looking for answers to the question what kind of characteristic differences have evolved in the agriculture of the four countries studied. Changes in employment in agriculture, the sources of livelihood, the ways of acquiring land and the distribution of landed property by size in each country, and finally the supply of farms with tools and their problems of marketing are described.

Our most important conclusion deriving from the comparisons is that the specificities evolved in the past have basically determined the reorganisation of agriculture in each country. In Poland there is still a more traditional agriculture; their production is less specialised, the social composition of cultivators is more homogeneous than elsewhere. In the Czech Republic and in Slovakia there had been centralised units of agricultural production, where the workers were employees. After the transformation that structure of production has been retained; there are large-scale, well-equipped farms, and the small, or medium-sized peasant farm is a rarity. In Hungary there had been a relatively broad opportunity open during the past decades in the ancillary farms for the rural population to join agricultural production operating in many respects as if in a market economy. As a result the new stratum of owners is more pluralistic, and production is more specialised if compared to the Polish one.

Nemes, Gusztáv–Heilig, Balázs

Subsistence and Commodity Production. Agricultural Small Producers in a North Hungarian Village

The authors present the economic and social trends determining the present history of a segment of rural Hungary by the description of a village in Borsod-Abaúj-Zemplén county. They deal primarily with the changes of private agricultural production resulting from restitution and from the entire transformation of the political and economic environment. They make an attempt to describe the present types of private agricultural production, to separate subsistence from the development of commodity production and try to answer to the question how far does agriculture offer an opportunity of survival and emergence to the population of a village in an industrially deprived region in the mid-90s.

Szirmai, Viktória

Central European New Towns in Transition

The paper studies the processes of transition taking place in the Central European new towns, the place occupied by the new towns in the Central European urban system, the macro-social, political, economic and ideological processes and urbanistic doctrines, the urban roles determining their emergence and development. During the course of the historical analysis of the major actors developing the new towns light is shed upon the participation of the state, the most important representatives of the economy including big companies, local governments and the population, upon the circle of major actors determining urban development today, and upon the specificities of the societies of new towns, including the spatial order of local social structure and the problem of segregation. The special features of foundations and associations as mechanisms integrating civil society are also studied.

The results published in the paper are parts of an international comparative study entitled "European New Towns at the End of the Twentieth Century". The background of the analysis is offered by concrete case-studies based on interviews in-depth and a comparison of social statistics of the special features of new and old towns built upon the data base of the decennial census.

Csizmady, Adrienne

Housing Estate and Social Segregation

The main issue of the paper is how big is the danger of the accumulation of the different types of social conflict in the housing estates of Budapest. For this purpose the housing estates are studied as one of the sub-systems of the city systems of segregation. The data base of the analysis is offered by detailed census data in regional distribution studied with the help of statistical and spatial informatics. As a result the internal stratification of the sub-system of segregation of housing estates could be explored. Further on, hypotheses could also be worded about the interrelationships between such a stratification and the chances of the accumulation of poverty.

Megjelent
az **ESÉLY 1996/5.** száma

A TARTALOMBÓL:

Robert Castel:
A bérmunka társadalma

Jacek Kochanowicz:
Új szolidaritás?

Diósi Pál:
A töltésen innen, a városon túl

Az **ESÉLY** kapható a nagyobb könyvesboltokban Budapesten.
Előfizethető a szerkesztőségben.

Címünk: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/c. 169. szoba
ELTE Szoc. pol. Tanszék
Tel.: 266–98–33/2298 m.

Előfizetés egy évre: 1.080,– Ft
Egy szám ára: 180,– Ft

Kérjük szerzőinket, hogy közlésre szánt kéziratait
– lehetőség szerint –
MS-DOS WORD 5.0, vagy WINWORD 2.0
szövegszerkesztő programban elkészíteni,
és a kézirathoz a lemezt mellékelni szíveskedjenek.

A folyóirat megrendelhető a következő címen:
Magyar Szociológiai Társaság
1068 Budapest, Benczúr u. 33.
Telefon: 322-5265, fax: 322-1843
e-mail: mszt@mailhost.mtapti.hu

Éves előfizetési díj: 700 forint
Példányonkénti ár: 250 forint

E számunk szerzői

Feleky Gábor
József Attila Tudományegyetem Szociológia Tanszék

Várhegyi Éva
Pénzügykutató Rt

Gelei András
BKE Vezetési és Szervezési Tanszék

Bíró Judit
ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

Székelyi Mária
ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

Tóth István János
Kopint-Datorg Konjunktúra-Piackutató és Számítástechnikai Rt

Semjén András
MTA Közgazdaságtudományi Intézet

Andor Mihály
MTA Szociológia Intézet

Kuczi Tibor
BKE Szociológia Tanszék

Niegel J. Swain
Centre for Central and Eastern European Studies
University of Liverpool

Nemes Gusztáv
ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

Heilig Balázs
egyetemi hallgató

Szirmai Viktória
MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

Csizmady Adrienne
ELTE PhD hallgató

Janky Béla
BKE PhD hallgató

Saád József
ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

Takács Tibor
DKLT történelem szakos egyetemi hallgató

Halmos Károly
ELTE Gazdaságtörténeti Tanszék

Content

PAPERS

Feleky, Gábor: Changes of the Hues of White Collar 3
Várhegyi, Éva: Selection of Bank Managers in the Hungary of the 80s and 90s 33
Gelei, András: Organisational Framework and Organisational Change: An Experiment at Interpretation 55
Bíró, Judit–Székelyi, Mária: The Reconstruction of Science, 1945–1950 81

WORKSHOP

Tóth, István János–Semjén, András: Taxation-Related Behaviour of Small and Medium-Sized Enterprises 105
Andor, Mihály–Kuczi, Tibor–Swain, Nigel J. : Central European Villages after 1990 125
Nemes, Gusztáv–Heilig, Balázs: Subsistence and Commodity Production. Agricultural Small Producers in a North Hungarian Village 149
Szirmai, Viktória: Central European New Towns in Transition 181
Csizmady, Adrienne: Housing Estate and Social Segregation 205

CASE STUDIES

Janky, Béla: His is the Factory – You Are Building It to Yourself! – Work Organisation and Privatisation 223

ORIENTATION

Saád, József: The Periphery: A Close-up. On the Work of the Central East European Section of the German Association of Sociology (1993–1995) 249
Takács, Tibor: Conference on the Elite. (Budapest, ELTE-Egyetemi Színpad, April 26–27, 1996.) 265
Halmos, Károly: The István Hajnal Circle Is Ten Years Old 275

ABSTRACTS 279
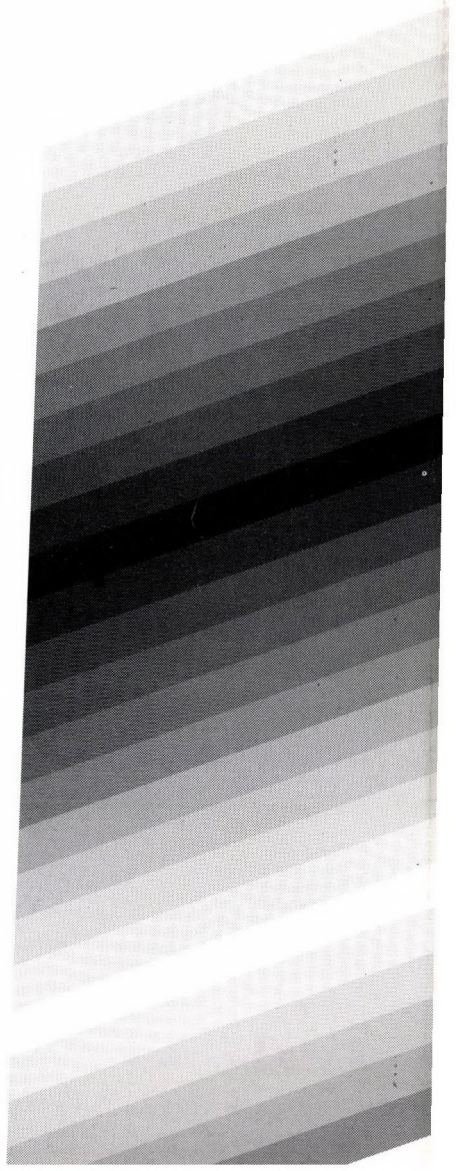
Ára: 250,– Ft